

CİLT/VOLUME: X • SAYI/ISSUE: 2 • ARALIK/DECEMBER 2023
ONLINE ISSN: 2529-0045

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Uluslararası Hakemli Dergi / Biannual Peer-Reviewed International Journal

Yıl / Year: Aralık / December 2023, Cilt / Volume: X, Sayı / Issue: 2

Online ISSN: 2529-0045

Kuruluş Yılı / Foundation Year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa KURT (Rektör / Rector)

Derginin Kurucusu / Founder of the Journal

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Institute of Turkic Studies of Marmara University
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Enstitü Müdürü / Director of Institute)

Baş Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Alan Editörleri / Field Editors

Doç. Dr. Bahar DERVIŞCEMALOĞLU, Edebiyat / Literature (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye)

Prof. Dr. Murat ULUSKAN, Tarih / History (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ömer ZÜLFE, Dil-Kültür / Linguistics (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Dr. Öğr. Üyesi Hümeyra BOSTAN BERBER (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Nusret GEDİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

İngilizce Dil Editörleri / English Language Editors

Arş. Gör. Ayşe Didar AKBULUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Burak ÖZSÖZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Rusça Dil Editörü / Russian Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Gülcan İNALCIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Türkçe Dil Editörü / Turkish Language Editors

Arş. Gör. Dr. Soner ATALAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Burcu SIBIÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Redaktörler / Redactors

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep AKARSLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Gülçin BALAT (İzmir / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Sekretarya / Secretariat

Dr. Öğr. Üyesi Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dizgi / Typesetting

Burcu DİKER

Hakan TEMELOĞLU

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Turhan ADA (Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Apollinaria S. AVRUTİNA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Evangelia BALTA (Ulusal Helen Araştırmaları Vakfı, Atina / Yunanistan)

Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Olivier BOUQUET (Paris Diderot Üniversitesi, Paris / Fransa)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Nikolay N. TELİTSİN (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. István VÁSÁRY (Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. Davut HUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Faisal HUSAİN (Pensilvanya Eyalet Üniversitesi, State College / Amerika Birleşik Devletleri)

Dr. Öğr. Üyesi Elif YILMAZ ŞENTÜRK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Gabor AGOSTON (Georgetown Üniversitesi, Vaşington / Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi, Varşova / Polonya)

Prof. Dr. Evá Judit CSÁKI (Pazmany Peter Katolik Üniversitesi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Tooru HAYASHI (Tokyo Üniversitesi, Tokyo / Japonya)

Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınoğlu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Darhan KIDIRALÍ (Nur-Sultan / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan Devlet Üniversitesi, East Lansing / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Nizomitdin MAKHMUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Klaus RÖHRBORN (Emekli Öğretim Üyesi, Gottingen / Almanya)

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan-İdil Boyu Federal Üniversitesi, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

2023 Yılı (Cilt X, Sayı 2) Hakemleri / 2023 Year (Volume X, Issues 2) Referees

Doç. Dr. Turhan ADA (Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Recep AHISHALI (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi, Karabük / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ARIKAN (Ankara Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Sami ARSLAN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Hatice AYNUR (Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Nedim BAKIRCI (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Özge BARUT (Beykent Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Olivier BOUQUET (Paris Diderot Üniversitesi, Paris / Fransa)

Prof. Dr. Leyla COŞAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Filiz DIĞIROĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN (Anadolu Üniversitesi, Eskişehir / Türkiye)

Doç. Dr. Muvaffak DURANLI (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye)

Doç. Dr. Gökay DURMUŞ (Kafkas Üniversitesi, Kars / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Onur ERCAN (Türk Alman Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ersen ERSOY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Mehmet EŞKİ (Bayburt Üniversitesi, Bayburt / Türkiye)

Prof. Dr. Sinan GÖNEN (Selçuk Üniversitesi, Konya / Türkiye)

Prof. Dr. Mahmut Esat HARMANCI (Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli / Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa KARABULUT (Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman / Türkiye)

Prof. Dr. Murat Ali KARAVELİOĞLU (İğdır Üniversitesi, İğdir / Türkiye)

Prof. Dr. Muharrem KEŞİK (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Vefa KURBAN (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye)

Doç. Dr. Uğur KURTARAN (Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Karaman / Türkiye)

Prof. Dr. Yasemin MUMCU (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İzmir / Türkiye)

Doç. Dr. Behlül ÖZKAN (Özyeğin Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Gökçe Yükselen PELEER (Erciyes Üniversitesi, Kayseri / Türkiye)

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Cem SAVAŞ (Yeditepe Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Can ŞEN (Bartın Üniversitesi, Bartın / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Eda H. TAN METREŞ (Akdeniz Üniversitesi, Antalya / Türkiye)

Prof. Dr. Secaattin TURAL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. İbrahim TAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik / Türkiye)

Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Ebru Özlem YILMAZ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın / Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü / Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 18 80

Faks / Fax: +90 216 777 18 81

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>

Marmara Üniversitesi Yayınevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 14 08

Faks / Fax: +90 216 777 14 01

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün uluslararası hakemli yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS İndeks, ACAR İndeks, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory, EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed international journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS Index, ACAR Index, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- Cami Kütüphane Vakfiyelerinden Nizamnamelere Kitapları Koruma Yöntemleri
The Book Protection Methods from the Endowments of the Mosque Libraries to the Regulations
Sevgi AĞCA DİKER..... 355
- Kadere Karşı Koy A.Ş.*'yi Bildungsroman Örneği Olarak Okumak
Reading *Kadere Karşı Koy A.Ş.* as a Bildungsroman Example
Berna AKYÜZ SİZGEN 387
- Töre Bitiki* Metninden Hareketle Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Terimi
The Term of Gregorian Zone Kıpçak Turkish Based on the Text of *Töre Bitiki*
Soner ATALAN 404
- Milli Kimlik İnşasında Âşıkların Kolektif Nasihatlerine Tematik Düzlemde İşlevsel Bir Bakış
Functional Perspective on the Thematic to Collective Advice of Minstrels in the Construction of National Identity
Halil BUNSUZ..... 426
- 1737 Barış Görüşmeleri İçin Görevlendirilen Müzakere Heyeti ile Arabulucu Elçiler için Yapılan Hazırlık ve Masraflar
Preparations and Expenses Made for the Delegation and Mediating Ambassadors Dispatched to the 1737 Peace Negotiations
Ömer ÇAĞATAY 454
- Osmanlı Bürokrasisinde Şakirdlik: 18. Yüzyılda Başmuhasebe Kalemi Örneği
Apprenticeship in the Ottoman Bureaucracy: The Example of the Chief Accounting Office in the 18th Century
Engin ÇETİN..... 478
- Kemal Tahir'in Modernleşme Alegorisi: *Bozkırdaki Çekirdek*
Kemal Tahir's Allegory of Modernization: *The Seed in the Steppe*
Atalay GÜNDÜZ 510

Leylâ ve Mecnûn Mesnevisi'nde Nussbaum'un *Yapabilirlik Yaklaşımı* Açısından Leylâ'nın Değerlendirilmesi

An Evaluation of *Leylâ* in *Leylâ ve Mecnûn* in Light of Nussbaum's *Capabilities Approach*

Kadriye HAYIR 530

Soğuk Savaş Döneminde Türkiye'yi Etkileyen Bir Kriz: ABD İstihbarat Uçağının Düşürülmesi (1 Mayıs 1960)

A Crisis Affecting Turkey During the Cold War: The Downing of a US Intelligence Plane (May 1, 1960)

Selim HÜSEM..... 552

К Вopросу О Парадигмах Истории Гарабагского Ханства В Современной Историографии
On the Paradigms of the History of the Garabagh Khanate in Modern Historiography

Çağdaş Tarih Yazınında Karabağ Hanlığı Tarihinin Paradigmaları Üzerine

Marziya İSKENDEROVA..... 582

Bir Seğirname Örneği: Avanzâde Mehmed Süleyman'ın A'zâ Seğirmesi

A Segirname Sample: A'zâ Segirme of Avanzâde Mehmed Süleyman

Damlanur KÜÇÜKYILDIZ GÖZELCE, Songül KARACA..... 598

Торгово-Экономические Отношения Грузии И Армении: Современное Положение И Проблемы

Trade and Economic Relations of Georgia and Armenia: Contemporary Period and Problems

Gürcistan ve Ermenistan'ın Ticari ve Ekonomik İlişkileri: Modern Dönem ve Sorunlar

Naziya MAMMADOVA 623

Türk-Alman Kültür Diplomasisi ve 1957 Tarihli Kültür Antlaşması

Turkish-German Cultural Diplomacy and 1957 Cultural Agreement

Ceyhun ÖĞRETEN 636

Misyonerler ve Tercümanlar: Aydınlanma Çağından Devrim Çağına Fransada Türkçe Öğrenmek ve Öğretmek

Missionaries and Drogmans: Learning and Teaching Turkish in France from the Age of Enlightenment to the Age of Revolution

Dilek TİGLİOĞLU KAPICI 657

Türkiye Selçuklu Sultanlarının Yeminleri

Oaths of the Seljuk Sultans of Anatolia

Seyfullah TÜZMEK..... 693

Budist Sūtralara İlişkin Eski Uyğurca Muhtelif Metin Parçaları Various Old Uyghur Fragments on Buddhist Sūtras Uğur UZUNKAYA	720
---	-----

DERLEME MAKALE / REVIEW

XX. Yüzyıl Başı Tatar Edebiyatında Süyümbike Hanbike İmgesi The Image of Queen Suyumbike in Tatar Literature at the Beginning of the 20 th Century İlsever RAMİ	745
---	-----

CAMI KÜTÜPHANE VAKFİYELERİNDEN NİZAMNAMELERE KİTAPLARI KORUMA YÖNTEMLERİ

THE BOOK PROTECTION METHODS FROM THE ENDOWMENTS OF THE MOSQUE LIBRARIES TO THE REGULATIONS

Sevgi AĞCA DİKER^{*}

Öz

İslam medeniyetinin kuruluş aşamasından itibaren hemen her coğrafyada Müslüman halkın ibadet ve sosyalleşme için kullandığı, kamusal alan olarak hizmet veren camilerde vakıf kütüphaneleri kurulmuştur. Caminin kamusal alan olarak toplumun çeşitli sınıflarını bir araya topluyor olması, vakfedilen kitapların daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasını sağlıyordu. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin ilk halk kütüphaneleri de vakfedilen kitaplarla cami içlerine kurulan bu kütüphanelerdir. Vâkıflar, kütüphanelerini camilerde halkın kullanımına açma konusunda istekli olsalar da kitaplarının bekası öncelikli olduğundan vakfiyelerde kitapları korumak için birçok önlem alınmıştır. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde âtil kalan cami kütüphanelerindeki kitaplar hızla eksilmeye başlar. Yurtiçinde ve yurtdışında satılmaya başlanan vakıf kitaplarını korumakla ilgili ilk önlemler Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından alınmaya çalışılmıştır. Vakıf kitapları yurt dışına kaçırılmış olsa da ilk Âsâr-ı Atıka Nizamnâmelerinde bunları koruyucu maddeler yer almaz. Ülkemizde eski eser denilince toprak altından çıkan eserler akla geldiğinden ilk olarak onlar devlet malı niteliği kazanmıştır. Ancak zamanla oluşan bilinçle vakıf kitapların tespit ve kayıt çalışmaları başlamış ve koleksiyonlar bilinir hale gelmiştir. Evkaf-ı İslamiye Müzesi'nin kuruluşuyla yazma eserlerin bir kısmı korunmuş olsa da tamamının muhafazası mümkün olamamıştır. Bu çalışma, Osmanlı döneminde kurulan cami kütüphane vakfiyelerinden örnekler, arşiv belgeleri, eski eserleri korumak için yayımlanan ilk nizamnameler ve konuyla ilgili literatür taranarak hazırlanmıştır. Kitap vakfiyelerinde kitapları korumaya yönelik maddeler, bir noktada günümüzde uygulanan modern koruma yöntemlerinin temelini atmışsa da konu cami vakfiyeleri özelinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cami kütüphaneleri, kitap vakfı, vakfiye, Evkâf-ı İslâmiye Müzesi, Âsâr-ı Atıka Nizamnâmesi

Abstract

Since the early development of Islamic civilization, in virtually every Islamic geography, libraries have been built in mosques, which are used by the Muslims to worship and socialise, and which serve as public spaces. The fact that the mosque, as a public space, brought together people from different social classes, enabled the donated books to reach a wider audience. In this regard, the first public libraries of the Ottoman

* Dr., Galata Mevlevihanesi Müzesi Müdürlüğü, İstanbul / Türkiye, agcasevgi@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7110-1317

state were those built with donated books inside mosques. Although they had a positive attitude towards making the libraries in mosques available to the public, the survival of the books was a top priority and thus many measures were taken to protect the books in the waqfs. However, by the 19th century, the books in mosque libraries in idle state began to decrease rapidly. The first measures to protect the waqf books sold in and out of the Ottoman State, were taken by the Ministry of Waqfs. Although waqf books were smuggled abroad, the first Asar-ı Atika Regulations did not include protective measures. In our country, when the term “ ancient artefacts” is referred to, the first thing that comes to mind is those found under the ground; therefore, these artefacts gained the status of state property first. However, with the awareness raised, books have come to be identified and recorded and the collections became known. Although some of the manuscripts were preserved with the establishment of the Evkâf-ı İslamiye Museum, it was not possible to preserve all of them. This study draws on a review of examples of mosque library waqfiyas established in the Ottoman period, archival documents, the first regulations issued for the protection of historical artefacts, and the relevant literature. Although the regulations on the protection of books in waqfiyas constitute the basis of modern conservation methods applied today, the subject has been analysed in the context of mosque waqfiyas.

Keywords: Mosque library, book waqfiyas, waqf, Evkâf-ı İslamiye Museum, Asar-ı Atika Regulation

Giriş

Cami kütüphanelerinin geçmişine baktığımızda, Emevîler döneminde Kur'an ve hadis eğitimlerinin verildiği bir okul olarak kullanılan mescitlerde ilk kütüphanelerin ortaya çıkmış olması muhtemeldir.¹ İslam toplumunda camilerin ibadethane olma yanında sosyalleşme ve eğitim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği kamusal bir mekân olarak hizmet vermesi, müstakil kütüphanelerin olmadığı dönemlerde bazı kitap vâkıflarının camilere kitap vakfetmeye yönelmesini sağlamıştır. İslam'ın yayıldığı coğrafyaların hemen hemen tamamında ilk dönemlerde müstakil kütüphanelerden önce halkın kullanımı için cami/mescid ve medrese kütüphanelerinin varlığına rastlanır. Şam'da Emeviye Cami², Kahire'de Ezher Cami³, İspanya'da Mâleka Ulu Cami ve Kurtuba Ulu Cami⁴, Kuzey Afrika'da Karaviyyin Cami⁵ kütüphaneleri ve ilim faaliyetleriyle öne çıkmıştır. Halkın ve medrese öğrencilerinin rahatlıkla girip çıktıkları kamusal bir alan olan cami, okuyucunun kitabı ödünç alması, okuması, istisnah etmesi için uygun ortamı da içinde barındırmaktadır. Genel olarak caminin bânisi tarafından vakfedilen kitaplarla kurulan bu kütüphanelerin akıbeti değişen merkezî idarenin yaklaşımına göre ya yok edilmekte veya amaçlarına hizmet etmeye devam etmektedir. Örneğin, Kurtuba Ulu Câmî Kütüphanesi, Kastilya

1 İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, Timaş, İstanbul 2020, s. 36-37.

2 Camiü'l Emeviye kuruluşundan itibaren ilim ve kültür merkezidir ve çok sayıda kitap vardır. İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s. 71.

3 Halife Hâkim, 361/972'de Dârü'l-ilmdeki kitapların yarısını caminin içine taşıtmıştır. İsmail Erünsal, *age.*, s. 62-63.

4 Kurulmasından hemen sonra kültürel faaliyetlerin merkezi olan kütüphanede tıp, astronomi ve matematik gibi ilimler tahsil edilmeye başlanmıştır. Julian Rebia, “el-Mektebat ve Hüyâtü'l-Kütüb fî İsbanya'l İslamiyye” Çev. Cemal Muhammet Muhriz, *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtututati'l Arabiyye*, IV-V, Kahire 1958-1959, s. 77, nakleden İsmail Erünsal, *age.*, s. 50.

5 Mağribdeki en ünlü cami kütüphanesidir. İsmail Erünsal, *age.*, s. 61.

ve Léon Kralı II. Ferdinand'ın (ö.650/1252) 1236'da şehri zaptında yok edilirken,⁶ Memlük Sultanı Kansu Gavri'nin (ö.922/1516) Mısır'da yaptırdığı camide kurduğu kütüphanede bulunan 469 kitap, Osmanlı devleti idaresine geçtikten sonra 22 Eylül 1520'de halen kullanımdadır.⁷

Osmanlı döneminde camilere kitap vakfına ilk olarak Sultan II. Murad döneminde rastlanır. Akıncı beylerinden Gazi Mihal Bey'in (ö.839/1435) Edirne'de, 1422'de inşa ettirdiği camiye vakfettiği kitaplarla kurduğu kütüphane bu konuda bir ilktir.⁸ Mevlâna Mehmed bin Armağan/Molla Yegan (ö.840/1436), Bursa'da yaptırdığı mescidine 2.900 kitabını vakfetmiştir.⁹ Padişahların ve hanedan üyelerinin kurdukları güçlü vakıfları olan cami kütüphanelerinden birkaç örneği şöyle sıralayabiliriz; Fatih Sultan Mehmed'in (ö.886/1481), Fatih Camii'ne kurduğu kütüphanesi,¹⁰ Kanuni Sultan Süleyman'ın (ö.974/1566) ve Sultan II. Selim'in (ö.982/1574) banisi oldukları camilerde kurdukları kütüphaneler.¹¹ Osmanlı sarayının cami kütüphanelerine verdiği destek hanedana mensup kadınların vakıflarıyla da karşımıza çıkmaktadır. Keza Sultan II. Bayezid'in (ö.918/1512) kadınlarından Hüsn-ü Şah'ın (ö.926/1520?), 1490'de yaptırdığı Hatuniye Camii'ne,¹² Gülnûş Emetullah Vâlide Sultan'ın (ö. 1127/1715) 1712'de Üsküdar'da yaptırdığı Cedid Vâlide Camii'ne ve Mihrişah Valide Sultan'ın (ö.1220/1805) Eyüb Sultan Camii'ne vakfettiği kitaplar gibi.¹³ Bürokratlar arasında da çok sayıda kitap vâkıfı bulunmaktadır. Timurtaş Paşa'nın oğlu Umur Bey (ö.865/1461) Bursa'da yaptırdığı camide¹⁴, Molla Yegân olarak da bilinen Mevlâna Mehmed b. Armağan (ö.865/1461) Bursa'daki mescidinde,¹⁵ Sadrazam Makbul İbrahim Paşa (ö.942/1536) Hezargrad'da yaptırdığı camide,¹⁶ Sadrazam Yusuf Ziya Paşa (ö.1232/1817) Keban Madeni'nde yaptırdığı camide,¹⁷ Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey bin Abdullah (ö.?) İstanbul'da Cihangir Camii'nde¹⁸ kütüphane kurmuşlardır.

6 İsmail Erünsal, *age.*, s. 50.

7 Camide bulunan vakıf kitapların listesi için bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E.6090/1=753/74, 9 Şevval 926/22 Eylül 1520.

8 BOA, Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Ruus Kalemî Defterleri (A.DVNS.RSK.d.) 64, s. 145, nakleden İsmail Erünsal, *age.*, s. 119.

9 İsmail Erünsal, *age.*, s. 137.

10 Müjgan Cumbur, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, VI/4, (1957), s. 4-6.

11 Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi I, Hikmet Matbaası, Dersaadet 1327, s. 261, Müjgan Cumbur, "Vakfıyelerine göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *Türk Kütüphaneler Derneği Bülteni*, XI/12, (1962), s. 6, İsmail Erünsal, *age.*, s. 32.

12 Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK, Ankara 1980, s. 23.

13 Günay Kut-Nedret Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2021, s. 101-102, 104.

14 Umur Bey Vakfıyesi, 848 – 1449, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), d.591, s. 181-182; İsmail Erünsal, *age.*, s. 10.

15 Molla Yegân olarak bilinen bk. İsmail E. Erünsal, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütfi Hakkında Birkaç Not", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33, (1982), s. 64.

16 Makbul İbrahim Paşa'nın genel vakfıyesi için bk. BOA, TSMA. D.7029, 10 Rebiülevvel 940/29 Eylül 1533; Hâfız-ı küttüblük tevcihiyle ilgili bk. BOA. Cevdet Tasnifi Maarif Belgeleri (C.MF) 2/100, 28 Şaban 1247/1 Şubat 1832.

17 BOA, TSMA.E.61/1-2=381/32, 29 Zilhicce 969/20 Eylül 1560.

18 Mahmud Bey bin Abdullah el-Mennan Vakfı, Şer'îyye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Cemaziyelevvel 1002/23

Bu çalışmada camilerin içine vakfedilen birçoğu mütevazî kitap sayısına sahip kütüphaneler, belli bir bölge tanımlanmadan seçilmiş örnekler üzerinden incelenecektir. Camilere kütüphane kuran vâkıfların kitaplarını korumak için vakıf şartlarına dâhil ettikleri koruma amaçlı maddeler ve bu maddelerin yüzyıllar içinde kitapları korumada etkin olup olmadığı tartışılacaktır. Büyük değişimler dönemi olan 19. yüzyıl kuşkusuz vakıf kitapları oldukça zorlamıştır. Hızla değişen dünyada, camiler eğitim alınan kamusal alan olmaktan uzaklaşmış, küçük gelirli vakfiyelerle ayakta durmaya çalışan cami kütüphaneleri bakımsızlıktan birçok kitabını kaybetmiştir. Camilerin yüzyıllar boyunca farklı halk katmanlarına bilginin yayılmasında önemli bir hizmet yürüttüklerine işaret eden bu çalışma, kitap vakfiyeleri ve arşiv belgeleri temel olmak üzere konuyla ilgili çalışmalardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Vakıf kütüphanelerle ilgili birkaç yayın varsa da öznesi cami kütüphaneleri olan çalışmalar oldukça az sayıdadır. Ayrıca belirlenmiş bir konu üzerinde cami kütüphanelerini inceleyen benzer bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma cami kütüphanelerinin vakfiyelerinde kitapları korumaya yönelik maddelerin gelişimiyle sınırlandırılmıştır. Ancak cami kütüphane vakfiyeleri gölgede kalmış birçok konusuyla araştırmacılarını beklemektedir.

Cami Kütüphanelerinin Kitap Vakfiyeleri

Vâkıfların koyduğu şartlara bağlı olmakla birlikte okuyucuya cami içinde belirli günlerde hizmet verildiği gibi, ilk dönemlerde dışarıya ödünç kitap hizmeti de sunulmaktadır. İncelenen örneklerde ödünç verme süresinin bir ila altı ay arasında değiştiği görülmektedir.¹⁹ Camilere kitap vakfedilmesi İslam toplumlarında yaygın şekilde uygulanıyor olsa da İslam hukuku çerçevesinde taşınır malların, dolayısıyla kitapların vakfedilmesiyle ilgili ulemanın görüş farkı bulunmaktadır.²⁰ Bu sebeple kitap vâkıfları vakfiyelerinin son bölümlerinde, ulemeden kitap vakfının caiz olduğunu savunanların görüşlerine yer vermişlerdir.²¹ Ulema farklı görüşler ileri sürmüşse de genel itibarıyla kitap vakfının caiz olduğu görüşü yaygındır. Öyle ki şer'iyeye sicilleri incelendiğinde, kitap vakfetmek veya kütüphane kurmak için sadece vasiyetin yeterli görüldüğü durumlara dahi rastlanmaktadır. Yazılı veya sözlü vasiyetin doğruluğunun ispatı, kitapların vakfedilmiş sayılması için yeterli gelmekte, mirasçıları mevcut kitaplar için vakfiye düzenlemektedir. Örneğin Rumeli Kazaskeri Abdülkadir Efendi'nin (ö.1086/1675) istinsah ettiği, çoğu Arapça ve aralarında bir iki Türkçe fetva kitabı bulunan kitapları vefatından sonra, vasiyeti

Ocak 1594, Sicil No:17, y. 187b-188a.

19 Mahmud Bey bin Abdullah el-Mennan Vakfı, Şer'iyeye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Cemaziyelevvel 1002/23 Ocak 1594, Sicil No:17, y. 187-188, 6 aya kadar ödünç verilmesiyle ilgili bk. Mahmud Efendi ibni Abdullah, Ahî Çelebi Mahkemesi, 1 Safer 1083/29 Mayıs 1672, Sicil No: 29, y. 23-b.

20 İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, TTKB, Ankara 1988, s. 194.

21 Mehmed Efendi [ibni] Abdurrahim Efendi Vakfı, Şer'iyeye Sicilleri, Kısım-i Askeriyye Mahkemesi, (20) B 1097/12 Haziran 1686, Sicil No: 12, s. 109b; Mahmud Efendi ibni Süleyman, 29 Recep 1099/30 Mayıs 1688, Şer'iyeye Sicilleri, Ahî Çelebi Mahkemesi, Sicil No: 64, y. 45b-46a.

üzerine kızları ve oğulları tarafından vakfedilmiştir.²² Bazı vâkıflar yaşamları boyunca sahip oldukları kitapları değil, okunmasını istedikleri kitapları vakfetmektedir. Hocapaşa Mahallesi sakinlerinden olan Hacızâde Mustafa Efendi'nin (ö.1086/1675) vasiyeti üzerine vakfettiği 2.220 esedi kuruşla Süleymaniye Camii içine büyük bir dolap ve vasiyet ettiği kitaplar alınmıştır. Bu tip kitap vakfıyelerinde kitaplara ve dolaba harcanan paralara işaret edilmektedir.²³

Camilere Vakfedilen Kitapların Niteliği ve Niceliği

Cami ve mescit kütüphanelerinin kitap koleksiyonları, kütüphane kurucularının kimliğini bir noktaya kadar yansıtmaktadır. İstisnaları olsa da vâkıflar genellikle okumak üzere topladıkları kendi kitaplarını vakfetmektedirler. Bu sebeple koleksiyon vâkıfın ilgi alanlarına göre şekillenirken yeni vâkıfların kitap bağışlarıyla Cami içindeki kütüphane zenginleşir; fakat bu arada ilk vâkıfın kitaplarıyla oluşturduğu kimlikten uzaklaşır. Padişahlar ve hanedan üyeleri dışında kitap vakfedenlerin birçoğunun saray eğitimi almış ağalardan ve ilmiye sınıfından oluştuğu dikkate alındığında, vakfedilen kitapların büyük bir kısmının Mushaf, tefsir, hadis, fetva, ilmihal vb. dini içerikli kitaplarla medreselerde okutulan diğer kitaplardan oluşması şaşırtıcı değildir. Camiye gelen cemaatin okuması için vakfedilen kitaplar arasında Türkçe kitaplara da rastlanır. Timurtaş Paşa'nın oğlu Umur Bey (ö.865/1461), Bergama'da yaptırmış olduğu medreseye vakfettiği kitapların en eski tarihli vakfiyesine göre; medrese müderrisleri ve öğrencileri için Arapça eserler, Bursa'daki camiine de camiye gelen cemaatin okuması için 33 cilt Türkçe kitap vakfetmiştir.²⁴ Mevlana Kıssahan Hacı Muslihiddin Mustafa b. Cüneyd'in (ö.?), Kandıra'da iki mescitte kurduğu kütüphane koleksiyonunun büyük bir kısmı Farsça ve Arapça, tefsir, hadis, fıkıh, gramer, tasavvuf kitaplarından oluşurken, matematik ve astronomiyle ilgili beş, tıpla ilgili dokuz eser ve halk arasında yaygın olarak okunan *Envârü'l-Âşikîn*, *Gülzâr* ve *Şir'atü'l-İslâm* gibi birkaç Türkçe kitap da bulunmaktadır.²⁵ Fatih Cami kataloğunda *Keşşâf*, *Bezzâvi Tefsiri*, *Sahih-i Buharî*, *Tarih-i Cengiz Han* gibi kitaplar yer alır.²⁶ Edirne Selimiye Camii'ne vakfedilen kitaplar içinde Arapça *Aynî Tarihi* bulunmaktadır.²⁷ Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey'in (ö.?) Cihangir Camii'ne vakfettiği kitaplar arasında *Taberî*, *Battal Gazi*,

22 Abdülkâdir Efendi Vakfı, Şer'iyye Sicilleri, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 25 Muharrem 1086/21 Nisan 1675, Sicil No: 8, y. 62 a-b; Ayşe Buluş, *15-18. Yüzyıl Osmanlı Kitap Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 211-216.

23 Büyük bir dolap ve içine tefsir, hadis gibi dinî konulu kitaplar alınmış, vakfedilen paradan geriye 280 kuruş kalmıştır. Hacızâde Mustafa Efendi ibni Ali Vakfı, 5 Zilhicce 1086/20 Şubat 1676, İstanbul Bâb Mahkemesi, Sicil No: 25, y. 184b-185a.

24 İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 10.

25 VGMA. d. 570, s. 218, 224-227; İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s. 156.

26 Fatih Sultan Mehmed'in Semaniye Medresesine vakfettiği kitapların sonradan taşındığı Fatih Camii'ndeki sayımına ilişkin defter. BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), D. 9559, 21 Rebiülahir 968/9 Ocak 1561.

27 Vakıf kitap olmasına rağmen 1726'da üç kat muşamba ve kalın zarflar içinde muhafaza edilerek saraya gönderilmesi istenmiştir. BOA. Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A. {DVNSHM.d.) 133, h. 232, 10 Cemaziyevvel 1138/14 Ocak 1726.

Cariyenâme, *Yusuf-u Züleyha*, *İskendernâme* ve *inşa* kitaplarının olduğu görülür.²⁸ Şeyh İshak b. Abdürrezzâk'ın (ö.?) vakfettiği kitaplar arasında tıp, matematik ve astronomiye ait 41 kitap bulunur.²⁹ Camilere vakfedilen kitaplar arasında lügatler de vardır. Sadrazam Melek Mehmed Paşa'nın oğlu Reîsülulema Abdülkâdir Beyefendi'nin (1262/1846) vakfettiği kitaplar arasında *Nehcetü'l Lugat*, basma *Vankulu Lügatı* ve *Kanunnâme-i Cedid* bulunmaktadır.³⁰ Diyarbakırlı Seyyid Hüseyin Efendi'nin (ö.?), Diyarbakır Cami-i Kebir'de bulunan Mesudiye Kütüphanesi'ne vakfettiği kitaplar arasında, Erzurumlu İbrahim Hakki'nın *Marifetnâme'si*, *Hümayunnâme*, *Divân-ı Sâmî*, *Tütînâme*, *Husrev u Şirîn*, *Târih-i Kara Nişancı*, *Şerh-i Gülistan* gibi tarih ve edebiyat kitapları bulunur.³¹ Bu örnekler çoğaltılabilirse de genel olarak vâkıfın hayatı boyunca eğitimini aldığı, ilgilendiği ve okumak için aldığı kitapları vakfettiği söylenebilir.

Vâkıflar kitaplarını vefatlarından sonra halkın kullanımına açmak için camiye vakfetseler de bazı ilim dallarındaki kitapların sarayın takibinde olduğunu söylemek mümkündür. Bunların başında nücum (İslam bilim tarihinde astronomi) kitapları gelir. Sultan III. Murad'ın (ö.1003/1595), 9 Şubat 1579'da İstanbul kadısına gönderdiği bir hükümde, müteveffa (Molla Lutfi) Lütfullah'ın (ö.900/1495) müneccimliğe dair kitaplarının Mimar Sinan Mahallesi imamı ve müezzininde olduğunu öğrendiğini, bu kitapların onların ellerinden alınarak Rasathane'ye verilmesini emreder.³² Sultan III. Murad bu emriyle bir yandan kitapların farklı maksatlarla kullanımını engellerken öte yandan ünlü gökbilimci Takiyüddin er-Râsid (ö.993/1585) tarafından İstanbul'da "Darü'r rasadü'l cedid" ismiyle kurulmuş olan ilk rasathane kütüphanesinin koleksiyonunu zenginleştirmektedir.³³ Sultan III. Ahmed (ö.1149/1736), Sadrazam Şehit Ali Paşa'nın (ö.1128/1716) nücumla ilgili kitaplarının saraya alınarak koleksiyonunu zenginleşmek istese de gerçek bir kitapsever olan paşa onları çoktan vakfetmiştir. Devrin şeyhülislamı Ebu İshak İsmail Efendi (ö.1137/1725), hukuken padişahın elini güçlendirmek için sonradan yanlış anlamalara sebep olacak bir fetva verir. Bu fetvaya göre "felsefe, nücum, yalanlarla dolu şiir ve tarih" kitapları vakfedilemez. Şeyhülislam her ne kadar padişahın Şehit Ali Paşa'nın vakıf kitaplarını saraya alması için zorlama bir fetva vermişse de³⁴ Sultan III. Ahmed kütüphane kurarken bu fetvaya uymaz. Zira kurduğu kütüphaneye vakfettiği kitaplar arasında tarih, edebiyat, felsefe ve nücum kitapları bulunmaktadır.³⁵ Döneminde dahi uygulanmayan bu siyasi

28 Mahmud Bey bin Abdullah el-Mennan Vakfı, Şer'iyye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Cemaziyelevvel 1002/23 Ocak 1594, Sicil No:17, y. 187-188.

29 Ömer Lütfi Berkan-Ekrem Hakki Ayverdi, *İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1970, s. 439-440; İsmail Erünsal *Türk Kütüphaneleri Tarihi II.*, s. 44.

30 Abdülkâdir Beyefendi ibni Melek Mehmed Paşa, Galata Mahkemesi, 26 Rebiülevvel 1223/22 Mayıs 1808, Sicil No: 584, y. 63b-64a.

31 Hüseyin Efendi ibni Mahmud bin Abdullah, Mahmud Paşa Mahkemesi, 22 Safer 1259/24 Mart 1843, Sicil No: 43, y. 40b.

32 BOA. A. {DVNSMHM.d. 34, y.125b, h. 272, 12 Zilhicce 986/9 Şubat 1579.

33 A. Süheyl Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, TTKB, Ankara 1969, s. 35, 47, 48.

34 Kitapların büyük bir kısmı müsadere yoluyla saraya alınmıştır. İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, Timaş, 3. Baskı, İstanbul 2021, s. 281-290.

35 İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 75-79.

fetva sonraki yıllarda da bağlayıcı olmamıştır. İstanbullu Hacı Ahmed Çelebi'nin (ö.?), 1694'te vakfettiği 132 cilt içinde astronomiye dair kitaplar olduğu gibi bir de usturlap (yıldızların konumunu belirlemek için kullanılan bir astronomi aleti) bulunmaktadır.³⁶

Camilere vakfedilen kitapların sayıları dikkate alındığında çok zengin koleksiyonlar olmadıkları görülür. Camilere kurulan mütevacı kütüphaneler, daha sonra farklı kişilerin yeni kitap vakıflarıyla zenginleşmekte ve çeşitlenmektedir.³⁷ Banilerinin kurduğu güçlü vakıfların gelirleriyle uzun yıllar boyunca ayakta kaldığından, kitap vakıflarının tercihi olmuşlardır. Vakıfların en çok tercih ettiği camilerin başında Fatih Camii gelir. Bu caminin banisi ve kütüphanenin kurucusu Fatih Sultan Mehmed'dir.³⁸ Bu kütüphaneye kitap vakfedenlerin birkaçını örnek verecek olursak; Mahmud Paşa'nın kızı Ayşe Hatun, güzel ciltli altın cetveli *Ebussuud Tefsirini*,³⁹ Galata Kadısı Musa Efendi (ö.?) bir kısmını kendisinin istinsah ettiği kitaplarını vakfetmiştir.⁴⁰ Şeyhülislam Menteszâde Abdurrahim Efendi (ö.1129/1717)⁴¹ ve Fatih Camii İmamı Seyyid Yusuf Efendi'nin ⁴² vakıflarıyla gelişen Fatih Camii Kütüphanesi'ne kitap vakfedenlerin en meşhurlarından biri şüphesiz Sır Kâtibi Mehmed Tayfur Ağa'dır. Mehmed Tayfur Ağa (ö.1232/1817), Has Oda'daki üst düzey görevinin getirdiği ayrıcalıkla⁴³ zenginleştirdiği kütüphanesini 1848-1850 yılları arasında 108, 38, 52 ve 92 cilt kitap olmak üzere peyderpey vakfetmiştir.⁴⁴ Dersiam Bafrevî Ahmed Revnakî Efendi (ö.1236/1820) 106 cilt kitabını,⁴⁵ Şeyhülislam Yasincizâde Seyyid Abdülvehhab Efendi'nin oğlu Seyyid Mehmed Ragıb Efendi

36 Hacı Ahmed Çelebi Vakfiyesi, Şer'iyeye Sicilleri, Ahî Çelebi Mahkemesi, 10 Şaban 1105/6 Nisan 1694, Sicil No:78, y. 12a-b.

37 Bu kütüphanelerin birden fazla vakfiyesi bulunmaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in Fatih Camii'nde kurduğu kütüphaneye, Müderris Kâsım b. Hâbil 65 adet kitabını vakfetmiş ve kitaplarının rehin karşılığı ödünç verilmesine izin vermiştir. Müderris Kâsım b. Hâbil Vakfiyesi, Şer'iyeye Sicilleri, Balat Mahkemesi, Sicil No: 2, y. 81b-82a; İsmail Erünsal, *age.*, s. 48.

38 Fatih'in 1493 tarihli vakfiyesinde, Caminin batı tarafına eklenen bir hacim içine vakfedilen kitapları konulduğu belirtilmektedir. Kütüphane medrese talebeleri, müderrisler ve dışarıdan gelecek diğer müderrislerin kullanımına açıktır. Müjgan Cumbur, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, VI/4, (1957), s. 4-6.

39 Camii içinde ulemaya vakfedilen diğer kitapların içine konulması şartını ihtiva eden Fatma Sultan ibnetü Mahmud Paşa vakfiyesi için bk. Şer'iyeye Sicilleri, İstanbul Bâb Mahkemesi, 1 Cemaziyülevvel 1083/24 Eylül 1672, Sicil No: 14, y. 115a-b.

40 İstanbul kadılarının nezaretinde olması şartıyla vakfetmesiyle ilgili bk. Musa Efendi ibni Şeyh Ali Efendi, İstanbul Bâb Mahkemesi, 15 Cemaziyülahır 1112/27 Kasım 1700, Sicil No: 70, s. 82a-b.

41 Abdurrahim Efendi ibni Mehmed Efendi Vakfı, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği, 20 Rebiülahir 1129/3 Nisan 1717, Sicil No: 107, y. 99-102.

42 Seyyid Yusuf Efendi ibni Fazlullah Vakfı, Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 25 Şaban 1163/30 Temmuz 1750, Sicil No: 250, y. 26a-27b.

43 Sevgi Ağa Diker, *Osmanlı Saray Teşkilatında Has Oda*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021, s. 412.

44 1848 tarihinde isimleri ve özellikleri vakfiye sonuna kayıtlı 108 kitabını, 1849'da 38 ve 52 cilt kitabını bağışlamıştır. 1850'de 92 cilt kitabıyla birlikte kütüphane vakfiyesini de değiştirmiştir. R. Tuba Çavdar, *Tanzimat'ın Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 10.

45 Seyyid Ahmed Revnakî Efendi ibni Hüseyin bin İbrahim, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 13 Şaban 1251/4 Aralık 1835, Sicil No: 1398, y. 87b-89b.

(ö.1253/1837) 19 cilt,⁴⁶ Darphane Emîni Seyyid İbrahim Sarım Efendi (ö.1232/1817) içinde basmaların da olduğu 369 cilt kitabını vakfetmiştir.⁴⁷ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

19. yüzyılda yapılan kitap sayımları incelendiğinde Fatih Camii'ndeki kütüphane mevcudunun oldukça zenginleştiği görülür. Kurulduğu dönemde 1.241 olan kitap sayısı, Kanunî Sultan Süleyman döneminde 1.770'e, 1832'de 5.500'e, 1869'de 5.497 cilt kitaba ulaşmıştır.⁴⁸ Diğer birkaç örneğe göz atacak olursak; Ayasofya'da Cuma vaizi olan Şeyh Ali Efendi el-İspirî (ö.1103/1692) kitaplarını Ayasofya Camine,⁴⁹ Hocapaşalı Hacızâde Mustafa Efendi (ö.1086/1676) Süleymaniye Cami içine aldığı büyük bir dolabın içine koymuş,⁵⁰ Hocapaşa Cami Hatibi Mahmud Efendi (ö.?), Hacızâde Mustafa Efendi'nin dolabına konulmak üzere kitaplarını vakfetmiştir.⁵¹

Diplomatik Unsurlarıyla Kitap Vakfiyeleri

Kitap vakfiyeleri incelendiğinde, kitap listeleri dışında genel itibariyle diğer vakfiyeler gibi oldukları görülür. Vakfiyenin baş kısmında tescil kaydı, sonunda şahitlerin isimleri ve mühürleri bulunur. Şahitler tarafından mühürlenmiş bu vakfiyelerin metinleri mahkeme siciline geçirilerek asılları sahiplerine verilir. Şer'îye sicillerindeki bu kayıtlar sayesinde kitap vâkıfları, vakfedilen kitaplar ve vakfedildikleri camiler hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz.⁵² Kitap vakfiyelerinde bazen sadece kitap vakfedildiğine işaret edilmekle birlikte⁵³, genelde vakfedilen kitapların isimleri ve özellikleri vakfiye metninin içinde veya vakfiye ekinde yer almaktadır.⁵⁴

46 Seyyid Mehmed Ragıb Efendi ibni Şeyhülislam Yasincizâde Seyyid Abdülvehhab Efendi Vakfiyesi, Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi, 29 Muharrem 1251/27 Mayıs 1835, Sicil No: 418, y. 49a.

47 Seyyid İbrahim Sarım Efendi ibni Mustafa Efendi, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 27 Muharrem 1228/30 Ocak 1813, Sicil No: 925, y. 73b-76b; Ruus-ı hümâyun kalemine İbrahim Sarım Efendi'nin kitaplarının kütüphaneye dâhil edilip vakfiyesinin yazılmasıyla ilgili bk. BOA. C.MF. 81/4012, 19 Rebiülevvel 1228/22 Mart 1813.

48 İsmail E. Erünsal, "Fatih Kütüphanesi", *DİA*, C. XII, (1995), s. 250, İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s. 143.

49 Şeyh Ali Efendi ibni Salih el-İspirî, Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 15 Cemaziyülahır 1092/2 Temmuz 1681, Sicil No: 129, y. 816a.

50 İstanbul Bâb Mahkemesi, 5 Zilhicce 1086/20 Şubat 1676, Sicil No: 25, y. 184b-185a.

51 Mahmud Efendi ibni Süleyman Vakfı, Ahî Çelebi Mahkemesi, 29 Recep 1099/30 Mayıs 1668, Sicil No: 64, y. 45b-46a.

52 Prof. Dr. İsmail Erünsal'ın alandaki ilk çalışmaları sonrasında, Şer'îye Sicillerindeki kitap vakfiyeleri Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı'nda iki ayrı teze konu olmuştur. Ayşe Buluş, *15-18. Yüzyıl Osmanlı Kitap Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2019; Burak Delibaş, *19-20. Yüzyıl Osmanlı Kütüphane Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.

53 Abdurrahman bin Mustafa (Büzürg Ağa), Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 11 Recep 1001/13 Nisan 1593, Sicil No: 21, y. 13a-14a; Abdî Efendi ibni Mehmed, Üsküdar Mahkemesi, 1 Rebiülahır 1044/25 Ağustos 1634, Sicil No: 179, y. 50a-51b.

54 Abbas Ağa ibni Abdurrezzak Vakfı, Şer'îye Sicilleri, Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi, 1 Recep 1080/25 Kasım 1669, Sicil No: 63, s.16-22; Kitapların cildi, kâğıdı, satır sayısı, hattatı, kaç cüz olduğu, hangi hatla yazıldığı, yeni veya eski olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca bk. Abdurrahman Efendi ibni Mehmed Efendi Vakfı, Evkâf-ı Hümâyun

Bu vakfiyelerde, kitaplar dışında kütüphanenin hizmetine devam edebilmesi için vakfedilen taşınmaz mallarıyla ilgili bilgiler de bulunmaktadır.

Kütüphane vakfiyelerinin büyük bir kısmında kitapların bibliyografik künyeleri yanında, kondisyonu ve fiziki özelliklerinin de yer aldığı görülür. Şöyle ki kitapların yazımında kullanılan kâğıdın cinsi, rengi, yazı cinsi, mürekkep rengi, kitabın cetveli, tezhibi, resimli sayfası olup olmadığı, cildin rengi ve diğer özellikleri yanında kitabın eski ve yeni olduğuyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Mesela Mescid-i Aksa'ya kitap vakfeden Darüssaade Ağası Abbas Ağa (ö.1082/1671), vakfiyesinde kitapların cilt ve kâğıt özelliklerini, cetvelli olup olmadığını hangi hatla kaç satır olarak yazıldığını belirtmiştir.⁵⁵ Kitaplarının birçoğunu istinsah eden Rumeli kazaskerliğinden emekli Abdülkâdir Efendi'nin (ö.1086/1675) vefatından sonra hazırlanan vakfiyesinde, kitapların satır sayısı, cetvelli olup olmadığı ve cilt özellikleri yer almaktadır.⁵⁶ Şeyhülislam Menteşzâde Abdürrahim Efendi'nin ve Darphane Emîni Seyyid İbrahim Sarım Efendi'nin Fatih Camii'ndeki kitaplarının vakfiyesinde, kitapların altın cetvelli olup olmadığı, hangi hatla yazıldığı, kitabın eski veya yeni olduğuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.⁵⁷ Basma kitapların yaygınlaştığı 19. yüzyılda ise kitapların yazma veya basma olduklarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.⁵⁸ Bu veriler ışığında kütüphane vakfiyelerinin bir anlamda ilk kütüphane kataloglarını oluşturma özelliğiyle diğer vakfiyelerden ayrıldığı söylenmek mümkündür.

Kitap vakfiyelerinde kitapların kullanım ve bakım şartlarını düzenleyen maddeler de yer almaktadır. Vakfiye sahibi ve şartlarıyla ilgili bilgileri kimi zaman vakfedilen kitapların üzerinde bulmak mümkün olmaktadır.⁵⁹ Şöyle ki vakfedilen kitapların üzerine vakıf kaydı yazıldığı gibi çoğu zaman vâkıfın hazırlattığı vakıf mührü basılır. Vakıf mühürleri vâkıfın kimliğini tespit etme hususunda oldukça bilgilendiricidir.⁶⁰ Ancak kimi zaman bir ayet veya bir beytin olduğu mühürlere rastlanır. Bazı mühürler üzerindeki bilgilerden; kitapların nereye, hangi şartlarla, hangi tarihte vakfedildiği bilgisi yanında vakfiyeyle ilgili bir şartın yer aldığı örneklerle de

Müfettişliği Mahkemesi, 20 Rebiülahir 1129/3 Nisan 1717, Sicil No: 107, y. 99-102.

55 Abbas Ağa Vakfiyesi, Şer'iyye Sicilleri, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 1 Recep 1080/25 Kasım 1669, Sicil No: 63, y. 16-22.

56 Şer'iyye Sicilleri, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 25 Muharrem 1086/21 Nisan 1675, Sicil No: 8, y. 62a-b.

57 Abdürrahim Efendi ibni Mehmed Efendi, Şer'iyye Sicilleri, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 20 Rebiülevvel 1129/3 Nisan 1717, Sicil No: 107, s. 99-102; Seyyid İbrahim Sarım Efendi ibni Mustafa Efendi, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 27 Muharrem 1228/30 Ocak 1813, Sicil No: 925, y. 73b-76b.

58 Hacı Mehmed Arif Efendi ibni Süleyman bin Hüseyin Vakfiyesi, Davud Paşa Mahkemesi, 25 Cemâziyelâhir 1258-3 Ağustos 1842, Sicil No: 129, s. 13-14; Seyyid Mustafa Efendi ibni Hasan Vakfiyesi, Mahfel-i Şer'iyyat Mahkemesi, 13 Cemâziyelâhir 1284-12 Ekim 1867, Sicil No: 21, y. 31b.

59 Sultan II. Mehmed'in vakfettiği bir kitabın üzerindeki notta: Bu nüshayı Sultan, Ayasofya diye meşhur olan medresesine 869 yılının Zilkadesi başlarında vakfetti. Kazasker Mahmud b. Seydî Ahmed de bu vakfın sahih olduğuna hükmetti. İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 18-19; ayrıca Fatih devri ulemasından Molla Yegan'ın Bursa'da yaptırdığı mescidine kurduğu kütüphanenin vakfiyesinden anlaşıldığı üzere, vakfedilen muhtelif ilimlere ait 2.900 kitabın adı bir *Keşşaf tefsiri* nüshasının arkasına vâkıf tarafından yazılmıştır. İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s. 119.

60 Vakıf mühürleriyle ilgili detaylı çalışma için bk. Günay Kut-Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı, İstanbul 2021, s. 20; İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 194

rastlamak mümkündür.⁶¹ Örneğin Sultan III. Selim'in validesi Mihrişah Sultan (ö.1220/1805), Eyüp Camii'ne vakfettiği kitaplar için hazırlattığı vakıf mührüne, kimlik bilgileri yanında kitapların cami dışına çıkarılmama şartını da kazdırmıştır.⁶² Fatih Camii'ne kitaplarını vakfeden Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin kızı Âlime Hatun, kitaplarını ulemanın kullanımına tahsis etmiş ve hazırlattığı kitap mühründe buna işaret etmiştir.⁶³

Kütüphane Vakfiyelerine Kitapları Korumak İçin Konulan Maddeler

Hepsi birer kitapsever olan kitap vâkıfları, kitapların korunması için ne tür önlemler alınması gerektiğinin farkındaydı. Kitapların çalınması, değiştirilmesi ve sayfalarının kesilerek kitap içinden alınması, cildinin bozulması, sayfalarının katlanarak tahrip edilmesi o tarihte de en temel sorunlar arasında yer alıyordu. Bunun için vâkıflar, halk kütüphanesi gibi hizmet veren cami kütüphanelerine vakfettikleri kitaplarla ilgili bugün yazma kütüphanelerinde uygulanan prosedürleri vakıf şartı olarak koymuşlardır. Cami kütüphanesinde bulunan kitapların her biri farklı vakfiyeye bağlı olduğundan farklı prosedürlere tabi olabilmektedir.

1. Kitapların Buldukları Yerden Çıkarılmaması

Vakfiyelerdeki kitapların korunmasıyla ilgili şartlarla ilgili örnekleri incelediğimizde ilk olarak kitabın fiziki varlığını korumaya yönelik önlemler dikkat çeker. Bu şartlar nadiren bulunduğu şehirden,⁶⁴ ancak genellikle vakfedildikleri caminin kapısından dahi dışarı çıkarılmamasıdır. Kimi zaman bu şart kitap mühürlerinde de yazılıdır. İlk kitap vâkıflarından Umur Bey, Bursa'daki camisine cemaatin okuması için vakfettiği 33 cilt Türkçe kitabın vakfiyesinde kitaplarının kesinlikle caminden dışarı çıkarılmamasını istemiştir.⁶⁵ Sultan III. Ahmed'in sadrazamı ve damadı Sadrazam Şehid Ali Paşa'nın, vakfettiği kitapları için hazırlanan mühürde "Vezir Şehid Ali Paşa'nın-Yüce Allah onu esirgesin – kütüphanesinden çıkarılmamak üzere vakfettiklerindedir (1130/1718) ibaresi yer alır.⁶⁶

Sultan III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan'ın Eyüp Sultan Camii'nin sol tarafındaki kitap dolabına vakfettiği kitapların üzerine basılan mühürde; "Bu kitabı müminlerin emiri Sultan

61 Mehmed Ağa'nın İstanbul Çarşamba'daki camiine kurduğu kütüphanesini kimlerin kullanacağına ilişkin bilgi, kitaplarındaki vakıf kayıtlardan anlaşılmaktadır. İsmail Erünsal, *age.*, s. 52.

62 Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 12, y. 508b.

63 Kut-Bayraktar, *age.*, s. 117.

64 Umur Bey, 1449 tarihli başka bir vakıf kaydında kitaplarının rehin alınmadan hiç kimseye ödünç verilmemesini ve asla Bursa şehrinden dışarı çıkarılmamasını şart koşturmaktadır. Bursa Eski Eserler Kütüphanesi Ulu Cami No. 435, y. 1a; İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s.119; Ali bin Recep Yenice-i Vardar dışında oturanlarla, köy halkına kitap verilmemesini vakıf şartı olarak koymuştur. Ali bin Recep Vakfiyesi, Şer'iyye Sicilleri, Rumeli Sadareti, Sicil No: 3, y. 240.

65 Caminin müezzininin günlük bir akçe ücretle aynı zamanda hâfiz-ı kütüb olarak görev yapacağını belirtmiştir VGMA, d. 591 Anadolu Mücedded Vakfiye Hamis, 1316/1899, y. 182.

66 Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 349, Kut-Bayraktar, *age.*, s. 64-65.

Selim Han'ın annesi Mihrişah Sultan kütüphaneden çıkarılmamak şartıyla vakfetmiştir. Sene 1215 (1800)" ibaresi yer almaktadır.⁶⁷ Üsküdar Atik Valide Camii'ne kitaplarını vakfeden Şeyh Seyyid Abdülkadir Efendi'nin (ö.?) vakıf şartları arasında, kitaplarının cami içinden taşraya çıkarılmaması şartı yer alırken,⁶⁸ kitaplarını Yıldırım Bayezid Camii'ne vakfeden Tophane-i Amire Nâzırı Mehmed Vahid Paşa (ö.1244/1828) cami dışına çıkarılmaması şartı koyar. Ardından bu hükmün uygulanmasını engellemek için hâfız-ı kütübe "*cebr ve kerh*" uygulayarak, kitapları dışarı çıkarmaya mecbur edenler için bedduasını ekler.⁶⁹

Resim 1. Mihrişah Valide Sultan'ın vakıf kitapları üzerindeki mührü; "Kad vekafet hâze'l-kitâb Mihrişâh Sultân ümmü emiri'l-mü'minin Sultân Selim Han bi-şartı en lâ yuhrace 'an hizânetihi sene 1215/1800-1", **Kaynak.** Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 12, y. 508b.

2. Kitap Tesliminde Rehin ve Kefil Zorunluluğu

Kitabı korumak için kullanılan ikinci önemli kural, kitapların okuyucuya teslim edilirken kıymeti kadar bir rehin alınması veya güvenilir bir kefil şartıyla ödünç verilmesidir. Sinan Bey ve Mehmed bin Sinan müştereken sahip oldukları kitapları için hazırladıkları vakfiyenin sonundaki kitap isimlerinin altına fiyatlarını ekleyerek, kitaplarını kullanmak isteyenlerden bu miktarda bir rehin vermeleri şartını koymuşlardır.⁷⁰ Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey, kitaplarının müezzin ve hâfız-ı kütübe birlikte rehin karşılığı teslim edilmesini, alanların isimlerini ve rehinlerinin deftere işlenmesini şart koşar.⁷¹ Yenice-i Vardar Camii içinde kütüphane kuran Ali Çelebi b.

67 Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 12, Kut-Bayraktar, *age.*, s. 36-37.

68 Ayrıca güçlü bir rehin ve sağlam bir kefile medrese talebelerinin kullanımına açtığı kitaplarının sayfalarının bükülmemesini, cildinin sökülmemesini, çocukların eline verilmemesi şartlarını da koymuştur. Şeyh Seyyid Abdülkadir Efendi ibni Seyyid Şeyh Nureddin Efendi, 5 Rebiülevvel 1143/18 Eylül 1730, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No: 383, y. 58b-59a.

69 Mehmed Vahid Efendi [ibni] Osman Efendi ibni Ali Ağa, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 19 Zilkade 1226/5 Aralık 1811, Sicil No: 315, y. 137-138, Delibaş, *agt.*, s. 114-122.

70 VGMA, d.578, y. 318; İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 44.

71 Mahmud Bey ayrıca cüzhân tarafından kitapların sayılmasını, zayi olanların sorumlusuna aldırılmasını, tanzim

Receb (ö.?), okuyucudan ödünç verilen her kitabın bedelinin iki katının rehin olarak alınmasını vakıf şartı olarak yazdırmıştır.⁷² Muhtemelen saraydan çıkan cariyelerden olan Hocapaşa Mahallesi sakinlerinden Lâtibe Hatun, talebenin kullanımına vakfettiği kitaplarının kavî (güçlü) bir rehin veya (melî) güvenilir bir kefil şartıyla verilmesini, bu sırada deftere kaydedilmesini ve kitapların sandık içinde muhafaza edilmesini ister.⁷³ Konya’da İplikçi Cami’ne kitaplarını vakfeden Mahmud Efendi (ö.?), medresede bulunan fakir ulemanın kitaplardan kıymeti kadar rehin vererek yararlanmalarını, ödünç verilen kitapların altı ay içinde geri alınmasını, zayi olursa rehin satılarak aynı kitaptan alınıp koleksiyona eklenmesi şartını koyar.⁷⁴ Sultan III. Ahmed, Topkapı Sarayı’nda yaptırmış olduğu kütüphanesinin vakfiyesinde dahi hâfiz-ı kütüplerin ancak rehin karşılığı ödünç kitap vermelerini ve kitapları korumalarını istemiştir.⁷⁵ Küçük Ayasofya Mahallesi’ne yaptırdığı mescidine kitaplarını cami içinde kullanılmak üzere vakfeden Halidiye tarikatından Hacı Mehmed Arif Efendi (ö.?), kütüphane dışına çıkarılma iznini “*rehn-i kavî ve kefil-i melî*” şartıyla vermiştir.⁷⁶ Güçlü bir rehin alınması şartının hemen hemen tüm kitap vakfiyelerinde bulunma sebebi, kitap kaybolursa da o kıymette bir eşya veya para rehinde olduğundan, kaybolan kitapların yerine yeni kitapların alınarak kütüphanenin daha uzun süre hizmet vermesinin hedeflenmesidir.

Resim 2. Şeyhülislam Ali Efendi’nin kızı Ayşe Hanım’ın vakıf kitapları üzerindeki mührü. *Kad vakafet hâze’l-kitâb Aişe bintü’l-merhum Şeyhü’l-islam sâhibi’l-Fetâvâ Ali Efendi bi-şartı en yesta’milehu’l-‘ulema sene 1159/1746-47*

Kaynak: Günay Kut-Nedret Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, İstanbul 2021, s. 117.

edilemezse mütevellî tarafından alınmasını şart koşar Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey bin Abdullah el-Mennan Vakfiyesi, Şer’iyye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Cemâziyelevvel 1002/23 Ocak 1594, Sicil No:17, y. 187-188.

72 Ali bin Recep Vakfiyesi, Şer’iyye Sicilleri, Rumeli Sadareti, Sicil No: 3, y. 240; İsmail Erünsal, *age.*, s. 51.

73 Lâtibe Hatun binti Abdullah, İstanbul Bâb Mahkemesi, 2 Ramazan 1077/2 Şubat 1667, Sicil No: 3, s. 93a-b.

74 Mahmud Efendi ibni Abdullah, Ahî Çelebi Mahkemesi, 1 Safer 1083/29 Mayıs 1672, Sicil No: 29, y. 23-b.

75 Sultan III. Ahmed Kütüphanesi Vakfiyesi, TSMK, YY. 75, y. 15b-17 a-b.

76 El-Hâc Mehmed Arif Efendi ibni Süleyman bin Hüseyin, Davud Paşa Mahkemesi, 25 Cemâziyelâhir 1258/3 Ağustos 1842, Sicil No: 129, y.13-14, Delibaş, *agt.*, s. 265-269.

3. Kitap Sayımı

Vakfiyelere kitapları korumak ve koleksiyonunun dağılmasını önlemek için konulan bir diğer şart sayıdır. Kitapların korunması için düzenli takibinin şart olduğunun bilincinde olan vâkıflar, kitapların sayılacağı zamanı dahi belirlemişlerdir. Vâkıfların çoğu yılın başı olması hasebiyle Muharrem ayında sayım isterken, Ramazan ayında sayım yapılmasını isteyen örnekler de bulunmaktadır. Bu sayımlarda kütüphanede bulunan kitapların değiştirilip değiştirilmediğini anlamak için satır ve sayfa sayısı, vakıf mühürleri kontrol edilmekte, cildinin rengi ve diğer özellikleri de asıl defter denilen kütüphanenin ilk kataloğuyla karşılaştırılarak mukayese edilmektedir.⁷⁷ Bu sayede değiştirilen kitaplar tespit edilmektedir. Çünkü vakıf kütüphanelerini zarara uğratan bir diğer husus kitapların değiştirilmesidir. Rutin kitap sayımlarında bu durumlar da ortaya çıkmaktadır. Yapılan sayımlarda kitapların vakfedilen kitapla aynı olup olmadığını, isimleri, satır ve sayfa sayıları ve yazı cinsleri belirlediğinden, kayıtlarla uyuşmayanların sayısının sayım sonuç raporunda yer aldığı⁷⁸, kitaplarla ilgili bilgilerin ise bibliyografik künyelerin yanlarına konulan şerhlerle verildiği görülmektedir⁷⁹. Sinan Paşa'nın⁸⁰ kardeşi Ahmed Paşa Sultan II. Bayezid'e yazdığı mektuplarda, Molla Lütü'yi, Darülhadiye ait *Sihâh-ı Cevherî'yi* (*Vankulu Lügati*) ve Sinan Paşa'nın (ö.891/1486) diğer değerli kitaplarını kıymetsiz olanlarla değiştirmekle itham etmiştir⁸¹. Fatih Camii Kütüphanesi'ne ait 968/1560-1561 tarihli sayımla oluşturulan defter/katalogda sayfa sayıları farklı bulunan bazı eserlerin tespit edildiği görülmektedir. Bu farklılıklar, "aded-i evrak üç yüz seksen yedi amma hâliya add olunup üç yüz kırk üç varak bulundu"⁸² ifadeleri ile bu notlar arasında yer alır.

Kitapların vakfiyede belirlenen zamanlarda bir heyet tarafından sayılarak listelenmeleri, sonraki yüzyıllardaki kataloglarının oluşmasını sağlamıştır. Bu defterler bir anlamda kitapların tasnifini de yapmıştır. Kitap adları sayılırken önce Kur'an-ı Kerimler, hadisler, fıkıh ve tefsir eserleri sıralanmıştır. Ardından hangi dilde yazıldığı, kaç cilt olduğu belirtilmiş, bazı kitaplardan sonra da "mükemmel" denilerek kitabın fiziki durumu tespit edilmeye çalışılmıştır.⁸³ Kimi zaman kitapların sorumluluğunu taşıyanlar değiştiğinde, vâkıfın işaret ettiği zamandan önce devir teslim sayımları yapıldığı görülür. Mukabeleci Mehmed Efendi'nin (ö.?) Şehzade Camii içine vakfettiği kitaplarının, hâfız-ı kütübünün değiştiği 1696'da sayımının yapılması buna güzel bir

77 İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 208.

78 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Fihrist 3, y. 151b.

79 Nuruosmaniye Kütüphanesi, Fihrist 6, y. 31b-32a.

80 Âlim, devlet adamı ve Türk nesir üslûbunun kurucusu kabul edilen Sinan Paşa'nın babası İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey, dedesinin Sivrihisar Kadısı Celâleddin Efendi olduğunu göstermektedir. Annesi Osmanlı âlimlerinden Molla Yegân'ın kızıdır. Gedik Ahmed Paşa'dan sonra 1477'de veziriazam olmuştur. Aylin Koç, "Sinan Paşa, *DİA*, XXXVII, (2009), s. 229-231.

81 BOA, TSMA.E. 11747/1-1002/27, 7 Safer 918/24 Nisan 1512; İsmail E. Erünsal, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütü Hakkında Birkaç Not", *Tarih Dergisi*, S. 33 (1982), s. 72-78.

82 Fatih Sultan Mehmed'in Semaniye Medresesine vakfettiği kitapların sonradan taşındığı Fatih Camii'ndeki sayıma ilişkin defterde şehzade ve Çelebizâde'nin de kitapları bulunmaktadır. BOA, TSMA, D. 9559, 21 Rebiülahir 968/9 Ocak 1561, y. 16b, 34a, 17 a, y. 2b.

83 İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 208.

örnektir.⁸⁴ Kitap sayımlarını kimlerin yapacağı ve bu sayım neticesinde defter hazırlanması kimi zaman vakıf şartları içinde yer almaktadır. Tophane Nazırı ve Fransa Sefiri Mehmed Emin Vahid Paşa (ö.1244/1828)Yıldırım Bayezid Camii'ne vakfettiği kitapların her yıl Muharrem ayında belde hâkimi, müftü ve ulemanın katılımıyla sayılmasını, sayım sonucunda hazırlanan defterin bu komisyon tarafından mühürlenmesini ve bu defterin bir kopyasının Anadolu Muhasebesi Kalemi'nde saklanmasını istemiştir.⁸⁵ Mehmed Emin Vahid Paşa örneğinde de görüleceği üzere, kitap sayımlarında hazırlanan katalogların sonuna, kütüphanede bulunan ve bulunmayan kitaplarla ilgili bilgilerin olduğu defterin sayıma katılanlar tarafından onaylanarak mühürlendiği görülür. Bu defterler kütüphane sayımlarının kimler tarafından ve nasıl yapıldığını gösterdiği gibi, kayıp kitaplar ve kütüphanede bulunmasına rağmen kayda geçirilmemiş kitaplarla ilgili bilgileri de içerir. Feyzullah Efendi Kütüphanesi'nin 1699 ve 1741 tarihinde yapılan sayımlarında 48 kitabın eksik olduğu, buna mukabil kayda geçmemiş 19 kitabın bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶ Vâkıflar için kitaplarının daima okuyucuya ulaştırılması birinci öncelik olmuştur. Sayımlarda kaybolduğu anlaşılan kitapların yeniden teminiyle ilgili maddeler koyan vâkıflar da vardır. Cihangir Camii'ne kitaplarını bağışlayan Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey, kitaplarının her yıl cüzhan tarafından sayılmasını, zayı olanların tazmin ettirilmesini, bu yapılamazsa mütevellî tarafından satın alınmasını vakfiyesinin şartları içine dâhil etmiştir.⁸⁷

4. Kitapları Okuyucusundan Koruma

Kitapların korunmasındaki en önemli aşamalardan biri, kitap tesliminde alınan kayıtlar olduğundan kitap vakfiyelerinde bu konuyla ilgili detaylı maddeler yer almaktadır. Sultan II. Bayezid'in vakıf kitaplarından sorumlu hâfız-ı kütüb, kitap verirken şahitlerin huzurunda kitabın cüzlerini ve sayfalarını saymak, kitabın ölçüsüyle cildini ve cildinin özelliklerini ve şahitlerin isimlerini deftere yazmakla mükelleftir.⁸⁸ Cihangir Camii içine, kitaplarını bağışlayan Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey vakfiyesinde bu konuya hayli yer vermiştir. Hâfız-ı kütüb kütüphaneden her kitap alanı ismiyle, nesebiyle, sıfatıyla ve lakabıyla defterine kaydedecek ve rehin almadan hiçbir şey vermeyecektir. Rehin alınan eşya deftere sıfatıyla, cinsiyle, belirgin özellikleriyle ve tarihleriyle yazılacak ve kitap deposuna konulacaktır. Nâzır ve hâfız-ı kütüb alıp-verdikleri kitapları açıp baştan sonuna kadar kontrol etmek bir eksiği olup olmadığını tespit etmekten sorumludur ve hiç kimseye bir aydan daha uzun süre ödünç kitap vermeyecektir. Hâfız-ı kütüb, ödünç verilen kitaplarla ilgili iki defter tutacak, bunlardan birini kendisi muhafaza

84 Mukabeleci Mehmed Efendi Vakfiyesi, 9 Ramazan 1107/12 Nisan 1696, İstanbul Mahkemesi, Sicil No: 22, y. 66 a-b.

85 Mehmed Vahid Efendi [ibni] Osman Efendi ibni Ali Ağa, Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi, 19 Zilkade 1226/5 Aralık 1811, Sicil No: 315, s.137-138, bk. Delibaş, *a.g.t.*, y. 114-122.

86 Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, No: 2196, y. 121a-124b; İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 211.

87 Şer'iyye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Cemaziyelevvel 1002/23 Ocak 1594, Sicil No: 17, y. 187-188b.

88 İBB. Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet. MC. O. 61. y. 44a.

ederken, diğerini kitap deposuna kaldıracaktır.⁸⁹ Turhan Valide Sultan (ö.1094/1683), Yeni Cami’de kurduğu kütüphanenin vakfiyesinde, kâtib-i kütübün⁹⁰ vazifeleri arasına; talep eden kişi hakkında araştırma yapma, ödünç verilen kitabın hangi ilim dalından olduğu, adı, sayfa ve formlarını kontrol etme, istişare ederek güvenilir bir şahsiyet olduğunu tespit etmeyi de eklemiştir.⁹¹ Hâfız-ı kütüb tüm araştırmalar yapıp kitabı okuyucuya teslim ettikten sonra da kitapların akıbetini takip etmekten sorumludur.

Bafralı Seyyid Ahmed Revnakî, Fatih Camii’ne vakfettiği kitaplarından ikisinin aynı anda bir kişiye verilmesini yasaklamıştır. Vakfiyesinde, “Kütüphanede her bir âdeme bir kitap verile, iki kitap verilmeye, bu şart mevcuttur malum ola” kaydı yer alır.⁹²

Başta resimli yazmalar olmak üzere kitaplara yapılan bir diğer düşmanlık, içindeki sayfaların kesilerek alınmasıdır. Darphane Emni ve Mihrişah Valide Sultan Kethüdası Yusuf Ağa (ö.1223/1808), Konya’da kurduğu kütüphanesinin 1794 tarihli vakfiyesinde, kitap kaybının ve kitapların sayfalarının kesilmesini engelleyebilmek için hâfız-ı kütüblerin ve yamaklarının okuyucuyu göz ucuyla takip etmesini ister.⁹³

5. Kitapların Temizliği

Vâkıflar hiç şüphesiz organik maddelerden oluşan kitaplarının düzenli pasif konservasyona tabi tutulmadığı sürece hızla bozulacağına farkındaydı. Vakfiyelerde yer alan sayım şartı, kitapların elden geçerek kondisyonu bozulanların tespit edilmesini de sağlıyordu. Her yıl sayım sırasında tüm sayfaları tek tek açılarak havalandırılan kitapların sık sık tozlarının alınması, belli bir düzene (repertuara) göre yerleştirilmesi şüphesiz bugün kütüphaneciliğin temel kuralları arasında yer almaktadır. Vakfiyeleri bu maddeler çerçevesinde incelediğimizde; Kanuni Sultan Süleyman’ın kızı Mihrimah Sultan’ın (ö.985/1578) Üsküdar’daki külliyesinin 1549 tarihli vakfiyesinde hâfız-ı kütübün vazifeleri arasında, kitaplara pasif konservasyon uygulanmasına yönelik bir madde bulunur. Keza vakfiyedeki hükümlere göre hâfız-ı kütüb belli vakitlerde kitapların tozunu almalıdır.⁹⁴ Bedreddin Mahmud b. Mevlana Süleyman Kayseri’de kurduğu kütüphanesinin 1559 tarihli vakfiyesinde, “hâfız-ı kütübün kitapları temizleme işini her sene Ramazan ayında yapılacak kütüphane sayımında yapmasını, sayımdan sonra kitapların fihristindeki sıraya göre yerleştirmesini” istemiştir.⁹⁵

89 Mahmud Bey bin Abdullah el-Mennan Vakfı, Şer’iyye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Ca 1002/23 Ocak 1594, Sicil No:17, y.187-188; İsmail Erünsal, *age.*, s. 263.

90 Kâtib-i Kütüb, Vakıf kütüphanelerinde hâfız-ı kütübe kayıt tutmada yardım eden görevli. İsmail. E. Erünsal, Kâtib-i Kütüb, *DİA*, XXV, (2022), s. 40-41, İsmail Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, s. 460-463.

91 Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Câmî 150, y. 45a-45b.

92 Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No: 251, y. 1a.

93 İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 166; Müjgan Cumbur, “Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfiyesi”, *TAD*, I/1 (1963) s. 215.

94 Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3752/2, y. 22b.

95 VGMA. d. 582/1, s. 33; İsmail Erünsal, *age.*, s. 204.

Sultan III. Ahmed, Topkapı Sarayı'nda yaptırmış olduğu kütüphanesinin vakfiyesinde, kitapların tozlandırılmamaları şartını koşmuştur.⁹⁶ Bugünkü kütüphanecilik kurallarına yakın bu talepler, eserlerin fiziki durumlarının ve mevcutlarının korunmasına yöneliktir.

6. Kitap Ciltlerinin Bakımı / Mücellit Tayini

Kitap vâkıfları kullanım sebebiyle zarar gören kitapların restorasyonu için de vakfiyelere maddeler koymuşlardır. Sayımlar sırasında sayfaları ve cildi tamire ihtiyaç duyan kitaplar tespit edildiğinde çoğu zaman müteveli vasıtasıyla bakımlarının yapılması istenir. Kitapların tamiri, bakımı ve korunması için bazı vâkıfların mücellit tayin ettikleri görülür. Selimiye Camii'nde mücellit yanında ikinci ve üçüncü hâfız-ı kütüb olarak kâtip ve nakkaş da bulunur. Nakkaş, kitaplarla birlikte caminin nakışlarını da gerektiğçe tamir edecektir.⁹⁷ Turhan Valide Sultan'ın (ö.1094/1683) 1076/1666 tarihli vakfiyesinden, Yeni Cami'deki kütüphanesinde de bir mücellit bulunduğu anlaşılmaktadır⁹⁸. Sultan III. Ahmed, Topkapı Sarayı'nda kurduğu Enderun Kütüphanesine bir de mücellit tayin ederek zamanla yıpranan kitapların tamir edilmesini sağlamıştır⁹⁹.

Vâkıfların birçoğu kitaplarının ihtiyaç duydukça ciltlenmesini isterken, İsmihan Sultan vakfiyesinde olduğu gibi bazen de aslına uygun şekilde ciltlenmesiyle ilgili ilave şartların eklendiği görülmektedir.¹⁰⁰ Sultanların büyük gelirli vakıfları yanında halkın daha mütevazı vakıfları ve vakıf gelirleriyle bile kitapların onarımlarını düşündükleri görülür. İstanbul Topkapı Fatma Sultan Mahallesinden Râbia hanım, kitapları zarar gördüğünde onarımları için para ayırırken,¹⁰¹ Alaşehir'de Şeyh Sinan Camii'ne kitaplarını bağışlayan Erzurum Kadısı Mehmed Zihni Efendi (ö.?), vakıf gelirlerinin yarısı için kitapların tamir masrafına kullanılması şartını koşmuştur.¹⁰²

7. Hâfız-ı Kütüb Tayini

Vâkıfların bir kısmı yaşadıkları sürece vakfettikleri kitapların koruma ve okuyucuya sunma hizmetlerini içeren hâfız-ı kütüblük vazifelerini kendileri yapmıştır. Kitapların korunmasında en önemli rolü hâfız-ı kütübler üstlenmektedir. Zira en önemli vazifesi kitapları ve koleksiyonun dağılmasını engellemektir. Konumuz çerçevesinde incelenen vakfiyelerde, kitapların korunması, temizlenmesi, bakımı, okuyucuya kitap teslim edilmesi, kitapları takip etme, geri alma, periyodik

96 Sultan III. Ahmed Kütüphanesi Vakfiyesi, TSMK, YY. 75, y. 15b-17 a-b.

97 Müjgan Cunbur, "Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", s. 10.

98 VGMA 744, s. 29; İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 186.

99 TSMK, YY. 75, y. 17b. Sultan III. Ahmed, Hazinedar ağanın tavsiyesiyle gönderdiği kitaplarını, ağaya 40 paraya yapıyorken padişah için olduğunu öğrenince 20 paraya ciltleyen mücellidi kütüphanede görevlendirmiştir. BOA. İbnülemin Tasnifi Hatt-ı Hümayûn Belgeleri (İE.HAT), 4/388, 29 Zilhicce 1135/30 Eylül 1703.

100 VGMA.d. 572, s. 147; İsmail Erünsal, *age.*, s. 372.

101 Râbia ibnetü Mehmed Ağa, İstanbul Bâb Mahkemesi, 1 Cemaziyelahir 1124/6 Temmuz 1712, Sicil No: 98, y. 68a-b.

102 Mehmed Zihni Efendi bin Mehmed Efendi, İstanbul Bâb Mahkemesi, 10 Rebiülevvel 1181/6 Ağustos 1767, Sicil No: 238, y. 79b-80a.

olarak yapılan sayımlara iştirak etme vb. görevler verildiği görülmüştür. Diğer vazifeleri arasında okuyucuyu kitapları kullanırken denetleme, kitapların cüzlerine ayrılmasına müsaade etmeme, kitapların kütüphane dışına çıkarılmaması, yapraklarının işaret için bükülmemesi ve istinsah edilirken üzerine mürekkep dökülmemesi için gerekli önlemleri alma yer almaktadır.¹⁰³ Kitapların korunmasına önemli bir rol oynayan hâfiz-ı kütüblerin vazifelerini yapmamaları veya yerlerine gerekli özellikleri taşımayan vekiller bırakmaları kitap vakıflarının korunamamasına sebep olmuştur. Bunun sebebi de cami içine küçük vakıflar kuran vâkıfların sınırlı bütçelerinin sonraki yüzyıllarda yetersiz kalmasıdır. Bazı vakıflarda yapılan ödemelere bakacak olursak; Darüssaade Ağası Abbas Ağa (ö.1082/1671'den sonra), Mescid-i Aksa'daki kitaplarının vakfiyesinde hâfiz-ı kütübe günlük bir akçe,¹⁰⁴ Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Camii'ne kitap bağışlayan Üsküdar Cedid Valide Sultan Cami imam ve hatibi Davud Efendi günlük 1 akçe,¹⁰⁵ Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (ö.1095/1683) günlük 3 akçe,¹⁰⁶ Galata Kadısı Hıfzı İbrahim (ö.?), Kara Mustafa Paşa Camii'ndeki kitapları için günlük 2 akçe¹⁰⁷ ve Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey aylık 10 kuruş ödenmesi şartını¹⁰⁸ koymuşlardır. Örneklerden de anlaşılacağı üzere hâfiz-ı kütüblerin, vakfiyeden tahsis edilen günlük 1 ila 3 akçe arasında değişim gösteren bir gelirle yaşamak mümkün olmayacağından mecburen ek işler yapmak zorunda kalmışlardır.¹⁰⁹ Bu durum kütüphanenin hizmet verememesi yanında, bir dolap içinde saklanan kitapların kayıplarının geç fark edilmesi veya hiç fark edilmemesine sebep olmuştur.

Resim 3. Ayasofya Camii İçindeki Sultan I. Mahmud Kütüphanesi Kitap Dolapları.

Kaynak. Nakkaş Semih İrteş Fotoğraf Arşivi

103 İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s. 433

104 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi, 1 Recep 1080/25 Kasım 1669, Sicil No: 6, y. 24-28.

105 Üsküdar Mahkemesi, 13 Rebiülahir 1093/20 Nisan 1682, Sicil No: 287, y. 89a-b.

106 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi, 10 Zilhicce 1078/1 Haziran 1668, Sicil No: 63, y. 24-28.

107 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi, 26 Zilkade 1120/6 Şubat 1709, Sicil No: 115, y. 99-101.

108 Galata Mahkemesi, 1 Cemaziyelevvel 1002/23 Ocak 1594, Sicil No: 17, y. 187-188.

109 Hâfiz-ı kütüblere 18 ve 19. Yüzyıllarda yapılan ödemeler için bk. Delibaş, *a.g.t.*, s. 36.

Cami Kütüphanelerindeki Kitapların Çalınması ve Alınan Önlemler

Selatin camileri başta olmak üzere birçok camide birden fazla kitap vakfı bulunmaktadır ve bunların şartları birbirinden farklıdır. Devlet ilk dönemden itibaren yukarıda işaret edilen bir-iki örnek dışında vakıf kitaplarının ve koleksiyonlarının korunmasında titizlik göstermiştir. Terekelerden¹¹⁰ çıkan vakıf kitaplar tespit edilerek ait oldukları yerlere iade edilmektedir. 1699'de vefat eden Hızır Efendi'nin¹¹¹ terekkesinden çıkan vakıf kitaplar tespit edilerek iade edilmiştir. Belki de ödünç aldığı kitabı teslim edemeden vefat etmiş olan Hızır Efendi masumdur. Ancak gerçek olan, İstanbul başta olmak üzere birçok vakıf kitabın sadece yurtiçinde değil yurtdışına da satılıyor olmasıydı.¹¹² Bir kitapsever olan Silahdar Şehit Ali Paşa, 1716'da yurtdışına kitap çıkarılmasını yasaklayarak gerekli önlemleri almaları için İstanbul Kaymakamı, İstanbul Kadısı ve İstanbul Gümrük Emini'ni görevlendirmiştir.¹¹³ Kısa bir süre sonra vefat eden Ali Paşa'nın vakıf kitaplarından konak ve yalısından bulunan önemli bir kısmının fetva alınarak müsadere edildiğine¹¹⁴ yukarıda işaret edilmişti. Kendisinden sonra gelen sadrazamlar konuyla ilgilenmedikleri için aşağıda örneklerini vereceğimiz üzere yurtiçine ve yurtdışına vakıf kitapları satışı devam etmiştir. Ancak bir bilinç oluştuğundan, muhalefatlardan çıkan vakıf kitaplar tespit edilerek listelenmektedir. Mesela 1756'da Mehmed Ağa'nın kitapları arasından çıkan vakıf kitaplar tespit edilerek ayrıca listelenmiştir.¹¹⁵ 19. yüzyıla gelindiğinde ödünç alınan vakıf kitapların tereke ve muhalefatlarda görülme sıklığı artmıştır.

Esasen devlet kurumları, vakıf kütüphaneler ve kitaplarıyla ilgili olumsuzlukların farkındadır. 1861'de muhalefat kitapları satılırken arada vakıf kitaplarına rastlandığı, bunların aidiyetinin tespiti, yerlerine iade edilmesi ve bu kitapların çarşıda satılmaması için bir kişinin görevlendirilmesi talep edilir.¹¹⁶ Evkâf-ı Hümayun Nezareti 22 Mart 1851 tarihinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye gönderdiği tezkiresinde durumu açıkça ortaya koyar. Ulemadan Abdurrahman Efendi (ö.?), 400 kuruş maaşla kütüphane *müfettişi* olarak atanacak, yardımcılığına bazı memurlar tayin edilerek tüm kütüphaneler kontrol edilecek, mevcut ve kayıp kitapların tespiti yapılacaktır.¹¹⁷ Çalışmalar devam ederken 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

110 Ölen kişinin miras olarak bıraktıklarına Arapça *tereke* denir. Hamza Aktan, "Miras", *DİA*, XXX, (2020), s. 143-145.

111 BOA, TSMA. E.7218/1-815/18, 9 Recep 1111/31 Aralık 1699.

112 Müjgan Cunbur, "Batiya Kaçırılan Kitaplarımız", *Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni*, VIII/1, (1959), s. 3, 6-7.

113 İstanbul'da olan sahaf taifesine; " ilm-i şerfin indirâsını muktezidir" deyu diyâr-ı âhara ticâret vechi üzre min-ba'd kitâb gönderilmek husus men olunmak babında..." Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgör, c. II, (1115-1134/1703-1722) Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 1005.

114 İsmail E. Erünsal, "Şehid Ali Paşa Kütüphanesi", *DİA*, XXXVIII, (2010), s. 435-436; İsmail Erünsal, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri*, s. 281-290.

115 BOA, TSMA. E.177/725=117/5, 1170/1756

116 BOA. Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair (A.}MKT.NZD) 372/96, 14 Rebiülahir 1278/19 Ekim 1861

117 BOA. İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL) 199/6228/1, 19 Cemaziyelevvel 1267/22 Mart 1851. Bu tarihten sonra kütüphane müfettişliği ile ilgili atamalar ve maaşlarıyla ilgili zam talepleri bulunmaktadır. Kütüphaneler müfettişine zam talebinde bulunulduğuna dair belge için bk. BOA. A.}MKT.NZD. 451/54, 27 Rebiülevvel 1279/22 Eylül 1862. Çalışmalar başlasa da Abdurrahman Efendi'nin ekibine atanan memur Hamdi Efendi ve oğlu Kâmil Efendi devamsızlık yaptığından görevden alınır ve 1862'de yerlerine Ömer ve Nuri beyler atanır. BOA. İ.MVL.

ile kütüphaneler, Maarif Nezareti'nin sorumluluğu altına girer.¹¹⁸ Maarif Nezareti, kütüphaneler konusundaki sorunların farkında olduğundan Kütüphaneler Sermüfettişliği birimini kurar. 1869'da İstanbul ve bilâd-ı selâsede bulunan vakıf kütüphanelerinin sınıflandırılmış kitap listesini ve hâfız-ı kütüblerinin isimlerini de gösteren bir defter hazırlanır.¹¹⁹ Kütüphanelerle ilgili bu ikinci genel çalışma muhtemelen Abdurrahman Nâcim Efendi tarafından hazırlanmıştır.¹²⁰

Devlet, kitapları korumakla ilgili bu önlemleri aladursun, kitapları teftiş etmekle görevlendirdiği kütüphane müfettişlerinin dahi kitap hırsızlığı yaptığı görülür. 6 Kasım 1881'de İstanbul kütüphane müfettişi muavinliğine atanan Salih Efendi,¹²¹ 1882'de Köprülü Kütüphanesi'nden aldığı bir resimli yazmanın bazı sayfalarını keserek çaldığı ve Ayasofya Camii Kütüphanesi'ndeki bazı kitapları alıp sattığı iddiasıyla hâfız-ı kütübler tarafından şikâyet edilir.¹²² Yapılan inceleme ve soruşturmalarda Salih Efendi'nin Ayasofya Camii Kütüphanesi'nden aldığı iki cilt kitabı Mösyö Deruni'(?)ye sattığı tespit edilmiştir.¹²³ 1884'te Galata Gümrüğü'nde, Marsilya'ya giden Yahudi bir tüccarın eşyaları arasında çıktığı için incelenen Mushafın Ayasofya Cami Kütüphanesi'nden çalındığı anlaşılmıştır.¹²⁴ Ayasofya Cami Kütüphanesi'ne vakfedilen ve Dünya bilim tarihi açısından çok önemli bir kitabın da hırsızlık kurbanı olduğu anlaşılmaktadır. Ebu'l- 'Izz İsmâ'il b. Er-Rezzâz El-Cezerî'nin, 1205 tarihli *El-Câmi' Beyne'l- 'İlm ve'l- 'Amel'in-Nâfi' fi Sinaâ'ti'l-Hiyel*¹²⁵ isimli Dünya bilim tarihi alanında özel bir yeri olan ve içerisinde; su saatleri, makineler, tulumbalar, şifreli kilitler ve krokilerin bulunduğu 3606 envanter numarasıyla kayıtlı kitabının içinden bazı sayfalar jiletle kesilip alınmıştır.¹²⁶ Kısa görev süresini mesleğine

467/21180/1, 17 Zilkade 1278/16 Mayıs 1862.

118 Özer Soysal, *Cumhuriyetten Öncesi Dönem Kütüphaneciliği (Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Araştırma)* (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, 1973, s. 68-70.

119 Bu kütüphane sayımlarından sonra hazırlanan defter/katalog sınıflandırılarak sayılarının bu başlıklar altında toplandığı ve hâfız-ı kütüblerin isimlerine de yer verildiği görülür. BOA, Evkaf Defterleri (EV.d.) 21346, 3 Şaban 1286/8 Kasım 1869.

120 Bu iki toplu kataloğun birbirinden farkı şudur. Ali Fethi Efendi, 46 kitap koleksiyonunu, kurucularının devletteki görevlerinin hiyerarşik sırasına göre ve devrin idarî taksimatına uygun olarak gruplandırmıştır. Nâcim Efendi, kataloğunda yer alan 24 kitap koleksiyonuyla ilgili herhangi bir gruplama yapmamış ve çalışmaya tüm kütüphaneler dâhil edilmemiştir. Çavdar, *agt.*, s. 98.

121 BOA. İrade Dâhiliye (İ.DH.) 838/67396, 13 Zilhicce 1298/6 Kasım 1881; Tuba Çavdar, "Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Görevin Kötüye Kullanılmasına Dair Bir Örnek: Müfettiş Muavini Salih Efendi'nin Kitap Hırsızlığı", *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Sayı: 31/1, 2007, s.189-194.

122 BOA. Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.) 76/51, 2 Şaban 1299/19 Haziran 1882.

123 Salih Efendi, ikrar etmese de Köprülü Kütüphanesinden aldığı kitabın sayfalarını çıkarıp cildini bozarak teslim ettiği ve müzakere odasındaki yün minderleri satıp, yerine ot minderler koyduğu tespit edilmiştir. BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD) 2479/28/3, 28 Cemaziyelevvel 1301/26 Mart 1884.

124 BOA, MF.MKT.82/112, 18 Rebiülahir 1301/16 Şubat 1884.

125 El-Cezerî'nin bu kitabı, 1205 yılında Diyarbakır'da Artuklu Sultanı Melik al Salih Nasır al-din adına yazılmış olup dili zamanın bilim dili Arapça'dır. Eser, önemini çağlar boyu yitirmemiş, defalarca kopya edilmiş, çeşitli dillere çevrilmiştir. 1206 tarihli bir diğer nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmet Koleksiyonuna 3472 envanter numarasıyla kayıtlıdır. Bekir Çıkar-Abdülkadir Yörük, "Mekatronik Biliminin Öncüsü İsmail El-Cezerî" *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, (2015), s. 175-194.

126 İsmail Hakkı Konyalı, "Kütüphanelerimizden Çalınan Milyonluk Eserler", *Yeditepe Mecmuası*, 2 İlkteşrin 1935, VI/134 ve 135; Müjgan Cunbur, "Batıya Kaçırılan Kitaplarımız", s. 11-12.

ve kitaplara ihanetle geçirdiği anlaşılan Kütüphane Müfettişi Muavini Salih Efendi'nin bu işte parmağı var mıdır bilemesek de onun görev süresinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Kütüphane müfettişi Hayret Efendi, “Kütüphane Muhafazası ve İstifade Olunur Hale Getirilmesi Hakkında Layiha” adıyla hazırlayarak sadarete sunduğu layihasının bir maddesinde, kitapların tamirinde bugün de uygulanan bir kurala işaret eder. Kitaplar, “ince mücellitler tarafından kendi kâğıdıyla nazikçe tamir edilmelidir”. Hayret Efendi'nin dikkat çektiği hususlardan biri de kitap hırsızlığıdır. Bu durum kütüphanelerdeki kitap sayısını ciddi oranda azaltmakla birlikte müzayedeler, kitapçılar ve kayıtsız el altından yapılan satışlara engel olmak mümkün olamamaktadır. 1905'te, kitap hırsızlığında yeni bir dönemin başladığını tespit etmek mümkündür. Çalınan kitaplar, üzerlerindeki vakıf mühürleri ve vakıf kayıtları silinerek satılmaya devam etmektedir.¹²⁷

Kitapların Devlet Malı Niteliği Alması

Osmanlı Devleti'nin güçlü dönemlerinde kitaplar ve sanat eserleri çeşitli yollarla imparatorluk içine dâhil ediliyorken, zayıflamaya başladığı andan itibaren cami, medrese, tekke ve zaviyelerde bulunan vakıf eserleri çok düşük ücretlere yabancılara satılarak ülkeden çıkarılmıştır. Bunlar arasında vakıf kitaplarının çoğunlukta olduğu bir gerçektir. Zira düşük ücretler sebebiyle hâfız-ı kütüblerin pek uğramadığı veya ısıtma sorunu sebebiyle artık kullanılmayan camilerdeki kitap dolaplarından kitapların birer ikişer eksildiği fark edilememektedir. Ancak, 1861'de yaklaşık dört-beş bin kitabın eksikliği kayıtlara geçmiş durumdadır.¹²⁸

Silahdar Şehit Ali Paşa'nın 1716 gibi nispeten erken bir tarihte fark ederek, yurtdışına kitap/eser çıkışını tespit ederek yasaklamasıyla ilgili aldığı önlem münferit bir çaba olarak kalmış ve sebebi anlaşılammıştır. Eserlerin yurtdışına çıkarılmasının vereceği zararlar üzerinde düşünülmeyişinden gerekli önlemler alınmamış, bu sebeple Osmanlı Devleti'nin son derece güçsüzleştiği 19. Yüzyılda yabancılar kazılardan çıkan antik eserleri dahi rahatlıkla ülkelerine götürmüşlerdir. Acı olan şudur ki Osmanlı Devleti'nin yaptığı ilk düzenlemede yazma kitaplarla ilgili bir madde yoktur. Büyük bir aşama olsa da bu nizamname sadece kazılar sonrasında toprak altından çıkan tarihî eserlerin korunmasıyla ilgilidir. İzmir Valisi Hekimbaşı İsmail Paşa'nın (ö.?) önerileri doğrultusunda 13 Şubat 1869'da, tarihî eserlerde yapılan tahribatlar ve kültür varlıklarının çalınması ve yurtdışına çıkarılmaması için ilk Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi yürürlüğe konulur.¹²⁹ 1874 tarihli nizamname kazılarıyla toprak altından çıkarılan eserlerin paylaşımını düzenlerken,¹³⁰ 1884 tarihli nizamname ile kazılardan çıkan eserlerin paylaşımı durdurularak

127 Bu tarz kitap satışlarının engellenmesiyle ilgili tezkire kaydı için bk. BOA, Zabtiye Nezareti Belgeleri (ZB) 390/53, 25 Cemaziyelahir 1323/27 Ağustos 1905.

128 BOA. İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL) 199/6228/1, 19 Cemaziyelahir 1278/22 Aralık 1861.

129 Mehmet Şahin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Müzecilik Tarihi 1846-1938*, KDY, İstanbul 2020, s. 48.

130 1874 Nizamnamesi için bk. BOA. Sadaret Mukavelenamer (A.) DVN.MKL.) 12/5, 28 Safer 1291-16 Nisan 1874.

eserlere “devlet malı” kimliği verilir.¹³¹ Bu gelişmelere rağmen hâlâ içinde vakıf eserlerinin bulunduğu İslami eserlerle ilgili bir yaptırım bulunmamaktadır.

Nihayet 1906 tarihli Âsâr-ı Atfika Nizamnâmesinde İslami eserler ilk kez devlet malı sayılmıştır.¹³² Ancak cami, mescit, türbe ve zaviyelerde bulunan vakıf kitapların takibi ve korumasını yapmak o kadar da kolay değildir. Evkaf Nazırı Halil Hammâde Efendi, İslâm ve Osmanlı eserlerinin korunmasına gerekli önemin verilmediğini Bursa ve Gebze’de bulunan camilerde gerçekleştirilen hırsızlık olaylarından örnekler vererek ortaya koymaktadır.¹³³ Bu çıkışlar işe yaraymış olmalıdır ki Zabtiye Nezareti’nin konuyla ilgilendiği görülür. Şöyle ki 1907’de vakfedilmiş olan Kur’an-ı Kerim ve diğer kitaplardan vakıf ibareleri silinerek satılmalarına engel olunması için Zabtiye Nezareti ilave bazı önlemler almıştır.¹³⁴ Evkaf-ı Hümâyün Nezareti, kitap kayıplarını engellemek için sahaflarda bulunan kitapları da incelemeye başlamıştır. Bu kontrollerin netice vermeye başladığı görülür. Mesela Çarşığı Kebir’de Şamlı Şerif Efendi’nin dükkânında satılan kitapların muayenesinde, Kılıç Ali Paşa Medresesi’ne vakfedilmiş kitaplardan olduğu anlaşılan iki adet kitap tespit edilerek Evkaf-ı Hümâyün Nezareti’ne iade edilmiştir.¹³⁵ (Resim-4) Ayasofya Cami Kütüphanesi’nde 1886 tarihinde yapılan sayımda eksikliği bildirilen 7 kitap ve murakkadan sonra, 1909 yapılan sayımında da Yakut el-Mustasimî hattıyla bir *Kur’an-ı Kerim*, kıymetli bir *Mekke Tarihi* ve *Şahnâme* her biri 70’şer İngiliz lirasına satılarak Avrupa’ya kaçırılırken yakalanmıştır.¹³⁶ İçinde kitapların da olduğu taşınır vakıf eserlerin kaybının önüne geçilebilmesi için Evkaf Nazırı Hayri Efendi’nin çabalarıyla II. Meşrutiyet’in ilanından sonra 1909 yılında, vakıf eserlerin bir çatı altında toplanmasıyla ilgili çalışmalara başlanmıştır.¹³⁷ Toplanan vakıf eserleriyle 1914 yılında Evkâf-ı İslâmiye Müzesi (Türk ve İslam Eserleri Müzesi) kurulmuştur.¹³⁸

Sonuç

Yüzyıllar boyunca bilgi değeri kadar kitabın fiziki varlığı da kıymetli olmuştur. Mücevher veya değerli herhangi bir eşya gibi müzayedelerde dahi alınıp satılan kitapların ciddi bir piyasası vardır.¹³⁹ Ancak, medrese öğrencileri başta olmak üzere ilim talep eden ancak kitabı

131 Padişah tarafından onaylanan nüsha için bk. BOA. Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.) 25145, 23 Cemaziyelahir 1301/21 Şubat 1884.

132 Wendy Shaw, *Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihinin Görselleştirilmesi*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 257, Mehmet Şahin, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Müzecilik*, s. 185.

133 *Age.*, s. 186.

134 BOA, Zabtiye (ZB.) 390/53, 25 Ağustos 1323/7 Eylül 1907.

135 BOA, MF.MKT. 1035/20, 8 Zilhicce 1325/12 Ocak 1908.

136 Müjgan Cumbur, “Batıya Kaçırılan Kitaplarımız”, s. 15.

137 Evkâf-ı Hümâyün Nâzırı’nın, Asâr-ı İslâmiye ve Osmanîye’ye ait eserlerin korunabilmesi için Evkâf-ı İslâmiye Müzesi kurulması gerektiğine ilişkin tezkiresi için bk. BOA. ŞD. 201/31/2, 19 Safer 1327/12 Mart 1909.

138 Tahsin Öz, “Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler”, *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, V, (1949), s. 6.

139 Kitapların satışının yapıldığı sahafların lonca şeklinde bir teşkilatı bulunmaktadır. Teşkilatın başında sahafların seçimiyle gelen sahaflar şeyhi yer alırken, kitap müzayedelerinde görev yapan sahaf dellalı ve zaman içinde sahaflar

satın alamayan okuyucu yazarak kendi kitabına sahip olabilirdi. Halkın ibadet, sosyalleşme ve eğitim faaliyetleri için bir araya geldiği kamusal bir alan olan cami içlerine kurulan çoğu zaman bir-iki dolaplık mütevacı kütüphaneler halkın bilgilenme ve okuma ihtiyacını gidermeye hizmet etmeyi amaçlamıştır. Cami kütüphaneleri, verdikleri hizmetler ve ödünç kitap vermeleri açısından değerlendirildiklerinde ilk halk kütüphaneleri olarak kabul edilebilir. Kimi zaman yaşadığı sürece kendini hafız-ı kütüb olarak atayan vâkıflar, belirledikleri kurallar çerçevesinde, kitaplarını topluma açık bir alan olan camii içinde okunması ve istinsah edilmesi için ödünç verirdi. Bu kütüphanelerin en önemli avantajlarından biri, vâkıfı müstakil bir bina yapma külfetinden kurtarmasıdır.

Kitaba rahat ulaşamayan farklı halk katmanlarına hizmet vermeyi amaçlayan bu kütüphaneler, kitap çeşitliliği açısından şaşırtıcıdır. Çoğunluğu dini kitaplar olsa da içlerinde *Nehcetü'l Lugat*, basma *Vankulu Lüğatı* ve *Kanunnâme-i Cedid*¹⁴⁰ gibi kaynak kitaplar yanında, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Marifetnâme'si*, *Hümayunnâme*, *Divân-ı Sâmî*, *Tûtînâme*, *Husrev u Şîrîn*, *Târih-i Kara Nişancı*, *Şerh-i Gülîstan* gibi tarih ve edebiyat kitapları bulunur.¹⁴¹ Ayasofya Camii Kütüphanesi'nde Dünya bilim tarihi açısından çok önemli bir kitap olan Ebu'l – 'Izz İsmâ'il b. Er-Rezzâz El-Cezerî'nin 1205 tarihli *El-Câmi' Beyne'l-İlm ve'l-'Amel'in-Nâfi' fi Sinaâ'ti'l-Hiyel* isimli kitabın bulunması özel bir örnektir.¹⁴²

Vâkıfların kitaplarını korumak için koydukları önlemler yüzyıllar içinde önemini kaybetmemiş bilakis temel yöntemlerin belirlenmesine öncü olmuştur. Kitapların buldukları yerden çıkarılmamaları, rehin kefil zorunluluğu, düzenli temizlik ve bakım (pasif konservasyon), ciltleme ve periyodik sayımlar, ufak değişikliklerle günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir. Vâkıfın vakfiyesine koyduğu şartlar, asla düşünemeyeceği tehlikelerin bertaraf edilmesine hukuki zemin hazırlamıştır. Camilere vakfedilen kitapların camiden dışarı çıkarılmama şartı bürokrasinin işini kolaylaştırmıştır. Şöyle ki 1894'te Fransa Konsolosu Mösyö Heloviz'in İslam coğrafyasıyla ilgili yaptığı çalışmalarda, tarih ve coğrafya alimi İbn Fazlullah el Ömerî'nin (ö.749/1349) 14. yüzyılda hazırladığı İslam ülkelerinin coğrafyasıyla ilgili *Mesâlikü'l Ebsar fi Memâlik'il Emsar* isimli kitabı üzerinde çalıştığını, ancak mevcut nüsha yanık olduğu için rahat okunamadığından, kitabın Eski Saray veya Köprülü Kütüphanesi'nde bulunabilecek iyi bir nüshasının iade edilmek üzere bir süreliğine Fransa'ya Hariciye Nezareti Kütüphanesi'ne gönderilmesini talep eder.¹⁴³ Yapılan incelemeler sonunda bu kıymetli ve nadir kitap Ayasofya Camii vakıf kitapları

şeyhinin görev ve yetkilerine sahip olan sahaflar kethüdası bulunmaktadır. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş, İstanbul 2013, s. 209-226.

140 Mehmed Vahid Efendi [ibni] Osman Efendi ibni Ali Ağa, Evkâf-ı Hümayun Mahkemesi, 19 Zilkade 1226/5 Aralık 1811, Sicil No: 315, s.137-138; Burak Delibaş, 19-20. Yüzyıl Osmanlı Kütüphane Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 114-122.

141 Hüseyin Efendi ibni Mahmud bin Abdullah, Mahmud Paşa Mahkemesi, 22 Safer 1259/24 Mart 1843, Sicil No: 43, y. 40b.

142 İsmail Hakkı Konyalı, "Kütüphanelerimizden Çalınan Milyonluk Eserler", *Yeditepe Mecmuası*, 2 İlkteşrin 1935, VI/134 ve 135; Müjgan Cumbur, "Batıya Kaçırılan Kitaplarımız", s. 11-12.

143 BOA, MF.MKT.224/5/2, 25 Temmuz 1894.

arasından çıksa da bazı ciltleri eksiktir. Ayrıca vakıf kitap olduğu için camiden çıkmama şartı vardır.¹⁴⁴ Maarif Nezareti, irade-i seniyye ile yerinden çıkarılıp verilebilir dese de vakıf kitabın cami dışına çıkamayacağı fetvası bu nadir kitabın Mösyö Heloviz'in incelemesi için Fransa'ya gönderilmesine engel olur.¹⁴⁵

Vakıfların, yüzyıllar boyunca kitapları korumaya yeteceğini düşündükleri şartlar son yüzyıllarda doğru uygulanmadığı için yetersiz kalmıştır. Büyük gelirlere sahip olmayan kitap vakıflarının hafız-ı kütüblere verdiği cüzi ücretlerin yetersizliği, kitapların ehil olmayan kişilere teslim edilmesine veya sahipsiz kalmasına sebep olmuştur.¹⁴⁶ Ayrıca 19. yüzyıl hiç beklenmeyen sorunlar ve kayıplar dönemidir. Fetihlerle geniş coğrafyalara yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanına dağılmış halde bulunan cami kütüphaneleri, hızla kaybedilen topraklarla birlikte dağılma ve yok olma sürecine girmiştir. Her ne kadar Sultan II. Abdülhamid döneminde, elden çıkan topraklardaki kitapların toplanmasıyla ilgili çalışmalar yapılmışsa da¹⁴⁷ kapsayıcı ve sürdürülebilir önlemler alınmadığından yetersiz kalmıştır.

Farkındalığına ve gayretine rağmen Osmanlı Devleti, vakıf kitapları ve eserleri koruma ve toplama işinde başarılı olamamıştır. 19. yüzyılda mücadele etmek zorunda kaldığı siyasi olayların ağırlığıyla taşınır ve taşınmaz eserlerin takibini yapamamıştır. Bir cami içinde, her biri ayrı vakfiyeye sahip kitapların bulunduğu yerde korunmasıyla ilgili zorluklar olduğu aşikâr olmakla birlikte, en azından kaybedilmeyen coğrafyalarda eserleri korumanın bir yolunun bulunması koleksiyonları muhafaza edebilirdi. Zira vakıfların şartları dışında, daha genel kurallar çerçevesinde toplanıp birleştirilerek oluşturulan yeni koleksiyonlarda, yeni yerlere taşınan kitapların mevcudunda ciddi eksiklikler ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte eski eserlerle ilgili düzenlemeler yapılmaya başlanmışsa da eserler yerlerinden hareket ettirilmiş ve yeni karışıklıklar oluşmuştur. 9 Kasım 1922 tarihli "Müzeler ve Âsâr-ı Atıka Hakkında Talimatnâme" başlıklı genelge, millî, İslâmî ve güzel sanatlara ait eserlerin, ayrıca İslâm öncesi eserlerin toplanması, müzelere konması ve envanterinin yapılmasının şartlarını belirlemiştir.¹⁴⁸ Bu talimatname ile eski eser devlet malı olarak kabul edilmişse de vakıf kitapların, ait olduğu koleksiyon içinde ve vakıf şartlarına bağlı olarak değerlendirilmesi gerçekleştirilememiştir. Sonraki yıllarda cami kütüphanelerindeki vakıf kitapların, koruma amacıyla Süleymaniye, Nur-u Osmanîye gibi merkezî kütüphanelerde bir araya getirilme çabası vardır. Buna rağmen mülkiyetleri Millî Eğitim Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü olmak üzere devamlı değişen kurumsal yapılar bünyesinde, yeni müzeler ve kütüphaneler açma gayretleri içinde kitaplar oradan oraya

144 25 ciltlik kitabın 1, 17, 21 ve 23. ciltleri eksik çıkmıştır. BOA, MF.MKT. 224/5/5, 20 Safer 1312/23 Ağustos 1894.

145 BOA, MF.MKT.224/5/6; Sadrazam kitabın eksik ciltlerinin nerede olduğunun araştırılmasını ister. BOA, MF.MKT. 224/5/7, 12 Rebiülahir 1312/13 Ekim 1894. Maarif Nezareti tarafından yapılan incelemelerde ilk kayıtlara bakıldığını ve kitabın bu ciltlerinin eksik olarak vakfedildiğini tespit edilir. BOA, MF.MKT. 224/5/8, 27 Rebiyulahir 1312/28 Ekim 1894

146 Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, s. 457-460.

147 İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Tarihinin Bilinmeyenleri*, Timaş, İstanbul 2014, s. 291-312.

148 Fâik Reşid, *Ma'ârif Düsturu*, c. I., İstanbul 1927, s. 371-373.

savrulmuştur. Maalesef geçen koskoca bir yüzyılda camilere vakfedilen kitapların tespiti, korunması, araştırmacı hizmetine sunulması hususlarında gerekli tüm adımlar atılamamıştır. Sayısal ortamda dahi cami kütüphanelerinin vakfiyelerinde kitapların listesi ve bugün hangi kütüphanede bulduklarına dair derli toplu bir çalışma henüz hazırlanamamıştır. Vakfiyelerdeki koruma yöntemlerinin miadı dolmakla birlikte yeni usullerle daha genel kapsamda vakfiye şartlarının yerine getirilmesi, vakıf kültürünün temeli açısından doğru bir uygulama olacaktır. Ancak günümüzde vakıf kitapları, ne yazık ki geçmişte olduğu gibi vakıf kaydı taşıyan sayfaları, mühürleri yok edilerek müzayedelerde, sahaflarda, antikacılarda ve yeni bir yöntem olarak internet sitelerindeki açık arttırmalarda satılmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A. {DVNSHM.d.) d.34, h.272; d.133, h.232

Sadaret Mukavelenamer (A. {DVN.MKL.})12/5

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair (A. {MKT.NZD.})372/96; 451/54

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.)1541/115541/3; 3627/272008; 3848/288527/2

Cevdet Tasnifi Maarif Belgeleri (C.MF.) 2/100; 81/4012

Evkaf Defterleri (EV.d.) 21346

Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.) 25145

İbnülemin Tasnifi Hatt-ı Hümâyûn Belgeleri (İE.HAT.) 4/388

İbnülemin Tasnifi Vakıf Belgeleri (İE.EV.) 53/5892

İrade Dahiliye (İ.DH.) 316/20390/1, 2; 838/67396

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.) 199/6228/1, 2, 3; 467/21180/1

Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri (KK.d.) 217

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT.)76/51; 82/112; 224/5/2, 5, 6, 7, 9; 1035/20; 1077/13/2

Şura-yı Devlet (ŞD.) 201/31/2; 2479/28/3

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMA.D.) 7029, 9559

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TSMA.E.) 61/1-2=381/32; 177/725=117/5; 3099/5=572/5;
6090/1=753/74; 7218/1-815/18; 11747/1-1002/27

Zabtiye (ZB.) 390/53

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA.d. 572, 578, 582/1, 591, 744

Kütüphane Kaynakları

İBB. Atatürk Kitaplığı. Muallim Cevdet. (M.C.) O. 61

Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Fihrist 3

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3752/2

Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Ağa Cami 134

Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan 12

Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa 104-105

Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 349

Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar 251

Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Câmi 150

Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Yeni Yazmalar (YY.)75

Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Emanet Hazinesi (E.H.) 3028

Nuruosmaniye Kütüphanesi, Fihrist 6

Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi 2196

Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Ulu Cami 435

Vakfiyeler

Abbas Ağa ibni Abdurrezzak Vakfı, Şer'iyeye Sicilleri, Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi, 1 Recep
1080-25 Kasım 1669, Sicil No: 63, y. 16-22.

- Ali bin Recep Vakfıyesi, Şer'iyeye Sicilleri, Rumeli Sadareti, Sicil No: 3, y. 240.
- Abdi Efendi ibni Mehmed, Üsküdar Mahkemesi, 1 Rebiyülahır 1044-25 Ağustos 1634, Sicil No: 179, y. 50a-51b.
- Abdülkâdir Efendi Vakfı, Şer'iyeye Sicilleri, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 25 Muharrem 1086 – 21 Nisan 1675, Sicil No: 8, y. 62a-b.
- Abdülkâdir Beyefendi ibni Melek Mehmed Paşa Vakfı, Galata Mahkemesi, 26 Rebiyülevvel 1223-22 Mayıs 1808, Sicil No: 564, s. 63b-64a.
- Abdurrahman Efendi ibni Mehmed Efendi Vakfı, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 20 Rebiyülahır 1129-3 Nisan 1717, Sicil No: 107, y. 99-102.
- Abdurrahman bin Mustafa (Büzürg Ağa), Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 11 Recep 1001-13 Nisan 1593, Sicil No: 21, y. 13a-14a.
- Abdurrahim Efendi ibni Mehmed Efendi Vakfı, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği, 20 Rebiyülahır 1129-3 Nisan 1717, Sicil No: 107, y. 99-102.
- Abdurrahim Efendi ibni Mehmed Efendi, Şer'iyeye Sicilleri, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 20 Rebiyülevvel 1129-3 Nisan 1717, Sicil No: 107, y. 99-102.
- Bursa Şer'iyeye Sicilleri, A.156/208, y. 24b.
- Davud Efendi Vakfıyesi, Üsküdar Mahkemesi, 13 Rebiyülahır 1093-20 Nisan 1682, Sicil No: 287, y. 89a-b.
- El-Hâc Mehmed Arif Efendi ibni Süleyman bin Hüseyin, Davud Paşa Mahkemesi, 25 Cemâziyelâhir 1258-3 Ağustos 1842, Sicil No: 129, y. 13-14.
- Fatma Sultan ibnetü Mahmud Paşa vakfıyesi için bk.Şer'iyeye Sicilleri, İstanbul Bâb Mahkemesi, 1 Cemâziyülevvel 1083-24 Eylül 1672, Sicil No: 14, y. 115a-b.
- Ferruh Kethüda ibni Abdülhalim Vakfıyesi, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, (10) Şaban 973-2 Mart 1566, Sicil No: 2, y. 26a-96b.
- Galata Kadısı Hıfzı İbrahim Efendi Vakfıyesi, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 26 Zilkade 1120-6 Şubat 1709, Sicil No: 115, s. 99-101.
- Hacı Mehmed Arif Efendi ibni Süleyman bin Hüseyin Vakfıyesi, Davud Paşa Mahkemesi, 25 Cemâziyelâhir 1258-3 Ağustos 1842, Sicil No: 129, y. 13-14.
- Hacı Ahmed Çelebi Vakfıyesi, Şer'iyeye Sicilleri, Ahî Çelebi Mahkemesi, 10 Şaban 1105-6 Nisan 1694, Sicil No: 78, y. 12a-b.
- Hacızâde Mustafa Efendi ibni Ali Vakfıyesi, 5 Zilhicce 1086-20 Şubat 1676, İstanbul Bâb Mahkemesi, Sicil No: 25, y. 184b-185a.
- Hüseyin Efendi ibni Mahmud bin Abdullah, Mahmud Paşa Mahkemesi, 22 Safer 1259-24 Mart 1843, Sicil No: 43, y. 40b.
- Lâtibe Hatun binti Abdullah, İstanbul Bâb Mahkemesi, 2 Ramazan 1077-2 Şubat 1667, Sicil No: 3, y. 93 a-b.
- Mahmud Bey bin Abdullah el-Mennan Vakfı, Şer'iyeye Sicilleri, Galata Mahkemesi, 1 Ca 1002-1594, Sicil No:17, y. 187-188.
- Mahmud Efendi ibni Süleyman Vakfıyesi, 29 Recep 1099-30 Mayıs 1688, Şer'iyeye Sicilleri, Ahî Çelebi Mahkemesi, Sicil No: 64, y. 45b-46a.
- Mahmud Efendi ibni Abdullah, Ahî Çelebi Mahkemesi, 1 Safer 1083-29 Mayıs 1672, Sicil No: 29, y. 23-b.
- Mehmed Efendi [ibni] Abdürrahim Efendi Vakfı, Şer'iyeye Sicilleri, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, (20) B 1097-12 Haziran 1686, Sicil No: 12, y. 109b.

- Mehmed Vahid Efendi [ibni] Osman Efendi ibni Ali Ağa, Evkâf-ı Hümâyün Mahkemesi, 19 Zilkade 1226-5 Aralık 1811, Sicil No: 315, y. 137-138.
- Mehmed Zihni Efendi ibni Mehmed Efendi, İstanbul Bâb Mahkemesi, 10 Rebiyülevvel 1181-6 Ağustos 1767, Sicil No: 238, y. 79b-80a.
- Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfıyesi, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, 20 Zilhicce 1078-1 Haziran 1668, Sicil No: 63, y. 24-28.
- Musa Efendi ibni Şeyh Ali Efendi, İstanbul Bâb Mahkemesi, 15 Cemaziyülahır 1112-27 Kasım 1700, Sicil No: 70, y. 82 a-b.
- Mukabeleci Mehmed Efendi Vakfıyesi, 9 Ramazan 1107-12 Nisan 1696, İstanbul Mahkemesi, Sicil No: 22, y. 66a-b.
- Müderis Kâsım b. Hâbil Efendi Vakfıyesi, Şer'ıyye Sicilleri, Balat Mahkemesi, Sicil No: 2, y. 81b-82 a.
- Seyyid Ahmed Revnakî Efendi ibni Hüseyin bin İbrahim, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 13 Şaban 1251-4 Aralık 1835, Sicil No: 1398, y. 87b-89b.
- Seyyid İbrahim Sarım Efendi ibni Mustafa Efendi, Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, 27 Muharrem 1228-30 Ocak 1813, Sicil No: 925, y. 73b-76b.
- Seyyid Mehmed Ragıb Efendi ibni Şeyhülislam Yasincizâde Seyyid Abdülvehhab Efendi Vakfıyesi, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Mahkemesi, Sicil No: 418, y. 49 a.
- Seyyid Mustafa Efendi ibni Hasan Vakfıyesi, Mahfel-i Şer'ıyyat Mahkemesi, 13 Cemâziyelâhir 1284-12 Ekim 1867, Sicil No: 21, y. 31b.
- Seyyid Yusuf Efendi ibni Fazlullah Vakfı, Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 25 Şaban 1163-30 Temmuz 1750, Sicil No: 250, y. 26 a-27b.
- Şeyh Ali Efendi ibni Salih el-İspirî, Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi, 15 Cemaziyülahır 1092-2 Temmuz 1681, Sicil No: 129, y. 816a.
- Şeyh Seyyid Abdülkadir Efendi ibni Seyyid Şeyh Nureddin Efendi, 5 Rebiyülevvel 1143-18 Eylül 1730, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No: 383, y. 58b-59 a.
- Râbia ibnetü Mehmed Ağa, İstanbul Bâb Mahkemesi, 1 Cemaziyelahir 1124-6 Temmuz 1712, Sicil No: 98, y. 68 a-b.

Umur Bey Vakfıyesi, 848 – 1449

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ahmed Zeki, *Dersaadet Umumi Kütüphaneleri Tanzim ve Tensikine Dair; Sadrazam Hilmi Paşa Hazretlerine Takdim Olunan Tahrir*, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet 1325.
- Aktan, Hamza, "Miras", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, (2020), s. 143-145.
- Berkan, Ömer Lütfi – Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1970.
- Buluş, Ayşe, *15-18. Yüzyıl Osmanlı Kitap Vakfıyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Cunbur, Müjgan, "Batıya Kaçırılan Kitaplarımız", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, VIII/ 1, (1959), s. 3-16.
- _____, "Vakfıyelerine Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XI/12, (1962), s. 3-21.
- _____, "Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfıyesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (TAD) I/I (1963), 203-217.

- Çavdar, R.Tuba, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kütüphanecilik Bölümü, İstanbul 1995.
- _____, “Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Görevin Kötüye Kullanılmasına Dair Bir Örnek: Müfettiş Muavini Salih Efendi'nin Kitap Hırsızlığı”, *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları*, XXXI/1, 2007, s. 189-194.
- Çıkar, Bekir-Abdülkadir Yörük, “Mekatronik Biliminin Öncüsü İsmail El-Cezerî” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, (2015), s. 175-194.
- Delibaş, Burak, *19-20. Yüzyıl Osmanlı Kütüphane Vakfiyeleri (İstanbul Kadı Sicillerine Göre Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Diker, Sevgi Ağca, *Osmanlı Saray Teşkilatında Has Oda*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2021.
- Erünsal, İsmail E., “Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütfi Hakkında Birkaç Not”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33, (1982), s. 57-78.
- _____, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988.
- _____, “Fatih Kütüphanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA*, XII, (1995), s. 250.
- _____, “Kütüphane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA*, XXVII, (2003), s. 11-32.
- _____, “Şehid Ali Paşa Kütüphanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA*, XXXVIII, (2010), s. 435-436.
- _____, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş, İstanbul 2013.
- _____, *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri Şahıslardan Eserlere Kurumlardan Kimliklere*, Timaş, İstanbul 2014.
- _____, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, 3. Baskı, Timaş, İstanbul 2020.
- _____, “Kâtib-i Kütüb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA*, XXV, (2022), s. 40-41.
- _____, “Ahmed Zeki Bey'in İstanbul Kütüphanelerinin Tanzimine Dair Raporu”. *Antoloji I*, s. 323-352.
- Fâik Reşid, *Ma'ârif Düstûru*, I., İstanbul 1927, s. 371-373.
- Hüseyn Hüsameddin, *Amasya Tarihi I*, Hikmet Matbaası, İstanbul 1327.
- Koç, Aylin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA*, XXXVI, (2009), 229-231.
- Konyalı, İsmail Hakkı, “Kütüphanelerimizden Çalınan Milyonluk Eserler”, *Yeditepe Mecmuası*, VI/ 134, 135, (1935).
- Kut, Günay-Nedret Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2021.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgör, c. II, (1115-1134/1703-1722) Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- Şahin, Mehmet, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Müzecilik Tarihi 1846-1938*, KDY, İstanbul 2020.
- Shaw, Wendy, M.K., *Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihinin Görselleştirilmesi*, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Ötügen, Adnan, “İstanbul Kütüphaneleri Hakkında 48 Yıl Önce Devrin Sadrazamına Sunulmuş Bir Rapor”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni (TKDB)*, VI/ 3, (1956), s. 206-226.
- Öz, Tahsin, “Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler”, *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, VI/ 6, (1949), s. 2-15.

- Soysal, Özer, *Cumhuriyetten Öncesi Dönem Kütüphaneciliği (Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Araştırma)* (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi DTCE, 1973.
- Yücel, Erdem, *Anılarıyla Tahsin Öz*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- Uluçay, Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK, Ankara 1980.
- Ünver, Ahmet Süheyl, *İstanbul Rasathanesi*, TTK, Ankara 1969.

THE BOOK PROTECTION METHODS FROM THE ENDOWMENTS OF THE MOSQUE LIBRARIES TO THE REGULATIONS

Sevgi AĞCA DİKER*

Since the early development of Islamic civilization, in virtually every Islamic geography, libraries have been built in mosques, which are used by the Muslims to worship and socialise, and which serve as public spaces. The fact that the mosque, as a public space, brought together people from different social classes, enabled the donated books to reach a wider audience. In this regard, the first public libraries of the Ottoman state were those built with donated books inside mosques. Although they had a positive attitude towards making the libraries in mosques available to the public, the survival of the books was a top priority and thus many measures were taken to protect the books in the waqfs.

For centuries, the physical existence of the book has been as valuable as the information it contains. Like jewelry or any other valuable item, there is a large book auction market. Because the manuscripts were highly expensive, the readers, particularly the madrasah students, who pursued knowledge but were unable to afford the original book, could only buy those that had been copied by hand. Modest libraries inside mosques which served the public's need for education and reading were known to be public places where people gathered for worship, socialization and educational activities. Mosque libraries can be compared to the present day public libraries in that similar services are provided, such as book lending. Sometimes, the waqfs that recognized themselves as hafız-i kütub for as long as they lived would lend their books to be read and copied in the mosque under the rules they set. One of the obvious advantages of these libraries is that they save the waqf from the burden of constructing a separate building.

Modest mosque libraries, which aim to serve different social groups that do not have easy access books, are surprising in their variety of books. While the collections generally consist of Persian and Arabic books of tafsir, hadith, fiqh, grammar and Sufism, which form the basis of madrasah education, Turkish books such as Envârü'l-Âşîkîn, Gülzâr and Şîr'atü'l-İslâm are also found. Fatih Mosque catalog includes books such as Keşşâf, Beyzâvi Tefsiri, Sahih-i Buharî, Tarih-i Cengiz Han. As an example, Aynî Tarihi in Arabic is seen among the books dedicated to

---

* Dr., Galata Mevlevihanesi Museum Directorate, Istanbul / Turkey, agcasevgi@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7110-1317

Edirne Selimiye Mosque. Cihangir Mosque library includes Taberî, Battal Gazi, Cariyenâme, Yusuf-u Züleyha and İskendernâme. The source books such as Nehcetü'l Lugat, Vankulu Lüğati and Kanunnâme-i Cedid, the history and literature books such as Erzurumlu İbrahim Hakkı's Marifetnâme'si, Hümayunnâme, Divân-ı Sâmî, Tütînâme, Husrev u Şîrîn, Târih-i Kara Nişancı, Şerh-i Gülîstan are found in the mosque libraries. With the books on mathematics and astronomy and sometimes even an astrolabe (an astronomy instrument used to determine the position of the stars) are found in these libraries. Finally, as a unique example, El-Câmi' Beyne'l- 'İlm ve'l- 'Amel'in-Nâfi' fî Sinaâ'ti'l-Hiyel by Ebu'l – 'Izz İsmâ'il b. Er-Rezzâz El-Cezerî is a very important book in terms of world science history and it is in the collection of the Hagia Sophia Mosque Library.

The measures taken by waqfs to protect their books have remained in over the centuries and have pioneered the determination of basic book preservation methods. These are almost identical to the measures taken today to preserve books in library and museum collections. Practices such as keeping books in place, securing them with pledges, regular cleaning and passive conservation, binding and periodic counting continue to be used today with minor changes. Waqfs aimed not only to preserve the physical well-being of the books through periodic counts but also to protect them from theft. However, to prevent book theft, more comprehensive measures than the basic regulations of the waqf were needed.

The first measures to protect the waqf books, sold in and out of the Ottoman State, were taken by Silahdar Grand Vizier Martyr Ali Pasha, who was a book lover. Although he banned the export of books abroad in 1716, he died a short time later. Since the grand viziers who took office afterward were not interested in the issue, the sales of waqf books continued. By the 19th century, books in mosque libraries in idle state began to decrease rapidly. During this period, it is seen that the first constructive measures were taken by the Ministry of Waqfs. However, in the first Âsâr-ı Atika Regulations, there are no strict legal provisions for the protection of books. In our country, when the term “ ancient artefacts ” is referred to, the first thing that comes to mind is those found under the ground; therefore, these artefacts gained the status of state property first. However, with the awareness raised, books have come to be identified and recorded and the collections became known. Although some of the manuscripts were preserved with the establishment of the Evkâf-ı İslamiye Museum, it was not possible to preserve all of them.

In this study, the libraries dedicated to mosques, many of which have a modest number of books, were examined through selected examples without defining a specific region. The protective clauses added to the waqfiya (deed) documents of the waqfs who established libraries in mosques in order to protect their books and whether these clauses were effective in protecting the books over the centuries are examined. In the 19th century, a period of great changes, undoubtedly put a lot of pressure on waqf books. In a rapidly changing world, mosques have moved away from being public places for education, and mosque libraries, which try to survive with low-income waqfs, have lost many of their books due to neglect. This study, which suggests

that mosques have played a vital role in disseminating information to different social groups for centuries, relies on studies related to the subject, including waqf books, archival documents, and regulations. Although there are some publications about waqf libraries, there are very few studies focusing on mosque libraries. In addition, there are no similar studies dedicated to the in-depth analysis of mosque libraries on a single topic. This study focuses on the development of mosque library waqfiyas for the preservation of books. However, these waqfs are still demanding the attention of scholars with many features that remain under-researched.

KADERE KARŞI KOY A.Ş. 'Yİ BILDUNGSROMAN ÖRNEĞİ OLARAK OKUMAK

READING *KADERE KARŞI KOY A.Ş.* AS A BILDUNGSROMAN EXAMPLE

Berna AKYÜZ SİZGEN^{ID}

Öz

Bildungsroman, Türk diline “büyüme” ya da “oluşum” romanı adıyla aktarılan bir roman türüdür. Roman kişinin anlatı boyunca yaşayacağı büyüme/olgunlaşma sürecine odaklanan bu roman türünün geçmişi oldukça eski zamanlara dayandırılabilmeyle birlikte bireyin iç dünyasına yönelen, orada yaşanan gelişim ve değişimleri irdelemeyi önemseyen modern roman anlayışı da bu türün örneklerinin artmasına katkı sağlamıştır. Bununla birlikte kadın yazarların ve onların kadın roman kişilerinin artması ile bu türün gördüğü rağbetin de arttığı görülmektedir. Alev Alatlı romanlarında toplumsal yapının kodlarını çözme girişiminde bulunan bir yazardır. Romanlarında modern Türk toplumunun duyuş, düşünüş, yaşayış biçimlerine dair önemli gözlemler, tespitler yer almaktadır. Yazar söz konusu tespit ve gözlemlerini kadın roman kişileri aracılığıyla ya da onların bakış açısıyla yansıtmakta da oldukça başarılıdır. *Kadere Karşı Koy A.Ş.* de bu romanlardan biri olmakla birlikte konusu itibarıyla roman kişinin yaşayacağı bildungs sürecine özel ilgi göstermektedir. Çalışma bildungsroman türüne ilişkin bilgi verilmesiyle başlayacaktır. Ardından *Kadere Karşı Koy A.Ş.* romanı bildungsromanın temel nitelikleri açısından ayrıntılı olarak değerlendirilecek ve ulaşılan tespitler öz biçimde ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Alev Alatlı, *Kadere Karşı Koy A.Ş.*, bildungsroman, oluşum romanı, kadın yazarlar

Abstract

Bildungsroman is a novel genre that's translated into Turkish as “a growth” or “formation” novel. While the history of this novel genre, which focuses on growth/maturation process of the novel's protagonist throughout the narrative, can traced back to the ancient times the understanding of the modern novel, which focuses on the inner world of the individual and attaches importance to examining the developments and changes experienced there, has also contributed to the increase in the examples of this genre. It also appears that with the increase in the number of female authors and their female novel characters, this genre gained increased popularity. Alev Alatlı is an author who attempted to reveal the codes of the societal structure in her novels. In her novels, there are important observations and evaluations about modern Turkish society's feelings, thinking, and living forms in her novels. The author is also very successful in reflecting these observations and evaluations through female novel characters or from their perspective. *Kadere Karşı Koy A.Ş.* being one of these novels, but it also shows a special interest in the novel protagonist's “bildungs” process. The study will begin by giving information about the bildungsroman genre. The novel *Kadere*

* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Aydın / Türkiye, berna.akyuz@adu.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-7877-7010

Karşı Koy A.Ş will then be analysed in detail in terms of the basic attributes of the bildungsroman genre and the conclusions reached will be briefly presented.

Keywords: Alev Alatlı, *Kadere Karşı Koy A.Ş.*, bildungsroman, formation novel, female author

Giriş

Aytaç'ın “bir insanın akıl ve duygu gibi manevi yeteneklerinin işlenişini, bu oluşuma katkısı olan maddi ve manevi etmenleri, geçirilen aşamaları, sonunda da ulaştığı kişiliği konu alır” şeklinde tanımladığı bir roman türü olan “bildungsroman” Türkçede “oluşum romanı” kavramı ile karşılanmakta, ancak bu kavramın tam bir karşılık olmadığı da düşünülmektedir.¹ Asutay bu kavramın ortaya çıkış ve yaygın kabul görüş sürecini ayrıntılı olarak değerlendirirken “eğitim” ya da “gelişim” romanı kavramlarına da değinir.² Aytaç, bu türün örneklerine ortaçağ dönemi edebiyatlarında da rastlandığını belirtirken Goethe'nin *Wilhelm Meister'in Çıraklık Yılları* adlı eserinin bu türün en bilinen ve başarılı örneği olduğu genel kabul gören bir değerlendirmedir. Lukacs Goethe'nin eserinin “estetik ve tarihsel-felsefi açıdan” soyut idealizm ve düş kırıklığı romantizmi arasında bir yerde durduğunu belirttikten sonra bildungsroman türü için “eğitim romanı” ifadesini kullanır.³ Parla da “Bireyin büyüme ve bilinçlenme öykülerini anlatan ve Batı romanında 19. yüzyılda saygın bir yaygınlıkla kullanılan anlatılara büyüme-bilinçlenme romanları diyebiliriz (Bildungsroman)”⁴ şeklindeki değerlendirmesinde “büyüme-bilinçlenme” süreçlerini öne çıkarır.

Bildungsroman genellikle roman kişinin erken yaşlarından ya da farklı bir bakışla acemilik/toyluk/saflik zamanlarından başlayan ve sonunda onu daha olumlu bir noktaya/duruma ulaştıran süreci sergileyen bir roman türüdür. Süreç roman kişinin yaş almasını da içerebilmektedir. Duran, bildungsromanda manevi bilinçlenme ve kültürün ön planda olduğuna dikkat çeker.⁵ Önemli olan fiziksel büyüme ya da yaş alma olmamakla birlikte manevi ya da zihinsel içerikli bir olgunlaşmanın bunları da kapsama olasılığı bildungsromanın bir tür “büyüme” romanı olarak düşünülmesine de yol açmıştır.

Roman kişinin sürecin sonunda ulaşacağı bu “olumluluk” görece bir anlam içerir. Nitekim Katipoğlu bildungsromanın özünü oluşturan ilerleme ve gelişmenin akla İslam tasavvufundaki “tekâmül” kavramını getirdiğine dikkat çeker ve Türk-İslam tasavvufi metinlerinin bildungsroman türü ile benzeştiğini ifade eder.⁶ Bununla birlikte bildungsromanla ilgili pek çok çalışmada

1 Gürsel Aytaç, *Edebiyat Yazıları 1*, Ürün Yayınları, Ankara 2014, s. 155.

2 Hikmet Asutay, “Oluşum Romanı Geleneği ile Günümüzdeki İzleri Üzerine”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 4/2, (2012), s. 28-29.

3 George Lukacs, *Roman Kuramı*, çev. Cem Soydemir, Metis Yayınları, İstanbul 2003, s. 137.

4 Jale Parla, “Tarihçem Kâbusumdur! Kadın Romancılar da Rüya, Kâbus, Oda, Yazı”, der. Sibel İrzık ve Jale Parla, *Kadınlar Dile Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 179.

5 Zeliha Duran, “Bir Oluşum Romanı Olarak Hiç”, *MOLESTO: Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2018), s. 32.

6 Nilgün Katipoğlu, “Modernist Bir Romanda Tasavvufi Kökler 1: Mahur Beste'de Tekâmül Eden Karakterler ve Bildungsroman İlişkisi”, *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 5/18, (2021), s. 172.

ulaşılacak bu olumluluğun topluma, toplumsal yaşamın kuralları ve değerleriyle daha barışık bir hale gelme boyutu içerdiği ifade edilir. Bundan yola çıkılarak romanda konu edilen süreç öncesindeki roman kişinin yanlış/hasta/zararlı/cahil/ tutunamayan/toplumla uyuşmayan gibi sözcüklerle nitelenebilir bir halde olduğu düşünülebilir. Bu nitelermelerin çoğunlukla toplumsal yaşamın referansları göz önünde bulundurularak yapılmış olduğu gözden kaçmamalıdır. Zira modern roman anlayışıyla birlikte tüm bu olumsuz nitelermeler bireyin özgünlüğüne, biricikliğine, kendini keşfine alan açan durumlar olarak belirir. Esen de modern roman anlayışıyla birlikte bildungsromandaki kahramanın toplumla uyuşmak için çaba göstermek yerine topluma aykırı düşmeyi göze alarak, düzeni bozarak kendi gelişim/büyüme/oluşum sürecini yürütmeyi göze aldığına değinir.⁷

Büyüme/oluşum/olgunlaşma süreçlerinin yaşamın bütününe kapsamadan da yaşanabileceği reddedilemez bir gerçekliktir. Bazı olaylar, durumlar, dönemler bu reddedilemez gerçekliği sağlar. Kurmaca ile gerçek yaşamın karşılıklı ya da iç içe oluşu ise bunun roman kişileri için de geçerli olabileceğini akla getirir. Üstelik bildungsula ulaşıldığı düşünülen ve ideal olduğuna inanılan nokta, kişi yaşamının o noktadan sonrasını belirlemeyecekse bildungsun gerekliliği ya da anlamı sorgulanabilir bir hal alır. Öyleyse, gerçek ya da kurmaca kişinin bildungsula ulaştığı noktanın ideal/doğru/güzel olduğunun ispatı için de zaman gerekir. Gerçek ya da kurmaca kişinin ulaştığı noktanın tüm olumlu meziyetlerini sergilemek imkânından yoksun kalmaması sağlanmalıdır. Böylelikle bildungs ile ulaşılanın yeni bir başlangıç potansiyelini de içermesi adeta kaçınılmaz olur.

Bildungsroman türüne ilişkin çalışmalarda bildungs sürecini başlatan unsurun genellikle bir yolculuk olduğu sıkça yinelenir. Gerçekten de yolculuk, kişinin yeni ve dönüştürücü yaşam deneyimleri edinmesi için oldukça elverişli bir süreçtir. Bununla birlikte özellikle modern roman anlayışının gelişmesiyle birlikte kişinin iç dünyası dış dünyaya nazaran çok daha öne çıkmaya başlar. Bu durum, bildungsula zemin hazırlayan, onu mümkün kılan sürecin bireyin kendi içinde de yaşanabileceğini, bir tür iç yolculukla da büyüme/olgunlaşma yaşanabileceğini düşündürür. Bildungsroman örnekleri kahramanlarını ille de dış dünyada bir yolculuğa çıkarma davranışından uzaklaşmaya başlarlar. “Yolculu(k)ğu ise artık dışa değil iç dünyaya doğru bir yolculuktur.”⁸

Bildungsroman ile ilgili dikkat çeken bir durum da bu roman türünün giderek yaygınlaşmasında ya da popülerleşmesinde kadın yazarların ve roman kişilerinin etkili olduğudur. Türle ilgili hemen tüm çalışmalarda feminist edebiyat hareketinin ivme kazanmasının türün gelişimindeki payına dikkat çekilir. Parla, bu durumu ayrıntılı olarak irdelerken erkek roman yazarlarının erkek roman kişilerinin bildungsula gerçekleşen büyüme/olgunlaşma süreçlerini zaten yaşamış, tamamlamış oldukları şeklindeki bir ön kabulün varlığını tespit eder.⁹ Kadın yazarlar ise özellikle kadın roman kişileri özelinde böylesi bir süreç yaşamının kaçınılmazlığını kabul eden,

7 Nesrin Esen, “Bildungsromanlarda Kahramanın Sansuz Yolculuğu”, *Söylem Filoloji Dergisi*, 8/2, (2023), s. 468.

8 Nesrin Esen, “Bildungsromanlarda Kahramanın Sansuz Yolculuğu”, s. 486.

9 Jale Parla, “Tarihçem Kâbusumdur! Kadın Romancılar da Rüya, Kâbus, Oda, Yazı”, s. 180.

bunu sergilemekten kaçınmayan ve hatta bu sürecin edebi eseri beslemek açısından son derece elverişli olduğunu fark eden bir noktada konumlandırılır. Kadın yazarların bu yaklaşımında erkek egemen toplumda, yaşamda ya da edebiyat dünyasında tutunabilmek için kendilerinin de benzer süreçlerden geçmiş olmalarının ve böylelikle de bu roman kişileri ile duygudaşlık kurmalarının güçlü bir olasılık olduğu unutulmamalıdır.

Bildungs Süreciyle Kaderine Karşı Koyan Kadınlar

Alev Alatlı, *Kadere Karşı Koy A.Ş.* adlı romanında altı kadının, yine bir kadının yaşamındaki sorunları çözüme kavuşturmaları sürecini anlatır. Söz konusu kadınların tümü, günümüz modern, eğitilmiş, aydın kadın örneği olarak görülebilecek kadınlardır. İçlerinde ünlü bir borsacıdan tiyatrocuya, ekonomi profesöründen mikrocerraha kadar, farklı alanlarda önemli başarılar elde etmiş olanlar vardır. Onlar, kendilerinden oldukça farklı bir yaşam sürdüren temizlikçi Hanife Abla'ya göre “Dünyanın g.tüne parmak atmış karılar”dır.¹⁰ Anlatıcı konumundaki Selin de bunlardan biridir. Selin söz konusu başarıları adeta kader, kendilerini de kader kurbanları olarak görürken erkeksi bir nitelik olan başarıya rağmen kadın olmayı sürdürebilmek için var güçleriyle didindiklerini dile getirir. Böylelikle romanın bütününde önemli yer tutan “erkekler” meselesine de değinmeye başlamış olur. Romanın modern yaşamda kadın/erkek rolleri, ilişkisi gibi başlıklarla irdelenebilecek bir hikâyeyi konu edindiği bir gerçektir. Ancak bu çalışma romanı farklı bir açıdan ele almaya çalışacaktır.

Roman kadınlarının böylesi parlak kariyerlere sahip olmaları romanın “bildungs” türüyle ilişkilendirilmesi bağlamında kuşku uyandırabilir niteliktedir. Hatta bu kadınların birlikte hareket ederek sorununu çözdükleri, yaşamını ve kendisini yeniden şekillendirmesine yardımcı oldukları Süheyla da güzel, zengin, evli, orta yaşlı, dışardan bakıldığında ideal bir yaşam sürdüğü düşünülen bir başka kadındır.

Romanın kalabalık kadın kadrosu erkek egemen iş yaşamlarında tutunabilmek için kendilerince farklı yöntemler geliştirmiş, küçük stratejiler benimsemiş durumdadır. Günde on altı saat çalışan mikrocerrah Sema, “Meşrutiyet zamparası kılıklı, kıskanç Başhekim” izin vermediği için Uluslararası bir kongreye katılamadığında Füsün’un uyarıları anımsanır. Füsün “amirlerimizin huzurunu kaçırmamak” için “bal gibi bir sesle, yeni uyanmış gibi konuşmayı öğrenmek, sesimizi imdat isterken bile yükseltmemek, gözlerimizi ellerimizden ayırmayarak masumiyet neşretmek, kırılğan ve duygusal olduğumuz mesajı vermek” gibi yöntemler önermiştir.¹¹ Füsün’un kendi yaşam deneyiminden kaynaklanan bu öneriler onun “Elizabeth Taylor kadar güzel” oluşuna rağmen “İstanbul’un muhafazakârlığı ile maruf bir kimya şirketinin mimarı/ şantiye şefi/ kontrol mühendisi olarak” çalışmayı sürdürmesinde pay sahibidir.¹² Ancak Füsün’un bu yöntemleri

10 Alev Alatlı, *Kadere Karşı Koy A. Ş.*, Alfa Yayınları, İstanbul 2002, s. 5.

11 Alev Alatlı, *Kadere Karşı Koy A. Ş.*, s. 11.

12 *Age.*, s. 11

dile getiriş biçimi, tüm bunların onun mizacında doğuştan var olan özellikler olmadığını, iş deneyimleri ile geliştirilmiş yöntemler olduğunu ortaya koyar. Füsün bunlar sayesinde hem mesleki kariyerini sürdürebilmiş hem de geniş ölçekte düşünüldüğünde toplumsal yaşamda var olabilmıştır. Füsün'un yaşam deneyimi sonucu bu tür yöntemler geliştirmesi "bildungs" boyutunda değildir. Zira bu yöntemler onun iş yaşamını ya da fiziksel koşullarını iyileştirse de manevi dünyasında bir gelişme/büyümeden söz etmek için yeterli değildir. Romanın oldukça başarılı olan kadın karakterlerinin hepsi kendi sektörlerinde tutunabilmek için çeşitli taktikler geliştirmek ya da çok daha büyük zorlukları aşmak durumunda kalmışlardır. Anlatıcı Selin, kendisinin ve arkadaşlarının yaşadıkları olumsuzlukları "Türkiye gerçeğine dühul etme süreci içinde parmağımıza bulaşan pislikler" şeklinde değerlendirirken romana konu olan başarılarını da "bu pislikleri manipüle etmek" olarak görür.¹³ Selin'in "kaşarlanma" olarak nitelediği süreç aslında her biri için iş yaşamlarındaki olumsuzluklarla başa çıkabilme yetisi geliştirmek anlamını taşır. Bu noktada Alatlının toplumsal yaşama, onu irdelemeye yönelik dikkati, "çağın ruhunu yakalama endişesi" akla gelmelidir.¹⁴ Alatlının bunca farklı sektörden kadınları bir araya getirerek modern Türk toplumunun ruhunu yakalama, yansıtma çabasını da göstermiş olur.

Romanın bildungsroman türü ile ilişkilendirmemiz bu kadınlardan ya da onların kendi maceralarından kaynaklanmaz. Romanda bildungs sürecini izlediğimiz kişi Süheyla'dır. Süheyla'nın kocası Sadık yirmi beş senelik evliliği süresince karısını pek çok genç kadınla aldatmıştır. Süheyla haberdar olduğu bu durumu düzeltmek ya da değiştirmek için yalnızca estetik ameliyatlardan medet ummakta, "aileden ya da kocadan intikal etmemiş olan, tırnakla kazıyarak kazandığı serveti" bu uğurda harcamaktadır. Hanife Ablanın deyişiyle "k..ının kılı ağarmış kocası bırakıp gitmesin diye sürekli bıçak altına yatmaktadır." Hanife Abla bir kez daha gerçekleri kendi alımlayışı ekseninde dillendirirken Selin ve arkadaşlarının "bu ahmaklığa müdahale etmemiş olmalarına" kızarak romanın merkezindeki sürecin başlamasına da önyak olur.¹⁵

Evlilik, hem bireyin kişisel ölçekteki büyüme/olgunlaşma sürecinde hem de toplumsal yapıda kabul görmüş, benimsenmiş yeni bir rol edinmesinde ve buna bağlı olarak da toplumla uzlaşmasında önemli rol oynayan bir aşamadır. Evliliği özellikle kadınlar için bir amaç olarak sunan bir yaklaşımın varlığı görmezden gelinemeyecek durumdadır. Bununla birlikte bu yaklaşıma karşı çıkan, onun yanlışlığını ortaya koymaya çalışan bir yaklaşım da her geçen gün kendisini daha çok duyurmaktadır. Özellikle de kadın yazarların evlilik kurumuna içeriden ve kadın perspektifinden bakmalarının sonucunda bu kurumun kadınlar için her zaman olumlu anlamlar ya da sonuçlar içermeyebileceği ortaya konulmaya başlar. Duran da evliliğin kadına yüklediği pek çok sorumlulukla onun kimlik edinme sürecini zorlaştırıcı etkisine değinir. "Kadın bildungsromanlarında dikkat çeken en önemli farklılık erkek kahramanda oluşum halkasını

13 *Age.*, s. 33.

14 Nilüfer Aka Erdem, "Edebiyat-Toplum İlişkisi Bağlamında Alev Alatlının Romancılığı", *Bizim Külliye*, 71, (2017), s. 95.

15 Alev Alatlının, *Kadere Karşı Koy A. Ş.*, s. 15.

tamamlayan en önemli unsur olarak nitelenen evlilik kavramının kadın için tam tersi bir durum yaratmasıdır.”¹⁶ Alatlî’nin romanında Süheyla, evliliğini bu perspektifle değerlendirmekten uzak bir noktadadır. Kimlik edinmek, kendini keşfetmek gibi kaygıları, amaçları bulunmamaktadır. O, yukarıda da yer verildiği üzere, Hanife Abla’nın ifadesiyle “ahmaklık” halindedir. Ancak evliliği, Süheyla farkında olmasa da onun büyümesinin/olgunlaşmasının/kimlik edinmesinin önündeki en büyük engeldir. Eşinin ihanetleri bu durumu daha da pekiştirmektedir. Süheyla’nın hikâyesi başlangıçta “aldatılan eş, intikam” gibi klişelere uygun düşse de sürecin sonunda ulaşılan nokta bu klişelerden uzaktır.

Bildungsroman örneklerinin pek çoğunda kahramanın büyüme/olgunlaşma sürecinde ona destek olan, hatta bu süreci başlatan başka kişilerin varlığı söz konusudur. “Amaçlanan bu mutlu sona ulaşmak için kahramanın diğer insanlarla yaptığı görüşmeler, diyaloglar önemlidir. İçinde bulunulan ve günlük hayatın kültürü niteliğinde olan bu iletişim çerçevesinde kahramanın karşılaştığı zor durumların sonunda elde ettiği başarı, onun oluşum aşamasında edindiği önemli kazanımlardır.”¹⁷ *Kadere Karşı Koy A. Ş.* romanında Selin ve arkadaşlarının varlığı da buna uygun bir örnek oluşturur. Süheyla’nın bildungs sürecinin kendi istek ve kararlılığı olmaksızın başlamış olması bildungsroman türü açısından bir kusur olmadığı gibi, Selin ve diğerlerinin varlığı türün genel nitelikleri ile örtüşmektedir.

Ekonomi profesörü Güler, istatistiksel verilerden yola çıkarak “Türkiye’de net aylık geliri 120 milyon Türk lirası olan bir kocanın 25 yıllık karısına sadık kalması olasılığının binde yarım olduğunu” ifade eder.¹⁸ Bunun üzerine söz alan Füsün tek yumurta ikizi olan Ferhat’ın cinsel yaşamından yola çıkarak geliştirdiği ve tüm erkeklere genellediği, üç aşamalı bir süreç içeren bir teoriden söz eder. Bu aşamaların her birinde erkeğin eşine tutumu farklılaşır. Onun tespit ettiği aşamalar Güler’in istatistiksel verileriyle de örtüşür. Bu aşamalar, istatistikler sonucunda söz Süheyla’ya gelir. Süheyla’nın ve kocası Sadık’ın, Füsün’un teorisine göre hâlihazırda buldukları ve ulaşmaları gereken aşamalar tespit edilir. Sözü edilen gereklilikte ana amaç Sadık’ın Süheyla’ya dönmesi, ona sadık bir eş olması şeklinde görünür. Ancak süreç sonunda Süheyla bunu asıl amaç olarak görmekten oldukça farklı bir aşamaya ulaşmış olacaktır. Görünürde bir erkeği eşine bağlamak olarak değerlendirilebilecek süreç Süheyla için tam anlamıyla bir kendini tanıma, kendi potansiyelinin farkına varma, hatta manevi anlamda özgürleşme getirecektir. Romani bildungsroman türü ile ilişkilendirerek ele almamız Süheyla’nın yaşayacağı bu süreçten kaynaklanır.

Selin ve arkadaşları başlangıçta “adam Süheyla’ya dönsün”, Süheyla Sadık için “vazgeçilmez olsun” gibi amaçlarla yola çıkmaya karar verirler. Tiyatrocu Şehvar bu amaç uğruna girişecekleri işi ve rollerini “Kadere Karşı Koy Anonim Şirketinin Yönetim Kurulu üyeleriyiz” diyerek duyurmuş olur.¹⁹ Bu noktada Selin ve arkadaşlarının kurdukları bu şirketin bütçe, hisse,

16 Zeliha Duran, “Bir Oluşum Romanı Olarak Hiç”, s. 33.

17 *Age*, s. 32.

18 Alev Alatlî, *Kadere Karşı Koy A. Ş.*, s. 35.

19 *Age*, s. 54.

gelir-gider hesapları gibi unsurlara oldukça titiz biçimde yaklaşan, gerçek bir şirket gibi faaliyet gösterdiği belirtilmelidir. Yivli, Alatlî romanlarında kadın girişimcilerin dikkat çeken bir sayıda olduğunu belirtirken bu romandaki Asude, Şehvar, Sema karakterlerini de bunlar arasında sayar ve yazarın bu gibi kadın girişimcilere sıklıkla yer vermesini “kadının toplum içinde olması gerektiği yere işaret etmek” amacıyla ilişkilendirir.²⁰

Yazar, Selin ve arkadaşlarının oldukça kişisel bulunabilecek bu amaçlarını gazeteci Nuray’ın sözleriyle kadın emeği, üretimin önemi gibi platformlara taşımaya çalışır:

Ulan bu kadın hiçbir şey yapmadıysa bu memleketeye milyonlarca dolar döviz kazandırdı be! Saddam senin, İdi Amin benim, mal satacağım diye kıcı düştü! Küçük kızdı, top top kumaşları omuzlarında yedi kat yukarıdaki atölyeye taşırdı! Ne o, üç tane etek dikecekler de satacaklar! Aslan gibi iki çocuk anası! Bugün Türkiye, Avrupa Birliğinde konfeksiyon sanayimiz rekabet edebilir diye fiyaka satıyorsa bu kadıncağız gibilerin yüzü suyu hürmetindedir. Nedir yani, Sadık denilen geri zekalının bilmemesine mi kurban edilecek kadın!²¹

Nuray’ın amaçlarını ve buna bağlı olarak da Kadere Karşı Koy A.Ş.’yi kişisel düzlemde çıkarma çabasının bir benzerini de Ferhat ortaya koyar. Füsün’un ikizi olan Ferhat da “kadın, erkek, cinsellik, evlilik” gibi konularda en az Füsün kadar hatta şirketteki diğer kadınlar kadar kafa yormuştur. Bir mimar olan Ferhat, erkeklerin cinsel yaşamlarını X, Y eğrileri içeren grafiklerle sergilemenin yanı sıra meselenin çok basit olmadığını da ortaya koyar.

Kadını kendisiyle buluşturmak esastır. Bu dikkat, kadından kadına gidebilecek bir şey değildir. Bu, kadına karşı cinsten gidebilecek bir şeydir. Kadına çok sevgi esaslı bakmak gerekir. Sevgi esasla o düğümleri çözülebilir. Kadındaki zorları ortaya çıkarmak. Kendisini tanımasını sağlamak. Kendisine müsaade etmesini sağlamak. Geliştirmek. Belki tekmelemek. Belki çimdiklemek. Belki zaman zaman hakaret etmek. Ama bir adım öteye götürmek. Kendisiyle ilgilendirmek. Sevdiğim kadına verebileceğim en değerli hediye, ona yol vermektir.²²

Ferhat sözlerini “Bana duyduğu aşkın kadını teslim almasına izin veremem.” şeklinde tamamlarken meselenin “aldatan kocayı eve döndürmek” olmadığını ya da olmaması gerektiğini açıkça belirtmiş olur.²³ Alatlî roman kişilerinin Süheyla için girişecekleri çabanın yanlış anlaşılması konusunda bir çaba daha gösterir ve Selin’e “Biz sistemi Süheyla’nın kendisiyle buluşmasını sağlamak için kullanacağız. Ona sunacağımız resim/durumlarından artık hangisini benimsemeye karar verecek, o onun bileceği iş. Öyle değil mi? Biz sadece kim olduğunu

20 Oktay Yivli, *Alev Alatlî'nin Romancılığı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 256.

21 Alev Alatlî, *Kadere Karşı Koy A. Ş.*, s. 55.

22 *Age.*, s. 74.

23 *Age.*, s. 74.

hatırlatacağız ona. Kimlik dayatacak da değiliz, değil mi?” dedirtir.²⁴ Bu noktada, romanda toplumsal rolleri şekillendirmeye, böylece pek çok kesimin benzer yaşamlar sürmelerine ve bu benzer yaşamların da kendi köklerimizden, değerlerimizden uzak olmasına yönelik eleştirel bir tutumun varlığı dile getirilmelidir. Selin alıntıladığımız sözlerle kendisi ve arkadaşlarının yapacakları şeyin de bir başka kimlik dayatması olarak düşünülmesinin önüne geçmek ister gibidir.

Şehvar’ın ani bir atılımla şirketlerine Kadere Karşı Koy ismini seçmesi manidardır. Süheyla’nın başına gelen durum adeta tüm kadınların kaderi olarak düşünülür. Bir teoriye uygun düşecek biçimde hareket edip bu kadere karşı koyma niyetleri de aynı yaklaşımın bir başka tezahürüdür. Bu noktada Süheyla’nın “özel” bir kişi olmadığı hatta tam tersine bu kaderi yaşayan ya da yaşayacak herhangi bir kadın olduğu ifade edilebilir. Lukacs düş kırıklığı romanları ile soyut idealizm romanları arasında konumlandığı bildungsroman türünde de bu noktaya değinir:

Düş kırıklığı romanlarında da merkezi karakterin konumu çoğu kez rastlansaldır (oysa soyut idealizm, yalnızlığıyla sivrilip olayların merkezine yerleştirilen bir kahraman kullanmak zorundadır); ama bu rastlansallık, gerçekliğin baskıcı doğasını sergileme aracıdır daha çok: her tür içsellik başarısızlığa mahkum olduğu yerde, her tekil yazgı bir episoddur ve dünya da, bu türdeş olmayan, yalıtılmış, başarısızlığın kesinliğinden başka bir ortaklıkları olmayan sonsuz sayıda episoddan oluşur. Oysa burada kahramanın konumunun göreliliğinin felsefi temeli, ortak bir amacı hedeflemiş beklentilerin başarılı olma imkanıdır; bu yazgı ortaklığı tekil karakterleri sıkıca birbirine bağlar, oysa düş kırıklığı romanlarında kişilerin hayatlarının koşutluğu yalnızlıklarını artırmaktan başka işe yaramıyordur.²⁵

Alatlı’nın romanında Süheyla’nın yaşadıkları başka pek çok kadının da yaşayabileceği hatta kadınların kaderi olarak görülebilecek bir durum olarak değerlendirilir. Ekonomi profesörü Güler de benzer bir aldatılma hikâyesi yaşamıştır. Ancak roman bu epizotların bir araya getirilip okuyucuya sunulmasından oluşmaz. Hatta kadınların bu epizotun dışına çıkıp kendi kimliklerini edinmeleri gibi imkânlar içeren bir başarı hikâyesi anlatır.

Kadere Karşı Koy A.Ş., adı çok ani biçimde belirlense de oldukça planlı, aşamalarla örülü bir program izleyecektir. Bu program için yönetim kurulu üyelerinin her biri kendi sektöründeki bağlantılarını, mesleki donanımlarını kullanacak, şirketin bütçesi ve faaliyet merkezi gibi ayrıntılar da gözden kaçırılmayacaktır.

(Ç)ünkü anlatılan eylem, belli bir amacı hedefleyen bilinçli, kontrollü bir süreç olmak zorundadır: başka insanların ve koşulların etkin müdahalesi olmaksızın insanlarda asla

24 *Age.*, s. 137.

25 George Lukacs, *Roman Kuramı*, s. 136.

yeşermeyecek olan niteliklerin gelişimi. Ve bu yolla ulaşılan bir amaç da başlı başına şekillendiricidir, başkalarını cesaretlendirir – kendisi bir eğitimidir.²⁶

Süheyla süreç sonunda Sadık'ın kendisine dönmesi şeklindeki görünür ve sıg amaca ulaşmakla kalmaz. Asıl önemli olan, onun özgüvenli, kendisiyle barışık, yaşamını başkaları için harcamaktan vazgeçmiş bir noktaya ulaşmış olmasıdır. Ulaşılan bu nokta ise, onunla benzer kaderlere sahip kadınlar için elbette ki cesaretlendirici, şekillendirici olacak ve gerçekten de bir "eğitim aracı" olarak görülebilecektir. Planları, çabaları sonucunda Süheyla'daki değişimi gören Selin "3K'nın, SA kadar bizi de tazeleyebileceğini ilk kez düşündüm." derken benzer bir yaklaşımı da yansıtmış olacaktır.²⁷

Kadere Karşı Koy A.Ş.'nin üyeleri Süheyla'yı dönüştürme/geliştirme sürecini, ona fark ettirmeksizin başlatırlar. Aldatılan, terk edilmiş ve bu durumun umutsuzluğunda debelenen Süheyla, ilk olarak bir falcıya gitmeye ikna edilir. Elbette ki, Süheyla'nın falcı olarak tanıyacağı kişi 3K çalışmalarına dahil olan Cevat'tır. Cevat, "aklı normal bir Türk erkeğinin seks eğrisiyle bozmuş bir istatistik doktoru", "hafiften uçuk bir bilim adamı", "latent ibne" rolüne bürünerek Süheyla'yı kendisiyle arkadaşlığa yöneltecek ve böylelikle 3K'nın kendisine görev edindiği süreç ilerleyecektir.²⁸

3K üyeleri sık sık estetik operasyon geçirmesine karşın Süheyla'nın bedeninde bir sorun olmadığını ancak bedenini taşımayı öğrenmek için mankenlik eğitimi benzeri bir kursa gitmesi gerektiğini düşünürler. Süheyla'yı nasıl bir imaja büründürecekleri konusunda "brain storming"²⁹ yapmaya, Sadık'ın genç sevgilisiyle ilişkisini gözlemlemeye karar verirler. Süreç araştırmalar, gözlemler, planlarla oluşturulan aşamalarla ilerleyecektir.

Süheyla'nın büründürüleceği imaj düşünülürken, Ferhat'ın resim kursu gündeme gelir. Bu resim kursuna genellikle ev hanımları devam etmektedir. Ancak çoğu kursa başladıktan sonra eşlerinden ayrılmış durumdadır, Füsün bunu "kendileri ile olabileceklerinin farkına varmış olmaları"³⁰ şeklinde açıklar. Ferhat'a göre,

İnsanı yalnızlığa ancak sanat ikna edebilir. İknanın da ötesinde, yalnızlığı istenir bir konum kılar, hatta ihtiyaç haline getirir. (...) insanın birlikte olmak istediğinin sadece kendisi olduğu aşamaya gelebilmesi; kendisini bulmak, sadece kendisiyle olmak istemesi, ileri yaşlarda daha çok önem kazanır. (...) Aile, koca, çocuk, iş, derken, kadın, kendisine teğet geçmeye mecbur edilir. Bir şey yapması daima müsaadelere bağlıdır. Ailesinin müsaadesine veya teşvikine, dostlarının desteklemesine, yakınlarının 'evet' demesine! Bu yüzden, sanat eğitiminin kadına verilmesi daha da önemlidir.³¹

26 *Age.*, s. 137.

27 Alev Alatlı, *Kadere Karşı Koy A. Ş.*, s. 255.

28 *Age.*, s. 140.

29 *Age.*, s. 157.

30 *Age.*, s. 165.

31 *Age.*, s. 165.

Ferhat'ın kişisel gelişim açısından sanatı oldukça yücelten sözleri bildungsroman açısından da önemlidir. “(K)lasik Bildung söylemi, dünyayı kültür, sanat, bilim gibi yöntemlerle deneyimlemeyi ve bu deneyimden yola çıkarak otonom ve evrensel ulaşabilmiş bütüncül bir kişilik oluşturma fikrini ileri sürer.”³² 3K üyeleri sanatın iyileştirici, dönüştürücü, bağımsızlaştırıcı gücünden Süheyla için de yararlanmaya karar verirler. Süheyla resim yapmaya yönlendirilecektir. Ancak bu kararda yalnızca sanat sevgisi etkili değildir. Ülkemiz resim piyasasında sanatsal yetenek dışında pek çok ölçütün de oldukça belirleyici olabilmesi ve bu nedenle Süheyla'nın yapacağı resimlerin onu entelektüel görünümü üst tabakada, yüksek sosyete de farklı bir imajla sunmaya elverecek olması da göz önünde bulundurulur. Hatta Füsün ve Ferhat'ın geliştirdikleri teoriye göre Gücü Dışavurum Aşamasında olduğunu düşündükleri Sadık'ın aynı sosyal tabakada bir yer edinebilmek için Süheyla'nın bu yeni imajına ihtiyaç duyacağını da öngörerek Süheyla'yı “Nilüfer Göle'leştirme”³³ kararına varırlar.

Süheyla'yı adeta bir ressam gibi sunmanın yanı sıra “güzel, gizemli, güvenilir, soylu, entelektüel, hüznü” kadın imajına büründürmeye karar verirler. “Gadamer ayrıca, Bildung'un kökeninde Bild, “biçim”, “görüntü” ve özellikle “resim” kelimesinin geçtiğine dikkat çeker. Kendini geliştirme, insanın ideal bir “imaja” uygun olarak benliğini oluşturma sürecidir. İmge tamamlanmalı, gelişim amacına ulaşmalıdır.”³⁴ Süheyla, kendisi için uygun görülen ideal imaja büründürülürken bunun gerçekleşmesinde görüntünün önemli payı olduğu da göz ardı edilmeyecektir. Nitekim Süheyla 3K üyelerince oluşturulan yeni görüntüsü ile görüldüğünde Selin “Böyle bir kadını, (...) Boğaziçi Üniversitesinde marjinal bir derse, mesela Polonya tarihi dersine misafir öğrenci olarak katılırken görebilirdiniz ama asla ve asla Sadık gibi kulaklarından kıllar fıskıran bir adamın arkasından kendisini yerden yere atarken değil!” diye düşünür.³⁵

Bu imajı oluşturmak için bir yandan Süheyla'nın giyeceği iç çamaşırını markasını, kullanacağı parfümü belirlemek gibi işler yaparken bir yandan da onu Ferhat'ın ilgisini çekecek bir hale bürümeye çalışacaklardır. “Ferhat niye lazım? SA, kendisiyle buluşsun, kendisine katlanabilsin diye lazım. Bir tür terapi!”³⁶ sözleriyle açıklığa kavuşturulan bu çaba, 3K'nın asıl gayesinin Sadık'ı Süheyla'ya geri döndürmek olmadığını bir kez daha ortaya koyar. “SA'nın kendisiyle buluşması, kendisine katlanabilmesi” ise onun bildungsü, gelişimi/oluşumu anlamını taşımaktadır. Ferhat'a duyulan ihtiyaç, “kadınların meselesini kadınların ancak bir yere kadar götürebilmeleri”, bir noktada kadınların hemcinslerini küçümseyen erkeklerin tarafına geçmeleri ile de açıklanmaya çalışılır.³⁷

32 Özen Nergis Dolcerocca, “Bildung'u Savunmak Gerekir: Aydınlanma ile Eğreti Eğitim Arasında İnsan”, *Cogito*, 100, (2020), s. 261.

33 Alev Alatlı, *Kadere Karşı Koy A. Ş.*, s. 212.

34 Özen Nergis Dolcerocca, “Bildung'u Savunmak Gerekir: Aydınlanma ile Eğreti Eğitim Arasında İnsan”, s. 257.

35 Alev Alatlı, *Kadere Karşı Koy A. Ş.*, s. 248.

36 *Age.*, s. 233.

37 *Age.*, s. 264.

3K üyelerinin neredeyse hayranlığını kazanan mimar ressam Ferhat, başarılı mikrocerrah Sema'nın kendi resimlerinden "sadece bir hobi" diye söz etmesi üzerine "Hobilerin aslı esası, değerlerle ilgili bir buluşma girişiminden ibarettir. Bu randevu gerçekleşiyorsa, buradan zekâ, duygu, şiir türer ve yaratıcı güce dönüşür." sözlerini dile getirir.³⁸ Ferhat'ın sözleri Sema ya da Süheyla'nın yanı sıra kişisel gelişimini mesele edinen, bunu tamamlamaya çalışan hemen herkes için geçerli olduğu iddia edilebilecek bir yaklaşımı yansıtır. Kişinin bildungsunu besleyebilecek en önemli kaynağın yaratıcı güç olacağı ve bunun da herkesin kendine göre edinebileceği bir hobi ile bile mümkün olabileceği bildungsroman türünün özündeki gelişim/oluşum kavramlarıyla oldukça uyuşmaktadır.

3K'nın çabaları sonucunda resim yapmayı oldukça ilerleten Süheyla, kızlarının dışarıda fazla vakit geçirdiği şeklindeki yakınmaları sonrasında çalışmalarını evde sürdürmeyi dener. Bu girişimin başarısızlığının nedenini ise "şaşırtıcı bir düşünmüşlük"³⁹ şöyle açıklar:

Kadınların hayatının esası ertelemektir aslında. Biz, yapmak istediğimiz veya niyetlendiğimiz şeyleri kendi dışımızdaki oluşumların lehine ertelemek üzere kurgulanmışızdır. Buna düşünmek de dahil. 'Şu bulaşıkları kaldırayım da sonra!' şartlanması yerleşmeye görsün! Tavuklar gibi, iki metre uçar, konar, eşelenme görevimizi yerine getirir, sonra bir iki metre daha uçar, yine eşelenme görevimize döneriz. Kanatlarımızı sımayacak kesintisiz zamanlarımız asla olmaz.⁴⁰

Süheyla'nın tespitlerinin doğruluğu bir tarafa bırakılacak olduğunda bu tespitlere ulaşmanın "şaşırtıcı" bulunmuş olması önemlidir. Bu şaşırtıcılık, Süheyla'da başlayan ya da başlatılan bildungs sürecinin bir tezahürüdür.

Süheyla'nın resim çalışmalarını evde sürdürme girişimi başarısız olsa da meseleye daha bütüncül yaklaşması yine 3K'nın çabaları ile gerçekleşir ve "evini kendi isteği doğrultusunda tasarruf edebileceğini fark eder." Selin, bu farkındalığın "çok önemli" olduğunun altını çizer. "Kadıncağız, hayatında ilk kez, hoşlandığı bir şeyi yapmak için evinin dışına çıkmak zorunluluğunu hissetmiyor. Evini istihdam ediyor yani." Süheyla bu farkındalıkla kendisine "Yüksek sesle müzik dinlemenin çocukların ayrıcalığı olduğu inancına da ne zaman kapıldım acaba?" gibi sorular sorar. Bu gibi sorulardan sonra "Anlıyorum ki bu evi evlilik için döşemişim! Niye benim için önemli olan şeyler elimin altında değil? Bu yaşadığım benim hayatım mı?" noktasına ulaşır. Ulaştığı bu nokta, 3K üyelerince "SA yola çıktı!" şeklinde yorumlanır.⁴¹ Sözü edilen "yol" Süheyla'nın bildungs sürecidir. Süheyla iç dünyasında bir yolculuğa başlamış durumdadır. Bu noktada, baştan beri yansıtmaya çalıştığımız üzere, romanın alışıldık bir ihanet, intikam hikâyesi anlatmadığı bir kez daha açığa çıkar.

38 *Age.*, s. 267.

39 *Age.*, s. 312.

40 *Age.*, s. 312.

41 *Age.*, s. 317.

3K üyeleri oldukça titizlikle hazırladıkları planlarla Süheyla'nın kendi resim sergisini açmasını, resimlerinin çok beğenildiğini düşünmesini, üst toplumsal tabakada takdir görmesini sağlarlar. Eşi Sadık'ın da söz konusu tabakalarda kendisine bir yer edinmek için kapı aralaması ancak o kapıyı geçmek için Süheyla'ya ihtiyaç duyması gerçekleşen planları arasında yer alır.

Süheyla'nın çıktığı yol, eşi Sadık'ın geri dönmesine dek uzanır. Ancak 3K üyelerinin gerçek amacı bundan ibaret değildir. Nitekim Selin bu durumu şöyle ifade eder:

Önemli olan, arkadaşımızın kendisine ait bir alanının oluşmuş, Sadık'la uğraşacağı yerde kendisi ile, kendi gelişimi, kendi yetenekleri ile uğraşıyor olmasıydı. Bu aşamada artık pekala da biliyorduk ki, Sadık, değil Sanayi Sitesindeki umumhaneye dandanmak, Lady Diana ile birlikte olsa, Süheyla krize girmeyecekti. Gerçekten de kadıncağzın olmazsa olmaz şekilde birlikte olmak istediği tek kişinin kendisi olduğu aşamaya varılmıştı.⁴²

Süheyla'nın ulaştığı nokta, kendisine âşık olduğunu ifade eden, kendisiyle yürümekte olduğu yol arasında bir seçim yapmak zorunda bırakan Ferhat'ı bile kaybetmeyi göze almasını sağlar. Süheyla kendi yolunda yürürken hem kendisi hem de 3K üyeleri için oldukça etkileyici bir erkek olan Ferhat'ı geride bırakmaktan kaçınmaz. Benzer şekilde, ilk sergisindeki resimlerin 3K tarafından satın alınmış olduğunu öğrenmek de onun özgüvenini zedelemeyiz. Alatlı, Ferhat ve resimlerle ilgili bu durum aracılığıyla Süheyla'nın hikâyesinin aldatılan ve intikam alan ya da yanlış yollara sürüklenen kadın hikâyesi olmasının önüne bir kez daha geçmiş olur.

Bildungsroman türüne ilişkin çalışmalarda, bildungs sürecinin roman kişisini hem kişisel hem de toplumsal boyutta daha iyi bir noktaya taşıdığı üzerinde durulur. Bununla örtüşür biçimde Süheyla'nın ulaştığı nokta onu toplum gözünde de daha iyi bir noktaya taşır. O açıkça aldatılan, kadınlık gururu zedelenen, estetik ameliyatlara kocasını elinde tutmak isteyen, çaresiz bir kadın olmanın uzağında bir konuma ulaşır. Kızlarının, kocasının, toplumun ve en önemlisi de kendisinin gözünde acınası bir kadın değildir artık.

Sonuç

Alev Alatlı, *Kadere Karşı Koy A. Ş.* romanında Süheyla'nın kendisiyle birlikte pek çok hemcinsi için de “kader” olarak düşünülen trajediye karşı koyma sürecini konu edinir. Bu kadere karşı koyma hikâyesinde Selin ve arkadaşları oldukça önemli rollere sahiptir. Selin ve arkadaşlarının her biri çalışan, üreten, kendi alanlarında oldukça başarılı kadınlar olmalarına karşın içlerinden bazıları da aynı kaderle yüz yüze gelmiştir. Roman, bu kadınların Süheyla'nın kaderine karşı koymak, onu değiştirmek için giriştikleri mücadeleye odaklanır. Bu mücadele kuşkusuz ki en çok Süheyla'nın değişmesi/gelişmesi/büyümesi ile başarıya ulaşacaktır. Bu mücadele sonunda Süheyla aldatılan, zavallı, özgüvenini yitirmiş bir kadından “olmazsa olmaz

---

42 *Age.*, s. 347.

şekilde birlikte olmak istediği tek kişinin kendisi olduğunu” anladığı ve bu nedenle de kendisini her anlamda çok olumlu konuma taşıyan bir kadına dönüştür. Onun hikâyesi görünürde aldatılan, terk edilen kadının bu durumu tersine çevirmesi olarak okunabileceği gibi, büyüme/olgunlaşma süreci sonunda kendini yeniden yaratma hikâyesi olarak da okunabilir niteliktedir.

Bildungsromanlar roman kişinin büyüme/olgunlaşma/gelişme sürecini konu edinen eserlerdir. Bu süreç roman kişinin isteği ve iradesiyle başlayabileceği gibi yakınındaki kişilerin yönlendirmeleri ile ya da yaşanan olayların sonucu olarak gerçekleşebilir. Bildungsromanlar bu süreci genellikle bir yolculuk hikâyesi ile örtüştürürler. Ancak özellikle modern ve postmodern roman anlayışlarının ivme kazanması konu edilen böylesi bir sürecin içsel/zihinsel/manevi bir yolculukla da mümkün olabileceğini ortaya koyar. Süheyla da Kadere Karşı Koy A.Ş. sayesinde benzer bir süreç yaşar. Alatlının belki de en eğlenceli romanı olan bu eser, bildungs sürecine yardım eden başka kişilerin varlığı, bildungs süreci yaşamak durumunda kalan kişinin herhangi bir kişi olarak ele alınışı gibi unsurlarla da bir bildungsroman örneği olarak değerlendirilmeye oldukça uygundur.

Romanın, hemen her Alatlının romanı gibi toplumsal yaşama ilişkin zengin bir gözlem ve tanıklık birikimi içermesi bu çalışmanın ele almak istediği meseleye katkı sunmayacağı için üzerinde durulan unsurlardan biri olmamıştır. Kanaatimizce, nitelikli edebi eserler birden fazla bakış açısıyla okunabilecek derinlikte olan ve bakış açısı farklılaştığında yeni anlam katmanları sunabilen eserlerdir. Günümüz Türk romanının özgün isimlerinden olan Alatlının romanları da edebi derinliğinin yanı sıra içerdikleri yoğun sosyolojik veri ya da yazarın derin entelektüel birikiminin yansıması gibi farklı yönleriyle öne çıkan eserlerdir. *Kadere Karşı Koy A.Ş.* de yüzey yapının gerisinde bireyin ve özellikle de kadının toplumun hangi tabakasından olursa olsun benzer kaderler yaşayabileceğini ancak biraz istek, cesaret ve destekle bu kaderi ne denli değiştirebileceğini anlatan bir romandır.

KAYNAKÇA

- Aka Erdem, Nilüfer, “Edebiyat-Toplum İlişkisi Bağlamında Alev Alatl ı Romancılığı”, *Bizim Külliye*, 71, (2017), s. 94-98.
- Alatl ı, Alev, *Kadere Karşı Koy A. Ş.*, Alfa Yayınları, İstanbul 2002.
- Asutay, Hikmet, “Oluşum Romanı Geleneği ile Günümüzdeki İzleri Üzerine”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 4/2, (2012), s. 27-36.
- Aytaç, Gürsel, *Edebiyat Yazıları 1*, Ürün Yayınları, Ankara 2014.
- Dolcerocca, Özen Nergis, “Bildung’u Savunmak Gerekir: Aydınlanma ile Eğreti Eğitim Arasında İnsan”, *Cogito*, 100, (2020), s. 255-265.
- Duran, Zeliha, “Bir Oluşum Romanı Olarak Hiç”, *MOLESTO: Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2018), s. 31-42.
- Esen, Nesrin, “Bildungsromanlarda Kahramanın Sonsuz Yolculuğu”, *Söylem Filoloji Dergisi*, 8/2, (2023), s. 456-494.
- Katipoğlu, Nilgün, “Modernist Bir Romanda Tasavvufi Kökler 1: Mahur Beste’de Tekâmül Eden Karakterler ve Bildungsroman İlişkisi”, *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 5/18, (2021), s. 169-178.
- Lukacs, George, *Roman Kuramı*, Metis Yayınları, İstanbul 2003.
- Parla, Jale, “Tarihçem Kâbusumdur! Kadın Romancılarda Rüya, Kâbus, Oda, Yazı”, *Kadınlar Dile Düşünce*, der. Sibel Irzık ve Jale Parla, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- Yivli, Oktay, *Alev Alatl ı’nın Romancılığı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

READING *KADERE KARŞI KOY A.Ş.* AS A BILDUNGSROMAN EXAMPLE

Berna AKYÜZ SIZGEN^{ID}

Bildungsroman is a novel genre that's translated into Turkish as "a growth" or "formation" novel. While the history of this novel genre, which focuses on growth/maturation process of the novel's protagonist throughout the narrative, can traced back to the ancient times the understanding of the modern novel, which focuses on the inner world of the individual and attaches importance to examining the developments and changes experienced there, has also contributed to the increase in the examples of this genre. It also appears that with the increase in the number of female authors and their female novel characters, this genre gained increased popularity.

Bildungsromans usually start from the early ages of the novel's protagonist or, in a different way, from the times of inexperience/playfulness/naivety and exhibit the process that eventually leads him/her to a more positive point/situation. The process may involve the ageing of the novel's protagonist. Although it is not physical growth or ageing that is important, the possibility that they can be involved in spiritual or mental maturation

has led to the bildungsroman being considered a kind of "growth" novel.

Kadere Karşı Koy A.Ş. tells the story of six women who solve the problems in a woman's life. All of these women can be seen as examples of modern, educated, and enlightened women of today. Among them are those who achieved remarkable success in different fields, from a renowned stockbroker to a theater actress, from a professor of economics to a microsurgeon. The situation they solve is a tragedy that is considered "fate" for both Süheyla and many other women. They resist this tragic fate by the process reflected in the novel.

Süheyla is the person whose bildungs process we follow in the novel. Süheyla's husband Sadık has cheated on his wife with many young women during their twenty-five years of marriage. Süheyla only hopes for help from plastic surgery to fix or change this situation, and spends the fortune she has earned by working hard for years for this sake. Even though Süheyla is not aware of it, her marriage poses the biggest challenge to her growth/maturation/identity acquisition. This situation is exacerbated by her husband's infidelities. Although Süheyla's story initially fits

---

* Assoc. Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Aydın / Turkey, berna.akyuz@adu.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-7877-7010

clichés such as “betrayed wife, revenge”, the point reached at the end of the process is far from these clichés.

By the end of the process planned and executed by Selin and her friends, Süheyla transforms from a woman who was cheated on, miserable, and lost her self-confidence into a woman who realizes that “the only person she wants to necessarily be with is herself” and therefore transforms herself into a very positive person in every sense. While her story can be read as the reversal of the situation of a woman who was cheated on and abandoned, it can also be read as a story of recreating herself at the end of the growth/maturation process.

In most of the examples of Bildungsroman, there are other people who support the protagonist in the process of growth/maturation and even trigger this process. The presence of Selin and her friends in the novel “Defy Destiny” is a suitable example of this. The fact that Süheyla’s bildungs process starts without her own will and determination is not a defect in terms of the bildungsroman genre, and the presence of Selin and others is consistent with the general characteristics of the genre.

In studies on the Bildungsroman genre, it is stressed that the bildungs process brings the novel’s protagonist to a better point in both individual and societal dimensions. In line with this, the point Süheyla reaches carries her to a better point in the eyes of society. She reaches a position far from being a helpless woman who is openly deceived, whose pride of womanhood is damaged, and who wants to keep her husband through plastic surgery. She is no longer a pitiful woman in the eyes of her daughters, her husband, society, and most importantly, herself.

Bildungsromans are works that focus on the growth/maturation/development process of the novel’s protagonist. This process can begin with the novel’s protagonist’s will and desire, or it can take place with the guidance of people close to him/her or as a result of the events that take place. Bildungsromans usually overlap this process with a voyage story. However, especially the acceleration of modern and postmodern novel conceptions reveals that such a process can also be possible through an inner/mental/spiritual journey. Süheyla goes through a similar process thanks to Kadere Karşı Koy A.Ş. This work, which is perhaps Alatlı’s most entertaining novel, is quite suitable to be considered as an example of a bildungsroman with elements such as the presence of other people who help the bildungs process and the treatment of the person who has to go through the bildungs process as an ordinary person.

The fact that the novel, as in almost all of Alatlı’s novels, contains a rich accumulation of observations and testimonies about social life was not one of the elements emphasized because it would not contribute to the issue this study wants to address. In our opinion, quality literary works are those that have the depth to be read from more than one point of view and can offer new layers of meaning when the point of view differs. The novels of Alatlı, who is one of the original names of the contemporary Turkish novel, are works that stand out with their literary depth as well as their different aspects such as the intense sociological data they contain or the

reflection of the author's deep intellectual accumulation. Kadere Karşı Koy A.Ş. is a novel that explains how, behind the surface, the individual, and especially the woman, can experience similar fates no matter which layer of society she belongs to, but how much she can change this fate with a bit of will, courage, and support.

TÖRE BİTİKİ METNİNDEN HAREKETLE GREGORYAN MUHİTİ KIPÇAK TÜRKÇESİ TERİMİ*

THE TERM OF GREGORIAN ZONE KIPCHAK TURKISH BASED ON THE TEXT OF *TÖRE BİTİKİ*

Soner ATALAN**

Öz

Töre Bitiki, Gregoryan Kıpçakların hayatlarını düzenleyen, toplumsal ilişkilerini belirleyen bir hukuk metnidir. Mihitar Goş tarafından 12. yüzyılda Hay diliyle yazılan *Dadastan Girk (Yargı Kitabı)* 1518-1519 yılları arasında Hay dilinden Latinceye, 1523 yılında Kral I. Zigmont himayesinde Latince'den Lehçeye ve aynı tarihte Lehçeden Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu tercüme sırasında, *Dadastan Girk*'in giriş bölümü ve 98 maddesi Hay dilinden Kıpçak Türkçesine doğrudan tercüme edilmiş ve bu bölümlere ek olarak 24 madde Gregoryan Kıpçaklar tarafından Kıpçak Türkçesi ile eklenmiştir. Bu 24 ek madde dışında, *Yargılama Usulü Yasaları* bölümü tamamıyla Gregoryan Kıpçaklar tarafından yazılmıştır. Bu sayede *Töre Bitiki* metni sadece tercüme bir metin değil aynı zamanda Gregoryan Kıpçaklar tarafından yeniden oluşturulmuş bir metin olma özelliği kazanmıştır.

Bu çalışmada önce, Gregoryan Kıpçaklar, Kıpçakların Gürcü ve Haylarla ilişkileri, *Töre Bitiki*'nin oluşum süreci, nüshaları ve içeriği hakkında bilgiler verilmiştir. Sonrasında, metninde eserin dili hakkında yazılan açıklamalar ve eserdeki millet ve dil ayrımları incelenmiştir. Bu metinde yer alan dil ve millet bilgileri aynı dille yazılan diğer eserlerdeki bilgiler ile birlikte değerlendirilmiştir. Bu bilgiler ışığında bu eserlerin yazıldığı dilin Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi terimi ile isimlendirilmesinin gerekçeleri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Töre Bitiki*, Yasa Kitabı, Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi, Kıpçaklar, Gregoryan Kıpçaklar, Doğu Avrupa

Abstract

Töre Bitiki is a law text that is used to regulate the lives of the Gregorian Kipchaks and to determine their social relationships. The *Dadastan Girk (Book of Judgments)*, written in the Hay language by Mihitar Goş in the 12th century, was translated from the Hay language into Latin between 1518-1519. It was translated from Latin into Polish under the auspices of King Zigmont I later in 1523, and from Polish into Gregorian Zone Kipchak Turkish at roughly the same time. During these translations, the introductory chapter and 98 articles of *Dadastan Girk* were translated literally from Hay into Kipchak Turkish, and an additional 24

* Bu makale Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Doktora Programında hazırlanan ve TÜBİTAK(2211) tarafından desteklenen *Töre Bitiki (İnceleme-Tenkitli Metin-Türkiye Türkçesine Aktarma-Dizin)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul / Türkiye, soner.atalan@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8950-1498

articles were added by the Gregorian Kipchaks in Kipchak Turkish. Apart from these 24 additional articles, the Code of Judicial Conduct was written entirely by Gregorian Kipchaks. In this way, the text of *Töre Bitiki* has gained the characteristic of being not only a translated text but also a text re-created by the Gregorian Kipchaks. reconstructed by the Gregorian Kipchaks.

In this study, information about the Gregorian Kipchaks, the relations of the Kipchaks with the Georgians and Hays, the formation process, copies and content of the *Töre Bitiki* are presented Following this, the remarks in the text about the language of the work and the distinctions between nation and language were analysed. The language and nationality references in this text has been evaluated with the references in other works written in the same language. Based on this information, the reasons why the language of these texts is called Gregorian Zone Kipchak Turkish are explained.

Keywords: *Töre Bitiki*, Book of Laws, Gregorian Zone Kipchak Turkish, Kipchaks, Gregorian Kipchaks, Eastern Europe

Giriş

Kıpçak Türklerinin varlığını çok eskiye dayandıran görüşler vardır. 6. yüzyıldan önceki Kıpçak varlığına dair bilgilere destan ve tevarihlerden ulaşılmaktadır.¹ Togan da bu metinlerden hareketle, Kıpçakların İdil Nehri'nin batısındaki varlığının tarihin çok eski dönemlerine uzandığını düşünmektedir.² Gürcü kaynaklarına göre, MÖ 4. yüzyılda Kür Nehri civarında yerleşmiş Bunturki ve Kıpçak adında Türk toplulukları bulunmaktadır.³ Kıpçak sözcüğü ilk kez Uygur Kağanlığı dönemine ait 759 tarihli *Şine Usu* yazıtının kuzey yüzü 4. satırında “*Türk Kıpçak élig yıl olurmuş*” ifadesinde geçmiştir.⁴ 8. yüzyıldan itibaren de Arap kaynaklarında *Kıbcak*, *Kıvcak* diye adlandırılan Kıpçaklar, Bizans kaynaklarında *Kuman* olarak anılmıştır.⁵ 11. yüzyıldan itibaren Rus kaynaklarında *Polovets/Polovcı* geçen Kıpçaklar,⁶ Macar kaynaklarında *Kun*, Alman kaynaklarında *Falben/Valwen*⁷, Latin kaynaklarında *Pallidi*⁸, Ermeni kaynaklarında da *Harteaş*⁹ olarak adlandırılmıştır. Kıpçak Türkleri Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika coğrafyalarında yayılarak buralarda kültürel ve siyasi etkili olmuştur.

1 Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 89.

2 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s. 160-161.

3 Marie-Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 16.

4 Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*, Belen Yayıncılık Matbaacılık, Ankara 2009, s. 215-218.

5 Aleksandr Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitadı (Zolotaya Orda)*, çev. Hasan Eren, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1955, s. 3.

6 Aleksandr Yakubovskiy, *Altın Ordu ve İnhitadı (Zolotaya Orda)*, s. 3.; Omelian Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 94, (1995), s. 153-154.

7 Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 90.

8 Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 35-38.

9 Hrant D. Andreasyan, Urfalı *Mateos Vakâyi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, not. Edouard Dulaure, haz. Halil Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 91.

10. yüzyılın başlarında Özi boylarında Ruslarla komşu olan Kıpçaklar, daha çok Peçeneklerin bir kolu olarak kabul edilmiştir.¹⁰ Kıpçak varlığıyla ilgili kronolojik bir sınıflandırmaya göre, 11. yüzyıldan önce Kafkaslar ve kuzeyine gelen Kıpçak boyları “İlk Kıpçaklar” 11. yüzyıldan sonra Kafkasların güneyine, Karadeniz kuzeyine ve Doğu Avrupa’ya yerleşen Kıpçaklar da “Son Kıpçaklar” olarak değerlendirilmiştir.¹¹

10. yüzyıldan itibaren doğuda güçlenen Karahıtaylıların Türk boylarını batıya doğru itmesiyle Kıpçaklar da 11. yüzyıldan itibaren Kafkaslarda ve Karadeniz’in kuzeyinde etkili olmuş ve daha sonra Doğu Avrupa’ya kadar ilerlemiştir. 11. yüzyılın sonunda ise Karadeniz’in kuzeyi ile Rus bozkırlarına hâkim olmaya başlamıştır.¹² Bu gelişmelerle birlikte bu coğrafya Arap kaynaklarında *Deşt-i Kıpçak* olarak anılmaya başlanmıştır.¹³

13. yüzyıldan itibaren Çingizli fütuhâtı neticesinde Türk ve Moğol birliklerinin ilerlemesiyle meydana gelen siyasi ve demografik hareketlilik¹⁴, Kıpçakların yaşadığı coğrafyaları da siyasi olarak etkilemiştir. Çingizli fütuhâtıyla birlikte Deşt-i Kıpçak’ta Türk boyları üstünlük kurmaya başlamış ve 13. yüzyıldan itibaren bu bölge Türk boylarının yaşam alanı hâline gelmiştir.¹⁵ Deşt-i Kıpçak sahasında Altın Ordu Devleti’nin kurulması ve güçlü bir siyasi erkin varlığı bu bölgenin Türkleşme sürecini hızlandırmıştır.¹⁶

1. Gregoryan Kıpçaklar

6-11. yüzyıllarda Gürcü ve Hayların¹⁷ yaşadığı coğrafyada hüküm süren Bagratlılar Hanedanlığının başında 1088-1125 yılları arasında Kral IV. David bulunmuştur.¹⁸ IV. David

10 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s. 179-180.

11 Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 81.

12 Mehmet Çoğ, “Orta çağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, (2015) s. 60.

13 Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 73.; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. II, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s. 150-151.

14 C. Eralp Alışık, “Hülagu Han”, *Türk Yolu Dergisi*, 7, (2003), s. 289-298.; C. Eralp Alışık, “Orta Asya Türk-Moğol Tarihçiliğinde Türk Soylu Toplulukların Ortak Tarihi ve Edebî Anlayışı Üzerine Katkıları”, *11. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri (11-13 Kasım 2014)*, C. I. (2014), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Daire Başkanlığı Kültürel Etkinlikler Müdürlüğü. s. 171-185.

15 Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 96.

16 A. Melek Özyetgin, “Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı”, *Chinese Academy of Social Science*, Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History, Beijing, China (23 Ocak 2006), s. 8.
<http://www.eurasianhistory.com/data/upload/Ozyetgin.doc> (Erişim Tarihi: 6 Ağustos 2023).

17 Literatürde “Ermeni” olarak geçen bu etnonimin, Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde Hristiyanlığın Gregoryanlık mezhebini temsil etmek üzere bir dinî bağlılığı tarif etmek için de kullanılması sebebiyle ve bugünkü literatürde bu etnonime sahip toplumun kendi dilinde verdiği eserlerde kendilerini tarihselden moderne Hay olarak ve dillerini de Hayots (Hayca) olarak isimlendirmeleri göz önünde bulundurularak bu çalışmada da millet adı olarak Hay ve dil adı olarak Hayca terimleri tercih edilmiştir. Metinlerdeki dine ve mezhebe dayalı aidiyet ile millet ve dil isimlerinin temsil ettiği kavramlar arasında karışıklık olmaması adına bu yol izlenmiştir.

18 Giuli Alasania, “Gürcistan Kıpçakları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara (2002), s. 737 – 793.; Marie-Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 183.

kendi dönemindeki Gürcü ve Selçuklu mücadelelerinden dolayı orduyu güçlendirmek amacıyla Kıpçaklarla yakınlaşmıştır. Gürcistan'da konar-göçer Türkmen kitleleri etkisini gösterirken ve Gürcüler ülkenin dağlık kesimlerine çekilmişken Kıpçaklar da aynı dönemde Rus knezlikleriyle mücadele hâlinde olmuştur. Kral David, özellikle Selçuklu devletinin baskısı karşısında Kuban bölümü Kıpçaklarıyla temasa geçmiştir.¹⁹ IV. David Kıpçak lideri Saruhan'dan sonra yerine geçen oğlu Atrak'ın kızıyla evlenmiştir. Böylelikle Kıpçaklarla akrabalık kuran IV. David, Kıpçak komutanlarını aileleriyle birlikte Gürcü yurduna davet etmiştir. Bu davet üzerine Kıpçaklar, *Gürcistan Tarihi*'ne göre 40.000 kişilik bir orduyla Gürcü yurduna yerleşmiştir.²⁰

Urfalı Mateos'un *Vekayi-nâmesi*'ne göre, Gantsag (Gence) Sultanı'nın Tiflis'e 400.000 kişilik orduyla yürüdüğünü öğrenen IV. David 40.000 kişilik ordusuyla karşılık vererek zafer kazanmıştır. *Vekayi-nâme*'ye göre bu ordunun içerisinde 15.000 Kıpçak askerinin de bulunduğu belirtilmiştir. ²¹ Kıpçakların bir kısmı, IV. David tarafından Tiflis ve çevresine, bir kısmı da sınır boylarına yerleştirilmiştir. Kıpçaklar, Gürcü yurduna ordunun ve merkezî yönetimin güçlenmesini sağlarken yönetimde de önemli yerlere gelip söz sahibi olabilmişlerdir.²²

Togan, IV. David'in Gürcü yurduna davet ettiği Saruhan oğlu Atrak'tan bahsederken onun Hristiyan Kıpçakların hanı olduğunu vurgulamış ve Gürcü yurduna davet edildiğinde Atrak'ın yönettiği Kıpçakların zaten Hristiyan olduğunu belirtmiştir.²³ Alasania da Gürcü yurduna yerleşen Kıpçakların bir kısmının Karadeniz'in kuzeyindeyken Hristiyanlığa intisap ettiğini ve Gürcü yurduna geldiğinde hâlihazırda Hristiyan olduğunu; bir kısmının da Gürcü yurduna yerleştikten sonra orada Gürcü halkıyla birlikte yaşayarak Hristiyanlığa ve kiliseye bağlandıklarını ifade ederek Togan'ın belirttiği bilgiyi desteklemiştir.²⁴ Bunun yanında Kıpçakların Gürcü yurduna yerleştikten sonra Hristiyanlığın Ortodoksluk mezhebine girdiklerini savunan görüş de mevcuttur.²⁵

IV. David'in ölümünden sonra Kral Dimitri ve ondan sonra da III. Giorgi yönetime gelmiştir. Kıpçaklar, III. Giorgi döneminde Gürcü ordusunda etkili olmuştur. Orbelian Ailesi önderliğinde başlayan isyanın bastırılmasıyla birlikte Kıpçak beylerinden Kubasar, Gürcü ordusuna kumandan olarak, Kutlu Arslan isimli Kıpçak Beyi de hazinenin başına getirilerek görevlendirilmiştir.²⁶

19 İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 134-135.

20 Marie-Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 318-320.

21 Hrant D. Andreasyan, *Urfalı Mateos Vakâyi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, s. 269-270.

22 İbrahim Telliöğlü, "Doğu Karadeniz Kıpçakları", *Karadeniz Araştırmaları*, (Kış 2015), s. 62-63.

23 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 191.

24 Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, haz. N. Karaçava vd., Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Trabzon 2013, s. 137.

25 Alexandre Manvelichvili, *Histoire de Georgie*, Paris 1951, s. 173.; Giuli Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s. 794 – 795.

26 İbrahim Telliöğlü, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, s. 91-92.

III. Giorgi'den sonra 1178 yılında yönetime kızı Tamara geçmiştir. Kraliçe Tamara ikinci evliliğini Osetler kralının oğlu David Soslan ile yapmıştır.²⁷ Bununla birlikte orduda ve yönetimde Osetler güçlenmiştir.²⁸ Gürcü derebeyleri de Kraliçe Tamara'ya baskı kurarak Kubasar'ın ve Kutlu Arslan'ın görevden alınmasına sebep olmuştur.²⁹

Kıpçaklar, bu gelişmeler neticesinde merkezden uzaklaşarak Dovin, Gence ve Ani gibi büyük şehirlerde yerleşmiştir. Onlara verilen yerlerin karşılığında Kıpçaklar, Kraliçe'nin ordusuna gerektiğinde asker göndererek destek vermiştir.³⁰ Ani şehrine yerleşen Kıpçaklar, orada Haylarla birlikte yaşamaya başlamıştır.³¹ Haylarla dinî ve kültürel etkileşimde olan Kıpçaklar, Hristiyanlığın Gregoryanlık mezhebini kabul etmeye başlamıştır. Garkavets'e göre Kıpçaklar, vaftiz edildikten sonra Hristiyan isimleri de almaya başlamıştır.³²

Elegez (Arakaz) Dağı çevresinde ahalisi Gregoryanlardan oluşan *Kıpçağ* isimli bir köyün, *Kıpçaka-Vank (Kıpçak Manastırı)* isimli bir manastırın olması, bu bölgede Kıpçakların Haylarla birlikte Gregoryanlık mezhebindeki etkileşimlerinin somut kültür unsurlarıdır.³³

Öncesinde Zerdüştlük dinine inanan Haylar, Kral III. Dırtad zamanında Aziz Gregor Lusavoriç önderliğinde Hristiyan olmuştur.³⁴ 4. yüzyılın sonlarına doğru kutsal kitaplarını kendi dillerine tercüme etmek için Papaz Mesrop (Mashtotoz) tarafından, Daniel ve Habeş alfabelerinden yola çıkılarak Hay alfabesi düzenlenmiştir. Hay dilinin ses özelliklerine göre oluşturulan bu alfabede 36 harf bulunmaktadır. Monofizit Hristiyan olan Gregoryan Hayların bu alfabeyi oluşturmalarındaki amaç, kendilerini diofizit olan Hristiyanlık düşüncesinden ve bu düşüncedeki kiliselerden ayrı tutmaktır. Diofizit-monofizit ayrılığının da etkisiyle 9. yüzyılın sonlarında Gregoryanlık, Ortodoksluğun dışında tutulmaya ve Hayların millî mezhebi olmaya başlamıştır.³⁵ Gregoryan Kıpçaklar da Gregoryanlık mezhebine girdikten sonra eserlerini Haylardan dinî vesileyle aldıkları bu alfabeyle yazmışlardır.

Gregoryan Kıpçakların Lviv ve Kamaniçe bölgesine gelişiyile ilgili de farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre, Bagratlı Hanedanlığının 11. yüzyılda Selçuklular tarafından yıkılmasıyla bu bölgede yaşayan Hayların büyük bir kısmı önce Kırım'a göç etmiştir.³⁶ Kırım'da bu tarihten

27 Ayşe Beyza Büyükcınar, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, III/4, (2017), s. 36.

28 Mehmet Çoğ, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", s. 62-63.

29 İbrahim Tellioglu, "Doğu Karadeniz Kıpçakları", (Kış 2015), s. 64.

30 William Edward David Allen, *A History of the Georgian People*, Routledge & Paul, London: 1971, s. 107.

31 Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 136.

32 Aleksandr Garkavets, *Kıpçakscoe Pismennoe Nasledie, Tom I*, Almatı 2017, s. 10.

33 Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 136.-137.

34 Ebru Çetin Milci, *Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Mahkeme Tutanakları (1630-1635) (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 24-27.

35 Ebru Çetin Milci, *Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Mahkeme Tutanakları (1630-1635) (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 27.

36 İbrahim Arıkan, *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2006, s. 6.

itibaren Haylar ve Kıpçak Türkleri arasında kültürel yakınlık oluşmuştur.³⁷ Bu görüşe göre ya Kıpçaklar zamanla Hristiyanlaşıp Gregoryan mezhebini kabul etmiş ya da burada Haylar, Kıpçak Türkçesi öğrenerek Türk dilli olmuştur.³⁸

Diğer bir görüşe göre, Gürcü yurdunda yaşayan Kıpçaklar ve Haylar, Altın Ordu ve Selçuklu akınlarıyla batıya doğru ilerlemeye başlamıştır. Moldova ve Romanya'ya kadar ilerleyen Kıpçaklar ve Haylar, sonrasında Ukrayna ve Lehistan'a yerleşmiştir.³⁹ Ancak bu ilerleme sırasında Kıpçakların Haylardan ayrıldığı da düşünülmektedir. Haylarla birlikte karışık bir grup Hotin, Yassı, Soçeva ve Siret'te kalmış, Gregoryan Kıpçaklar ise Kamaniçe ve Lviv bölgesine yerleşmiştir. Kamaniçe'deki Gregoryan kolonisinin 14. yüzyılın ilk yarısında kurulduğu, ayrıca bunların sadece Kıpçak Türkçesi bilen Kıpçak kökenli Gregoryanlar olduğu düşünülmektedir.⁴⁰

2. Töre Bitiki

Töre Bitiki, Gregoryan Kıpçakların toplumsal hayatlarını düzenleyen, onların birbirlerine, devlet erklerine ve kiliseye yönelik, töre karşısında hak ve sorumluluklarının sınırlarını belirleyen yasa kitabıdır. Bu eser, Gregoryan Kıpçakların birbirleri ile ve kurumlarla olan gündelik ilişkilerini, haklarını, görev ve sorumluluklarını yasal olarak belirten, bu ilişkileri hukuk çerçevesinde tutarak sorunların çıkmasını engelleyen veya çıkan sorunların yasal yollarla nasıl çözülmesi gerektiğini anlatan maddelerden oluşmaktadır.

Mihitar Goş tarafından Hay diliyle 12. yüzyılda yazılan *Dadastan Girk (Yargı Kitabı)* 1518-1519 yılları arasında Hay dilinden Latinceye, 1523 yılında da Latineden Lehçeye ve yine aynı tarihte Lehçeden Kıpçak Türkçesine tercüme edilmiştir. *Dadastan Girk*'in bilinen en eski istinsahı 1295 yılına ait olan Matenadaran'da 488 kayıt numaralı el yazmasında bulunmaktadır.⁴¹ Bu yazmada eserin adı *Dadastan Girk (Yargı Kitabı)* olarak kullanılmıştır.⁴² V. Bastamiyan 1880 yılında bu eseri Rusçaya tercüme ederken eserin adını *Hayots Dadastan Girk* olarak yazmıştır.⁴³

37 Tuncer Gülensoy, *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, 299.; Gülnisa Aynakulova, "Gregoryan Kıpçaklar'a Dair", *BELLETEREN*, LXIX/256, (2005) s. 830.

38 Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie, Tom I*, Almatı 2017, s. 10.; İbrahim Arkan, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, VI/4, (Aralık 2006), s. 130-141.

39 Mustafa Argunşah, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile Kodeks Kumanikus'u Biçim Bilgisi Yönünden Karşılaştırma", *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. 1., Fırat Üniversitesi, Elâzığ 2015, s. 93.

40 Gülnisa Aynakulova, "Ermeni Kıpçaklar mı Gregoryan Kıpçaklar mı?", *Milli Folklor*, 84, (2009) s. 114-126.

41 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protsestualnyy Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*, Almatı 2003, s. 343.

42 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protsestualnyy Kodeks*, s. 343.; Taghi Salahshour Hasankohal, *Töre Bitigi Örneğinde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Hukuk Terimleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan 2022, s. 44.

43 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protsestualnyy Kodeks*, s. 343.; Taghi Salahshour Hasankohal, *Töre Bitigi Örneğinde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Hukuk Terimleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan 2022, s. 44.

Eserin Hay dilindeki adına eklenen bu *Hayots* sözcüğünden dolayı Rusçası da *Armiyanskiy Sudebnik (Ermeni Yasası)* olarak kullanılmıştır.⁴⁴

Eserin 1523 tarihinde Kıpçak Türkçesine tercüme edilirken orijinalinde *Hay/Hayots* veya *Ermeni* ibareleri olmadığı için bu ibareler olmadan doğrudan *Töre Bitiki* olarak yazılmıştır. Bu tercüme sırasında, *Dadastan Girk'* in giriş bölümü ve 98 maddesi Hay dilinden Kıpçak Türkçesine birebir tercüme edilmiş ve bu bölümlere ek olarak 24 madde Kıpçak Türkçesi ile eklenmiştir. Bu 24 ek madde dışında, *Yargılama Usulü Yasaları* bölümünde de Kıpçak Türkçesi ile yazılmış ek maddeler vardır. Bu bölümdeki maddeler yargılama usulünü anlatmaktadır. Bu bölümdeki ek maddelerin sayısı *Töre Bitiki'* nin nüshalarına göre farklılık göstermektedir. *Vrotslav* nüshasının bu ek bölümünde 94, *Paris* ve *Viyana* nüshaların aynı ek bölümünde 41 madde bulunmaktadır.

Töre Bitiki metninin Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi ile düzenlendiği 16. yüzyılda, Gregoryan Kıpçaklar Lehistan-Litvanya Krallığına bağlı olarak özellikle Lviv ve Kamaniçe bölgesinde yaşamaktadırlar. Bağlı oldukları devletin resmî adı Lviv mahkeme tutanaklarında “Reç Pospolita” olarak kaydedilmiştir.⁴⁵ *Töre Bitiki'* nin Latince, Lehçe ve Kıpçak Türkçesine tercüme öncesi bölümlerde belirtildiği ve metinde de kayıt altına alındığı üzere 1519 ve 1523 tarihlerinde Kral I. Zigmont döneminde ve onun himayesinde yapılmıştır. 1467-1548 yılları arasında yaşayan I. Zigmont, 1506-1548 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. *Töre Bitiki* metninde de bahsedildiği gibi Kral Zigmont toplum içindeki ilişkilerin düzenlenmesi ve sorunların mahkemelerde çözülmesi için yürürlükte olan uygulamalarda aksayan yönler olduğunu fark etmiştir. Ülkesinde farklı din ve mezheplere inanan, farklı diller konuşan toplumlar yaşamaktadır. Devlet içindeki tüm yapılar en üst düzeyde Lviv mahkemelerine bağlıdır ancak her toplum kendi yaşadığı bölgede kendi din ve mezhebine göre yargılanabileceği mahkemelere tâbidir. Bu kendi mahkemelerinde de kendi dilleriyle yargılanmaktadırlar. Kral Zigmont, bu farklı toplumların birbirleriyle olan ekonomik, ticari ve sosyal ilişkilerinde ortaya çıkan hukukî meselelerin çözümünde sorunlar yaşandığını görmüştür. *Töre Bitiki* metninde yazılana göre Hayların kendi mahkemelerinde uyguladıkları ve kendi dillerinde olan yasaları vardır. Haylarla belirli ilişkiler kuran Kıpçaklar, Lehler gibi diğer milletler Haylarla ortaya çıkan sorunlarını çözememektedirler. Çünkü Hayların yasaları Hay dilindedir ve sadece kendileri tarafından anlaşılmalıdır. Kral Zigmont, idaresi altındaki bu toplumların yönetimini kolaylaştırmak, ortaya çıkan problemleri çözüme kavuşturmak için Hayların bu yasalarının diğer milletler tarafından da bilinmesi, anlaşılması için bu yasaların Latinceye, Lehçeye ve Kıpçak Türkçesine çevrilmesi emrini vermiştir.

2.1. *Töre Bitiki* Nüshaları

Töre Bitiki metninin bilinen üç nüshası vardır. Bunlar *Vrotslav*, *Paris* ve *Viyana* nüshalarıdır.

44 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika I Armyano-Kıpçakskiy Protessualnyy Kodeks*, s. 342.

45 Ebru Çetin Milci, *Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Mahkeme Tutanakları (1630-1635) (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 39.

Vrotslav Nüshası: Polonya Vrotslav’da Ossolinski Millî Enstitü Kütüphanesi’nde 1916/II katalog numarası ile kayıtlıdır. 1523 yılında yazılmış olan bu nüsha elimizdeki en eski nüshadır. Dil özellikleri bölümünde de incelendiği üzere dil özellikleri bakımından da daha eskicil olan nüshadır. Bu nüsha 163 varaktan oluşmaktadır. Nüshanın bulunduğu yazmada bu metinden önce *Töre Bitiki*’nin Lehçe versiyonu vardır. *Vrotslav* nüshasında sayfalar genellikle 23 satırdan oluşmaktadır. *Vrotslav* nüshası üzerine 1927’de Macler⁴⁶, 1957’de Lewicki ve Kohnowa⁴⁷, 1966’da Sloszkiewicz, 2002’de Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev⁴⁸ çalışma yapmıştır.

Paris Nüshası: Fransa Paris’te Millî Kütüphane’de Arm. 176 katalog numarası ile kayıtlıdır. 1568 tarihli *Paris* nüshası 114 varaktan oluşmaktadır. Metinde sayfalar genellikle 24 satırdan oluşmaktadır. *Paris* nüshası üzerine 1908’de Macler⁴⁹, 1957’de Deny ve 2002 yılında Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev⁵⁰ çalışmıştır.

Viyana Nüshası: Avusturya’da Viyana Mekhitarist Kütüphanesinde 468 katalog numarası ile kayıtlıdır. 1575 tarihli ve 127 varaktan oluşan *Viyana* nüshasının bulunduğu yazmada toplam 39 varaktan oluşan iki farklı metin daha yer almaktadır. Nüshanın bulunduğu yazma bu iki metinle birlikte 166 varak olmaktadır. *Viyana* nüshasında sayfalarda genellikle 28 satır bulunmaktadır. *Viyana* nüshası üzerinde, 1895’te Daşiyani, 1954’te Anasiyan, 1957’de Deny, 1964’te Triyarski, 1990’da Kudasov, 2002 yılında Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev⁵¹ çalışmıştır.

Töre Bitiki metninin grameri üzerine Türkiye’de 2014 yılında Hakan Korkmaz tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.⁵² 2017 yılında Ersin Akbulut tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.⁵³ 2021 yılında Ferhan Tekdemir tarafından metindeki hukula ilgili söz varlığı üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.⁵⁴ Taghi Salahshour Hasankohal tarafından 2017 yılında, metindeki yabancı kökenli sözcükler üzerine bir yüksek lisans tezi⁵⁵, yine aynı kişi tarafından 2022 yılında metindeki hukuk terimleri üzerine bir doktora tezi hazırlanmıştır.⁵⁶

46 F. Macler, “Rapport sur une mission scientifique en Galicie et Bukovine”. *REArm*, t. 7, fasc. 1. 1927.

47 M. Lewicki ve R. Kohnowa, “La version Turque-Kiptchak du Code des lois des Armeniens Polonais d’apres le ms. No 1916 de la Bibliotheque Ossolineum”, *Rocznik Orientalistyczny*, T. 21 (1957), s. 153.

48 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*, Almatı 2003.

49 F. Macler, *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1908.

50 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*, Almatı 2003.

51 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitigi Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*, Almatı 2003.

52 Hakan Korkmaz, *Töre Bitiki Grameri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2014.

53 Ersin Akbulut, *Töre Bitigi (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2017.

54 Ferhan Tekdemir, *Töre Bitiki’nde Hukukla İlgili Söz Varlığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2021.

55 Taghi Salahshour Hasankohal, *Ermeni Alfabeli Kıpçakça Töre Bitikinde Yabancı Unsurlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan 2017.

56 Taghi Salahshour Hasankohal, *Töre Bitigi Örneğinde Ermeni Harflü Kıpçak Türkçesi Hukuk Terimleri*,

3. Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Terimi

Bu dönemin isimlendirilmesi konusunda araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu dönemde yazılan metinlerin dili için yurtdışındaki Türkoloji çalışmalarında Omelijan Pritsak⁵⁷, Edmund Schütz⁵⁸, Jean Deny⁵⁹, Edward Tryjarski⁶⁰, Yaroslav Daşkeviç⁶¹ gibi araştırmacılar “Ermeni Kıpçakçası” isimlendirmesini tercih ederken Türkiye’de Nadejda Chirli⁶² “Ermeni Kıpçakçası”; Hülya Çengel Kasapoğlu⁶³ “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi” terimini kullanmıştır.

Erdoğan Altınkaynak⁶⁴, Bilgehan Atsız Gökdağ⁶⁵ ve Yaşar Şimşek⁶⁶ gibi Türkologlar bu metinlerin Gregoryanlık mezhebine intisap eden Kıpçak Türkleri tarafından yazıldığını vurgulayarak metinlerin dilini de “Gregoryan Kıpçak Türkçesi” olarak isimlendirmişlerdir. Ebru Çetin Milci⁶⁷ de bu metinlerin yine Gregoryanlık mezhebine mensup Kıpçak Türkleri tarafından yazıldığını ve bu dilin kullanıcılarının Kıpçak Türkleri olduğunu belirterek “Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi” ismini tercih etmiştir.

Abdulkadir Öztürk, bu dönemi kendinden sonraki süreçlerle ve devamcılarından olan Karay ve Kırım Tatar Türkçeleri ile birlikte değerlendirmiş ve Doğu Avrupa sahasında verilen İbrani, Ermeni ve Arap alfabeleriyle yazılan metinleri işaret ederek bu dönemi “Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi” olarak isimlendirmiş ve yeni bir tasnif de ortaya koymuştur.⁶⁸

Musa Salan ise “Tarihî Kuzeybatı Kıpçakçası” çatısı altında 14. yüzyıl Kıpçak Türkçesini temsil eden Codex Cumanicus ve 16-17. yüzyıllarda Hay alfabesi ile kaleme alınmış Kıpçak

(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan 2022.

- 57 Omelian Pritsak, “Armeno – Kiptschakisch”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden. çev. Mehmet Akalın *Tarihi Türk Şiveleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1979, s.131-140.
- 58 Edmund Schütz, “Notes on the Armeno-Kipçak Script and its Historical Background”. *Aspects of Altaic Civilization*. (Edited by Denis Sinor). Indiana University Uralic and Altaic Series vol. 23, Reprinted by Curzon Press, London 1962, s. 145-147.
- 59 Jean Deny ve Edward Tryjarski, “Historia du sage Hikar dans la version armeno-kiptchak”, *Rocznik Orientalistyczny XXVII*, (1964), s. 8-10.
- 60 Edward Tryjarski, “A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections”. *Rocznik Orientalistyczny XXXVIII*, (1976), s. 291-292.
- 61 Yaroslav Daşkeviç, “Armyano-kypchakskiy yazık Bibliografiya literatury 1802-1978 gg.”. *Rocznik Orientalistyczny XL*, (1979), s. 79-80.
- 62 Nadejda Chirli, *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Algış Bitigi*, Stichting SOTA Netherlands Haarlem 2005, s. 1-10.
- 63 Hülya Çengel Kasapoğlu, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”. *Dil Araştırmaları*, 10, (Bahar 2012), s. 17-20.
- 64 Erdoğan Altınkaynak, “Gregoryan Kıpçakların Dil Yadigarları”. *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, 4, (2005), s. 21-35.
- 65 Bilgehan Atsız Gökdağ ve Yaşar Şimşek, “Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı?”. *Yeni Türkiye*, 60, (2014), s. 756-767.
- 66 Bilgehan Atsız Gökdağ ve Yaşar Şimşek, “Kıpçakça” Söz Varlığı Açısından Gregoryan Kıpçak Türkçesi”, *Hamza Zülfikar Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 277-293.
- 67 Ebru Çetin Milci, “Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinin İmlâ Özellikleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2, (2015), s. 159-163.
- 68 Abdulkadir Öztürk, “Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi Adlandırması”, *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*, ed. Erkan Hirik, Neslihan Çelik, Seçil Hirik, Paradigma Akademi, Çanakkale 2022, s. 20-21.

Türkçesi metinlerini bir araya getirerek bu sahayı Memluk Kıpçak Türkçesinden ayırmıştır. Salan da Tarihi Kuzeybatı Kıpçak Türkçesinin Karay Türkçesi ile olan yakınlığına ve ikisinin art zamanlı olarak incelenmesinin önemine dikkat çekmiştir.⁶⁹

Bunların dışında Marian Lewicki ve Renata Kohnowa *Töre Bitiki*'nin Kıpçak Türkçesine çevirisi için “Polonya Ermeni Kanunlarının Kıpçak Türkçesi versiyonu” tanımlamasını kullanmışlardır.⁷⁰ Metnin tercüme edildiği hedef dil için sadece “Kıpçak Türkçesi” isimlendirmesini tercih etmişlerdir.

Bu sahada verilen metinlerin dilinin Kıpçak Türkçesi olduğu konusunda herhangi bir tartışma ve şüphe yoktur. İsimlendirmedeki tartışmaların kaynağını oluşturan nokta, bu Kıpçak Türkçesini kullanan Gregoryanların etnik kökeninin ne olduğudur.

Bu dili kullananlar için Armeno-Coman⁷¹, Armeno-Kiptschaisch⁷², Armeno-Kipchak⁷³, Armyano-Kıpçakskiy⁷⁴, Ermeni Kıpçaklar⁷⁵ gibi tanımlamalar yapılmıştır. Bunların dışında Clauson⁷⁶, Altınkaynak⁷⁷, Aynakulova⁷⁸, Gökdağ ve Şimşek⁷⁹, Milci⁸⁰, Peler⁸¹, Öztürk⁸² gibi bu dili kullananları Hristiyanlığın Gregoryanlık mezhebini kabul etmiş Kıpçaklar olarak kabul edenler de vardır.

Clauson'un Gregoryan Kıpçak Türkçesi metinlerinin dil özelliklerinin bu dönemden önceki *Codex Cumanicus*'a ve bu dönemin devamındaki Karay Türkçesine yakınlığından ve bu dili kullanan Gregoryan Kıpçakların sosyokültürel olarak dini referansla Ermeni Gregoryan kilisesine aidiyet oluşturmalarından hareketle ortaya koyduğu görüşlerine⁸³ Daşkeviç karşı çıkmıştır. Clauson'dan sonra benzer görüşleri Garkavets de paylaşmıştır. Daşkeviç'e göre Clauson'un

69 Musa Salan, *Tarihi Kuzeybatı Kıpçakçısı Fiil Yapım Ekleri ve Tarihi Karşılaştırmalı Etimolojik Fiil Sözlüğü*, Hiperyayın, İstanbul 2019, s. 17.

70 M. Lewicki ve R. Kohnowa, “La version Turque-Kiptchak du Code des lois des Armeniens Polonais d'après le ms. No 1916 de la Bibliotheque Ossolineum”, *Rocznik Orientalistyczny*, T. 21 (1957), s. 153.

71 Jean Deny ve Edward Tryjarski, “Historia du sage Hikar dans la version armeno-kiptchak”, s. 8-10.

72 Omelian Pritsak, “Armeno – Kiptschakisch”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden. s. 81-87.

73 Edward Tryjarski, “A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections”. *Rocznik Orientalistyczny XXXVIII*, (1976), s. 291-292.

74 Yoroslav Daşkeviç, “Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihi Evreleri”. çev. Musa Salan, *Dil Araştırmaları*, 32, (2023), s. 285.

75 Nadejda Chirli, *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Algış Bitigi*, s. 1-10.

76 Sir Gerard Clauson, “Armeno-Qıpçaq”, *Rocznik Orientalistyczny*, 34/2, (1971), s. 8-9.

77 Erdoğan Altınkaynak, “Gregoryan Kıpçakların Dil Yadigarları”. (2005), s. 21-35.

78 Gülnisa Aynakulova, “Ermeni Kıpçaklar mı Gregoryen Kıpçaklar mı?”, s. 125.

79 Bilgehan Atsız Gökdağ ve Yaşar Şimşek, ““Kıpçakça” Söz Varlığı Açısından Gregoryan Kıpçak Türkçesi”, s. 277-293.

80 Ebru Çetin Milci, “Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinin İmlâ Özellikleri”, s. 161.

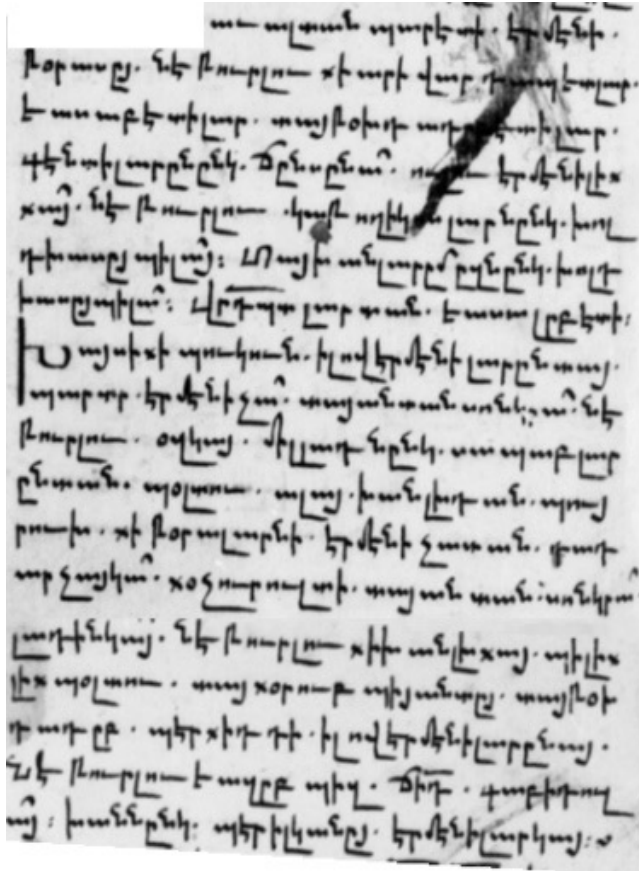
81 Gökçe Yükseklen Peler, “Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryan Kıpçaklar” *Turkish Studies*, Volume 10/8 (Spring 2015), s. 263-265.

82 Abdulkadir Öztürk, “Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi Adlandırması”, s. 20-21.

83 Sir Gerard Clauson, “Armeno-Qıpçaq”, *Rocznik Orientalistyczny*, 34/2, (1971), s. 6-10.

ileri sürdüğü bu görüşler bu dilin konuşurlarının Kıpçak olduğunu göstermemektedir.⁸⁴ Daşkeviç'in, Clauson'u ve Garkavets'i eleştirirken kullandığı argümanların başında bu dili konuşanların kendilerini "Ermeni" olarak tanımlamaları ve hiçbir zaman "Hırpçah/Kıpçak" olarak tanımlamamaları gelmektedir.⁸⁵

Daşkeviç'in bu dilin konuşurlarının kendilerini "Ermeni" olarak tanımlaması argümanında, bu dille yazılan metinlerle çelişen noktalar mevcuttur. *Töre Bitiki* Kıpçak Türkçesine tercüme edilirken eserin dili ile ilgili metne yazılan açıklamalar dikkat çekicidir.

Töre Bitiki Paris Nüshası: 113b/12-114a/5

84 Yoroslav Daşkeviç, "Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihi Evreleri", s. 288-289.

85 Yoroslav Daşkeviç, "Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihi Evreleri", s. 290.

Avaldan bar édi **Érméni Töresi** né türlü ki arı vartabedler yasap édiler da tohtatıp édiler **kéndilerining cınsına, ulu Érménilikke**, né türlü gatogigoslarning hólthası bile da hanlarımızning hólthası bile varıbedlerden yasalıp édi. Haysı ki bugün **İlov Érménilerinde** bardır **Érméniçe** da andan songra né türlü **özge milletning** sebeplerinden boldu alay hanlıhtan buyruh ki törelerni **Érméniçeden Tatarçaga** köçürüldi da andan songra **Latince** (Töre Bitiki Paris Nüshası: 113b/12-114a/5)

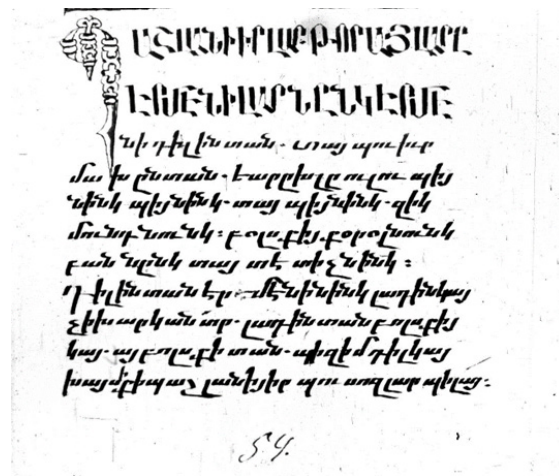
“**Ermeni yasaları**, önceden kutsal rahipler tarafından **kendi ulusları için, Ermenilik için**, başpiskopos ve hanlarımızın isteği üzerine oluşturulmuştu. Bugün **Lviv Ermenileri** bu yasalara **Ermenice olarak sahipler**. Hem **diğer ulusların ihtiyacı** hem de hanlığın buyruğu üzerine bu yasalar **Ermeniceden Tatarcaya**, sonra da **Latinceye tercüme edildi**.”

Töre Bitiki metninde yazılı olan bu ifadelerde açıkça görüldüğü gibi Ermeni ve Ermenice kavramlarını “diğer milletler” kavramından, “Tatarca” ve “Latince” kavramlarından ayırmaktadır. Burada Töre Bitiki’nin Kıpçak Türkçesine ve Latinceye tercüme edilmesinin sebebi olarak da diğer milletlerin ihtiyacı ve hanın buyruğu gösterilmiştir. Dikkat edilmesi gereken nokta ise “özge milleti” yani “diğer milletlerin” ihtiyacı ifadesidir. “diğer milletler” kimlerdir? Bu “diğer milletler”in ihtiyacından dolayı metin “Tatarca” ve “Latince”ye tercüme ediliyorsa bu “diğer milletler” Tatarca ve Latince kullanan milletler olmalıdır. Ermeni ulusunun Ermenice yasaları olduğu söyleniyor ve diğer milletlerin ihtiyacı için bu yasalar Tatarca ve Latinceye tercüme ediliyorsa burada mantıksal tutarlılık gereği:

Ermeni ulusu = Ermenice kullanan ulus,

diğer millet (1) = Tatarca kullanan millet,

diğer millet (2) = Latince kullanan millet, tablosu ortaya çıkmaktadır.

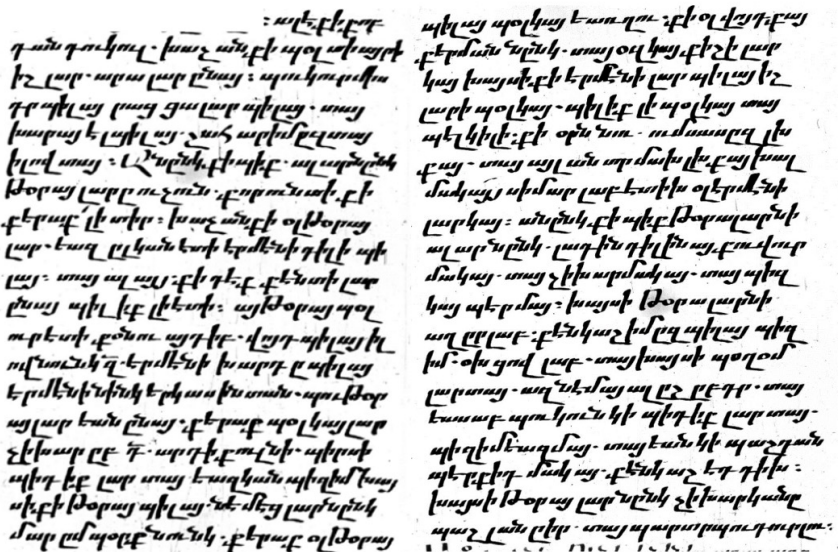

Başlanyırlar töreleri Érménilerin Érméni tilinden da buyurmalından yarıhlı ulu Biyning Biyning da Biyning Zigmunt’nung, Polskiy korolnung, panning da dédiçning tilinden Érméni’ning Latin’ge çihargandır, Latin’den Polskiyga, a Polskiy’den bizim tilge, haysı ki başlanyır bu sözler bile. (Töre Bitiki Vrotslav Nüşhası 54a/1-11)

“İşte bu sözlerle başlayan **Ermenilerin yasalari** ilk olarak **Ermeni diliyle** yazılmıştır. Sonra, **Yüce Haşmetli Bey olan ve Beylerin Beyi olan, tahtın ve yönetimin sahibi Majesteleri Polonya Kralı Zigmont’un buyruğuyla Ermeni dilinden Latinceye, Latince’den Lehçeye ve Lehçeden de Bizim dile** çevrilmiştir.”

Yine *Töre Bitiki* metninin yukarıdaki tıpkı basımı ve aktarımları verilen satırlarında da “Ermeni dili” olarak isimlendirilen dil ile “bizim dil”⁸⁶ olarak tarif edilen “Tatarca” birbirinden keskin bir çizgiyle ayrılmıştır. Bu dillere sahip milletleri sıralarken de “biz” ve “biz olmayan” mantığıyla kendi dilini (“Tatarca’yı) ve “biz” kavramını, Ermeni, Leh ve Latin’den ayırmıştır.

Töre Bitiki metninin 154a numaralı varağında yukarıdaki gibi yazmakta ve 155b-156a numaralı varağında bu tercümelemin niçin yapıldığı açıklanmaktadır.

Töre Bitiki Vrotslav Nüşhası 55b/5-56a/19

“Alé ki köpten tügül, haçan ki boldı ayrı işler aralarına bugurmistr bile, raççalar bile da hâra él bile şehirimizde İlov’da anıng kibik alarning töreler üçün, köründi ki këreklidir, haçan ki ol töreler yazılğan édi Érméni tili bile, da alay ki ték kéndilerene bilikli édi, a töre

86 İbrahim Arkan, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, IV/6,(Aralık 2006), s. 134.

bolur édi, könü aytıp, voyt bile İlov'nung 6 Érméni hartı bile Érmenining yérgesinden bu tör – eler yanına kérek bolgaylar, çıharıp 4 artikulnu birsi bitiklerde yazgan bizim, hayı ki töre bile Néméclerning, Marımborknung, kérek ol töre bile bolgay yarǵu, ki ol voytka kěrmennig da özge kişilerge hayı ki Érméniler bile işleri bolgay, bilikli bolgay da bélgili ki ornnu umsasızlıhka da aylandırmaıhlıhka halmagay, sımarlap édiş ol Érménilerge anıng kibik törelerni alarnıng Latin tiline küvürmege, da çıharmaga, da bizge bérmeye. Hayı törelerni, aǵırlap kéngesimiz bile biz-im oıçovlap da hayı boǵomlarda az néme alıştırıp da yasap bugüni bitiklerde bizim yazma da yengi baştan bérkitmege kénges éttiş. Hayı törelerning çıharganı başlanıyır da bardır bu türlü.” (Töre Bitiki Vrotslav Nüşası 55b/5-56a/19)

“Ancak son zamanlarda bu yasalarla ilgili olarak Lviv şehrinin valisi, konsey üyeleri ve yönetilen halk arasında bazı anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Çünkü yasalar Ermeni dilinde yazılmakta ve sadece onlar tarafından anlaşılabilmekteydi. Yargılamalar Lviv yargıcı ve Ermeni bölgesinden altı ihtiyar tarafından bu yasalar uyarınca yapılmaktaydı. Bizim diğer kitaplarımızda yazan Alman Malbork (Marımbork) yasalarından dört maddeyi çıkararak bu yasalara göre yargının yürütülmesi gerekmekteydi. Şehrin yargıcının ve Ermenilerle iş yapan diğer kişilerin anlamaları için, umutsuzluğa ve sapkınlığa yer olmayacak şekilde her şeyin belirli ve anlaşılır olması için Ermenilere bu yasalarını Latin diline çevirmelerini ve bunları hazırlayıp bize sunmalarını emrettik. Konseyimiz tarafından dikkatle incelenen, bazı kısımları değiştirilen ve ekleme yapılarak güçlendirilen bu yasaları, bizim bugünkü kitaplarımızda yazmaya ve yeniden onaylamaya karar verdik. İşte bu yasaların tercüme faaliyetleri böyle başlamış oldu.”

Bu satırlarda da bu yasaların sadece Ermeni dilinde olmasının toplum, mahkeme ve yöneticiler açısından nasıl problemler doğurduğu açıklanarak *Töre Bitiki*'nin tercüme faaliyetlerinin nasıl başladığı bizzat Kral Zigmont'un ifadesiyle yazılmıştır. Yine burada da tercümelerin başlamasının gerekçesi olarak “diğer milletlerin” Ermenice olan bu yasaları anlamaması gösterilmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu gerekçeyle tercüme faaliyetleri önce Latinceye, sonra Lehçeye sonra da Kıpçak Türkçesine yönelik olmuştur.

Töre Bitiki metnindeki dil ve millet isimlendirmelerinden hareketle Ermeni ve Ermeni olmayan milletlerin, Ermenice ve Ermenice olmayan dillerin ayrımı açık ve keskin bir şekilde yapılmıştır. “Tatarca” ve “Tatarca” kullanan millet de bu noktada Ermenice ve Ermeni ulusundan ayrılmıştır.

Töre Bitiki'nden başka Polonya'nın Krakow şehrinde Jagiellon Üniversitesi El Yazmaları Koleksiyonu 3342 numarada kayıtlı olan takvim, burç ve tabirname eseri olma özellikleri gösteren yazmanın 87 numaralı sayfasında: “Yazıldı bu Érméni kalanderi **Hıpçah tili** bile.” (Bu Ermeni takvimi **Kıpçak diliyle** yazıldı) cümlesi yer almaktadır.⁸⁷

87 Edward Tryjarski, “Une liste arméno-kiptchak des signes du Zodiaque; Zodyak Bölge Burçlarının Bir Ermeni-Kıpçak Listesi” *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1968, 127-152.

Yine aynı metnin 147a numaralı varlığında ise: “*Başlandı sanga barça yahşı iş, né türlü ki Tatar hanları kélip baş éndirdiler Krisdoska da sövündüler*” (*Tatar hanlarının İsa'ya iman etmesi ve mutluluğa ermesiyle geldi sana güzellikler.*)⁸⁸

Bu metinde de “Kıpçak dili” adlandırması ve “Tatar hanlarının Hristiyanlığı kabul etmesinin güzelliği” ifadeleri dikkat çekmektedir.

Venedik Ermeni Mekhitarist Kongresi Kitaplığı 359 numarada bulunan Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesiyle yazılmış *Zebur*'un 124a varak numarasında:

“*köp suhlançlık bile da köp yahşılıhtan hasret bolmağ bile da köp hıyın bile çıhardıh Hıpçah tiline Erméni Sağmosnu*” (*Büyük gayret, fedakârlık ve zahmetle Ermenice Mezmurları Kıpçak diline çevirdik.*) ifadesi yer almaktadır.

Yine o dönemde Hay diliyle yazılmış eserlerde de “*Batmutiun Hayi ew Hıpçah lézui*”⁸⁹ (*Hayca ve Kıpçak dilinde tercümanlık*) ifadesinde olduğu gibi *Hayca* ve *Hıpçah* dili isimlendirmesi kullanılmıştır.

Sonuç

1. Bizzat döneme ait yazmalarda yer alan dil ve millet ayrımlarına dayalı tüm bu veriler ışığında, *Hıpçah*, *Tatar* ve *Hıpçah tili*, *Tatar tili*, *Tatarça* gibi millet ve dil isimlerinin *Hay*, *Ermeni*, *Hayoc/Hayca* ve *Ermenice* gibi isimlendirmelerin temsil ettiği kavramlardan açıkça ayrıldığı tespit edilmektedir.

2. *Töre Bitiki*'nin ve bu muhitte yazılmış diğer eserlerin yazıldığı dili kullananların Hristiyanlığın Gregoryanlık mezhebini kabul eden Kıpçak Türkleri olduğu ve bu inanç sisteminin kutsal metinlerinin yazımında kullanılan Hay alfabesinin Kıpçak Türkçesi metinlerinin yazımında da kullanıldığı görülmektedir.

3. Türk dilinin tarihî dönemlerinin isimlendirilmesinde genellikle, siyasî erkin ve devletin nasıl isimlendirildiği, boyun veya boy birliğinin nasıl anıldığı ve içinde bulunulan tarihî coğrafyanın ve kültür çevresinin dinamikleri dikkate alınmıştır. “Köktürkçe”, “Eski Uygur Türkçesi”, “Karahanlı Türkçesi”, “Harezm Türkçesi”, “Altınordu Kıpçak Türkçesi”, “Memluk Kıpçak Türkçesi”, “Eski Oğuz Türkçesi”, “Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi)”, “Osmanlı Türkçesi”, “Tarihî Azerbaycan Türkçesi” terimlerine bakıldığında bahsi geçen kriterlere göre isimlendirmelerin yapıldığı görülmektedir.

4. Nasıl ki “Memluk Kıpçak Türkçesi” için “Arap harfli Kıpçak Türkçesi”; “Altınordu Kıpçak Türkçesi” için “Gotik-Latin harfli Kıpçak Türkçesi”; “Eski Oğuz Türkçesi” için “Arap

88 Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie, Tom III*, Almatı 2017, s. 126.

89 Aleksandr Garkavets ve Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitiki Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika I Armyano-Kıpçakskiy Protsessualnyy Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*, Almatı 2003, s. 765.

harfli Oğuz Türkçesi” terimi kullanılmıyorsa, nasıl ki “Eski Uygur Türkçesi” için “Soğd harfli Eski Türkçe”, “Mani harfli Eski Türkçe”, “Brahmi harfli Eski Türkçe” terimleri kullanılmıyorsa *Töre Bitiki* metninin dili için “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi” terimini kullanmak Türk dilinin tarihî dönemlerinin isimlendirilmesi açısından bir eksiklik ve tutarsızlık oluşturabilmektedir.

5. Özellikle “Ermeni Kıpçakçası” terimini kullanmak Türk dilinin tarihî dönemlerinin isimlendirilmesine aykırı bir tutumdur. İran coğrafyasında Şiilik mezhebinin etkili olduğu çevresinde Tarihi Azerbaycan Türkçesiyle yazılan bir metnin dili için “Fars Oğuzcası” terimini kullanmak kadar hatalı ve tutarsız bir yaklaşımdır.

6. Eski Uygur Türkçesi döneminde farklı inanç sistemlerinin kültür çevrelerinde yazılan Eski Uygur Türkçesi metinlerinin isimlendirilmesinde kullanılan “Eski Uygur Türkçesi Hristiyan Çevre Metinleri”, “Eski Uygur Türkçesi Maniheizt Çevre Metinleri” terimlerdeki ölçütlerin *Töre Bitiki* ve bu sahadaki diğer metinler için de göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

7. Bu verilerden hareketle ve Türk dilinin tarihî dönemlerinin isimlendirilmesinde kullanılan hususlarla tutarlı olması gözetilerek *Töre Bitiki* metninin ve bu muhitte yazılan diğer metinlerin dili için “Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi” adlandırması tercih edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Ersin, *Töre Bitigi (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2017.
- Alasania, Giuli, “Gürcistan Kıpçakları, *Türkler Ansiklopedisi*, II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara (2002), s. 793-797.
- Alasania, Giuli, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, haz. N. Karaçava vd., Karadeniz Teknik Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Trabzon 2013.
- Alışık, C. Eralp, “Hülagu Han (ö. 1265)”, *Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Sanatı ve Kültürü: Nejat Diyarbakirli’ye Armağan*, Ankara 2006, 289-298.
- Alışık, C. Eralp, “Orta Asya Türk-Moğol Tarihçiliğinde Türk Soylu Toplulukların Ortak Tarihi ve Edebî Anlayışı Üzerine Katkılar”, *11. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri (11-13 Kasım 2014)*, I., İstanbul Büyükşehir Belediyesi Daire Başkanlığı Kültürel Etkinlikler Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 171-185.
- Allen, William Edward David, *A History of the Georgian People*, Routledge & Paul, London: 1971.
- Altınkaynak, Erdoğan, “Gregoryan Kıpçakların Dil Yadigarları”, *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, sayı 4, (2005), s. 21-38.
- Andreasyan, Hrant D. çev., *Urfalı Mateos Vakâyi-nâmesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, Not. Edouard Dulaurer, haz. Halil Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Argunşah, Mustafa, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile Kodeks Kumanikus’u Biçim Bilgisi Yönünden Karşılaştırma”, *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I., Fırat Üniversitesi, Elâzığ 2015, s. 89-104.
- Arıkan, İbrahim, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, IV/6 (Aralık 2006), s. 130-141.
- Arıkan, İbrahim, *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2006.
- Aynakulova, Gülnisa, “Gregoryen Kıpçaklar’a Dair, *BELLETTEN*, 69 (256), (2005), s. 825-840.
- Aynakulova, Gülnisa, “Ermeni Kıpçaklar mı Gregoryen Kıpçaklar mı?”, *Millî Folklor*, 84, (2009), s. 114-126.
- Brosset, Marie-Felicite, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Büyükcınar, Ayşe Beyza, “Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, III/4, (2017), s. 31-46.
- Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, C. II, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- Chirli, Nadejda, *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Algış Bitiği*, Stichting SOTA Netherlands Haarlem 2005.
- Clauson, Sir Gerard, “Armeno-Qıpçaq”, *Rocznik Orientalistyczny*, T. 34, S.2., (1971).
- Çengel Kasapoğlu, Hülya, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Dil Araştırmaları*, S 10, Bahar, (2012), 17-81.
- Çetin Milci, Ebru, “Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinin İmlâ Özellikleri, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/2, (2015), 159-180.
- Çetin Milci, Ebru, *Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Mahkeme Tutanakları (1630-1635) (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Çoğ, Mehmet, “Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, (2015), 57-74.

- Daşkeviç, Yaroslav, “Armyano-kypchakskiy yazık Bibliografiya literatury 1802-1978 gg.”. *Rocznik Orientalistyczny XL*, (1979).
- Daşkeviç, Yoroslav, “Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihi Evreleri” çev. Musa Salan, *Dil Araştırmaları*, 32, (2023), s. 283-303.
- Deny, Jean – Edward Tryjarski, “Historia du sage Hikar dans la version armeno-kiptchak”, *Rocznik Orientalistyczny XXVII*, (1964), s. 8-10.
- Garkavets, Aleksandr – Gayrat Sapargaliyev, *Töre Bitiki Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika İ Armyano-Kıpçakskiy Protsessualny Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*, Almatı 2003.
- Garkavets, Aleksandr, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie*, Tom I, II, III. Almatı 2017.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız – Yaşar Şimşek, “Gregoryan Kıpçak Türkçesi mi Ermeni Kıpçakçası mı?”. *Yeni Türkiye*, 60, (2014), s. 756-767.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız – Yaşar Şimşek, “Kıpçakça” Söz Varlığı Açısından Gregoryan Kıpçak Türkçesi, *Hamza Zülfikar Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 277-293.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.
- Hasankohal, Taghi Salahshour, *Ermeni Alfabeli Kıpçakça Töre Bitikinde Yabancı Unsurlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan 2017.
- Hasankohal, Taghi Salahshour, *Töre Bitigi Örneğinde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Hukuk Terimleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ardahan 2022.
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Korkmaz, Hakan, *Töre Bitiki Grameri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2014.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara 1972.
- Lewicki, M. – R. Kohnowa, “La version Turque-Kiptchak du Code des lois des Armeniens Polonais d’apres le ms. No 1916 de la Bibliotheque Ossolineum, *Rocznik Orientalistyczny*, T. 21 (1957).
- Macler, F., “Rapport sur une mission scientifique en Galicie et Bukovine”. *REArm*, t. 7, fasc. 1. 1927.
- Macler, F., *Catalogue des manuscrits arméniens et georgiens de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1908.
- Manvelichvili, Alexandre, *Histoire de Georgie*, Paris 1951.
- Mert, Osman, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*, Belen Yayıncılık Matbaacılık, Ankara 2009.
- Öztürk, Abdulkadir, “Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi Adlandırması”, *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*, ed. Erkan Hirik, Neslihan Çelik, Seçil Hirik, Paradigma Akademi, Çanakkale 2022, 11-26.
- Özyetgin, Ayşe Melek, “Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı”, *Chinese Academy of Social Science*, Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History, Beijing, China (23 Ocak 2006). <http://www.eurasianhistory.com/data/upload/Ozyetgin.doc> (6 Ağustos 2023).
- Peler, Gökçe Yükseklen, “Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryan Kıpçaklar” *Turkish Studies*, X/8 (Spring 2015), s. 253-272.
- Pritsak, Omelian, “Armeno – Kiptschakisch”, *Philologiae Turcae Fundamenta, Wiesbaden*. çev. Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1979.

- Salan, Musa, *Tarihi Kuzeybatı Kıpçakçası Fiil Yapım Ekleri ve Tarihi Karşılaştırmalı Etimolojik Fiil Sözlüğü*, Hiperyayın, İstanbul 2019.
- Schütz, Edmund, “Notes on the Armeno-Kipçak Script and its Historical Background”. *Aspects of Altaic Civilization*. ed. Denis Sinor, Indiana University Uralic and Altaic Series vol. 23, Reprinted by Curzon Press, London 1962.
- Tekdemir, Ferhan, *Töre Bitiki’nde Hukukla İlgili Söz Varlığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2021.
- Tellioglu, İbrahim, “Doğu Karadeniz Kıpçakları”, *Karadeniz Araştırmaları*, (Kış 2015), s. 59-78.
- Tellioglu, İbrahim, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.
- Tellioglu, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyillarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.
- Töre Bitiki*, Paris Milli Kütüphanesi, Ermenice, nr. 176.
- Töre Bitiki*, Vroslav Ossolinski Milli Enstitü Kütüphanesi, nr. 1916/II
- Töre Bitiki*, Viyana Mekhitarist Kütüphanesi, nr. 468.
- Tryjarski, Edward, “A Fragment of an Unknown Armeno-Kipchak Text from Polish Collections”, *Rocznik Orientalistyczny XXXVIII*, (1976), s. 291-292.
- Tryjarski, Edward, “Une liste arméno-kiptchak des signes du Zodiaque; Zodyak Bölge Burçlarının Bir Ermeni-Kıpçak Listesi” *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1968.
- Yakubovskiy, Aleksandr, *Altın Ordu ve İnhitadı (Zolotaya Orda)*, çev. Hasan Eren, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1955.

THE TERM OF GREGORIAN ZONE KIPCHAK TURKISH BASED ON THE TEXT OF *TORE BİTİKİ*

Soner ATALAN*

Kipchaks have also been influential in the Caucasus and the north of the Black Sea since the 11th century and later arrived in Eastern Europe. At the end of the 11th century, it began to dominate the north of the Black Sea and the Russian steppes. These developments led to the region being referred to as Dasht-i Kipchak in Arabic sources.

Between the 6th and 11th centuries, the Bagratid dynasty reigned in the region where Georgians and Hays lived. The dynasty was ruled by King David the IVth between 1088 and 1125. David the IVth established a close relationship with the Kipchaks in order to strengthen the army due to the Georgian and Seljuk battles of his time.

David the IVth married the daughter of Atrak, the son of the Kipchak leader Saruhan and invited the Kipchak commanders and their families to the Georgian homeland. Upon this invitation, the Kipchaks settled in the Georgian homeland with an army of 40,000 people. While the Kipchaks strengthened the army and central administration in the Georgian homeland, they were able to hold important administrative positions.

In 1178, Tamara became queen. Queen Tamara made her second marriage with David Soslan, the son of the Ossetian king. Thus, the Ossetians gained more power in the army and administration.

As a result of these developments, the Kipchaks moved away from the center and settled in big cities such as Dovin, Ganja and Ani. In return for the places given to them, the Kipchaks supported the Queen's army by sending soldiers when necessary. The Kipchaks settled in the city of Ani and started to live there with the Hay people. Kipchaks, who had religious and cultural interaction with the Hays, began to accept the Gregorian sect of Christianity. According to Garkavets, the Kipchaks began to take Christian names after they were baptized.

There are also different views on the arrival of the Gregorian Kipchaks in the Lviv and Kamanets-Podolsk region. According to one view, after the Bagratid dynasty was finally

---

* Dr., Marmara University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Istanbul / Türkiye soner.atalan@marmara.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-8950-1498

destroyed by the Seljuks in the 11th century, most of the Hay people living in this region first migrated to Crimea. Since this date, cultural bridges has been built between the Haylar and Kipchak Turks in Crimea. According to this view, either the Kipchaks became Christians over time and accepted the Gregorian sect, or the Hays learned Kipchak Turkish.

In another view, the Kipchaks and Hays living in the Georgian homeland began to move westward with the Golden Horde and Seljuk raids. The Kipchaks and Hays arrived in Moldova and Romania and later settled in Ukraine and Poland However, it is also thought that the Kipchaks separated from the Hays during this period.

A mixed group with the Hays remained in Khotyn, Yassi, Socheva and Siret. Gregorian Kipchaks settled in Kamenets-Podolsk and Lviv region. It is thought that the Gregorian colony in Kamanets was established in the first half of the 14th century, and that these were Gregorians of Kipchak origin who only knew Kipchak Turkish.

Tore Bitiki is a law text that regulates the lives and determines the social relationships of the Gregorian Kipchaks. The Dadastan Girk (Book of Judgments), written in the Hay language by Mihitar Goş in the 12th century was translated from the Hay language into Latin between 1518-1519. It was translated from Latin into Polish under the auspices of King Zigmont the 1th in 1523, and from Polish into Gregorian Zone Kipchak Turkish at roughly the same date The text of Tore Bitiki is not only a translated text, but also a text re-created by the Gregorian Kipchaks.

The introduction and 98 articles of Dadastan Girk were translated verbatim from the Hay language into Kipchak Turkish, and in addition to these sections, 24 articles were added in Kipchak Turkish. Except for these 24 additional articles, the Trial Procedure Laws section was completely added to the work by the Gregorian Kipchaks. The number of articles in this section varies according to the manuscripts of Tore Bitiki. There are 94 articles in this additional section of the Vrotslav manuscript, and 41 articles in the same additional section of the Paris and Vienna manuscripts.

Various opinions have been put forward by researchers regarding the of the language of this period. The terms “Armenian Kipchak Turkish” and “Kipchak Turkish with Armenian Letters” were generally used in Turkology studies for the language of the texts written in this period. Those who preferred these terms thought that these texts were written by Armenians using Kipchak Turkish.

On the other hand, some Turcologists emphasize that these texts were written by the Kipchak Turks who adhered to the Gregorian sect, and named the language of the texts as “Gregorian Kipchak Turkish” or “Gregorian Zone Kipchak Turkish”.

*While translating Tore Bitiki into Kipchak Turkish, the explanations written in the text regarding the language of the work are remarkable. In the manuscripts of this period, nationality and language names such as *Ҥыпҗаҗ*, Tatar and *Ҥыпҗаҗ тили*, Tatar тили, Tatarҗа are clearly*

distinguished from the concepts represented by names such as Hay, Armenian, Hayoc/Hayca and Armenian.

It is concluded that the people speaking the language in which Tore Bitiki and other texts in this region were written were Kipchak Turks who accepted the Gregorian sect of Christianity and that the Hay alphabet was used in the writing of these texts.

Based on these data and considering that it is consistent with the issues used in naming the historical periods of the Turkish language, the name “Gregorian Zone Kipchak Turkish” was preferred for the language of the Tore Bitiki text and other texts written in this zone.

MİLLÎ KİMLİK İNŞASINDA ÂŞIKLARIN KOLEKTİF NASİHATLERİNE TEMATİK DÜZLEMDE İŞLEVSEL BİR BAKIŞ

FUNCTIONAL PERSPECTIVE ON THE THEMATIC TO COLLECTIVE ADVICE OF MINSTRELS IN THE CONSTRUCTION OF NATIONAL IDENTITY

Halil BUNSUZ*

Öz

Türkler, tarihleri en eski zamanlara kadar ulaşan köklü bir millettir. Sözlü ve yazılı kaynaklar ışığında yapılan çalışmalarda bu milletin güçlü bir medeniyete sahip olduğu görülür. Hızla değişen ve gelişen tarihî süreçte güçlü bir medeniyet oluşturabilmek, millî ve manevî değerlerde süreklilik ve bu değerlere bağlılık gerektirir. Türkler bu özellikleri ile tarih boyu siyasi, sosyal ve kültürel alanda varlıklarını devam ettirmişlerdir. Nitekim kurdukları devletler yıkılıp dağıldığında millî şuur ve manevî inanç ile tüm zorlukları aşarak yeni bir devlet kurmayı başarmışlardır. Ancak 20. yüzyıla gelindiğinde kurdukları en uzun ömürlü devlet olan Osmanlı Devleti yıkılmıştır. Değişen şartlarda çok uluslu devlet yapısından ulus devlet anlayışına geçilmesi gerektiği anlaşılmış ve Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde art arda gelen siyasi ve askerî başarısızlıklar, Türk milletini psikolojik bakımdan yormuştur. Bu durumun farkında olan dönem idarecileri yeni devletin sağlam temeller üzerinde kurulup inşa edilmesi için kültür, dil, edebiyat, sanat gibi alanlarda millî kimlik odaklı birtakım çalışmalar yapmışlardır.

Âşıklık geleneği de yeni devletin ideolojisinin halka benimsetilmesinde faydalanılan alanlar arasında yer almıştır. Geleneğin öneminin ve âşıkların işlevinin farkında olan idareciler, bu dönemde âşıkları maddî ve manevî anlamda desteklemişlerdir. Yeni bir devletin kurulup kökleşmesi aşamasında ise âşıkların, millî kimlik inşası için kolektif bir çalışma yaptıkları tespit edilmiştir. Yapılan incelemelerde âşıkların 11 ayrı başlıkta millî temleri işledikleri, duygu ve düşüncelerini nasihat yoluyla halka kolektif bir şekilde anlatmaya çalıştıkları görülmüştür. Bu çalışmada, Cumhuriyet Devri âşıklarının millî bir kimlik inşasında kolektif nasihatlerinde yer alan millî temler, milliyetçilik sosyolojisi bağlamında tematik düzlemde incelenecek, âşıkların yeni bir ideolojiyle kurulan devletin güçlenmesinde ve korunmasındaki işlevleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi âşıkları, âşıklık geleneği, âşık şiiri, millî kimlik, millî temler

* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Karaman / Türkiye, halilbunsuz@kmu.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-9291-9214

Abstract

Turks are a deeply rooted nation with a history that extends to ancient times. Research based on both oral and written sources reveals that this nation had a strong civilization. To establish a strong civilization in the rapidly changing and evolving historical process, continuity in national and spiritual values and commitment to these values are required. Thanks to these characteristics, The Turks have maintained their existence in the political, social, and cultural fields throughout history. When the states they established collapsed and disintegrated, they succeeded in establishing a new state with national consciousness and spiritual belief, overcoming all difficulties. However, in the 20th century, the Ottoman Empire, the longest-lasting state they established, collapsed. It was understood that the transition from a multi-ethnic state structure to a nation-state concept was necessary under changing conditions, and the Republic of Turkey was founded. Successive political and military failures in the final years of the Ottoman Empire had exhausted the Turkish nation psychologically. The rulers of that period, aware of this situation, undertook various activities in the fields of culture, language, literature, and art with a focus on national identity to ensure that the new state was established on solid foundations. The minstrelsy tradition was also among the areas used to promote the ideology of the new state to the public. Administrators, who were aware of the importance of the tradition and the function of minstrels, supported the minstrels financially and morally during this period. During the establishment and consolidation of a new state, it has been determined that minstrelsy, in line with their historical roles, engages in collective efforts for the construction of national identity. In the analysis, it was seen that the minstrels covered national themes under 11 different headings and tried to express their feelings and thoughts to the public collectively through advice. In this article, the national themes included in the collective advice of the minstrels of the Republic period in the construction of national identity will be examined on a thematic level in the context of the sociology of nationalism and the functions of minstrels in strengthening the state established with a new ideology will be evaluated.

Keywords: minstrels of the Republican Period, minstrel tradition, minstrel poetry, national identity, national themes.

Giriş

Milletler, tarih sahnesinde varlıklarını sürdürebilmek için birçok yola başvururlar. Devlet kurmak, kurulan devleti korumak ve benimsedikleri idealler üzerinde devleti büyütme başvurulan temel yollar arasındadır. Tarih, birçok devletin kurulması, büyümesi veya yıkılması gibi örneklerle doludur. İnsanlık tarihinin siyasi, askerî, kültürel vb. bakımdan en aksiyoner milletlerinden olan Türkler de uzun tarihî süreçleri boyunca birçok devlet kurmuş, kurdukları devletin sınırlarını genişleterek büyümüş, ancak yıkılmasına engel olamamışlardır.

Birçok bakımdan ilklere ve enlere sahip olan Osmanlı Devleti de Türklerin kurup asırlarca yaşattıkları devletler arasında yer alır. Altı asrı geçen uzun ömrüyle dünya tarihinde önemli bir devlet olan Osmanlı Devleti, çağdaşı olduğu birçok devlet gibi çok uluslu bir toplum yapısına sahipti. Ancak 1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali'nin milliyetçilik akımlarını güçlendirmesi zaten siyasi, askerî, teknik, kültürel vb. bakımdan Avrupa'daki gelişmelere yetişemeyerek gerileme dönemine giren Osmanlı Devleti'ni daha da sıkıntılı bir duruma sokmuştur. II. Mahmut'un devletin yeniden yapılanmasıyla ilgili hayatî önem ve zaruret arz eden köklü ıslahatlar yapması¹ veya Osmanlı aydınlarının İslamcılık, Osmanlıcılık ve Türkçülük

1 Kemal Beydilli, "Mahmud II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, (2003), s. 352.

gibi ortaya attıkları fikirler de devletin dağılmasını engelleyememiştir. Nitekim Osmanlı Devleti, dönemin devlet adamları ve aydınlarının tüm çabalarına rağmen 1922 yılında tarih sahnesinden çekilmiştir.

Her ne kadar devletin yıkılmasını önleyemese de Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Ziya Gökalp, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Yusuf Akçura, Ömer Seyfettin, İsmail Gaspiralı, Mehmet Emin Yurdakul gibi Türkçülük düşüncesini savunan aydın ve edebiyatçıların çalışmaları ile Türkçülük fikirlerinin yaygınlık kazanması yeni kurulacak devletin hazırlık safhasını oluşturmuş ve 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti ulus devlet anlayışıyla kurulmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin gerileme ve dağılma süreçlerinde art arda gelen siyasi ve askerî başarısızlıklar, devletin aslı unsuru olan Türk milletini psikolojik bakımdan yormuş ve karamsarlığa itmiştir. Âdeta bir kimlik bunalımının yaşandığı bu dönemde durumun farkında olan dönem idarecileri yeni devletin sağlam temeller üzerinde kurulup inşa edilmesi için kültür, dil, edebiyat, sanat gibi alanlarda millî kimlik odaklı birtakım çalışmalar yapmışlardır. Nitekim, yeni Türk harflerini bütün halka öğretebilmek ve yurttaş olarak devlete karşı hak ve sorumlulukların neler olduğunun öğretilmesi amacıyla Millet Mektepleri (1928),² Türkler hakkında barbar ve istilacı bir kavim oldukları yönündeki olumsuz iddiaları çürütmek ve dünya tarihinde Türklerin yerini belirleyerek medeniyete sağladıkları katkıları incelemek için Türk Tarih Kurumu (1931)³, Türkçenin kendi güzelliğini, zenginliğini ortaya çıkarmak ve dünya dilleri arasında Türkçeyi seçkin bir konuma getirmek için Türk Dil Kurumu (1932)⁴, modern, laik, inkılapçı bir ulus devlet oluşturma, memleket sevgisi ve vatandaşlık görevi duygusunu yükseltme amacıyla Halkevleri (1932) ve Halkodaları (1940)⁵, ile öğretmen yetiştirmek, halkı eğitmek, özellikle köylüyü ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarda etkin kılıp bilinç düzeyini yükseltme amacıyla Köy Enstitüleri (1940)⁶ gibi kurumlarla bu süreci desteklemişlerdir.

Türkçülük ideolojisi üzerinde kurulan devletin bu temeller üzerinde yükselmesi için millî bir kimlik inşa edilmesi zaruri bir durumdu. Kurum, ilke ve şahıs odaklı yapılan bu çalışmalarda stratejik birçok yol izlendiği görülmektedir. Bu yollardan birisi de ozan, kam, baksı gibi isimlerle en eski zamanlardan günümüze kadar ulaşan âşıklık geleneğinden faydalanmaktır. Özellikle halkodalarında halk türkülerine önem verilmesi, yerel saz çalan halk sanatçılarına müzik dinletisi yaptırılması⁷, köy enstitülerinde Âşık Veysel'in müzik derslerinde öğrencilere bağlama dersi vermesi⁸ dönem idarecilerinin bu geleneğin gücünün farkında olduğunu gösterir. Nitekim

2 Mustafa Albayrak, "Millet Mektepleri", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/millet-mektepleri> [Erişim Tarihi 04.03.2023].

3 TTK, "Tarihçe" <https://www.ttk.gov.tr/tarihce> [Erişim Tarihi 05.03.2023].

4 TDK, "Tarihçe" <https://tdk.gov.tr/tdk/kurumsal/tarihce-2> [Erişim Tarihi 05.03.2023].

5 Yasemin Doğaner, "Halkevleri", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halkevleri> [Erişim Tarihi: 05.03.2023].

6 Ziyet Bahadır, "Köy Enstitüleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, (2002), s. 283.

7 Nursal Kumaş, "Halkodaları", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halkodaları> [Erişim Tarihi: 06.03.2023].

8 Köy Enstitüleri, https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6y_enstit%C3%BCs%C3%BC [Erişim Tarihi: 06.03.2023].

Türklerin yaşadıkları coğrafya ve mensup oldukları din değışse bile ozanların tarih boyu sosyal nüfuzları çok fazlaydı. Kopuzlarıyla ordu içerisinde, idarecilerin yanı başında obalarda kısacası her türlü toplantı yerinde bulunur, kahramanlık destanlarını söyler ve toplum içinde saygın konumlarını korurlardı.⁹ Ancak ozanların toplum nazarındaki yerleri Türklerin yerleşik hayata geçmeleri ile azalmaya başlamış ve 15. yüzyıldan itibaren yerlerini âşıklar almaya başlamıştır.¹⁰ İlerleyen süreçte âşık fasıllarından hoşlanan II. Mahmut, Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinden sonra âşıklar eski önemini kaybetmeye başlamış, bir topluluk ya da zümre edebiyatı olarak kabul edilmiş, âşıkların eserleri uzun süre halk edebiyatı içinde değerlendirilmiş ve aydınlardan pek ilgi görmemiştir.¹¹ Tüm bu menfi gelişmelere rağmen Cumhuriyet Devrinde dönem idarecilerinin âşıkların geçmişteki sosyal nüfuzlarını hatırlayarak onlara değer verdikleri görülürken âşıkların da tarihsel rollerine uygun olarak toplumu etkileyici/yönlendirici şiirler söyledikleri tespit edilmiştir.

Günümüze kadar âşık edebiyatı, âşık tarzı şiir geleneği ve âşıklar hakkında birçok akademik çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda âşıkların şiirlerinde yer alan bazı millî değerlere, kavramlara, duygulara, değerlerin işlevlerine, ideolojilerin çatışmasına, Türkçülük ideolojisine, resmî ideolojiye hizmet etmelerine yer verilmiş veya ulus/kimlik inşasında önemli bir rol üstlendikleri ifade edilmiştir.¹² Ancak Cumhuriyet Devri âşıklarının millî kimliğin inşası için kolektif bir şekilde söyledikleri şiirlere odaklanmış ve milliyetçilik sosyolojisi bağlamında alt başlıklar altında değerlendirilmiş detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada ise âşıkların millî kimliğin temel yapı taşları olan bayrak, din duygusu, millî bayramlar, millî birlik ve beraberlik, millî egemenlik, millî kahramanlar, milliyeti sevme, şehitlik ve gazilik, Türk tarihi, vatan/memleket sevgisi, yenileşme/modernleşme çalışmaları gibi temler üzerine kolektif olarak söyledikleri veya atıfta buldukları şiirler milliyetçilik sosyolojisi bağlamında belirlenmiş kriterlere göre tematik düzlemde incelenmiştir. Böylece âşıkların anılan dönemde millî kimliğin inşasında, geliştirilmesinde ve korunmasındaki işlevleri belirgin bir şekilde ortaya konmuştur.

9 Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 242-243.

10 Nurettin Albayrak, "Ozan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, (2007), s. 18.

11 Abdülkadir Karahan, "Âşık Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, III, (1991), s. 550-551.

12 Alper Karadeniz, *Âşık Şeref Taşlıova'nın Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2006, s. 13-15.

Abdullah Karaçağıl, *Âşık Veysel'in Şiirlerinin Vatan, Millet, Din, Bayrak Kavramları Açısından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun 2019.

Dilay Nakış, *Âşıklık Geleneği ve Siyasal Kültür*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2021, s. 208-260.

Yılmaz İrmak, *Folklorun Beş İşlevine Göre Âşık Mahzuni Şerif'in Şiirleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013, s. 368-384.

Barış Demirkaya, *Âşık Şiirinin Politikleşme Sürecinde Âşık İhsani*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 117-129.

Selçuk Duran, *Âşıklık Geleneğinden Protest Müziğe Ali Asker Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2014, s. 70-113.

Pervin Ergun, "Toplumsal Uygulamalarda Âşıkların İşlevi" *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 22, (2014) s. 125.

İnceleme yapılırken milliyetçiliği ve Türkçülüğü anlama/yorumlama çalışmalarında bulunan Anthony D. Smith, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Umut Özkırımlı gibi isimlerin milliyetçiliğe/millî kimliğe dair yaptıkları tespitler esas alınmıştır.

Ulus devlet anlayışıyla kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde, millî kimliğin inşasında, geliştirilmesinde ve korunmasında âşıkların kolektif olarak rol aldıklarını iddia eden, örneklendirerek gösteren bu çalışmada Erken Cumhuriyet Dönemi veya onu takip eden yıllarda şiir söylemiş 7 âşığın¹³ 1000 şiiri örneklem olarak seçilmiş, şiirlerde tespit edilen temler alfabetik sıraya tabii tutularak incelenmiştir.

Millî Temler

Dünya genelinde geçmişten günümüze görülen milliyetçi düşünceler ve bu düşünceler etrafında kurulan millî devletler vardır. Milliyetçilik sosyolojisinin en önemli yazarlarından olan Anthony D. Smith, millî devletleri oluşturan millî kimliğin temel özelliklerini tarihî bir toprak/ülke ya da yurt, ortak mitler ve tarihî bellek, ortak bir kitlesel kamu kültürü, topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler, topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi¹⁴ şeklinde sıralar. Söz konusu millî devletlerin oluşturulması ve milliyetçi bir damarla beslenmesi ancak yukarıda ifade edilen millî temlerin ve daha fazlasının bir plan dahilinde işlenerek halka aşılması ile mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında görülen kimlik bunalımı, dönemin idareci ve aydınlarının kimlik arayışı, yerini zamanla millî bir kimliğe (Türkçü düzlemde) bırakmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmak, güçlendirerek yaşatmak ve oluşturulmak istenen millî kimlik için muhtelif çalışmaların, her ne kadar devletin kuruluşundan önce başlasa da cumhuriyetin ilanını takip eden 25-30 yıllık zaman diliminde devlet eliyle planlı ve yoğun bir şekilde yürütüldüğü görülmektedir.

Devlet yetkililerinin ideolojilerini halka benimsetmek için sanatın değiştirici ve geliştirici gücünden faydalandıkları bilinir. Nitekim şairler, müzisyenler, oyun yazarları, filologlar, antropologlar ve halk bilimciler millet ve milliyetçiliğe ilişkin kavram ve dil geliştirip önerirler.¹⁵ Türkiye Cumhuriyeti yetkilileri de millî kimliği oluşturabilmek için bu yöntemlerden faydalanmışlardır. Yeni devletin kuruluşundan önce ve sonra yapılan bu çalışmalar, Türk milliyetçiliği üzerine kurulacak olan yeni devletin ideolojik zeminini hazırlamış ve bu zemin üzerinde yeni devletin güçlendirilmesine olanak sağlamıştır.

Din devleti görüşünden vazgeçilip ulus devlet görüşünün benimsendiği bu dönemde en büyük amaç millî hisleri uyandırmaktır. Nitekim Türkçülüğün teorisyenlerinden Ziya Gökalp,

---

13 Âşık Veysel, Âşık Ali İzzet Özkan, Kadırlılı Âşık Halil Karabulut, Âşık Ferrahi, Âşık Şeref Taşlıova, Âşık Murat Çobanoğlu, Âşık Feymani.

14 Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994, s. 31-32.

15 Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994, s. 150.

millî hisleri uyandırılarak harekete geçirilmiş bir milleti en güçlü orduların dahi yenemeyeceği¹⁶ fikrini öne sürer. Bu bağlamda cumhuriyetin ilanından sonra âşıkların şiirlerinde yeni devletin var olma ve tehlikelere karşı güçlü olma motivasyonu olan millî temleri halka anlatarak millî hisleri uyandırma ve diri tutma gibi bir işlevi yerine getirdikleri görülür. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunu takip eden yıllarda şiir söyleyen 7 âşığın 1000 şiirinde Türklerin ilk vatanlarından Misakımillî'ye, Metehan'dan Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e, Malazgirt'ten Kurtuluş Savaşı'na, vatan sevgisinden şehitlik ve gaziliğe, millî egemenlikten millî bayramlara kadar tarih, mekân, kutsal, sembol ve kültür bağlamındaki konuları didaktik mahiyette tekrar tekrar kolektif bir şekilde işledikleri görülür.

Bayrak

Millî bir kimliğin oluşturulabilmesi için millî gelenek, görenek, törenler, mit ve semboller gibi öğeler büyük öneme sahiptir. Umut Özkırmımlı geçmişten gelen mitlerin, sembollerin, törelerin bugünkü milliyetçiliğin içeriğini belirlediğini ve milliyetçi söylemlerin ana dolgu maddesini oluşturduğunu¹⁷ bildirir. Anthony D. Smith de pek çok bakımdan millî sembollerin, geleneklerin ve seremonilerin milliyetçiliğin en etkili ve devamlılık sağlayan araçları¹⁸ olduğunu söyler. Bu sembollerden biri de bayraklardır.

Bayrak, bir devleti temsil eden en önemli değerler arasında yer alır. Bağımsızlığını ilan eden devletlerin milliyetlerini simgeleyen rengi ve şekliyle sabitlenmiş bayrakları vardır. Her ne kadar tarihî kaynaklarda milletlerin bayrakları en eski zamanlardan günümüze kadar farklı amaçlar ile kullandığı¹⁹ belirtirse de bayrakların günümüzdeki anlamları ile kullanılması 18. yüzyılın sonlarını, bu anlamlarıyla standartlaşması ise 19. yüzyılı bulur.²⁰

Bayrak, eski zamanlardan beri Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Bahaddin Ögel bayrağın eski Türk devletlerinin, her şeyi olduğunu, bağımsızlığın bayrakla belirdiğini, komutanların ve boy beylerinin, Türk halkları içindeki itibarı ve saygılarının da yine bayraklarının şekline ve sayısına göre tayin edildiğini, uğur ve başarının ancak onun dalgalanan saçaklarında görüldüğünü²¹ belirtir.

Cumhuriyetin ilanından sonra ulus devletin varlığını devam ettirebilmesi için bu devrin âşıklarının şiirlerinde millî kimliğin temel özelliklerinden olan bayrak hakkında duygu ve düşüncelerini ifade ettikleri görülür. Yapılan incelemelerde âşıkların şiirlerinde Türk bayrağının fiziksel özelliklerini hamasi duygular ile tarif ettikleri, bayrağı kurtarıcı bir unsur ve el üstünde tutulan bir kutsal olarak gördükleri tespit edilmiştir. Ayrıca Türk bayrağının nasıl oluştuğuna dair

16 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 7. bs., Varlık Yayınları, İstanbul 1968, s. 77.

17 Umut Özkırmımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, 1. bs., Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999, s. 196.

18 Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994, s. 127.

19 Orhan F. Köprülü, "Bayrak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, (1992), s. 247-254.

20 Bayrak, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Bayrak> [Erişim Tarihi: 10.03.2023].

21 Bahaddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 1. bs., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 142.

inançlar görülürken aynı zamanda bayrağa karşı güçlü bir sevgi besledikleri ve onun ilelebet dalgalanması ümidi ve ısrarı içerisinde oldukları dikkat çeker.

Yani âşıklar, şiirlerindeki söylemleri ile millî kimlik inşası için dinleyicilerinin millî hislerini harekete geçirecek ifadeler kullanmış, bayrağın önemi hakkında kolektif nasihatlerde bulunmuşlardır. Örneğin Âşık Veysel, bayrak temini işlediği şiirinde ay yıldızlı bayrağın Türk milletine ait ve İstanbul'un nuru²² olduğunu belirtir. Âşık Şeref Taşhova ise aynı temi işlediği şiirlerinde bayrak ve vatanı kurtarıcı iki unsur olarak tanımlar. Mehmetçiği, ay yıldızlı bayrağın var diyerek motive eder, Türk gençliğine al bayrağın gölgesinde güvende olduğunu söyler. Sevgisini soranlara cevabının vatan, bayrak ve yurt olduğunu ve al bayrağın hep beraber elde taşındığını²³ ifade eder.

Âşık Murat Çobanoğlu da bayrak temini şiirlerinde güçlü bir şekilde işleyen bir başka âşıktır. Türk milletine seslendiği şiirinde al bayrağın dalgalanmasını ister. Türklerin geçmişte süngüleri ile kale burçlarına bayrak diktiğini belirtir. Ay yıldızlı bayrağın şehitlerin kanından oluştuğu inancına atıfta bulunur. Kıbrıs için yazdığı şiirinde Mehmet Âkif Ersoy'un bayrağa dalgalan diye seslenmesinden ilhamla bayrağa "parla" diyerek seslenir. Âşık Reyhani ile yaptığı atışmada ise aynı Âşık Veysel gibi bayrağı sahiplenerek ay yıldızlı bayrak bizim dediği²⁴ görülür.

Feymani al bayrağın hürriyet²⁵ olduğunu ifade ederken Kadırlılı Âşık Halil Karabulut ise bayrağın kutsal olduğunu ve şehitlerin bu sebeple can verdiğini²⁶ ifade eder. Bir başka âşık, Ferrahi de şanlı Türk bayrağının atalardan yadigâr olduğunu belirttikten sonra aynı Murat Çobanoğlu gibi ay yıldızlı bayrağın şehitlerin kanından oluştuğu²⁷ inancına telmihte bulunur.

Din Duygusu

Milletleri farklı kılan ve millî kimliğin oluşumunda etkisi olan bir başka unsur ise dindir. Din, etnik bir grubu diğer gruplardan farklı kılan²⁸ öğeler arasında yer alır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda her ne kadar teokratik yapıdan vazgeçilse de milletin fertlerini bir arada tutan din duygusu millî kimliğin inşasında güçlü bir şekilde kullanılmıştır. Nitekim Türkçülüğün Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp gibi ilk ve güçlü teorisyenleri İslamiyet'in birleştirici yönüne dikkat çekmişlerdir. Yusuf Akçura, "Ben Müslüman ve Türküm" diyerek Türkçülüğünün maddi ve

22 Âşık Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s. 161, 182.

23 Âşık Şeref Taşhova, *Gönül Bahçesi*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 11, 14, 16, 49, 52.

24 Ali Kafkasyalı, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998, s. 134,188,194,238,306,402.

25 Âşık Feymânî, *Gönül Sarayı*, Kadırlı Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2006, s. 61.

26 Saim Sakaoğlu, *Senin Aşkınla Kadırlılı Âşık Halil Karabulut*, Nur Matbaası, Konya 1987, s. 172.

27 Halil Atılğan, *Ceyhanlı Âşık Ferrahi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 119,122.

28 Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994, s. 41.

manevi temellerini açıklarken²⁹ Ziya Gökalp ise “Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim”³⁰ cümlesinin Türk milleti için anahtar cümle olduğunu belirtir. Cumhuriyet Devri âşıklarının da farklı bir rejimle kurulan yeni devletin fertlerini bir arada tutmak ve gelecekteki askerî mücadelelere hazırlamak gibi amaçlarla din duygusundan faydalandıkları görülür. Örneğin Âşık Veysel “Destekle fakiri okut yetimi / Bu hayırlar dinimizce kötü mü / İdrâk eyle hidrojeni atomu / Uyan bu gafletten uyuma yurttaş”³¹ sözleriyle yapılan yeniliklerin desteklenmesi için dini referans olarak kullanır. Âşık bir başka şiirinde ise “Adım at ileriye geriye bakma / Bir sağlam iş tut da elden bırakma / Saçma sapan sözler delip takma / Allah’ın yardımı çalışanlara”³² diyerek yenileşme ve modernleşme yolundaki fertleri daha çok çalışmaya motive etmek için amaçları doğrultusunda çalışan kişilere Allah’ın yardım ettiğini hatırlatır.

Âşık Şeref Taşlıova da nasihatlerinde din duygusundan faydalanan bir başka isimdir. Âşık, geçmişte kazanılan başarılarda imanın rolüne “Genç ihtiyar kadın erkek / Zafer için çarptı yürek / Millet el ele vererek / Göğsünde iman yazılı”³³ sözleriyle dikkat çekerken bir başka şiirinde ise din duygusunun askerler için motivasyon kaynağı olduğunu “İman gücüyle beslenir / Allah adıyla seslenir / İner mevziye yaslanır / Türk’ün şanlı mehmetçisi”³⁴ dizeleriyle belirtir. Âşık Türk gençliğine seslendiği şiirinde ise din duygusunu daha belirgin bir ifadeyle kullanır: “Fikir kalemin elinde / Yürü istikbal yolunda / Allah’ın ismi dilinde / Kur’an senin Türk gençliği.”³⁵

Âşık Murat Çobanoğlu da düşmana karşı verilen mücadelede Allah’ın yardım edeceğini “Biz Allah’a inanalım / Bir kapiya dayanalım / Düşman sarmış uyanalım / Türk’üm Türk seslenirim”³⁶ sözleriyle ifade ederken yakın tarihte yapılan savaşlarda Allah’a karşı duyulan güveninin Türk askerine motivasyon kaynağı olduğunu “Kocatepe Dumlupınar ötesi / Her yeri bürüdü Allah sedası / Düşmanı püskürttü topların sesi / Yaradan gösterdi derman Atatürk!”³⁷ dizeleriyle belirtir.

Âşık Feymanî, din duygusuna dikkat çekerken Ziya Gökalp’in Türk milliyetçiliğinin anahtar cümlesine benzer bir ifade kullanır: “Türk’üz, Müslüman’ız ehl-i imanınız.”³⁸ Vatan için can verenlerin şehit oldukları inancını, “Şehitlik “Hak’tan hediye / Ne mutlu erişmek, böyle

29 Yusuf Akçura, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi* 1. bs., Türk Kültürü Yayını, İstanbul 1978, s. 24.

30 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 7. bs., Varlık Yayınları, İstanbul 1968, s. 61.

31 Âşık Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s. 166.

32 *Age.*, s. 62.

33 Âşık Şeref Taşlıova, *Gönül Bahçesi*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 11.

34 *Age.*, s. 13.

35 *Age.*, s. 16.

36 Ali Kafkasyalı, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998, s. 134.

37 *Age.*, s. 309.

38 Âşık Feymanî, *Gönül Sarayı*, Kadırlı Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2006, s. 58.

sevgiye / Şu gelen Resûl'ün konuğu diye / Kabristana bildirmişler Mitad'ı"³⁹ mısraları ile ifade eder.

Kadirli Âşık Halil Karabulut, Kurtuluş Savaşı'ndaki başarılarında Allah'ın Türk milletine yardım ettiğini "Muhtelif devletler etti ittifak / Anadolu taksim olurken nâhak / Bu davada yardımcımız oldu Hak / Zaferlere ere ere kurtardık"⁴⁰ diyerek belirtir. Âşık, Kıbrıs'ta yaşananlar karşısında askerî tedbir alınması gerektiğini dini inançlar ile desteleyerek belirtir: "Kıbrıs kopmaz, biz Kıbrıs'tan kopmazsak / Gaflet ile yavrumuzu tepmezsek / Halil der ki bu cihadı yapmazsak / Peygamber ne söyler Hak Kur'an ne der?"⁴¹

Ferrahi de savaşlarda Türk milletine meleklerin dahi yardım ettiğini "Harp dedin mi Türk'ün kadını çoşar / Gökteki melekler yardıma koşar / Aslanlar çakalın başına üşer / Üşün aslanlarım Kıbrıs bizimdir"⁴² şeklinde bir söyleyiş ile ifade ederken din duygusundan belirgin bir şekilde faydalanmıştır. Âşığın bir başka şiirinde ise "Allah'ım bizleri bırakmaz darda / Harp yapar Mehmetçik yağmurda karda / Can veririz peşin o güzel yurda / Peşin aslanlarım Kıbrıs bizimdir"⁴³ sözleriyle Kıbrıs'ta savaşacak askerleri Allah'ın Türk milletine yardım edeceği inancıyla ikna etmeye çalıştığı görülür. Âşık Ali İzzet Özkan da dinî ayrışmalardan şikâyet ederek birlik ve beraberlik için dinin birleştirici gücünden faydalanmaya çalışır: "Bir Allah'ı tanyalım / Ayrı ayrı bu din nedir / Senlik benliği n'idelim / Bu kavga döğüş kin nedir."⁴⁴

Millî Bayramlar

İnşa edilen millî kimliğin geliştirilmesi, yeni öğeler ile beslenerek korunması milliyetçiliğin hatırlatılmasına bağlıdır. Özkırmımlı ve Smith milliyetçiliğin hatırlatılmasında millî bayramların veya bayramlarda yer alan dans, şarkı ve marşlar gibi uygulamaların oynadığı role dikkat çeker.⁴⁵ Türklerin kültürel yaşamlarında bayram benzeri törenlerin olduğu, bu törenler ile ataları ve anılarıyla olan bağlarını diri tuttukları bilinir. Nitekim Bahaddin Ögel eski Türklerde pek çok törenlerin olduğunu, devlet törenlerinin toplumun bütününe ilgilendirdiğini hatta millî şuurun ve birlikte yaşama heyecanlarının doğmasında en çok rol oynayan unsurun, bu törenler olduğunu⁴⁶ bildirir. Cumhuriyetin ilanından sonra da oluşturulan/oluşturulmaya çalışılan millî kimlik için millî bayramlara çok önem verildiği bilinir. Bu bağlamda cumhuriyetin ilanından önce ve Erken Cumhuriyet Devrinde 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı (1921), 29

39 *Age.*, s. 151.

40 Saim Sakaoğlu, *Senin Aşkınla Kadirli Âşık Halil Karabulut*, Nur Matbaası, Konya 1987, s. 144.

41 *Age.*, s. 150.

42 Halil Atılgan, *Ceyhanlı Âşık Ferrahi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 57.

43 *Age.*

44 İlhan Başgöz, *Âşık Ali İzzet Özkan*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1979, s. 172.

45 Umut Özkırmımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, 1. bs., Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999, s. 226, 231.

Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994, s. 126.

46 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, 1. bs., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 149-150.

Ekim Cumhuriyet Bayramı (1925), 19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı (1935) ve 30 Ağustos Zafer Bayramı (1935) gibi bayramların ilan edildiği görülmektedir.

Cumhuriyet Devri âşıklarının da millî bayramlar için yazdıkları şiirlerde, bu bayramları hatırlatmaları, övmeleri ve önemini bildirmeleri dikkat çekmektedir. Âşıkların şiirlerinde 30 Ağustos Zafer Bayramı'nı, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı'nı, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nı ve 19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı'nı andıkları, önemini belirttikleri ve coşkuyla karşıladıkları görülür. Örneğin Âşık Şeref Taşlıova 30 Ağustos Zafer Bayramı'nı "30 Ağustos Bayramı / Yazılmıştır şanı Türk'ün / Bayraklarla süslenmiştir / Bu cennet vatanı Türk'ün"⁴⁷ dizeleriyle anarken "Millî Egemenlik Türk Milletinin" başlıklı şiirinde ise "Ata armağanı ey Türk gençliği / Kanında taşırısın yüce benliği / Çocuklara verdi bayram şenliği / Millî egemenlik Türk milletinin"⁴⁸ mısralarıyla 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nı anmaktadır. Âşık Murat Çobanoğlu ise "Vatanımın şenlik şölen dört yanı / Dillerine cumhuriyet yazıldı / Elli yaşın kutlu olsun nişanı / Yıllarına cumhuriyet yazıldı."⁴⁹ sözleriyle Cumhuriyet Bayramı'nı anar. Âşık Ferrahi ise "Mayıs 19'dur bugün bayramdır / Düşmanın bağına çökün çocuklar / Bütün Türk milleti ona hayrandır / Coşun derya gibi akın çocuklar"⁵⁰ dizeleriyle 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı'nı kutlamaktadır.

Âşık Feymani ise diğer âşıklardan farklı olarak cumhuriyet ile birlikte kutlanan bayramlara değil, Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan geleneksel bahar bayramı Nevruz'u anarak tarihsel köklere dikkat çeker. Nevruz'un Türk'ün bayramı olduğunu belirtir. Feymani şiirinde Altaylardan Viyana'ya kadar Türklerin hüküm sürdüğü coğrafyada bu bayramın ilelebet kutlanacağını, Nevruz'un Türk takviminin yılbaşı olduğunu, çok eski zamanlardan beri bu bayramın kutlandığını⁵¹ ifade eder.

Millî Birlik ve Beraberlik

Çok uluslu devlet yapısından vazgeçilerek ulus devlet anlayışıyla kurulan yeni devlette millî birlik ve beraberlik, en çok ihtiyaç duyulan olgular arasında yer alır. Çünkü millî bir devleti ayakta tutabilmek ancak bu birliktelikle mümkün olacaktır. Nitekim etnik bir topluluğun altı ana özelliğinden birisi de nüfusun önemli kesimleri arasındaki dayanışma duygusudur.⁵² Bu duruma Ziya Gökalp de dikkat çekerek vatan ve millet nasıl seviliyorsa bütün millettaşların da öylece sevilmesi gerektiğini⁵³ söyler.

47 Âşık Şeref Taşlıova, *Gönül Bahçesi*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 22.

48 *Age.*, s. 52

49 Ali Kafkasyalı, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998, s. 303.

50 Halil Atılğan, *Ceyhanlı Âşık Ferrahi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 122.

51 Âşık Feymânî, *Gönül Sarayı*, Kadırlı Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2006, s. 52, 53.

52 Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994, s. 42.

53 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 7. bs., Varlık Yayınları, İstanbul 1968, s. 81.

Cumhuriyet Devri âşıklarının şiirlerinde yapılan incelemelerde ise millî birlik ve beraberliğin korunması yönünde kolektif nasihatler tespit edilmiştir. Çünkü cumhuriyetin ilanından sonraki yıllarda Türkiye özelinde büyük ölçekli bazı problemler görülmüştür. 27 Mayıs 1960 darbesi, 12 Mart 1971 muhtırası, 12 Eylül 1980 darbesi gibi tarihî olayların öncesinde ve sonrasında yaşanan siyasi ayrışmalar Cumhuriyet Devri âşıklarında millî birlik ve beraberliğin bozulduğu/bozulacağı korkularını oluşturmuştur. Bu bağlamda âşıkların özellikle gençlere yönelik millet olgusunu vurgulama, beraberliğin güzelliğini anlatma, düşmanlara karşı birlikteliğin önemine dikkat çekme gibi kolektif nasihatlerde buldukları görülür. Bu âşıklardan birisi de Âşık Veysel'dir. Nitekim Bayram Durbilmez, onun âşık tarzı Türk şiirine millet olma şuurunu yerleştiren öncü âşıklardan olduğunu⁵⁴ belirtirken Doğan Kaya ise onun daima birleştirici kaynaştırıcı bir tavır aldığını⁵⁵ söyler. Her iki araştırmacı da çok haklıdır. Nitekim Âşık Veysel, Türklerin tarih boyu hep birlik içerisinde yaşadığını “Birleşiriz bir bayrağın altında / Biz Türklerin ikilik yok aslında / Yanar tutuşuruz vatan aşkında / Hepimiz bu yurdun evlâtlarıyız”⁵⁶ dizeleriyle anlatırken bir başka şiirinde ise birlik olmayı “İtimat edersen benim sözüme / Gel birlik kavline girelim kardaş / Birlik çok tatlıdır benzer üzüme / İçip şerbetine duralım kardaş”⁵⁷ sözleriyle öğütlediği görülür.

Âşık Şeref Taşlıova ise Türk milletinin her yaş ve cinsiyetten fertleriyle birlik olarak zafere eriştiğini⁵⁸ söylerken, Türk milletinin millî egemenliğe bir ve beraber olarak ulaştığını ifade eder: “Yan yana yürürüz yolda beraber / Albayrak taşıyız elde beraber / Gururla söyleriz dilde beraber / Millî egemenlik Türk milletinin.”⁵⁹

Âşık Murat Çobanoğlu da bu temi şiirlerinde yoğun bir şekilde işleyen âşıktır. Çobanoğlu, söz konusu şiirlerinde aynı soydan olup aynı kaderi yaşayan Türk milletine vatanını koruması⁶⁰ nasihatinde bulunurken millî birlik ve beraberliğin Türklere dirlik getirdiği⁶¹ tespitinde bulunur. Çobanoğlu bu teme o kadar önem verir ki “Hepimiz Biriz” isimli şiirinde din duygusundan da faydalanarak Türk milletini birlik ve beraberliğe ikna etmeye çalışır: “Bizleri yaratan Rahmanımız bir / Ay yıldızlı bayrak nişanımız bir / Biz ki Müslümanız, Kur’anımız bir / Ne sen ne ben ne o, hepimiz bir.”⁶²

54 Türk Yurdu, Bayram Durbilmez, “Âşık Veysel’in Şiirlerinde Millî Birlik Fikri ve Türk Dünyası” <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=688> [Erişim Tarihi: 13.05.2023].

55 Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Doğan Kaya, “Âşık Veysel’de Millî Birlik Düşüncesi ve Vatan Sevgisi”, https://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/dogan_kaya_asik_veysel_vatan_sevgisi.pdf [Erişim Tarihi: 18.05.2023].

56 Âşık Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s. 163.

57 *Age.*, s. 60.

58 Âşık Şeref Taşlıova, *Gönül Bahçesi*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 11.

59 *Age.*, s. 52.

60 Ali Kafkasyalı, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998, s. 165, 176, 237.

61 *Age.*, s. 176.

62 *Age.*, s. 263.

Âşık Feymani de birlikteliğe dikkat çekmek için nasihatlerini açıkça yapan bir başka isimdir. Feymani, fakirliğin, zenginliğin, mezhebin, dilin ve rengin birlik ve beraberliğe zarar vermemesi gerektiğini⁶³ söylerken “Cahil sözü egridir / Neyse değse ağırdır / Kardeşliğe çağırır / Yurtta sulh cihanda sulh”⁶⁴ sözleriyle birlik çağrısı yapar.

Kadirli Âşık Halil Karabulut “Birlik” isimli şiirinde aynı vatanda yaşayıp, aynı soydan gelindiğini, bu bağlamda ayrılığın gereksiz olduğunu, birlikle her zorluğun aşılarak sıkıntılara çözüm bulunabileceğini ve ideallere ulaşılabilirliğini⁶⁵ söyler. Âşık dinleyenlerini bu düşünceye ikna etmek için “Kardeşçe sevişin, sarışın dedi / İçeride, dışarıda barışın dedi / Çağdaş milletlerle yarışın dedi / Böyle geri geri sekin mi dedi”⁶⁶ sitemiyle Mustafa Kemal’in dilinden nasihatlere yer verir. Âşık Ali İzzet Özkan da yurt içinde yaşanan siyasi ayrışmaların millî birlik ve beraberliğe zarar verdiğini Atatürk’e hitaben yazdığı şiirinde “Fitne fesat ellerinde kaldı mülk / Kardeşler kardaşa düşman oldu gel.”⁶⁷ dizeleriyle ifade eder.

Millî Egemenlik

Milliyetçiliğin hâkim kılınmasında millî irade önemli bir rol oynar. Millettin fertlerini ayrıcalıklı olduklarına, kendi kararlarını verebileceklerine ikna edebilmek için onların iradesine bağlı olan bir rejim kurulmalıdır. Nitekim milletler ve millî irade hakkında bir kültürel doktrin ile millî emellerin ve millî iradenin gerçekleşmesine dair reçeteleri de içeren bir ideoloji⁶⁸ milliyetçilik olarak değerlendirilebilir. Millî egemenliğin hâkim olduğu cumhuriyet rejimine geçilmesi Türk milliyetçilerinin hayalini kurdukları bir idealdir. Nitekim Yusuf Akçura Türkiye Cumhuriyeti’nin başta Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ismiyle, sonra hakiki ismiyle kurulmasının Türk milliyetçiliği açısından Türkçülük idealinin gerçekleşmesi demek⁶⁹ olduğunu ifade eder.

Bu bağlamda Cumhuriyet Devri âşıklarının şiirlerinde millî kimliğin inşası ve korunması adına üzerinde hassasiyetle ve ısrarla durdukları bir konu cumhuriyetin ilan edilerek millî egemenliğin hâkim kılınmasıdır. Eserlerde yapılan incelemelerde artık cumhuriyet rejimine karar verildiği, devletin yönetim sisteminin değiştiği, yeni kanunların çıkarıldığı, cumhuriyetle Türk milletinin en eski zamanlardan beri düşkün olduğu hürriyete eriştiği ve kurulan cumhuriyetin korunması gibi bilgi ve düşüncelerin halka kolektif bir şekilde anlatıldığı görülmektedir. Örneğin Âşık Veysel bu bilgi ve düşünceleri “İptida kongre kuruldu burda / Cumhuriyete karar verildi burda /

63 Âşık Feymânî, *Gönül Sarayı*, Kadırlı Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2006, s. 160.

64 *Age.*, s. 49.

65 Saim Sakaoğlu, *Senin Aşkınla Kadırlılı Âşık Halil Karabulut*, Nur Matbaası, Konya 1987, s. 88. 103.

66 *Age.*, s. 88.

67 İlhan Başgöz, *Âşık Ali İzzet Özkan*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1979, s. 104.

68 Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994, s. 119.

69 Yusuf Akçura, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi* 1. bs., Türk Kültürü Yayını, İstanbul 1978, s. 230.

Bulanık fikirler duruldu burda / Yayıldı âleme ünü Sivas'ın"⁷⁰ diye söylediği mısralarıyla anlatır. Âşık Şeref Taşlıova da millî egemenlik esasına dayalı olarak kurulan cumhuriyet ile ilgili bilgiler verir. Âşık millet meclisinin açıldığını, bu meclisin sesini yurdun her yerine duyurduğunu, Türk milletinin hürriyete eriştiğini,⁷¹ ifade eder. Türk gençliğine hitaben yazdığı şiirinde ise gençlere istikbal yolunda ilerlemelerini, hürriyetin Türklerle başladığını, kaybedilen hürriyetin Atatürk ile geri kazanıldığını⁷² anlatır. Millî egemenlik için cumhuriyetin öneminin farkında olan Taşlıova, bu düşüncesini ise "Cumhuriyet bahçe demokrasi gül / Şeref der hürriyet şakıyan bülbül / Yaşama sevinci uygarlıkta yol / Millî egemenlik Türk milletinin"⁷³ sözleriyle aktarır. Taşlıova, Çobanoğlu ile yaptığı bir atışmada ise "Atatürk kurtardı düşmandan yurdu / Yöntem yenilendi, yol yenilendi. Türk milleti için bir devlet kurdu / Gövde yenilendi, kol yenilendi."⁷⁴ diyerek yeni bir yönetim şeklinin benimsendiğini ifade eder.

Âşık Murat Çobanoğlu ise "Cumhuriyet Destanı" ismini verdiği şiirinde Türk milletinin hürriyeti kazandığını, ardından tüm zorluklara katlanarak cumhuriyete eriştiğinden⁷⁵ bahseder. Âşık Feymani de yeni rejim hakkındaki bilgi, düşünce ve nasihatlerini bildiren bir başka âşıktır. Feymani, Türk milletinin cumhuriyeti kurduğunu ve artık endişesinin olmadığını,⁷⁶ belirtirken Kadırlılı Âşık Halil Karabulut ise yeni kanunların yapıldığını, demokrasi kurularak memlekete yeni bir düzen getirildiğini,⁷⁷ anlatır. Ayrıca "Emanet eylerken cumhuriyeti / Size güvenmekti bütün niyeti / Kendi elinizle bu memleketi / Harap edin yakın, yıkın mı dedi?"⁷⁸ şeklinde yaptığı sitemle Türk gençliği arasında fikir ayrılıklarından doğan anarşist olaylara tepki gösterir. Cumhuriyetin kendilerine bir emanet olduğunu ve ona sahip çıkmaları gerektiğini nasihat eder. Yine âşık, Türk milletinin hürriyetle doğduğunu ve hürriyete âşık olduğunu,⁷⁹ ifade eder. Ferrahi de "Çocuklar" başlığını taşıyan şiirinde "Atamız Kemâl de Samsun'u sardı / Düşmanın elinden kurtardı yurdu / Bu Cumhuriyet'i Ata'mız kurdu / Gidin tarihlerde okun çocuklar"⁸⁰ diyerek cumhuriyetin önemi hakkında gençlere nasihatte bulunur.

70 Âşık Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s. 175.

71 Âşık Şeref Taşlıova, *Gönül Bahçesi*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 11.

72 *Age.*, s. 16.

73 *Age.*, s. 52.

74 Ali Kafkasyalı, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998, s. 371.

75 *Age.*, s. 303.

76 Âşık Feymânî, *Gönül Sarayı*, Kadırlı Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2006, s. 112.

77 Saim Sakaoğlu, *Senin Aşkınla Kadırlılı Âşık Halil Karabulut*, Nur Matbaası, Konya 1987, s. 184.

78 *Age.*, s. 88.

79 *Age.*, s. 172.

80 Halil Atılğan, *Ceyhanlı Âşık Ferrahi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 122.

Millî Kahramanlar

Cumhuriyet Devri âşıklarının millî bir kimlik oluşturmak için şiirlerinde işledikleri bir başka tem ise Türk milletinin tarih sahnesindeki varlıklarına yön veren kahramanlardır. Nitekim millî kimlik inşası için milliyetçiler, geçmiş kuşaklara ve ata yurduna karşı duyulan kadim inanç ve bağlılıklardan faydalanmışlardır.⁸¹ Âşıkların şiirlerinde millî bir şuur, gurur ve özlemle bu kahramanları cesaretleri, bilgelikleri ve liderlikleriyle andıkları ve insanlara anlattıkları görülür. Özellikle gençlere hitaben yazdıkları şiirlerde âşıkların gençleri, andıkları kahramanlar gibi olmaya, onları örnek almaya teşvik ettikleri görülür. Bu bağlamda Türk tarihinde yer edinmiş birçok tarihi şahsiyete şiirlerinde yer verdikleri tespit edilmiştir. Örneğin Âşık Veysel; “Atatürk’tür Türkiye’nin ihyası / Kurtardı vatani düşmanımızdan / Canını bu yolda eyledi feda / Biz dahi geçelim öz canımızdan”⁸² dizeleriyle Atatürk’ün Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasındaki rolünü belirttikten sonra vatan uğruna candan geçmeyi nasihat etmektedir. Âşık Veysel bir başka şiirinde ise “Samsun’a çıkınca bir asker idi / Bir aydınlık şarka doğru yürüdü / Emsâli bulunmaz bir cevher idi / Edeb erkân medeniyet membağı”⁸³ diyerek onun yeni bir devletin kurulmasındaki kişisel özelliklerinden bahseder. Âşık Veysel’in andığı bir başka kahraman ise Fatih Sultan Mehmet’tir. O, “Fatih Sultan Mehmet temeli kurdu / Ondan sonra oldu Türklerin yurdu / Edirne’den gelen o büyük ordu / Ay yıldız bayraktır nûrun İstanbul”⁸⁴ dizeleriyle Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethettiğini hatırlatır.

Âşık Şeref Taşlıova da millî kahramanları şiirlerinde sıklıkla anan bir başka isimdir. Taşlıova, “Ana Zübeyde” başlıklı şiirinde, Mustafa Kemal’in Türklüğün güneşi⁸⁵ olduğunu ifade eder. “Yazılı” başlıklı şiirinde ise “Mustafa Kemal’in Samsun yolculuğu, Türk milleti için bir kurtarıcı olması, düşmanı yenmesi ve meclise başkan seçilmesi”⁸⁶ gibi hususlardan bahseder. Taşlıova, farklı şiirlerinde Nene Hatun, Kara Fatma, Teoman, Mete Han, Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman’dan⁸⁷ övgüyle bahsetmiş ve özellikle gençlere bu isimleri örnek olarak göstermiştir.

Âşık Murat Çobanoğlu’nun da andığı kahramanlar arasında Mustafa Kemal Atatürk ilk sırada yer alır. Çobanoğlu Mustafa Kemal’in heybetiyle düşmanı yurttan çıkarttığını, sazı ve sözüyle onu andığını, onun Türk milletinin karanlık günlerine güneş gibi doğarak liderlik yaptığını⁸⁸

81 Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994, s. 128.

82 Âşık Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s. 168.

83 *Age.*, s. 171.

84 *Age.*, s. 182.

85 Âşık Şeref Taşlıova, *Gönül Bahçesi*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 9.

86 *Age.*, s. 10-11.

87 *Age.*, s. 12, 15, 16.

88 Ali Kafkasyalı, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998, s. 294, 309, 318, 321.

anlatır. Çobanoğlu, Kıbrıs için yazdığı şiirinde Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Alparslan'ı anarak Türklerin esir olamayacağını⁸⁹ belirtir.

Âşık Feymani de “İlkokuldan başlar ilmin temeli / Yükselmektir her insanın emeli / Rehber biliyorsan atam Kemâl'i / Okulu, kitabı, öğretmeni sev”⁹⁰ nasihatıyla özellikle gençlere seslenir. Âşık Ali İzzet Özkan'ın şiirlerinde yapılan incelemelerde ise “Atatürk'ün bir kahraman olmasına, tüm düşmanlara baş eğdirmesine ve yeni bir devlet kurmasına”⁹¹ dikkat çektiği görülür.

Kadirli Âşık Halil Karabulut'un lider arayanlara Atatürk'ü gösterdiği, onun izinden gidilmesi gerektiğini⁹² nasihat ettiği görülür. Âşığın diğer şiirlerinde de Sokullu Mehmet Paşa, Yavuz Sultan Selim Han, Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman, Mete Han, Atilla ve Alparslan'dan bahsederek, onların kahramanlıklarıyla öğündüğü, hatıralarına layık bir şekilde vatana sahip çıkmak gerektiğini⁹³ ifade ettiği görülür.

Âşık Ferrahi de Türk tarihinde yer alan kahramanlara şiirlerinde yer veren bir başka âşıktır. Örneğin “Kahramanlık” adını verdiği şiirinde Mustafa Kemal, İsmet İnönü, Fevzi Çakmak ve Kazım Karabekir'in yeni bir devletin kuruluş aşamasında düşmana karşı gösterdikleri başarılarından⁹⁴ bahseder. “Vatan Şiiri” isimli eserinde ise “Vatan için kanım istiyor akmak / Vız gelir bizlere kaleler yıkmak / Kara Kâzım Paşa Mareşal Çakmak / Türk evladı vatan senin vatandır”⁹⁵ sözleriyle hem askeri başarıları ile bilinen önemli isimleri anar, hem de Türk gençliğine vatana sahip çıkması için nasihatte bulunur.

Milliyeti Sevme

Millet, Türkçe Sözlük'te: “Çoğunlukla aynı topraklar üzerinde yaşayan, aralarında dil, tarih, duygu, ülkü, gelenek ve görenek birliği olan insan topluluğu, ulus.”⁹⁶ şeklinde tanımlanırken milliyet ise “Bağlı bulunulan millet”⁹⁷ diye tanımlanır. Millî kimliklerin oluşturulmasında milliyetin öne çıkarılması önemli bir rol oynar. Hatta en önemli paydalar arasında yer aldığı iddia edilebilir. Nitekim Yusuf Akçura'nın her milletin diğer milletlere karşı kendi özelliklerine dikkat çektiğini ve genellikle kendi üstünlüğünü savunduğunu⁹⁸ belirtmesi bu durumla ilgilidir.

89 *Age.*, s. 306.

90 Âşık Feymânî, *Gönül Sarayı*, Kadırlı Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2006, s. 54.

91 Gönül Turgut, *Âşık Ali İzzet Özkan*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1966, s. 14, 19.

92 Saim Sakaoğlu, *Senin Aşkınla Kadırlı Âşık Halil Karabulut*, Nur Matbaası, Konya 1987, s. 82, 83, 173.

93 *Age.*, s. 150, 174.

94 Halil Atılğan, *Ceyhanlı Âşık Ferrahi, Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara 1997, s. 49.

95 *Age.*, s. 97.

96 Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 11. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 1683.

97 *Age.*, s. 1684.

98 Yusuf Akçura, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi* 1. bs., Türk Kültürü Yayını, İstanbul 1978, s. 34.

Anthony D. Smith de benzer bir tespitle bulunarak milletler dünyasında her bir milletin biricik, eşsiz ve seçilmiş⁹⁹ olduklarını belirtir.

O hâlde millî bir kimliğin oluşturulması için o milletin fertlerinin milliyetlerini sevmeleri gerekir. Bu sevgiyi oluşturmak için de o milletin özelliklerinin bilimsel düşünce veya hamasi duygular ile anlatılması/hatırlatılması gerekmektedir. Türk Derneği (1908), Türk Yurdu Cemiyeti (1911), Türk Ocağı (1912), Türk Antropoloji Enstitüsü (1925), Türk Tarih Kurumu (1931), Halkevleri (1932), Köy Enstitüleri (1940), Halkodaları (1940), gibi Osmanlı Devleti'nin son döneminde veya Erken Cumhuriyet Dönemi'nde açılan kurumlar, Türklere milletin özelliklerine dair farkındalık oluşturma ve milliyetini sevdirmeye amaçlı çalışmalardır.

Cumhuriyet Devri âşıkları da kolektif nasihatleri ile bu sürece destek vermişlerdir. Âşıkların şiirlerinde yapılan incelemelerde Türk oldukları için gurur duydukları ve Türklerin tarihin her döneminde şan ve şeref sahibi olduklarını ifade ettikleri görülür. Türk milletinin dünyada başka bir benzerinin olmadığını, Türklerin çok becerikli ve tarihin en eski milleti olduğunu söylemeleri dikkat çeker. Örneğin Âşık Veysel, Türk olduğu için iftihar ettiğini ve soyunun temiz olduğunu, kendisine Türk adının ecdattan miras kaldığını başkaca bir isme ihtiyacının olmadığını¹⁰⁰ ifade eder.

Âşık Şeref Taşlıova ise farklı şiirlerinde Türklerin tarihinin her bir çağında şan ve şeref sahibi olduğunu ifade ettikten sonra kanlarının asil, temiz ve kudretli olduğunu belirtir. Âşık aynı zamanda yüce bir soya sahip olan Türklerin birçok coğrafyada eserinin olduğunu¹⁰¹ ifade eder. Bu bağlamda “Asya’dan gelmiş aslımız / Oğuz boyundan neslimiz / Cihanda yoktur mislimiz / Bu şan senin Türk gençliği”¹⁰² diye söylediği mısralarda Türk gençliğinin sahip olduğu kıymeti bilmesini ister. Âşık Murat Çobanoğlu da Türk milletine olan sevgisini “Meydana girince kükremez mi er / Türkün evlâdında doludur hüner / Bir erimiz yüz bin düşmana yeter / Bu devletin karşısında kim durur?”¹⁰³ dizeleriyle ifade ederek düşmanlara karşı meydan okur. Âşık Feymani de mensubu olduğu millete karşı duyduğu sevgisini ifade eden âşıklar arasında yer alır. Türkün şanı ve kanından şüphe duymadığını¹⁰⁴ belirten âşık, bir başka şiirinde ise “Viyanadan, Çin seddine / Selam Oğuz’un ceddine.”¹⁰⁵ mısralarıyla Türklerin ne kadar büyük bir coğrafyada hüküm sürmüş bir millet olduğunu hatırlatır.

99 Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994, s. 136.

100 Âşık Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s. 162, 234.

101 Âşık Şeref Taşlıova, *Gönül Bahçesi*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 10, 13, 16, 47.

102 *Age.*, s. 15.

103 Ali Kafkasyalı, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998, s. 325.

104 Âşık Feymânî, *Gönül Sarayı*, Kadırlı Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2006, s. 59.

105 *Age.*, s. 60.

Âşık Ali İzzet Özkan Türk milletine karşı sevgisini “Asil Türk Evladı”¹⁰⁶ ifadesiyle anlatırken Türk ordusuna karşı duyduğu sevgisini ise “Allah’ın ordusu Türk’ün ordusu”¹⁰⁷ dizesiyle de ifade eder. Kadırlılı Âşık Halil Karabulut “Büyük milletim”¹⁰⁸ diyerek belirtir. Bir başka şiirinde ise bu sevgisini daha açık bir şekilde “Türküm, bilir beni dostlar düşmanlar / Her milletten daha önce vardım ben / Orta Asya benimdi bir zamanlar / Onun için derim ‘Anayurdum’ ben.”¹⁰⁹ dizeleriyle belirtir. Âşık Ferrahi de Türk milletine karşı olan sevgisini farklı şiirlerinde dile getirir. Türk milletinin geçmişteki başarılarına da hatırlatmada bulunan Feymani bu durumu “Korkma düşmandan sen Türk oğlu Türksün / Haykır düşman senin sesinden türksün / Ezelden kahraman yüreği perksin / Düşmanın kanını dökün çocuklar”¹¹⁰ diyerek milliyetine karşı duyduğu sevgiyi ifade eder.

Şehitlik ve Gazilik

Türkler, tarih boyu savaştı özellikleri ve askerî alandaki başarıları ile dikkat çekmişlerdir. İslamiyet’in kabulü ile birlikte din ve vatan uğruna can verenlerin şehit, kalanların ise gazi kabul edilmesi Türklerde şehitlik ve gazilik kavramlarını daha kutsal bir hâle getirmiştir. Başta destan ve efsane gibi türler etrafında oluşan şehitlik ve gazilik anlatıları, Türkler arasında bu kavramlara yüklenen değerleri göstermektedir. Anlatılarda ve diğer türlerde şehitliğin ve gaziliğin övüldüğü, insanların din ve vatan için şehit veya gazi olmaya özendirildiği, şehit ve gazilerin ise hayırla ve özlemle anıldığı, hatıralarının canlı tutulduğu görülmektedir. Nitekim bir milletin belirgin özellikleri arasında şehitlerin hatırlandığı törenler¹¹¹ dikkat çeker.

Millî bir kimlik ve bilincin oluşması amacıyla olan Cumhuriyet Devri âşıklarının da şiirlerinde güçlü bir şekilde işledikleri temlerden biri de vatan için şehit veya gazi olma temidir. Âşıkların şiirlerinde askerlerin vatan için kurban edilmeleri/can vermeleri hatırlatılır, şehit olma özlemi ve şehit olanların saygıyla anılmaları görülür. Vatan için milyonlarca şehit verildiği, şehitliğin yaratıcıdan bir hediye olduğu belirtilir. Örneğin Âşık Veysel, Mustafa Kemal’in vatani düşman işgalinden kurtarmak için kurbanlık olarak nitelediği binlerce asker ile düşmanı vatandan kovduğunu¹¹² ifade eder. Bir başka şiirinde ise vatan için şehit olma isteğini; “Bizi bugün için beslemiş vatan / Ne mutlu bu yolda olaydım kurban / Çekilip karşıma çıkınca düşman / Süngü vursa idim düşman döşüne”¹¹³ dizeleriyle ifade ederken geçmişten günümüze vatan için al kanlarını döken kişileri şehit diyerek saygıyla andıklarını¹¹⁴ belirtir.

106 Gönül Turgut, *Âşık Ali İzzet Özkan*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1966, s. 14.

107 İlhan Başgöz, *Âşık Ali İzzet Özkan*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1979, s. 102.

108 Saim Sakaoğlu, *Senin Aşkınla Kadırlılı Âşık Halil Karabulut*, Nur Matbaası, Konya 1987, s. 112.

109 *Age.*, s. 172.

110 Halil Atılğan, Ceyhanlı Âşık Ferrahi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 122.

111 Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994, s. 126.

112 Âşık Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s., 171.

113 *Age.*, s. 162.

114 *Age.*, s. 161.

Âşık Şeref Taşlıova ise bir annenin oğluna ettiği nasihati; “Anne der yavrum durma git / Ya gazi ol ya da şehit / İşte buna Tanrı şahit / Sarsılmaz imanı Türk’ün”¹¹⁵ diye söylediği dörtlükle aktarır. Âşık Murat Çobanoğlu da şiirlerinde bu temi işleyen âşıklar arasında yer alır. Çobanoğlu, vatan için canını feda edeceğini¹¹⁶ söyler. “Oğul” ismini verdiği ve tüm Türk gençliğine nasihat ettiği şiirinde “Dikkat eyle kayıp etme şansını / Şehitlerim döktü ona kanını / Esirgeme kurban eyle canını / Vatanıma leke gelmesin oğul”¹¹⁷ mısralarıyla geçmişte vatan için şehitlerin kanlarını döktüğünü söyler.

Feymani ise “Anadolun” ismini verdiği şiirinde Türklerin tarih boyu Anadolu için milyonlarca şehit verdiğini, bu topraklarda bulunmanın bedelinin ağır olduğunu¹¹⁸ ifade eder. Feymani Azaplı köyünden Çukurca’da şehit olan Mitad için yazdığı şiirin tamamında şehitlik hakkında övgü dolu sözler söyler. Şehitliği özendirdiği ve şehitlerin ulaşacakları makamlar ile ilgili aşağıda verilen dörtlük oldukça dikkat çekicidir: “Şehitlik Hak’tan hediye / Ne mutlu erişmek, böyle sevgiye / Şu gelen Resûl’ün konuğu diye / Kabristana bildirmişler Mitad’ı.”¹¹⁹

Âşık Halil Karabulut ise Kıbrıs’ın Yunanlılara bırakılmaması gerektiğine dikkat çekerken geçmişte şehit veya gazi olanların hatıralarına şu mısralar ile dikkat çeker: “Biz Kıbrıs’ı bırakırsak Yunan’a / Dostumuz ne söyler, ya düşman ne der? / Sızlamaz mı ecdatların kemiği / Gaziler ne söyler, şehidân ne der.”¹²⁰ Bir başka şiirinde ise geçmişte can veren şehitlerin dillerinden onların esaret ve zilleti kabul etmeyip bayrak, vatan ve namus için şehit olduklarını¹²¹ ifade eder. Ferrahi ise “Vatan Şiiri” adını verdiği eserinde Türk gençliğine vatan için çalış şehit ol¹²² diyerek seslenir. Yine vatanın tüm sınırlarının şehitler ile örtülü¹²³ olduğunu belirtir. “Çocuklar” ismini verdiği şiirinde onlara hitaben vatan uğruna canını feda edeceğini¹²⁴ ifade eder. Kıbrıs için yazmış olduğu şiirinde ise vatan için şehit olmayı “Harpten kaçarsa Allah demez kul / İsteme dünyada para ile pul / Ger göğsünü vatan için şehit ol / Gerin Türk milleti zafer günüdür.”¹²⁵ diye söylediği dörtlükle özendirir. Âşık Ali İzzet Özkan da “Turnalar” başlıklı şiirinde Pasin’i şehitler yatağı olarak nitelerken vatan için ne kadar çok şehit verildiğine dikkat çeker. Âşık aynı şiirde “Erzurum’un kahraman dadaşları / Cesedsiz gezer harbde başları”¹²⁶ dizeleri ile daha çok efsane gibi anlatılarda başı kesilmesine rağmen hâlâ savaşmaya devam eden şehitlere telmihte bulunur.

115 Âşık Şeref Taşlıova, *Gönül Bahçesi*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 23.

116 Ali Kafkasyalı, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998, s. 134.

117 *Age.*, s. 305.

118 Âşık Feymânî, *Gönül Sarayı*, Kadırlı Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2006, s. 51.

119 *Age.*, s. 151.

120 Saim Sakaoğlu, *Senin Aşkınla Kadırlılı Âşık Halil Karabulut*, Nur Matbaası, Konya 1987, s. 150.

121 *Age.*, s. 172.

122 Halil Atılgan, *Ceyhanlı Âşık Ferrahi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 97.

123 *Age.*, s. 119.

124 *Age.*, s. 122.

125 *Age.*, s. 145.

126 İlhan Başgöz, *Âşık Ali İzzet Özkan*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1979, s. 151.

Türk Tarihi

Millî kimliğin temel özellikleri arasında bulunan bir başka unsur ise ortak mitler ve tarihî bir bellektir.¹²⁷ Milletin fertleri birbirine bağlayan onların yüzyıllardır biriktirdikleri ortak anılarıdır. Söz konusu ortak anılar, özellikle kriz dönemlerinde hatırlanır/hatırlatılır ve karşılaşılan krizi aşmak için motivasyon kaynağı yapılıır. Türk milletine tarihlerindeki başarı ve kahramanlıkları siyasi arenadaki en kritik dönemlerinde farklı kişi ve şekillerde anlatılmış, öğretilmiş ve hatırlatılmıştır. Söz konusu kahramanlıkların özellikle hamasi duygular ile anlatılarak hatırlatılmasında dönemin âşıkları da önemli bir işlevi yerine getirmişlerdir.

Âşıkların şiirlerinde Türklerin ilk yurtlarını, ilk hakanlarını, Ergenekon Destanı gibi mitik anlatılarını, Osmanlı döneminde genişleyen sınırlarını, haçlı seferlerine karşı kazanılan başarılarını, Samsun'dan başlayan kurtuluş mücadelesini, Kurtuluş Savaşı sürecindeki askerî başarılarını, Türk kadınının fedakârlıklarını, Kore Savaşı'nı, Kıbrıs Savaşı'nı, tarihsel bilgi ve hamasi duyguları, didaktik bir üslupla anlattıkları görülür. Örneğin Âşık Veysel "Dumlupınar Sandıklı'nın cephesi / Dağları yıkıyor topların sesi / Kahraman askerin hücum etmesi / Cihan sele gitti al kanımızdan"¹²⁸ dörtlüğüyle Dumlupınar Savaşı'ndaki kahramanlıkları anlatır.

Âşık Şeref Taşlıova "Bir başım Kosova biri Çaldıran / Bir ucum Çamlıbel bir ucum Harran / Bir ucum Ötüken bir ucum Turan / Şimdi ıssız pek telâşlı ovayım"¹²⁹ diyerek söylediği dörtlükte Türklerin yaşadığı coğrafyaya ve verdikleri mücadeleye telmihte bulunur. "Hey" isimli şiirinde ise söylediği "Medeniyet çirasını yakan biz / Üç kıt'aya seller gibi akan biz / Dünyada ilk devlet kuran hakan biz / Esirlik görmedik yaşımızda hey"¹³⁰ dizeleriyle tarihi bilgileri hamasi bir üslupla anlatır. Feymani ise "Körükle ateş yakalı / Bakırdan dağı yıkalı / Ergenekon'dan çıkalı / Nevruz, Türk'ün bayramıdır."¹³¹ dörtlüğüyle Ergenekon Destanı'na da atıfta bulunur.

Âşık Murat Çobanoğlu da şiirlerinde Türk milletinin yakın tarihte yaptığı savaşları anlatır. Örneğin "Şehitler yatağı gâziler yurdu / Saldıran düşmanın ağzını kırdı / Kaç kere Moskof'u yerlere serdi / Kastedeni vurur şanlı Karsımız."¹³² mısralarıyla Ruslarla yapılan savaşlar ve elde edilen başarılar hakkında bilgi verir. Çobanoğlu "Atatürk Destanı" adını verdiği şiirinde de İngilizlerin İstanbul'dan, Yunanlıların İzmir'den çıkarılmasını, Sivas ve Erzurum Kongreleri'nden, Kocatepe ve Dumlupınar Savaşları'ndan¹³³ bahseder. Âşık Ali İzzet Özkan ise Kıbrıs olayları üzerine yazdığı şiirinde İstiklal Savaşı ve Kore Savaşı'nda Türklerin kazandığı

127 Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994, s. 31, 32.

128 Âşık Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s. 168.

129 Âşık Şeref Taşlıova, *Gönül Bahçesi*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 47.

130 *Age.*, s. 70.

131 Âşık Feymânî, *Gönül Sarayı*, Kadırlı Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2006, s. 53.

132 Ali Kafkasyalı, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998, s. 262.

133 *Age.*, s. 309.

başarılarından¹³⁴ bahseder. Kadırlili Âşık Halil Karabulut da Türk tarihinden çok sayıda örnekler vererek gençlere nasihatlerde bulunur. Âşık, Türklerin şanlı günlerinde Yunanlılara karşı kazanılan zaferlerden, Türk kadınının Kurtuluş Savaşı'nda gösterdiği özveriden bahsederken aynı zamanda Şanlıurfa, Gaziantep, Kahramanmaraş, Adana, İzmir, Eskişehir ve Dumlupınar'da kazanılan¹³⁵ başarıları da milli bir gurur ile anar. Ayrıca âşık, Türkler için büyük öneme sahip Semerkant ve Buhara gibi şehirlerden, Aral ve Hazar gibi göllerden ve Türklere karşı düzenlenen haçlı seferlerinden¹³⁶ bahseder.

Ferrahi de “Kahramanlık Şiiri” başlığını taşıyan eserinde Yunanlılara karşı İzmir’de kazanılan başarıdan bahsederken bir başka şiirinde ise “Atamız Kemâl de Samsun’u sardı / Düşmanın elinden kurtardı yurdu / Bu Cumhuriyet’i Ata’mız kurdu / Gidin tarihlerde okun çocuklar”¹³⁷ sözleriyle Mustafa Kemal Atatürk’ün Samsun’da başlattığı mücadeleye dikkat çeker.

Vatan/Memleket Sevgisi

Millî bir kimliğin oluşturulabilmesi için olması gereken bir başka temel unsur da tarihî bir toprak/ülke ya da yurt¹³⁸ olarak tanımlanır. Nitekim Murat Kılıç, milliyetçilik tanımlarının ne kadar farklı olursa olsun bunların önemli bir kısmında toprak, vatan, yurt gibi kavramların milletin birer unsuru olarak kabul edildiğini¹³⁹ belirtir. Millî kimlik inşasında başat öğeler arasında yer alan vatan sevgisi, Türk kültür tarihinin her döneminde belirgin bir şekilde görülmüştür. Nitekim Ziya Gökalp, Türklerdeki vatan sevgisini Türk tarihinden aldığı örneklerle¹⁴⁰ detaylı bir şekilde anlatır. Vatan, Türkler için geçmişten günümüze hep kutsal bir toprak parçası olarak kabul edilmiştir. Tarih boyu çok geniş bir coğrafyayı farklı zamanlarda kendilerine yurt edinen Türkler, toprağın kanla alınıp ancak kanla verilebileceğine inanmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluş aşamasında Misakımillî sınırları belirlenmiş ve bu sınırlardan bir çakıl tanesi kadar dahi toprak kaybına tahammülün olmadığı bildirilmiştir. Kaybedilen toprakları ecdat yadigarı olarak gören Türkler, Misakımillî sınırlarını ise vatan olarak kabul etmişler ve bu sınır içerisinde Türkiye Cumhuriyeti’ni kurmuşlardır.

Tüm bu zorlukların farkında olan ve millî kimliğin gelişmesinde vatan bilinci ve sevgisinin önemini bilen âşıklar da şiirlerinde vatan sevgisi temini güçlü bir şekilde işlemişlerdir. Yapılan incelemelerde âşıkların cennete benzettikleri vatana içten bir sevgi duyulmasını, vatan için çalışılmasını, vatanın her şey olduğunu, vatandan daha güzel bir şey olamayacağını, vatanının

134 Gönül Turgut, *Âşık Ali İzzet Özkan*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1966, s. 6.

135 Saim Sakaoğlu, *Senin Aşıkla Kadırlili Âşık Halil Karabulut*, Nur Matbaası, Konya 1987, s. 112, 127, 145, 172, 173.

136 *Age.*, s. 172-173.

137 Halil Atılğan, *Ceyhanlı Âşık Ferrahi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 49, 122.

138 Anthony D. Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994, s. 31-32.

139 Murat Kılıç, “Erken Cumhuriyet Dönemi”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16, (2007), s. 122.

140 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 7. bs., Varlık Yayınları, İstanbul 1968, s. 135-139.

her köşesinde ayrı bir güzelliğin olduğunu, düşmanlardan korunması gerektiği gibi hususları öğütledikleri tespit edilmiştir. Örneğin Âşık Veysel, vatan sevgisinin samimi bir şekilde hissedilmesi, vatan için çalışması gerektiğini, vatan sevgisini kendisine annesinin verdiğini ve vatanın cennete benzediğini¹⁴¹ söyler.

Âşık Şeref Taşlıova da vatani cennete benzetir. Vatanın kendisi için nefesi dahil her şeyi olduğunu¹⁴² söyler. Âşık Murat Çobanoğlu ise vatandan daha tatlı bir şey olamayacağını, vatan sevgisinin cehaleti bitireceğini, sevmeyi ve sevilmeyi öğreteceğini, kendisine dünyayı dahi verseler yine de vatanın en güzel¹⁴³ olduğunu söyler.

Feymani de diğer âşıklar gibi vatani cennete¹⁴⁴ benzetir. Anadolu'nun her bir köşesinde ayrı bir güzelliğin olduğunu¹⁴⁵ bildirir. Ayrıca "Aziz" diye nitelediği vatanın bozkırlıktan çıkarak yemyeşil olması için ağaç dikilmesini ister.¹⁴⁶ Ferrahi Türk gençliğine nasihat ettiği şiirinde vatanın düşmana bırakılmamasını, vatan sevgisine erişen kişinin maksada ulaştığını¹⁴⁷ söyler.

Yenileşme/Modernleşme Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nin son zamanları gerisinde kaldığı batıyı başta teknoloji olmak üzere birçok alanda yakalamaya çalışmak ile geçmiştir. Özellikle askerî alanda başlayan yenilikleri, eğitim, kültür, tıp ve mühendislik gibi alanlarda yapılan çalışmalar takip etmiş ancak bir türlü istenen başarı yakalanamamış ve Osmanlı Devleti yıkılmıştır. Ardından 20. yüzyılın gerekleri doğrultusunda başta teknik, iktisadi ve kültürel alanda olmak üzere birçok sahada yeni kurulan devletin büyümesi/gelişmesi için yenileşme ve modernleşme çalışmaları başlatılmıştır. Türkiye İktisat Kongresi'nde (1923) alınan kararlar, Türkiye İş Bankası'nın kurulması (1924), Türk Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi (1926), Sanayi Teşvik Kanunu'nun (1927) çıkarılması gibi Erken Cumhuriyet Devri'nde atılan adımlar bu çalışmalardan bazılarıdır. Bu durum millî kimliğin inşasında önemli bir basamak olarak kabul edilebilir. Nitekim toplumlar milliyetçiliği kullanarak belirli bir hedefe, örneğin sanayileşmeye, kalkınmaya yönelirler.¹⁴⁸ Ziya Gökalp de bu duruma millî iktisat kuramları ile memlekette tarımdan vazgeçmeden sanayileşmek gerektiğini¹⁴⁹ söyleyerek dikkat çeker. Millî bir şuur ve heyecanla yapılan söz konusu yenileşme ve modernleşme çalışmalarıyla bu çalışmaların sonraki yıllara uzanan çıktılarını âşıklar

141 Âşık Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s. 161, 176, 172, 213.

142 Âşık Şeref Taşlıova, *Gönül Bahçesi*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 38, 55, 49.

143 Ali Kafkasyalı, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998, s. 172, 216, 292.

144 Âşık Feymânî, *Gönül Sarayı*, Kadiri Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2006, s. 50.

145 *Age.*, s. 51.

146 *Age.*, s. 57.

147 Halil Atılğan, *Ceyhanlı Âşık Ferrahi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 95, 97.

148 Umut Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, 1. bs., Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999, s. 105.

149 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 7. bs., Varlık Yayınları, İstanbul 1968, s. 163.

şiiirlerinde yer vermiş, çalışmalarından övgüyle bahsetmiş, yapılanların korunması ve geliştirilmesi için tespit ve nasihatlerde bulunmuşlardır.

Yapılan incelemelerde âşıkların tarım ve teknoloji alanında yapılan çalışmaları överek anlattıkları, eğitimin önemine dikkat çekerek gençlere nasihatlerde buldukları, kadın-erkek eşitliğinin sağlandığını belirttikleri görülürken demiryollarının yapıldığını, fabrikaların kurulduğunu söyledikleri ve özellikle gençlere çok çalışmayı öğütledikleri tespit edilmiştir. Örneğin Âşık Veysel “Kurtardık vatani bu belâlardan / Tiren hattı küşat ettik her yerden / Terakk’etti mektebimiz hep birden / Teşekkür kazandık müşranımızdan”¹⁵⁰ diyerek cumhuriyetin ilanından sonra yapımı hızlandırılan demiryollarına dikkat çekmektedir. Âşık, Atatürk’ün ölümü üzerine yazdığı şiirinde ise “Fabrikalar icâd etti / Atalığın ispat etti / Varlığın Türk’e terk etti / Döndü çark devran ağladı”¹⁵¹ dörtlüğüyle cumhuriyet devrinde yapılan fabrikaları anlatmaktadır. Verilen örneklerde modernleşme anlamında yapılan somut çalışmalara dikkat çeken Âşık Veysel, aynı zamanda özellikle gençlere çalışmayı öğütlemektedir. Örneğin “Vatan Sevgisini İçten Duyanlar” isimli şiirinde vatan aşkı ile çalışanların mutlaka başarılı olacağını, dünyada mutlu olmak için çocukların okutulması ve halka/hakka yarayacak işler yapılması gerektiğini, başka milletlerin aya füze fırlattığını, Türk milletinin de gafletten uyanarak bu yönde çalışmalar yapması gerektiğini,¹⁵² açıkça anlatır.

Âşık Şeref Taşlıova ise “Güzel Yetiş İyi Öğren Adam Ol” isimli şiirinde Türk gençliğine atalarının sözünü dinleyerek çok çalışmayı¹⁵³ öğütlerken “Hey” isimli şiirinde ise millet olarak hedefin hep ileri olması gerektiğini¹⁵⁴ nasihat eder. Taşlıova “Millî Egemenlik Türk Milletinin” isimli şiirinde ise “Yurdun toprağında çiçekler açar / Sevgi kokuları her yana saçar / Kadını erkeği seçilir seçer / Millî egemenlik Türk milletinin”¹⁵⁵ mısralarıyla kadınlara seçme ve seçilme hakkının verildiğini belirtir.

Âşık Murat Çobanoğlu da şiirlerinde cumhuriyetin ilanından sonra yapılan somut modernleşme çalışmalarına dikkat çekmiş ve gençliğe ciddiyetle çalışmaları yönünde nasihatlerde bulunmuştur. Örneğin “Gap Destanı” isimli şiirinde “Türk milleti övünmeli / GAP’ı gezip görmelisin / Nerededir güney ili / GAP’ı gezip görmelisin”¹⁵⁶ mısralarıyla GAP’ı¹⁵⁷ övmüştür. “Okuma Destanı” isimli şiirinde ise özellikle gençleri okumaya teşvik etmek, ilimin önemine dikkat çekmek ve çalışmanın gerekliliğine inandırmak için aşağıda verilen dörtlüğü söylemiştir:

150 Âşık Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001, s. 170.

151 *Age.*, s. 173.

152 *Age.*, s. 161, 167.

153 Âşık Şeref Taşlıova, *Gönül Bahçesi*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 44.

154 *Age.*, s. 69.

155 *Age.*, s. 52.

156 Ali Kafkasyalı, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998, s. 196.

157 GAP, Güneydoğu Anadolu Projesi.

“İlim ile eyle savaş / Oku, oku, durma oku / Okuyandan gelmez zarar / Oku, oku, durma oku.”¹⁵⁸ Çobanoğlu, “Olmaz”, “Doğru Ol” ve “Kardeş” isimli şiirlerinde de insanın gerekirse kendi kendini yetiştirmesini, çalışmakta doğruluktan ayrılmamayı ve büyük sözü dinleyerek doğru yolda, ciddiyetle ilerlemeyi¹⁵⁹ öğütler.

Âşık Feymani de bu tem üzerine düşüncelerini nasihat yoluyla aktaran bir başka âşıktır. Âşık gelecekte söz sahibi olabilmek, vatana fayda sağlamak, ilim ve fende ilerlemek, sanatta söz sahibi olarak teknolojiye ilerleyebilmek için okulun, kitabın ve öğretmenin önemini¹⁶⁰ anlatır.

Kadirli Âşık Halil Karabulut da “Yirminci asırda daha nedildi / Fende, tıpta sür’at ile gidildi”¹⁶¹ der. Şöhret ve servet endişesine düşmeden vatana hizmet etmek gerektiğini¹⁶² öğütlerken “Halil der, o önder yol gösterirken / Okullar açtırıp dersler verirken / İlim irfan kitapları dururken / Fitne yayınları okun mu dedi”¹⁶³ dizeleriyle modernleşme alanında yapılanlardan bahseder ve ayrılıkçı fikirlerden uzak durulması gerektiğini öğütler. Ayrıca âşık tıpkı Şeref Taşlıova gibi “Kanunlar yapıldı, verildi karar / Kadında erkekte müsavi haklar / Eskiden ekmeğe muhtaç olanlar / Şimdi dem vuruyor etten, şıradan”¹⁶⁴ diye söylediği dörtlüğünde kadınlara tanınan seçme ve seçilme hakkına atıfta bulunur.

Sonuç

Âşıkların millî kimliğin inşa ve korunma sürecindeki işlevlerini milliyetçilik sosyolojisi bağlamında konu edinen bu çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır: Öncelikle tarihin en eski zamanlarından bu yana farklı şekillerde varlıklarını sürdüren âşıkların halkın üzerindeki etkisinden cumhuriyetin kurucu kadrosunun bilgisi vardır. Ulus devlet anlayışıyla kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde dönem idarecileri millî kimliğin inşası için âşıklardan işlevsel olarak faydalanmışlardır. Âşıklar da bu sürece yoğun, etkili ve kolektif bir şekilde destek olmuşlardır. 7 âşığın 1000 şiirinde yapılan incelemelerde millî kimliğin inşa sürecine katkı sağlayacak 11 başlık tespit edilmiştir. Bu başlıklar bayrak, din duygusu, millî bayramlar, millî birlik ve beraberlik, millî egemenlik, millî kahramanlar, milliyeti sevme, şehitlik ve gazilik, Türk tarihi, vatan/memleket sevgisi ve yenileşme/modernleşme çalışmalarıdır. Burada en önemli husus çok uluslu yapıya sahip Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde bir kimlik bunalımı yaşayan Türk milletini ulus devlet anlayışına ikna etmektir. Bu bağlamda millî kimliği oluşturan, besleyen, geliştiren ve koruyan unsurların halka defaatle anlatılması gerekir. Bu hususta örgün eğitimden

158 Ali Kafkasyalı, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998, s. 197.

159 *Age.*, s. 259, 310, 328.

160 Âşık Feymâni, *Gönül Sarayı*, Kadirli Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2006, s. 54.

161 Saim Sakaoğlu, *Senin Aşkınla Kadirli Âşık Halil Karabulut*, Nur Matbaası, Konya 1987, s. 184.

162 *Age.*, s. 148.

163 *Age.*, s. 88.

164 *Age.*, s. 184.

yararlanmak ulaşılmak istenen hedefi belirli oranda gerçekleştirir. Ancak örgün eğitimin ulaşamadığı mekân ve zamanlarda yaygın eğitimin etkisi de yadsınamaz. Yapılan incelemelerde âşıkların bu sürece yaygın eğitim yoluyla da işlevsel olarak destek verdikleri görülmektedir. Âşık tarzı Türk şiirinin didaktik yapısı düşünüldüğünde âşıkların söz konusu inşa, geliştirme ve koruma sürecine etkisi daha iyi anlaşılabilir. Burada gözden kaçırılmaması gereken bir başka husus daha vardır. Âşıklar sadece Erken Cumhuriyet Devri'nde millî kimliğin inşa sürecinde değil aynı zamanda anılan dönemi takip eden yıllarda da millî birlik ve beraberliğe zarar verecek siyasi ayrışmalar, yılgınlıklar, karamsarlıklar karşısında yeniden millî kimliğin temel yapı taşları üzerine şiirler söyleyerek halka hatırlatmalarda bulunmuşlardır. Bu yönleriyle bir bakıma millî kimliğin koruyucusu olan âşıklar milliyetçilik sosyolojisi bağlamında kimlik inşasında önemli bir işleve sahiptirler.

KAYNAKÇA

- Akçura, Yusuf, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi* 1. bs., Türk Kültürü Yayını, İstanbul 1978.
- Albayrak, Nurettin, “Ozan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, (2007), s.18
- Âşık, Feymânî, *Gönül Sarayı*, Kadırlı Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara 2006.
- Âşık, Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2001.
- Atılğan, Halil, *Ceyhanlı Âşık Ferrahi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.
- Bahadır, Ziyet, “Köy Enstitüleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, (2002), s. 283-285.
- Başgöz, İlhan, *Âşık Ali İzzet Özkan*, 1. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1979.
- Beydilli, Kemal, “Mahmud II” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, (2003), s. 352-357.
- Demirkaya, Barış, *Âşık Şiirinin Politikleşme Sürecinde Âşık İhsani*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021.
- Duran, Selçuk, *Âşıklık Geleneğinden Protest Müziğe Ali Asker Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2014.
- Ergun, Pervin, “Toplumsal Uygulamalarda Âşıkların İşlevi” *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 22, (2014) s. 122-126.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, 7. bs., Varlık Yayınları, İstanbul 1968.
- Irmak, Yılmaz, *Folklorun Beş İşlevine Göre Âşık Mahzuni Şerif’in Şiirleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013.
- Kafkasyalı, Ali, *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, 72 Tasarım Dizgi Fotokopi Ofset, Ankara 1998.
- Karaçağıl, Abdullah, *Âşık Veysel’in Şiirlerinin Vatan, Millet, Din, Bayrak Kavramları Açısından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun 2019.
- Karadeniz, Alper, *Âşık Şeref Taşlıova'nın Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2006.
- Karahan, Abdülkadir “Âşık Edebiyatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, III, (1991), s. 550-552.
- Kılıç, Murat, “Erken Cumhuriyet Dönemi”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, (2007), s. 113-140.
- Köprülü, Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- Köprülü, Orhan F., “Bayrak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, (1992), s. 247-254.
- Nakış, Dilay, *Âşıklık Geleneği ve Siyasal Kültür*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2021.
- Ögel, Bahaddin *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 1. bs., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- Özkırımlı, Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, 1. bs., Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999, s.196.
- Sakaoğlu, Saim, *Senin Aşkınla Kadırlılı âşık Halil Karabulut*, Nur Matbaası, Konya 1987.
- Smith, Anthony D. *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 1. bs., İletişim Yayınları, 1994. Taşlıova, Âşık Şeref, *Gönül Bahçesi*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990.
- Turgut, Gönül, *Âşık Ali İzzet Özkan*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1966.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 11. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Elektronik Kaynaklar

- Albayrak, Mustafa “Millet Mektepleri” *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/millet-mektepleri> [Erişim Tarihi 04.03.2023].
- Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Doğan Kaya, “Âşık Veysel’de Millî Birlik Düşüncesi ve Vatan Sevgisi”, https://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/dogan_kaya_asik_veysel_vatan_sevgisi.pdf [Erişim Tarihi: 18.05.2023].
- Doğaner, Yasemin “Halkevleri”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halkevleri> [Erişim Tarihi: 05.03.2023].
- Köy Enstitüleri, https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6y_enstit%C3%BCs%C3%BC [Erişim Tarihi: 06.03.2023].
- Nursal Kumaş, “Halkodaları”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halkodaları> [Erişim Tarihi: 06.03.2023].
- TDK, “Tarihçe” <https://tdk.gov.tr/tdk/kurumsal/tarihce-2> [Erişim Tarihi 05.03.2023].
- Türk Yurdu, Bayram Durbilmez, “Âşık Veysel’in Şiirlerinde Millî Birlik Fikri ve Türk Dünyası” <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=688> [Erişim Tarihi: 13.05.2023].
- TTK, “Tarihçe” <https://www.ttk.gov.tr/tarihce> [Erişim Tarihi 05.03.2023].

A FUNCTIONAL PERSPECTIVE ON THE THEMATIC TO COLLECTIVE ADVICE OF MINSTRELS IN THE CONSTRUCTION OF NATIONAL IDENTITY

Halil BUNSUZ^{*}

The Turks are an ancient nation with a history dating back to the earliest times. Studies conducted based on oral and written sources reveal that this nation had a strong civilization. Throughout history, the Turks have maintained their existence in the political, social, and cultural fields thanks to these characteristics. Indeed, when their established states collapsed and dispersed, they managed to establish a new state by overcoming all difficulties with national consciousness and spiritual beliefs. The longest-lasting state founded by the Turks is the Ottoman Empire. With a lifespan exceeding six centuries, the Ottoman Empire was an important state in world history. Like many contemporary states, it had a multi-ethnic society. However, the French Revolution of 1789, by strengthening nationalist movements, pushed the already declining Ottoman Empire, which could not keep up with the developments in Europe in terms of politics, military, technology, culture, and so on, into an even more challenging situation. II. Mahmud's imperative and vital reforms for the restructuring of the state, as well as the ideas put forward by Ottoman intellectuals such as Islamism, Ottomanism, Turanism, and Turkish nationalism, were unable to prevent the dissolution of the Ottoman Empire. Indeed, despite the efforts of the statesmen and intellectuals of the time, the Ottoman Empire retreated from the stage of history in 1922. Subsequently, the Republic of Turkey, based on the concept of a nation-state, was established. The successive political and military failures in the final years of the Ottoman Empire had a psychological impact on the Turkish nation. The rulers of the time, aware of this situation, carried out various cultural, linguistic, literary, and artistic efforts with a focus on national identity to establish the new state on solid foundations.

In this study, which examines the functions of minstrels in the construction and preservation of national identity within the context of nationalism sociology, the following results have been reached. Firstly, the founding cadre of the Republic of Turkey is aware of the influence of minstrels on the people, who have existed in various forms since ancient times. In the Republic of Turkey, established with the concept of a nation-state, the period rulers have functionally benefited from minstrels in the construction of national identity. Minstrels have actively and

---

^{*} Assistant Prof., Karamanoğlu Mehmetbey University Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, Karaman / Turkey, halilbunsuz@kmu.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-9291-9214

collectively supported this process. In the analysis of 1000 poems by 7 minstrels, 11 topics contributing to the construction of national identity have been identified. These topics include native language and language awareness, flag, religious sentiment, national days, national unity and solidarity, national sovereignty, national heroes, love of the nation, the theme of martyrdom and war veterans, Turkish history, love for the homeland, and renewal/modernization efforts. The most important point here is to convince the Turkish nation, which had experienced an identity crisis in the late period of the Ottoman Empire with its multicultural structure, of the concept of a nation-state. In this context, the elements that constitute, nurture, develop, and protect national identity need to be repeatedly explained to the people. Formal education partially achieves the desired goal in this regard. However, the impact of informal education in places and times that formal education cannot reach is also undeniable. In the analyses, it is observed that minstrels have functionally supported this process through informal education as well. Considering the didactic structure of minstrel-style poetry tradition, the influence of minstrels on the construction process in question can be better understood. There is another point that should not be overlooked here. Minstrels not only have contributed to the construction of national identity in the early republican period but also served as reminders to the people about the fundamental building blocks of national identity through poems in the face of political divisions, disillusionment, and pessimism that could harm national unity and solidarity in the years following the mentioned period. In this aspect, they have, to some extent, acted as guardians of national identity.

1737 BARIŞ GÖRÜŞMELERİ İÇİN GÖREVLENDİRİLEN MÜZAKERE HEYETİ İLE ARABULUCU ELÇİLER İÇİN YAPILAN HAZIRLIK VE MASRAFLAR*

PREPARATIONS AND EXPENSES MADE FOR THE DELEGATION AND MEDIATING AMBASSADORS DISPATCHED TO THE 1737 PEACE NEGOTIATIONS

Ömer ÇAĞATAY**

Öz

Bu çalışmada Rusya'nın 1736'da Azak'ı işgal etmesiyle başlayan savaşı sonlandırmak için Osmanlı yönetiminin tayin ettiği müzakere heyeti ile arabulucu Avrupalı devletlerden Avusturya, İngiltere ve Felemenk elçileri ve beraberindekilerin ihtiyaçları için yapılan hazırlıklar ele alınmıştır. Harbin başlamasıyla Kutsal Roma Alman İmparatoru VI. Karl, Rusya ile yapılan 1726, 1733 ve 1737 anlaşmaları gereği Osmanlı Devleti'yle bir savaş olması halinde harbe girmeyi taahhüt etmişti. Nitekim görünürde sulhu görüşmek gerçekte ise barış yapılacağı gayesiyle süreci uzatıp hazırlıkları tamamlayarak savaşa girmeyi amaçlamıştı. Bunu gerçekleştirmek için Talman'ı görüşmeleri başlatmak için elçi olarak görevlendirmişti. Osmanlı Devleti ise müzakereleri gerçekleştirmek üzere bir müzakere heyeti tayin ettiği gibi, İstanbul'daki İngiltere ve Felemenk elçilerinin arabulucu olmasını talep etmişti. Hazırlanan çalışmada görüşmelere giden sürecin arka planı aydınlatılmaya çalışılmıştır. Keza İstanbul'dan hareket eden Osmanlı heyeti ile Avrupalı elçilerin Kasım 1737 başına kadarki beslenme, konaklama, ulaşım-nakliye, yol harcırahları ve tayinat harcamalarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Öte yandan görevlendirilen heyetin hazırlık sürecinin hangi yöntemler ile gerçekleştirildiği belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca görüşmeler boyunca Osmanlı heyeti ve Batılı elçilere yapılan masrafların Osmanlı hazinesine maliyeti incelenmiştir. Hazırlıkların tespit ve incelenmesi ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv belgeleri kullanılarak yapılmıştır. Ancak barış süreci ise yazma eserlerin yanı sıra araştırma ve tetkik eserler kullanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1737 Barış Görüşmeleri, Müzakere Heyeti, Batılı elçiler, zahire, ulaşım, konaklama, harcama

Abstract

This study addresses the preparations made for the delegation dispatched by the Ottoman Empire to negotiate an end to the war that began with the Russian occupation of Azov in 1736, as well as the preparations made for the needs of the ambassadors and their entourage from the European states of Austria,

* Makaleyi baştan sona okuyarak değerli katkılarda bulunan Doç. Dr. Eyüp KUL'a ve Leopold von Talman ile ilgili kaynakların temininde yardımını gördüğüm Doç. Dr. Ömer GEZER'e teşekkürü bir borç bilirim.

** Arş. Gör. Dr., Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bingöl / Türkiye, ocagatay@bingol.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5068-9705

England and the Netherlands. Upon the outbreak of the war, the Holy Roman German Emperor Karl VI, in accordance with the treaties of 1726, 1733 and 1737 with Russia, committed to entering the war in the event of a conflict with the Ottoman Empire. While his intent was ostensibly to negotiate a peace, it was in reality to prolong the process, complete the preparations and go to war. To achieve this, he appointed Talman as ambassador to initiate negotiations. The Ottoman Empire, on the other hand, dispatched a delegation to carry out the negotiations and requested the British and Dutch ambassadors in Istanbul to take on the role of mediators. This study aims to unravel the story behind the process that led to the negotiations. It also aims to determine the expenditures that the Ottoman delegation and the European ambassadors who departed from Istanbul spent on food, accommodation, transportation, travel and food allowances until the beginning of November 1737. Moreover, it is attempted to define the methods employed in the preparation process of the delegation. In addition, the cost to the Ottoman treasury of the expenses incurred by the Ottoman delegation and the Western ambassadors during the negotiations will be analyzed. The identification and examination of the preparations were carried out mainly using Ottoman archive documents. However, the part related to the peace process is based on research articles as well as manuscripts.

Keywords: 1737 Peace Negotiations, Response Army, Western ambassadors, provisions, transport, accomodation, expenditure

Giriş

1736-1739 Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları, muharip devletlerin tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu savaşlar üç devlet için de önemli kazanım ve kayıpları beraberinde getirmiştir. Öte yandan Rusların 1736'da Azak Kalesi'ni kuşatmasıyla¹ başlayan harbin birçok nedeni bulunmaktadır. Rusya'nın Kafkasya'da hak iddia etmesi ve sınır anlaşmazlıklarına neden olması,² Lehistan'daki taht mücadelesine karışması,³ Kafkasya ve Dağıstan bölgelerinde nüfuz alanı oluşturmaları,⁴ Osmanlı'nın aleyhine Avusturya ile ittifak yapması,⁵ Karadeniz, Azak, Kırım ve Lehistan'da hâkimiyet alanını genişletmeye çalışarak Osmanlı'yı tehdit etmeye başlaması⁶ ve Tatarlar üzerine Kazakları saldırtarak Müslümanları öldürtmesi ve mallarını gasp ettirmesi

1 “Devlet-i Âliyye-i ebed peyvend Moskov Devleti ile olan musâlahayı hıfz etmek niyetinde iken Moskov Çaricesi nakz-ı ahde şurû' ve Azak Kal'ası'nun muhâsarasına cesaret etmekle...”, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emîrî Tasnifi Sultan I. Mahmud Belgeleri (AE.SMHD.I.) 52/3157 (18 M 1149 / 29 Mayıs 1736).

2 Midhat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 2487-88.

3 Rusya, Avusturya'nın desteği ile Lehistan tahtına kendi idaresinde olan III. Augustus'u getirerek Osmanlı Devleti için ileride tehlike oluşturacağını sinyalinin vermişti. Çünkü Lehistan'da kuracağı güç ile Osmanlı'ya bağlı Eflak ve Boğdan prenslikleri açık bir şekilde tehdit altında kalacağı gibi buralara yapacağı saldırılarda Lehistan'ı da transit bölge olarak kullanacaktı. Ayrıca buradan kendi topraklarına yapılacak yağma ve işgal faaliyetlerini engellemiş olacaktı. Hakan Karagöz, *1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2008, s. 17.

4 Şem'dânî zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î-î-Tevârih*, I, haz. M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, s. 41.

5 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, IV/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 253; Karagöz, *1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması*, s. 21.

6 Alper Başer, “Claudius Rondeau'nun Yazışmalarında Osmanlı Devleti ve Osmanlı-Rus İlişkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, (2013), s. 376; Johann Vilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, C. V, çev. Nilüfer Epeçli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 459.

ilişkilerin bozulmasına neden olmuştu.⁷ Nitekim 1711'den beri devam eden dostane münasebetler yerini hasmane ilişkilere bırakmış ve 1736-1739 savaşlarının çıkmasına zemin hazırlamıştı.⁸

1736 baharında Rusların, Azak Kalesi'ni kuşatmasını araştıran Osmanlı yönetimi haberin doğruluğunu İstanbul'daki Rus kapı kethüdası ile İngiltere ve Felemenk elçilerine sorduğunda “*Moskovlu tarafından Devlet-i Âliyye'ye ve memlekete bir türlü zarar ve sükas olunmaz*” cevabını almıştı.⁹ Ancak Prut Antlaşması şartlarının ihlal edilip edilmediğinden emin olmak isteyen yönetim, ivedilikle bir divan tertip ederek devlet adamlarıyla durum değerlendirmesi yaptı. Merkezî yönetim, İstanbul'daki Rus kapı kethüdası ve elçilerden Osmanlı toprağına Ruslar tarafından herhangi bir saldırı olmadığı cevabını alsa da Kırım Hanı Kaplan Giray tarafından gönderilen birkaç mektupta Azak'ın kuşatıldığı ve Kırım üzerine ordu ile gelindiği haberini teyit ettikten sonra savaş için kesin bir karar almıştı. Buna göre Mayıs 1736'daki divanda Rusya üzerine sefere çıkılması yönünde fetva alınarak hazırlıklara başlanmıştı.¹⁰ Ancak Osmanlılar bir yandan sefer hazırlıklarını sürdürürken, diğer taraftan diplomatik kanalları açık bırakmayı ihmal etmemiş ve süreci olabildiğince diplomasi yoluyla çözmeye çalışmıştı.

Devletlerarası ilişkilerin yürütülmesinde önemli görevler üstlenen elçiler ile müzakere veya murahhas heyetleri, devletlerin birbirleriyle iletişime geçme yollarından birini oluşturmaktaydı.¹¹ Keza diplomatik ilişkilerin gelişmesinde önemli bir rol oynayan bu heyetler savaş ve barış dönemlerinde görevlendirildikleri meselelerde devleti en iyi şekilde temsil etme ve verilen vazifeyi başarıyla tamamlayabilme amacıyla hareket etmişlerdi.¹² Diplomatik ilişkilerin merkezinde yer alan İstanbul ise Bizans döneminden beri yabancı devlet temsilciliklerinin ev sahipliğini yaptığı önemli bir merkez hüviyetine sahip olup, bu özelliğini Osmanlı'da da sürdürmüştü.¹³ Öte yandan diğer devletler ile diplomatik münasebetlerin devamı için İstanbul'da daimi veya geçici

7 Şem'dânî zâde, *Mür'î't-Tevârih*, I, s. 41.

8 1736-1739 savaşının nedenlerinin ayrıntılı bilgisi için bk. Ömer Çağatay, *1736-1739 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sefer Organizasyonu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2022, s. 15-21.

9 Subhî, *Subhî Tarihi*, s. 294.

10 BOA, Cevdet Tasnifi Askeriye Belgeleri (C.AS.) 567/23834 (27 Z 1148 / 9 Mayıs 1736); Ahmed Bin Mahmud, *Târih-i Göynüklü (1123-1172/1711-1759)*, haz. Songül Çolak ve Metin Aydar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019, s. 422.

11 Uğur Kurtaran, “Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar”, *TAD*, XXXVII/63, (2018), s. 332; Barış görüşmeleri için görevlendirilen heyet Osmanlı kaynaklarında mükâleme, ordu-yı mükâleme veya murahhas olarak geçmektedir. Ancak tümü, görüşmeleri gerçekleştirmek üzere vazifelendirilen heyeti ifade etmektedir. “...mükâleme ordusunun ordu-yı hümâyuna avdet eylesi ferman olduğuna binâen”, Bk. BOA, Cevdet Tasnifi Hariciye Belgeleri (C.HR.) 39/1915; “Mükâlemeye memur Devlet-i Âliyye murahhaslarıyla mutavassut elçilerin maiyetlerine me'mur bazı tavâif-i askeriyenin...”, Bk. BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 22696, s. 86; “...ordu-yı mükâleme ki be mârifet-i Mustafa Efendi defterdar-ı ordu-yı mükâleme...”, Bk. BOA, Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM.d.) 2068, s. 3.

12 Tahir Sevinç, “İran'a Elçi Olarak Gönderilen Kesriyeli Ahmet Paşa'nın Sefaret Hazırlığı ve Yolculuğu (1746-1747)”, *Belleten*, LXXV/273, s. 407.

13 Emrah Safa Gürkan, “Bir Diplomasi Merkezi Olarak Yeni Çağ İstanbul'u”, çev. Öykü Özer-Abdürrahim Özer, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. II, İBB Kültür AŞ, İstanbul 2016, s. 372-373.

elçiliklerin açılmasına (1454 Venedik Cumhuriyeti, 1497 Rusya, 1528 Avusturya, 1535 Fransa, 1583 İngiltere, 1612 Hollanda, 1700 Rusya, 1736 İsveç ve 1758 Prusya) izin verilmişti.¹⁴

Daimi ve geçici elçiliklerin dışında savaş dönemlerinde ilişkilerin düzenlenmesi için müzakere heyetleri kurulmuştur.¹⁵ Nitekim Osmanlı yönetimi 1736'da Rusya'ya savaş ilan etmeden önce diplomatik kanallar yoluyla iki devlet arasındaki sorunları çözmeye çalışmıştı. Bunun için İstanbul'daki Batılı devletlerin elçi ve kapı kethüdalarıyla diplomasi diyalogu gerçekleştirdiği gibi, sonraki süreçte müzakere heyeti oluşturmuştu.¹⁶

Araştırmamızın konusu, 1736'da başlayan Osmanlı-Rus savaşlarını sonlandırmak için Osmanlı'nın görevlendirdiği müzakere heyetiyle arabulucu olan Batılı elçilere yapılan hazırlıkları ihtiva etmektedir. Müzakerelere katılan elçilere yapılan hazırlıkların dışında 1736-1739 savaşlarının nedenleri, 1737'deki barış süreci ve Osmanlı ülkesine gelen elçilerin ihtiyaçlarının karşılanması çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. Daha önce elçilerin ağırlanması konusunda hazırlanmış bazı çalışmaların 1737'deki görüşmeler ile mukayesesi yapılarak benzer ve farklı noktaları olup olmadığı değerlendirilecektir.¹⁷ Öte yandan çalışmamızın Hasret Gümüş'ün araştırmasından farkı, müzakereler boyunca görevlendirilen heyete ve arabulucu elçilere yapılan hazırlıkları (iaşe, tayinat, ulaşım-nakliye ve konaklama) ihtiva etmesi ve bunların nasıl karşılandığı üzerine olmasıdır. Çalışmanın barış görüşmelerine giden süreçteki kısmı araştırma ve inceleme eserlerin yanı sıra dönemin kronikleri esas alınarak hazırlanmıştır. Ayrıca müzakere heyeti ile elçilerin ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik yapılan hazırlıkların tespiti için de

14 Mehmet İpşirli, "Elçi", *DİA*, XI, (1995), s. 8-9; Osmanlı Devleti'nde açılan elçiliklerin ayrıntılı bilgisi için bk. Hacer Topaktaş, "Polonya'nın Türkiye'deki İlk Daimi Elçiliğinin Kurulma Süreci: Tarihsel Dinamikler", *Uluslararası İlişkiler*, XI/43, (2014), s. 108-110.

15 Bu durumun ilk örneklerinden biri II. Viyana'dan sonraki süreçte yaşanmıştı. Mesela 1684-1688 yılları arasında ağır yenilgiler alan Osmanlı Devleti, süreci daha az hasarla atlamak için sulh yapmak istemiş ve bu doğrultuda Nişancı Zülfikar Efendi ile divan-ı hümâyün baş tercümanı İskerletzade Aleksandr'ı 1688'de Viyana'ya murahhas olarak tayin etmişti. Bk. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 50.

16 BOA, C.HR. 39/1915 (28 C 1150 / 23 Ekim 1737).

17 Osmanlı Devleti'nde elçilerin ağırlanması hususunda birçok araştırma yapılmıştır. Literatürdeki bu çalışmaların bazılarının ifade edilmesi önem arz ettiğinden ilgili çalışmalara bk. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948, s. 268-317; Mübahat S. Küttükoğlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fevkalade Elçilerin Ağırlanması", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVIII/1-2, (1989), s. 199-231; Hacer Topaktaş, "Osmanlı Diplomasisinde "Tayinat" Sisteminin Uygulanışı ve Kaldırılışı (1794) Üzerine Bazı Tespitler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, X/1, (2015), s. 31-49; Reyhan Şahin Allahverdi, "17. Yüzyılın Sonunda Bir Safevî Elçisinin Osmanlı Devleti'ne Maliyeti", *İran Çalışmaları Dergisi*, V/2, (2021), s. 235-269; Uğur Kurtaran, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar", *TAD*, XXXVII/63, (2018), s. 331-370; Nurten Sevinç, *Osmanlı Devletindeki İran Elçilerinin Gelir-Giderleri (1696-1741)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012; Öte yandan 1737 barış görüşmeleriyle ilgili bu zamana kadar sadece Hasret Gümüş'ün yaptığı bir çalışma tespit edilmiştir. Gümüş, hazırlamış olduğu çalışmasında özellikle 1736-1739 savaşları sırasında arabulucu olan Batılı devletlerin elçilerine yapılan tayinatlar üzerinde durmuştur. Bk. Hasret Gümüş, "1736-1739 Osmanlı Rus ve Avusturya Savaşında Arabuluculuk Yapan Devletler ve Bu Devlet Elçilerine Verilen Tayinatlar Hakkında Bir Değerlendirme", *KTÜEFAD*, 1 (2021), s. 16 – 27.

Osmanlı Arşivinin Maliyeden Müdevver, Baş Muhasebe, Ali Emiri ve Cevdet tasniflerindeki defter ve belgelerinden faydalanılmıştır.

Tarafların Sulh Arayışları ve Niyemirov Görüşmesi

Osmanlı Devleti, savaş ilan etmeden önce İstanbul'da bulunan Rusya, İngiltere ve Felemenk elçilerine Azak ve Kırım saldırıları hakkında sorular sorduğunda beklediği cevabı alamamıştı. Kırım hanından saldırı yapıldığına dair haberlerin gelmesi ise savaş kararının alınmasında etkili olmuştu. Osmanlı'nın Rus saldırılar karşısında hemen karşı taarruza geçmek istememesinin nedeni İran ile olan muharebeden dolayıydı. Zaten Kutsal Roma Alman imparatorunun gönderdiği mektupta Rusya'nın Osmanlı ile barış yapmak isteğini öğrenen padişah, İstanbul'daki devlet adamlarına görüşlerini sorduğunda, onlar da İran seferi münasebetiyle başka bir devlet ile yeni bir savaşa girilmemesi konusunda beyanatta bulunmuşlardı.¹⁸ Ancak Osmanlı'nın harp ilan etmesiyle durumun ciddiyetini anlayan VI. Karl, Osmanlı aleyhindeki niyetini gizleyerek görünüşte harbi sonlandırmak için İstanbul'daki elçisi Leopold von Talman'ı¹⁹ Eylül 1736'da murahhas olarak tayin ettiğini bildirerek planını devreye sokmaya karar verdiği söylenebilir. Çünkü aralarındaki ittifaka göre Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmaları halinde birbirlerine ya askerî birlik gönderecek ya da harbe bizzat gireceklerdi. Hatta 1726'da yaptıkları ittifakı 1733 ve 1737'de yineleyerek birbirlerine karşı güven tazelemişlerdi.²⁰

18 Ahmed Bin Mahmud, *Târîh-i Göynüklü*, s. 437.

19 Leopold von Talman, 22 Mayıs 1661'de Innichen kasabasında doğan ve Pasarofça Antlaşması'nda diplomat olarak görev yapan Johann Michael Talman'ın oğludur. Leopold, 1728'den 1736'ya kadar asistan, stajyer ve elçilik görevlerinde bulunmuştu. Leopold, babasının Viyana sarayındaki görevinden dolayı doğu dillerini iyi bildiği gibi, Osmanlı padişahlarının soy kütüğünü anlatan bir eseri de Türkçe'den tercüme etmişti. Rusya-İran arasındaki anlaşmazlıkların yanı sıra Lehistan veraset savaşlarında da arabulucu olarak görevlendirilmişti. Ayrıca 1736'da Rusların Azak'a saldırmasından sonra iki devlet arasındaki harbi sonlandırmak için Avusturya imparatoru tarafından 12 Temmuz 1736'da elçilik rütbesiyle vazifelendirilmişti. 21 Aralık 1736'da İstanbul'dan ayrılarak Babadağı'na gelen Leopold, 1737 Ekim'inin sonuna kadar arabulucu elçi olarak görev yaptıysa da, görüşmelerin olumsuz sonuçlanması üzerine aynı yılın sonunda Viyana'ya dönmüştü. Öte yandan İstanbul'da elçilik görevi sırasında Osmanlı Devleti hakkındaki birçok hususu şifreli mektuplar halinde Avusturya İmparatorluk Savaş Konseyi'ne iletmişti. Johann Michael von Talman ve oğlu Leopold von Talman'ın hayatları, diplomatik görevleri ve İstanbul'da buldukları yılların ayrıntılı bilgileri için bk. Wolfgang Klesl, "Michael und Leopold von Talman: Beitrag zur Geschichte einer Tiroler Diplomatenfamilie aus dem Pustertal", *Der Scherln: Monatszeitschrift für Südtiroler Landeskunde*, XLI/11, (1967), s. 526-530; Julia Kellner, "Spionageabwehr in der Frühen Neuzeit Verschlüsselung in der Korrespondenz des Diplomaten Leopold von Talman mit dem Wiener Hofkriegsrat", *Pota K Zgodovinskemu Sponznanju Nasega Časa Wege Zum Historischen Erkennen Unserer Zeit*, Ed. Sašo Jerše-Filip Draženović, 30, (2020), s. 129-141; Buket Aydoğdu, "I. Mahmud Döneminde Habsburg Elçilerine Verilen Ziyafetler [1730-1754]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 16, (2023), s. 7-10; Hüseyin Onur Ercan, *Pasarofça Antlaşması 1718 Diplomasi ve Barış*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 132-133; Ömer Gezer, "Bıçak Sırtında: Michael Talman'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İlk Seneleri", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. VIII/2, (2022), s. 1-43.

20 Krş. BOA, Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A.DVNS.NMH.d.),7, s. 447-48; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, C. IV/I, s. 253, 58; Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, V, s. 487-88; Karagöz, "1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması", s. 21.

Rusya'nın Azak Kalesi'ni kuşattığı sırada Habsburg imparatoru tarafından İstanbul'a gönderilen mektupta, her iki devlet arasında başlayan savaşı bitirmek için İstanbul'daki elçisi Talman'ı görevlendirdiği ve aynı zamanda İngiltere ve Felemenk elçilerinin arabulucu olacakları belirtilmişti.²¹ Avusturyalılar tarafından gönderilen mektup hemen Babadağ'ında bulunan Sadrazam Mehmed Paşa'ya ulaştırılmış ve sadrazam da Rusların saldırgan tutumlarının dışında Azak Kalesi'ne saldırmasıyla 1711 Prut Antlaşması'nı açık bir şekilde ihlal ettiğini belirterek Talman'ı, bu durumu görüşmek üzere Babadağ'ına davet etmişti. Kaymakam Paşa tarafından divanda kendisine samur kürk giydirildikten ve hazırlıkları tamamlandıktan sonra dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Mehmed Ağa ile yola çıkan Talman ve maiyeti, 10 Ocak 1737'de Babadağ'ına ulaştı.²² Maiyetindekiler ile üç gün dinledikten sonra Habsburg imparatoru tarafından kendisine verilen mektubu sadrazama takdim etti. Mektup Osmanlı-Rus savaşının sonlandırılması ve Osmanlı – Avusturya dostluğunun devam ettirilmesine dair üç maddeyi ihtiva ediyordu. Bu maddelerin ilki Rusya'nın Osmanlı'dan bazı konularda şikâyetçi olduğu, ikincisi Avusturya'nın Rusya ile ittifak ettiği ve iki ülke arasında barışın tesis edilmesi konusunda mücadele verdiği, üçüncü olarak da Habsburgların Osmanlılarla barış içinde yaşamak istediklerini içeriyordu.²³ Sadrazamın bu isteklere cevabı ise Rusya ile dostane olan ilişkileri kendilerinin bozmadığı, Avusturyalılar ile olan münasebetlerin ise sürdürülmesinden yana olduğu yönündeydi. Ayrıca imparatorun hatırına sulhun sadece Rusların Azak Kalesi'ni terk etmesi şartıyla kabul edileceği bildirilmişti.²⁴

Talman, Osmanlı sadrazamı ile gerçekleştirdiği ilk görüşmede kendisini ikna edemeyeceğini anlamış olmalı ki, bundan sonra sadrazam kethüdasıyla bir görüşme yapmak istedi. Sadrazama göre daha yumuşak dilli olan Osman Halisa Efendi'yle yaptığı görüşmede kethüdanın, Avusturyalıların Ruslara yardım etmesine müttefik oldukları için mani olmayacaklarını ve Avusturyalı askerlerin Osmanlı sınırına girmeleri halinde bile kendileriyle savaşmayacaklarını dile getirmişti.²⁵ Kethüdanın bu söyleminden cesaret alan Talman, bundan sonra icra edilen müzakereler sırasında ciddiyetsiz bir tavır takınarak görüşmeleri sürüncemeye sokmaya çalışmış, Osmanlı devlet adamlarının suallerine kaçamak cevaplar vermişti.²⁶ Talman, ordugâhta konuşulanları VI. Karl'a bildirmek ve ondan bir cevap almak adına bir mektup yazarken, görüşmelerin hızlandırılması için İngiltere ve Felemenk elçilerinin ordugâha davet edilmesi gerektiğini Osmanlı yetkililerine bildirmişti. Bunun üzerine İstanbul'da bulunan İngiliz ve Felemenk elçileri hazırlıkları tamamlandıktan sonra ordugâha gelmek üzere yola

21 Subhî, *Subhî Tarihi*, s. 314.

22 Erdoğan Bilgin, *1148-1152/1736-1739 Savaşı Tarihçesi (Subhî Mehmed'in Müzâkerât-ı Sulhiyye Tarihçesi Adlı Eseri)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 32.

23 Subhî, *Subhî Tarihi*, s. 349.

24 Şem'dânî zâde, *Mür'î'l-Tevârih*, I, s. 65.

25 Hatice Söylemez, *Mukaddimetü's-Sefer (1736-1739 Seferi Hakkında Bir Eser) Metin-Değerlendirme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 5; Bilgin, "1148-1152/1736-1739 Savaşı Tarihçesi", s. 33.

26 Subhî, *Subhî Tarihi*, s. 350-52.

çıkarıldılar.²⁷ Ayrıca Talman'ın Avusturya'ya gönderdiği mektupta Osmanlı'nın hiçbir şekilde Azak'tan vazgeçmediği bildirilmiş ve bu konu hakkında acilen bir karar alınması istenmişti. Toplanan Habsburg kabinesi ise 1726 antlaşmasına istinaden Rusya'ya 30.000 kişilik bir ordu göndermekle mi yetinilmeli, yoksa bizzat savaşa girilmeli mi soruları üzerine tartışmıştı. Kayzer nezdinde önemli bir itibara sahip Prens Hildburgshausen, Osmanlı'nın Rusları yendiği takdirde zaten kendi üzerlerine geleceğini bundan dolayı Avusturya ordusunu 30.000 askerden mahrum bırakmanın doğru olmayacağını söyledi. Neticede 9 Ocak 1737'de Avusturya'nın savaşa gireceği kesinleştirildikten sonra çarıçenin harp şurası ile ortak bir harekât planı görüşmek için Habsburg askerî yetkilisi olarak bir Albay, Nisan sonunda Petersburg'a gönderildi. Böylece Avusturya-Rusya arasında yapılan 1726 ve 1733 anlaşmaları 1737 tarihinde tekrardan yinelenmiş oldu.²⁸

Babadağı'nda Sadrazam ile Talman arasında bu görüşme gerçekleşirken, İstanbul'da Kaymakam Paşa'nın idaresinde icra edilen divanda kayzerin gönderdiği mektup tercüme edilerek devlet erkânı arasında müzakere edildi. Talman'ın getirdiği mektup hakkında bir neticeye varılması konusunda şeyhülislama görüş sorulduğunda; Habsburg kralının Osmanlı-Rusya arasında olan husumeti bitirmek için aracı olduğu, hâlihazırda İran ile bir harbin daha yeni sonlandırıldığı ve yeni bir savaşa girilmesinin gereksiz olduğu cevabını vermişti. Bunun üzerine İstanbul'da görüşülenleri hem sadrazama bildirmek hem de müzakereleri gerçekleştirmek için Şikk-ı Sâni Ragıp Efendi, Reîsülküttap Mustafa Efendi, Silahdâr Kâtibi Yirmisekiz-zâde Said Efendi ve Defterdar Ali Paşa'nın damadı Mustafa Bey'in olduğu müzakere heyeti (mükâleme ordusu) 7 Nisan 1737'de ordugâha gitmek üzere yola çıkarıldılar.²⁹

Osmanlı müzakere heyeti 1737 Nisan ortalarında ilk belirlenen yer olan Kodak'a gelmişti. Rus temsilcilerin belirlenen yere gelmediğini gören Osmanlı heyeti durumu Talman'a sorduklarında Rus heyetinin geleceği yerin belirlenen noktaya çok uzak olduğu, bazılarının hastalandığını ve kendisinin de onlar hakkında haber beklediği cevabını almıştı. Osmanlı heyeti bu oyalamanın neticesinde Sorika'da 40 gün ve Lehistan sınırına girildikten sonra da 30 gün bekletilmiş³⁰ ve sonunda Lehistan Kralı Augustus'un misafirlerini ağırladığı Niyemirov'da görüşmelerin yapılması kesinleştirilmişti. Bunun üzerine taraflar belirlenen noktaya Temmuz ayı sonlarına doğru yavaş yavaş gelmeye başlasa da görüşmeler ancak 16 Ağustos'ta başlamıştı. Müzakerelere Avusturya adına Kont Ostein, Baron Talman ve Kont Wolfeck katılırken, Rusya adına Baron Şafirov, Kontramiral Nepluyev ve Avcıbaşı Volinski, arabulucu devletler konumundaki İngiltere'yi Chevalier Fawkener, Felemenk'i ise Cornelius Kalkoen temsilen katılmıştı.³¹

27 Ahmed Bin Mahmud, *Târîh-i Göynüklü*, s. 441.

28 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, V, s. 487-88.

29 Ahmed Bin Mahmud, *Târîh-i Göynüklü*, s. 437-38; Nisan'da müzakereleri gerçekleştirmek üzere yola çıkan müzakere heyetinin tekrardan ordugâha dönmesi Kasım ayı başlarını bulmuştu. Böylece heyetin gidip gelmesi 7-8 ay kadar sürmüştü. Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, IV/1, s. 260.

30 Subhî, *Subhî Tarihi*, s. 357-58.

31 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, V, s. 490-94.

Avusturya elçisi Talman, Rus birliklerinin daha fazla ilerlemeyeceklerine dair sadrazama söz vererek Osmanlı kuvvetlerinin Tuna'nın karşı yakasına geçişini önlerken, müzakerelerin 16 Ağustos 1737'te başlamasını sağlamıştı.³² Böylece Ruslar Özi Kalesi'ni ele geçirirken, Avusturyalılar hazırlıklarını tamamlayarak Osmanlı topraklarına saldırmaya başlamıştı.³³ Sadrazam Kethüdası Osman Halisa Efendi ise sulh yapılacağına inandığı için Avusturya'nın sınıra asker gönderdiği, hazırlıklara giriştiği, hatta Osmanlı toprağına saldırdığı konusunda söylenen haberlere itibar etmemişti.³⁴ Ayrıca Osmanlı toprakları ve ordugâhında bunlar yaşanırken görüşmelerden barış yapılacağına dair umutlar tükenmişti.³⁵ Çünkü Rusya ve Avusturya, Osmanlı Devleti'ne kabul edilemeyecek tekliflerde bulunmuşlardı. Buna göre Ruslar; Osmanlı ile daha önce yapılan anlaşmaların yeniden tanzimi ile Kırım ve Kuban bölgelerinin kendilerine bırakılmasını, Eflak ve Boğdan'ın kendilerine bağlı birer prenslik olmasını, gemilerinin İstanbul ve Çanakkale boğazından serbestçe geçmesini ve mektuplarda çar ya da çariçeye imparator/imparatoriçe diye hitap edilmesini teklif ettiler. Avusturyalılar ise Bosna ve Bihke'nin (Bihaç) kendilerine bırakılmasını, Vidin Kalesi dâhil olmak üzere Lom, Eflak ve Boğdan'dan Dömböviçe'ye kadar sınırlarının genişletilmesini ve sefer hazırlığı için yaptıkları harcamalara karşılık olarak 12 milyon flori tazminat ödenmesi teklifinde bulundular.³⁶ Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmeyecek kadar ağır olan bu tekliflerin tümü reddedilirken, murahhas heyeti 11 Kasım 1737'de görüşmelerin yapıldığı yerden ayrıldı.³⁷

Osmanlı Müzakere Heyeti ile Arabulucu Elçilerin İfaresi için Yapılan Harcamalar

Osmanlı Devleti'ne herhangi bir sebeple gelen yabancı devlet elçilerinin İstanbul'a gelişinden gidişine kadarki süreçte ihtiyacı olan masrafları devletin farklı kaynaklarından karşılanırdı. Osmanlı sınırlarına dâhil olduktan sonra kendilerine bir mihmandar tayin olunur ve

32 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu (1640-1774)*, IV, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 350.

33 Söylemez, *Mukaddimetü's-Sefer*, s. 5.

34 Melek Çoruhlu, *Musaffa Mehmed Efendi Kit'amin-Tarih-i Sultan Mahmud-ı Evvel*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 77.

35 Talman görüşmelerin yapılacağı sırada Osmanlı murahhas heyetine "Evvvela sizler bu araya niye geldiniz, murâdınız nedir?" demesi Osmanlı'yı oyaladığının açık bir göstergesiydi. Bk. Ahmed Bin Mahmud, *Târih-i Göynüklü*, s. 441.

36 Ahmed Bin Mahmud, *Târih-i Göynüklü*, s. 441-42; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, IV/1, s. 262.

37 11 Kasım 1737'de görüşmelerin olduğu yerden ayrılan müzakere heyeti ordugâha gelerek 16 Kasım 1737'de İstanbul dönmek için yola çıkmış ve 18 Aralık 1737'de orduyla şehre giriş yapmıştı. Krş. Subhî, *Subhî Tarihi*, s. 426; Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, V, s. 2498.

Türklere özgü misafirperverlik kuralları uygulanırdı.³⁸ Fakat bu uygulama III. Selim döneminde sorgulanmış ve sonradan kaldırılmıştı.³⁹

Osmanlı diplomasi alanında yapılan çalışmalarda özellikle elçilerin ağırlanmasında devletin harcama kalemlerinin incelenmesi önem arz etmektedir. Çünkü bunlara bakılarak elçilere ne tür harcamaların yapıldığı belirlendiği gibi, tahsisatın yapıldığı kaynak araştırılarak bazı değerlendirmelerde bulunulabilir. Mesela elçiler için yapılan harcamaların merkezî hazineden mi yoksa halkın vergilerinden mi karşılandığı tespit edilebilir. Bunun dışında alınan ürünlerin fiyatlarına bakılarak dönemin fiyat politikası hakkında fikir sahibi olunabilir.⁴⁰

1737'deki barış görüşmelerine Avusturya, İngiltere ve Felemenk elçileriyle⁴¹ birlikte Osmanlı yönetimi tarafından görevlendirilen devlet erkânı ve onların idaresindeki 1.000'den fazla kişi ve 700-800 tüfek kullanabilen üç-dört orta yeniçeri zabitanı yer almıştı.⁴² Bunların dışında İsakçı tarafından 120 cebeci askeri, müzakere heyetine tayin olunmuştu.⁴³ Bu kadar kalabalık bir heyetin yaklaşık altı-yedi aylık zahiresi satın alma⁴⁴ ve halkın vergilerinden karşılanmak suretiyle temin edilmiş ve müzakere heyetinin hizmetine sunulmuştu.⁴⁵ Öte yandan elçi masraflarının karşılanması sadece 1737 görüşmelerine münhasır olmayıp, 1794'e kadar Osmanlı diplomatik uygulamaların bir teâmülü olduğundan bunun normal prosedüre uygunluğunda herhangi bir zıtlık görülmemektedir.⁴⁶

Müzakere heyetinin zahiresi görüşmelere başlanmadan önce görevli kişiler tarafından tedarik olunmuştu.⁴⁷ Kili ve İbrail kazalarının zahire ambarlarında sefer için hazırlanmış arpadan 10.000 kilenin Kodak tarafındaki heyete sevk edilmek üzere Yanık Palanka'ya arabalarla yollanması için

38 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 276; Sevinç, *Osmanlı Devletindeki İran Elçilerinin Gelir-Giderleri (1696-1741)*, s. 27-28.

39 Elçi masraflarının hazineden karşılanmasının kaldırılma nedenlerinden biri diğer devletlerde böyle bir uygulamanın olmayışı gösterilmektedir. Bk. Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, s. 15-16.

40 Allahverdi, "17. Yüzyılın Sonunda Bir Safevî Elçisinin Osmanlı Devleti'ne Maliyeti", s. 239.

41 BOA, C.HR. 107/5344 (14 Z 1149 / 15 Nisan 1737).

42 Subhî, *Subhî Tarihi*, s. 356.

43 BOA, C.HR. 176/8758 (11 Z 1149 / 12 Nisan 1737).

44 Mesela Kodak'ta bulunan heyet için Boğdan'dan 5.000 vukıyye sadeyağın alınması için Boğdan Voyvodası Ligor'a emir gönderilmişti. Bk. BOA, C.AS. 846/36152 (10 M 1150 / 10 Mayıs 1737).

45 Örneğin İstanbul'dan Babadağı kışlağına davet edilen İngiltere elçisinin uğrayacağı her menzilde verilecek tayinat kaza ahhalilerinin vergilerinden karşılanması istenmişti. "Âsitâne-i Saâdet'ten Babadağı'na varınca beher yevm her menzilde iktizâ eden tayinatı ahali-yi kaza tarafından tedarik ve teslim ettirilme muktâzî olmağla elçi-yi merkuma beher menzilde beher yevm verilecek tayinat kaza ahhalilerinin tekâliflerine takas ve mahsûb olmak şartıyla...", Bk. BOA, C.HR. 165/8226 (13 L 1149 / 14 Şubat 1737); Yine elçi ihtiyaçlarının karşılanması için halkın vergilerinin kullanıldığı bir başka dönem Karlofça Antlaşması sonrası İstanbul'a gelen Nemçe elçisine uygulandığı görülmektedir. Nitekim Gümilcine cizye geliri ile Bigados Karyesi'nin avarız geliri Nemçe elçisinin zahire ihtiyacının karşılanması için kullanılmıştır. Bk. Kurtaran, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar", s. 343.

46 Topaktaş, "Osmanlı Diplomasisinde "Tayinat", s. 36.

47 Benzer bir uygulamanın 1746-1747 yıllarında İran ile yapılan görüşmelerde görevlendirilen Kesriyeli Ahmed Paşa va maiyetindeki elçilik heyeti için yapıldığı görülmektedir. Nitekim elçilik heyetinin zahire ihtiyaçları önceden vazifelenen kişiler tarafından hazırlanmıştı. Bk. Sevinç, "İran'a Elçi Olarak Gönderilen Kesriyeli Ahmet Paşa'nın Sefaret Hazırlığı ve Yolculuğu (1746-1747)", s. 435.

emir yazılmış ve kale muhafızı İbrahim'e teslim edildiğine dair temessük verilmesi istenmişti.⁴⁸ Yine Tolcı ve Özi iskelelerinden 5.540 kile arpa, Osman Ağa tarafından alınıp Ahmed Ağa'nın gemisine yüklenmiş ve kilesi dörderden 22.160 akçelik navlun ücreti gemi reisine verildikten sonra yollanmıştı.⁴⁹ Ayrıca heyetteki insan ve hayvanların besin maddelerinin konaklama sırasında eksik olmaması için sefer öncesinde fazladan alımlar yapılmıştı. Nitekim Tolcı'dan gönderilen dört gemiye İsakçı'dan alınan 40.000 kile arpa, 7.000 kile un ve 200 kantar peksimet yüklenmiş ve İsmail Geçidi'nde zahire alımına memur hazinekar Mehmed'e teslim edildikten sonra temessükleri verilmişti.⁵⁰

Görüşmeler sırasında görevli kişilerin temel besin maddesi olan ekmek, her kişiye ortalama bir çift verilecek şekilde genellikle taze olarak dağıtılmıştı. Bunun için görüşmeler öncesinde elçilik heyetinin konaklayacağı yerlerde üç adet fırın hazırlanmıştı. Pişirilecek ekmek için her bir fırına malzemesi 200'lerden 600, pişirilmesi için de 100'lerden 300 kuruş olmak üzere toplam 900 kuruş verilmişti.⁵¹ Ancak fırınların yetmeyeceği ihtimali düşünülerek üç fırın daha hazırlanması emredilmişti. Üç fırının her bir malzemesi için ise 200'lerden 600, pişirme ücreti olarak 100'lerden 300 kuruş olmak üzere toplam 900 kuruş ödenmişti.⁵² Görüşmelere katılmak üzere İstanbul'dan tayin olunan Osmanlı heyetinin altı aylık iaşesinin yekûn miktarı tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. 1737 Görüşmelerine Katılan Müzakere Heyetine Verilen 187 Günlük Malzeme Listesi

Nan (Ekmek)	56.439 çift	Erz (Pirinç)	1.557,5 kile	Revgan-ı sade (Sadeyag)	5.557,5 kıyye
Şem'-i revgan (Mum yağı)	1.018,5 kıyye	Asel (Bal)	932 kıyye	Kahve	394,5 kıyye
Sabun	682 kıyye	Dakik-i has (Has Un)	108,5 kile	Mâkiyan (Tavuk)	1.001 adet
Yumurta	5.350 adet	Şair (Arpa)	13.882 kile	Giyah (Ot)	1.536 araba
Hatab (Odun)	60 araba	Şem'-i asel (Balmumu)	198,5 kıyye		

Kaynak: BOA, D.BŞM.d. 2068, s. 3.

Tablo 1'de müzakereye tayin olunanlara 1 Mayıs ile 3 Kasım 1737 tarihlerinde verilen zahire ve diğer malzemelerin miktarı gösterilmiştir. Burada verilen malzemenin cinsi, farklı dönemlerdeki elçilik heyetlerine verilenler ile kıyaslandığında benzerlik ve farklılıkların olduğu görülmektedir. Mesela 1746-1747 yılları arasında İran görüşmeleri için görevlendirilen elçilik

48 BOA, MAD.d. 22696, s. 98.

49 BOA, D.BŞM.d. 2001, s. 4.

50 BOA, MAD.d. 22696, s. 104.

51 BOA, MAD.d. 22696, s. 86.

52 BOA, MAD.d. 22696, s. 86.

heyetine verilenler ile karşılaştırıldığında İran heyetine farklı olarak sadece şeker verilmişti.⁵³ 1737'deki heyete ise İran'a gönderilenlerden farklı olarak tavuk, yumurta, mum yağı ve sabun tevzi edilmişti. Öte yandan tablodaki malzemeler için heyete defterdar tayin olunan Mustafa Efendi'ye hazineden 50.000 kuruş tevzi olunmuş ve bu meblağın 13.772 kuruşu zahire ve diğer malzemelerin alınmasında kullanılmıştı.⁵⁴ Tablo 2'de müzakere heyetinin 23 Mart-26 Ağustos 1737 tarihleri arasında kullandığı zahire ve diğer malzeme miktarları gösterilmiştir.

Tablo 2. 23 Mart-26 Ağustos Tarihlerinde Müzakere Heyetine Verilenler

Dakik (Un)	3.664 kile	Erz (Pirinç)	2.827,5 kile	Revgan-ı sade (Sadeyağ)	7.140,5 kıyye
Şem'i revgan (Mum yağı)	2.627,5 kıyye	Kahve	841 kıyye	Sabun	1.275 kıyye
Mâkiyan (Tavuk)	1.839 adet	Yumurta	9.820 adet	Hatab (Odu)	1.017 çeki
Şair (Arpa)	20.356 kile	Saman	1.447 kantar	Giyah (Ot)	325 araba
Asel (Bal)	2.046 kıyye	Kömür	6.000 kıyye		

Kaynak: BOA, D.BŞM.d. 2036, s. 13.

Tablo 2'de müzakere heyetine ikinci defa verilen malzemenin miktarı gösterilmiştir. Bunların alımı için heyete nüzul emini olarak tayin olunan Akkirmanî Seyyid İbrahim Ağa'ya hazineden 10.500 kuruş verilmiştir. Bu meblağın 6.941,5 kuruşuyla heyetin 125 günlük ihtiyacı için gerekli olan malzeme alınırken, 1.084,5 kuruşu ekmek pişirme, akkâm (deveci), meşaleci ve kâtip ücretine ve 1.544,5 kuruşu ise zahire, nakliye ücreti ve diğer masrafı için harcanmıştır. Buna göre 10.500 kuruşun 9.570,5'lük miktarı heyetin muhtelif ihtiyacı için kullanılmıştır.⁵⁵

Osmanlı müzakere heyetinin yanı sıra barışın sağlanması için arabulucu olan Batılı devlet elçileri için de gerekli hazırlıklar önceden yapılmıştı. Nitekim böyle bir uygulama önceki dönemlerden itibaren uygulanmış ve Osmanlı'da bir kanun veya teâmül olarak kabul görmüştür.⁵⁶ Mesela 1696 yılının sonunda II. Mustafa'nın cülusunu tebrik için gelen Safevi elçisi ve maiyetindekilerin İstanbul'dan Edirne'ye davet edildikten sonra yol boyunca dokuz günlük tayinatları ödenmişti.⁵⁷ Aynı şekilde 1737 görüşmelerine katılmak üzere Osmanlı ülkesine gelen elçilerin ihtiyaçları geçtikleri menzillerdeki halktan temin edilip onların vergilerine mahsup

53 Sevinç, "İran'a Elçi Olarak Gönderilen Kesriyeli Ahmet Paşa'nın Sefaret Hazırlığı ve Yolculuğu (1746-1747)", s. 435.

54 BOA, D.BŞM.d. 2069, s. 14-15.

55 BOA, D.BŞM.d. 2036, s. 14-15.

56 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 277.

57 Allahverdi, "17. Yüzyılın Sonunda Bir Safevî Elçisinin Osmanlı Devleti'ne Maliyeti", s. 246.

edilmiş,⁵⁸ diğer gereksinimleri ise kendilerine tahsis edilen nafaka bahâdan karşılanmıştı.⁵⁹ Bu durumun benzer bir örneği Karlofça Antlaşması sonrasında İstanbul'a gelecek Leh elçisinin Boğdan sınırından İstanbul'a kadar konaklayacağı kazalarda zahiresinin temin edilmesinin yanı sıra güvenliğinin sağlanması için Maçin ve İbrail kazalarının avarız ve nüzul bedellerinin tahsis edilmesi konusunda kadılara emir gönderilmişti.⁶⁰ Aşağıdaki tabloda müzakereler için görevlendirilen Avrupalı elçilere verilen tayinatın cinsi ve miktarı gösterilmiştir.

Tablo 3. Arabulucu Avusturya ve İngiliz Elçilerine Verilen Tayinat

Avusturya		İngiltere	
Cins	Miktar	Cins	Miktar
Nan-ı has	20 çift	Nan-ı has	20 çift
Nan-ı harci	150 çift	Nan-ı harci	150 çift
Tavuk	20 adet	Tavuk	20 adet
Kaz	5 adet	Kaz	5 adet
Ördek	5 adet	Ördek	4 adet
Tavuk-ı mısırî	4 adet	Tavuk-ı mısırî	4 adet
Revgan-ı sade	12 kıyye	Revgan-ı sade	11 kıyye
Erz	45 kıyye	Erz	45 kıyye
Asel	4 kıyye	Asel	4 kıyye
Şem'-i asel	4 kıyye	Şem'-i asel	3 kıyye
Şem'-i revgan	5 kıyye	Şem'-i revgan	5 kıyye
Süd	10 kıyye	Süd	10 kıyye
Peynir	10 kıyye	Peynir	10 kıyye
Yumurta	60 adet	Yumurta	60 adet
Şeker	2 kıyye	Şeker	2 kıyye
Kahve	3 kıyye	Kahve	3 kıyye
Sebzevat	10 dirhem	Sebzevat	10 kıyye
Fülful	50 dirhem	Darçın	25 dirhem
Darçın	25 dirhem	Nohut	4 kıyye
Nohut	4 kıyye	Fülful	50 dirhem
Tuz	4 kıyye	Tuz	4 kıyye
Zeytin	6 kıyye	Zeytin	6 kıyye
Badem	6 kıyye	Badem	6 kıyye

- 58 Görüşmelere katılmak üzere Babadağı'na giden İngiltere elçisinin uğrayacağı her menzildeki tayinatı kaza halkı tarafından tedarik ve teslim edilerek vergilerine mahsup edilmiştir. Bk. BOA, C.HR. 165/8226 (13 L 1149 / 14 Şubat 1737); Yine İngiliz elçisinin 1150 senesi Safer ayı tayinatı 3.000 kuruş edip hazineden verilmiştir. Bk. BOA, C.HR. 131 / 6531 (6 R 1150 / 3 Ağustos 1737); Aynı şekilde Baba-yı Atik menzilinde konaklayan Avusturya elçisinin bir günlük tayinatı 70,5 kuruş etmekle, bu meblağın 20,5 kuruşu kaza ahalisinin vergilerinden karşılanırken, geri kalanı hazineden ödenmiştir. Bk. BOA, C.HR. 107/5344 (14 Z 1149 / 15 Nisan 1737); Felemenk elçisinin de 1150 senesi Safer aylığı olan 2.610 kuruş hazineden karşılanmıştır. Bk. BOA, C.HR. 151/7549 (3 Ra 1150 / 1 Temmuz 1737).
- 59 BOA, C.HR. 131/6522 (29 Ca 1150 / 24 Eylül 1737); Öte yandan bu uygulamanın tam olarak ne zaman başladığı kesin bilinmemekle birlikte, elçi masraflarının devlet veya halk tarafından karşılanmasının bir kanun ve teâmül haline geldiği bilinmektedir. Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 277.
- 60 Kurtaran, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar", s. 352.

Sarımsak	3 kıyye	Sarımsak	3 kıyye
Sabun	2 kıyye	Sabun	2 kıyye
Soğan	15 kıyye	?	3 kıyye
Revgan-ı zeyt	4 kıyye	Soğan	15 kıyye
Sirke	6 kıyye	Revgan-ı zeyt	4 kıyye
Turşu	12 kıyye	Sirke	6 kıyye
Duhan	2 kıyye	Dakik-i has	10 kıyye
Gûşt-u ganem	35 kıyye	Turşu	11 kıyye
Gûşt-u sığır	50 kıyye	Duhan	2 kıyye
Böğrölce	5 kıyye	Gûşt-u ganem	30 kıyye
Mercimek	5 kıyye	Gûşt-u sığır	50 kıyye
Ham sirke	150 kıyye	Böğrölce	5 kıyye
Arak	3 kıyye	Mercimek	5 kıyye
?	5 kıyye	Ham sirke	150 kıyye
Hatab	10 çeki	Arak	3 kıyye
Kömür	150 kıyye	Hatab	10 çeki
Şair	20 kile	Kömür	150 kıyye
Saman	8 kantar	Şair	20 kile
Giyah	4 araba	Saman	8 kantar
		Giyah	4 araba

Kaynak: BOA, C.HR. 144/7161 (7 Z 1149 / 8 Nisan 1737); BOA, C.HR. 165/8226 (13 L 1149 / 14 Şubat 1737)

Tablo 3’te görevlendirilen Avusturya ve İngiltere elçisine verilen tayinat gösterilmiştir. Bilindiği üzere yabancı devlet elçilerinin Osmanlı sınırlarına girişiyle birlikte İstanbul’a gelene kadar kendilerine verilen tayinata yol bahâsı, İstanbul’da kaldıkları ilk altı ay içerisinde tevzi olunan tayinata ise tayinat bahâsı denilmektedir. Elçilere dağıtılan ürünler değişiklik göstermesine rağmen birçok besin maddesinin arşiv vesikalarındaki sıralaması bile aynı olabilmekteydi. Bu listelerde yer alan ürünler arasında ekmek, koyun ve sığır eti, tavuk, ördek, kaz, çeşitli yağlar ve baharatlar, pirinç, un, süt, peynir, yumurta, zeytin, şeker, kahve, tütün, sebze ve meyve, alkollü içecekler, yemeklerin pişirilmesi için odun, kömür, hayvanlar için arpa ve saman bulunmaktaydı.⁶¹

Avusturya elçi heyetinin görüşmeler boyunca ihtiyaçları daha öncede ifade edildiği gibi, bir teâmül gereği Osmanlı Devleti tarafından karşılanmış ve toplam 8.392,5 kuruş masraf yapılmıştı.⁶² İstanbul’dan yola çıkan Avusturya ve İngiltere elçisi ile beraberindeki heyete konakladıkları yerlerde dağıtılan tayinat kaza halkının vergilerinden verilmiş ve yol boyunca beslenme konusunda sıkıntı yaşamamaları için uyarılarda bulunulmuştu.⁶³ Aynı şekilde Babadağı’na giden İngiltere elçisinin uğradığı menzillerde ihtiyacı olan malzemeler kaza

61 Topaktaş, “Osmanlı Diplomasisinde “Tayinat”, s. 36-41; BOA, C.HR. 165/8226 (13 L 1149 / 14 Şubat 1737).

62 BOA, D.BŞM.d. 2069, s. 6.

63 BOA, C.HR. 165/8226 (13 L 1149 / 14 Şubat 1737); Benzer bir örnek Karlofça sonrası İstanbul’a gelen Leh elçisi için yapılırken, ihtiyaçları uğradığı kazalardaki halkın vergilerinden giderilmiştir. Bk. Kurtaran, “Karlofça Antlaşması’ndan Sonra İstanbul’a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar”, s. 346.

ahalileri tarafından karşılanmış ve onların vergilerine mahsup edilmişti.⁶⁴ Halkın vergilerinin dışında hazineden ödemelerin yapıldığı görülmektedir. Mesela İngiliz elçisinin 1150 senesi Safer ayı tayinatı 3.000 kuruş olup, hazineden verilmişti.⁶⁵ Öte yandan hem hazinenin hem de halkın vergilerinin aynı anda kullanıldığı dönemler olmuştur. Örneğin Baba-yı Atık menziline konaklayan Avusturya elçisinin bir günlük tayinatı 70,5 kuruş ederken, bu meblağın 20,5 kuruşu kaza ahalesinin vergisinden, geri kalanı ise hazineden ödenmişti.⁶⁶ Ayrıca ödenen tayinat miktarı elçilerin geliş nedenine göre değişiklik göstermektedir. Nitekim mukim olan elçilerin, olağanüstü durumlar nedeniyle gelen elçilere göre daha az tayinat aldığı söylenebilir. Mesela 1773 yılında İstanbul'da bulunan Avusturya ikamet elçisine günlük 12 kuruş verilirken, 1790'da III. Selim'in cülusunu tebrik için gelen Venedik elçisine 116 kuruş ödenmişti.⁶⁷ Keza 1737 görüşmelerine katılan elçilere, ikamet edenlere göre daha fazla tayinat verilmesi kendilerinin olağanüstü bir görev ile vazifelendirilmeleriyle ilgiliydi.

Tablo 3'te Avusturya ve İngiltere elçileri ile beraberindekilere verilen ürünlerin cinsi, miktarı ve sıralaması neredeyse aynı gözükmektedir. Hatta kutsal ittifak savaşları sonunda sulhu görüşmek üzere İstanbul'a gelen Rus elçisi Mihayloviç Goltsin'e verilen zahirenin cins ve miktarı da 1737'de dağıtılanlar ile oldukça benzerdir.⁶⁸ Yaklaşık yarım asır geçmesine rağmen dağıtılan zahirenin cins ve miktarında fazla bir değişikliğin yaşanmaması Osmanlı Devleti'nde bu durumun artık bir teâmül haline geldiğini göstermektedir. Batılı elçilere verilen tayinata bakıldığında, Osmanlı murahhas heyetine nazaran daha zengin ve çeşitli olduğu görülmektedir.⁶⁹ Mesela Osmanlı heyetine kahvaltı için ekmek, bal, sadeyağ ve yumurta verilirken Batılı elçilere ekmek, bal, sadeyağ, yumurta, peynir, zeytin, süt ve şeker gibi ürünler tevzi edilmiştir. Aynı şekilde öğle veya akşam yemekleri için Osmanlı heyetine et, tavuk, pirinç, un ve sadeyağ verilirken, Batılı elçilere koyun ve sığır eti, kaz, ördek, tavuğun dışında pirinç, mercimek, soğan, sarımsak, böğrülce, turşu, sirke, zeytinyağı hatta içecek olarak kahvenin dışında alkollü içecekler ve tütün gibi toplam 43 çeşit ürün servis edilmiştir. Yabancı devlet elçilerine verilen tayinatın Osmanlı murahhas heyetine göre çeşitlilik göstermesinin nedenlerinden biri olarak Osmanlı Devleti'nin gösterdiği misafirperverliğin ve büyüklüğün bir nişanesi olduğu söylenebilir.⁷⁰

64 BOA, C.HR. 165/8226 (13 L 1149 / 14 Şubat 1737).

65 BOA, C.HR. 131/6531 (6 R 1150 / 3 Ağustos 1737).

66 BOA, C.HR. 107/5344 (14 Z 1149 / 15 Nisan 1737).

67 Topaktaş, "Osmanlı Diplomasisinde "Tayinat", s. 36-37.

68 Kurtaran, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar", s. 348.

69 Ancak İran ve diğer Müslüman devletlerin elçilerinin karşılanması, ağırlanması, tayinat ve hediye konusunda Avrupalı devletlerin elçilerine göre daha özenli ve çeşitli olduğu gözlemlenmiştir. Bunun bir örneği olarak II. Mustafa'nın cülus töreni için İstanbul'a gelen Safevi elçisine verilen tayinat ve hediyelere bk. Allahverdi, "17. Yüzyılın Sonunda Bir Safevi Elçisinin Osmanlı Devleti'ne Maliyeti", s. 244.

70 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 276; Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, s. 15.

Ulaşım ve Nakliye Vasıtalarının Temini

Sefer organizasyonu sırasında zahire, mühimmat ve diğer ağırlıkların taşınması önemli konuların başında gelirdi. Çünkü bunların nakli yük hayvanlarının yanı sıra gemilerle yapılırdı.⁷¹ Aynı şekilde barış görüşmelerine katılan müzakere heyetinin İstanbul'dan Babadağı'na oradan görüşmelerin yapılacağı Sorika, Kodak ve Niyemirov'a kadarki ulaşım ve nakliyesi deve, öküz, sirem, koçi, at ve katır gibi yük hayvanı ve arabasıyla gerçekleştirilmiştir. (Bk. Tablo 4, Tablo 5)

Osmanlı Devleti'nde diplomatik teşrifat protokolü çerçevesinde yabancı devlet elçileri imparatorluk sınırlarına dâhil oldukları andan itibaren yük ve binek olarak kullanmaları için kendilerine ulaşım ve nakliye vasıtaları verilirdi. Karlofça sonrası İstanbul'a gelen Avusturya, Venedik, Lehistan ve Rusya elçilerinin nakli ve ulaşım ihtiyaçları Osmanlı yönetimi tarafından sağlanması bu duruma bir örnektir.⁷² Bu örnekte olduğu gibi, 1737 barış görüşmeleri için görevlendirilen Osmanlı heyetine ve Batılı elçilere ihtiyaçları nispetinde yük hayvanı ve arabası tevzi edilmişti.⁷³ Bu bilgilerden hareketle bu uygulamanın Osmanlı'da bir gelenek haline gelmiş olduğu söylenebilir. Elçilerin hizmetine sunulan yük hayvanı ve arabaları ise satın alma,⁷⁴ kiralama⁷⁵ ve kaza gelirlerinden veya halkın vergilerinden karşılanmak suretiyle tedarik olunmuştu.⁷⁶ Mesela Boğdan Voyvodası Ligor'a yazılan bir emirde müzakere heyetinin ordu-yı hümayuna dönüşü sırasında kullanacağı yük arabalarının Boğdan'dan tedarik olunması istenmişti.⁷⁷ Yine Avusturya elçisi Talman'ın İstanbul'dan Babadağı'na gidişi sırasında uğrayacağı noktalardaki zahire ve nakliye masraflarının kaza halkının vergilerinden karşılanması emredilmişti.⁷⁸ Tablo 4'te 1737 yılı içerisindeki farklı zamanlarda temin edilen yük hayvanının cinsi, sayısı, zaman aralığı ve bunlar için ödenen ücret gösterilmiştir.

71 Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu 1715 Mora Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 87, 110; Mehmet İbbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004, s. 79, 109.

72 Kurtaran, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar", s. 349.

73 BOA, D.BŞM.d. 2069, s. 3-4.

74 "Mutavassıt elçiler için Âsîtâne-i Saâdet'ten mübâyaası ferman olan 3 re's at takım...", Bk. BOA, C.HR. 82/4051 (5 Z 1149 / 6 Nisan 1737).

75 "...arabacılar kethüdâsı Hüseyin ma'rifetiyle 1149 senesi Zilhiccesi'nin gurreşinden ve 1150 senesi Safer'in gâyetine gelince 39 kut'a sirem arabalarının üçer aylık peşin ücretleri verilip arabacıların isimleri tasrihi ile tahrir ve mahalline kayd olunmak...", Bk. BOA, MAD.d. 3268, s. 16.

76 BOA, C.HR. 144/7160 (29 Ş 1149 / 2 Ocak 1737).

77 BOA, C.HR. 39/1915 (28 C 1150 / 23 Ekim 1737).

78 BOA, C.HR. 144/7160 (29 Ş 1149 / 2 Ocak 1737).

Tablo 4. Müzakere Heyetine Verilen Yük Hayvanı ve Arabaları

Hangi gruba verildiği	Hayvanın cinsi ve sayısı		Zaman aralığı Hicri/Miladi	Ücret (Akçe)
Murahhas-ı Evvel Murahhas-ı Sâni Murahhas-ı Sâlis Kâimakâm-ı Murahhas Vekil-i Defterdar Elçi-yi Nemçe Yekûn	Beygir 100 Beygir 40 Beygir 40 Beygir 30 Beygir 19 Beygir 114 Beygir 353		Gurre-i Muharrem ile Gâye-i Şehr-î Cemâziyelâhir 1150/ 1 Mayıs-24 Ekim 1737	1.327.415
Murahhas-ı Evvel Murahhas-ı Sâni Murahhas-ı Sâlis Kâimakâm-ı Murahhas Tercüman-ı Divan Elçi-yi Nemçe Yekûn	Deve 46 Deve 29 Deve 32 Deve 18 Deve 6 Deve 30 Deve 161		Şehr-î Safer ile Gâye-i Cemâziyelevvel 1150/ 31 Mayıs-25 Eylül 1737	369.504
Murahhas-ı Evvel Murahhas-ı Sâni Murahhas-ı Sâlis Kâimakâm-ı Murahhas Vekil-i Defterdar Emin-i Nüzul Elçi-yi Nemçe Tercüman-ı Divan Yekûn	Sirem arabası 7 Sirem arabası 3 Sirem arabası 3 Sirem arabası 3 Sirem arabası 7 Sirem arabası 2 Sirem arabası 12 Sirem arabası 2 Sirem arabası 39		24 Safer ile Gâye-i Cemâziyelâhir 1150/ 23 Haziran-24 Ekim 1737	316.640
Hangi Gruba Verildiği	Katır	At	Gurre-i Muharrem ile Gâye-i Şehr-î Cemâziyelâhir 1150/ 1 Mayıs-24 Ekim 1737	51.360
Murahhas-ı Evvel	4	25		
Murahhas-ı Sâni	4	10		
Murahhas-ı Sâlis	4	20		
Kâimakâm-ı Murahhas	4	10		
Vekil-i Defterdar	2	10		
Elçi-yi Nemçe	-	5		
Tercüman-ı Divan	-	5		
Yekûn	18	85		

Kaynak: BOA, D.BŞM.d. 2069, s. 3-6.

Tablo 4'te müzakere heyetindeki hangi gruba kaç tane yük hayvanı verildiği gösterilmiştir. Ayrıca verilen hayvanların kullanıldığı zaman aralığı ile bunlar için ödenen ücretler yekûn olarak ifade edilmiştir. Tabloda 1737 Mayıs-Ekim ayları arasında görevlendirilen heyetler için toplam 666 hayvanın temin edildiği saptanmıştır. Bu hayvanlar arasında sayıca en fazla olanlar beygir ve devedir. Bunun nedeni olarak beygirin binek, devenin ise ağır eşyaların naklinde yük olarak kullanılmasından kaynaklı olduğu söylenebilir. Hayvanların sayısal olarak birinci, ikinci ve üçüncü murahasalara daha fazla verildiği tespit edilmiştir. Bu durumun muhtemel sebebi bu kişilerin maiyetlerindeki görevlilerin fazla olmasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Tablo 4'te belirtilenlerin dışında farklı zaman aralıklarında sirem arabasının kiralandığı belirlenmiştir. Bu

arabaların ücreti genellikle günlük hesaplanarak verilmiştir. Mesela Ordu-yı hümâyunda mevcut olan mühimmatın müzakere heyetinin hizmetine gönderilmesi için temin edilen yedi adet sirem arabasının her birine günlük 80'er akçe ödenmişti. 1 Mayıs-24 Ekim 1737 tarihlerini kapsayan 187 günlük süre için toplam 99.120 akçe yani 826 kuruş kira ücreti ödenmişti.⁷⁹ Ayrıca heyette bulunan reisülküttap, ruznamçe-i evvel, defterdar vekili, divan tercümanı ve Avusturya elçisi gibi diğer zümrelere verilen sirem arabaları kira usulüyle elde edilmişti. Tablo 5'te 1 Mayıs-24 Ekim 1737 tarihleri aralığında kiralanan sirem arabalarının sayısı ve ödenen ücret gösterilmiştir.

Tablo 5. 1 Mayıs-24 Ekim 1737 Tarihleri Arasında Kiralanan Sirem Arabaları

Sayı	Zaman aralığı-Hicri/Miladi	Ücret (Akçe)
7	-Gurre-i Muharrem ile Gâye-i Cemâziyelâhir 1150 1 Mayıs-24 Ekim 1737	99.120
5	-Gurre-i Muharrem ile Gâye-i Şehr-î mezbur 1150 1-30 Mayıs 1737	4.500
33	-Gurre-i Zilhicce 1149 ile Gâye-i Safer 1150 2 Nisan-29 Haziran 1737	237.600
6	-Gurre-i Zilhicce 1149 ile Gâye-i Safer 1150 2 Nisan-29 Haziran 1737	43.200
33	-Gurre-i Cemâziyelevvel ile Gâye-i Cemâziyelâhir 1150 27 Ağustos-24 Ekim 1737	155.760
2	-Gurre-i Cemâziyelevvel ile Gâye-i Cemâziyelâhir 1150 27 Ağustos-24 Ekim 1737	9.440
16	-Gurre-i Cemâziyelâhir ile Gâye-i Şehr-î mezbur 1150 26 Eylül-24 Ekim 1737	37.120
20	-Gurre-i Cemâziyelâhir ile Gâye-i Şehr-î mezbur 1150 26 Eylül-24 Ekim 1737	48.000
26	-Gurre-i Receb ile 24 Şaban 1150 25 Ekim-17 Aralık 1737	112.320
148	-Mayıs-Ekim 1737	747.060

Kaynak: BOA, D.BŞM.d. 2069, s. 4; BOA, MAD.d. 3268, s. 18.

Tablo 5'te belirtildiği üzere, görüşmeler için görevlendirilen kişilere tahsis edilen sirem arabaları 1737 Mayıs-Ekim ayları arasında kullanılmak üzere verilmişti. Arabalar için günlük kira ücreti 80 akçe olup, aylık peşin olarak ödenmişti. Mesela heyetteki defterdar vekili İbrahim Efendi, Numan Efendi, Nemçe elçisi, divan tercümanına ve mübaşire tevzi edilen 39 araba 80'er akçeden kirallanmış ve bunların üçer aylık ücretleri sahiplerine peşin ödenmişti. Fakat sirem arabalarının aksine öküz arabalarının kira ücreti 30'ar akçe olarak belirlenmişti. Nitekim İsmail Geçidi menziline 1-30 Mayıs 1737 tarihleri arasında kullanılmak üzere getirilen 5 arabanın

⁷⁹ BOA, D.BŞM.d. 2069, s. 4.

her birine günlük 30'ardan 30 gün için toplam 4.500 akçe yani 37,5 kuruş harcanmıştı. (Bk. Tablo. 5)

Sefer sırasında ordunun ihtiyacı olan zahire ve mühimmatın naklinde tercih edilen bir diğer ulaşım vasıtası gemiydi. Çünkü nehir ve deniz taşımacılığı kara ulaşımına göre ucuz, daha hızlı ve güvenilir olması tercih edilmesinde etkili olan özelliklerdendi. Bundan dolayı sefer zamanlarında Osmanlı Devleti, nehir ve denize kıyısı olan iskelelerden olabildiğince faydalanmıştı. Nitekim 1736-1739 savaşlarında Karadeniz ve Ege Denizi'nin dışında Tuna Nehri'ne kıyısı olan Rusçuk, Niğbolu, Zıştovi, Silistre, Vidin, İsakçı, Yergöğü gibi birçok iskeleden zahire ve mühimmat ordunun ihtiyacı olan yerlere gemilerle yollanmıştı.⁸⁰ Barış görüşmelerini gerçekleştirmek için vazifelendirilen müzakere heyetinin zahiresi de gemilerle belirlenen yerlere gönderilmişti. Mesela Tolcı, İsmail Geçidi ve Kili kadılarına yazılan emirde müzakere heyetinin tayinatı için satın alınan arpa, un ve peksimetin Özi'ye nakli için Kili'den ve İsmail Geçidi'nden dörder adet geminin hazırlanması istenmişti. Temin edilecek gemilerin yetmemesi durumunda yenilerinin kiralanması emredilmişti. Özi'ye arpa, un ve peksimet nakledecek bu gemilere ise kile başına dörder akçe navlun (nakliye) ücreti zahire nakline memur nüzul emini vekili tarafından gemi reislerine verilmesi bildirilmişti.⁸¹

Müzakere heyetindeki kişilerin hizmeti için akkâm (deveci) ve meşaleci gibi yardımcı kuvvetler de tayin olunmuştu. 17-28 Temmuz 1737 tarihlerini kapsayan 10 günlük zaman aralığında istihdam olunmak üzere Osmanlı heyetine 39, Avusturya elçisine 18, defterdar vekiline 5 ve divan tercümanına 3 olmak üzere toplam 65 deveci ve meşaleci verilmiş ve bunlara hazineden 109.720 akçe ödenmişti.⁸² Görüldüğü üzere barış görüşmelerini yerine getirmek üzere vazifelendirilen murahhas heyetinin nakliye vasıtaları merkezî hükümet tarafından sağlanırken, ücretleri kaza halkının vergileri ile hazineden ödenmişti. Sonuç olarak müzakere heyeti ile Batılı elçilerin naklieleri için tutulan yük arabası ve hayvanlara toplam 21.724,5 kuruş harcanmıştı.⁸³

Konaklama İhtiyaçlarının Giderilmesi

Osmanlı Devleti'nde müzakerelere iştirak eden elçilerin ihtiyaçlarının görüldüğü bir diğer mesele barınma ve konaklamalarıydı. Bundan dolayı konaklanılacak yerlerde bina ve konak gibi yapıların varlığı önem arz ediyordu. Nitekim İstanbul'a gelen yabancı devlet elçileri Çemberlitaş'ın karşısındaki Elçi Hanı, Galata, Beyoğlu ve Üsküdar'daki konak ve hanelerde ağırlanıyordu.⁸⁴ Mesela Karlofça Antlaşması sonra İstanbul'a gelen Avusturya ve Venedik elçileri Galata'daki konak ve hanelerde, Rus elçisi ise Fazıl Paşa Sarayı ve Kumkapı yakınındaki

80 BOA, MAD.d. 3268, s. 18; BOA, AE.SMHD.I. 247/20189 (11 Za 1149 / 10 Mart 1737).

81 BOA, AE.SMHD.I. 34/1997 (9 Z 1149 / 10 Nisan 1737).

82 BOA, D.BŞM.d. 2069, s. 4.

83 BOA, D.BŞM.d. 2068, 2069, s. 5, 15.

84 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 278-280.

bir konakta misafir edilmişti.⁸⁵ Ancak görüşme yapılacak noktaların yerleşim yerlerine uzak olması ya da bu yerlerde bina veya konak gibi benzeri yapıların bulunmaması yeni bina yapımını gerektirmiştir. Avusturya, İngiltere ve Felemenk elçileri ile beraberlerindeki için böyle bir durum söz konusu olduğundan yeni konakların inşa edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştı.⁸⁶

İstanbul'da mütemekkin olan Avusturya, İngiltere ve Felemenk elçilerinin barış görüşmelerine katılmak üzere sadrazamın davetiyle Babadağı'na geldikten sonra konaklamaları için her bir elçi ve maiyetindeki gruba yapılar hazırlanmıştı. Hazırlanan konakların oda sayıları ile yapılan harcamalar birbirinden farklıydı. Her bir elçinin beraberindeki kişi sayısının farklı olması böyle bir durumun ortaya çıkmasına neden olduğu söylenebilir. Çünkü heyetteki kişi sayısı binanın büyüklüğünü veya oda sayısını belirlemede etkili olduğundan yapılacak masrafı artırabilirdi. Mesela Avusturya elçisi Talman ve beraberindeki grup için üç oda, bir mutfak, bir kiler ve bir büyük ahır inşa edilirken, tümünün inşa ve onarımı için 324,5 kuruş harcama yapılmıştı. İngiliz heyeti için altı oda, bir mutfak, bir kiler ve bir büyük ahır inşa edilirken, iki oda ise tamir edilmiş ve bunlar için toplam 397 kuruş harcanmıştı. Bu iki elçi grubunun dışında en fazla harcamanın yapıldığı Felemenklerin konaklamaları için yedi oda, bir mutfak, bir kiler ve bir büyük ahır ve bir sofa yapılırken, inşa ve onarımı için 529 kuruş ödenmişti. Böylece üç elçilik için hazineden toplam 1.250,5 kuruş ödenek ayrılmıştı.⁸⁷ Elçiler için yeni yapıların hazırlanması dışında mevcut konakların tamiri için görevlendirilen Küçük Hüseyin Ağa'ya da 250 kuruş ek tahsisat yapılmıştı.⁸⁸ Ayrıca heyettekilerin masraflarının karşılanması için yazılan bir arzuhale göre 5.000 kuruşluk zincirli altının⁸⁹ dışında ordu hazinesinden 20.000 kuruş gönderilmişti.⁹⁰

Sonuç

1736'da Rusların Azak'ı kuşatması üzerine Mayıs'ta savaş kararı alan Osmanlı Devleti, bir yandan sefer hazırlıklarını sürdürürken, diğer taraftan süreci diplomatik yollarla çözmek için girişimlere başlamıştır. Bunun için Avusturya, İngiltere ve Felemenk devlet elçileri sürece dâhil edilmiş ve 1737 Kasım'ına kadar görüşmeler sürmüştür.

Osmanlı yönetimi, önceki dönemlerde olduğu gibi, imparatorluk sınırları içine giren yabancı elçilerin masraflarını 1737 barış görüşmeleri için görevlendirilen elçiler için de yapmıştır. Osmanlı heyetinin yanı sıra sürece dâhil edilen elçilerin tüm masrafları mutad olduğu üzere Osmanlı Devleti'nin çeşitli gelir kalemleri kullanılarak giderilmiştir. Nitekim Karlofça Antlaşması sonrası Osmanlı ülkesine gelen elçilerin harcamaları hazinenin dışında cizye ve

85 Kurtaran, "Karlofça Antlaşması'ndan Sonra İstanbul'a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar", s. 356, 358.

86 BOA, C.HR. 81/4047 (18 Z 1149 / 19 Nisan 1737).

87 BOA, C.HR. 81/4047 (18 Z 1149 / 19 Nisan 1737).

88 BOA, C.HR. 174/8654 (4 Za 1149 / 6 Mart 1737).

89 BOA, C.HR. 137/6835 (17 M 1150 / 17 Mayıs 1737).

90 BOA, C.AS. 663/27870 (24 R 1150 / 21 Ağustos 1737).

avarız vergileriyle karşılanmıştır. Aynı şekilde 1737’de görevlendirilen elçilerin masrafları uğradıkları menzillerdeki halkın vergilerinden sağlanmıştır. Buradan hareketle yaklaşık 40 yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen, Osmanlı Devleti’nde elçi harcamalarının karşılanması noktasındaki teâmülün değişmediği görülmüştür.

Avrupalı elçilere verilen iâşe tayinatına bakıldığında, daha önce Osmanlı ülkesine gelmiş olanlara verilenler ile ciddi benzerlik saptanmıştır. Hatta Avrupalılara verilen tayinatın çeşitliliği Osmanlı murahhas heyetine göre daha fazlaydı. Bunun nedeni Osmanlı’nın elçilere gösterdiği misafirperverliğin ve büyüklüğün bir göstergesi olduğu söylenebilir. Ayrıca elçilere ihtiyaçlarını gidermeleri için verilen günlük tayinat miktarı XVIII. yüzyıl sonu ile kıyaslandığında farklı olduğu görülmüştür. Mesela XVIII. yüzyıl sonunda İstanbul’a gelen Venedik, Rus, Avusturya elçilerine sırasıyla 116, 200 ve 280 kuruş tayinat verilirken, 1737’deki Avusturya, Felemenk ve İngiliz elçilerine ise sırasıyla 70, 87 ve 100 kuruş tayinat ödenmiştir. Verilen meblağlara bakıldığında 50 yıllık bir zaman diliminde elçilere ödenen tayinat miktarında %100’den fazla bir artışın yaşandığı gözlemlenmiştir.

Görevlendirilen elçilerin ulaşım ve nakliyesi için başta beygir olmak üzere at, katır, deve, sirem ve koçi arabalarının yanı sıra gemiler kullanılmıştır. Bunların temini için yerel idarecilere emirler gönderilirken, ödenmesi gereken ücret hazineden ve halkın vergilerinden karşılanmıştır. Elçilerin konaklamaları ise İstanbul’a gelen elçilerden farklı olarak görüşmelerin yapılacağı yerleşim yerlerine yakın noktalarda gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 1737 görüşmeleri için vazifelenen Avusturya, İngiltere ve Felemenk elçilerinin konakladığı yerlerden biri olan Babadağı’nda yeni yapılar inşa edilmiş, mevcut olanlar ise onarılmış ve masrafları hazineden karşılanmıştır.

Müzakere heyetine defterdar tayin olunan Mustafa Efendi’ye 50.000, nüzul emini vekili olarak vazifelenen Seyyid İbrahim Ağa’ya ise hazineden 10.500 kuruş ödenek ayrılmıştır. Defterdar Mustafa Efendi’ye verilen 50.000 kuruşluk meblağın 13.772 kuruşu zahire alımına, 21.724,5 kuruşu mekârî beygirleri, deve, sirem, koçi, öküz arabaları, akkâm ve meşaleci kirası ile nakliye masraflarına, 13.290 kuruşu Nemçe elçisinin nafakasına, müteferrikaların masraflarına, kasab başı vekili Mehmed Ağa ile nüzul emini vekili Seyyid İbrahim Ağa’ya verilmiştir. Böylelikle tahsis olunan 50.000 kuruşun 48.786,5’u muhtelif ihtiyaçlar için harcanmıştır. Bunun dışında Seyyid İbrahim Ağa’ya verilen 10.500 kuruşun 6.941,5 kuruşu zahire alımına, 1.084,5 kuruşu ekmeğin pişirmesiyle, akkâm, meşaleci ve kâtiplere, 1.544,5 kuruşu ise İsmail Geçidi’nden Özi’ye zahire nakline, çavuş nafaka bahâsı ile Murtaza Ağa’ya nakliye için ödenmiş olup 10.500 kuruşun 9.570,5’u harcanmıştır.

Sonuç olarak 1737 görüşmelerine katılan heyetlerin organizasyon kısmına dair herhangi bir çalışmanın yapılmamış olması bu araştırmanın hazırlanmasına zemin hazırlamıştır. Yapılan çalışmada, görüşmeler boyunca görevlendirilen heyetteki kişilerin ihtiyaçlarının neler olduğu ve bunların nasıl karşılandığı tespit edilmiştir. Ayrıca araştırmada elde edilen veriler ile literatürdeki XVIII. yüzyıl elçilik çalışmalarının sonuçları arasında paralellik olduğu belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A.DVNS.NMH.d.)

Nr. 7.

Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM.d.)

Nr. 1932, 2001, 2036, 2068, 2069.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)

Nr. 3268, 22696.

Ali Emîrî Tasnifi I. Mahmud Belgeleri (AE.SMHD.I.)

Nr. 34/1997, 52/3157, 247/20189.

Cevdet Tasnifi Askerîye Belgeleri (C.AS)

Nr. 567/23834, 663/27870, 846/36152, 880/37778.

Cevdet Tasnifi Hariciye Belgeleri (C.HR)

Nr. 39/1915, 81/4047, 82/4051, 107/5344, 131/6522, 131/6531, 137/6835, 144/7160, 144/7161, 151/7549, 165/8226, 174/8654, 176/8758.

Yazma Eserler

Ahmed Bin Mahmud, *Târîh-î Göynüklü (1123-1172/1711-1759)*, haz. Songül Çolak ve Metin Aydar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

Mehmed Subhî, *Subhî Tarihi Samî Şâkir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744*, haz. Mesut Aydın, Kitabevi, İstanbul 2007.

Şem'dânî zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î't-Tevârih*, C. I, haz. M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Allahverdi, Reyhan Şahin, "17. Yüzyılın Sonunda Bir Safevî Elçisinin Osmanlı Devleti'ne Maliyeti", *İran Çalışmaları Dergisi*, V/2, (2021), s. 235-269.

Başer, Alper, "Claudius Rondeau'nun Yazışmalarında Osmanlı Devleti ve Osmanlı-Rus İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, (2013), s. 369-384.

Bilgin, Erdoğan, *1148-1152/1736-1739 Savaşı Tarihçesi (Subhî Mehmed'in Müzâkerât-ı Sulhiyye Tarihçesi Adlı Eseri)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003.

Aydoğdu, Buket, "I. Mahmud Döneminde Habsburg Elçilerine Verilen Ziyafetler [1730-1754]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 16, (2023), s. 1-25.

Çağatay, Ömer, *1736-1739 Osmanlı-Rus Savaşı ve Sefer Organizasyonu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2022.

Çoruhlu, Melek, *Musaffa Mehemmed Efendi Kit'amin-Tarih-i Sultan Mahmud-ı Evvel*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

Ercan, Hüseyin Onur, *Pasarofça Antlaşması 1718 Diplomasi ve Barış*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.

Ertaş, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu 1715 Mora Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

- Gezer, Ömer, “Bıçak Sırtında: Michael Talman’ın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İlk Seneleri”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, VIII/2, (2022), s. 1-43.
- Gümüş, Hasret, “1736-1739 Osmanlı Rus ve Avusturya Savaşında Arabuluculuk Yapan Devletler ve Bu Devlet Elçilerine Verilen Tayinatlar Hakkında Bir Değerlendirme”, *KTÜEFAD*, 1 (2021), s. 16 – 27.
- Gürkan, Emrah Safa, “Bir Diploması Merkezi Olarak Yeni Çağ İstanbul’u”, çev. Öykü Özer-Abdülrahim Özer, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, II, İBB Kültür AŞ, İstanbul 2016, s. 372-399.
- İnbaşı, Mehmet, *Ukrayna’da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004.
- İpşirli, Mehmet, “Elçi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XI, (1995), s. 3-15.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu (1640-1774)*, IV, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.
- Karagöz, Hakan, *1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad’ın Geri Alınması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2008.
- Kellner, Julia, “Spionageabwehr in der Frühen Neuzeit Verschlüsselung in der Korrespondenz des Diplomaten Leopold von Talman mit dem Wiener Hofkriegsrat”, *Pota K Zgodovinskemu Sponznanju Nasega Časa Wege Zum Historischen Erkennen Unserer Zeit*, Ed. Sašo Jerše-Filip Draženović, 30, (2020), s. 129-141.
- Klesl, Wolfgang, “Michael und Leopold von Talman: Beitrag zur Geschichte einer Tiroler Diplomatenfamilie aus dem Pustertal”, *Der Scherln: Monatszeitschrift für Südtiroler Landeskunde*, XLI/11, (1967), s. 526-530.
- Kurtaran, Uğur, “Karlofça Antlaşması’ndan Sonra İstanbul’a Gelen Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Yapılan Harcamalar”, *TAD*, XXXVII/63, (2018), s. 331-370.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fevkalade Elçilerin Ağırlanması”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVII/1-2, (1989), s. 199-231.
- Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Sevinç, Tahir, “İran’a Elçi Olarak Gönderilen Kesriyeli Ahmet Paşa’nın Sefaret Hazırlığı ve Yolculuğu (1746-1747)”, *Bellefen*, LXXV/273, (2011), s. 407-446.
- Sevinç, Nurten, *Osmanlı Devletindeki İran Elçilerinin Gelir-Giderleri (1696-1741)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Söylemez, Hatice, *Mukaddimetü’s-Sefer (1736-1739 Seferi Hakkında Bir Eser) Metin-Değerlendirme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Topaktaş, Hacer, “Polonya’nın Türkiye’deki İlk Daimî Elçiliğinin Kurulma Süreci: Tarihsel Dinamikler”, *Uluslararası İlişkiler*, XI/43, (2014), s. 105-125.
- Topaktaş, Hacer, “Osmanlı Diplomasisinde “Tayinat” Sisteminin Uygulanışı ve Kaldırılışı (1794) Üzerine Bazı Tespitler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, X/1, (2015), s. 31-49.
- Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, IV/1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Zinkeisen, Johann Vilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, V, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

PREPARATIONS AND EXPENSES MADE FOR THE DELEGATION AND MEDIATING AMBASSADORS DISPATCHED TO THE 1737 PEACE NEGOTIATIONS

Ömer ÇAĞATAY*

This study focuses on the organizational preparations made to meet the needs of the delegation dispatched by the Ottoman Empire to negotiate an end to the war that began with the Russian occupation of Azov in 1736, as well as the needs of the ambassadors and their entourage from the European states of Austria, England and the Netherlands. Upon the outbreak of the war, the Holy Roman German Emperor Karl VI, in accordance with the treaties of 1726, 1733 and 1737 with Russia, committed to entering the war in the event of a conflict with the Ottoman Empire. To fulfill his promise, the Holy Roman Emperor appointed Talman as ambassador to the negotiations. The Ottoman Empire also dispatched a peace delegation to participate in the negotiations, and asked the British and Dutch ambassadors in Istanbul to participate in negotiations as mediators. The expenditures that the Ottoman delegation and the European ambassadors who departed from Istanbul spent on food, accommodation, transportation, travel and food allowances until the beginning of November 1737 were covered by the Treasury. The Ottoman Empire created a budget to finance many expenditures, except for beasts of burden and grain, through purchasing, leasing and public taxes. The research discusses the expenses incurred by the Ottoman delegation and the Western ambassadors and their entourage who participated in the peace negotiations, the types of expenses they incurred, and the extent of their cost to the Ottoman treasury. In addition, in the preparation phase of the research, especially Ottoman archive documents, manuscripts and research articles analyzing the period were used.

Talman, who was appointed as the executive director by Austria, an ally of Russia, departed from Istanbul towards the end of 1736 and reached Babadaghi, where the Ottoman grand vizier Silahdar Mehmed Pasha was located, in January 1737. However, the Austrian ambassador prolonged the process as much as possible due to the instructions he received and the alliance with the Russians. In the bilateral negotiations that started between the Ottoman-Austrian delegation in January 1737, it became obvious that the Austrian ambassador was delaying the Ottoman delegation to prolong the process. As a matter of fact, the reasons such as the inability to determine the negotiation place and its subsequent change twice, the Russian delegation not

---

* Research Assistant Dr., Bingöl University Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Bingöl / Turkey, ocagatay@bingol.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-5068-9705

coming with the excuse that the designated place was far away, the Austrian ambassador not giving the desired answer to the requests of the Ottoman delegation, and trying to sabotage the negotiations by stating that he was not competent to accept the demands caused the process to prolong. Despite all the setbacks, the negotiations that started in mid-August 1737 with the participation of Ottoman, Russian, Austrian, British and Dutch delegations continued until the beginning of November. The negotiations reached an impasse when the Ottoman delegation and the Ottoman central government offered conditions that were unacceptable to Austria and Russia. Finally, the negotiations held in Nemirov failed after long struggles and the Ottoman delegation had to return to the camp in Babadaghi. Thus, the war environment lasted until the signing of the Treaty of Belgrade in 1739.

As in the Ottoman campaign organization, it was of utmost importance to provide food and supplies to the delegation dispatched to negotiate the restoration of peace. In this regard, the effective coordination of communication between the central government and the provincial administrators was supposed to be established from the very beginning of the process. Actually, the supplies necessary for the feeding, accommodation and transportation of the delegation and the pack animals were provided from the sanjak and townships on the route of the fighting army, as well as Istanbul. For this, orders were sent to the local administrators in the provinces to make the necessary preparations in order not to experience any setbacks. For example, orders were sent to the judges of Kilia, Ibrail, Tulcea and Ismail Geçidi to meet the grain of the delegation and it was ordered that the supplies in the warehouses and piers be sent to the desired points. Transporting them is as important as supplying the grain and ammunition of the delegation. Likewise, for the transportation of these supplies, pack animals such as camels, oxen, sirems, rams, horses and mules, and carts were rented from locations close to where the meetings were to be held and were put into service of the delegations. Another preparatory phase regarding transportation was to meet the accommodation needs of the delegation. Because, in addition to the Ottoman delegation participating in the negotiations, new facilities were constructed to accommodate the European ambassadors for about six to seven months, and their expenses were covered by the Ottoman treasury. As a result, it is found that the Ottoman Empire met the food, transportation and accommodation needs of the Ottoman and European states delegations, dispatched to resolve the war between the Ottomans and Russia. While some of these expenses were covered by the treasury, others were funded through barter from the taxes of the people. Thus, during the negotiations that lasted for six or seven months, it is concluded that Western ambassadors as well as the Ottoman delegation did not encounter any organizational problems.

OSMANLI BÜROKRASİNDE ŞÂKİRD LİK: 18. YÜZYILDA BAŞMUHASEBE KALEMİ ÖRNEĞİ*

APPRENTICESHIP IN THE OTTOMAN BUREAUCRACY: THE EXAMPLE OF THE CHIEF ACCOUNTING OFFICE IN THE 18TH CENTURY

Engin ÇETİN**

Öz

Osmanlı bürokrasisinde kâtip adayları olarak çeşitli kurumlarda istihdam edilen kimselere şâkird adı verilmekteydi. Başlarda Divan-ı Hümayun çatısı altındaki dar bir kâtip kadrosunun nezaretinde istihdam edilen şâkirdler, 17. yüzyıl ortalarından itibaren merkezî bürokrasinin sacayağını oluşturan Bâbîâlî, Defterhâne ve Bâb-ı Defterî’de çalışmaya başlamışlardı. Ekseriyetle küçük yaşta çocuklardan oluşan bu grup, Osmanlı bürokrasisinin temel personel kaynağını teşkil etmekteydi. Bazı ortak yönleri olmakla birlikte esasen kurumların ihtiyaç duyduğu şâkirdlerin özellikleri, kariyer yolları ve çalışma düzenleri arasında ciddi farklılıklar vardı. Bugüne kadar sınırlı sayıdaki Osmanlı teşkilat tarihi çalışmasında, araştırmacılar ister istemez imparatorluğun üst bürokrasisine odaklandıklarından şâkirdlere dair ciddi bir literatür oluşmamıştır.

Bu makalede söz konusu eksiklikten hareketle Osmanlı bürokrasisinde şâkirdliğin mahiyeti ele alınacaktır. Ancak bütün kurumları kapsayacak bir araştırmanın şu aşamada mümkün olmaması nedeniyle örneklem olarak Başmuhasebe Kalemî, dönem olarak ise 18. yüzyıl incelenecektir. Bu çerçevede Başmuhasebe Kalemî şâkirdlerinin nasıl tayin edildikleri, sayıları, çalışma şartları, gelirleri ve kariyerleri ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: şâkird, kâtip, Başmuhasebe Kalemî, bürokrasi, 18. yüzyıl

Abstract

In the Ottoman bureaucracy, individuals who were employed as kâtip (clerk) candidates were referred to as ‘shakird’ (apprentice). Initially, they were placed under the supervision of a narrow cadre of clerks within the Divan-ı Hümayun (Imperial Council). Over time, they began to work in key bureaucratic institutions such as the Bâbîâlî (Sublime Porte), Defterhâne (Storehouse of Ottoman Cadastral and Other Property Records), and Bâb-ı Defterî (Ottoman Institution for Financial Affairs), which became central pillars of the Ottoman bureaucracy from the mid-17th century onward.

This group primarily consisted of young individuals and served as the primary resource for the Ottoman bureaucracy. While they shared some common characteristics, there were significant differences in the attributes, career trajectories, and job roles of shakirds required by various institutions. Within the already limited number of studies on the history of Ottoman institutions, there has been a noticeable gap in the

* Bu makale Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı’nda hazırlanan *Osmanlı Bürokrasisinde Başmuhasebe Kalemî (XVIII. Yüzyıl)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, engin.cetin@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0580-7239

literature concerning the shakirds, as researchers have primarily focused on the upper echelons of the empire's bureaucracy.

This paper aims to address this deficiency by discussing the nature of shakirds within the Ottoman bureaucracy. Given the impracticality of conducting comprehensive research on the entire bureaucracy, this study will use the Başmuhasebe Kalemî (Chief Accounting Office) in the 18th century as a case study. It will shed light on the recruitment patterns of the shakirds in the Başmuhasebe Kalemî, their numbers, working conditions, salaries and career paths.

Keywords: shakird/apprentice, clerk, Chief Accounting Office, bureaucracy, 18th century

Giriş

Osmanlı Devleti'nin ne kadar patrimonyal olduğu veya nasıl bir imparatorluk tablosu sunduğu yönündeki tartışmalar eski yoğunluğunu kaybetti.¹ İdari yapı, yönetici sınıf, karar alma süreçleri, devlet-toplum ilişkileri gibi pek çok esaslı meseleye dair yeterli literatür olmamasının bu geri çekilmedeki etkisi yadsınamaz. Neyse ki son yıllarda her biri önemli bir boşluğu dolduran bürokrasi tarihi incelemeleri sayesinde bu konularda ciddi mesafe alındı. Fakat devletin çarklarının nasıl döndüğünü ortaya koymak adına yapılan bu çalışmalarda, kaynakların çeşitliliği ve konunun genişliği nedeniyle, bürokratik yapı parçalar halinde incelendi. Bu süreçte literatür, kurumlar arasında dengeli bir dağılım gösteremedi. Divan-ı Hümayun, Bâbîâlî ve Defterhâne'ye dair araştırmalara² nispetle Bâb-ı Defteri'ye dair incelemeler oldukça sınırlı kaldı.³ Literatürün

- 1 Bu tartışmalara dair genel bir çerçeve için bk. Halil İnalcık, "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi", çev. Kemal Aydın Akagündüz, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 7 (Ekim 1994), s. 5-26.
- 2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın öncü çalışması (*Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988), Osmanlı merkez bürokrasisine dair temel bir taslak oluşturmuştur. Uzunçarşılı'yı takiben çeşitli kapsam ve formlarda pek çok monografi kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Halil İnalcık'ın bürokrasinin çeşitli unsurlarına ("Devlet-i Aliyye'de 17. Yüzyılda İdarede ve Maliyede Genel Dönüşüm", *Devlet-i Aliyye IV*, (2016), s. 23-66; "Reisülküttâb", "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât", *Osmanistik Bilimine Katkılar*, (2021), s. 25-55; "Şikayet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 33-54), Ahmet Mumcu'nun Divan-ı Hümayun'a (*Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, İstanbul 1986), Erhan Afyoncu'nun Defterhâne'ye (*Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmiri (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Ankara 2014), Recep Ahışhalı'nın reisülküttâblığa (*Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001), Bilgin Aydın'ın 16. yüzyıl Divan-ı Hümayun teşkilatı ve defter sistemine (*XVI. Yüzyılda Divan-ı Hümayun ve Defter Sistemi*, Ankara 2017), Muzaffer Doğan'ın sadaret kethüdalığına (*Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi-Sadaret Kethüdalığı (1730-1836)*, Ankara 2016), Murat Uluskan'ın çavuşbaşılık ve Divan-ı Hümayun çavuşlarına (*Divan-ı Hümayun Çavuşbaşılığı*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1998; *Divân-ı Hümayun Çavuşları*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004), Filiz Karaca'nın teşrifâtçılığa (*Osmanlı Devleti'nde Teşrifât Kalemî ve Teşrifâtçılık*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989; *Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifât Müessesesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997) dair incelemeleri bürokrasinin genel yapısının anlaşılmasında ciddi katkılar sağlayan eserlerin başında gelmektedir. Carter Findley'in Osmanlı bürokrasisinde personel ve değişim hakkındaki incelemeleri, ele aldığı dönem ve kullanılan yöntem bakımından alana yenilik getiren öncü çalışmalardır (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babîâlî (1789-1922)*, çev. Ercan Ertürk, İstanbul 2019; *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2020). Ali Akıldız'ın 19. yüzyılda merkez bürokrasisindeki yeniden yapılanmaya dair eserleri, sahasında hâlâ en önemli başvuru kaynaklarıdır (*Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993; *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2015).
- 3 Uzunçarşılı'nın ardından Osmanlı maliye bürokrasisine dair en kapsamlı çalışmayı Linda T. Darling kaleme almıştır

yeni teşekkül ediyor olması incelemelerin yoğunlaştığı alanları da şekillendirdi. Araştırmacılar, haklı olarak, daha çok üst düzey bürokrasiye odaklanmayı tercih ettiler. Bu nedenle şâkird⁴ olarak adlandırılan ve bürokrasinin en alt kademesini teşkil eden kâtip adaylarına dair şimdiye kadar müstakil bir inceleme neşredilmedi. Oysa çoğu küçük yaştaki çocuklardan oluşan şâkirdler, Osmanlı bürokrasisinin temel personel kaynağını teşkil etmekteydi. Başlarda Divan-ı Hümayun çatısı altındaki dar bir kâtip kadrosunun yanında istihdam edilen şâkirdler, 17. yüzyıl ortalarından itibaren merkezî bürokrasinin sacayağını oluşturan Bâbiâlî, Bâb-ı Defterî ve Defterhâne'deki kâtiplerin nezaretinde çalışmaya başlamışlardı.⁵ Bâbiâlî ve Bâb-ı Defterî'de “kalem” adı verilen çeşitli sayıda kâtibi istihdam edildiği büroların da teşekkül etmesi, Osmanlı bürokrasisinde uzmanlık alanlarının şâkirdlere kadar uzanmasını sağlayan bir kurumsallaşma meydana getirdi.

Osmanlı bürokrasisi hakkındaki literatürde şâkirdliğe dair değerlendirmeler için çoğunlukla⁶ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yer alan ve 1780'li yıllarda hazırlandığı anlaşılan bir

(*Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk-Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, çev. Adnan Tonguç, İstanbul 2019). Darling, 16. ve 17. yüzyıllar için maliyenin bürokratik yapısı ve maaşlı personel sayısını ortaya çıkartmıştır. Üstelik diğer devletlerle yaptığı mukayeselerle Osmanlı İmparatorluğu özelinde karşılaştırmalı bürokrasi tarihi araştırmalarına da öncülük etmiştir. Rıfat Günalan'ın 16. yüzyıl defterdarlık teşkilatı ile maliye ahkâm defterlerinin diplomatik özellikleri ve muhtevalarını ele aldığı eseri (*Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi*, İstanbul 2010), maliye bürokrasisine dair son yıllarda yapılan önemli araştırmalardandır. Bâb-ı Defterî'ye dair literatür eksikliği, 18. yüzyıl özelinde daha ciddi boyuttadır. Bu çerçevede Yavuz Cezar'ın 18. yüzyıl maliye bürokrasisi hakkındaki iki makalesi (“Osmanlı Devleti'nin Merkez Mali Bürokrasi Tarihine Giriş XVIII. Yüzyılda Bâb-ı Defterî”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S: 4 (Nisan 1993), s. 129-160; “Osmanlı Geleneksel Mali Örgütünde Çözülme Yılları: Tanzimat Öncesinde Bâb-ı Defterî”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S: 7 (Ekim 1994), s. 127-159), Uzunçarşılı'nın öncü araştırması ve maliye tarihi çalışmaları dışında kalemlerin bürokratik yapısına odaklanan nadir incelemelerdir. Mevzubahis makalelerde 18. yüzyılda defterdarlıktaki kalem sayıları ve sorumluluk alanları yeniden ele alınmış ve Şehid Ali Paşa'nın reform teşebbüsü ilk defa incelenmiştir. Gülfetin Çelik'in incelemesi (“Osmanlı Devletinde Merkezî Hazinenin Maliye Büroları”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, I, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, İstanbul 2006, s. 115-148), daha önce maliye tarihi araştırmalarında ortaya koyulan verilerin bir araya getirilerek genel bir çerçeve sunulması bakımından kayda değerdir. Joel Shinder (*Ottoman Bureaucracy in the Second Half of the Seventeenth Century: The Central and Naval Administrations*, Doktora Tezi, Princeton University, New Jersey 1971; “Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy, 1648-1750: A New Perspective”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVII/2/3 (1973), s. 217-237) ve Norman Itzkowitz'in (“18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, ed. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul 2012, s. XXIX-XLVI) 18. yüzyıl kariyer yollarına dair tahlilleri, bu devrin bürokratik yapısına dair ilk genel değerlendirmeleri içermeleri bakımından önemlidir. Maliye tarihine dair araştırmalar, bürokratik işleyişe dair de önemli veriler içermektedir (örneğin bk. Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, İstanbul 2016). Fakat bu türden incelemelerde mali yapıya odaklanıldığından çoğu zaman personel, kariyer, mesai ve çalışma düzeni gibi bürokrasinin temel meselelerine yer verilmemektedir.

- 4 Farsça bir kelime olan “şâkird”; ilim öğrenen, mektep ve medreseye devam eden, tâlib, çıрак, bir üstâda bağlı olarak ilim veya sanat tahsil eden genç gibi anlamlara gelmektedir (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2015 (İstanbul 1317/1899'dan tıpkıbasım), s. 765). Osmanlı bürokrasisinde ise çeşitli kurumlarda istihdam edilen kâtip adaylarını ifade eden bir ıstılahâ dönüşmüştür.
- 5 Bâbiâlî'nin teşekkülü ve önem kazanması hakkında bk. Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, s. 9-13; Muzaffer Doğan, “Divân-ı Hümayûn'dan Bâbiâlî'ye Geçiş”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı-1)*, 31 (Ankara 2000), s. 474-485. Defterhâne'nin kurumsal yapısındaki değişim için bk. Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire*. 16 ve 17. yüzyıllarda maliye bürokrasisinin mahiyeti, personel sayısı ve yeniden yapılandırılması hakkında bk. Linda Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, s. 73-109.
- 6 Diğer kurumlardan farklı olarak Defterhâne'nin tımarlı şâkirdleri arşiv vesikalarna dayalı olarak incelenmiştir (Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire*, s. 122-131).

rapora başvurulmaktadır.⁷ Söz konusu raporda, Başmuhasebe Kalemî'nde göreve başlayan bir şâkirdin kariyeri ve çalışma hayatı tarif edilmektedir. Araştırmacılar, ilgili raporu genellikle Bâb-ı Defterî dışındaki kurumların bürokratik yapısını anla(t)mak için kullanmışlardır.⁸ Oysa müşterek tarafları bulunmakla birlikte Bâbîâlî, Bâb-ı Defterî ve Defterhâne'nin ihtiyaç duyduğu kâtiplerin profili, kariyerleri ve çalışma düzenleri arasında ciddi farklılıklar vardı. Bu çerçevede divan kâtiplerinden iyi birer *münşî* olmaları beklenirken Bâb-ı Defterî kâtiplerinin siyakat ve hesap bilgileri önemsenirdi.⁹ Bâbîâlî ve Defterhâne kâtip ve şâkirdleri hem maaşlı hem de tımarlı olabiliyorken Bâb-ı Defterî personeli ekseriyetle maaşlıydı.¹⁰ Henüz tam bir istatistiği yapılmamış olmakla birlikte, defterdarlık dışındaki üst düzey bürokrasi büyük oranda Bâbîâlî kökenliydi.¹¹ Bâb-ı Defterî personelinden üst bürokrasiye terfi edenler de çoğunlukla maliye kanalıyla yükselebilmekteydi. En belirgin fark ise Bâbîâlî ve Defterhâne'de üstün meziyetler ve/veya ilişkiler ağı sayesinde şâkirdlik yapmadan kâtip olarak atanabilmek mümkün iken Bâb-ı Defterî'de şâkirdlikten başlamayan bir kariyerin imkânsız olmasıydı.¹² Tüm bu farklılıklar, şâkirdliğe ve şâkirdlik hakkında en sık atf yapılan Başmuhasebe Kalemî'ne dair müstakil bir incelemeye ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada söz konusu ihtiyaçtan hareketle şâkirdliğin mahiyeti ele alınacaktır. Bu çerçevede şâkirdlerin tayin ve terfi prosedürleri, sayıları, çalışma düzenleri ve kariyerleri Başmuhasebe Kalemî örneği üzerinden incelenecektir. Tayin-terfi, maaş ve harç gelirlerine dair değerlendirmeler için sırasıyla ruus, mevacic ve kalem harcı defterleri temel kaynağı teşkil edecek, prosedürlerin inşasında perakende evraktan da istifade edilecektir. Bu kaynakların tamamı, 18. yüzyıl kapsamında ve şâkirdlik özelinde ilk defa kullanılıp analiz edilecektir. Şâkirdlerin kim oldukları, nasıl göreve başladıkları, hangi işleri yürüttükleri, ne tür gelir kaynaklarına sahip oldukları ve nasıl terfi ettikleri sorularına cevap aranacaktır. Böylelikle Osmanlı bürokrasisine dair araştırmaların sınırları alt bürokrasiye doğru genişletilecektir. Bu inceleme, aynı zamanda Bâb-ı Defterî'deki diğer bürolara dair araştırmalar için bir yöntem önermek ve pratikte kurumlar arası farklılıklara işaret etmek gibi amaçlar da

7 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter Tasnifi (=TSMa.d), nr. 3208.

8 Bu rapora istinaden Osmanlı bürokrasisinde şâkirdliğe dair en kapsamlı değerlendirmeyi Carter V. Findley kaleme almıştır (*Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, s. 98-106). Findley, lonca tipi örgütlenmenin (çırak/şâkird-kalfa/halife-hoca/usta) kalemîyedeki yapının da temeli olduğu görüşündedir (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babîâlî (1789-1922)*, s. 62-72). Bu bakımdan maliye bürokrasisinde şâkirdliği tarif eden bir metnin bütün bürokrasiye teşmil edilmesinde bir mahzur olmadığı kanaatindedir.

9 Gelibolulu Mustafa Âlî, tenkit için kaleme aldığı bir risalede kitabetle uğraşanları tasnif etmiştir. İlgili tasnifte, kitabetin en alt seviyesinde olup sadece defter yazabilme kabiliyetini gösterenleri "râkım"; hüsn-i hattı olanları "râsim"; hüsn-i hatla inşa nakledenleri "kâtib"; düzgün imla ile misli görülmedik yazı inşa edenleri "münşî" olarak adlandırmıştır (Recep Ahışalı, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Bilinmeyen Bir Risâlesi: "Risâle-i Âlî-i Âlim Berây-i Kâtib Kâsim-ı Râsim", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31 (Güz 2014), s. 6).

10 Erhan Afyoncu-Recep Ahışalı, "Kâtip-Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=DİA)*, XXV, (2022), s. 53-54,

11 Örneğin reisülküttabların menşei hakkında bk. Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. Yüzyıl)*, s. 13-24.

12 Defterhâne'ye taşradan kâtip olarak atananlar hakkında bk. Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmiri*, s. 115-118.

taşımaktadır. Bu nedenle veriler diğer kalemlere dair incelemelerde kullanılabilir şekilde sunulmuştur.

Göreve Başlama Prosedürü

Devlete ait bir takım gelir ve giderlerin kayıtlarını tutmak, muhasebelerini görmek ve bunlarla ilgili muameleleri yürütmek görevlerini yerine getiren Başmuhasebe Kalemi, aynı zamanda koordinatör bir büro olarak Osmanlı maliye bürokrasisinin en önemli unsuruydu.¹³ Bu büronun kalem içerisinde yetişmeyen, ekseriyetle bir yıllık süreyle görev yapan ve “hâcegân” adı verilen üst düzey bürokrasiye mensup “başmuhasebeci” adında bir şefi vardı. Kalemin âmiri olan başmuhasebeci dışındaki personel ise temelde üç sınıftan oluşmaktaydı. Bunlar “şâkirdler”, “kâtipler” ve en kıdemli yedi kâtipten oluşan “gedikli halifeler”di. Bu yapıda kariyeri belirleyen en önemli unsur ise kıdemdi. Büroda baş halifeden kaleme en son kaydolun şâkird kadar kıdeme dayalı bir silsile vardı. Silsilenin herhangi bir yerinde ölüm, azil veya terfi nedeniyle bir değişiklik meydana geldiğinde bütün kâtipler doğal olarak kıdemlerine göre birer basamak yükseliyorlardı. Kalemin en kıdemli yedi kâtibî gedikli sayılıyor ve “ruus” adı verilen resmî bir yazıyla tayin ediliyorlardı. Bunlar arasında asıl kritik kadro ise yedinci halifelikti. Zira ilk altı halife sıralarına göre birer kademe yükselirken yedinci halifelik kadrosu için en kıdemli kâtibin belirlenerek tayin edilmesi gerekiyordu. Bu yüzden atama esnasında yedinci halifelğe namzet olanların şâkirdlik belgeleri inceleniyor ve atama kalem ricalinin görüşlerine de başvurularak gerçekleştiriliyordu.¹⁴ Haliyle halifelğe ulaşma hayali kuran her kâtibin ikbali, şâkirdlik ruusundaki tarihe bağlıydı. Ancak bu rasyonel işleyiş, göreve yeni başlayan bir şâkird için kendisinin, üstlerinin ve akranlarının ömür süreleri gibi öngörülemez bir faktörle de doğrudan ilişkiliydi.

Hizmet içi eğitimin esas olduğu Osmanlı bürokrasisinde erken yaşta göreve başlamak, iyi bir eğitim ve kıdem açısından önemliydi. Bu nedenle şâkirdler genellikle 5 ila 10 yaş arasında göreve başlardı.¹⁵ Başmuhasebe Kalemi’nde şâkird olarak göreve başlamak isteyen 5-10 yaşlarındaki adaylar, bir arzuhal kaleme alarak bu isteklerini beyan ederlerdi. Bu aşamada

13 Başmuhasebe Kalemi’nin bürokratik yapısı hakkında bk. Feridun M. Emecen, “Başmuhasebe Kalemi”, *DİA*, V, (1992), s. 133-135.

14 Tayin örneği için bk. BOA, Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemi Ruus Defterleri (=A.DVNSRSK.d), nr. 50, s. 117 (1 Rebiulahir 1160/12 Nisan 1747).

15 Başmuhasebe Kalemi’nde göreve başlayan şâkirdlerin genellikle 7-8 yaşlarında olduğu zikredilmektedir (BOA, TSMA.d, nr. 3208). Ancak kalemlerde çalışan kâtiplerin, akraba veya yakınları olan şâkirdlere olabildiğince erken ruus aldırılmaya çalıştıkları görülmektedir (“...ba’zı kimesneler hâl-i sabâvetde kaleme çıraklıkta güyâ eski bulunmak fâidesi mülâhazasına mebnî evlâdlarını ve evlâdi olmayanlar müte’alîkâtını bir sûretle kaleme çerâğ itirdüp ol çocukları dahi yedi sekiz yaşına varır varmaz kaleme gidüp gelmeye başlayarak...” [Maliyeden Müdevver Defterler (=MAD), nr. 2798, s. 2 (8 Cemaziyevvel 1240/29 Aralık 1824)]. 1202-1206/1787-1792 yıllarında Başmuhasebe Kalemi’nde göreve başlayan şâkirdlerin kaydedildiği bir defterdeki 41 şâkirdin yaşları 3 ila 18 arasında değişmektedir. Söz konusu 41 şâkirdin 23’ü (%56) 10 yaş altındadır. İlgili yıllarda en çok 13 yaşında (8 kişi) şâkird göreve başlamıştır (MAD, nr. 2974, s. 1). Fakat bu verilerin dönemsel bir çerçeveyi yansıttığını göz önünde bulundurmak gerekir.

öncelikle şâkirdin “ehl-i kalem ve sahib-i rakam” olup olmadığı yani kalemde istihdam için gereken asgari şartlara uygunluğu kontrol edilirdi. Bu şartlar; yazı yazmayı bilmek, orta yaş geçmemiş olmak, aynı anda iki kalemde çalışmamak, taşrayla bağlantısı bulunmamak, hademe sınıfından olmamak, “ehl-i irz ve ketum” olmak şeklinde sıralanıyordu.¹⁶ Şâkirdlik imtihanı ve bu kapsamda yapılan işlemler zamanla şekillenmişti. Talebin arttığı ve kalitenin düştüğü dönemlerde denetlemeler sıkılaştırılmaktaydı. Hatta yüzyılın başlarında şâkirdlik için gereken imtihanın sadrazam huzurunda yapılması bile kararlaştırılmıştı.¹⁷ Sadrazamın iş yükü göz önüne alındığında bu kararın sürdürülebilirliği oldukça zordu. Bu nedenle kısa süre sonra Maliye bürolarına dair şâkirdlik başvurularının defterdarlık bünyesinde incelenmesi yoluna gidildi. Bu kapsamda başvuruların kalem hocalarına sevkiyle gerekli incelemeyi büro şeflerinin yapması uygulaması yerleşti. Bu haliyle adayın arzuhalî başmuhasebeciye havale ediliyor, başmuhasebeci de aday şâkirdlikte istihdama uygun ise bunu ilâmıyla bildiriyordu.¹⁸ Başmuhasebecinin ilâmı üzerine defterdar kisedarı bir divan tezkiresi hazırlayıp defterdara imzalatarak adayın eliyle tekrar başmuhasebeciye gönderiyordu.¹⁹

Divan tezkiresini alan şâkirdin bu belgeye istinaden tayin işlemini sonuçlandırması yani bir de ruus alması gerekiyordu.²⁰ Bu kapsamda divan tezkirelerinin üzerine “buyruldu” ve “sah” işareti koyularak ruus veriliyor ve ruus defterine sureti kaydediliyordu. 18. yüzyılda divan tezkirelerinin üzerinde sadece stilize bir “buyruldu” halini alan bu işlem, 17. yüzyıldaki “mücebince ru’us-ı hümâyûn virilmek buyruldu”²¹ ifadesinin kalıplaşmış haliydi.

İdeal prosedürde, divan tezkiresi elinde olan şâkirdin ruusunu aldıktan sonra kaleme gelerek şâkirdan defterine adını kaydettirmesiyle göreve başlama süreci tamamlanırdı.²² Fakat divan

16 BOA, MAD, nr. 2985, s. 1 (18 Cemaziyelahir 1227/29 Haziran 1812).

17 BOA, MAD, nr. 10163, s. 3 (29 Zilkade 1131/13 Ekim 1719).

18 Buyruldu: “Hâcesi i’lâm eyleye deyu buyruldu”, İlâm: “Ma’rûz-ı kullandır ki; sâhib-i arzuhâl İbrahim kulları mu’âyene olundukda müsta’id olup...” [BOA, Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemî Dosya Tasnifi (=A.RSK), nr. 900/42 (8 Zilkade 1139/27 Haziran 1727)]. Pratikte zaman zaman adayın imtihanı ve ilâmın hazırlanması işlerini kalemin baş halifesi de yürütebilmekteydi. Baş halifenin ilâmıyla verilen ruus örneği için bk. A.DVNSRSK.d, nr. 15, s. 296.

19 Divan tezkirelerinin şu örnekteki gibi standarda yakın bir formu vardı: “Kıdvetü’l-emâcîd ve’l-â’yân başmuhâsebeci efendi zîde mecduhu; erbâb-ı istihkâkdan Seyyid Mehmed ehl-i kalem ve sâhib-i rakam olup müsta’id olmağla mezbûru kaleminizde şâkirdlik hıdmetinde istihdâm eylesesiz” [BOA, Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemî Dosya Tasnifi (=D.BŞM), nr. 1785/81 (20 Receb 1125/12 Ağustos 1713)]. Zaman zaman ilâmın vurgulandığı farklı formlar da kullanılmaktaydı: “İzzetlü, rif’atlı başmuhâsebeci efendi; ashâb-ı istihkâkdan Seyyid Mustafa[’nın] müsta’id olduğu tarafınızdan memhûren i’lâm olunmağla mücebince merkûmu kaleminizde şâkirdlik hıdmetinde istihdâm buyurasız” [A.RSK, nr. 2000/90 (25 Cemaziyelahir 1177/31 Aralık 1763)]. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, göreve başlama prosedürüne örnek olmak üzere biri Başmuhasebe Kalemî şâkirdine ait olmak üzere 3 adet divan tezkiresi örneği yayımlamıştır (*Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 336).

20 Osmanlı bürokrasisinde ruusun fonksiyonu ve Ruus Kalemî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülkütâblık (XVIII. Yüzyıl)*, s. 97-118.

21 BOA, Ali Emîrî Tasnifi Sultan IV. Mehmed Evrakı (=AE.SMMD.IV), nr. 42/4776 (14 Ramazan 1087/20 Kasım 1676).

22 Örneğin Başmuhasebe şâkirdlerinden Ömer; 8 Cemaziyelvel 1118/18 Ağustos 1706’da divan tezkiresini almış (BOA, İbnülemin Tasnifi Tevcihat Evrakı (=İE.TCT), nr. 13/1455), 10 Cemaziyelvel 1118/20 Ağustos 1706’da ruusunu temin etmiş (A.DVNSRSK.d, nr. 4, s. 93) ve şâkirdan defterine ruus tarihiyle ismini kaydettirmişti (MAD, nr. 10151, s. 1).

tezkiresi ile ruusun temini arasındaki sürede bir standart yoktu. Bir kısım şâkirdler aynı gün ruusunu da temin ederken²³, bazıları günler hatta aylar sonra bile ruus için başvurabiliyordu.²⁴ Ayrıca ruus almadan sadece divan tezkiresiyle göreve başlayan şâkirdlere de sıkça rastlanmaktaydı. Nitekim 1115-1119/Mayıs 1703-Mart 1708 yılları arasında Başmuhasebe Kalemî'nde göreve başlayan 301 şâkirdin 167'si (%55.4) divan tezkiresiyle atanmıştı.²⁵ Bir süre sonra yalnızca divan tezkiresi ile şâkirdlik yapılması yasaklanarak ruus alınması zorunlu hale getirildiyse²⁶ de bu kararın pratikte uzun süre uygulanamadığı hatta divan tezkiresiyle göreve başlama eğiliminin yüzyılın sonlarına doğru giderek arttığı görülmektedir. Bu durum, tabîi olarak Ruus Kalemî'ndeki kayıtların güncelliğini korumada önemli bir problem teşkil etmiştir.

Kaleme ulaşan şâkird, elindeki divan tezkiresi ve/veya ruusunu kalem kisedarına vererek “şâkirdân defterine” kaydettirirdi. Yüzyılın ilk yarısında “şâkirdân defteri” adıyla müstakil bir defterin kastedilmediği, yıllık olarak tutulan “kuyud-ı mukataat” defterlerinin ilk sayfalarının o yıl göreve başlayan şâkirdlerin kaydedildiği bir defter olarak kullanıldığı görülmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında ise müstakil şâkirdân defterleri de tutulduğu anlaşılmaktadır.²⁷ Fakat bu tür defterler henüz tespit edilememiştir. Kisedar, şâkirdin adını ve tezkiresindeki/ruusundaki tarihi şâkirdân defterine kaydettikten sonra tezkire veya ruusuna; deftere işlendiğini gösterir “kayd şude be-defter-i şâkirdân”, “kayd be-zahr-ı defter-i mukāta‘āt” gibi şerhler düşerdi.²⁸ Bir süre sonra bu şerhler, stilize bir “kayd şud” ifadesi ile işlem tarihini ihtiva eden bir form kazandı. Şâkirdler/kâtipler için ruus ve divan tezkireleri bir görev kimliği mahiyetinde olduğundan bunların kaybedilmesi halinde yeniden temin etmek için başvuruda bulunmak zorundaydılar.²⁹

23 Mesela 4 Zilkade 1131/18 Eylül 1719'da Başmuhasebe Kalemî'nde şâkird olarak göreve başlayan Seyyid Musa, aynı gün hem divan tezkiresi hem de ruusunu temin etmişti (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 28, s. 304; İE.TCT, nr. 16/1772).

24 Örneğin 23 Safer 1116/27 Haziran 1704'te divan tezkiresi olarak Başmuhasebe Kalemî'nde şâkird olarak göreve başlayan Ahmed, ruusunu bir yıldan daha uzun bir süre sonra 2 Cemaziyelahir 1117/21 Eylül 1705'te temin etmişti (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 2, s. 94).

25 1115: 31'i ruusla, 33'ü divan tezkiresiyle toplam 64 şâkird (BOA, MAD, nr. 10149, s. 1); 1116: 34'ü ruusla, 27'si divan tezkiresi ile, 1'inin belgesi kaydedilmemiş toplam 62 şâkird (MAD, nr. 10306, s. 1); 1117: 20'si ruusla, 49'u divan tezkiresiyle toplam 69 şâkird (MAD, nr. 10150, s. 1); 1118: 25'i ruusla, 35'i divan tezkiresi ile toplam 60 şâkird (MAD, nr. 10151, s. 1); 1119: 23'ü ruusla, 23'ü divan tezkiresi ile toplam 46 şâkird (MAD, nr. 10307, s. 1).

26 BOA, MAD, nr. 10163, s. 3 (29 Zilkade 1131/13 Ekim 1719).

27 1202-1206/1787-1792 yıllarında Başmuhasebe Kalemî'nde göreve başlayan şâkirdler istisna mahiyetinde bir uygulama ile “kuyud-ı mühimmat” defterine kaydedilmiş ve deftere “nukilet be-defter-i şâkirdan der-yed-i serhalife efendi” şerhi düşülmüştür (MAD, nr. 2974, s. 1). Serhalifede bulunduğu ifade edilen bu esas defter(ler) şimdilik tespit edilememiştir.

28 BOA, Ali Emîrî Sultan III. Ahmed Evrakı (=AE.SAMD.III), nr. 32/3004 (4 Ramazan 1115/11 Ocak 1704); D.BŞM, nr. 4429/72 (28 Muharrem 1173/21 Eylül 1759).

29 Başmuhasebe Kalemî kâtiplerinden Hüseyin Efendi, 3 Rebiulevvel 1195/27 Şubat 1781 tarihli şâkirdlik divan tezkiresi yangında zayi olduğundan bir arzuhalle durumu bildirmiş ve başvurusu üzerine şâkirdân defterinden tezkiresinin sureti çıkarılarak yeniden verilmişti [BOA, Cevdet Tasnifi Dâhiliye Evrakı (=C.DH), nr. 88/4384 (11 Rebiulahir 1232/28 Şubat 1817)].

Şâkird Sayıları

Başmuhasebe Kalemî'nde yılda ortalama kaç şâkird göreve başlamaktaydı? Şâkirdler için bir sayı sınırlaması var mıydı? Bürokrasinin diğer birimlerinde göreve başlayan şâkirdler ile Başmuhasebe Kalemî'nde göreve başlayan şâkirdler arasında nasıl bir oransal ilişki mevcuttu? Bu sorulara verilecek cevaplar, konunun içinde barındırdığı çeşitli güçlükler nedeniyle kesin ve noksansız bir tablo ortaya koyamamaktadır. Bu kapsamda öncelikle başvurulması gereken kaynaklar şâkirdan defterleridir. Ancak şâkirdan defterleri düzenli seriler teşkil etmediğinden uzun periyotlar halinde takip ve değerlendirme yapmak mümkün değildir. Üstelik bu mümkün olsa bile söz konusu veriler, bürokrasinin diğer unsurlarına dair benzer defterlerin incelenmesi ile kullanışlı hâle gelebilecektir. Dolayısıyla en somut kayıtlar olan ruus defterlerine başvurmak, mukayese yapmak ve genel eğilimi görmek bakımından daha doğru olacaktır. Bu çerçevede aşağıda, yüzyılın farklı dönemlerinden onar yıllık periyotları içeren 5 tablo oluşturulmuştur. Veriler ruus defterlerinin düzenliliği dikkate alınarak uzun süreleri yansıtacak şekilde seçilmiştir.

Tablo 1. 1116-1126/Mayıs 1704-Ocak 1714 Yıllarında Ruusla Göreve Başlayan Şâkirdler

Kalem	Şâkird Sayısı	Oran
Divan-ı Hümayun	324	24,40%
Başmuhasebe	314	23,64%
Anadolu Muhasebesi	154	11,60%
Ruznamçe-i Evvel	135	10,17%
Haremeyn Muhasebesi	103	7,76%
Maliye	83	6,25%
Defterhâne	69	5,20%
Mevkufat	30	2,26%
Piyade Mukabelesi	29	2,18%
Cizye Muhasebesi	21	1,58%
Cebeciler Kâtibi Şâkirdi	21	1,58%
Küçük Evkaf Muhasebesi	7	0,53%
Haslar Mukataası	7	0,53%
Maden	7	0,53%
Büyük Kale	4	0,30%
Kalem-i Kâtib-i Kalyon	4	0,30%
Bursa Mukataası	3	0,23%
Küçük Kale	3	0,23%
Haremeyn Mukataası	3	0,23%
Başmukataa	2	0,15%
Küçük Ruznamçe	2	0,15%
Masraf Kâtibi Şâkirdi	2	0,15%
Salyane Mukataası	1	0,08%
Toplam	1328	100%

Kaynak: Butablo için H.1116-1126 tarihleri arasında ruusla göreve başlayan tüm şâkirdlerin künye ve tarih bilgilerini içeren bir veri tabanı oluşturulmuştur. İlgili veri tabanı, atama kayıtlarını ihtiva eden 18 defterden meydana getirilmiştir (BOA, A.DVNSRSK.d,nr. 1-16; Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemî Defterleri (A.RSK.d), nr. 1563; Kamil Kepeci Tasnifi (=KK), nr. 261/2).

Yüzyılın başlarına ait yaklaşık 10 yıllık (Mayıs 1704-Ocak 1714) periyodu yansıtan 1 numaralı tablo, Osmanlı bürokrasisinde şâkirdlerin büro tercihlerini ve dolaylı olarak da kalemlerin personel ihtiyacını göstermektedir. Mevzubahis istatistik ve benzerlerinin dönemsel eğilimleri yansıttığı daima göz önünde bulundurulmalıdır. Bu verilerin divan tezkiresi ile göreve başlayan şâkirdleri içermediğini tekrarlamakta fayda vardır. Üstelik Süvari Mukabelesi gibi personeli diğer Maliye bürolarından farklı temin edilen kalemlerin şâkird tayinlerinin ruus defterlerinde yer almadığını da hatırlatmak gerekir. Her hâlükârda ortaya çıkan tablo bürokrasiye dair genel çerçeveyi sunmaktadır. İlgili yıllarda göreve başlayan yaklaşık her dört şâkirdten birinin Başmuhasebe Kalemî'ni tercih ettiği görülmektedir. Divan-ı Hümayun ve Defterhâne gibi defterdarlık dışındaki bürolar hesaba dâhil edilmediğinde bu oran %33.6'ya yükselmektedir ki bu da Defterdarlık'ta göreve başlayan her üç şâkirdten birinin Başmuhasebe Kalemî'ni tercih ettiği anlamına gelir. Divan-ı Hümayun ve Başmuhasebe Kalemî'nin şâkird tercihlerinin yaklaşık %50'lik bir kısmını teşkil etmesi, bürokrasinin başat merkezlerini işaret etmesi bakımından önemlidir. İlgili yıllarda Başmuhasebe Kalemî'ni takiben en çok şâkirdin göreve başladığı 3 defterdarlık bürosu; Anadolu Muhasebesi, Ruznamçe-i Evvel ve Haremeyn Muhasebesi'dir. Bursa Mukataası, Başmukataa, Haremeyn Mukataası, Küçük Ruznamçe gibi Maliye bürolarındaki düşük şâkird sayısı; söz konusu kalemlerin görev alanlarının sınırlı olması dolayısıyla öngörülebilir bir sonuçtur.

Tablo 2.1136-1146/Ekim 1723-Mayıs 1734 Yıllarında Ruusla Göreve Başlayan Şâkirdler

Kalem	Şâkird Sayısı	Oran
Divan-ı Hümayun	450	26,36%
Başmuhasebe	380	22,26%
Maliye	180	10,54%
Mevkufat	117	6,85%
Cizye Muhasebesi	100	5,86%
Ruznamçe-i Evvel	88	5,16%
Haremeyn Muhasebesi	82	4,80%
Defterhâne	76	4,45%
Küçük Evkaf Muhasebesi	55	3,22%
Anadolu Muhasebesi	54	3,16%
Piyade Mukabelesi	42	2,46%
Maden	26	1,52%
Haslar Mukataası	24	1,41%
Cebeciler Kâtibi Şâkirdi	10	0,59%
Küçük Kale	7	0,41%
Başmukataa	5	0,29%
Büyük Kale	5	0,29%
Masraf Kâtibi Şâkirdi	3	0,18%
Avlonya	1	0,06%
Haremeyn Mukataası	1	0,06%
İstanbul	1	0,06%
Toplam	1707	100%

Kaynak: Bu tablo için H.1136-1146 tarihleri arasında ruusla göreve başlayan tüm şâkirdlerin künye ve tarih bilgilerini içeren bir veri tabanı oluşturulmuştur. İlgili veri tabanı, atama kayıtlarını ihtiva eden 19 defterden meydana getirilmiştir (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 34-40; nr. 42-49; nr. 51-53; KK, nr. 61/5).

Ekim 1723-Mayıs 1734 yılları arasında ruusla göreve başlayan şâkirdleri gösteren 2 numaralı tabloda, Başmuhasebe Kalemi bakımından önceki döneme uygun bir istatistik belirmiştir. Şâkird sayısındaki artışa rağmen genel bürokrasi içerisinde %1.3'lük bir düşüşle %22.3 oranı ortaya çıkmıştır. Divan-ı Hümayun ve Defterhâne gibi defterdarlık dışındaki bürolar hesaba dâhil edilmediğinde bu oran %32.2'ye yükselmektedir. Söz konusu oran, bir önceki döneme nispetle yaklaşık %1.4'lük bir düşüşe rağmen Başmuhasebe Kalemi'nin defterdarlık bünyesindeki yerini ve önemini koruduğunu göstermektedir. İlgili yıllarda, Başmuhasebe Kalemi'ni takiben en çok şâkirdin göreve başladığı defterdarlık büroları Maliye, Mevkufat ve Cizye şeklinde sıralanmıştır. Başmukataa, Avlonya ve İstanbul gibi görev alanları sınırlı bürolardaki düşük şâkird sayısı şaşırtıcı değildir. Başmuhasebe Kalemi'nin ardından en çok şâkirdin göreve başladığı büroların bir önceki periyottan tamamen farklı olması; ilgili büroların sorumluluk alanlarındaki genişleme, iş yüklerindeki artış ve bunlara bağlı olarak da rağbetin artması gibi nedenlerle ilgilidir. Önceki periyotta daha fazla şâkirdin göreve başladığı bürolardaki yığılma da bu sonuca etki etmiş olabilir. Her hâlükârda sıralamalardaki farklılığın büyük kalemler arasında gerçekleşmesi, marjinal bir değişimden söz edilemeyeceğini gösterir. Elbette hangi seviyede olursa olsun oransal farklılıklara dair değerlendirmeler, bütün bürolara dair ayrıntılı incelemeler yapılması halinde çok daha anlamlı hâle gelecektir.

Tablo 3. 1147-1156/Haziran 1734-Şubat 1744 Yıllarında Ruusla Göreve Başlayan Şâkirdler

Kalem	Şâkird Sayısı	Oran
Divan-ı Hümayun	600	42,37%
Başmuhasebe	253	17,87%
Defterhâne	81	5,72%
Maliye	78	5,51%
Ruznamçe-i Evvel	76	5,37%
Maden	67	4,73%
Piyade Mukabelesi	53	3,74%
Anadolu Muhasebesi	45	3,18%
Haremeyn Muhasebesi	43	3,04%
Cizye Muhasebesi	29	2,05%
Mevkufat	23	1,62%
Küçük Evkaf Muhasebesi	17	1,20%
Haslar Mukataası	16	1,13%
Cebeciler Kâtibi Şâkirdi	12	0,85%
Masraf Kâtibi Şâkirdi	12	0,85%
Büyük Kale	4	0,28%
Bursa Mukataası	3	0,21%
Haremeyn Mukataası	2	0,14%
Küçük Kale	1	0,07%
Başmukataa	1	0,07%
Toplam	1416	100%

Kaynak: Bu tablo için H.1147-1156 tarihleri arasında ruusla göreve başlayan tüm şâkirdlerin künye ve tarih bilgilerini içeren bir veri tabanı hazırlanmıştır. İlgili veri tabanı, atama kayıtlarını ihtiva eden 18 defterden oluşturulmuştur (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 53-69; KK, nr. 279).

Haziran 1734-Şubat 1744 yılları arasında ruusla göreve başlayan şâkirdleri yansıtan 3 numaralı tabloda Divan-ı Hümayun Kalemî'nde göreve başlayan şâkird sayısı ve bunun bütün bürokrasi içerisindeki oranında bariz bir artış gözlenmektedir. Buna bağlı olarak Başmuhasebe Kalemî'ndeki şâkird sayısının bürokrasinin tamamı içindeki oranı %17.9'a düşmüştür. Divan-ı Hümayun Kalemî ve Defterhâne şâkirdleri hesaba dâhil edilmediğinde Başmuhasebe Kalemî, %34.4'lük bir oranla önceki iki periyottaki gibi her 3 şâkirden birinin istihdam edildiği bir kalem olarak defterdarlık bünyesindeki önemini muhafaza etmiştir. Başmuhasebe Kalemî'ni takiben en çok şâkirdin göreve başladığı Maliye büroları; Maliye, Ruznamçe-i Evvel ve Maden kalemleridir. Bu istatistiğin Maden Kalemî bakımından son derece kritik olduğu anlaşılmaktadır. Bir önceki periyotta hissedilen sayısal ve oransal artışın bu dönemde belirgin hâle geldiği görülmektedir.

Tablo 4. 1161-1171/Ocak 1748-Eylül 1758 Yıllarında Ruusla Göreve Başlayan Şâkirdler

Kalem	Şâkird Sayısı	Oran
Divan-ı Hümayun	873	66,1%
Başmuhasebe	125	9,47%
Defterhâne	87	6,59%
Haremeyn Muhasebesi	48	3,64%
Maliye	33	2,50%
Maden	31	2,35%
Ruznamçe-i Evvel	25	1,89%
Anadolu Muhasebesi	24	1,82%
Cizye	15	1,14%
Masraf Kâtibi Şâkirdi	15	1,14%
Haslar Mukataası	13	0,98%
Mevkufat	11	0,83%
Piyade Mukabelesi	6	0,45%
Bursa Mukataası	5	0,38%
Küçük Evkaf Muhasebesi	2	0,15%
Büyük Kale	2	0,15%
Başmukataa	2	0,15%
Haremeyn Mukataası	1	0,08%
Küçük Kale	1	0,08%
Küçük Ruznamçe	1	0,08%
Toplam:	1320	100%

Kaynak: Bu tablo için H.1161-1171 tarihleri arasında ruusla göreve başlayan tüm şâkirdlerin künye ve tarih bilgilerini içeren bir veri tabanı hazırlanmıştır. İlgili veri tabanı, atama kayıtlarını ihtiva eden 5 defterden oluşturulmuştur (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 73, 75, 77, 79, 81).

Ocak 1748-Eylül 1758 tarihleri arasındaki şâkird verilerini yansıtan 4 numaralı tablo, Divan-ı Hümayun Kalemî'nde ruusla göreve başlayan şâkird sayısındaki artış eğiliminin devam ettiğini göstermektedir. Buna karşın Başmuhasebe Kalemî de dâhil olmak üzere genel olarak Maliye bürolarında ruusla göreve başlayan şâkird sayısında belirgin bir düşüş ortaya

çıkmiştir. Başmuhasebe Kalemı'nin bütün bürokrasi içinde ruusla göreve başlayan şâkirdler arasındaki oranı %9.5'e düşmüştür. Divan ve Defterhâne dâhil edilmediğinde bu oran %34.7'ye yükselmektedir. Bu haliyle defterdarlık bünyesindeki bürolarda genel bir düşüş yaşandığından, Başmuhasebe Kalemı önceki periyotlardaki oranını korumuştur. Başmuhasebe Kalemı'ni takiben en çok şâkirdin göreve başladığı Maliye büroları; Haremeyn Muhasebesi, Maliye ve Maden kalemleri şeklinde sıralanmıştır.

Tablo 5. 1188-1198/Mart 1774-Kasım 1784 Yıllarında Ruusla Göreve Başlayan Şâkirdler

Kalem	Şâkird Sayısı	Oran
Divan-ı Hümayun	209	35,01%
Defterhâne	133	22,28%
Piyade Mukabelesi	92	15,41%
Başmuhasebe	61	10,22%
Masraf-ı Şehriyari Kalemı	20	3,35%
Ruznamçe-i Evvel	19	3,18%
Haremeyn Muhasebesi	18	3,02%
Anadolu Muhasebesi	12	2,01%
Maliye	8	1,34%
Cizye Muhasebesi	7	1,17%
Haslar Mukataası	6	1,01%
Haremeyn Mukataası	6	1,01%
Küçük Kale	3	0,50%
Mevkufat	1	0,17%
Küçük Evkaf Muhasebesi	1	0,17%
Teşrifat Kalemı	1	0,17%
Toplam	597	100%

Kaynak: Bu tablo için H.1188-1198 tarihleri arasında ruusla göreve başlayan tüm şâkirdlerin künye ve tarih bilgilerini içeren bir veri tabanı hazırlanmıştır. İlgili veri tabanı, atama kayıtlarını ihtiva eden 6 defterden oluşturulmuştur (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 90, 92M, 93, 95, 97, 99).

Mart 1774-Kasım 1784 yıllarında ruusla göreve başlayan şâkird verilerini ihtiva eden 5 numaralı tabloda önceki dönemlere nispetle bütün bürokrasiye şâkird alımında ciddi bir düşüşün ortaya çıktığı görülmektedir. Üstelik Maden Mukataası Kalemı'nde hiçbir şâkirdin göreve başlamaması, Maliye ve Mevkufat gibi önemli bürolardaki çok düşük şâkird girişi de bir önceki dönemin eğilimine eklenen dikkat çekici veriler arasındadır. Divan tezkiresiyle göreve başlama eğiliminin artmış olması bu azalmanın en önemli nedenleri arasındadır. Nitekim gerek Başmuhasebe gerekse diğer Maliye bürolarında yüzyılın ikinci yarısından itibaren divan tezkiresiyle göreve başlayan şâkird sayılarında ciddi bir artış gözlemlenmektedir.³⁰ Bütün bürokraside ruusla göreve başlayan şâkirdler arasında Başmuhasebe Kalemı'nin oranı %10.2 olup, Divan ve Defterhâne dışarıda bırakıldığında bu oran ancak %23.9'a yükselmektedir.

30 1202-1206/1787-1792 yıllarında Başmuhasebe Kalemı'nde göreve başlayan şâkirdlerin kaydedildiği bir defterdeki 46 şâkirdin yalnızca 2'si ruusla, kalan 44 şâkird ise divan tezkiresiyle göreve gelmiştir (BOA, MAD, nr. 2974, s. 1). Mevkufat Kalemı örneği için bk. MAD, nr. 3813, s. 1 (1179-1182/Haziran 1765-Mayıs 1769).

Özellikle defterdarlık içindeki oran, önceki periyotlara nispetle ciddi bir düşüşe işaret etmektedir. Üstelik bu oransal düşüş, yüzyılın önceki dönemlerinden farklı olarak Başmuhasebe Kalemî'nin defterdarlık bünyesindeki önceliğini de ortadan kaldırmıştır. Bu kapsamda Piyade Mukabelesi Kalemî ruusla en çok şâkirdin göreve başladığı Maliye bürosu olmuştur. Piyade Mukabelesi ve Masraf-ı Şehriyarî kalemleri dışındaki Maliye büroları için düşük şâkird sayısı genel bir eğilimdir. İlgili iki kalem ise önceki dönemlere göre daha fazla rağbet görmüştür. Göreve başlama prosedüründen kaynaklı problemlere rağmen Başmuhasebe Kalemî'nin 18. yüzyılın son çeyreğine kadar ruusla en çok şâkirdin göreve başladığı defterdarlık bürosu olduğu görülmektedir. Yüzyılın başlarında bu oran bütün bürokraside yaklaşık %23,6, defterdarlık içerisinde %33,6 şeklindedir. Özellikle defterdarlık bünyesindeki oran uzun süre muhafaza edilmiştir. Diğer maliye bürolarındaki dalgalanmaların Başmuhasebe Kalemî'nde görülmemesi, büronun merkezî konumuna işaret etmesi bakımından önemlidir.

Yüzyılın ikinci yarısından itibaren divan tezkiresi ile göreve başlama eğiliminin artması, ruus defterlerindeki verileri kullanışsız hâle getirmiş, şâkirdan defterlerinin düzenli seriler halinde tespit edilememesi bu durumun telafisini ve açıklamasını zorlaştırmıştır. Şâkirdlerin neden ruus almaya özen göstermedikleri ve devletin niye buna müsaade ettiği sorularının cevabı ise yeterince açık değildir. Şâkirdlerin ruus için vermek zorunda oldukları harçtan kaçınmaları en önemli gerekçelerden biri olmalıdır. Kadroların “gedikli” olmaması ve devletin şâkirdlere yalnızca birer kâtip adayı gözüyle bakması da prosedürde bir müsamahaya neden olmuş olabilir. Her ne sebeple olursa olsun bu iki aşamalı tayin süreci ve bu süreçte standartlaşmanın sağlanamamış olması araştırmacılar için ciddi bir istatistikî sorun yaratmaktadır. Bu çalışmada söz konusu sorun ruus defterlerindeki veriler kullanılarak aşılmaya çalışılmış, fakat bir süre sonra bu verilerin de kullanışsız hale gelmeye başladığı görülmüştür. Bu problemin şimdilik bir seri halinde tespit edilememiş olan şâkirdân defterlerinin sayısının artması ile çözülebileceği anlaşılmaktadır.

Başmuhasebe Kalemî kendi içerisinde değerlendirildiğinde; 1115-1119/Mayıs 1703-Mart 1708 yıllarına ait şâkirdan defterlerine göre, bu yıllarda hem ruusla hem divan tezkiresiyle 301 şâkird göreve başlamıştır.³¹ Haliyle yüzyılın başlarında Başmuhasebe Kalemî'nde her yıl ortalama 60 şâkirdin göreve başladığı söylenebilir. İlerleyen yıllarda şâkirdan defterleri düzenli seriler teşkil etmediğinden kesin sayılara ulaşmak güçtür. Daha önce de işaret edildiği üzere yüzyılın son çeyreğinden itibaren divan tezkiresi ile göreve başlama eğiliminin arttığı, toplam şâkird sayısının ise öncesine nazaran düştüğü görülmektedir.³² 19. yüzyılda ise Başmuhasebe Kalemî özelinde şâkird sayısının arttığı anlaşılmaktadır. Fakat bu devre ait bir defterdar raporunda, kalemlerin terfi için uzun süre beklemeyi gerektiren yapısı nedeniyle kâtiplerin başka

31 1115: 31'i ruusla, 33'ü divan tezkiresiyle toplam 64 şâkird (BOA, MAD, nr. 10149, s. 1); 1116: 34'ü ruusla, 27'si divan tezkiresi ile, 1'inin belgesi kaydedilmemiş toplam 62 şâkird (MAD, nr. 10306, s. 1); 1117: 20'si ruusla, 49'u divan tezkiresiyle toplam 69 şâkird (MAD, nr. 10150, s. 1); 1118: 25'i ruusla, 35'i divan tezkiresi ile toplam 60 şâkird (MAD, nr. 10151, s. 1); 1119: 23'ü ruusla, 23'ü divan tezkiresi ile toplam 46 şâkird (MAD, nr. 10307, s. 1).

32 Bir deftere göre 1202-1206/1787-1792 yıllarında Başmuhasebe Kalemî'nde 46 şâkird göreve başlamıştır (BOA, MAD, nr. 2974, s. 1).

işlere yöneldiği de vurgulanmıştır.³³ Gerçekten de ruus veya divan tezkiresi almasına rağmen kaleme devam etmeyen pek çok şâkird bulunmaktadır.³⁴ Dolayısıyla bu dönem için kalemlerde yetenekli şâkirdlere ikbal vadeden yolların daha uzun ve zorlu hâle geldiği anlaşılmaktadır.

18. yüzyılda, şâkird alımlarında özen gösterilmesine dair pek çok emir olmasına rağmen sayı sınırlamasına ilişkin bir kayda rastlanmamıştır. Bu yöndeki kısıtlama tedbirleri 19. yüzyılda görülmeye başlamıştır.³⁵ İlk olarak, daha önce denenilen divan tezkiresiyle göreve başlamanın yasaklanması uygulamasına geçilmiş, fakat beklenen fayda sağlanamayınca 30 Ekim 1836 tarihli düzenleme ile Başmuhasebe Kalemi'nde her ay yalnızca bir şâkirdin göreve başlaması kararlaştırılmıştır.³⁶ Bu karar, Başmuhasebe'nin "hüs-n-i şöhreti" nedeniyle herkesin çocuğunu bu kaleme şâkird yapmak istemesinden kaynaklanıyordu. Hatta durum, Başmuhasebe Kalemi odasında oturacak ve yazı yazacak yer kalmayacak seviyedeydi. Ceride Nazırı Süleyman Faik Efendi'nin raporuna göre; 1836 yılında Başmuhasebe Kalemi'nin mevcudu; kisedar, yedi halife ve otuz kâtibin hizmetindeki şâkirdlerle birlikte toplam 512 idi. Ancak şâkirdlerin bir kısmı Başmuhasebe'ye bağlı çeşitli birimlere dağılmış vaziyette olduğundan, devam edip etmemesinden bağımsız olarak kalemlerle doğrudan ilişkili 259 şâkird bulunmaktaydı.³⁷

Mesai

17. yüzyıl ortalarından itibaren merkezî hazinenin gelir-giderlerinden sorumlu bürokratik yapı, başdefterdârın idaresinde müstakil bir binada Bâb-ı Defterî adıyla hizmet vermeye başlamıştı. Yangın ve tamir gibi gerekçelerle farklı yapılar da kullanılmış olmakla birlikte defterdarlık 18. yüzyılda ekseriyetle Bâbîâlî yakınlarındaki Yerebatan Sarayı'nda bulunmaktaydı.³⁸ Bu binanın odalarından biri de Başmuhasebe Kalemi'ne tahsis edilmişti. Yüzyılın ortalarında yaklaşık 100 kişilik Başmuhasebe Kalemi personeli bu odada ikamet edip hizmet vermekteydi.³⁹ 18. yüzyıl, Osmanlı bürokrasisinde muamelatın odalarda zemin üzerinde görüldüğü bir devri temsil etmekteydi. Bu nedenle bürolar hasır, minder ve yastık gibi mefruşat ile döşeliydi. Kâtipler,

33 BOA, Hatt-ı Hümayun Tasnifi (=HAT), nr. 489/23984 (trsz).

34 "Defter-i şâkirdânda eşâmileri mukayyed ve mastûr olup henüz kaleme devâm etmeyen şâkirdân" başlıklı tarihsiz (19. yüzyıl) bir defterde dördünün ismi sonradan çizilmiş 95 şâkird kayıtlıdır (BOA, D.BŞM, nr. 7868/44).

35 Bâbîâlî'de şâkird ve kâtip istihdamına dair daha erken tarihli ve kapsamlı düzenlemeler için bk. Muzaffer Doğan, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, V/2 (2000), s. 63-80.

36 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 96.

37 BOA, MAD, nr. 8989, s. 1 (29 Cemaziyelahir 1252/11 Ekim 1836); Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 96.

38 Bâb-ı Defterî olarak kullanılan binalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 334-337.

39 1754 tarihli bir harç defterine göre o esnada büroda 43 hissedar kâtip bulunmaktadır [BOA, D.BŞM, nr. 4134/113 (Muharrem 1168/Ekim-Kasım 1754)]. Bu sayıya 40 hissedar şâkird ile hissedar olmayan şâkirdler ve diğer çalışanlar dâhil edildiğinde asgari 100 kişilik bir personel olması gerekir.

minder üzerinde otururken; şâkirdler hasır veya keçe üzerinde, tâbî oldukları halifelerin karşısında otururlardı.⁴⁰

18. yüzyılda defterdarlığın tatil günleri Pazartesi ve Perşembe idi.⁴¹ Ancak iş yoğunluğuna bağlı olarak zaman zaman sadece Pazartesi⁴² veya Perşembe⁴³ gününün tatil kabul edilmesi emredilebilmekteydi. Defterdar Kapısı'nın bu olağan tatiller dışında kapalı tutulmasına izin verilmiyordu. Mesai saatlerinde ise bir standart yoktu. Mevsimlere ve iş yoğunluğuna göre mesai 8 ila 10 saat arasında değişebiliyordu. Örneğin gece-gündüz sürelerinin eşitlendiği ekinoksa yakın tarihte verilen iki emirde; ezani saatle⁴⁴ 1'de kaleme gelinip güneş batmadan bir saat önce mesainin son bulması emredilmişti.⁴⁵ İlgili emir, yaklaşık 10 saatlik bir mesaiye karşılık geliyordu. "Neharî 12'de gelinip gurûbda çıkılması"⁴⁶ veya "seherde gelinip ezân-ı asra dek"⁴⁷ kalemde kalınması yönündeki emirler, mevsime göre değişen bir mesai demektir. "Ezanî saat 2'de defterdalığa gelinip 10'dan önce çıkılmaması" şeklinde farklı saatler bildiren emirlere de sıkça rastlanmaktadır.⁴⁸ Benzer pek çok örnekten modern tarzda mesai anlayışının teşekkül etmemiş olduğu görülür. Özellikle kış mevsimi mesai saatlerinin doğal olarak kısaldığı⁴⁹, sefer ve cülus dönemleri ise iş yoğunluğuna bağlı olarak uzadığı zamanları temsil etmektedir.⁵⁰

Resmen göreve başlayan bir şâkirdin, yanında az şâkirdi olan bir kıdemli kâtipin yanında çalışması gerekiyordu. Ancak şâkirdler çoğunlukla mevcut kâtiplerin akraba veya tanıdıkları olduğundan, dairede bu yakınlığa göre öbeklenirlerdi.⁵¹ Şâkirdler, öncelikle terbiyesinde

40 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, s. 53. Büroların fiziksel yapısı ve oturma düzeni hakkında en sık başvurulan görsel, Ignatius Mouradge d'Ohsson'un *Tableau General de l'empire Othoman*'ında yer alan gravürdür. Bir maliye bürosunu tasvir eden bu gravürün analizi, Carter V. Findley tarafından yapılmıştır (*Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, s. 89-98). Bürokraside terfi için kullanılan "mindere çıkmak" deyimini bu oturma düzeninden kaynaklanmaktadır (Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli (1789-1922)*, s. 174).

41 BOA, D.BŞM.d, nr. 3064, s. 4 (6 Safer 1168/22 Kasım 1754).

42 "...umûr-ı mühimme-i müsta'celenin kesretinden nâşî eyyâm-ı ta'tîl i'tibâr olunan Hamîs ve İsneyn günlerinden ancak İsneyn günü ta'tîl i'tibâr olunup..." [BOA, MAD, nr. 2993, s. 2 (22 Zilhicce 1153/10 Mart 1741)].

43 "...izzetlü defterdâr efendi; mu'tâd-ı kadîm üzere eyyâm-ı asâyiş ve ta'tîl ancak Hamîs gününe mahsûs olup..." [BOA, MAD, nr. 3970, s. 1 (1 Rebiulahir 1135/9 Ocak 1723)].

44 Ezanî saat, günün iki parçaya bölünmesi ile oluşturulup güneşin batışı ve doğuşunun 12 kabul edildiği saat türüdür. Ezanî saatte yeni gün güneşin batışı ile başlamaktadır (Necati Akgür, "Türk-İslam Bilim Tarihi-Saatler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 89 (Nisan 1994), s. 158-205).

45 BOA, MAD, nr. 2472, s. 1 (3 Safer 1140/20 Eylül 1727), s. 1 (7 Safer 1140/24 Eylül 1727).

46 BOA, MAD, nr. 10194, s. 2 (8 Cemaziyelahir 1163/15 Mayıs 1750).

47 BOA, D.BŞM.d, nr. 3064, s. 4 (6 Safer 1168/22 Kasım 1754).

48 BOA, D.BŞM.d, 3064, s. 4 (25 Zilhicce 1171/30 Ağustos 1758).

49 Erhan Afyoncu, "Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi", *Türkiye Günlüğü*, 55 (1999), s. 189.

50 "Aklâm hulefâsı ve kisedârî efendiler; cülûs-ı hümâyûn ve sefer-i hümâyûn takrîbiyle umûr-ı mühimmenin vefret ü kesreti olmağla ahşâma yarım sâ'at kalıncaya dek te'hîr..." [BOA, MAD, nr. 2504, s. 1 (5 Rebiulahir 1143/18 Ekim 1730)].

51 Kâtiplerin etrafındaki öbeklenmelerde akrabalık önemli bir yer tutuyordu. Örneğin 1769'da baruthane ruznamçeciliği, yeniçeri ocağı tulumbacı, solakan, peykan ve bostaniyan ocaklarının kitâbetlerini yürüten İkinci Halife Halil Efendi, birinci halife vekili olarak sefere görevlendirildiğinde ilgili kitâbetlerin İstanbul'daki vekâletine oğlu İsmail'i tayin ettirmişti [BOA, D.BŞM, nr. 5205/56 (15 Zilkade 1182/23 Mart 1769)]. Keza malikâne halifeliği ile birlikte Gümüşhane kitâbetini tasarruf eden Hasan Efendi de vekil olarak kardeşi İsmail'in atanmasını sağlamıştı

buldukları kâtibin yanında kalem işlerini öğrenmeye yönelik eğitim görmekteydi. Başlarda getir-götür işlerinden oluşan bu öğrenme süreci, üstadlarının sorumluluğundaki yazışmaları hazırlama ile devam ederdi.⁵² Yine de şâkirdlerin aldıkları eğitimin içeriğine dair bilgimiz kısıtlıdır. Siyakat hattını ve hesap işlerini iyi öğrenmeleri gerektiği açıktır. Elbette ihtiyaç duyulan bir kayıt için hangi deftere başvurulacağını ve kaydedilecek bir maddenin hangi defterde yer alması gerektiğini bilmeleri gerekiyordu. 18. yüzyıl boyunca bürolarda hizmet içi verilen eğitimin profesyonelleşmesi ise 19. yüzyılda gerçekleşti. Bu kapsamda Maliye personeli için Mansure Hazînesi'nde Pazartesi ve Perşembe günleri Arapça ve Farsça dersleri vermek üzere Hacı Pertev Efendi atanmıştı.⁵³ Bu süreç, Mekteb-i Ma'ârif-i Adliye ve ardından Mekteb-i Aklâm'ın kurularak memur yetiştirmenin modern bir yapıya dönüştürülmesiyle tamamlandı.⁵⁴

Bir şâkirdin ne kadar süre sonra resmî evrak hazırlamakla görevlendirildiği konusu da yeterince açık değildir. Acemi şâkirdlere derkenar yazdırılmaması yönündeki emirler, bu sürenin çok da uzun olmadığına işaret etmektedir.⁵⁵ İşlemleri hakkında yapabilmelerinin, şâkirdin kabiliyeti ve üstadının eğitim hususundaki gayreti gibi etkenlere bağlı olduğu tahmin edilebilir. Her hâlükârda şâkirdler, bir süre sonra tâbi oldukları kâtibin uzmanlık alanına göre işlemler yapmaya başladılar. Bu kapsamda şâkirdlere tezkire yazdırılması genel bir uygulamaydı. Acemi şâkirdlere hazırlattırılan tezkirelerde zaman zaman hatalar oluyordu. Hatta 20 Mayıs 1706'da, şâkirdlerin yanlış yazmaları nedeniyle tezkirelerin siyakatle değil nesih hatla kaleme alınması yönünde bir karar bile alınmıştı. Köklü bir geleneği değiştirmeye yönelik bu teşebbüsten 27 Eylül 1710'da vazgeçildi.⁵⁶ Takip eden yıllarda da şâkirdlerin acemiliğinden kaynaklı benzer problemlerin ortaya çıktığı, bu gibi aksaklıkları düzeltmeye yönelik çabaların imparatorluğun sonuna kadar belirli aralıklarla gündeme geldiği görülmektedir.⁵⁷

Şâkirdlerin Gelirleri

Başmuhasebe Kalemî şâkirdlerinin, maaş ve kalem harçlarından aldıkları paylar olmak üzere iki temel gelir kaynağı vardı. Başmuhasebe Kalemî şâkird ve kâtipleri, Divan-ı Hümayun ve Defterhâne-i Amire personelinden farklı olarak görevlerine bağlı tımar tasarruf etmezlerdi.

[D.BŞM, nr. 5198/65 (23 Şevval 1182/2 Mart 1769)].

52 "...kâtib olacak ma'sûm, bidâyet-i müdâvemetinden hâcesi muvâcehesinde ku'üd idüp hâcesinin yazup bozup söylediği kelâmı kurbiyet-i zarûriye ile istimâ' iderek Bağdad'a dâ'ir olan mâddenin kaydı kangı defterdedir, Bosna'ya dair mevâd kangı cüz'dedir müşâhede ... kesb-i isti'dâd eyledikce hâcesi şâkirde tahrîr itdirdüp..." (BOA, TSMA.d, nr. 3208).

53 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 96.

54 Ali Akyıldız, "Mekteb-i Maârif-i Adliye", *DİA*, Ankara 2019, Ek-2, s. 236-238.

55 BOA, MAD, nr. 10150, s. 3 (13 Rebiulahir 1117/4 Ağustos 1705).

56 BOA, MAD, nr. 10151, s. 271 (6 Safer 1118/20 Mayıs 1706); D.BŞM, nr. 1644/41 (3 Şaban 1122/27 Eylül 1710).

57 Yüzyılın sonlarında Osmanlı bürokrasisinde personel istihdamı, muamelatta yaşanan aksaklıklar ve bunlara dair düzenlemeler hakkında etraflı bir inceleme için bk. Muzaffer Doğan, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler", s. 71-88.

Haliyle istisna mahiyetindeki örnekler dışında maaşlarını nakdi olarak alırlardı.⁵⁸ Merkez bürokrasisinin ulufeli memurlarının 16. yüzyıldan itibaren genellikle “müşâherehorân” denilen ve ilerleyen yıllarda Küçük Ruznâmçe Kalemi olarak teşkilatlandırılacak birimden maaş aldıkları görülmektedir.⁵⁹ 18. yüzyılda Başmuhasebe Kalemi personeli de ekseriyetle maaşlarını bu birimden almaktaydı.

Tablo 6. 18. Yüzyılda Küçük Ruznâmçe Kalemi'nden Maaş Alan Başmuhasebe Kalemi Personeli

Yıl	Müşâherehorân-ı Hızâne-i Âmire	Şâkirdân-ı Hızâne-i Âmire	Toplam	Defter
1090/1679-1680	0	4	4	KK, nr. 3420
1100/1688-1689	10	4	14	KK, nr. 3428
1110/1698-1699	33	4	37	KK, nr. 3438
1120/1708-1709	48	4	52	KK, nr. 3445
1128/1715-1716	61	3	64	KK, nr. 3451
1139/1726-1727	50	3	53	KK, nr. 3459
1149/1736-1737	46	1	47	KK, nr. 3467
1154/1741-1742	45	1	46	KK, nr. 3472
1160/1747-1748	40	1	41	KK, nr. 3476
1168/1754-1755	33	1	34	KK, nr. 3483
1177/1763/1764	17	0	18	KK, nr. 3487
1186/1772-1773	13	0	13	MAD, nr. 22080
1196/1781/1782	8	0	8	KK, nr. 3503
1203/1788-1789	8	0	8	KK, nr. 3505
1216/1801-1802	7	0	7	KK, nr. 3506

Kaynak: BOA, MAD, nr. 22080; KK, nr. 3420, nr. 3428, nr. 3438, nr. 3452, nr. 3459, nr. 3467, nr. 3472, nr. 3476, nr. 3483, nr. 3487, nr. 3503, nr. 3505, nr. 3506.

Tablo 6’da Küçük Ruznâmçe Kalemi’nden maaş alan Başmuhasebe Kalemi personeline dair veriler sunulmuştur. Buna göre, Başmuhasebe Kalemi çalışanları “müşâherehorân-ı hızane-i âmire” ve “şâkirdân-ı hızâne-i âmire” olmak üzere iki birimden maaş almaktaydı. 17. yüzyıl sonlarından itibaren kâtip ve şâkird maaşlarının “müşâherehorân” biriminden verilmesi yönünde bir karar alındığı görülmektedir. İlgili karar, uzun vadede “şâkirdân-ı hızâne-i âmire” biriminden maaş alan personel kalmamasına neden olmuştur. Müşâherehoran biriminden maaş tahsisine başlanması ile birlikte Başmuhasebe’de maaşlı personel sayısı da artmaya başlamıştır. Bu artış, 1128/1715-1716 yılına kadar devam etmiştir. Söz konusu yıl, 61’i “müşâherehorân-ı hızâne-i âmire”, 3’ü “şâkirdân-ı hızâne-i âmire” olmak üzere toplam 64 kişiyle en fazla personelin maaş aldığı sene olmuştur. Bu

58 Örneğin Başmuhasebe kâtiplerinden Osman’ın Gelibolu ve Aydın sancaklarında 21.700 akçelik zeameti vardı [BOA, Ali Emîrî Tasnifi Sultan I. Abdülhamid Evrakı (=AE.SABH.I), nr. 274/18391 (14 Safer 1189/16 Nisan 1775)].

59 Küçük Ruznâmçe Kalemi’nin bürokratik yapısı ve işleyişi hakkında bk. Linda Darling, “Ottoman Salary Registers as a Source for Economic and Social History”, *Turkish Studies Association Bulletin*, XIV/1 (1990), s. 13-33; Erhan Afyoncu, “Müşâherehorân”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 153-154. Küçük Ruznâmçe Kalemi defterlerini 16-17. yüzyıllarda Osmanlı maliye bürokrasisinin mahiyeti ve personel sayısı bakımından etraflıca inceleyen Linda Darling olmuştur (*Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk*, s. 82-109).

tarihten itibaren ise maaş alan kâtip ve şâkird sayısı düşmeye başlamıştır. Neticede 1780’li yıllara gelindiğinde, yalnızca 8 Başmuhasebe Kalemî kâtipinin Küçük Ruznamçe Kalemî’nden maaş aldığı görülmektedir. Bu durum devletin, kâtiplerin gelirleriyle ilgili politikalarının ve tasarruflarının dönemsel farklılıklar göstermesiyle ilgilidir. Yüzyılın ilk çeyreğinde devlet için kâtiplerin Küçük Ruznamçe Kalemî’nden maaş almaları makbul iken yüzyılın ikinci yarısından itibaren maaş yerine kalem harcından hissedar olmaları tercih edilir bir politika haline gelmiştir. Maaş kayıtlarında şâkird-kâtip ayrımının net olmaması, tüm bu verilerin şâkirdler için kullanılmasına engel teşkil etmektedir. Bu manada maaş alan personelin ne kadarının şâkird statüsünde olduğu ve hangi yılda kaç şâkirdin maaş aldığı tespit edilememektedir.

Maaşlı toplam şâkird sayısını tespit etmenin güçlüğüne karşın, bir şâkirdin nasıl maaş almaya başladığını bütün ayrıntılarıyla tarif etmek mümkündür. Öncelikle bütün şâkirdlerin maaşlı olmadıklarını tekrar hatırlatmak gerekir. Bu çerçevede Bâb-ı Defteri’de maaş almakla kâtiplik yapmak arasında doğrudan bir bağlantıdan söz edilemez. Ayrıca şâkirdlerin/kâtiplerin ne zamandan itibaren maaş almaya başladıklarına dair bir standarttan da bahsedilemez. Bazı şâkirdler göreve başladıktan kısa süre sonra bir miktar ulufe elde edebilirken, bir kısmı uzun yıllar ulufesiz çalışabilirdi.⁶⁰

Ulufe almaya başlamak için şâkirdlerin/kâtiplerin bir arzuhalle başvuruda bulunmaları gerekirdi. Bu başvuruyu zaman zaman onlar adına iltimasta bulunan kimseler de yapabiliirdi.⁶¹ Söz konusu arzuhallerde ya devletin herhangi bir gelirinden maaş alan kimselerin vefat ettiği ihbar edilerek tahsisat istenir yahut herhangi bir ölüme bağlı olmaksızın “düşen mahlûlden” maaş talep edilirdi.⁶² Şayet vefat eden birinin maaşından tahsis isteniyorsa, o kimsenin maaş aldığı birimden gereken kontrol yapılır, ölüm haberi doğruysa arzuhalin derkenarında bu bilgi teyit edilerek telhis hazırlanırdı. Talep uygun görüldüğü takdirde öncelikle ruus tezkiresi verilerek tahsisat gerçekleşir, ardından bu ruusa istinaden “ibtidâ tezkiresi” verilerek maaş almaya başlanırdı.⁶³ Örneğin Başmuhasebe Kalemî şâkirdlerinden Seyyid Mehmed, babası Zimmet Halifesi Salih Efendi’nin vefat ettiğini haber vermiş ve babasının “Yusuf [bin] Abdullah İstanbul Cebeî Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel an-sipâhiyân âmed” adıyla müşâherehorandan aldığı yevmî 20 akçe maaşından kendisine maaş bağlanmasını bir arzuhalle talep etmişti. Bu talep doğrultusunda babasının *esamesi* yani maaş kaydı kalemden derkenar edilip defterdar tarafından

60 5 Rebiulahir 1136/2 Ocak 1734’te Başmuhasebe Kalemî’nde şâkird olarak göreve başlayan Ali veled-i Mustafa (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 34, s. 179), 23 Rebiulahir 1136/20 Ocak 1734’te müşâherehorandan 5 akçe ulufe almaya başlamıştı (KK, nr. 3456, s. 16). İkinci halifelğe kadar yükselen Ahmed Efendi ise 36 yıldan fazla ulufesiz hizmet etmişti [Bibliothèque Nationale de France, MS.TURC, nr. 196, s. 70 (5 Rebiulahir 1100/27 Ocak 1689)].

61 Mesela Kırım Hanı Devlet Giray, Başmuhasebe Kalemî kâtiplerinden Hacı Mehmed’e müşâherehorandan birkaç akçe maaş tevcihi ricasıyla arzda bulunmuştu [BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 14, s. 166 (28 Safer 1125/26 Mart 1713)].

62 Başmuhasebe Kalemî İkinci Halifesi Ahmed Efendi, 36 yıldır ulufesiz hizmet ettiğini ifade ettiği arzuhaliyle düşen mahlûlden maaş talep etmişti [Bibliothèque Nationale de France, MS. TURC, nr. 196, s. 70 (5 Rebiulahir 1100/27 Ocak 1689)]. Bu arzuhal üzerine Ahmed Efendi’ye tahsis edilen yevmiye 40 akçelik maaşın ibtidâ tezkiresi için bk. BOA, KK, nr. 3428, s. 24 (5 Rebiulahir 1100/27 Ocak 1689).

63 Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülkütâblık (XVIII. Yüzyıl)*, s. 104-105; aynı müellif, “Ruus”, *DİA*, XXXV, 272, (2008), İstanbul.

telhise bildirilmiş ve babasının maaşından 10 akçenin Seyyid Mehmed'e verilmesi buyruldu ile emredilmişti. Buyruldu üzerine ruus tezkiresi hazırlanmış ve buna istinaden ibtidâ tezkiresi verilerek maaş tahsis süreci tamamlanmıştı.⁶⁴

İbtida tezkirelerinde yukarıda tarif edilen maaş alma sürecinin tüm aşamalarına yer verilirdi. Aşağıdaki örnek, standart bir maaş alma prosedürünü yansıtmaktadır:

İbtidâ-yı mevâcib-i es-Seyyid Yakub şâkird-i Muhâsebe-i Evvel ki be-cemâ'ât-i müşâherehorân-ı hıznâ-i âmire ilhâk şude fermude ez-ân sebab ki arzuhâl dâde ve inâyet ricâ kerde an-L-i es-Seyyid Mehmed Şâkird-i Rûznâme-i Evvel yevm 4 akçe an-C-i M ki müteveffâ şude ber-müceb-i ru'us-ı hümâyûn el-vâki' fi 18 R sene 1115. Fî yevm 4 akçe⁶⁵

Kaydedilen örnekte; bir arzuhalle maaş talebinde bulunan Başmuhasebe Kalemî şâkirdlerinden Yakub'un başvurusunun uygun görüldüğü, bu çerçevede Ruznamçe-i Evvel şâkirdlerinden olup "müşâherehorân-ı hıznâ-i âmire" biriminden 4 akçe yevmiyeye tasarruf ederken vefat eden Mehmed'in boşta çıkan yevmiyesinin aynı birimden olmak üzere ruus ile Yakub'a tahsis edildiği ve verilen ruusa istinaden de ibtida tezkiresinin hazırlandığı görülmektedir.

Maaş almaya başladıktan sonra ulufesine zam yaptırmak, yani "terakki almak" isteyen kâtipler için de benzer bir prosedür geçerliydi.⁶⁶ Herhangi bir vesileyle ihsan edilen terakkiler dışında bir kâtip ulufesine zam yaptırmak istediğinde kendisi veya onun adına iltimasta bulunan kişinin bir arzuhalle başvuruda bulunması gerekirdi. Söz konusu arzuhallerde ya vefat eden maaş sahipleri ihbar edilerek "ihbariye" zammı talep edilir⁶⁷ yahut herhangi bir ölüme bağlı olmaksızın "düşen mahlûlden" terakki istenirdi.⁶⁸ Ayrıca aynı maaş biriminden olmak şartıyla ihbariye dışında da ölen kimselerin maaşlarından terakki istenirdi. Bu durumda, vefat eden kimsenin ulufesinin miktarına göre bir kısmı aynı maaş biriminden olmak üzere talepte bulunan kimselere verilir, bir kısmı ise "hazine mande" adıyla hazineye aktarılırdı.⁶⁹ Maaşa yapılan zamlar için de ruus

64 Arzuhâl için bk. BOA, A.RSK, nr. 520/100 (23 Şaban 1121/28 Ekim 1709). Ruus tezkiresinin sureti için bk. A.DVNSRSK.d, nr. 8, s. 163 (23 Şaban 1121/28 Ekim 1709). İbtida tezkiresinin sureti için bk. KK, nr. 3446, s. 26 (23 Şaban 1121/28 Ekim 1709).

65 BOA, KK, nr. 3441, s. 46.

66 Osmanlı bürokrasisinde terakki kavramı için bk. Recep Ahışalı, "Terakki", *DİA*, XL, (2011), s. 479-481.

67 "Mehmed veled-i Mehmed Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel" in Tokad Hazinesi'nden toplamda 12 akçe yemiyesi olan üç ismin vefatını haber vermesi üzerine aldığı 4 akçe ihbariye zammı için bk. BOA, KK, nr. 3441, s. 45 (1 Receb 1115/10 Kasım 1703). "Osman Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel" in Tokad Voyvodalığı malından 10 akçe yevmiyesi olan Ali Mustafâ'nın vefatını haber vererek aldığı 2 akçe ihbariye için bk. Bâb-ı Defterî Küçük Ruznamçe Kalemî Dosya Tasnifi (=D.KRZ), nr. 87/88 (10 Safer 1126/25 Şubat 1714).

68 "Şâkirdân-ı hıznâ-i âmire" biriminden 27 akçe ulufesi olan Başmuhasebe Kalemî şâkirdlerinden İsmail, düşen mahlûlden terakki istemiş [Bibliothèque Nationale de France, MS.TURC, nr. 196, s. 70 (25 Rebiulevvel 1100/17 Ocak 1689)], bu talep üzerine yevmiyesine 10 akçe zam yapılmıştı [BOA, KK, nr. 3428, s. 54 (25 Rebiulevvel 1100/17 Ocak 1689)].

69 Örneğin "Mehmed Nasuh Edirne Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel An-silahdârân Amet" adıyla müşâherehorandan 52 akçe yemiyesi olan kâtipin vefatıyla yevmiyesinin 15 akçesi arzuhali üzerine yeğeni "Abdullah veled Mehmed Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel" e ibtidadan (BOA, KK, nr. 3463, s. 20 (1 Şaban 1146/7 Ocak 1734); 15 akçesi de yine

verilmek zorundaydı. Ancak maaş artışlarında yeniden berat gerekmez, ruus defterindeki kayda göre “izdiyad tezkiresi” denilen maaş artış belgesi verilirdi.⁷⁰ İlk maaş prosedüründen farklı olarak ruusun/izdiyad tezkiresinin ardından zam işlemleri Küçük Ruznamçe Kalemi defterlerine müstakil bir tezkire suretiyle kaydedilmez, esamenin yani isim ve maaş kaydının kenarına şerhler düşülerek zam miktarı kaydedilirdi.⁷¹ Aksi durumda yani kâtibin vefatı üzerine maaşında yapılan işlemlerde de esâmeye şerh düşülürdü. Bu çerçevede ismin üzerine “müteveffâ keşidesi” denilen bir çizgi çekilerek yevmiyeden yapılan tahsisat ve hazineye kalan miktar kaydedilirdi.⁷²

Akrabalık ilişkileri, tımar siteminden meslek tercihinine kadar pek çok konuda olduğu gibi bürokratların maaş işlemlerinde de belirleyici bir unsurdur. Bu manada kâtiplerin vefatıyla maaşlarından tahsisat talep edenlerin başında öncelikle ölen kimsenin çocukları gelirdi. Genellikle babaları gibi kâtip olan bu çocuklara maaş tahsisinde zorluk çıkarılmazdı.⁷³ Çocukların birden fazla olduğu durumlarda eşit miktar payla tahsisat sağlanırdı.⁷⁴

Başmuhasebe Kalemi personelinin maaşları günlük 2 akçe ile 99 akçe arasında değişiyordu.⁷⁵ Maaş alma prosedüründe ilk yevmiyenin miktarında da bir standart yoktu. Kimi şâkird/kâtip günlük 2 akçe ile kimisi 10 akçe ile maaş almaya başlayabilirdi.⁷⁶ Terakki almayı başarabilen şâkirdlerin maaşları zamanla artarken, bazı şâkirdler de ibtidâ tezkiresinde yazan yevmiye ile vefat ediyordu. Mesela üst sınır olan 99 akçe yevmiyeye ulaşmayı başaran “Mustafa [bin] Yusuf Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel” bunu yıllar içerisinde aldığı terakkilerle sağlamıştı.⁷⁷ “Abdullah

arzuhalî üzerine “Mehmed Racih Halife-i Mektûbî-i Defteri”ye terakki olarak verilmişti (KK, nr. 3463, s. 20 (30 Receb 1146/6 Ocak 1734). Her iki isim de maaşlarını müşâherehorandan alacaktı. Kalan 22 akçe ise hazine-mande edilmişti.

70 Recep Ahîşahî, “Ruus”, s. 272. Müşâherehorandan 20 akçe yevmiyesi olan “Yusuf Abdullah İstanbul Cebeî Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel An-sipâhiyân Amet”in (Bu esameyi esasen Zimmet Halifesi Salih Efendi tasarruf ediyordu) vefatı üzerine mahlulünden 5 akçenin “Mustafa Üsküdarî An-hulefâ-i Muhâsebe-i Evvel”e tahsisine dair ruus için bk. BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 8, s. 156 (23 Şaban 1121/28 Ekim 1709). Bu ruusa istinaden verilen izdiyad tezkiresi çerçevesinde esameye düşülen şerh için bk. KK, nr. 3446, s. 24.

71 “Mustafa veled-i Yusuf Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel”in 1154/1741-1742 yılında aldığı zamlara dair şerhler için bk. BOA, KK, nr. 3472, s. 20.

72 “Mustafa Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel”in esamesine çekilen müteveffâ keşidesi ve maaşından yapılan tahsisat için bk. BOA, KK, nr. 3463, s. 23 (1 Şevval 1146/7 Mart 1734).

73 Örneğin Başmuhasebe Kalemi kâtiplerinden Salih Halife’nin vefatının ardından aynı büroda çalışan oğlu Seyyid Mehmed bir arzuhal kaleme alarak babası mahlulünden maaş talebinde bulunmuştu. Bu başvuru üzerine babasının 20 akçe yevmiyesinin 10 akçesi Seyyid Mehmed’e tevcih edilmişti (BOA, A.RSK, nr. 520/100 (23 Şaban 1121/28 Ekim 1709).

74 Başmuhasebe kâtiplerinden Hasan Halife vefat ettiğinde 32 akçe yevmiyesinden oğulları Abdullah ve Mehmed’e 2’şer akçe tahsis edilmişti [BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 2, s. 297 (20 Şaban 1117/7 Aralık 1705)].

75 Başmuhasebe Kalemi’nde üst sınırı temsil eden 99 akçe yevmiyesi olan kâtipler, Mehmed bin Ahmed [BOA, KK, nr. 3452, s. 16 (1130/1717-1718 Mevacibi)] ile Mustafa bin Yusuf’tur [KK, nr. 3480, s. 12 (1164/1751-1752 Mevacibi)].

76 Örneğin Başmuhasebe şâkirdlerinden Osman 2 akçe yevmiye (19 Receb 1115/28 Kasım 1703) ile yaklaşık iki buçuk ay sonra Süleyman ise 10 akçe yevmiye (11 Şevval 1115/17 Şubat 1704) ile maaş almaya başlamıştı (BOA, KK, nr. 3441, s. 47).

77 Mustafa’nın maaşı 1149/1736-1737’de 21 akçeydi (BOA, KK, nr. 3467, s. 18).

veled-i Ahmed Şâkird-i Muhâsebe-i Evvel” ise ibtidâ tezkiresinde yazan 2 akçe yevmiye ile vefat etmişti.⁷⁸

Osmanlı bürokrasisinde belge ve işlemlerden ücret alınması erken tarihlerden itibaren yaygın bir uygulamaydı.⁷⁹ Kurumsallaşma, büroların kendi işlemlerine dair ücretlerinin oluşması ve bu ücretlerden kimlere ne şekilde ödeme yapılacağıının belirlenmesi zamanla şekillenmişti. Başmuhasebe Kalemi'nin belge ve muamele ücretleri ile bu ücretlerden yapılan tahsisatlarının çeşitlenerek ayrıntılarının belirlenmesi ise 18. yüzyılda gerçekleşti. Bu çerçevede harç gelirlerinden şâkirdler için de bir pay ayrılmaktaydı. Tıpkı terfilerde olduğu gibi harç işlemlerinde de kıdem, istikrar ve tâbiyet ilişkilerinin etkisi olmalıdır. Ne yazık ki şâkird olarak göreve başlayan bir kimsenin ne kadar süre sonra ve nasıl harç gelirlerden pay almaya başladığı yeterince açık değildir.

Başmuhasebe Kalemi'ne dair orijinal bilgiler içeren bir raporda; şâkirdlerin 5-6 yıl müdavim olduktan sonra 100 akçe ile kalem harcından hissedar oldukları kaydedilmiştir.⁸⁰ Mevcut şâkirdân harç defterlerinde 100 akçenin altında pay alanlara rastlanması, bu kaydın pratiği yansıtmadığına veya en azından dönemsel bir mahiyet arz ettiğine işaret etmektedir. Nitekim Receb 1139/Şubat-Mart 1727 ayına ait şâkirdan harç defterine göre; en düşüğü 40, en yükseği 150 akçe olmak üzere 44 şâkird 4.128 akçelik harç dağıtılmıştır.⁸¹ Şâkirdler harç gelirlerinden pay almaya başladıktan sonra hisseleri daha önce belirlenmiş sayılar üzerinden hesaplanmaktaydı. Bu çerçevede 1714'te düzenlenen hisse defterinde şâkirdler için 2.500 hisse sayısı esas alınmıştır.

Tablo 7. Başmuhasebe Kalemi Şâkirdlerinin Harç Hisseleri (1 Muharrem 1126/17 Ocak 1714)

Kime	Hisse	Oran
Ömer Çelebi tâbi'-i sâni	240	9,60%
Ahmed Çelebi tâbi'-i sâlis	240	9,60%
İbrahim Çelebi Edirnevî	240	9,60%
Osman tâbi'-i serhalife	240	9,60%
İsmail tâbi'-i sâni	230	9,20%
Monla Yakub	230	9,20%
Seyyid Mustafa Eyyübi	230	9,20%
Seyyid Yakub Edirnevî	150	6,00%
Seyyid Mehmed Mi' mârzâde	140	5,60%
Halil Birâder-i İsmail Çelebi	140	5,60%
Salih yetim	140	5,60%
Seyyid Mehmed Çavuşzâde	120	4,80%
Ömer Efendizâde	80	3,20%
Hacı Çelebi	80	3,20%
Toplam	2500	100,00%

Kaynak: BOA, D.BŞM, nr. 7699/25.

78 BOA, KK, nr. 3481, s. 41 (6 Receb 1165/20 Mayıs 1752).

79 Maliye bürokrasisinde işlem ücretlerine dair erken uygulamalara Fatih Kanunnâmesi'nde yer verilir (*Kânûnnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin) [Fatih Kânûnnâmesi]*, haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul 2003, s. 21).

80 BOA, TSMA.d, nr. 3208.

81 BOA, D.BŞM, nr. 2418/90.

1714 tarihli hisse defterine göre o esnada 14 şâkird kalem harcından pay almaktaydı. Kalem harcından hisse sahibi olan şâkirdlerin sayısı zamanla artmıştı. Bu çerçevede hissedar şâkirdlerin sayısı 1689'da 7 iken 1714'te 14'e, 1727'ye gelindiğinde ise 41'e yükseldiği görülür.⁸² Buna karşın şâkirdlere kalem harcından ayrılan pay ise çok düşüktü. Özellikle 1740'lı yıllardan itibaren uzun yıllar yalnızca 2 bin akçelik bir pay "hisse-i şâkirdân" adıyla ayrılıp yukarıdaki örneğe benzer hisse defterlerine göre taksim edilmekteydi.⁸³ Şâkirdlerin yaptıkları bir kısım işlemlerden aldıkları ücretler ve tâbi oldukları kâtiplerin verdikleri harçlıklarla bu düşük payları takviye ettikleri tahmin edilebilir. Hissedar şâkirdlerin bir süre sonra hissedar kâtipler sınıfına yükseldikleri bilinmekle birlikte bu geçişin süresi belli değildir.

Kariyerleri

Şâkirdlerin ruusunu/divan tezkiresini aldıktan sonra bir kıdemli kâtibin terbiyesine verildiği ifade edilmişti. Kıdemli kâtipler, çeşitli kitâbetlerden sorumluydu ve hizmetlerine dâhil olan şâkirdleri bu görevlerde istihdam ediyorlardı. Şâkirdlerin ne zamandan itibaren kâtip olarak adlandırıldıklarını tespit etmek güçtür. Bir şâkirdin ne kadar süre sonra kâtipliği de geçerek kalemin en kıdemli sınıfı olan gedikli halifelere dâhil olduğuna dair veriler ise mevcuttur. Bu bakımdan şâkirdlikten başlayıp kâtipliği de kapsayan süreye dair bir ortalama bahsedilebilir. Aşağıda, şâkirdliğe başlama tarihleri tespit edilebilen kâtiplerden hareketle örnek bir tablo oluşturulmuştur.

Tablo 8. *Başmuhasebe Kalemî'nde Şâkirdlikten Yedinci Halifelîğe Ulaşma Sürelerine Dair Örnekler*

İsim	Şâkirdlik	Yedinci Halifelik	Yaklaşık Yıl
Derviş Mehmed Çelebi	1111/1699-1700	29 Temmuz 1741	41
Ahmed Efendi	27 Ağustos 1704	12 Nisan 1747	43
Kasımpaşalı Mehmed Efendi	20 Eylül 1704	31 Mart 1749	45
Mehmed Efendi	30 Nisan 1724	18 Eylül 1768	44
Derviş Ali Efendi	7 Nisan 1725	7 Mayıs 1769	44
Seyyid İbrahim Efendi	12 Şubat 1728	28 Haziran 1768	40
Pîrîzâde Derviş Abdurrahman	1144/1731-1732	18 Aralık 1777	45
Mustafa Efendi	1145/1732-1733	30 Haziran 1776	43

Kaynak: BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 1, s. 26; nr. 50, s. 44, 117, 138; nr. 86, s. 57, 58, 86, 182, 203.

Listede yer alan örnekler, çok bariz şekilde bir şâkirdin en az 40 yıllık (ortalama 43 yıllık) bir tecrübeden sonra gedikli halifeler sınıfına dâhil olabildiğini göstermektedir.

82 BOA, MAD, nr. 23944, s. 4; D.BŞM, nr. 7787/53; D.BŞM.d, nr. 42431.

83 Örnekler için bk. BOA, D.BŞM.d, nr. 2970 (Rebiulevvel 1160/Mart-Nisan 1747); D.BŞM, nr. 7940/20 (Cemaziyelevvel 1168/Şubat-Mart 1755); D.BŞM, nr. 5041/173 (Zilhicce 1180/Nisan-Mayıs 1767). Yüzyılın sonlarına doğru bu miktarın 3600 akçeye yükseltildiği görülür [D.BŞM, nr. 6045/4 (Zilkade 1191/Aralık 1777)].

Başmuhasebe Kalemi'nde şâkirdlikten başlamayan bir kariyerin imkânsız olduğu göz önüne alındığında, kalemin üst düzey bürokratlarının en az kırk yıllık bir tecrübeyle yetiştiği rahatlıkla söylenebilir. Bir şâkirdin Başmuhasebe Kalemi içerisinde yükselebileceği en üst makam baş halifelikti. Bazı örnekler bu makama ulaşmanın da kaç yıl sürdüğüne dair veriler sunmaktadır. Aşağıda, şâkirdliğe başlama tarihleri tespit edilebilen baş halifelere dair örnek bir tablo oluşturulmuştur.

Tablo 9. *Başmuhasebe Kalemi'nde Şâkirdlikten Baş Halifelğe Ulaşma Sürelerine Dair Örnekler*

İsim	Şâkirdlik	Birinci Halifelik	Yaklaşık Yıl
İmam Mehmed Efendi	13 Aralık 1675	5 Aralık 1710	34
Üsküdarî Mustafa Efendi	25 Aralık 1679	21 Kasım 1725	45
İbrahim Efendi	13 Şubat 1698	27 Aralık 1752	54
Derviş Ali Efendi	7 Nisan 1725	10 Kasım 1785	60

Kaynak: BOA, D.BŞM, nr. 7648/12; A.DVNSRSK.d, nr. 2, s. 333; nr. 37, s. 208; nr. 50, s. 44, 180; nr. 86, s. 57, 294.

Tablo 9'da şâkirdlerin baş halifelğe ulaşma sürelerinin yüzyıl boyunca artan bir eğilim gösterdiği görülür. Bu örnekleri diğer bazı veriler de desteklemektedir. Bunun için alternatif hesaplamalar yapmak gerekir. Zira şâkirdlik tarihi tespit edilebilen bir kâtip, baş halifelğe kadar ulaşmadan vefat edebilmektedir ki her kâtibin bu makama ulaşabilmesi de mümkün değildir. Şâkirdlik tarihi bilinmeyen, fakat yedinci halifelikten baş halifelğe ulaşan kâtiplere dair süre tespiti yapmak ise mümkündür. Bu çerçevede dört kâtibin yedinci halifelikten baş halifelğe kadar olan süreyi 8 ila 17 yıl arasında tamamladığı görülmektedir.⁸⁴ Ortalama 13 yıllık bu süre, yedinci halifelğe ulaşmak için gereken yaklaşık 40 yıla eklendiğinde, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir şâkirdin asgari 50 yılda baş halifelğe ulaşabileceğini göstermektedir. Sultan II. Mahmud devrine ait bir defterdar tahririnde geçen "...ancak şâkirdân ve me'mûrîn halîfe ve baş halîfe olmak yirmi otuz seneye ve cem'iyetlü kalemlerde kırk elli sene ve dahi ziyâde zamân mürûruna mütevakkıf olduğundan" ifadeleri de bu verileri teyit etmektedir.⁸⁵

Başmuhasebe Kalemi'nde şâkird olarak göreve başlayanlar, bir gün üst düzey bir bürokrat olarak atanma hayali kurabilirdi. Gerçekten de bazı isimler yetenekleri ve/veya ilişki ağları sayesinde hâcegân denilen üst düzey bürokratların arasına dâhil olabiliyorlardı. Bu çerçevede ruus kayıtlarından hareketle Başmuhasebe Kalemi kâtiplerinden hâcegân sınıfına terfi edenlere dair bir liste oluşturulmuştur.

84 Helvacızade Mehmed Efendi (15 Mart 1761-1 Şubat 1770) yaklaşık 8 yılda, Hacı Abdi Efendi (2 Eylül 1764-5 Şubat 1780) yaklaşık 15 yılda, Derviş Ali Efendi (18 Eylül 1768-10 Kasım 1785) yaklaşık 17 yılda, Mehmed Emin Efendi (24 Aralık 1824-24 Şubat 1838) yaklaşık 13 yılda yedinci halifelikten baş halifelğe ulaşmışlardı (BOA, A.DVNSRSK.d, nr. 50, s. 337; nr. 86, s. 24, 89, 231, 508, 536).

85 BOA, HAT, nr. 489/23984 (trs.). Bu önemli tahrirde ilk defa Ali Akyıldız işaret etmiştir (*Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 53).

Tablo 10. *Başmuhasebe Kalemî Personeli Arasından Hâcegân Sınıfına Yükselen Kâtipler (1660-1810)*

İsmi	Tayin Edildiği Sıradaki Görevi	Tayin Tarihi	Tayin Edildiği Görev
Mehmed Efendi	Birinci Halife	13 Rebiulevvel 1077/ 13 Eylül 1666* ⁸⁶	Mevkufatçılık
İsmail Efendi	Üçüncü Halife	12 Zilkade 1100/ 28 Ağustos 1689	Defterdar vekili
Canibdâr Ahmed Efendi	İkinci Halife	18 Şaban 1102/ 17 Mayıs 1691	Başmuhasebeci vekili
Köse Halil Efendi	Üçüncü Halife	23 Zilhicce 1105/ 15 Ağustos 1694	Başdefterdar
Türk İbrahim Efendi	Üçüncü Halife ve Kisedar	1 Receb 1131/ 20 Mayıs 1719	Başdefterdar
Halil Efendi	Birinci Halife	12 Rebiulevvel 1147/ 12 Ağustos 1734	Başdefterdar
Memiş Efendi	Zimmet Halifesi	5 Ramazan 1162/ 19 Ağustos 1749	Başdefterdar
Ali Efendi	Defterdar Kisedarı	2 Şevval 1163/ 4 Eylül 1750	Mektûbî-i Defterî
Elhac Ahmed Efendi	Kisedar	6 Safer 1169/ 11 Kasım 1755	Başdefterdar
Seyyid İbrahim Efendi	Zimmet Halifesi	10 Şevval 1179/ 22 Mart 1766*	Şehremini
Hasan Efendi	Yedinci ve Malikâne Halifesi	13 Cemaziyelevvel 1190/ 30 Haziran 1776*	Başdefterdar
Seyyid Feyzullah Efendi	Zimmet Halifesi	25 Muharrem 1197/ 31 Aralık 1782	Başdefterdar
Seyyid Süleyman Efendi	Malikâne Halifesi	15 Şaban 1199/ 23 Haziran 1785	Başdefterdar
Seyyid Elhâc Mehmed Emin Efendi	Üçüncü ve Malikâne Halifesi	27 Şaban 1209/ 19 Mart 1795	Başdefterdar
Seyyid Feyzullah Efendi	Kisedar	22 Zilkade 1214/ 17 Nisan 1800*	Rikâb defterdarı
Mehmed Emin Efendi	Zimmet Halifesi	26 Safer 1222/ 5 Mayıs 1807	Başdefterdar
Mehmed Ragıb Efendi	Malikâne Halifesi	10 Receb 1222/ 13 Eylül 1807*	Rikâb defterdarı
Sarım İbrahim Efendi	Malikâne Halifesi	4 Cemaziyelevvel 1224/ 17 Haziran 1809*	Rikâb defterdarı

Kaynak: BOA, Sadaret Defterleri (=A.d), nr. 2937, s. 227; D.BŞM, nr. 4635/101; A.DVNSRSK.d, nr. 86, s. 38, 182, 380, 423, 438; Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûzmerre*, I, haz. Muzaffer Doğan, Ankara 2017, s. 158, 234, 300; *Vâkı'ât-ı Rûzmerre*, II, haz. Recep Ahışalı, s. 241, 369; Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayîât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdulkadir Özcan, Ankara 1995, s. 488; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)*, haz. Mehmet Topal, Ankara 2018, s. 1102; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, II, Ankara 1977, s. 243; İsmail Hami Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, İstanbul 1971, s. 289-305.

86 * işareti bulunan tarihler hâcegân sınıfına yükselen kâtibin yerine yapılan atama tarihlerini göstermektedir.

Tablo 10’da 17. yüzyıl ortalarından itibaren halife ve uzman kâtip seviyesindeki 18 Başmuhâsebe Kalemi personelinin hâcegân sınıfına yükseldiği görülür. Asil veya vekil ilk atamaların yaklaşık %77’si (14) defterdarlıklara yapılmıştır. Yalnızca 18. yüzyılı içeren atamalarda bu oran %80’dir. Dolayısıyla 17. yüzyıla ait bir mevkufatçılık ve başmuhasebeci vekilliği ile 18. yüzyıla ait bir şehreminliği ve defterdar mektupçuluğunun istisna mahiyetinde olduğu söylenebilir. Yükselmelerin %50’si zimmet ve malikâne halifeliklerinden gerçekleşmiştir. Söz konusu iki halifeliliğin aynı zamanda diğer bürolarla ilgili işlemler de yürüten koordinatör kitabetler olması dikkat çekicidir. Doğrudan defterdar tayin edilmeyenler de maliye bürokrasisi kanalıyla yükseltilmiştir. Bu sonuçlar sistemin rasyonel boyutunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Henüz tam bir istatistiği yapılmamış olmakla birlikte, üst düzey bürokrasinin büyük oranda Bâbîâlî kökenli olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷ Bunun Bâbîâlî ve Bâb-ı Defterî kâtipleri arasındaki formasyon farkından ve emrinde istihdam edildikleri bürokratların sistemdeki rollerinden kaynaklandığı söylenebilir.⁸⁸ Ancak daha kapsamlı değerlendirmeler için bütün bürokrasinin kariyer yollarına dair tam bir dökümün ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Sonuç

Bugüne kadar sınırlı sayıda Osmanlı teşkilat tarihi çalışmasında, araştırmacılar ister istemez imparatorluğun üst bürokrasisine odaklandıklarından şâkirdlere dair ciddi bir literatür oluşmamıştır. Bu makalede söz konusu eksiklikten hareketle Osmanlı bürokrasisinde şâkirdliğin mahiyeti ele alınmıştır. 18. yüzyıl özelinde Başmuhasebe Kalemi örneğinin incelendiği bu çalışma ile şâkirdlerin tayin prosedürü, sayıları, maaş ve kalem harcı gelirleri, çalışma ortam ve şartları ile terfileri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Özellikle yüzyılın ilk yarısında merkezî bükrasidede şâkird olarak göreve başlayanların yaklaşık 1/4 ila 1/5’inin, Defterdarlık içerisinde ise 1/3’ünün Başmuhasebe Kalemi’nde çalışmaya başladığı tespit edilmiştir. Mukayese yapmaya imkân sağlaması için de diğer kalemlerde göreve başlayan şâkirdlere dair istatistikler oluşturulmuştur. Başmuhasebe Kalemi özelinde değerlendirilen bu verilerin diğer bürolara dair incelemeler için de kolaylaştırıcı bir katkısı olacaktır. Maliye bürokrasisinde görev yapan şâkirdlerin kariyerlerine dair ilk defa kapsamlı veriler ortaya çıkartılmıştır. Bu çerçevede Başmuhasebe Kalemi’nde bir şâkirdin yaklaşık 40 yılda büronun halife seviyesindeki kâtipleri arasına dâhil olabildiği, birinci halifeliliğe ulaşma süresinin ise özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren asgari 50 yıl sürdüğü tespit edilmiştir. Başmuhasebe Kalemi’nde şâkird olarak göreve başlayanlardan hâcegân sınıfına terfi edenlerin tamamının maliye bürokrasisi kanalıyla yükseltilmeleri, sistemin uzmanlığa

87 Örneğin reisülkütâbların menşei hakkında bk. Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülkütâblık (XVIII. Yüzyıl)*, s. 13-24.

88 Bâbîâlî bürokrasisinin neden daha cazip hale geldiği ve nasıl yükselme imkânları sunduğu hakkında değerlendirmeler için bk. Muzaffer Doğan, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler”, s. 66-67; aynı müellif, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, X/20 (Bahar 2009), s. 36-38. Norman Itzkowitz, XVIII. yüzyıl Osmanlı maliye bürokrasisini kariyer olanakları kısıtlı bir yapı olarak tarif etmektedir. Gerekçe olarak ise personelin ancak defterdarlık kanalı ile yükseltilmelerini göstermektedir (“18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri”, s. XLIII).

dayalı rasyonel boyutuna işaret etmesi bakımından kayda değerdir. Göreve başlama ve maaş prosedürlerinin ortaya çıkartılması, benzer incelemeler için de bir taslak oluşturacaktır. Çalışma sonucunda; Osmanlı bürokrasisine dair sağlıklı değerlendirmelerin ancak kariyer yollarının ayrıntılı bir dökümünün yapılması ile mümkün olacağı, dolayısıyla araştırma sınırlarının kesinlikle alt bürokrasiye doğru genişletilmesi gerektiği görülmüştür.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA)

Ali Emîrî Tasnifi Sultan IV. Mehmed Evrakı (=AE.SMMD.IV), nr. 42/4776.

Ali Emîrî Tasnifi Sultan III. Ahmed Evrakı (=AE.SAMD.III), nr. 32/3004.

Ali Emîrî Tasnifi Sultan I. Abdülhamid Evrakı (=AE.SABH.I), nr. 274/18391.

Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemî Ruus Defterleri (=A.DVNRSK.d), nr. 1-86; 90; 92M; 93; 95; 97; 99.

Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemî Defter Tasnifi (=A.RSK.d), nr. 1563.

Bâb-ı Âsafî Ruus Kalemî Dosya Tasnifi (=A.RSK), nr. 520/100; 900/42; 2000/90.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemî Defter Tasnifi (=D.BŞM.d), nr. 2970; 3064; 42431.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemî Dosya Tasnifi (=D.BŞM), nr. 1644/41;1785/81; 2418/90; 4134/113; 4429/72; 4635/101; 5198/65; 5205/56; 6045/4; 6775/57; 7699/25; 7787/53; 7868/44; 7940/20.

Bâb-ı Defterî Küçük Ruznamçe Kalemî Dosya Tasnifi (=D.KRZ), nr. 87/88.

Cevdet Tasnifi Dâhiliye Evrakı (=C.DH), nr. 88/4384.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (=HAT), nr. 489/23984.

İbnülemin Tasnifi Tevcihat Evrakı (=İE.TCT), nr. 13/1455.

Kamil Kepeci Tasnifi (=KK), nr. 61/5; 261/2; 279; 3420; 3428; 3438; 3441; 3445; 3446; 3451; 3452; 3459; 3463; 3467; 3472; 3476; 3483; 3487; 3503; 3505; 3506.

Maliyeden Müdevver Defterler (=MAD), nr. 2472; 2504; 2798; 2974; 2985; 2993; 3813; 3970; 8989; 10149; 10150; 10151; 10163; 10194; 10306; 10307; 22080; 23944.

Sadaret Defterleri (=A.d), nr. 2937.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter Tasnifi (=TSMA.d), nr. 3208.

1.b) Bibliothèque Nationale de France (Fransa Mill  Kütüphanesi)

MS.TURC, nr. 196 (Ruus Defteri).

Kaynak Eserler ve Araştırmalar

Afyoncu, Erhan-Recep Ahışalı, “K tip-Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, XXV, (2022), s. 53-55.

Afyoncu, Erhan, *Osmanlı Devlet Teşkil tında Defterh ne-i  mire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Ankara 2014.

_____, “Tanzimat  ncesi Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokrasi”, *Türkiye Günlüğü*, 55 (1999), s. 182-190.

_____, “M şaherehor n”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, XXXII, (2006), s. 153-154.

Ahışalı, Recep, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reis lk ttablık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001.

_____, “Gelibolulu Mustafa  l ’nin Bilinmeyen Bir Ris lesi: “Ris le-i  l -i  lim Ber y-ı K tib K sım-ı R sim”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 31 (Güz 2014), s. 1-24.

_____, “Ruus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, XXXV, (2008), s. 272-273.

_____, “Terakki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, XL, (2011), s. 479-481.

Akgür, Necati, “Türk-İşlam Bilim Tarihi-Saatler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 89, (Nisan 1994), s. 158-205.

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993.

_____, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2015.

_____, “Mekteb-i Ma rif-i Adliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, Ek-2, (2019), s. 236-238.

Aydın, Bilgin, *XVI. Yüzyılda Divan-ı Hümayun ve Defter Sistemi*, Ankara 2017.

- Cezar, Yavuz, “Osmanlı Devleti’nin Merkez Mali Bürokrasi Tarihine Giriş XVIII. Yüzyılda Bâb-ı Defteri”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 4, (Nisan 1993), s. 129-160.
- _____, “Osmanlı Geleneksel Mali Örgütünde Çözölme Yılları: Tanzimat Öncesinde Bâb-ı Defteri”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 7, (Ekim 1994), s. 127-159.
- Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Devletinde Merkezî Hazinenin Maliye Büroları”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, I, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, İstanbul 2006, s. 115-148.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-V, İstanbul 1971.
- Darling, Linda T., *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk-Osmanlı İmparatorluğu’nda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, çev. Adnan Tonguç, İstanbul 2019.
- _____, “Ottoman Salary Registers as a Source for Economic and Social History”, *Turkish Studies Association Bulletin*, XIV/1 (1990).
- Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdulkadir Özcan, Ankara 1995.
- Doğan, Muzaffer, *Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi-Sadaret Kethüdalığı (1730-1836)*, Ankara 2016.
- _____, “Divân-ı Hümâyûn’dan Bâbîâlî’ye Geçiş”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı-I)*, 31 (Ankara 2000), s. 474-485.
- _____, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H.1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, I/2 (2000), s. 63-80.
- _____, “Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Genel Maaş Sistemine Geçiş Çalışmaları”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XI/20, (2009), s. 33-68.
- Emecen, Feridun M., “Başmuhasebe Kalemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, (1992), s. 133-135.
- Findley, Carter V., *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2020.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babiâli (1789-1922)*, çev. Ercan Ertürk, İstanbul 2019.
- Günalan, Rıfat, *Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi*, İstanbul 2010.
- İnalçık, Halil, “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, çev. Kemal Aydın Akagündüz, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 7 (Ekim 1994), s. 5-26.
- _____, “Devlet-i Aliyye’de 17. Yüzyılda İdarede ve Maliyede Genel Dönüşüm”, *Devlet-i Aliyye IV*, İstanbul 2016, s. 23-66.
- _____, “Reisülküttâb”, *Osmanistik Bilimine Katkılar*, İstanbul 2021, s. 25-55.
- _____, “Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât”, *Osmanistik Bilimine Katkılar*, İstanbul 2021, s. 56-71.
- _____, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 33-54.
- Iitzkowitz, Norman, “18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, ed. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul 2012, s. XXIX-XLVI.
- Kânûnnâme-İ Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin) [Fatih Kânûnnâmesi]*, haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul 2003.
- Karaca, Filiz, *Osmanlı Devleti’nde Teşrifât Kalemî ve Teşrifâtçılık*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- _____, *Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifât Müessesesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

- Mumcu, Ahmet, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, İstanbul 1986.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, II, Ankara 1977.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 2015 (İstanbul 1317/1899'dan tıpkı basım).
- Shinder, Joel, *Ottoman Bureaucracy in the Second Half of the Seventeenth Century: The Central and Naval Administrations*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Princeton University, New Jersey 1971.
- _____, "Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy, 1648-1750: A New Perspective", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVI/2/3 (1973), s. 217-237.
- Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)*, haz. Mehmet Topal, Ankara 2018.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, İstanbul 2016.
- Uluskan, Murat, *Divan-ı Hümayun Çavuşbaşılığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1998.
- _____, *Divân-ı Hümayun Çavuşları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988.
- Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûzmerre*, I-IV, haz. Muzaffer Doğan-Recep Ahışalı-Erhan Afyoncu-Mahmut Ak, Ankara 2017.

APPRENTICESHIP IN THE OTTOMAN BUREAUCRACY: THE EXAMPLE OF THE CHIEF ACCOUNTING OFFICE IN THE 18TH CENTURY

Engin ÇETİN*

Debates surrounding the degree of patrimonialism in the Ottoman Empire and its classification as an empire have waned in recent years. The dearth of comprehensive literature on essential aspects such as administrative structure, the ruling elite, decision-making mechanisms, and state-society dynamics has contributed to this decline in scholarly interest. Fortunately, recent years have witnessed significant advancements in these areas, largely driven by studies in bureaucratic history that have begun to address these critical gaps in knowledge. However, due to the vast array of source materials and the expansive nature of the subject matter, research on the Ottoman bureaucratic structure has often resulted in fragmented analyses, offering only partial insights into the functioning of the state machinery.

In this scholarly journey, there has been an uneven distribution of focus among various bureaucratic institutions. Notably, studies on the Dīvān-ı Humāyūn, Bâbîâlî and Defterhâne have proliferated, while research on Bâb-ı Defterî remains relatively limited. The emerging literature has also shaped the areas that researchers have concentrated on, with a natural inclination towards exploring the upper echelons of the bureaucracy. As a result, there has been a conspicuous absence of independent studies dedicated to the lowest rung of the bureaucratic ladder-the apprentice clerks known as shakird. However, it is crucial to recognize that shakirds constituted the primary source of personnel for the Ottoman bureaucracy.

In the Ottoman bureaucracy, individuals employed as clerical candidates in various institutions were referred to as shakird. Initially, they were placed under the supervision of a select group of clerks within the Dīvān-ı Humāyūn (Imperial Council). Over time, they began to work in prominent bureaucratic institutions such as Bâbîâlî, Defterhane (Storehouse of Ottoman Cadastral and Other Property Records), and Bâb-ı Defterî (Ottoman Institution for Financial Affairs), which played pivotal roles in the central bureaucracy from the mid-17th century onward. Comprising primarily young individuals, this group served as the primary source of

---

* Research Assistant, Dr., Marmara University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Istanbul / Turkey, engin.cetin@marmara.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-0580-7239

personnel for the Ottoman bureaucracy. Despite sharing certain commonalities, there were substantial differences in the characteristics, career trajectories, and work models of shakirds across various institutions. In the realm of Ottoman institutional history, however, there exists a notable scarcity of substantial literature addressing the shakirds, as scholarly attention has predominantly centered on the upper echelons of the empire's bureaucracy. This paper aims to rectify this deficiency by discussing the nature of shakirdism within the Ottoman bureaucracy. Given the impracticality of conducting an exhaustive study encompassing all institutions at this stage, the paper concentrates on the Chief Accounting Office during the 18th century as a case study. Consequently, it sheds light on the appointment practices, numbers, working conditions, incomes, and career trajectories of the shakirds affiliated with the Başmuhasebe Kalemi (Chief Accounting Office).

The Chief Accounting Office held a paramount role within the Ottoman fiscal bureaucracy, functioning as a coordinating entity responsible for maintaining records of state revenues and expenditures, as well as overseeing related financial transactions. The leadership of this office was entrusted to a chief accountant, who did not receive training from within the office itself, served a one-year term, and was part of the high-level bureaucracy known as “khacegan.” In addition to the chief accountant, who served as the head of the staff, there were essentially three categories of personnel: the “shakirds,” the “kātibs,” and the “khalifas,” comprising the seven most senior clerks. Seniority played a pivotal role in determining career progression within this structure. A hierarchy of seniority was maintained within the bureau, extending from the chief khalifa to the most recent shakird to join the office. Whenever a change occurred within this hierarchy due to factors such as death, dismissal, or promotion, all clerks would naturally advance one step based on their seniority. The seven most senior clerks in the bureau held the status of “gedikli” and were appointed with a ruus. The appointment to the seventh khalifate position was of particular significance among these. While the first six khalifas were promoted incrementally in accordance with their ranks, identifying and appointing the most senior clerk to the seventh khalifate required special consideration. Consequently, candidates for the seventh khalifate underwent a rigorous assessment of their qualifications, with the appointment being made in consultation with bureau officials. The fate of every clerk aspiring to reach the khalifate was inherently tied to the date on their shakird certificate.

This article delves into the procedures for appointment and promotion, numbers, work practices, and careers of salaried staff, using the Chief Accountant's Office as an illustrative example. The primary sources for evaluating appointment-promotion, salaries, and tuition revenues are the ruus, mevacib, and bureau tuition books. Retail documents are also utilized to construct the procedures. These sources are analyzed within the context of the 18th century, with a particular focus on shakirdism. This marks the first comprehensive utilization and analysis of these sources within this context.

The article seeks to answer several key questions about the shakird, including who they were, how they were appointed, the nature of their work, their sources of income, and their paths to promotion. In the early half of the century, approximately 1/4 to 1/5 of shakird in the central bureaucracy, and 1/3 of those in the Bâb-ı Defterî, commenced their careers in the Chief Accounting Department. To facilitate comparisons, statistics regarding the number of shakird entering other departments have also been compiled. Comprehensive data on the careers of shakird within the finance bureaucracy has been revealed for the first time. Within this framework, it has been determined that it took approximately 40 years for a shakird in the Chief Accountant's Office to ascend to the level of clerks at the khalifa rank within the bureau. Especially in the latter half of the century, it took at least 50 years to attain the first khalifate rank. Notably, all individuals promoted to the khacegan class from those who initially began as shakird in the Chief Accounting Department achieved their promotions through the finance bureaucracy. This underscores the rational dimension of a system grounded in specialization.

Additionally, this paper aims to propose a research methodology applicable to other bureaus within the Bâb-ı Defterî and highlight practical distinctions between institutions. Furthermore, it underscores the necessity of expanding the boundaries of studies on the Ottoman bureaucracy to encompass the lower bureaucracy. Consequently, the data presented here can be used in the analysis of other facets within the bureaucracy.

KEMAL TAHİR'İN MODERNLEŞME ALEGORİSİ: *BOZKIRDAKİ ÇEKİRDEK*

KEMAL TAHİR'S ALLEGORY OF MODERNIZATION: *THE SEED IN THE STEPPE*

Atalay GÜNDÜZ*

Öz

Bu çalışma, Kemal Tahir'in *Bozkırdaki Çekirdek* (1967) romanını Bourdeiu'nün habitus, alan, oyun, sermaye, illusio ve doxa gibi anahtar kavramları ışığında ele almaktadır. Kendisini solda konumlayan Marksist bir yazar olarak Tahir, diğer sol aydınların 1940'ta açılan ve 1953'te sonlandırılan köy enstitülerine karşı göstermiş olduğu mitleştirici sempatiyi sorunsallaştırıp sağdan enstitülere karşı yöneltilmiş suçlamaların bir kataloğuyla mit bozucu bir tutum sergiler. Romanda Şirin köyünün yanı başında kurulmak üzere olan enstitüye karşı köyün mikro alanında hâkimiyet kurmuş simgesel, ekonomik, dini, sosyal, siyasi sermaye sahipleri kendi temel birikimlerini tehdit eden bu (kurmaca) modern devlet kurumuna, Dumanlı Boğaz Köy Enstitüsüne karşı topyekûn bir direnme göstererek mevzi savaşına girişirler. Bu bağlamda Tahir'in romanını Türk modernleşmesinin zorluklarının bir alegorisi olarak okumak mümkündür. Yazar, Türk modernleşmecilerinin Anadolu'ya cansız ve edilgen canlandırılmayı bekleyen bir potansiyel olarak bakışını eleştirir. *Bozkırdaki Çekirdek* tam tersine köyün toplumsal habitusunun ne kadar canlı, ne kadar devingen ve kendi içinde stratejiler geliştirmek konusunda ne kadar yaratıcı olduğunu betimlemeye çalışır.

Anahtar Kelimeler: Türk modernleşmesi, köy enstitüleri, Bourdieu, Kemal Tahir, *Bozkırdaki Çekirdek*

Abstract

Adopting Bourdieu's concepts of field, game, capital, illusio, and doxa as a framework, this study aims to analyse Kemal Tahir's novel *The Seed on the Steppe*. As a Marxist novelist who positions himself in the left, Tahir problematizes the unquestioning support on the village institutes which were established in 1940 and terminated in 1953, and displays a debunking attitude with a catalogue of accusations against the institutes from the right. The owners of symbolic, economic, religious, social, and political capitals who have established dominance in the microsphere of the village of Şirin embark on an overall war against this (fictional) modern state institution, the Dumanlı Boğaz Village Institute, which is about to be established next to the village and threatens their own basic accumulations. Within this context, it is possible to read the novel as an allegory of the challenges of Turkish modernization. The novelist criticizes the Turkish modernists' view of Anatolia as a lifeless and passive potential waiting to be revived. The novel on the contrary attempts to depict how lively and dynamic the social habitus of the village is, and how resourceful it is in developing strategies from within.

Keywords: Turkish modernization, village institutes, Bourdieu, Kemal Tahir, *The Seed in the Steppe*

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim-Tercümanlık Bölümü, İzmir / Türkiye, atalay.gunduz@deu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0325-5191

Giriş

Bozkırdaki Çekirdek Kemal Tahir'in (1910-1973) romancılığında *Sağırdere*¹, *Körduman*², *Rahmet Yolları Kesti*³, *Yediçınar Yaylası*⁴, *Köyün Kamburu*⁵ gibi köyü anlatan romanlarında yaptığı sosyolojik tahlillerden sonra gelen bir ustalık eseridir. Roman *Devlet Ana*⁶, *Köyün Kamburu*, *Esir Şehrin İnsanları*⁷, *Yorgun Savaşçı*⁸ kadar çok bilinmese de; özellikle siyasal okumalar söz konusu olduğunda Türkiye'deki sağ ve sol siyaseti birbirinden ayıran en temel meselelerden biri olan köy enstitülerini ele alarak güncelliğini yitirmeyen bir hassasiyeti işlemeyi başarmıştır.⁹ Tahir'in eseri 1940'ta köye öğretmen yetiştirmek için kurulan köy enstitülerini siyasal, sosyolojik, ekonomik, pedagojik boyutlarıyla sorunsallaştırmakla kalmaz, daha da geniş bir perspektiften yaklaşarak Türk modernleşmesinin karşılaştığı zorlukların bir alegorisini de sunar. Kayalı'nın deyişiyle Tahir'in yaptığı, köyü "tarihten gelen bir süreçle açıklama çabasıdır"¹⁰. Kimselerin bulup çıkaramadığı çekirdeği yeşertme iddiasındaki modernleşmeciler, karşılarında kurulu düzende hâkim mevzileri işgal etmiş ve değişimle güçlerini yitirecek alanın egemenlerini bulurlar. Bir fikrin, bir idealin *illusio* ile harekete geçmiş olan modernleşmeciler arkalarında politik sermayenin gücü olduğu müddetçe bir nebze de olsa etkili olurlar. Öte yandan derine kök salmış geleneksel yapıların hâkimlerinin sermaye birikimleri ve oyun duyguları, tarihsel birikimleri öylesine güçlüdür ki eğitim alanının aktörleri alanda mevzi kapma savaşında çoğu zaman güçsüz ve çaresiz kalır.

Toplumsal sorunları tarihsel derinlikleri içinde bir bilim insanı titizliğiyle işlemeye çalışan Kemal Tahir'in eserlerine sosyolojik bir perspektiften yaklaşan çalışmaların¹¹ yazarı bir edebiyatçı

1 Kemal Tahir, *Sağırdere*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016.

2 Kemal Tahir, *Körduman*, İthaki Yayınları, İstanbul 2019.

3 Kemal Tahir, *Rahmet Yolları Kesti*, İthaki Yayınları, İstanbul 2017.

4 Kemal Tahir, *Yediçınar Yaylası*, İthaki Yayınları, İstanbul 2008.

5 Kemal Tahir, *Köyün Kamburu*, İthaki Yayınları, İstanbul 2006.

6 Kemal Tahir, *Devlet Ana*, İthaki Yayınları, İstanbul 2017.

7 Kemal Tahir, *Esir Şehrin İnsanları*, Adam Yayınları, İstanbul 1993.

8 Kemal Tahir, *Yorgun Savaşçı*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016.

9 17 Nisan 2022, köy enstitülerinin açılışının üstünden 82; kapatılışının üzerinden de 69 yıl geçmişken Twitter'da kısa bir gezintide bile bu meselenin sağ ve solu nasıl hala iki kampa bölüldüğünü görmek mümkün. CHP'li pek çok belediye resmi hesaplarından etkinliklerini duyururken, Atatürkçü ve sol basında çıkan yazılar verilmiş, gene sol eğilimli yazarların ve siyasetçilerin paylaşımları dikkat çekmektedir. Sağ eğilimli Yeni Akit yazarı Mustafa Armağan, Star gazetesi yazarı Mustafa Sabri Beşer bu okulların Osmanlı'nın sonunu hazırlayan fikrin yuvası, birer indoktrinasyon odağı olduğunu yazmaktadırlar. Kemal Tahir'in *Bozkırdaki Çekirdek* romanını yazdığı altmışlarda meselenin çok daha keskin bir şekilde tartışıldığını söyleyebiliriz.

10 Kurtuluş Kayalı, "Kemal Tahir'de Köy ve Köylülük", ed. E. Eğribel-U. Özcan, *Kemal Tahir'in 30. Ölüm Yıldönümü Anısına*, Kızılelma Yayıncılık, 2003, s. 43.

11 Muhammed Hüküm, *Şair-Sosyolog: Kemal Tahir: Sosyolojik Bir Bakışla Kemal Tahir Romanları*. İthaki Yayınları, İstanbul 2017; H. Bayram Kaçmazoğlu, "Kemal Tahir Düşüncesinde Yerliliğin Sosyolojik Dayanakları", *Sosyologca*, (2019); Baykal, A. M., *Türk Sosyolojisinde Doğu-Batı Çatışması: Kemal Tahir ve Baykan Sezer Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale 2020; Avcı, M. G.-Coşkun, İ. "Kemal Tahir Romanlarında Türk Modernleşmesini Okumak: Bir Sınıflama Önerisi", *İstanbul University Journal of Sociology* 42, (2022), s. 589-612; Atalay Gündüz, "Bourdieu Oyun Hissi/Strateji Kavramları Işığında Bozkırdaki Çekirdek Romanını Okumak", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 30, (2022), s. 1045-1060; Kayalı,

ve romancı olarak ele alan çalışmalardan çok daha baskın olduğunu söyleyebiliriz. *Bozkırdaki Çekirdek* üzerine yapılan okumaların çoğunun merkezinde köy enstitülerini görüyoruz¹². Tahir'in romanlarını ve özelde bu çalışmanın odak noktasını oluşturan *Bozkırdaki Çekirdek*'i Türk modernleşmesi ve batılılaşması bağlamında ele alan çalışmalar da köy enstitüsü girişimini daha geniş bir çerçeveden yorumlamayı hedefleyen okumalar olarak karşımıza çıkmaktadır¹³. Gerçekliğin yüzeysel görüntülerini sorgulamayı ve meseleleri daha derinlemesine ve çok yönlü tarihsel boyutlarıyla ele almayı kendisine şiar edinmiş Kemal Tahir için roman¹⁴, özellikle solun doxalarına karşı entelektüel alanı harekete geçirme uğraşında olmuştur.¹⁵

Kendini solla özdeşleştirmiş birçok yazar bu mit bozucu yaklaşımlarından dolayı Kemal Tahir'i sertçe eleştirmiştir. Makal¹⁶ yazarın bir tane bile köy enstitüsüne gitmeden, yüz kızartıcı bir şekilde enstitüden kovulan Tahir Alangu'dan dinlediklerine dayanarak *Bozkırdaki Çekirdek*'i yazdığını ileri sürmüştür. İnce'ye¹⁷ göreyse bu romanıyla Tahir karşı kamptakilerin eline koz vermiştir. Naci¹⁸ daha da ileri giderek Tahir'in romanlarının Sait Faik'in "bir insanı sevmekle" başlar şiarının aksine sevgisizliğin, hatta nefretin romanlarıdır. Bunlar birkaç tekil eleştiriden çok sol çevrelerde romana karşı oluşmuş genel tutumu yansıtan örneklerdir.

Muhafazakâr kesimse özellikle *Devlet Ana* sonrası Tahir'in yerlilik tutumuna sahip çıkmış ve isminin ve fikirlerinin dolaşımında kalması için çok daha fazla çaba harcamıştır. Yavuz'a¹⁹ göre

K., *Kemal Tahir'in Entelektüel Portresi*, Ketebe, İstanbul 2023.

- 12 Mehmet Karakaş, "Bozkırdaki Çekirdek: Köy Enstitüleri Tartışmalarına Farklı Bir Bakış", ed. E. Eğribel-U. Özcan, *Kemal Tahir'in 30. Ölüm Yıldönümü Anısına*, Kızılelma Yayıncılık, 2003, s. 43-67; Alkan Yılmaz, "Bozkır Romanlarında Köy Enstitüsü", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/29, (2015), s. 309-338; Erkal Köroğlu, *Türk Romanında Köy Enstitüleri Olgusu Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu 2019; Mustafa Güllü, "Bozkırdaki Çekirdek ve Kemal Tahir'in Köy Enstitülerine Bakışı", ed. A. Öz, *Kemal Tahir Kitabı: Bir Aydın Üç Dönem*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 607-638; Abdulsemet Aydeniz, "Kemal Tahir ile Köy Enstitülerine Bakmak: Bozkırdaki Çekirdek" *Journal of International Social Research*, 14/76, (2021); Ali Yılmaz, "Tarihsel Gelişimi Bağlamında Köy Enstitüleri (1940-1954)", *Asya Studies*, 7/24, (2023), s. 339-352.
- 13 Akın Tek, Süleyman Dulkar, "Türkiye'nin Eğitimde Modernleşme Süreci Aralığından Bozkırdaki Çekirdek Romanına Bakış: Köy Enstitüleri", *Talim*, 4/2, (2020), s. 45-54; Avcı, M. G., Coşkun, İ. "Kemal Tahir Romanlarında Türk Modernleşmesini Okumak: Bir Sınıflama Önerisi", *İstanbul University Journal of Sociology*, 42, (2022), s. 589-612; Derviş Erdal, "Atatürk Devrimlerinin Karşısında Kemal Tahir", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, (2023), s. 312-342.
- 14 Cengiz Yazoğlu-Baykan Sezer, "Önsöz", *Notlar: Sanat-Edebiyat 2*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016, s. 1-4.
- 15 Solun Osmanlı İmparatorluğuna karşı tutumunu hedefine oturtan *Devlet Ana*, Yaşar Kemal'in *İnce Memed*'inde yüceltilen eşkiyayı tahtından indirmeye çalıştığı *Rahmet Yolları Kesti*, ve köy enstitülerinin sol tarafından romantik bir özlemle idealleştirilmesine karşı yazmış olduğu *Bozkırdaki Çekirdek* Oğuz Atay'ın çok doğru bir şekilde dile getirdiği "medeni insanın cesaretinin" birer örneğidir. Atay, Oğuz. "Kemal Tahir ve Doğu-Batı Sorunu", <http://kelimelerintozu.com/kemal-tahir-ve-dogu-bati-sorunu-oguz-atay/> [Erişim tarihi: 20.04.2022].
- 16 Mahmut Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, Literatür, İstanbul 2009, s. 25.
- 17 Özdemir İnce, "Köy Enstitüleri ve Kuyruk Acısı", *Hürriyet*, 29 Nisan 2007, <https://www.hurriyet.com.tr/koy-enstituleri-ve-kuyruk-acisi-6426428>. [Erişim tarihi 30.08.2023].
- 18 Fethi Naci, *100 Soruda Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1981, s. 276.
- 19 Nevzat Yavuz, *Kemal Tahir'in Siyasal ve Toplumsal Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2000, s. 211. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> [Erişim tarihi 30.08.2023].

Tahir'in özellikle sosyalist gruplara bu eleştirileri yöneltmesinin altında yatan sebep yazarın sosyalistleri "uyarılması gereken öncelikli hedef kitle" olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Öyle ki bu grupların, dünya görüşleri gereği, gerçekçiliği benimsemesi ve uygulaması daha doğal olacaktır. Türk solu kolay formüllerin peşinde koşmayı bırakıp Marksizmi bir yöntem olarak almalı ve Türk toplumunu tarihsel gelişimi içinde diyalektik materyalist bir perspektiften inceleyerek, çözümlerin ve gelecek inşasını ancak bu veriler üzerinden kurmalıdır. Kemal Tahir Marksist literatürün tamamen sanayi devrimi geçirmiş İngiltere, Fransa ve Almanya gibi ekonomik yapıları ve toplumsal gelişim süreçleri Türkiye'den çok farklı toplumların çatışmaları ve tarihsel serüvenleri içinden yazıldığını, aynı diyalektik materyalist yöntem kullanılarak Türk solunun ülkenin şartlarına uygun yeni bir kuram ortaya koymasının kaçınılmaz olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda Türkiye'de ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı) tartışmalarının da fitilini ateşleyen bir entelektüel olarak Kemal Tahir Türk solu içinde önemli bir damarın açılmasında öncülük rolü oynamıştır²⁰. Gündüz Bourdiecü oyun metaforu bağlamında romanı karakterlerin geliştirdikleri/ geliştiremedikleri stratejiler açısından ele almıştır²¹. Bu çalışma tek tek karakterlerden çok toplumsal habitusun köylüler nezdinde nasıl tezahür ettiğine odaklanmasıyla diğer çalışmalardan ayrılmakta ve Türk modernleşmesinin gerek Atatürkçü, gerekse soldaki eyleyenlerinin görmekte zorlandıkları bir noktanın altını çizdiğini vurgulamayı hedeflemektedir.

1. Gerçeği Arayan Romancı Bourdiecü Kavramların Kesişiminde

Sosyolojinin ve tarih biliminin yeterince gelişmediği dönemlerde romancının önemli görevlerinden biri elbette tarihsel koşulları içinde ülke insanının kültürel, siyasi ve ekonomik dönüşümünü gerçekçi temellere dayanarak yazmaktır. Bir sosyolog, bir tarihçi titizliğini hedefleyerek yazan Kemal Tahir'in bu yönünü yazarı yakından tanıyan Aziz Nesin'in şu sözleri çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "Evinin kapı numarasından bile şüphe edeceksin. Değiştirdiler mi duruyor mu diye...Çıkıp kapıya bakacaksın, kendi kapının numarasını öğrenmek için." Bence bu söz Kemal Tahir'i bütünüyle anlamanın kapısını açan anahtardır"²². En emin olduğu gerçeklere bile şüpheye yaklaşmayı seçen Tahir toplumu ve onu oluşturan bireyleri tarihsel gelişimi içinde anlayabileceğimize inanan bir romancı olarak, roman sanatının sosyolojiden bile daha büyük avantajlar içerdiğini düşünür: sosyoloji tarihe akılla yaklaşmak durumundadır, oysa roman aklın yanına sezgileri de koyabilme kapasitesine sahiptir²³.

Tahir'e göre gerçeklere ulaşmak için ancak bilimsel temellere dayalı bir arayış içinde olmak gerekir. Bu sadece romancının değil siyasetle uğraşanın da görevidir. Herhangi bir alanda bilimsel bir titizlikle gerçekleri saptamadan, kolaya kaçarak getirilecek bir çözüm, faydadan

20 Kurtuluş Kayalı, *Kemal Tahir'in Entelektüel Portresi*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2023, s. 217.

21 Atalay Gündüz, "Bourdiecu Oyun Hissi/Strateji Kavramları Işığında Bozkırdaki Çekirdek Romanını Okumak", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 30, (2022), s. 1045-1060.

22 Aktaran Yavuz, *Kemal Tahir'in Siyasal ve Toplumsal Görüşleri*, 2000, s. 147.

23 İsmet Bozdağ, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 81-82.

çok zarara yol açacaktır. Benimsediği roman anlayışında romancıya “şair bir sosyolog” rolü yükleyen Kemal Tahir’in *Bozkırdaki Çekirdek* başlıklı tezli romanına, romancıyla benzer bir şekilde toplumu tarihselci bir perspektiften anlamaya çalışan Bourdieu’nün sosyolojik kuramını oluşturan alan, habitus, sermaye gibi kavramlarla yaklaşmak, Tahir’in romanını okumak için aydınlatıcı birer başlangıç noktası olabilir. Metodolojisini oluşturan kavramların kendi ağzından oluşturulmuş formülasyonlarından birinde Bourdieu alan, oyun, sermaye, doxa ve illusio gibi anahtar kavramların birbiriyle ilişkisini metinlerinde sıkça rastlanmayan bir açıklıkla şöyle tanımlamaktadır:

Aslında alan ile oyun arasında elbette ihtiyatlı olmak kaydıyla, benzerlik kurulabilir (gerçi oyundan farklı olarak alan, bilinçli bir yaratımın ürünü değildir ve açıkça ifade edilmeyen ya da kodlanmamış kurallara, daha doğrusu düzenliliklere uyar). Dolayısıyla, esas olarak oyuncular arasındaki rekabetin ürünü olan kazanılacaklar ve kaybedilecekler, yani bahisler (enjeux) vardır. Oyuna yatırım, illusio (oyun anlamına gelen ludus’tan türetiliyor) söz konusudur: oyuncular, ancak oyuna ve bahislerine inancı (doxa) paylaştıkları ölçüde oyuna katılır ve bazen –kıyasıya bir rekabetle—birbirlerinin karşısına çıkarlar. Oyunu ve bahislerini, sorgulama dışı tutacak şekilde benimserler. Oyuncular yalnızca oyuna girerek, oyunun oynanmaya değer olduğunu kabul etmiş olurlar (yoksa oyuna dair bir “sözleşme” olduğu için değil) ve bu karşılaşma, rekabetlerinin ve çatışmalarının ilkesidir. Kozlara, yani güçleri oyuna göre değişen temel kartlara sahiplerdir: Kartların görece gücü nasıl oyuna göre değişiyorsa, farklı sermaye türlerinin (iktisadi, kültürel, toplumsal, simgesel) hiyerarşisi de alanlara göre değişir. Başka bir deyişle, her alanda geçerli, etkili olan kartlar vardır—bunlar temel sermaye türleridir—ama koz olarak görece değerleri, alanlara, hatta aynı alanın birbirini izleyen hallerine göre değişir.²⁴

Bourdieu’nün kuramının önemli kavramlarını bir araya getiren bu alıntıdan hareketle romanda bu kavramlara karşılık gelen oyun, oyuncular, alan, sermaye türlerine yoğunlaşalım. Roman on dördüncü köy enstitüsü olacağı söylenen Dumanlı Boğaz’daki²⁵ okulun kurulma aşamasında yaşanan başarısızlığın politik, ekonomik, sosyolojik sebeplerini ortaya koyar. Yazara göre enstitülerde idealist ülkülerle yetiştirilen teknik, akademik ve kültürel pek çok beceri ve bilgiyle donanmış köy öğretmenleri bir mikro alan olarak köye geldiklerinde karşılarında mevzilerini kaptırmak istemeyen köyün çeşitli sermaye türlerini elinde bulunduran egemenleriyle karşılaşacaktır. Bu makalede, özellikle Türk köyünü Tonguç²⁶’un anlatımıyla “canlandırmayı”

24 Pierre Bourdieu-Wacquant Loic, *Düşünümsel Sosyolojiye Davet*, çev. Nazlı Ökten, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 144.

25 Kurmaca bir yer adı.

26 İsmail Hakkı Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021. Tahir batılılaşma ile ilgili tuttuğu notlarda ülkenin sorunlarına çözümler arayanların tutumları hakkında ne düşündüğünü şöyle dile getirir: “Aslında getirilmek istenen şeyin içinde debelenilen rezillikle, bu rezilliğin çaresiyle, dermaniyle başından beri hiçbir ilintisi yoktur. Çünkü bilimsel metotlarla, gerçekleri inceleyerek aranıp bulunmamıştır. İçleri boşaltılarak alınmıştır”. Kemal Tahir, *Notlar/Batılılaşma*, ed., Cengiz Yazoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1992, s. 37. Nitekim yazarın köy enstitülerine ve onun mimarı sayabileceğimiz Tonguç’a yaklaşımı da bu genelleme üzeredir diyebiliriz.

hedefleyen bu modernleşirmeci projenin (romandaki Şirin köyü bir mikro alan olarak ele alınarak) alanın “temel birikime” yaslanan egemenlerince nasıl bir tehdit olarak algılandığı tartışılacaktır. Bourdieu'nun alan kavramından yola çıkarak *Bozkırdaki Çekirdek* romanının tam da böylesine bir alana müdahalenin romanı olarak okuyabiliriz. Enstitü'nün kurulma aşamasında alanda güçlü mevzilere sahip oyuncular arasında rekabetin ürünü olan kazanılacaklar ve kaybedilecekler, yani bahisler (enjeux) ortaya çıkmıştır.

2. Mikro Bir Alan Olarak Şirin

Şirin'de bu bahisler nelerdir? Oyuncular kimlerdir? Köyün hem ekonomik alanda hem sosyal alanda geliştirdiği stratejik ilişkilerle en güçlü kişisi olan Zeynel Ağa için bir devlet kurumu olarak enstitünün böylesine yakına kuruluyor olması alandaki hâkimiyetinin sürdürülebilirliği açısından ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Marksist bir perspektiften kurgulanmış romanın başkent Ankara'da geçen “Çatı” başlıklı birinci bölümünün ardından “Zemin” başlıklı ikinci bölümünün hemen başında karşımıza çıkan Zeynel Ağa yalnız enstitüye değil, köyde öğretmen bulunmasına bile karşıdır. Yanında köyün muhtarı, korucusu, Cinci Nezir ve henüz on yaşlarında olan yeğeni Durali, ağa odasında göçmen Apti ile uyuşturucu pazarlığında. Anadolu'nun Malatya, Çankırı, Çorum, Kırşehir gibi farklı hapishanelerinde on iki yıl (1938-1950) geçiren Kemal Tahir köy enstitülerinin başlangıç varsayımlarından biri olan köy ekonomisinin yalnızca tarımsal ve hayvansal üretime dayandığı konusundaki ön kabulü sorgulamaya açar. Benzer şekilde Kemal Tahir'in diğer köy romanlarında da köyün içine kapalı, yalnızca tarım ve hayvancılıkla dönen bir ekonomi yoktur. Kaplan'ın da belirttiği gibi estetik bir olgunluktan henüz uzak bir ilk roman olan *Sağırdere*'den başlayarak dışarı açılma, büyük şehirlere gurbete çıkma köyün kısıtlı kaynaklarını aşmanın en önemli yoludur.²⁷ Romanın kahramanı 15-16 yaşlarındaki Mustafa sevdiği kızı köyün varlıklı sayılabilecek erkeklerinden birine kaptırdıktan sonra gurbete gidip taş ustalığında kendini ispatlayarak para biriktirir. Nitekim *Körduman*'da bu ekonomik sermayeyi arkasına alıp Yamören'e dönen Mustafa gerek ailesi gerekse köylülerince ama özellikle de kadınlarca daha önce özleyip de ulaşamadığı bir saygınlık ve tanınmayla karşılaşır. *Yediçimar Yaylası*'nda da onun devamı olan *Büyük Mal*'da da hâkim konumlara giden yol üstün başarı, çalışma ve verimlilikten geçmemektedir. Uyuşturucu, kumar, içki, silah kaçakçılığı ve kadın düşkünlüğü her türlü sermayenin el değiştirmesinde en önemli unsurlar olarak önümüze konmaktadır. Şirin'in en zengin, en güçlü kişisi Zeynel, değirmenci Kara Derviş'in müritlerine

Öte yandan Tonguç'un romanda da adı geçen ve Tahir tarafından çok sığ bir şekilde haksızca eleştirildiği bölümden de bunu anlıyoruz. Oysa Tonguç eserini dokuz binden fazla Anadolu köyünü bizzat gezerek köyün ekonomik yapısını, sorunlarını, ihtiyaçlarını köylülerle konuşup tartıştıktan sonra yazdığını anlatır. Kitap on dokuzuncu yüzyıldan başlayarak eğitim hamlelerini tek tek değerlendirir. Bu hamlelerin güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koyarak gelişimdeki yerlerini tespit eder. Bunların üzerine de çağın pedagojik anlayışlarının bu eğitim sorununu çözmedeki olası katkılarını tartışır. Bunu alanda çalışan öğretmenlerden, eğitim aşamasındaki öğrencilerden ve mezunlardan anekdotlar ve röportajlarla destekler. Bunların yanında tarihsel süreç içindeki gelişmeler istatistiklerle ortaya konur.

27 Ramazan Kaplan, “Kemal Tahir'in Sağırdere Romanında Köylülerin Dünyası”, *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (2007), s. 217-220.

çalatarak yetiştirdiği afyonu satıp çiftçilikle ve hayvancılıkla asla kazanamayacağı bir refaha ve iktidara kavuşmuştur. Köyün mütegalibi Zeynel Ağa elinde tuttuğu sosyal, dini, ekonomik, sembolik, kaba güce dayalı sermayesi sayesinde köylüleri dilediği gibi çekip çevirmektedir. Bunun ötesinde tamamen kendi nüfuz alanı kabul ettiği bu bölgeye devletin aygıtlarıyla gelip yavaşması ve alana farklı bir gücün girmeye çalışması romandaki Zeynel Ağa, Cinci Nezir, Kara Derviş ve Molla Hıdır gibi karakterler tarafından dirençle karşılanır.

Alan oyunların oynanma mekanıdır. Ludus (oyun) kelimesinden gelen *illusio*'ya sahip failer oyuna bağlılıkları (*doxa*) oranında büyük ve ciddi yatırımlarda bulunurlar.²⁸ Oyuna alınıp alınmayacağı ise alanın gerektirdiği belli “özellikler konfigürasyonuna” sahip olup olmamalarıyla belirlenir. Her alanda oyuna daha önce girenlerin bu alandaki birikmiş sermayeleri ve güçleri oranınca tutmuş oldukları güç mevzileri bulunmaktadır. Oyuna yeni girmeyi başaranların sermaye birikimleri düşük olduğu için oyunda yer kazanma istekleri, eski sermaye sahibi failer tarafından önemli bir tehdit olarak algılanıp dirençle karşılaşır. Bu bağlamda ne Murat eğitmen ne de Enstitü'nün kuruluşu için çaba sarf eden diğer öğretmenler alanda güçlü bir konuma sahip olan Zeynel Ağa'nın hâkimiyetini aşip üstlendikleri görevi yerine getirebilecek doğru konfigürasyonlara sahip değildir. Her şeyden önce Zeynel Ağa'nın sembolik sermayesini zayıflatacak bir değerler sistemi önermeye kalkışılar. Zeynel Ağa'nın “erkinin özellikleri, etkili nitelikleri, yani özgül sermaye biçimleri” bu yeni değerlerin dolaşıma girmesinin önünde büyük bir engel olarak durup, etkisini zayıflatır. Bunu anlamak için Kemal Tahir'in kurguladığı “alanın özgül mantığını” araştırmakla işe başlamalıyız.

Zeynel Ağa önceleri kendini tam hâkim olarak bildiği yerde artık otoritesini yitirmekte olduğunu görmektedir: “Eskilerde ‘Bas şuraya parmağı’ dedin mi bir parmak yerine beş parmak basardı bizim avanak adamımız, birbirini çiğneyerekten... Üste para istesen verirdi. Bu kez senin haberin yok ‘Neyin nesi bilmeden parmak mı basılır!’ diyerek direndi deyyuslar!”²⁹. Alanda nüfuz kaybı yaşadığını gören Zeynel Ağa iktidarını korumak adına kendi kontrolü altında bulunan dini sermayeye başvurur “haber saldım Kara Derviş'e Cuma'dan sonra camide hutbeye çıkıp lafa çöktü”³⁰. Dinsel, ahlaki ve toplumsal yozlaşmanın en keskin ve sivri boyutlarını temsil eden Kara Derviş elinde din kendi kişisel hırslarına, gem vurulamaz arzularına ve esrar üretimi için gerek iş gücü gerek bağlantılar kurmada başvurduğu elverişli bir araçtır. Köylerinin yakınına enstitünün gelmesini isteyenler bunun köyün ekonomik yönden kalkınmasına yararı olacağını düşünür, enstitüye süt, yumurta, yağ, sebze meyve satarak pazara gitmeye gerek kalmadan ürünlerini yerinde paraya çevirebilecektir. Oysa Zeynel Ağa'yı tutan Kara Derviş alandaki mutlak hâkimiyeti yitirmek üzere olduklarından kaygılanıp enstitünün kurulmasını önlemek için yazılan bir dilekçeye köylülerin neden destek vermesi gerektiği ile ilgili şöyle bir vaaza girişir:

28 Bourdieu ve Wacquant, *Düşünümsel Sosyolojiye Davet*, s. 144.

29 Kemal Tahir, *Bozkırdaki Çekirdek*, s. 53.

30 *Age.*, s. 54.

Yanılmaktasınız din kardaşlarım, bu dilekçe hükümetin mal dağıtımını üstüne değil!" diye bağırarak kitaba el bastı. "Esdüdü gavurluğu konu konacak toprağımıza... Oğlan kız bir döşekte yatıp kalkacak kızılbaş-komünist töresince... Uğursuzluktur! Deniz gibi köpürüp akan Kızılırmak'ımızın suyu çekilir. Pınara yuğunağa, tarlaya, değirmene gidemez kendi başlarına kızlarımız karılarımız baştan çıkar tümü. Düzenimiz bozulur ki ne kadar. Paranın tadını alır şuncacık bebeler, büyüğünü saymazlanır. Saz çalar, davul dövermiş esdüdünün gavur dölleri... Pinlerde tavuk yumurta, ağaçlarda yemiş, bağlarda üzüm bırakmaz bunlar! Bir kötü eğitime güç yetiremezken, beş yüzü, bini gelmekte... Yetişkin kızları öğretmenli okula salmayanı tıkar mahpus damına bunlar... Kuran yazısı okutamaz imam! Şeyhimiz gelemiz ki kıtlığı uğursuzluğu bu topraklardan süre çıkara mübarek... Kolu budu açık karılar oruçları zedeler. Gavurluğa karşı çıkmayanın yatacak yeri yoktur öteki dünyada. Tanrı evinde söylemekteyim, gök gözlü deccala direneceksin!³¹

Bourdieu'nün alan teorisinde ortaya koyduğu çatışma, direniş ve mevzi savaşı metaforlarının hepsini bu konuşmada bir arada görmek mümkündür. Kara Derviş bu vaazda çok önemli bir şekilde devletin kurumlarıyla birlikte, yurttaşların gözünde tek meşru otorite olma yolundaki girişimine karşı açık bir "direniş" çağrısı yapar. Devletin kurumlarıyla birlikte bu alana girmesiyle Zeynel Ağa, Kara Derviş gibi insanların tekelinde olan meşrulaştırma nüfuzu bu modern kurumların temsilcisi olan, öğretmen, jandarma gibi eyleyenlerin eline geçecek demektir. Kara Derviş köylüleri ahlaki yapının çökeceğiyle, doğanın bile afetler üretip düzeninden şaşacağıyla, dinin namusun tehlikeye düşeceğiyle ilgili kaygılara düşürüp bu kurumların köye girmesini engellemeye çalışır. Bu yeni meşruiyet odağının alana girmesiyle dini sermayenin değerini yitireceği, köye şeyhin uğrayıp köyün kıtlık gibi sorunlarına ruhani çareler arayamayacağını, Kuran öğretilmeyeceğini, bunun gavurluk olduğunu ve tüm bu alana müdahaleye karşı çıkmanın da din sermayesini korumak adına bütün dindarların görevi olduğunu vurgular.

Bourdieu'nün alan kavramını "sermaye tipine ve miktarına dayalı hâkim ve tabi konumların yapılanmış mekanları olarak"³² tanımlar. Bu perspektiften baktığımızda Şirin'in toplumsal yaşamı bu tarzda bir sermaye birikimine dayalı hiyerarşiyi de kendi içinde barındırmaktadır. Bu çerçevede: "Hâkimler ve tabi olanların konumları birbirinden yapılanmış mekanlar olarak ayrılmıştır"³³. Zeynel Ağa köyün hâkim konumunda faillerinden biri olarak kendisini ona tabi olanlardan ayırmaktadır. Dahası Zeynel köyde kendi özerk yapısını oluşturmuş ve krallığını ilan etmiştir: "'Bu köyü başka köylere benzetmesin' demedim mi? 'Bizim burası Türkistan değildir, Zeynelistandır, burada Zeynel Ağanın zagonu yürür' diyecek değil miydin?"³⁴. Yıllar içinde, köyde ekonomik gücü en önemli göstergelerinden biri olan, sahip olduğu hayvan sayısı arttıkça avlusu üç kez genişleyerek alandaki konumunu tescilleyen ağa odası evinden yüz metre ileriye

31 *Age.*, s. 54-55.

32 David, Swartz, *Kültür ve İktidar*, çev. Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 158.

33 *Age.*, s. 158.

34 *Age.*, s. 59.

götmüştür. Evinin arsasının bu şekilde sürekli genişleyerek diğer arsaları yutması alanda kurduğu hâkimiyetle paralellik göstermektedir.

Alanda tuttuğu yeri her an koruması ve genişletmesi gerektiği gerçeğinin çok iyi bilen Zeynel Ağa ondan önce gelmiş öğretmenlerle giriştiği meşruiyet mücadelesine Murat eğitimle de girmiştir. Zeynel Ağa bu mücadelede simgesel şiddet kullanımı dahil elindeki tüm sermaye biçimlerini harekete geçirir. Bu meşruiyet mücadelesi içinde Murat eğitim onu baştan çıkarması için üzerine gönderilen Sultan'ın yaklaşımlarına karşı koyamayarak, sembolik sermayesini büyük ölçüde yitirip Zeynel Ağanın eline büyük bir koz vermiştir:

Bu rezillikten sonra, öğrencilerinin yüzüne nasıl bakacağımı, daha kötüsü Sultan'ın pençesinden nasıl kurtulacağımı sabaha kadar cıgara içerek düşünmüş, bir ara istifa edip savuşmayı bile geçirmişti aklımdan... Ertesi gün, Şirin'den başka yere gönderilmesini istemeye karar verdi, dilekçesini bile yazdı ama postalamayı göze alamadı. Bakanlık burda Zeynel'in yüzünden yıllardır öğretmen barındıramıyordu. Kendisini, buraya, bölgeyi tanır, yürekli, uçkuruna sağlam, diye seçip yollamışlardı. Hele Zeynel, Keşiş Düzü'nde kurulacak enstitüye karşı çıkınca, yer değişimi istemek rezillikti.³⁵

Kemal Tahir'in *Yol Ayrımı*, *Karılar Koşusu*, *Hür Şehrin İnsanları* gibi romanlarında en yanılmaz ve bileği bükülmez kişisi olarak karşımıza çıkan ve çevresine her zaman hâkimiyet kurup liderlik etmesini bilen *Sağırdere* ve *Körduman*'ın Yamörenli Murat'ının, bu noktadan sonra köyde üstlenmesi beklenen liderliği yürütmesi pek mümkün olmayacaktır. Muhtar ve köy korucusu gibi iradesini devredip, Zeynel Ağanın sözünden çıkamayacaktır.

3. Kurumsal Bir Alan Olarak Dumanlı Boğaz Köy Enstitüsü

Tarihsel bir süreklilikle belirlenmiş ve faillerin oyunu ciddiye alarak yüksek bir motivasyonla yatırım yaptıkları Zeynel Ağa'nın hâkimiyet alanının sınırlarına giren Dumanlı Boğaz Köy Enstitüsünün on dördüncü köy enstitüsü olacağı söylenir. "Çatı" başlıklı birinci bölümde gördüğümüz üzere 1912'den beri hedeflendiği halde kırk bin köyden ancak beş binde okul ve öğretmen vardır. Geri kalan otuz beş bin köy hem okul hem de öğretmen beklemektedir ki bu ihtiyacı karşılamak için kurulmuştur köy enstitüleri. Romanda da Kemal Tahir'in İlköğretim Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un ağzından söylediği üzere mevcut hızla tüm köylere öğretmen yetiştirmek yüz milyona mal olacak ve en az yüz yılı bulacaktır. Tek sorun zaman ve masraf da değildir. Şehirde yetişmiş öğretmenler, köyün zorlu şartlarına uyum sağlayamadığından her yıl işe başlayan öğretmenlerin yarısı başka bir mesleğe geçmektedir.³⁶ Köyden alınan gençler, şehir görmeden bu okullarda yetiştirilerek gene köye dönüp köyün sağlık, bayındırlık, eğitim, ziraat teknikleri gibi pek çok alandaki eksikliğini gidermeye çalışacaktır. 17 Nisan 1940'da çıkan

35 *Age*. s. 64.

36 *Age*. s. 29.

3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu'na göre bu öğretmenler yirmi sene köyde kalmayı kabul ettiklerine dair birer sözleşme imzalayacaktır.

Üst alan olarak diğer alanlar üzerinde belirleyici güce sahip siyasal alanın iradesiyle kurulan Köy Enstitülerini sahada gerçekleştirecek olan faillerin başında kurucu müdür olarak atanan Halim Akın vardır. Eğer köy alanının egemen gücü olarak Zeynel Ağa'yı alırsak, eğitim alanında bunun karşılığı Halim Akın olacaktır. Birbirine rakip olan bu iki alan arasında ister istemez bir yer kapma, hâkimiyetini genişletme ve kaptırmama mücadelesi ortaya çıkacaktır. Bourdieu bu mücadeleyi oyun metaforuyla tarif etmeye çalışır: “Oyuna yatırım, illusio (oyun anlamına gelen ludus'tan türetiliyor) söz konusudur: oyuncular, ancak oyuna ve bahislerine inancı (doxa) paylaştıkları ölçüde oyuna katılır ve bazen –kıyasıya bir rekabetle—birbirlerinin karşısına çıkarlar”³⁷. Kesişme alanlarında bu iki failin çatışması kaçınılmaz bir hal alacaktır.

Oyuna en yüksek yatırımı olanlara bakmak bize bu mücadelenin alacağı şekil hakkında bir fikir verebilir. Müdür Halim Akın³⁸ ve okulun ilk öğrencisi Yusuf lu Esef en yüksek yatırımı olanlardır. 1924'te Cumhuriyet kurulalı daha bir yıl olmuşken son derece idealist, “ülkücü” bir hevesle başladığı öğretmenlik mesleğini, köylerde kasabalarda yıllarca sürdürdükten sonra mesleğinin başında hayalini kurduğu gelişmenin, değişimin hiç de gerçekleşmediğini görüp büyük bir hayal kırıklığına uğrar Halim Akın. Yazmaya okumaya kitaplara olan inancını da yitirmiştir: “Neydi kitap? Düpedüz dolandırıcılık aracı... Doğruluk yazar, insanlık, kardeşlik, sevgi, acıma yazar. Bütün tutamadığımız, çiğnediğimiz, alay ettiğimiz şeyleri yazar”³⁹. Hayatının odak noktası yaptığı, özdeşleştiği mesleğine olan inancını yitirip boş vermiş bir öğretmene dönüşür. Cumhuriyetin ilk yıllarının verdiği heyecanla öğretmenlere atfedilen idealist vazifeye, ülkenin ekonomik alanda geri kalmışlığını durdurabilecek, bunu değiştirecek bir güce sahip olduğuna çok uzun süre inanmıştır. Kendilerinden kimsenin böylesine bir misyon beklemediğini, kendileri dışında kimsenin buna inanmadığını anladığında büyük bir boşlukta bulur kendini: “Artık en doğru sözler bile beni etkilemiyordu”⁴⁰. Tam da böyle bir ruh halindeyken gelir bulur Halim Akın'ı Eğitim Kursu'na atandığına dair bakanlık yazısı. Bakanlığın bu yeni girişimi, devletin ve toplumun eğitime gösterdiği ilginin kopmadığını, bu konuda hala umutların olduğuna dair inancını canlandırır. Bir bakıma o güne kadar yaptığı çalışmaların boşa gitmeyip takdir edildiğini, oyunun hala oynanmaya değer bir yanı bulunduğunu ve yıllarının boşa harcanmadığını hissettirmiştir kendisine. Harcırahının, görevlendirmelerin, izinlerin eksiksiz bir şekilde yürümesinden de bunun ciddiye alınan ve yatırım yapılan bir oyun olduğu sonucuna varmıştır. Köy Enstitülerine duyduğu inanç da kıt kaynaklarla çok büyük etkiye sahip olacağına inanmasındandır. Halim Akın'a göre Türkiye'nin geleceğinin üzerinde duracağı iki

37 Bourdieu ve Wacquant, *Düşünümsel Sosyolojiye Davet*, s. 144.

38 Çok ilginç bir şekilde Halim Akın'ın köy enstitülerine olan inancının nereden geldiğinin anlatıldığı romanın ikinci bölümünün ilk kısmının başlığı da “İnanç”dır, Bourdieu terminolojisiyle bunu doxa olarak okuyabiliriz.

39 Kemal Tahir, *Bozkırdaki Çekirdek*, s. 54-55.

40 *Age.*, s. 159.

birikim insanlarının “çile çekme gücü” ve “azla yetinebilme yeteneğidir”⁴¹. Kemal Tahir’e göre enstitüler köylünün bu kanaatkarlık ve çilekeşlik özelliklerinden faydalanmak için kurulmuştur. Bu okulları kurmak için ekonomik sermayeye sahip olmayan iktidarın kısa yoldan giderek başka bir sermaye çeşidiyle bunu kurmak istemesini anlayışla karşılar Halim Akın. İktidarın eğitim ve modernleşme konularındaki samimiyetinden ve ciddiyetinden kendisi bir dönem şüpheye düşmüş olsa da enstitü kurucusu olarak, Wacquant ve Bourdieu’nun kavramlarıyla tarif edersek, “oyunu ve bahislerini, sorgulama dışı tutacak şekilde benimsemiştir”⁴².

Bu idealist özelliğiyle Don Kişot’a da benzeyen Halim Akın oyunun bahislerine en fazla inanmış karakterdir. Ama Sanço Panza’sı da hemen yanı başında Şefik Ertem olarak belirmiş, bu idealize⁴³ edici kültürel planlamacıya olguları hatırlatma görevini üstlenmiştir:

Yeni harfler kolaydı da, niçin okutulamadı millet? Çünkü, köylünün okuma yazmayla görülecek hiçbir işi yok... O kadar yok ki, öğrenenler bile kısa zamanda unutuyor. Sen şimdi köylü çocuğunu alacaksın, yarım yırtık okutup köye salacaksın! — Yok, yarım yırtık! Köy için yeterince... — “Köy için yeterince” demek, okuma işinde şehirden, kasabadan ayırıyorsun köyü demektir ki, “yarım yırtık” sözünü doğrulamak olursa ancak bu kadar olur.⁴⁴

Taşoluk köyünden Bekir Ozan’ın annesi de varmıştır bu tespite. Köyde tek okuyan, muhtara katiplik yapmaktadır ki bu da pek özenilecek bir konum değildir.⁴⁵ Romanda köylünün okumaya şüpheyle yaklaşmasının sebeplerinden biri okumanın maddi gerekçeleri, zemini toplumsal alanda hazırlanmamış temelsiz bir kurulum, ayakları yere basmayan bir belirsizlikler, bilinmezler bütünü olmasıyken, diğeri de Anadolu köylüsünün devlete karşı duyduğu tarihsel güvensizliktir. Eğitim nasıl bir ihtiyaca karşılık geldiği henüz hesaplanıp ortaya konmamış bir girişimdir. Taşoluk köyünün kadınları bunu çok iyi kavramış ve bu oyuna girmek konusunda özellikle oğullarını caydırmaya çalışmışlardır. “Senin hükümat aylığına muhtaçlığın mı var? Babanın kan değer tarlaları itin, kopuğun elinde... Baban kocadı senin, hizmetkâr ortakçı rezilleriyle boğuşamaz oldu... Osmanlı⁴⁶ kantara vurdu seni akılsız... Etini kemiğini tarttı güzelce de öyle aldı. Yandım komşular!”⁴⁷. Yıldız’ın en yakın arkadaşı Ökkeş okulun yapılacağı yere varır varmaz köyde kendine aksi yönde telkinde bulunanlara hak verir. Köyün muhtarı, hocası, önde

41 Age. s. 162.

42 Bourdieu ve Wacquant, *Düşünümsel Sosyolojiye Davet*, s. 144.

43 Alkan benzer bir idealize edici tavra Mahmut Makal ve Fakir Baykurt’un romanlarında da rastlandığı gözleminde bulunur. Bu romanlarla kıyaslandığında Kemal Tahir’in romanı tam da bu idealize edici eğilimi sorgulayan ve eleştiren bir tutum benimser. Yılmaz Alkan, “Bozkır Romanlarında Köy Enstitüsü” *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/29, (2015), s. 309.

44 Kemal Tahir, *Bozkırdaki Çekirdek*, s. 163.

45 Age. s. 180.

46 Tahir pek çok metninde Osmanlı devlet adamlarının mantığının, yapısının ve eğilimlerinin cumhuriyetin “bünyesinde” de sürmekte olduğunu söyler. Kemal Tahir, *Notlar/Batılama*. ed., Cengiz Yazoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1992, s. 37.

47 Kemal Tahir, *Bozkırdaki Çekirdek*, s. 180.

gelenlerinin çoğu bu yaptıklarının yerinde olmadığı konusunda onları uyarmıştır. “Bir yandan bebeleri okut, bir yandan ‘karnımı doyuracağım’ diyerek toprakla boğuş! Gittiğin yerde, köylü sana sulak yerden toprak mı verir? Toprakla boğuşacaktın da babanın bunca variyetini neden koyup geldin?”⁴⁸. Köylünün çoğunun ağzında olan anlatı ilk hayal kırıklığında Ökkeş’in oyuna katılma arzusunu yerle bir etmiştir.

Romanın büyük bir bölümünde sahnede gözükme de şöyle görünüp kaybolduğu bölümde Şefik Ertem romanda enstitülere karşı oluşmuş muhalif görüşleri dile getirip enstitüleri sorgulayan karakterlerden biridir. Tespitlerine göre köy öğretmenlerine eğitim dışında görevler yüklemek hem kolaycılık hem de haksızlıktır. Yüzlerce yılda sayısız faktörün bir araya gelmesiyle oluşmuş bir tarihsel sürecin sonucu olarak Fransa, Almanya, İngiltere gibi Avrupa ülkelerinin ekonomi, bilim, sanayi, tarım başta olmak üzere pek çok alanda önemli ilerlemeler sağlamış olmaları, yalnızca okuma yazma bilmekle açıklanamaz. Avrupa’da okuma yazmaya ihtiyaç duyulan bir toplumsal ve ekonomik ilişkiler bütünü kurulmuştur. Burada bu ekonomik dönüşüm gerçekleşmeden, böylesi bir oluşuma gidildiği görüşündedir.⁴⁹ Ağızdan çıkan sözün senet olduğu bir anlaşmalar düzleminde, insanların hayatlarının doğup büyüdüğü yerden en fazla yürüme mesafesinde ayrıldığı kısıtlı bir bilgi birikiminin kuşaktan kuşağa aktarıldığı bir bilgi evreninde okullaşmanın pratikte çok da değeri yoktur. Okuma yazmayla dünya bilgisi ve algısı değişen insanları hala köyde tutmaya çalışmak kolay bir iş değildir.

Toplumsal hayata ve dönüşüme tarihselci bir perspektiften yaklaşan yazar için “Pratikte var olmayan bir şeyi var olmuş saymak, eğer bilgisizlikten gelmiyorsa düpedüz ihanettir”⁵⁰. Her ne kadar Halim Akın ve Nuri Çevik Anadolu’yu ve köylüyü çok yakından tanıdıklarını düşünseler de hiçbiri tehlikeyi önceden sezip önlem alacak kadar derinlemesine bir bilgiye sahip değildir. Özellikle sağanak yağmurdan sonra bütün kampın perişan olması ve zatürreye kapılıp ölen Bekir bunun çok açık kanıtıdır.⁵¹ Ayrıca komşu Şirin köyün enstitünün kuruluşuna karşı nasıl bir direniş göstereceğini, kendilerine destek olacağını düşündükleri Murat öğretmeni nasıl sindirip uzaklaştırabileceğini hesap bile edemezler. Bu da gerek Murat öğretmeni gerekse Bekir’in durumunda olduğu gibi büyük kayıplara yol açar. Ortada sadece nasıl bir soruna çare olacağı pek anlaşılabilen bir hedef ve bu hedefe yönlendirilmiş bir avuç idealist vardır. Tüm aktörlerin bu hedefe candan katılacağı varsayıldığı halde daha inşaat halindeki enstitünün çevresinde toplanmış insanlardan da anlamaktayız ki bu failerin çok azı bu hedefe gönül verdiği için böylesi bir yapıyı ayakta tutmaya yarayacak bir motivasyona sahiptir, bahislerin kurulması aşamasında sorunlar aşılammıştır.

48 *Age*, s. 213.

49 *Age*, s. 163.

50 Kemal Tahir, *Notlar/Sosyalizm, Toplum ve Gerçekçilik*, s. 43.

51 İşlerin yolunda gitmesini engelleyen ve her şeyin sarpa sarmasına neden olan benzer bir sağanak yağmur da *Rahmet Yolları Kesti*’de karşımıza çıkar. Dede Kasım’ı rezilce soyup tam kaçacakken müthiş bir yağmura yakalanan Uzun İskender’in eşkıyalık meraklısı tayfası çamura saplanıp uzaklaşamaz. Kemal Tahir, *Rahmet Yolları Kesti*, İthaki Yayınları, İstanbul 2017, s. 219.

Tahir batılılaşma üzerine tuttuğu notlarda 1908 İttihat ve Terakki devriminin etkilerini sıralarken beşinci madde olarak “Müessese alma karışıklığından” söz eder. Bu da Tahir’e göre “Taklitçilik-kolaya kaçma-memleketin şartlarını bilmeme-Bilenlere çare bulamama güçsüzlüğü...) Buna karşı direnme”dir⁵². Kemal Tahir’in notlarında kısaca belirtmiş olduğu bu noktaları romanda Şefik Ertem aç aça anlatır. Burada “memleket şartları” aslında memleket gerçekleri olarak da ele alınabilir. Öyle ki bu gerçekleri ortaya çıkarmak için bir sosyoloji doktora öğrencisi Emine Güleç, hem enstitünün kuruluşunu hem de Anadolu insanını gözlemlemek için gruba dahil olmuştur. Emine Güleç karakterinin bu akademik arayışı diğer öğretmenlere de kendi toplumsal gözlemlerini akademik bir dille paylaşma şansı verir. İçeriden Şefik Ertem’in görüşlerine hak vererek bunları seslendiren karakter Nuri Çevik’tir. Nuri Çevik de Şefik Ertem gibi merkezi idarenin Anadolu köylüsünün durumu, becerileri, birikimi, potansiyeli, seçenekleri konusunda “gerçekçi” bir donanıma sahip değildir:

Bence ilk kurtuluş adımı gerçekçilik... Anadolu’yu kurtarmak istiyorsak onun eski yeni gerçeğini, iyice bilmek zorundayız. Kendimizi aldatmadan... Erkekçe... Kaytar-macılık etmeden... Bize inanarak açılmalarını zorlaştıracak bütün maskaralıklarımızdan, alışkanlıklarımızdan, palavralarımızdan vazgeçerek... Tezinizde biraz düşündüm, siz gelmeden önce... ilk günden iyi bakın, iyi görün! Yani doğru... Gördüklerinizi de olduğu gibi yazın, Allah aşkına! Başlamak için gerçekleri oldukları gibi almak zorundayız. Başka memleketleri bilmem, bizim memleketimizde gerçekçi olmadan namuslu olmak imkânsız! Ve de hangi büyük fayda için olursa olsun, gerçeği görmezden gelmek, hele değiştirmeye yeltenmek en büyük namussuzluk!⁵³

Tahir’e göre köy öğretmenlerinin yetiştirilmesi konusunda yapılan en önemli yanlışlardan biri de öğretmen adaylarının köylerine gittiklerinde karşılaştıkları zorluklara yeterince hazırlanmamasıdır: “Çocukları, yalnız doğayla boğuşacaklarmış, çevredeki insanlardan hep yardım, hep iyilik göreceklermiş gibi yetiştirmek yanlış”⁵⁴. Bir müfettiş olarak meseleye hâkim bir karakter olarak takdim edilen, yazarın görüşlerinin sözcüsü konumundaki Şefik Ertem’e göre devletin tüm kurumlarıyla koşulsuz bir şekilde köy öğretmenin arkasında durması durumunda da köylüyü ezen, kendini o köyün derebeyi yerine koyan zorbalara türemektedir: “Dün gece bir köyde yattım. Eğitimden yaka silkiyor köylü...Çocukları bahçesinde çalıştırıyormuş köle gibi...Çobana yardımcı gidenleri, ‘Okula gelmedin!’ diye dövüyormuş, yüzünü gözünü çürütecek kadar...”⁵⁵.

52 Kemal Tahir, *Notlar/Batılılaşma*. ed. Cengiz Yazoğlu, s. 20.

53 Kemal Tahir, *Bozkırdaki Çekirdek*, s. 267-268.

54 *Age.*, s. 168.

55 *Age.*, s. 169. Turhan’ın 1948 yılında Kayseri’nin köylerine yaptığı bir gezide de köylüler yazara enstitü çıkışlı öğretmenlerden memnun olmadıklarını, bu öğretmenlerin köylüyü ve değerlerini küçük gördüğünü, ne çocukları doğru dürtüst okutabildiğini ne de kurdukları atölyeyi işletebildiğini, köylünün okuma hevesini kaçırdığını aktarırlar: “Köylülere nazaran bunlar, gerek nazari, gerek ameli bilgi bakımından kendilerine rehberlik edemeyecek derecede kifayetsiz yetişmişlerdir...kafalarına yerleştirilmiş acayip fikirler tesiriyle, köylüyü örf ve adetlerini hakir görmektedirler”. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020.

Çok hassas bir dengeye oturması gereken bu güç ilişkisinin dinamikleri romanın başındaki Ankara sahnesinde gördüğümüz gibi tamamen o günkü politik iklime bağlı kılınmıştır. Bir bakıma Ankara'nın köy enstitüsü meselesini bilimsel temellere oturtmak için görevlendirdiği ve Halim Akın'ın romanının da başlığı olan "bozkırdaki çekirdeği" arama misyonuna inanmış olan doktora öğrencisi Emine Öğretmen de daha başlangıç hipoteziyle yanlış bir yola girmiştir. Şefik Ertem şöyle karşılar bu metaforu: "Sözlüğe bir göz ataydın, saçmalığını hemen anlardın!" "Çekirdeği olsa, bozkır kalır mıydı bozkır?"⁵⁶.

Halkın ezici bir çoğunluğunun köy kökenli⁵⁷ olup ortaya konulan hedeflerle habitusları ve sermayeleri arasında aşılması zor bir mesafenin bulunması çağdaşlaşmacıların hedefleri ne kadar hayati ve yerinde olursa olsun aşılması çok zor engeller olarak çıkmaktadır karşımıza. Köyde dar ilişkiler ağı içinde yaşarken sözün bağlayıcılığı ilişkilerin sürdürülebilmesine yeterliyken, şehir hayatında genişleyen ilişkiler ağı içinde sözün gücü azalmakta, ancak yazının bağlayıcılığı ilişkilerin ve sözleşmelerin sağlam bir zemine oturmasına yardımcı olmaktadır. Köyün geleneksel ilişkileri, üretim biçimleri ve simgesel değerleri arasında yetişmiş bir çocuk ne ailesinin ne de çevresinin ona seçenek olarak sunmadığı bazı hedefleri yakalamaya çalışması söz konusu değildir. Modern okulun köye gelmesiyle beliren bazı seçenekler de bilinmezlerinden dolayı her ailenin cesaret edip de deneyebileceği nitelikte olmayabilir. Nitekim özellikle kız çocuklarının zorunlu eğitime katılması meselesi bu konudaki kanunun çıkmasından neredeyse üç dört kuşak sonra bile tam olarak yerleşmemiştir.⁵⁸ Habitusundan kaynaklı bu değişim hamlelerine halkın içinden çok güçlü direnç odaklarının bulunması romanın önemli izleklerinden biridir.

Sonuç

Kemal Tahir okumalarını bu roman merkezinden yapan Kayalı⁵⁹ *Bozkırdaki Çekirdek*'in "Kemalizmi" en derinlikli ele alan ve eleştiren; ülke sorunlarını da en kapsamlı tartışan roman olduğunu ileri sürer. Kemal Tahir'in "entelektüel olarak önemi genel-geçer yaklaşımlara ve Türkiye üzerine genel tahlillere karşı çıkmasıdır"⁶⁰. Bu bağlamda Tahir'in *Bozkırdaki Çekirdek* ile, sol çevrelerin eleştirdiği, sağ çevrelerin de sahiplendiği şekliyle, köy enstitülerini eleştirmenin

56 *Age*, s. 171.

57 Köyde yetişmediği için köyü tanıyamayacağına dair gelen eleştirilere de Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinin hapisanelerinde yıllarca hapis yattığını bu vesileyle Anadolu insanını çok yakından tanıma fırsatını bulduğu cevabını verir. Hatta Kemal Tahir'e göre Anadolu'nun bu çeşitli vilayet merkezlerinde yaşayan insanların köylerinde yaşayanlardan pek de farklı olmadığını kayda geçirir. "Beş romancı tartışıyor." <https://t24.com.tr/k24/yazi/bes-romanci-tartisiyor>, 119. [Erişim tarihi: 20.04.2022].

58 Nitekim kadınlarda okuma yazma bilmeyenlerin oranı 1945'te 83,2 iken 2010'a gelindiğinde bu oran %9,9; erkeklerdeyse 1945'te % 56,2, ve 2010'da % 2,2. Gelişli kırsal alanlardaki cinsiyet eşitsizliğinin kentlere göre çok daha büyük oranlarda olduğunu kaydetmektedir.

59 Kurtuluş Kayalı, "Kemal Tahir'in Düşünsel Farklılığı Konusunda Birkaç Tespit", ed. A. Öz, *Kemal Tahir Kitabı: Bir Aydın Üç Dönem*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları İstanbul 2021, s. 28.

60 Kurtuluş Kayalı, "Kemal Tahir'in Durumun Farkında Olan ve Olmayan Takipçileri", *Türkiye'nin Ruhunu Arayan Adam: Kemal Tahir, Hece*, 16/181, (2011), s. 322.

ötesinde bir girişimde bulunmaktadır. Öyle ki romanda bir köy enstitüsünü eğitim aşamasında değil kurulum aşamasının zorlukları içinden görürüz. On üç yıl gibi kısa bir zamanda Türkiye'nin tüm bölgelerinde yirmi bir köy enstitüsü kurulmuş olması ve bunların on yedi binden fazla mezun vermesi, bu mezunlar arasından ülkenin kültür dünyasında da adını duyuran Fakir Baykurt, Talip Apaydın, Mahmut Makal, Mehmet Başaran gibi pek çok başarılı yazarlar yetiştirmiş olması başlı başına Kemal Tahir'in de reddedemeyeceği tarihsel olgular olarak ortada durmaktadır.⁶¹ Kemal Tahir'e göre "roman insana insanı aydınlatan bir sanat koludur. İnsanın-ay gibi-hiç görmediğimiz öteki yüzünü aydınlatan bir sanat kolu"⁶². Romancının görevi herkesin üzerinde anlaşılabilir dolaşımında tuttuğu anlatıların "hiç görmediğimiz öteki yüzünü aydınlatmaktır". Bu pencereden bakıldığında, olabildiğince tarafsız bir yaklaşımla köy enstitüleri meselesinde altmışlı yıllarda, sağın köy enstitülerini kapatmak için ortaya sürdüğü hemen hemen bütün gerekçelerin bir kataloğunu çıkararak solun görmediklerini gündeme getirir roman. Köy enstitülerinin uzun soluklu olmayıp sekteye uğramasına sebep olan faktörler, daha geniş bir perspektiften bakıldığında Türk modernleşmesinin de sürekli karşısında bulunduğu faktörlerdir. Kayalı'ya⁶³ göre *Bozkırdaki Çekirdek* yazarı anlamanın en önemli anahtarı olduğundan diğer romanlarıyla birlikte okunmalı ve bir bütünlük içinde yorumlanmalıdır. Her ne kadar Kemal Tahir köy enstitülerinin temelinde bulunan pek çok faktörü eleştiriyor gibi görünse de *Köyün Kamburu*'nda Çalık Kerim'in yedi yıl kaldığı Çorum medresesi⁶⁴ ile kıyaslandığında köy enstitüleri mükemmel bir kurum olarak görülebilir.⁶⁵ Atay'ın bu roman üzerinden Kemal Tahir'de aydının toplumsal işlevine yönelik yaptığı gözlem bugün için de geçerliliğini koruyor. Halim Akın köylüyü ve halkı yeterince tanımadığı için, tüm iyi niyetine rağmen sürekli yanlış kararlar vererek krizleri çözme başarısız bir aydın tipi olarak çizilse de onun onaramadıklarını düzeltip yoluna koyacak da köylülerin içinden değil gene aydın sınıfı içinden Nuri Çevik olarak beliriyor. Kemal Tahir'in batılılaşma yanlısı akımlara en büyük eleştirisi Hegel'in insanların en önemli ihtiyaçlarından ve arzularından birinin tanınma⁶⁶ arzusu olduğu tespitini göz önünde bulundurmamalarıdır. Bundan dolayı da kalkındırmayı, canlandırmayı arzu ettikleri köylüyü "tanımadan", yani onların bir özne

61 Bozkırdaki çekirdek romanını ithaf ettiği Cemil Sait Barlas'ın sahibi olduğu *Pazar Postası*'nın 40. Sayısında yayımlanan sonra da 1960'da kitaplaşan *Beş Romancı Tartışıyor* başlıklı söyleşide beş romancıdan üçü köy enstitüsü çıkılıdır: Talip Apaydın, Mahmut Makal ve Fakir Baykurt. Diğer ikisiyse Kemal Tahir ve Orhan Kemal'dir.

62 Kemal Tahir, *Notlar: Sanat-Edebiyat 2*, ed. Cengiz Yazoğlu, İthaki Yayınları, İstanbul 2016, s. 34.

63 Kurtuluş Kayalı, "Kemal Tahir'in Düşünsel Farklılığı Konusunda Birkaç Tespit", s. 25.

64 Kemal Tahir, *Köyün Kamburu*, İthaki Yayınları, İstanbul 2006, s. 143.

65 *Bozkırdaki Çekirdek*'te Nuri Çevik, Şefik Ertem gibi ayakları yere basan ve liderlik özellikleri yüksek öğretmenler ve Eşef gibi gelecekte çok iyi işler başaracağı su götürmez öğrenciler vardır. Çorum medresesindeyse böylesine olumlu özelliklere sahip ne bir hoca ne de bir öğrenci vardır. Atay'ın saptamalarına göre bütün yetersizliklerine ve hatalarına rağmen Kemal Tahir'in "olumlu tipleri" gene de aydınlar arasından çıkar.

66 Kojeve Hegel'in bu konudaki görüşlerini şöyle özetler: "Demek ki, bir başkasının İsteğini istemek, aslında kendi değerimin ya da 'temsil ettiğim' değerim, bu başkası tarafından istenen değer olmasını istemektir. Yani ben, onun, benim değerimi kendi değeri gibi 'bilip tanınmasını'; beni özerk bir değer olarak 'bilip tanınmasını' istiyordum" Alexander Kojeve, *Hegel Felsefesine Giriş*, çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 78. Oysa on dördüncü köy enstitüsünü kurmakla görevli öğretmenlerden hiçbirinin köylünün değerlerini kendi değeri gibi bilip tanıma gibi bir tutumu yoktur. Aksine bu değerlerin sorunlu olduğuna ve değiştirilerek yerine yeni değerlerin konmasına dair bir ön kabul vardır. Köylü cephesinden bakıldığında da bu tanınma çok parçalı ve gönülsüzdür. Temas alanı tanınmadan çok bir direniş mevziini andırmaktadır.

olarak değerlerine ve alışkanlıklarına gereken dikkati göstermeden insanlara herhangi bir bilgiyi veya alışkanlığı cansız bir varlığa monte eder gibi aşılayabileceklerini sanmalarındır.

Her ne kadar son derece derin bir pedagoji, alan bilgisi ve tecrübeye yaslanıyor olsa da Tonguç'un romanda geçen eserinin başlığı bile bu bağlamda sorunludur: *Canlandırılacak Köy*⁶⁷. Yani mevcut durumda cansız ve pasif bir yapı, bir *tabula rasa* olduğu ima edilmektedir. *Bozkırdaki Çekirdek* tam tersine köyün ne kadar canlı ne kadar devingen ve kendi içinde stratejiler geliştirmek konusunda ne kadar yaratıcı olduğunu betimlemeye çalışır⁶⁸. Bozkırdaki canlanmayı bekleyen çekirdeğe hayat vermeye soyunan enstitü girişimi Kemal Tahir'in romanında kuşaklar boyunca oluşmuş birikimin ağır mirasıyla ve yer çekimli kuvvetiyle karşılaşır. Bu bağlamda enstitülere yüklenen görevin gerçeklerle uyumlu olmadığı ve bu yüzden de işlevini yerine getirmekten uzak kaldığı fikri öne sürülür. Sosyalizm, toplum ve gerçek başlığını taşıyan notlarda Tahir Marksist diyalektiğin gerçeklere ulaşmakta ne kadar kritik olduğunu vurgulayarak tez-antitez-sentez yöntemini uygulayarak gerçeği aramak gerektiğini vurgular. Bu bağlamda köyün geleneksel yaşamına bir antitez olarak sunulan köy enstitüsü deneyiminin romanda çarpıştırılmasıyla romanın sonunda bir senteze ulaşıldığını görmek mümkündür. Yaşanan trajik olaylar, ölümlere, kayıplara rağmen aksiyon kendi içinden iki doğal lider çıkarmıştır ki bunların ikisi de köy enstitüsü bağlantılıdır: Eşfli Yusuf ve öğretmen Nuri Çevik. Kara Derviş ile çatışmasında ölen Sağırdere ve Körduman romanlarının köyden çıkıp cumhuriyet değerlerini benimsemiş Murat eğitmen mücadeleden düşse de mücadelesini sürdürecektir kadrolar yepyeni bir sentezle arkadan gelmektedir. Tahir'in Gülali'nin⁶⁹ ileri sürdüğü gibi köy enstitülerine muhalif değildir. Tahir'in karşı olduğu bu kurumun idealize edilerek politik bir mitleştirmeye tabi tutulmasıdır.

67 İsmail Hakkı Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, 2021.

68 Atalay Gündüz, "Bourdieu Oyun Hissi/Strateji Kavramları Işığında Bozkırdaki Çekirdek Romanını Okumak", 2022.

69 Mustafa Güllali, "Bozkırdaki Çekirdek ve Kemal Tahir'in Köy Enstitülerine Bakışı", s. 629.

KAYNAKÇA

- Avcı, Mehmet Güven – İsmail Coşkun, “Kemal Tahir Romanlarında Türk Modernleşmesini Okumak: Bir Sınıflama Önerisi”, *İstanbul University Journal of Sociology*, 42/2, (2022), s. 589-612.
- Aydeniz, Abdulsemet “Kemal Tahir ile Köy Enstitülerine Bakmak: Bozkırdaki Çekirdek”, *Journal of International Social Research*, 14/76, (2021), s. 405-413.
- Baykal, Ayşe Manav, *Türk Sosyolojisinde Doğu-Batı Çatışması: Kemal Tahir ve Baykan Sezer Örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale 2020.
- Bourdieu, Bourdieu-Wacquant Loic, *Düşünsel Sosyolojiye Davet*, çev. Nazlı Ökten, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.
- Bozdağ, İsmet, *Kemal Tahir'in Sohbetleri*, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- Derviş, Erdal, “Atatürk Devrimlerinin Karşısında Kemal Tahir”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, (2023), s. 312-342.
- Gelişli, Yücel, “Türkiye’de Kadın Eğitiminin Bugünkü Durumu”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 40, (2014).
- Gülali, Mustafa, “Bozkırdaki Çekirdek ve Kemal Tahir’in Köy Enstitülerine Bakışı”, ed. Asım Öz, *Kemal Tahir Kitabı: Bir Aydın Üç Dönem*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 607-638.
- Gündüz, Atalay, “Bourdieuocu Oyun Hissi/Strateji Kavramları Işığında Bozkırdaki Çekirdek Romanını Okumak”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 30, (2022), s. 1045-1060.
- Kaçmazoğlu, Hacı Bayramoğlu, “Kemal Tahir Düşüncesinde Yerliliğin Sosyolojik Dayanakları”, *Sosyologca*, 9/17, (2022).
- Kaplan, Ramazan, “Kemal Tahir’in Sağırdere Romanında Köylülerin Dünyası”, *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (2007), s. 217-220.
- Karakaş, Mehmet, “Bozkırdaki Çekirdek: Köy Enstitüleri Tartışmalarına Farklı Bir Bakış”, ed. Ertan Eğribel-U. Özcan, *Kemal Tahir'in 30. Ölüm Yıldönümü Anısına* içinde Kızılelma Yayıncılık, 2003, s. 43-67.
- Kayalı, Kurtuluş, “Kemal Tahir’in Durumun Farkında Olan ve Olmayan Takipçileri”, *Türkiye'nin Ruhunu Arayan Adam: Kemal Tahir*, Hece, 16/181, (2011).
- _____, “Kemal Tahir’in Düşünsel Farklılığı Konusunda Birkaç Tespit”, ed. A. Öz, *Kemal Tahir Kitabı: Bir Aydın Üç Dönem*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 23-34.
- _____, *Kemal Tahir'in Entelektüel Portresi*, Ketebe, İstanbul 2023.
- _____, “Kemal Tahir’de Köy ve Köylülük”, ed. E. Eğribel-U. Özcan, *Kemal Tahir'in 30. Ölüm Yıldönümü Anısına*, Kızılelma Yayıncılık, 2003.
- Kojeve, Alexander, *Hegel Felsefesine Giriş*, çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Koroğlu, Erkal, *Türk Romanında Köy Enstitüleri Olgusu Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu 2019.
- Makal, Mahmut, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, Literatür, İstanbul 2009.
- Naci, Fethi, *100 Soruda Türkiye’de Roman ve Toplumsal Değişme*. Gerçek Yayınları, İstanbul 1981.
- Swartz, David, *Kültür ve İktidar*, çev. Elçin Gen, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Tahir, Kemal, *Bozkırdaki Çekirdek*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, *Büyük Mal*, İthaki Yayınları, İstanbul 2015.
- _____, *Devlet Ana*, İthaki Yayınları, İstanbul 2017.
- _____, *Esir Şehrin İnsanları*, Adam Yayınlar, İstanbul 1993.

- _____, *Hür Şehrin İnsanları*, İthaki Yayınları, İstanbul 2019.
- _____, *Karılar Koğuşu*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, *Körduman*, İthaki Yayınları, İstanbul 2019.
- _____, *Köyün Kamburu*, İthaki Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, *Notlar/Batılama*, ed. Cengiz Yazoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, *Notlar: Sanat-Edebiyat 2*, ed. Cengiz Yazoğlu, İthaki Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, *Notlar/Sosyalizm, Toplum ve Gerçekçilik*, ed. Cengiz Yazoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, *Rahmet Yolları Kesti*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, *Sağırdere*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, *Yediçınar Yaylası*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, *Yol Ayrımı*, İthaki Yayınları, İstanbul 2020.
- _____, *Yorgun Savaşçı*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016.
- Tek, Akın-Dulkar, Süleyman, "Türkiye'nin Eğitimde Modernleşme Süreci Aralığından Bozkırdaki Çekirdek Romanına Bakış: Köy Enstitüleri", *Talim*, 4/2, (2020), s. 45-54.
- Tonguç, İsmail Hakkı, *Canlandırılacak Köy*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020.
- Yazoğlu, Cengiz-Baykan Sezer, "Önsöz", *Notlar: Sanat-Edebiyat 2*, İthaki Yayınları, İstanbul 2016, s. 1-4.
- Yavuz, Nevzat, *Kemal Tahir'in Siyasal ve Toplumsal Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2000.
- Yılmaz, Alkan, "Bozkır Romanlarında Köy Enstitüsü" *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/29, (2015), s. 309-338.
- Yılmaz, Ali, "Tarihsel Gelişimi Bağlamında Köy Enstitüleri (1940-1954)", *Asya Studies*, 7/24, (2023), s. 339-352.
- Elektronik Kaynaklar**
- Armağan, Mustafa. [mustafarmagan]. <https://twitter.com/mustafarmagan/status/151.576.2849385168897> [Erişim tarihi: 17.04.2023]
- Atay, Oğuz. "Kemal Tahir ve Doğu-Batı Sorunu", <http://kelimelerintozu.com/kemal-tahir-ve-dogu-bati-sorunu-oguz-atay/> [Erişim tarihi: 20.04.2022]
- "Beş romancı tartışıyor." <https://t24.com.tr/k24/yazi/bes-romanci-tartisiyor,119>. [Erişim tarihi: 20.04.2022].
- Beşer, Mustafa Sabri. "Köy enstitüleri sevdası nereden geliyor?" <https://twitter.com/msbeser/status/151.674.4666288381956>. [Erişim tarihi: 20.04.2022]
- Köy Enstitüleri Kanunu, (1940, 17 Nisan) *T.C. Resmi Gazete*, (4491). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4491.pdf>, [Erişim tarihi: 20.04.2022].
- İnce, Özdemir, (2007, 29 Nisan), "Köy Enstitüleri ve Kuyruk Acısı", *Hürriyet*, <https://www.hurriyet.com.tr/koy-enstituleri-ve-kuyruk-acisi-6426428>, [Erişim tarihi: 20.04.2022].
- "Köy Enstitüleri". https://twitter.com/search?q=k%C3%B6y%20enstit%C3%BCleri&src=typed_query, [Erişim tarihi: 20.04.2022].

KEMAL TAHIR'S ALLEGORY OF MODERNIZATION: *THE SEED IN THE STEPPE*

Atalay GÜNDÜZ*

This study explores Turkish social realist novelist Kemal Tahir's (1910-1973) Bozkırdaki Çekirdek (The Seed in the Steppe) (1967) in the light of Bourdieu's key concepts such as habitus, field, game, capital, illusio and doxa. The essay attempts to review Tahir's novel as an allegory of the challenges of Turkish modernization. From the very beginning of his writing career, Tahir challenged the hegemonic ideas of his time. As a Marxist writer, the novelist problematizes the problematic sympathy of the contemporary left intellectuals for the Village Institutes (1940-1953).

One of the pressing challenges facing the newly emerging nation was to educate a population living mainly in rural areas. Out of fifty thousand villages, only five thousand had any kind of a school building, fewer had teachers since some of the villages that have school buildings did not have a teacher. The construction of railways and highways, industrial investments and agricultural investments, and the payment of Ottoman debts prevented the Republic of Turkey from allocating sufficient resources to the educational revolution. One of the challenges was to convince the teachers to stay in villages. To solve this problem, the Ministry of Education came up with a plan, recruiting bright students from village primary schools. These candidates were to be trained to teach children, lead the farmers in the village by introducing new agricultural technology and act as a representative of the state. Students at the village institutes did not only study their academic subjects and pedagogy, but were also trained in agriculture, carpentry, health care, economics, music, drama and so on.

The project which was started by the second president İsmet İnönü in 1940 proved to be unpopular with the villagers they aimed to enlighten. When free elections were introduced in 1946, even their patron, President İnönü found it hard to back the institutes. The new Democrat Party took over the power in 1950 and the institutes could survive only three years in their rule. Ten years after its dissolution, leftist movements invented a myth of the institutes arguing that Turkey could solve most of its problems only with the education method implemented in the institutes.

---

* Assoc. Prof., Dokuz Eylül University Faculty of Letters, Department of Translation and Interpreting, İzmir / Turkey, atalay.gunduz@deu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0325-5191

In the novel, the symbolic, economic, religious, social, and political capital owners engage in the battle of position. The new institute was built at a point that pushes the boundaries of the fictional Şirin village. Those dominating the micro-field of the village stage an active resistance against this modern state institution as it threatens their basic accumulations of capital. In this context, reading Tahir's novel as an allegory of the challenges of Turkish modernization provides us with a new perspective. The title of the novel "The Seed in the Steppe" can be viewed as the author's criticism of the modernist's perception of the villagers as an underdeveloped community that need a founder. On the contrary, the novel tries to describe how advanced and complex the strategies and the social habitus of the villagers are.

Modernizers aim to activate the potential of the village through modern institutions such as the school. Yet the new institutions stepped on already occupied fields where the traditional position keepers are disturbed by the intruding modernizers. According to the state's reckoning eighteen-year-old village institute graduates would go back to villages that they come from, introduce modern views and techniques aside from their essential mission, teaching children. Yet economically, socially, physically dominant position holders in the established order would do anything to protect their positions. Modernizers who take the initiative with the illuio of an ideal, are effective so long as they have the backing of the political power. On the other hand, the capital accumulation and game feelings of the capital owners of deeply rooted traditional structures are so powerful that the actors in the field of education are often weak and helpless in the battle of position.

Bourdieu's field theory gives us a great opportunity to read Tahir's novel since the city, town and village as social spaces of interaction are the places where games are played in the novel. Agents with illuio, faith and stakes in the game invest in proportion to their commitment to the game. Whether an agent is to be taken into the game is determined by certain capitals required in the field. In every field, there are power positions that have been held by the right capital owners. Since the capital accumulation of those who have just succeeded in entering the game is low, the desire to gain room in the game is perceived as a threat by the former capital holders, thus incurring resistance. Tahir's novel suggests that the task imposed on the institutes is not compatible with the facts and therefore remains far from fulfilling its function. Although the institutes do not reach the desired success, still a synthesis is reached at the end of the novel.

LEYLÂ VE MECNÛN MESNEVİSİ'NDE NUSSBAUM'UN YAPABİLİRLİK YAKLAŞIMI AÇISINDAN LEYLÂ'NIN DEĞERLENDİRİLMESİ

AN EVALUATION OF LEYLÂ IN *LEYLÂ VE MECNÛN* IN LIGHT OF NUSSBAUM'S *CAPABILITIES APPROACH*

Kadriye HAYIR*

Öz

İnsanlık tarihi boyunca insanın insanca yaşaması, insanlık onuru ve eşit bir hayata sahip olması felsefeciler arasındaki önemli konulardan biri olmuştur. Aristoteles ile başlayan bu düşünceler Stoacılar ile devam etmiş, çağdaş felsefecilerden Martha C. Nussbaum'un *Yapabilirlik Yaklaşımı* ile daha da geliştirilerek tanımlı bir hâle gelmiştir. İnsanın yapabilir olduğu şeylerin belirlenmesi ve insanlara buna göre daha eşit bir hayat düzeni oluşturulması bu yaklaşımın en önemli temelidir. Özellikle insan onuruna uygun ve eşit bir hayat sürmekten uzak olan kadınlar Martha C. Nussbaum'un çalışma alanlarına girmektedir. Türk edebiyatının en önemli eserlerinden olan *Leylâ ve Mecnûn* mesnevileri tüm dünyada bilinen bir eser olup bir kadın ile erkeğin ayrılıkla sonuçlanan aşkını anlatmaktadır. Yalnızca bir aşkı anlatmakla kalmayan bu hikâye, ana kahramanlarından olan Leylâ'nın hayatını da bize aktarması yönüyle kıymetlidir. Bu çalışmada Leylâ'dan hareketle yüzyıllardan beri kadınların yaşadıkları eşitsizlikleri, değersizlikleri, yok sayılmayı ve adaletsizlikleri Nussbaum'un da yaklaşımı ile ortaya koymak amaçlanmıştır. Leylâ'dan hareketle insanlık tarihinde irade koyma ve seçme hakkından uzak tutulan kadınların hâli, edebiyat ve felsefe çalışmalarının ortaklığında ifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fuzûlî, Martha C. Nussbaum, *Leylâ ve Mecnûn*, Yapabilirlikler Yaklaşımı, kadın

Abstract

Throughout the history of humanity, the concepts of human dignity and equality have been significant topics of discussion among philosophers. These ideas trace their origins back to Aristotle and have evolved through the Stoics, culminating in the contemporary philosopher Martha C. Nussbaum's "Capabilities Approach." This approach primarily focuses on determining what individuals are capable of and aims to establish a more equitable societal framework based on these capabilities. Notably, women, who have often been denied a life that aligns with human dignity and equality, fall within the purview of Martha C. Nussbaum's work.

One of the most renowned works in Turkish literature, the masnavi of Leylâ and Mecnûn, is globally recognized for its portrayal of the love story between a woman and a man that ultimately leads to separation. However, this narrative goes beyond depicting a mere love story; it holds value in its depiction of the

* Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, kadriye.alkan@adu.edu.tr ORCID ID: 0000-0002-3526-0625

life of one of the main protagonists, Leylâ. This study seeks to uncover the longstanding inequalities, marginalization, ignorance and injustices experienced by women over centuries, utilizing Nussbaum's approach, with a focus on the character of Leylâ. Drawing from literature and philosophy, this analysis aims to shed light on the state of women who were historically deprived of the right to make decisions and choices, using Leylâ as a representative case study.

Keywords: Fuzûlî, Martha C. Nussbaum, *Leylâ and Mecnûn*, Capabilities Approach, woman

Martha C. Nussbaum ve Yapabilirlik Yaklaşımı

Martha C. Nussbaum, yakın dönemimizin en etkili düşünürlerinden biridir. Psikoloji, antropoloji, siyaset bilimi, hukuk, felsefe, edebiyat gibi alanları içeren kapsamlı bir program geliştirerek dünyadaki adaletsizlikler ve eşitsizlikler için çalışmış ve kendi yaklaşımını oluşturarak bunlarla mücadele etmiştir.¹ 6 Mayıs 1947'de ABD'de dünyaya gelen Martha Craven Nussbaum, Chicago Üniversitesi'nde hukuk ve felsefe profesörüdür. Dünyada yaşanan adaletsizlik ve eşitsizlik için mücadele eden Nussbaum, bu konuyu çözümlenme de bütün disiplinlerin bir arada çalışmasını önerse de Sokratik düşünceden dolayı felsefeyi merkeze almıştır.² Nussbaum'un bu düşüncelerinin temeli Amartya Sen'in başlatmış olduğu ekonomik bir kalkınma değil insanî gelişmişlik odaklı felsefi yaklaşımıdır.³

Yapabilirlik Yaklaşımı ya da *Olanaklar Yaklaşımı* olarak günümüze çevirisi yapılan bu yaklaşımın tarihini Nussbaum, çok eskiye dayandırır. Bu yaklaşım çağdaş olmakla birlikte tarih boyunca birçok farklı kültürde insanların yaşadıkları hayattan memnuniyetsizliklerini ve sorgulamalarını görmek mümkün olmuştur.⁴ Nussbaum'un etkileyen Sen'in görüşlerinin oluşmasında Tagore ve Gandhi'nin kadınların özgürlüklerine dair görüşleri etkili olmuştur.⁵ Batılı ilk kaynak, eleştirel düşüncenin önemini vurgulayan Sokrates olmakla birlikte en önemli kaynak, kendi eserinde insanların daha verimli bir hayat yaşamaları için uygulanacak politikaları yazdığını söyleyen, Aristo'dur. Aristo'ya göre ahlaklı ve doğru bir toplum için zenginlik hedef olamaz. Maddî servet sadece bir araçtır. Miktarla bağlı olarak önerilen politik hedefleri doğru bulmamaktadır.⁶

Aristo'dan sonra Yapabilirlik Yaklaşımı'na temel olan görüşler Stoacılara aittir. Stoacılar her insanın insan olmaktan kaynaklı bir onuru olduğunu ve saygı görmeye layık olduğunu

1 Aydın Furkan Kaynak, "Martha C. Nussbaum'un Duygu Teorisinden Hareketle Yargılamada Empati ve Sempati Kavramlarının Rolü", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12 (2021) s. 166.

2 Ebru Güven, *Martha C. Nussbaum'un Olanaklar Yaklaşımı ve Cinsiyet Üzerine*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2018, s. 3.

3 Martha Craven Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak: İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları İstanbul 2018, s. 34.

4 Martha Craven Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak: İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı*, s. 141.

5 *Age*, s. 142.

6 *Age*, s. 144.

söylemişlerdir. Stoacılar hukukun dışında “doğal hukuk” anlayışını benimsemişlerdir. Doğal hukuk, insana duyulması gereken saygının kanunların ötesinde olduğunu savunur.⁷

Stoacıların *Yapabilirlik Yaklaşımı*'na en büyük katkıları insan onurunu öncelemeleri ve bu onurun sınırsız ve eşit değerde olması fikirleridir. Stoacılar, insan onurunun başkasının keyfine bırakılmaması gerektiğini savunurlar⁸.

Yapabilirlik Yaklaşımı ile insan hakları hareketi birbiriyile ilintilidir.⁹ Yapabilirlik Yaklaşımı, insan hakları yaklaşımının bir türüdür. İnsanca yaşama hakkının korunması ve desteklenmesinin yanı sıra hayvanları da buna dahil etmesi bakımından Yapabilirlik Yaklaşımı daha geniş denilebilir.¹⁰

Nussbaum'dan önce Yapabilirlik Yaklaşımı'nın temellerini atan isim Amartya Sen'dir. Türkçeye *Özgürlükle Kalkınma* adıyla çevrilen eserinde insanların eşit ve insanca yaşamaları için tek kriterin maddi imkanlar olmadığını belirtir. Yapabilirlikler için para ve servet önemsizdir demek yanlış olur fakat tek başına yeterli değildir. Birbirini besleyen bu iki etmen bütünleşmelidir.¹¹ Amartya Sen'e göre kadının eğitim görmesi çok önemlidir. Etkinliği artan kadın daha bilinçli hâle gelir ve becerileri artar. Aile içi kararlarda söz sahibi olan kadın çocuğun gelişmesinin de en önemli temelidir.¹²

Nussbaum'un yaklaşımını anlayabilmek için onun hayatı nasıl kavradığını anlayabilmek gerekir. Ona göre insan hiçbir şeyin yüklemi değildir. İnsan varlığın özü olan öznedir. İnsan, insan olmak bakımından saygıyı her zaman hak eder. Bunu koruyacak ve yaşatacak olan da sosyal ve hukuk kurumlarıdır. Onun bu düşünceleri tek bir geleneğe, tek bir döneme ya da zamana ve mekâna bağlı değildir.¹³

Amartya Sen ve Nussbaum'un çalışmalarındaki ortak temel konu cinsiyetler arası eşitsizliklerdir. Dünyanın her yerinde kadınların saygınlıkları göz ardı edilmiş hatta insanlıkları sorgulanmış bazen de inkâr edilmiştir. Saygı ve özgürlük gibi kavramlar neredeyse kadınlarla hiçbir zaman araya gelmemiştir. İş, bedensel güvenlik, beslenme, sağlık, eğitim gibi temel insani nitelikler kadınlar için yok sayılmıştır. İnsan olma ve kadın arasında büyük uçurumlar oluşturulmuştur.¹⁴

Nussbaum'un ardından bu yaklaşıma katkı yapan felsefeciler olmuştur. Robeyns, Nussbaum'un temel yapabilirliklerine yenilerini eklemiştir. Eleştiriler ve değerlendirmelerle

7 *Age.*, s. 147.

8 *Age.*, s. 148.

9 Martha Craven Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak: İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı*, s. 79.

10 *Age.*, s. 120.

11 Amartya Sen, *Özgürlükle Kalkınma*, çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları 2004 İstanbul, s. 36.

12 *Age.*, s. 263-266.

13 Hatice Nur Erkızan, “Nussbaum'da Cinsiyet ve Sosyal Adalet Üzerine”, *Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan*, Sentez Yayıncılık, 2012, s. 129-130.

14 *Age.*, s. 130.

birlikte daha da gelişerek devam eden bu felsefî yaklaşım, kadınların yaşadıkları cinsiyet eşitsizliğini ortaya koyması ve çözüm üretmesi bakımından kıymetlidir.¹⁵

Yapabilirlikler Nedir?

Nussbaum'a göre temel on merkezi yapabilirlik belirlenmiştir. En azından asgari bir eşik olarak bu on madde hayata geçirilmelidir. Bu on madde hepsi ayrı ayrı biri diğerinden üstün görülemez şekilde önemlidir Her biri ayrı bir kalemdir ve her biri ayrı ayrı karşılanmalı ve güvence altına alınmalıdır. Bu maddelerin çoğu yerine getirilmiş olsa bile bir maddenin eksikliği bile insanların devlete karşı hak iddia edebilmesine imkân tanımaktadır. İşte bu merkezi on yapabilirlik şunlardır:

- 1. Yaşam:** İnsanın ömrünün sonuna kadar yaşayabilme imkânı ve kısıtlanmadan ömrünü geçirebilmesidir.
- 2. Beden Sağlığı:** Üreme sağlığı da dahil olmak üzere kişinin yeterli beslenme imkânına sahip olarak sağlıklı yaşamasıdır.
- 3. Bedensel Bütünlük:** İnsanın her türlü saldırıya karşı güvende olması, bir yerden başka bir yere güvenle ulaşabilmesi ve cinsel tatmin ile üreme konusunda seçim hakkına sahip olmasıdır.
- 4. Duyular, Hayal Gücü ve Düşünce:** İnsanın kendine yakışır bir biçimde hayal kurabilmesi, karar verebilmesi ve aklını kullanabilmesidir. İnsanın başta okuryazarlık olmak üzere fen bilimleri ve matematik gibi temel alanlar başta olmak üzere eğitim alma hakkına sahip olabilmesi ve hayal gücünü, düşüncelerini kullanarak kendine uygun bir hayat kurabilmesi ya da üretebilmesidir. İfade özgürlüğünün olmasıdır. Dinî ibadetlerini istediği gibi yaşama özgürlüğüne sahip olabilmelidir.
- 5. Duyular:** İnsanın kendi dışındaki şeylere ve insanlara duygu besleyebilmesi, kendisini sevenlere karşılık verebilmesi, yokluklarında yas tutabilme hakkının olmasıdır. Duyusal gelişimlerinin korku ve kaygılarla heba etmemesidir.
- 6. Pratik Akıl:** İnsanın iyi olanı ve kendi için iyi olacak olanı kavrayabilmesi ve onu seçebilmesidir.
- 7. Bağlanma:** İnsanın başkalarıyla birlikte yaşayabilmesi, başka insanlara olan ilgisini belirtebilmesi ya da başkalarının içinde buldukları bu durumu anlayabilmesidir. Herkesin dil, din, ırk, cinsiyet ve kast fark etmeksizin eşit ve onurlu bir hayat sürmesinin toplumsal temellerden olmasıdır.
- 8. Öteki Türler:** İnsanın hayvanlar, bitkiler ve doğayla yaşayabilmesi, onları koruyabilmesi hakkıdır.
- 9. Oyun:** İnsanın gülüp oynayabilmesi, eğlendirici faaliyetlerde bulunabilmesidir.

15 Çağıl Öngen Köse, *Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği, Yapabilirlik ve Yapabilirlikten Yoksunluk: Sosyal Politika Yansımaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s. 36-37.

10. Kişinin Çevresine Yönelik Denetimi:

A. Siyasi: İnsanın yaşamının bir parçası olan siyasi seçimlere katılabilmesi, seçme ve seçilme hakkına sahip olabilmesidir

B. Maddi: İnsanın mülk edinebilme, herkesle eşit mülkiyet haklarına sahip olabilme ve yine miras hakkından eşit faydalanabilme hakkıdır. İş hayatında insana yaraşan bir ortamda çalışabilmesi ve söz sahibi olabilmesidir.¹⁶

Nussbaum için bu on madde çok önemli ve eşit değerdedir. Bu maddelerden herhangi birine önemsiz demek yanlış olur. Örneğin *oyun* maddesi hem işte hem de evde çalışan yani iki mesaili bir kadın için çok önemlidir. Böyle bir kadının eğlenmesi, güzel vakit geçirmesi iyi, yaşamaya değer bir hayatın temelidir.

Yine Nussbaum bu on maddenin evrensel olduğunu savunur. Kültürel rölativizmi¹⁷ kabul etmez. Kendisi nesnel ve objektif normlar ile başka kültürlerde meydana gelebilecek cinsiyetçi, ırkçı ve haksız uygulamalara karşı çıkılabileceğini savunur.¹⁸

Leylâ ve Mecnûn Mesnevisi

Arap, Türk, Fars ve Urdu edebiyatlarında sıklıkla ele alınmış aşk hikayelerinden olan *Leylâ ve Mecnûn* hikayesinin temeli Araplara dayanmaktadır. Gerçek adı Kays olan Mecnûn, Leylâ'ya duyduğu aşk yüzünden aklını kaybederek bu lakabı alır.¹⁹ Bir Arap hikayesi olmasına rağmen en büyük eserlerini Türk ve Fars edebiyatında gördüğümüz *Leylâ ve Mecnûn*'un en güzel ve muhteşem eseri Fuzûlî'nin kaleminden çıkmıştır.²⁰

Leylâ ve Mecnûn'un hikayesi gerek mazmun olarak kullanılması gerekse müstakil hikayesi ile en çok Türk edebiyatında ilgi görmüştür. Türk edebiyatında *Leylâ ve Mecnûn*'dan bahseden ilk isim Gülşehrî'dir. Mantiku't-Tayr adlı mesnevisinde kısa bir bölümü bu hikâyeye ayırmıştır. Türk edebiyatında müstakil *Leylâ ve Mecnûn* hikâyesini yazan ilk şair Edirneli Şâhidî'dir. Bu eserden sonra hamse sahibi Ali Şîr Nevâî'nin *Leylâ vü Mecnûn* adlı eseri gelir. Genel olarak kabul edilen görüş Türk edebiyatının en güzel *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisi Fuzûlî'ye aittir. Anadolu ve başka Türk yurtları olmak üzere her yerde sevilerek okunmuş ve kendisinden sonraki pek çok mesneviye ilham kaynağı olmuştur.²¹ Bu yüzden bizim bu çalışmada da kaynak metnimiz Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn* adlı eseridir.

16 Martha Craven Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak: İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı*, s. 33-51.

17 Görecelik: Kişiden kişiye değişmeyen nesnel bir hakikat, herkes için geçerli olan mutlak doğrular bulunmadığını hakikatin ya da doğruların bireylere ve çağlara ve toplumdaki topluma değişmeyen birtakım doğrular, evrensel hakikatler bulunduğunu reddeden tavrı. Bk. Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.

18 Umut Dağ, Martha, *Nussbaum'un Adalet Anlayışı: Yapabilirlik Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2021 s. 67-68.

19 İsmail Durmuş, "Leylâ vü Mecnûn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVII, (2003), s. 159.

20 Muhammet Nur Doğan, *Fuzûlî, Leylâ ve Mecnun*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 14.

21 İskender Pala, "Leylâ ve Mecnûn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVII, (2003), s. 161.

Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn*'u adlı eserinin olay örgüsü kısaca şöyledir: Kays ve Leylâ okulda tanışıp birbirlerine âşık olurlar. Bu aşkın etrafta duyulmaya başlamasıyla birlikte annesi Leylâ'yı okuldan alır. Kays onun yokluğunda çılgına döner ve ona Mecnûn (deli, çılgın) demeye başlarlar. Bir gün Mecnûn ile Leylâ yolda karşılaşır. Mecnûn ona bu çılgın âşıklık hâlini anlatır. Kendinden geçerek bayılır. Onların bu hâlini görenler Mecnûn'un babasını çağırırlar. Oğlunu o hâlde gören babası çok üzülür ve anne baba bir araya gelerek oğullarına öğüt verirler. Babası oğlunun mutluluğu için Mecnûn'a Leylâ'yı ister. Fakat Leylâ'nın babası kızını delirdiği için Mecnûn'a vermek istemez. Babası Mecnûn'u iyileşsin diye Kâbe'ye götürür. Mecnûn burada daha çok âşık olmak için dua edince babası ümidini keser. Mecnûn çöllerde yaşamaya başlar, kuşlar ve hayvanlar onun dostu olur. Bu arada İbn-i Selâm isimli bir zât Leylâ'ya âşık olur ve onu kendine ister. Bu sırada Nevfel, Mecnûn ile tanışır ve onun aşkı için Leylâ'nın kabilesine savaş açar. İbn-i Selâm, Leylâ ile evlenir. Onu kendinden uzak tutabilmek için bir cinin ona musallat olduğunu söyler. Bu sırada Zeyd isimli birisi Mecnûn'u görür, ona acır ve iki âşığın mektupları taşımaya başlar. Babası Mecnûn'un bu hâline daha fazla dayanamaz, çölde onu bulur. Onu geri evine döndürmek için çok dil dökse de başaramaz. Orada vefat eder. İbn-i Selâm ölür, Leylâ kurtulur. Leylâ, Mecnûn'u aramak için çöle gider. Mecnûn'u görüp tanıır fakat Mecnûn, Leylâ'yı tanımaz. Leylâ bu hâli görünce onun artık kâmil bir insan olduğunu anlar. Leylâ'ya ölüm vakti yaklaşır, annesine içinde yıllarca sakladığı aşkını itiraf eder ve ölür. Leylâ'nın öldüğünü duyan Mecnûn bu acıya dayanamaz, ölür. Nevfel onları rüyasında kavuşmuş olarak görür.²²

Yapabilirlik Yaklaşımı Açısından Leylâ

Nussbaum'un *Yapabilirlik Yaklaşımı*'na göre insan her ne olursa olsun eşittir. Kadın-erkek, zengin-fakir, köylü-şehirli fark etmez. İnsan olduğu için insan, onuruna uygun bir hayatı hak eder. Dünyanın her yerinde kadınların saygınlıkları göz ardı edilmiştir. Hatta insanlıklarının bile sorgulandığı dönemler olmuştur. Saygı ve özgürlük kavramları kadınlarla neredeyse hiçbir araya gelmediği dönemler olmuştur.²³

Çağlar boyunca devam eden asılsız ve yalan inançların başında kadının akılsız olduğu inancı gelir. Bu inançla temellenen kölelik hem doğuda hem batıda kendine bir meşrutiyet oluşturmuştur.²⁴ Aklın üstünlüğünün öncelenmesi aynı zamanda erkek egemenliğinin başlangıcını oluşturmuştur. Akılsız olarak görülen kadın aynı zamanda duygusal olarak nitelenmiş aklın karşısında yer almış. Akıl dışı olarak işlevsiz bırakılmıştır.²⁵

22 Bu çalışmada örnek verilen beyitler ve çeviriler aşağıdaki kaynaktan alınmıştır: Muhammet Nur Doğan, *Fuzûlî, Leylâ ve Mecnûn*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

23 Hatice Nur Erkızan, "Nussbaum'da Cinsiyet ve Sosyal Adalet Üzerine", s. 130.

24 Hatice Nur Erkızan, "Doğal Kölelik, Kadın ve Özne Olma", *Aristoteles Yazıları*, Sentez Yayınları, Bursa 2012, s. 24

25 *Age*, s. 25.

Günümüzde de durum çok farklı değildir. Güç nazik bir şekilde baskılarına devam eder. Kimi baskılıyor ve eziyorsa bunu onun iyiliği için yaptığını iddia eder. Kadınlar için bir şey yasaklansa ya onların buna yetkinlikleri olmadığı ya da bu yasağın onlar için iyi olduğu söylenir.²⁶ Günümüz çalışmalarında²⁷ da bizim bu çalışmamızda da kadınların yaşadıkları eşitsizlikler açıkça görünmektedir.

Bilen olmak belirlemeyi getirir. Kadının bilmesi ve epistemik bir özne olması yani bir şeyi kendi belirlemesi istenmemiştir. Kamusal alandan, eğitimden kadının koparılmasının nedeni budur.²⁸ Erkızan'ın bahsettiği *doğal kölelik* kavramının içinde yer alan önemli hususlardan birisi kişinin kendi yaşamını yönetebilmesidir. Bu da özgür olmayı gerektirir. Kişinin özne olabilmesi için bağımlılıklardan kurtulması gerekir.²⁹

Toplumsal Cinsiyet ile cinsiyet farklı şeylerdir. Cinsiyet doğuştan gelir ve doğaldır. Toplumsal cinsiyet ise toplumun ve tarihsel pratiklerin oluşturduğu bir kurgudur. Kurgu olmasına rağmen zamanla insanlara doğalmış gibi gelir.³⁰ Kadınların yaşadıkları bu süreç onları arzulama ve beklenti konusunda da etkilemektedir. Yaşadıklarını doğal bir hâl olarak gören kadın/insan olasılık olarak göremediği şeyi arzulamakta zorlanır. Kadınlara yüzyıllardır baskı yapılmaktadır ve onlar daha fazlasını istemeye, yaşamaya haklarının olmadığına inandırılmışlardır.³¹ Kadınları erkekler karşısında ikinci plana düşüren bu toplumsal cinsiyet algılarına karşı Nussbaum çözüm üretmeye çalışmıştır. Nussbaum'un *Yapabilirlik Yaklaşımı* sonuç ve çözüm odaklı bir adalet yaklaşımıdır.³²

XIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen süre de Klasik Türk edebiyatının içinde kadınlar neredeyse hiç yok gibidir. Var olan çok az şairinde erkeklerin ayıplamalarından kaçınmak için erkek gibi şiir yazdıkları tespit edilmiştir. Onların şiirleri diğerlerinininkine o kadar çok benzer ki bir kadına ait iz görmek neredeyse imkansızdır.³³

Klasik Türk edebiyatının en sevilen aşk mesnevilerinden olan *Leylâ ve Mecnûn*'un başkahramanlarından olan Leylâ, çok sevilip okunan bu mesnevinin önemli bir figürüdür. O çünkü toplumun kadını da temsil eden Leylâ, yaşadıklarıyla bizim için önemli bir inceleme konusu olmuştur. Nussbaum'un *Yapabilirlik Yaklaşımı* 'na göre insanın sadece insan olduğu için hak etmiş olduğu saygı için kendi yaşamını kendi iradesiyle var edebilmesi gerekir. Fakat baş karakterimiz Leylâ iradesi elinden alınmış bir kadındır. Kendi hayatı ile ilgili karar veremez.

26 Stuart John Mill, *Kadınların Özgürleşmesi*, çev. Damla B. Aksel Pinhan Yayınları, 2019 s. 72.

27 Detaylı bilgi için bk. Sinem Yıldırım, Akın Özdemir, "Yapabilirlikten Yoksunluk Bakımından Türkiye'de Kadın Yoksulluğu", *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, II/2/4 (2013).

28 Hatice Nur Erkızan, "Doğal Kölelik, Kadın ve Özne Olma", s. 26.

29 *Age.*, s. 31.

30 Serpil Durğun, *Rawls ve Okin Üzerinden Aile Kurumunu Yeniden Düşünmek*, Çizgi Yayınevi, Konya 2019. s. 23

31 Martha Nussbaum, Amartya Sen, *The Quality of Life*, Clarendon Press, 1993. s. 5-6.

32 Umut Dağ, Martha, *Nussbaum'un Adalet Anlayışı: Yapabilirlik Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme*, s.109.

33 Ülkü Çetinkaya, "Divan Edebiyatında Kadına Genel Bakış", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol III/4 (Summer 2008), s. 283.

Nussbaum'un daha önce de bahsettiğimiz on maddelik temel yapabilirliklerinin neredeyse hiçbiri Leylâ için gerçekleştirilmemiştir. Başta kısıtlanmış bir yaşam olmak üzere eğitim, duygu, duyu, bağlanma, oyun ve çevreye yönelik denetim gibi temel yapabilirliklerinin hepsi Leylâ'nın hayatında eksiktir. Çalışmamızın bundan sonraki kısımlarında Leylâ'nın hayatında eksik olan yapabilirlikleri Mecnûn'la da kıyaslanarak tespit edilecektir.

Leylâ ile Mecnûn aşkının ilk cezası Leylâ'ya kesilir. Okulda birbirini görüp âşık olan gençlerin haberini alan Leylâ'nın annesi hemen onu babası ile tehdit ederek onu okuldan alır. Eğitim *Yapabilirlik Yaklaşımı*'nın merkezidir. Eğitim kadının söz hakkına sahip olmasını sağlar. Söz sahibi olan kadın, kendi hayatı hakkında irade gösterebilir, ev içindeki dengeleri değiştirebilir, pazarlık yapabilir ve hatta işler kötü gittiğinde orayı terk edebilir.³⁴

N'eylersen eger atan eşitse

Kahr ile sana siyâset etse (669)

(Eğer baban iştir ve seni kızgınlıkla cezalandırırsa ne yaparsın?)

Mîn-ba'd gel eyle terk-i mekteb

Bil mektebünü hemîn ced ü eb (670)

(Gel, bundan böyle artık mektebi bırak da atanı babanı mektebin bil!)

Etme kalem ile meşkten yâd

Sûzen dut ü nakş eyle bünyâd (671)

(Artık kalemler meşkten söz etme; iğne tut ve nakış yap!)

Görüldüğü gibi aşk gibi en temel duygulardan birini yaşadığı için Leylâ, Mecnûn'un aksine eğitimden mahrum edilir. Annesi de bir kadın olarak Leylâ'dan farklı değildir. Babasından korkar ve kızını da onunla korkutur. Leylâ bu korku karşısında duygularını inkâr eder. *Yapabilirlik Yaklaşımı*'nın yine temel on maddesinden olan duygular, Leylâ tarafından gerçekleştirilememiştir:

Ammâ ne desün ne çâre kılsun

Tedbîr ne olduğın ne bilsün (680)

(Ama ne desin ne çareye başvursun; tedbirin ne olduğunu nereden bilsin?)

Naçâr dutup tarîk-i inkâr

Âsâr-ı tecâhül etdi izhâr (681)

(Çaresiz, inkâr yolunu tutup hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi davrandı.)

Aşkun kılmazdı kimse yâdın

Ha senden eşitdüm imdi adın (687)

(Kimse bana aşktan bahsetmedi; işte şimdi senden işittim adını!)

34 Martha Craven Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak: İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı*, s. 170.

Leylâ, okuldan ayrılmayı korkudan dolayı kabul eder fakat bu durum onu çok mutsuz eder. *Yapabilirlik Yaklaşımı*'nın 6. maddesi olan *Pratik Akıl* yani kendi iyiliğin için olanı anlayabilme ve seçebilme Leylâ'nın bütün hayatında geçerli olmamıştır:

Leylî hem oturdu evde nâ-çâr
Döndi sadefine dürr-i şeh-vâr (703)

(Leylâ da çaresiz, evde oturdu... (Sanki) kıymetli inci sadefine geri dönmüştü...)

Gamdan tebeh oldu rûzgârı
Nevmîd dil-i ümîd-vârı (706)

(Kederden, dünyası yıkıldı; ümit dolu gönlü umutsuzlaştı.)

Leylâ'nın yaşadığı eşitsizlikleri ve haksızlıkları anlamak için yaşıtı olan fakat sırf erkek olduğu için bu durumları yaşamayan Mecnûn'un hayatına da bakmak lazım. Mecnûn'un da adı bu aşk ile anılmıştır fakat o okuldan alınmaz. Üstelik o aşkını saklamak zorunda da değildir:

Hurşidsüz oldu rûz tâ şeb
Oldı başına karanu mekteb (739)

(Gün, güneşsiz kalmış, sanki gece olmuştu. Mektep gözüne zindan kesildi.)

Her rûz figânı ile tâ şeb
Ta'zîb çekerci ehl-i mekteb (761)

(Mekteptekiler her gün onun akşama kadar süren feryat ve figanından azap çekiyorlardı.)

Leylâ sadece eğitim hakkı gibi temel bir haktan mahrum kalmamış aynı zamanda ayıplanma korkularıyla duygularından, hislerinden ve bunların açığa vurulmasından da mahrum edilmiştir. Mecnûn, adını deliye çıkaracak kadar bu duygularını yaşayabilir ama Leylâ hep gizli kalmak durumundadır:

Sizden sorar olsa ata hâlüm
Keyfiyyet-i mihnet ü melâlüm (875)

(Babam sizden hâlimi, sıkıntı ve kederlerini soracak olursa...)

Leylâ bu aşkı içinde sessizce yaşayarak kendini eve kapatırken Mecnûn aşkını dağa taşayarak haykırır. Ailesi onu ayıplamadığı gibi ona başka seçenekler de sunarlar. Başka kızları teklif ederler:

Vardur haşemde min kabîle
Her taîfe içre min cemîle (965)

(Yönetimimiz altında bin kabîle ve her kabîle de bin güzel var.)

Bir bir kılalum kamu sana arz
Yetsün yerine bize olan farz (966)

(Hepsini sana tek tek gösterelim de üzerimize farz olan görev yerin gelsin.)

Mecnûn her ne kadar bu isimle anılıp deli olarak bilinse de ailesi ona, fikirlerine saygı duymaktadır. Onun insanca, insan onuruna uygun şekilde yaşamasın izin verirler. Delirmekte, evden kaçmakta Mecnûn'un kendi iradesiyle seçtiği şeylerdir. Leylâ'nın durumu ise farklıdır. Onun hayatı ile ilgili, eğitimi ile ilgili seçenek sunulmaz. Mecnûn, kendisine verilenleri kabul ya da reddedebilir:

Tahkîk edübem işüm hatâdur

Her ne desenüz mana revâdur (981)

(Yaptığının hata olduğunu biliyorum; bana ne deseniz lâyıktır!..)

Nussbaum'un on temel yapabilirlik maddelerinden yedincisi olan bağlanma: kişinin başkaları ile yaşayabilmesi, sevdiklerine ilgisini belli edebilmesidir. Leylâ kendisini Mecnûn için istemeye geldiklerinde bile karar veremez, konu ile ilgili fikrini bile beyan etmesine izin vermezler:

Kurbün bilürem mana şerefdür

Ammâ halefün aceb halefdür (1059)

(Biliyorum ki sana akraba olmak, bana şereftir; ama senin oğlun garip bir kişidir.)

Mecnûn deyü ta'n eder halâyık

Mecnûna menüm kızum ne lâyıık (1060)

(İnsanlar onu divane diyerek kınıyorlar... Benim kızım bir deliye lâyıktır?)

Yapabilirlik Yaklaşımı'nın on merkezi maddelerinden *duyular-hayal gücü ve düşünce* gereği insanın ifade özgürlüğü olmalıdır. İnsan duygu ve düşüncelerini ifade edebilmelidir. Leylâ bu yapabilirlikten de uzaktır. Mecnûn dağa taş aşkını haykırırken Leylâ üzüntüsünü bile belli edemez. Üzölmek için uzuvlarını keser o acılara ağlar gibi yaparak içindeki duygulara ağlar:

Ol terk kılup neşât ü râhat

Bir uzvını eyleyüp cerâhat (1233)

(O bütün neşelerini ve rahatını terk edip, bir uzvunu yaralayarak)

Eylerdi behâne ile nâle

Düşmezdi olar düşen hayâle (1234)

(Bu bahane ile ağlar, inler ve onların daldıkları hayallere dalmazdı.)

Leylâ da Mecnûn'dan âşıklık açısından farklı değildir. Derdini bir canlıya anlatamayan Leylâ, cansız nesnelere konuşup arkadaş olmaya başlar:

Mecnûndan idi cünûnı efvân

Leylî deyene der idi Mecnûn (1242)

(Divaneliği Mecnûn'dan fazla idi; kendisine "Leylâ" diyene ben "Mecnûn"um derdi.)

Şem'e gam-ı dil beyân ederdi

Sûz-ı cigerin iyân ederdi (1244)

(Muma gönlünün gamlarını açar ve yüreğinin yangınını ortaya koyardı.)

Kadınların yıllarca ev işleri dışındaki işlerde yetersiz oldukların inandırılması, hatta erkeklerin en alışının bile yapabileceğine inanılan basit işlerin kadınlar için zor gibi düşünülüp engellenmesi, kadınlarla eşit olabilme fikrine uzak duran erkeklerin oluşturduğu algılardan kaynaklanmaktadır.³⁵ Leylâ da eğitimden uzak kaldıktan sonra vaktini evde geçirmeye başlar. Ondan dikiş nakışla uğraşması istenmektedir. Bir süre sonra da istemediği biriyle evlendirilmeye çalışılır:

În'âm edüben ana besî mâl

Leylî talebine kıldı irsâl (1440)

(Onu, birçok mal bağışlayarak, Leylâ'yı istemesi için elçi gönderdi.)

Çün geldi bu râz-ı dil beyâna

Oldı ana râzı ata ane (1443)

(Gönlündeki bu sır dile geldiğinde (Leylâ'nın) annesi ve babası razı oldular.)

Kişinin hayatının epistemik öznesi olması gerektiğini savunan felsefeciler bunun dışında kaldığında onu *doğal köle* olarak tanımlamışlardır. İnsan kendi hayatını belirleyen olmalıdır.³⁶ Temel merkezi yapabilirliklerden olan kişinin kendi hayatı ile ilgili karar verebilmesi ve aklını kullanabilmesi Leylâ için çok defa ihlal edilmiştir. Leylâ annesi ve babası tarafından fikri hiç sorulmadan başkasına verildiği gibi sırf kendileri ile olan savaşı kazandı diye Nevfel adlı birine daha verilmesine karar verilir. Nişanlı iken bir başkasıyla daha evlendirilmeye çalışılan bu olaylar içinde Leylâ asla özne değildir. Bir nesne gibi kişiler arasında alınıp verilir:

Ammâ reh ü resmdür mukarrer

Bir avrete aybdür iki er (1579)

("Ama örfe ve âdete göre, bir kadına iki erkek ayıptır!")

Leylî bu haşemde nâm-zeddür

Akd ile mukayyed-i ebeddür (1580)

("Leylâ bu kabile içinde nişanlanmış, söz ile ebedî olarak bağlanmıştır.")

Çün hükmün eder bu resmi pâ-mâl

Bârî anı gayre verme sen al (1581)

("Mademki senin hükmün bu âdeti çiğniyor; bari onu bir başkasına verme de, sen al")

---

35 Stuart John Mill. *Kadınların Özgürleşmesi*, s. 71.

36 Hatice Nur Erkızan, "Doğal Kölelik, Kadın ve Özne Olma", s. 31.

Leylâ için boşanmak, ayrılmak gibi bir ihtimaller geçerli değildir. Bir sözle ebedî olarak kocasına bağlanır. Onun bu evlilik için söz hakkı olmadığı gibi ayrılmak için de bir söz hakkı yoktur. Leylâ ilk kez duygularını evlilik arifesinde belli eder. Ağlayıp, inleyip bu evliliği istemediğini belli eder. Fakat yine de duygularını tam söylemekten korktuğu için onun bu hâlini yine yanlış anlarlar:

Kurtar meni atadan anadan

Bir gam yeg olur iki belâdan (1747)

(Beni anamdan babamdan kurtar! Bir sıkıntı, iki belâdan daha iyidir...)

Derd ile kılurdu nâle vü âh

Esbâb-ı tecemmülinden ikrâh (1748)

(Dert ile inleyip ah çekiyor, süslenmekten ve süs eşyalarından nefret ediyordu.)

Kılmışdı ol âftâbı muztar

Hecc-i peder ü firâkı mâder (1760)

(Baba ve anasından ayrılmanın o güneş yüzüyle zor gelmiş olabileceğini düşünüyordular.)

Yıllarca çevresindeki tüm kadınlar gibi iradesi elinden alınmış, eğitimden mahrum edilmiş ve çeşitli yargılarla büyütülmüş Leylâ da duygularını söylemekten korkar onun için bir kadının mutlaka utanma duygusuna sahip olmalıdır. Kendisi ne isterse istesin, utanma duygusu her şeyden üstün gelmektedir:

Kız her niçe olsa yâra tâlib

Elbette gerek hayâsına gâlib (1769)

(Bir kız sevgilisini ne kadar isterse istesin, yine de utanma duygusu ona üstün gelmelidir.)

Nussbaum'un *Yapabilirlik Yaklaşımı*'nin on merkezi temel yapabilirliklerinden ikinci madde *Beden Sağlığı*'dir. Nussbaum'a göre *Beden Sağlığı*, insanın sağlığının yerinde olması, iyi şartlarda yaşayıp sağlıklı ve yeterli gıda alabilmesidir. Aynı zamanda cinsel saldırılardan ve ev içi şiddet gibi her türlü saldırıdan emin olmasıdır.³⁷ Leylâ istemeden yaptığı bu evlilikte beden sağlığından yani cinsel bir saldırı yaşamaktan korkar. Bunu evlendiği adama anlatsa onu anlamayacağından ve anlayış göstermeyeceğinden emin gibidir. İbn-i Selâm'a bir yalan söyler. Bu yalanla onu kendinden uzak tutmayı başarır:

Hâlâ ki senünle düşdi bâzâr

Oldun dür-i akdûme hırîdar (1812)

(Şimdi de pazar seninle kuruldu; nikâhımın incisine sen müşteri oldun...)

Karşumda hem ol perî durupdur

Gayret kılıcına el urupdur (1813)

37 Martha Craven Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak: İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı*, s. 49.

(O peri yine karşımda durmakta ve gayret kılıcına davranmaktadır.)

Terk et ki vasl bîm-i cândur

Hem özüne hem mana ziyândur (1814)

(Vazgeç! Çünkü bu nikâhta can korkusu vardır. Hem kendine hem de bana yazık edersin!)

Leylâ kendisini kurtarmak için Arap kabilelerinden bir bey olan kocası İbn-i Selâm'ı bile kolaylıkla kandırabilmiştir. Görüleceği üzere akıllı ve zeki bir kadındır. Leylâ'nın aklını kullanmasına neredeyse hiç izin verilmemiştir. Leylâ kendi iradesiyle gelişmeyen olaylar karşısında bile utanmaktadır. Bu istemeyerek yaptığı evlilik için bile vicdan azabı çekmektedir:

Her ta'ne ki eylesen revâdur

Senden hacîlem yüzüm karadur (1962)

(Beni nasıl ayıplarsan ayıpla, hakkın var... Senden utanıyorum, yüzüm kara!)

Besdür mana çekdüğüm hacâlet

Şermendeligümdeki melâlet (1963)

(Çektiğim rezillik ve utanmanın bana verdiği üzüntü yeter!)

İnsanca yaşama onurundan, eşitlikten uzak kalan Leylâ yaşadıklarının farkındadır. İradesinin elinden alındığını, kendisinin bir mal gibi alıp satıldığını kendi eliyle yazdığı mektupta Mecnûn'a beyan eder:

Men gevherem özgeler hırîdâr

Mende degül ihtiyâr-ı bâzâr (1965)

(Ben inciyim; müşteri olan başkaları... Alım satım iradesi bende değil.)

Devrân ki meni mezâda saldı

Bilmem kim idi satan kim aldı (1966)

(Devran beni mezata koyduğunda; satan kimdi, alan kimdi bilmiyorum.)

Olsaydı menüm bir ihtiyârüm

Olmaz idi senden özge yârüm (1967)

(İradem benim elimde olsaydı, senden başka bir yârim olmazdı.)

Daha önce de bahsi geçtiğinde de belirtmiştik. Leylâ, insanî yapabilirliklerden biri olan Duygu yapabilirliğini yerine hayatı boyunca getirememiştir. İlk zamanlarda ağlamak istediğinde vücuduna zararlar veren Leylâ daha sonraları da buna benzer şekillerde duygularını dışa vurur:

Gâhî heves eylesem figâna

Evvel ana isterem behâne (1975)

(Ara sıra feryat figan etmeye heves etsem, önce bunun için bir bahane arıyorum.)

Leylâ bütün bu sıkıntıların arasında insanların kendisini ayıplaması ile de uğraşmaktadır. Mecnûn'un babası Leylâ'yı beğenmez, onun Nevfel ile İbn-i Selâm arasında gidip geldiğini ima eder. Halbuki aynı toplumun bir bireyi olarak kendisi bu konularda Leylâ'nın söz sahibi olmadığını bilmektedir. Yine de bir kadını suçlamak daha kolay gelmiştir:

Sen saydı olan huçeste şebbâz

Her lahza kılır bir elde pervâz (2082)

(Seni avlayan talihli şahin, her an bir başka elde kanat çırpıyor.)

Geh Nevfeldür mutî'-i fermân

Geh İbni Selâma mûnis-i cân (2083)

(Kâh Nevfel'in fermanına baş eğiyor; kâh İbni Selâm'ın can dostu oluyor.)

Mecnûn çevrelerince çılgın âşık olarak nam salarken Leylâ aşkını unutan bir kadın olarak bilinir. Kendini Mecnûn' a bile ispat etmek zorundadır:

Li'llahi'l-hamd yâr imişsen

Men istedüğümce var imişsen (2393)

(Allah'a şükrolsun ki sen dostummuşsun ve tam istediğim gibi biri imişsin.)

Ahdünde vefâ bulındı âhir

Şehdünde şifâ bulındı âhir (2394)

(Nihayet, sözünde durduğun anlaşıldı; balında şifa bulundu.)

Âşık der imiş mana halâyık

Görmen muna hem özümü lâyıık (2404)

(Bütün âlem bana âşık diyormuş; ben ise buna da kendimi lâyıık görmüyorum.)

Nussbaum'un on *Merkezi Yapabilirlik* 'lerinin dokuzuncu maddesi *Oyun*'dur. Oyun, insanın gülüp eğlenebilme hakkının olmasıdır. Leylâ kocası İbn-i Selâm öldükten sonra aslında sevinmiştir. Ondandır kurtulmuştur ve artık cinsel bir saldırı ihtimali ortadan kalkmıştır. İstemediği bir adamla yaşamak zorunda değildir. Fakat kocası ölmüş bir kadın olarak kendisinden istenen günlerce yas tutmasıdır:

Dehr İbni Selâmı kıldı pâ-mâl

Leylî öz evine döndü hoş-hâl (2465)

(Felek İbni Selâm'ı mahvedince, Leylâ sevinçli bir halde evine döndü...)

Leylâ yine duygularını saklar, iki yıl kocası için yas tutup ağlaması beklenmektedir. O da bu geleneği Mecnûn için ağlayarak yerine getirir:

Leylîni getürmege figâna

Ol vâkı'a oldı bir behâne (2446)

(Bu olay Leylâ'yı feryat ve figana getirmek için bir bahane oldu;)

Kim İbn-i Selâma rahmet-i Hak
Aşkum revîşine verdi revnak (2459)

(İbni Selâm'a Allah rahmet etsin; aşkımın gidişine hız verdi.)

Yapabilirlik Yaklaşımı'nın *bağlanma* ve *pratik akıl* maddelerine göre kişi kendine göre en iyi olanı seçebilme ve başkaları ile yaşayabilme hakkını sahip olmalıdır.³⁸ Leylâ kocası öldükten sonra kendisine kalması gereken evde kendi halinde yaşamak istese de böyle bir hakkı yoktur. Mal sahibi olmak ve bunu istediğince kullanmak özgürlüğünden de uzaktır. Nussbaum, *Çevresine Yönelik Denetim* maddesinde kişinin mal edinebilme ve herkesle eşit mülkiyet hakkına sahip olması gerektiğini savunur.³⁹ Leylâ kocasından bir mal kaldıysa bile bunu anlayamıyoruz, bunu kullanma özgürlüğüne sahip değildir. Yine çaresiz baba evine döner:

Bir niçe gün anda ağlayup zâr
Hem ata evine döndü nâ – çâr (2456)

(Bir nice gün orada ağlayıp sızlayarak, ardından çaresiz baba evine döndü.)

Çün ata evine döndü Leylî
Efgâna olup hemîşe meyli (2482)

(Leylâ babasının evine dönünce, daima feryat ve figana meyletti.)

Leylâ, hayatının neredeyse bütün imkanları elinden alınmış bir kadın olarak buna öyle inandırılmıştır ki böyle bir ortama doğduğu için her şey ona normal gelmektedir. Yıllarca istemediği bir adamla evli olan Leylâ tam artık özgür kaldığım da bile Mecnûn'a yaklaşamaz. Mecnûn'u görmek, ona gitmek, onun için bir namussuzluktur:

Nâmûsdan eylesem cüdâlıg
Mecnûn ile kılsam âşinâlıg (2521)

(Namustan ayrılarak Mecnûn ile dostluk kursam,)

Korhum bu ki ismet ola pâ-mâl
Fermâna muvâfik olmaya hâl (2522)

(Korkarım ki iffetim ayaklar altına düşer de hâlim emrine uygun olmaz.)

Leylâ, kendisine biçilen hayatı yaşamaktan mutlu değildir. İradesinin elinde olmadığını farkındadır. İnsana yakışır, eşit bir hayat sürememektedir. Fakat bu hayatı değiştirmek için de hiçbir şey yapmaz. Kendisindeki bu hâli hayvanlara benzetmektedir:

Nâlân gam-ı aşk-ı yârdansen
Sen dahi bizüm katârdansen (2555)

(Sevgili aşkının gamı ile inliyorsun... Sen de bizim kafiledensin.)

---

38 Martha Craven Nussbaum, *Yapabilirlikler Yaratmak: İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı*, s. 50.

39 *Age.*, s. 51.

Men kimi yoh elde ihtiyârun

Bir özge elindedür mehârun (2556)

(Ben gibi senin de iraden elde değil; yuların bir başkasının elindedir.)

Leylâ yıllar sonra bir kez Mecnûn'u görmek istediğinde bile kendi gayreti ile bunu başaramaz. Onu görmek ister fakat buna cesaret edemez. Ancak kaybolduğunda şans eseri Mecnûn'u görür:

Bî-hûşlığında düşdi ol nûr

Hem-râhı olan gürûhdan dûr (2561)

(O nur (gibi güzel Leylâ) kendinden geçişi esnasında yol arkadaşlarından ayrı düştü.)

Ol nev' idi zulmet-i şeb-i târ

Kim olmadı sârbân haberdâr (2562)

(Gecenin karanlığı o derece koyu idi ki, kervan başı (Leylâ'nın kayboluşundan) haberdar olmadı.)

Leylâ'nın kendi iradesiyle yapmak istediği tek şey canı pahasına da olsa Mecnûn ile birlikte olmayı istemek ve teklif etmek olur. Bu da Yapabilirlik Yaklaşımı'nın ilk maddesi olan *Yaşam* yani insanın ömrünün sonuna kadar yaşayabilmesi maddesinin tehlikeye girmesi demektir. Kendi iradesini ortaya koymasının sonucu bu kadar büyüktür:

Ey dil ki ederdün âh ü nâle

Dâim nigerân olup visâle (2631)

(Ey gönlüm! Her an kavuşmayı gözleyerek ah ve feryat ediyordun...)

Yetdün ana gel çih imdi tenden

Get yâra kes ihtilâtı menden (2636)

(Ona kavuştun; gel çık şimdi tenden! Sevgiliye git, benden bağımlı kes!)

Dil nezr-i visâl-i kâmetündür

V'er cânım ise emânetün al (2671)

(Gönlüm, sana kavuşma (yoluna) adanmış (bir kurban); canım ise emanetindir...)

Leylâ, Mecnûn'un kendisinden geçtiğini anlayınca bu aşktan vazgeçer. Mecnûn ile görülmekten korktuğu için devesini sürerek oradan kaçmıştır:

Ol hâlete vâkıf olmadan gayr

Depretdi cemâzse-i sebük-seyr (2781)

(Leylâ, Mecnûn'la buluşup konuştuğunu bu yabancı öğrenmesin diye, altındaki hızlı koşan deveyi mahmuzladı.)

Yıllarca neredeyse bütün *Yapabilirlik*'lerden mahrum edilen Leylâ, ömrünün sona erdiğini anladığı sıralarda annesine bütün duygularını söyler. Yıllarca susmaya zorlanan ve elinden her

imkânı alınan Leylâ, çağının erkekleri ile kıyaslandığında hiç eşit ve insan onuruna uygun bir hayat yaşamamıştır:

Gam gizlemek ile câna yetdüm

Tâ mümkün idi tahammül etdüm (2868)

(Gamlarımı gizleyerek canımdan bezdim. Buna dayanabileceğim kadar dayandım.)

Hâlâ ki mukarrer oldu getmek

Farz oldu bu sırrı zâhir etmek (2869)

(Şimdi de artık yolculuk günü geldi ve bu sırrı açıklamak farz oldu.)

Bu dünyada insanlar yüzünden mutluluğa kavuşamadığının farkında olan Leylâ artık yapmak istediklerini yapamayacağını farkındadır. Ölüm onun için bir kurtuluştur:

Gel kâm-ı dil ile olalum yâr

Bir yerde ki yohdur anda agyâr (2895)

(Gel, yabancıların bulunmadığı bir yerde gönlümüzce dost olalım!)

Hoş menzil-i emne bulmuşem râh

Bî-ta'ne-i dûst ü cevri bed-hâh (2897)

(Dostların ayıplamasından ve kötü niyetli düşmanların sataşmalarından uzak, hoş bir menzile yol bulmuşum;)

Sonuç

Martha C. Nussbaum'un ortaya koyduğu *Yapabilirlikler Yaklaşımı* insanın sadece insan olduğu için insan onuruna uygun ve eşit bir hayat yaşamasını temel alır. Günümüzde ortaya çıkmış bir yaklaşım olmakla birlikte tarihi çok eskiye dayanmaktadır. Kitabında da Nussbaum, bu çalışmasının sadece günümüzde değil tarih boyunca geçerli olduğunu belirtmiştir. Biz de tarihi belli olmayan çok eski bir Arap aşk hikayesi ve Türk edebiyatının en sevilen mesnevisi olan *Leylâ ve Mecnûn*'da Leylâ'yı temel alarak onun yapabildiklerini ve yapamadıklarını ve bir erkek karakter olan Mecnûn ile kıyaslandığında ne kadar eşit bir hayat yaşadığını ortaya koymaya çalıştık.

Görölmüştür ki Leylâ; neredeyse tüm yapabilirliklerden uzak, eğitim gibi çok temel bir imkândan mahrum edilmiş ve hatta bir mal gibi görülen kendisine hiç fikri sorulmadan alınan satılan bir insandır. Leylâ, kendi tarihinin ve kendi coğrafyasının kadınlarını temsil eder. Leylâ'nın çevresindeki diğer tüm kadınlar gibi hakları elinden alınmıştır. Kendisinden ev işleri, çocuk sahibi olmak ve dikiş – nakış gibi sadece kadınların yapabileceğine inanılan ve basit görülen işler dışında bir şey beklenmemektedir. Nussbaum, kadınların sadece kendi hayatlarına değil çevrelerine de müdahale edebilmeleri gerektiğine inanır. Kısıtlanmış ve hayatına dair bir iradesi bulunmayan Leylâ da çevre ve sosyal hayata dair konulardan uzaktır. Hatta bunları düşünmeye

fırsatı bile yoktur. Kendisine dair hiçbir hobisi olmayan, yeteneği varsa bunu keşfetmesine bile fırsat verilmeyen bir kadındır. Üstelik ailesinin ekonomik koşulları ya da evlendiğinde kocasının ekonomik koşulları kötü değildir. Nussbaum'un belirttiği gibi sadece ekonomik olarak güçlü olmak bütün yapabilirliklere sahip olmak demek değildir. Leylâ bunun en önemli göstergesidir. Leylâ her zaman başında babası ya da kocası olması gerektiği düşünülen bir kadın olduğu için ekonomik bir özgürlüğünün olmadığı da ortadadır.

Sonuç olarak, yüzyıllardır devam eden kadınların imkanlarını elinden alınması ve eşit bir hayattan uzak tutulması edebî eserlerimizde de karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Nussbaum'un belirttiği gibi dünyanın neresinde olursa olsun, hangi zamanda yaşarsa yaşasın insanların ortak sorunlara sahip olduğu gerçeğini bize bir kere daha hatırlatmaktadır.

KAYNAKÇA

- Çetinkaya, Ülkü, “Divan Edebiyatında Kadına Genel Bakış”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol III/4, (Summer, 2008), s. 279-334.
- Dağ, Umut, *Martha Nussbaum’un Adalet Anlayışı: Yapabilirlik Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2021.
- Doğan, Muhammet Nur, *Fuzulî, Leylâ ve Mecnun*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Durğun, Serpil, *Rawls ve Okin Üzerinden Aile Kurumunu Yeniden Düşünmek*, Çizgi Yayınevi, Konya 2019.
- Durmuş, İsmail, “Leylâ vü Mecnûn”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara (2003), s. 159-160.
- Erkızan, Hatice Nur, “Doğal Kölelik, Kadın ve Özne Olma”, *Aristoteles Yazıları*, Sentez Yayıncılık, Bursa 2012, s. 23-33.
- _____, “Nussbaum’da Cinsiyet ve Sosyal Adalet Üzerine”, *Aristoteles’ten Nussbaum’a İnsan*, Sentez Yayıncılık, Bursa 2012, s. 129-135.
- Güven, Ebru, *Martha C. Nussbaum’un Olanaklar Yaklaşımı ve Cinsiyet Üzerine*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2018.
- Kaynak, A. Furkan, “Martha C. Nussbaum’un Duygu Teorisinden Hareketle Yargılamada Empati ve Sempatî Kavramlarının Rolü”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12, (2021), s. 165-181.
- Mill, Stuart John, *Kadınların Özgürleşmesi*, çev. Damla B. Aksel, Pinhan Yayınları, 2019.
- Nussbaum, Craven *Martha, Yapabilirlikler Yaratmak: İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, 2018.
- Nussbaum, Craven Martha, Sen, Amartya, *The Quality of Life*, Clarendon Press, 1993.
- Öngen Köse, Çağıl, *Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği, Yapabilirlik ve Yapabilirlikten Yoksunluk: Sosyal Politikaya Yansımaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.
- Pala, İskender, “Leylâ ve Mecnûn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara (2003), s. 162-164.
- Sen, Amartya, *Özgürlükle Kalkınma*, çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, 2004.
- Yıldırım alp, Sinem, Özdemir, Akın, “Yapabilirlikten Yoksunluk Bağlamında Türkiye’de Kadın Yoksulluğu”, *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, II, (2013), s. 50-88.

AN EVALUATION OF LEYLÂ IN *LEYLÂ VE MECNÛN* IN LIGHT OF NUSSBAUM'S *CAPABILITIES APPROACH*

Kadriye HAYIR*

Martha C. Nussbaum stands as a prominent philosopher of the 21st century, recognized for her extensive contributions not only to philosophy but also to a wide range disciplines, including psychology, anthropology, political science, and law. Nussbaum has significantly advanced the field of economics by expanding upon Amartya Sen's development theory. She has conducted empirical research and introduced the Capabilities Approach, a philosophical framework that emphasizes a person's right to lead a life in accordance with human dignity.

Central to Nussbaum's approach is her steadfast opposition to inequalities and injustices, a perspective that was reinforced during her research in India, where she observed significant gender disparities disadvantaging women in comparison to men. These disparities were found to hinder women's access to ten fundamental capabilities. Nussbaum's approach draws inspiration from the philosophical underpinnings of Aristotle's human philosophy and is influenced by the ideas of notable philosophers such as Aristotle himself, Amartya Sen and John Stuart Mill.

To grasp Nussbaum's Capabilities Approach correctly, it is essential to have a solid understanding of her fundamental philosophy regarding humanity. Nussbaum's perspective emphasizes that 'human' is not a predicate of anything; rather, it constitutes the essence of existence itself and, therefore, deserves respect and the opportunity for a good life. From this viewpoint, throughout history, women have often been portrayed as inferior and relegated to the background compared to men. According to Nussbaum, all human beings are inherently equal. To live in a manner consistent with human dignity, individuals should possess the ten central capabilities she has identified. Each of these capabilities is intrinsically valuable, with none being superior to the others. People have the right to demand these capabilities when they are lacking, and it is the responsibility of the state to protect these rights; Life, Bodily Health, Bodily Integrity, Senses-Imagination and Thought, Emotions, Practical Reason, Affiliation, Relationship with Other Species, Play, and Control Over One's Environment. Nussbaum asserts that these capabilities, each possessing equal importance, are universal in nature. She argues against cultural relativism and maintains that objective and universal norms should be used to oppose any inequalities and injustices that may exist in various cultures.

---

* Dr., Aydın Adnan Menderes University Faculty of Humanities and Social Sciences Department of Turkish Language and Literature, kadriye.alkan@adu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3526-0625

Throughout history, one of the most unjustified and groundless claims has been the false belief that women lack intelligence. Women have been unfairly depicted as thoughtless and overly emotional when compared to men, unjustly marginalized and portrayed as irrational. The pursuit of knowledge empowers individuals, and women's capacity for knowledge, critical thinking, and determination has at times unnerved certain segments of society. Consequently, there have been concerted efforts to exclude women from public spaces and deny them access to education.

Leylâ, the protagonist in this timeless tale that has been cherished for centuries, holds a special place because she serves as a symbol for the women in her society. Leylâ is a woman whose will has been taken away from her and cannot intervene in her own life. Among Martha C. Nussbaum's ten central capabilities, Leylâ can only fully realize one: Life. Leylâ is subjected to the initial punishment for the love she shares with Mecnun. Her education is abruptly terminated at a young age simply because she is in love and loved in return. She is denied the opportunity to go to school ever again. In many aspects of her life, Leylâ is unable to exercise 'Practical Reason', the sixth capability in the Capabilities Approach, which involves the ability to understand and make choices that are in one's best interest. For years, women have been falsely convinced that their competence is limited to domestic chores. Leylâ's mother, acting out of societal expectations and fear of her father, directs Leylâ to stay at home and engage in sewing and embroidery. Leylâ is never asked for her input, and her family makes all major decisions on her behalf. She is married off to a man she does not desire, and she lacks the means to divorce him. Leylâ's "Bodily Integrity," the third capability in the Capabilities Approach, is constantly at risk as she lives in fear of potential sexual assault. According to Nussbaum's philosophy, individuals should have the ability to acquire property and possess equal ownership rights. Even though Leylâ inherits her deceased husband's substantial wealth, she is not free to utilize it. Throughout her life, Leylâ never experiences fairness or equality compared to the men of her time. In fact, shortly before her death, she confides in her mother about all the unspoken hardships she endured. She views death as a form of liberation from her struggles.

In conclusion, the Capabilities Approach articulated by Martha C. Nussbaum is a modern framework with its roots tracing back to Aristotle's philosophy on humanity. We have explored this approach in the context of a literary work, specifically Leylâ and Mecnun, one of the most beloved narratives in Turkish literature, focusing on the character of Leylâ. It becomes evident that Leylâ is deprived of nearly all capabilities when compared to Mecnun, effectively representing the women of her society. Leylâ, treated as a commodity, is denied even basic opportunities such as education, social engagement, public rights, and recreation. Instead, she is confined to roles traditionally deemed suitable only for women, such as housework, child-rearing, or sewing and embroidery. Despite her family's affluence and her husband's wealth, she is not afforded the opportunity to utilize these resources and cultivate her own capabilities. Her father's wealth, as highlighted by Amartya Sen, does not equate to having all the necessary capabilities. Women are often expected to rely on men for support.

All of these instances underscore the fact that the deprivation of opportunities and the experience of inequality by women, which have persisted for centuries, are not limited to reality but also manifest in literary works. It is a poignant reminder that some common challenges faced by humanity remain unchanged even as centuries pass.

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'Yİ ETKİLEYEN BİR KRİZ: ABD İSTİHBARAT UÇAĞININ DÜŞÜRÜLMESİ (1 MAYIS 1960)

A CRISIS AFFECTING TURKEY DURING THE COLD WAR: THE DOWNING
OF A US INTELLIGENCE PLANE (MAY 1, 1960)

Selim HÜSEM*

Öz

İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) yüksek irtifa hava keşfi alanında ihtiyacını karşılamak için Lockheed tarafından CL-282 model bir uçak tasarlanmıştır. U-2 olarak bilinen bu proje başlangıçta ABD Hava Kuvvetleri (USAF) tarafından kabul görmemişti. Ancak dönemin ABD Başkanı Eisenhower'ın da desteği ile Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA) projenin yürütücüsü olmayı kabul etmişti. Özel kamera ve elektronik ekipmanları ile donatılan U-2 uçaklarının temel görevi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) stratejik askerî tesislerini gözetlemektir. İlk müfrezesi Almanya'da kurulan bu uçakların en bilinen faaliyetleri ise Türkiye'den Adana'daki İncirlik Hava Üssü'nden gerçekleştirilen uçaklarla gerçekleştirilmiştir. Adana'daki U-2 birimi olan Müfrez B Pakistan'ın Peşaver, Norveç'in Bodo üslerini de kullanmaktaydı. U-2 için hazırlanan plana Grand Slam Operasyonu adı verildi. Bu operasyon SSCB topraklarını boydan boya geçecek ilk istihbarat uçuşuydu. Bu tarihi uçuş için deneyimli pilotlardan Francis Gary Powers seçilmiştir. Ancak Powers'ın pilotu olduğu U-2'nin SSCB sınırları içerisinde düşürülmesi operasyonu planlanmayan bir noktaya taşıdı. Pilotun sağ olarak Sovyetler tarafından ele geçirilmesi, yönetilmesi zor bir krize sebep oldu. SSCB, hadisenin ardından ABD ile birlikte onun müttefiklerini de sorumlu tuttu. Bu yönüyle kriz Türkiye'nin de müdahil olduğu uluslararası bir boyut kazandı. SSCB'nin Birleşmiş Milletler (BM) gündemine getirdiği bu olay Türkiye'de konuşlu U-2 müfrezesinin geri çekilmesine neden oldu. Soğuk Savaş'ın dikkat çeken diplomatik krizlerinden olan U-2 hadisesini inceleyen bu çalışmada; tarafların resmî kayıtları, dönemin basını, pilotun hatıraları ve U-2 programı üzerine yapılmış özel çalışmalardan yararlanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İstihbarat, casusluk, kriz, diplomasi, Soğuk Savaş

Abstract

After World War II, an aircraft model CL-282 was designed by Lockheed for the United States of America's (USA) need for high-altitude aerial reconnaissance. This Project, also known as U-2, was not approved by the US Air Force (USAF) in the first place. However, the Central Intelligence Agency (CIA) agreed to be the project coordinator, with the support of then-US President Eisenhower. The primary mission of the U-2 aircraft, rigged with specific cameras and electronic devices, was to spy on the strategic

* Araştırma Görevlisi, Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, selim.husem@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8328-0276

military establishments of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). The most well-known activities of these aircraft, whose first detachments were established in Germany, were carried out with the flights taken off from İncirlik Air Base in Adana, Türkiye. Detachment B, a unit of U-2 in Adana, used the Peşaver of Pakistan and Bodo of Norway Air Bases. The plan, designed for U-2, was named Operation Grand Slam. This operation was the first intelligence flight to cross over the USSR territory. Francis Gary Powers, an experienced pilot, was chosen for this historic flight. However, shooting down the Powers' U-2 in the USSR territory took the operation to an unplanned point. The capture of the pilot alive by the Soviets caused a crisis so difficult to manage. USSR held the USA and her allies responsible. In this respect, this crisis took on an international dimension Türkiye got involved as well. Being a current issue of the United Nations (UN) with the effort of the USSR, this incident caused U-2 detachments stationed in Türkiye to be removed. This article, analyzing the U-2 incident, one of the significant diplomatic crises of the Cold War, used the official records of the parties, the press of that period, memoirs of the pilot, and specific studies on the U-2 program.

Keywords: Intelligence, espionage, crisis, diplomacy, Cold War

Giriş

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin dış politikası Avrupa'nın yeniden inşası ve komünizmin yayılmaması üzerine kurulmuştu. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) savaşın ardından Doğu Avrupa'ya kendi rejimini yerleştirerek kapalı bir coğrafya inşa etmişti. Demir Perde olarak nitelendirilen bu coğrafya, ABD'nin güvenlik politikalarında birinci tehditti. Birleşik Devletler'in endişesinin en önemli nedeni bu coğrafyadaki askerî gelişmelerin yeterince takip edilememesi ve ulaşılan yeteneklerin bilinmemesiydi.

ABD, bu dönemde insan istihbaratının oldukça zorlaştığı Sovyet coğrafyasından istediği bilgilere erişebilmek için teknolojik istihbarat yöntemlerini denemeye karar verdi. ABD Donanması ve Hava Kuvvetleri, İkinci Dünya Savaşı'nda elde ettikleri deneyimle özel ekipman taşıyan uçakları SSCB topraklarında hava fotoğrafları çekmek üzere kullanmaya başladı. Bu faaliyette kullanılan RB-29 uçaklarıyla istenilen verimin elde edilememesi¹ üzerine ABD Hava Kuvvetleri (USAF) proje arayışına girdi. Söz konusu arayış sırasında uçak üreticilerinden teklifler alındı. Teklif veren üreticilerden Lockheed'in önerdiği CL-282 modeli askerî yetkililer tarafından reddedilirken sivil bürokratların çabaları sonucu CIA'nın önüne getirildi. Başkan Eisenhower'ın da onayını alan CL-282 model uçağa entegre edilen donanımla oluşturulan U-2'ler bu şekilde kısa sürede hazırlandı.²

USAF ve CIA tarafından sorumluluk paylaşımıyla yürütülen projenin uygulama safhası için bölgeler dikkatlice seçildi. Uçakların önce İngiltere topraklarına konuşlandırılması istenmişse de bundan kısa sürede vazgeçildi. Bununla birlikte ilk U-2 görev gücü *Müfrez A* önce İngiltere'ye

1 1950'lerin başında birkaç RB-29 Sovyetler tarafından tespit edilmiştir. Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, *The Central Intelligence Agency and Overhead Reconnaissance – The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, History Staff Central Intelligence Agency, Washington D.C. 1992, s. 3-4.

2 ABD'de CL-282 model uçağın kabul edilmesi ve geliştirilmesine dair süreç hakkında geniş bilgi için bk: Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 1-39.

yerleştirilmiş olsa da kısa süre sonra Almanya'ya taşınmıştı.³ Yaklaşık bir yıl sonra da ikinci görev grubunun konuşlandırılması için Türkiye'de, Adana'daki İncirlik Üssü seçildi. Mısır'da yaşanan Süveyş Krizi ile bu konuşlandırmanın önemi daha da arttı. Türkiye'de oluşturulan ve *Müfrez B* şeklinde isimlendirilen U-2 görev grubunun SSCB toprakları üzerindeki faaliyet alanının genişletilmesini planlayan ABD zaman içerisinde Pakistan ve Norveç'i de programa kattı. Almanya'daki görev grubunun istenilen verimlilikte faaliyet gerçekleştirememesi üzerine Türkiye merkezli birim projenin merkezi hâline geldi.⁴

Grand Slam Operasyonu ve U-2 Krizi, ABD-Sovyet ilişkilerinde bir istihbarat faaliyetinin diplomatik krize dönüşmesidir. Soğuk Savaş dönemine dair çoğu çalışmada buradaki krizden özetle bahsedilmektedir. 1962'deki Küba Füze Krizi'nin öncüsü olarak değerlendirilen bu krizde sadece ABD-SSCB gerilimine dikkat çekilmektedir. Ancak krizi ortaya çıkaran U-2 uçuşuna ve olayın merkezindeki proje personeline yeterince değinilmemektedir. Şüphesiz yaşanan diplomatik krize tarafların yaklaşımlarının anlaşılabilmesi için hadisenin olay örgüsünün ve detaylarının bilinmesi önemlidir. Bu çalışmada operasyon ve kriz aşamalarıyla ele alınmakta, SSCB üzerindeki uçuşların amacı, yöntemi ve bu uçuşu gerçekleştiren personelin yaşadığı olumsuzluk karşısında sergilediği tavır ve davranış şekli üzerinde durulmaktadır. Amacımız, tarihin bu en önemli istihbarat operasyonlarından birisini yabancı kaynaklar ve Türkiye'deki yansımalarını da gazete haberleri üzerinden inceleyip değerlendirebilmektir.

1. SSCB'nin Füze Programı ve Grand Slam Operasyonu'na Giden Yol

Yüksek irtifa foto-keşif projelerinin ortaya çıktığı andan itibaren temel amacı barış dönemi istihbarat kaynaklarının geliştirilmesiydi. Programın başlangıcında Doğu Avrupa ve SSCB'nin batı sınırlarında yaşanan diplomatik sorunlar karşısında Başkan Eisenhower'ın hassasiyeti Müfrez A'nın hareketliliğini kısıtlarken Akdeniz ve Ortadoğu krizlerindeki aktif kullanımı ve verimli sonuçları ile Müfrez B programın merkezine oturmuştu. Adana İncirlik Üssü'nde konuşlandırılan bu birim, SSCB üzerinde gerçekleştirilen üst uçuşları için kullanılan en önemli birlik hâline gelmişti.

SSCB'nin 1957 yılında hızlandırdığı ve 1958'de önemli ölçüde mesafe sağladığı füze programı ABD'yi endişelendirmekteydi. Aynı dönemde Sovyetlerin kullandığı SAM karadan havaya füzeler pilotlar için endişe kaynağı olmuştu. İrtifaları nedeniyle MIG uçakları tarafından tehdit edilemeyen U-2 pilotları için SAM füzelerini engelleyici bir ekipman uçaklara eklenmişti. *Granger*⁵ adı verilen bu cihaz radar kilitleri ve güdümlü füze kullanımına karşı yanıltıcı sinyaller

3 Chris Pocock, *50 Years of the U-2 The Complete Illustrated History of the "Dragon Lady"*, A Schiffer Military History Book, China 2005, s. 36.

4 G. W. Pedlow, D. E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 112-133.

5 Granger Kutusu avcı radarı tarafından üretilen konik tarama sinyallerini tekrarlayan ve onu 180 derece faz dışı döndüren aldatıcı teknikler kullanan bir radar bozucuydu. Chris Pocock, *50 Years of the U-2 The Complete Illustrated History of the "Dragon Lady"*, s. 89.

gönderecekti.⁶ Şubat 1959'da Sovyet Komünist Parti Kongresi açılışında Kruşçev kıtalararası balistik roketlerin seri üretiminin organize edildiğinden bahsetti. Bir süre sonra da Savunma Bakanı ordunun kıtalararası ve kıtasal uzun, orta, kısa menzilli roketlerle donatıldığını anlatırken bunlarla istenilen bir noktanın vurulabileceğini söyledi.⁷ Elbette bu açıklamalar ABD ile sürdürülen yarışın propaganda adımlarının parçasıydı.

SSCB'nin füze programı karşısında Birleşik Devletler'de foto-keşif operasyonları için bir tartışma başladı. Başkan Eisenhower ABD'li yetkililerin baskısı karşısında Sovyetler üzerinde üst uçuşları yapılması taleplerine onay vermekte direnmekteydi. Başkan, SSCB toprakları üzerinde olmaması şartıyla 1959 Haziran'ında kısmi bir onay verdi. 9-18 Haziran 1959'da gerçekleşen Hot Shop Operasyonu'nda bir CIA U-2'si ile birlikte bir de USAF'ın benzer amaçla kullandığı RB-57D Sovyet-İran sınırında uçuş gerçekleştirdi.⁸

Sovyetlerin Turtam'daki (Töretam) etkinliği Eisenhower'ın yeni üst uçuşu görevi için ikna edilmesinde tetikleyici bir etken oldu. 7 Temmuz 1959 tarihinde Dulles ve Bissell tarafından sunulan Touchdown Operasyonu adlı plan uyarınca Peşaver kalkışlı U-2 Töretam'ın üzerinden uçuş yapacaktı. Uçuş Sverdlovsk üzerinden Afganistan yönüne devamla Sovyet sınırından ayrılıp İran'da uygun görülen bir bölgeye inişle tamamlanacaktı. Müfrez B Komutanı Albay Stan Beerli ve icra subayı John Parangosky bir C47 ile İran üzerinde uçuş yaparak uygun iniş alanı aradı. Bu iş için tam uygun olmasa da Zahedan yakınlarında bir pist seçildi. Güneyden Sovyet sınırına farklı noktalardan giriş çıkış fikri Başkan Eisenhower tarafından da beğenildi.⁹ Başkan SSCB topraklarında U-2 faaliyetlerine izni ise 8 Temmuz 1959'da verdi. 9 Temmuz'da son SSCB uçuşundan 16 ay sonra ilk defa B kamera sistemine sahip bir U-2 uçağı Peşaver'den kalkarak Touchdown Operasyonu'nu icra etmek üzere Uralların üzerinden izleme yaptı.¹⁰ Pilot Marty Knutson tarafından icra edilen 4125 görev kodlu operasyonda 9 saat 10 dakika boyunca uçuş gerçekleştirildi.¹¹ Başarılı görev neticesinde Tyuratam bölgesinde Rus tesislerinin oldukça genişletildiği anlaşıldı. Ancak Eisenhower, Kruşçev'in Eylül 1959'daki ABD ziyareti öncesi bir kriz yaşamamak için ek uçuş izinleri vermeye yanaşmamaktaydı. Eisenhower yılın geri kalanında yalnızca Sovyet sınır hattında gerçekleştirilecek elektronik istihbarat görevlerine müsaade ediyordu. Diğer taraftan İngiltere Başbakanı Harold Macmillian'ın talimatıyla 6 Aralık 1959'da Müfrez B'de görevli RAF pilotları tarafından kullanılan U-2'lerle High Wire Operasyonu icra edildi.¹² Bu operasyonun dikkat çekici noktası uçakların Peşaver'den kalkması ve görev sonunda Adana'ya inmesiydi. Anlaşıldığı kadarıyla Müfrez B Peşaver, Adana ve Bodo hava üslerini görevin kapsama alanına göre kullanmaktaydı.

6 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight The U-2 SPY Pilot Tells His Story For The First Time*, United States of America 1970, s. 66-67.

7 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs*, 1954-1974, s. 159-160.

8 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs*, 1954-1974, s. 162.

9 Chris Pocock, *50 Years of the U-2*, s. 87.

10 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs*, 1954-1974, s. 163.

11 Chris Pocock, *50 Years of the U-2*, s. 87-88.

12 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs*, 1954-1974, s. 163-164.

1958'in sonları ve 1959 yılında uçuş hareketliliğinde kayda değer bir azalma vardı. Müfrez B pilotları bu süreci sınır gözetlemeleri ve özel görev ile geçirmişlerdi.¹³ Ocak 1960'da ABD Senato'sunda CIA Direktörü Allen Dulles başta olmak üzere U-2 programı yöneticileri ağır eleştiri altında kaldılar. Senato'daki tartışmalar Dulles'in U-2 programının uygulanması konusundaki ısrarının artmasına sebep oldu. 5 Şubat 1960'da Müfrez B'nin İngiliz pilotlarından birisi tarafından gerçekleştirilen görevde Tyrutam Füze Test Alanı üzerinden Kazan'a yönelen U-2, burada geliştirilen Sovyet bombardıman uçağını keşfetti. Dulles'in ısrarı ve Sovyetlerin artan hareketliliği neticesinde Mart 1960'da Başkan Eisenhower U-2 görevleri için kısıtlı bir izin vermeyi kabullendi. Dulles'e göre Sovyet füze sistemleri hakkında temel bilgi edinmenin en iyi yolu U-2'lerdi. Başkanın bu husustaki kısıtlamalarından rahatsız olan Dulles, 1 Mart 1960'da Ulusal Güvenlik Konseyi'ne bu hususta bir muhtıra gönderdi. Neticede Eisenhower, mart ayı bitiminden önce SSCB üzerinde foto-keşif uçuşuna izin verdi. Ancak bazı mücbir durumlar nedeniyle bu sürede uçuş yapılamadı ve süre 10 Nisan 1960'a kadar uzatılmıştı.¹⁴ Bu gecikmenin temel sebebi Pakistan Hükümeti'nden Peşaver'in kullanımı için izin alma süreciydi. Eisenhower, 10 Nisan sonrasında 19 Nisan'a kadar ikinci üst uçuş için izin verdi. Oslo'daki CIA İstasyon Şefi, 1 Nisan'da Norveç İstihbarat Şefi Wilhelm Evang'a müracaat ederek Andoya üssünü kullanmak üzere üst uçuşu için izin istedi. NATO tatbikatı ile meşgul olan Norveç, uçuş için 19 Nisan'a kadar erteleme talep etti. Ayrıca güvenlik nedenlerinden dolayı Andoya yerine Bodo'nun kullanılmasını önerdi.¹⁵

Nisan 1960'ta gerçekleştirilmesi planlanan uçuşlar için prosedür değişikliği de yapıldı. Görev yapacak pilot ile birlikte bir yedek pilotun hazırlanması öngörülen bazı ihtimallerin neticesiydi. Bu noktada iki durum akla gelmektedir. Birincisi asıl pilotun sağlık başta olmak üzere herhangi bir sebeple uçuşa elverişsiz hâle gelmesi durumunda yedek pilotun görevlendirilmesiydi. İkincisi ise uçuşa iki U-2'nin çıkararak birinci uçağın Sovyet radarlarının dikkatini çekmesinin amaçlanmasıydı. Gerçekçi ve hayatın olağan akışına uygun olan birinci seçenektir. Bu yüzden ikinci ihtimal hiçbir zaman hayata geçmedi. Çünkü Rus radarları aynı anda birden fazla uçağı izleyebilmektedirler. Pilot Francis Gary Powers hatıralarında, Nisan 1960 uçuşlarının brifinglerinden bahsederken Rusya üzerinde düşmeleri durumunda kendilerine orada temasa geçilecek isim ve adres verilip verilemeyeceğini sorduğunu anlatmaktaydı. Ancak olumsuz yanıt aldığını aktaran Powers, ardından aldıkları hayatta kalma eğitiminden bahsetmekteydi. Bu eğitim için birkaç gruba ayrılarak paraşütle çeşitli bölgelere bırakıldıklarını, toplanma alanına minimum yiyecek ve malzeme ile ulaşmaya çalıştıklarını anlatan Powers, bu eğitimin de faydalı olmadığına vurgu yapmaktaydı.¹⁶

Norveç'le temaslar sürerken Peşaver'deki konuşlandırma tamamlanmıştı. Uçuşu Bob Ericson gerçekleştirecek herhangi bir aksilikte yedek pilot olarak Francis Gary Powers hazır

13 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight...*, s. 69.

14 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 165-168.

15 Chris Pocock, *50 Years of the U-2*, s. 99.

16 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 70-71.

bulunacaktı. 4155 görev kodu ile 9 Nisan 1960 tarihinde başlayan uçuş sırasında Albay Yuri Votincev'in yeniden canlandığı Türkistan Hava Savunma Kolordusu tarafından kayda değer önleme girişimleri yapıldığı belirlendi. SSCB güçleri U-2 uçuşuna karşı MIG-19 ve Su-9 uçakları ve SA-2 sistemlerini kullandılar. Bu önleme faaliyeti sırasında bir Su-9 ilk defa U-2 uçağına yaklaşmayı başardı. Bir MIG-19 ise Sverdlovsk üzerinde düşerek pilotunun ölümüne sebep oldu. MIG'ler Ericson'un yönettiği U-2'yi İran'a kadar takip etmeyi bırakmadılar.¹⁷ Başkanın tanıdığı sürenin bitiminden bir gün önce yapılan U-2 uçuşuyla Sovyet radarları ve füze sistemlerinden başarıyla resim alındı. SSCB bu durum karşısında bilinen U-2 hedeflerinin yakınına konmak üzere yüksek irtifa uçaksavar füzesi geliştirmeye çalışmaktaydı. 9 Nisan 1960 tarihli görevin öne çıkan bir yanı da uçuşun Sovyetler tarafından takip edilmesi dolayısıyla Pakistan hattından yapılan kalkışların riskli hâle geldiğinin görülmesiydi.

9 Nisan günü icra edilen görevin SSCB tarafından takip edilmesine rağmen diplomatik açıdan protesto edilmemesi Başkan Eisenhower'ın bir uçuş için daha izin vermesini sağlamıştı. Başkan, gerçekleştirilecek operasyonda hedef belirleme işini CIA uzmanlarına bırakırken istihbaratın önünde üç alternatif oluştu. Bunlardan birincisi Tyuratam ve Vladimirovka üzerinden yapılacak Sun Spot Operasyonu idi. SSCB'nin 1959 sonbaharından itibaren bu alanda füze fırlatma tesisi inşa ettiği ve füze test alanı olarak kullandığı bu coğrafya uçuş için düşünüldü. İkinci seçenek Grönland'da bulunan Thule USAF üssünden kalkışla Plyarni, Ural Dağları ve Kollar'a giden demiryolunu takiben Novaya Zemlya üzerinden gerçekleştirilecek uçuştur. Time Step Operasyonu adı verilen bu planın inişi ise Norveç'in kuzeydoğusundaki Bodo veya Andoya üsleri olacaktı. Masadaki üçüncü plan, Grand Slam olarak adlandırılan ve tek bir uçuşta SSCB topraklarının geçilmesine dayanan görevdi. Daha önce icra edilen görevlerde, Sovyetler Birliği'nin topraklarına girildikten sonra belirli bir süre uçuşun ardından çıkılmaktaydı. Ancak Grand Slam Operasyonu ile SSCB'nin güneyinden kuzeye geçilerek Peşaver'den Bodo'ya uçulması hedeflenmişti. Öngörülen planların Norveç'in Bodo üssünü kullanmayı gerekli kıldığı tarihlerde buranın NATO tatbikatına dâhil olan bölge olması dolayısıyla Bissell, 19 Nisan öncesinde uçuş yapılamayacağını Başkan'a bildirdi. Tatbikatın ardından hava durumu nedeniyle yine uçuş mümkün olamadı. Bissell, bu gerekçeyle Başkan'dan süre isterken General Goodpaster ile talimatını ileten Eisenhower, 1 Mayıs'tan önce uçuşun gerçekleştirilmesini istedi.¹⁸

Grand Slam Operasyonu için en büyük tehdit Sovyet SAM teknolojisiydi. Bu sebeple U-2'nin proje karargâhı USAF'ın Hava Teknik İstihbarat Merkezi'nden (ATIC) SSCB'nin yüksek irtifa foto-keşif uçakları karşısındaki yeteneklerine dair değerlendirme istendi. 14 Mart 1960 tarihinde Albay Bill Burke'nin hazırladığı rapora göre SAM sistemlerinden 70.000 fitte başarılı önleme faaliyeti gerçekleştirme olasılığı vardı. SA-2 karadan havaya füze sistemini büyük şehirler ve askerî tesislerin etrafına konuşlandıran SSCB, 110 mil mesafeden tespit edebilecek ve izleyecek

17 Chris Pocock, *50 Years of the U-2*, s. 100.

18 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 168-172.

konuma gelmişti. Bu sistemler bağlı bataryalarıyla hedefin uçuş değerlerinin tespitinin ardından özel angajman kuralları çerçevesinde üç füzeyi hedefe ateşleyebilirdi.¹⁹

Üç plandan öne çıkan Grand Slam Operasyonu oldu. Zorlu harekate Mayıs 1956'da U-2 Projesi'ne dâhil olmuş Francis Gary Powers seçildi. Powers proje kapsamında 27 operasyonel uçuş gerçekleştirmiş deneyimli bir pilottu.²⁰ Planlandığı şekli ile icra edilmesi hâlinde Grand Slam Operasyonu, SSCB üzerinde icra edilecek operasyonların dönüm noktası olacaktı. Bu sebeple Müfrez B'nin en deneyimli pilotlarından birisi seçilmişti.

2. Grand Slam Operasyonu (1 Mayıs 1960)

Grand Slam Operasyonu için belirlenen ilk tarih 28 Nisan 1960'tı. Görev uçağı gizlice Peşaver'e taşınmıştı. Ancak SSCB toprakları üzerindeki hava şartlarının uçuşa müsait olmaması nedeniyle 28 Nisan günü uçuş iptal edildi. İptalin ardından uçak Adana'ya geri getirildi ve ayın 29'unda bir sonraki teşebbüs için Peşaver'e götürüldü. Devam eden kötü hava koşulları nedeniyle görev icra edilemedi ve U-2 yeniden Adana'ya döndü. 30 Nisan günü ise görev planlanmadı. Bu transferler sırasında uçağın periyodik bakım için gerekli uçuş saatini doldurduğundan 30 Nisan 1960 gecesi bir başka uçak Peşaver'e getirildi.²¹ Eylül ayında Japonya'da zorunlu iniş yaptıktan sonra Lockheed tarafından yenilenmiş bu uçağa pilotlar güvenmemektedir. Güçlendirilmiş J75 motoruna sahip uçakta B model kamera sistemi ile System-VI elektronik istihbarat birimi ve radarlar karşısında yanıltıcı System-IXB kullanılmaktaydı. Grand Slam Operasyonu kapsamında 4154 numarasıyla SSCB topraklarına 24. üst uçuşu yapılacaktır.²²

Powers, üst üste ertelemeler sayesinde olağandışı ihtimalleri düşünecek fırsat bulmuştu. Müfrez B'nin yaşadığı önemli kazaların raporlarını alarak inceledi. Programdaki diğer pek çok pilottan daha deneyimliydi.²³ Peşaver'den kalkarak Bodo'ya kadar sürecek rotada gerçekleştirilecek uçuş başarılı olsaydı bir ilk olarak tarihe geçecekti. Önceki uçuşlar aynı hava üssünden kalkış ve oraya dönüş şeklinde yapılmaktaydı. Bunun ana nedeni personel ve hazırlık hususunda riski iki katına çıkarmaktan kaçınmaktı. Adana'daki Müfrez B veya bir diğer tanımlama ile 10-10 Müfrezesi'nin ilgili tarihteki komutanı Hava Kuvvetleri Albayı William M. Shelton idi. Uçuşun brifingi İncirlik'te gerçekleştirilmişti. Peşaver'den havalanacak uçak Hindukuş Dağları üzerinden Sovyet topraklarına girecekti. Ardından Duşanbe, Aral Gölü, Töretam, Chelyabinsk, Sverdlovsk, Kirov, Arhangelsk, Kola Yarımadası'nda Kandalaksha, Murmansk rotasını takiben Barents Denizi'nden Norveç'in kuzey kıyılarını izleyerek Bodo'ya gidilecekti. Planlanan uçuş aksilik olmazsa dokuz saat sürecekti. Uçuş ilk etapta 28 Nisan için

19 Chris Pocock, *50 Years of the U-2*, s. 96-97, 101.

20 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 174.

21 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 174; Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 76.

22 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 174-175.

23 Chris Pocock, *50 Years of the U-2*, s. 102.

planlandığından Powers 27 Nisan Çarşamba günü Bahreyn'de yakıt ikmali yapılan yedi saatlik uçuş ile Pakistan'a ulaşmıştı. Lockheed C-130 tipi bir kargo uçağı ile yirmiden fazla kişiden oluşan bir grup Peşaver'e gitmişti. Ana uçağın bakıma alınması gerektiğinden getirilen 360 numaralı yedek U-2 uçuşa hazırlandı. 360 numaralı U-2'nin bilinen bir yakıt deposu sorunu vardı. Buna karşılık Albay Shelton, Powers'a uçak Kandalaksha'ya ulaşmadan önce yakıtta olağan dışı bir azalma fark ederse Finlandiya ve İsveç'i kısa yoldan geçerek zaman kazanmasını önerdi. Her ihtimale karşı İsveç, Finlandiya veya Norveç'te alternatif iniş yapabileceğini söyledi. Uçaktan emin olamayan Powers ise daha önceki uçuşlarında taşımadığı *gümüş doları*²⁴ yanına almayı seçmişti.²⁵

Uçuş, 1 Mayıs 1960 Pazar günü kısa bir gecikme ile başladı. Kalkıştan bir süre sonra Afganistan'a yönelen Powers, 66.000 fit yüksekliğe ulaştığında uçaktaki her şeyin yolunda ve planlandığı gibi devam edeceğine dair mesajını gönderdi.²⁶

Powers, Aral Gölü'nün güneydoğusunda kendisinin izlendiğine dair işaretleri görmeye başlamıştı. Yüksek irtifa nedeniyle kendinden emin olan Powers, tek motorlu bir jet uçağının izlerini görebilmekteydi. Anılarında aktardığına göre bu durum, kendisini radarda gören Sovyetlerin aramaya başladığını göstermekteydi. Uçuş devam ederken Powers, otopilot sorunu nedeniyle geri dönmeyi düşünse de 1.300 milden fazla bir mesafe Sovyetler içerisinde olduğundan ve havanın rotanın kalanında geride kalan kısımdan daha iyi olmasından dolayı devam etmeyi seçti. Uçuşa manuel devam etme durumunda kalmak Powers'ın işini zorlaştırmıştı.²⁷

SSCB'de tatil günü olan 1 Mayıs uçuş için oldukça yanlış bir zamanlamaydı. Askerî hava trafiğinin az olması Sovyet radar sistemlerinin Powers'ı izlemesini kolaylaştırmıştı. İzleme ile birlikte SSCB üzerindeki sivil hava trafiği de kısıtlanmıştı. Sovyet-Afgan sınırının 15 mil güneyinde izlenmeye başlanan U-2'ye Taşkent bölgesine ulaşıncaya kadar 13 Sovyet uçağı başarısız engelleme girişimlerinde bulunmuştu.²⁸

Powers, Sverdlovsk (Yekaterinburg) bölgesine 55 mil yaklaştığında en yakın füze bataryası Binbaşı Mihail Voronov²⁹ tarafından idare ediliyordu. Voronov, ekranından bakarak üç füzelik yaylım ateşini başlatma emrini vermişti. Bu sırada Powers'ın kendisine yaklaşan tehlikeden haberi yoktu. Bir V-75 füzesi uçağına doğru yaklaşmaktaydı.³⁰ Önemli bir sanayi metropolü

24 Jim Cunningham tarafından bulunan bir yöntem ile gümüş bir doların içine yerleştirilmiş zehirli iğne vardı.

25 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 75-78.

26 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs*, 1954-1974, s. 176.

27 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 80-82.

28 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs*, 1954-1974, s. 176.

29 Voronov'un hadiseye dair raporu mahkeme kayıtlarına da geçmiştir. Buna göre Voronov sınır ihlali yapan uçağın imha edilmesi emrinin Moskova saati ile 8.53'te icra edildiğini bildirmekte, 20.000 metreden daha yüksek bir irtifada füze ile hedefin yok edildiğini iletmekteydi. Ayrıca enkazın ve uçaktan atlayan pilotun yakalandığını da bildirmekteydi. *Sudebniy Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensisa G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960, s. 76.*

30 Chris Pocock, *50 Years of the U-2*, s. 107.

haline gelen Sverdlovsk üzerindeyken haritada bulunmayan bir havaalanını tespit etmişti.³¹ Powers gerekli uçuş kayıtlarını not aldığı sırada uçağı isabet aldı. Düşüş sırasında ise uçaktan kurtulma ile imha mekanizmasını tetikleme arasında büyük mücadele vermek durumunda kaldı. Uçaktan paraşütle ayrıldıktan sonra da Pakistan ve Türkiye alternatif rotalarını gösteren haritaları yırtan Powers, gümüş doların içindeki zehirli iğneyi çıkartarak cebine koydu. Yere yaklaştığında bir aracın rotasını takip ettiğinden şüphelendi ve bir traktörden de iki kişinin kendisini izlediğini fark etti. Düşüşten hemen sonra kendisinin ayağa kalkmasına ve kaskını çıkarmasına yardımcı olduğunu anlatan Powers, etrafına insanların toplandığını ve yanına gelenlerden birisinin silahını aldığını söylemişti. Ardından arabaya bindirildiğini ve Rusça bilmediği için iletişim kuramadığını aktarmıştı. Üzerinden alınan tabancayı inceleyen kişi Powers'ın Amerikalı olduğunu tespit etmişti. Bu andan itibaren onlara söyleyeceklerini düşünmeye başlayan Powers, köy karargâhına götürüldü. Burada iki defa üst araması yapıldı. Sovyet görevliler muhtemelen İngilizce bilmedikleri için Pilot Powers'ı Almanca sorgulamaya çalıştı ve bir doktor da kendisini sağlık kontrolünden geçirdi.³²

Köy karargâhından şehir merkezine götürülen Powers'ın üzerindeki zehirli iğne burada tespit edilmişti. Ayrıca az da olsa İngilizce konuşan biriyle ilk defa burada karşılaşan Powers, sınırı yanlışlıkla geçtiğini anlatmaya çalışsa da uçaktan elde edilen haritalar hikâyenin inandırıcılığını zayıflatmıştı. Ayrıca cüzdani dâhil pek çok özel eşyası da Sovyetlerin eline geçmişti. Powers anılarında, yaşadığı en zor anların asker değil sivil olduğunu ispatlamaya çalışmak olduğunu aktarmıştı. Kendisinin CIA tarafından istihdam edilen sivil pilot olduğunu söylemişti. Kısa süre sonra Powers, Sverdlovsk'tan uçakla Moskova'ya götürüldü.³³

Powers'ın beklenen saatte Oslo'ya ulaşmaması Proje Karargâhı'nda şüpheyle karşılandı. İstanbul yakınlarındaki Karamürsel'den Peşaver'e kadar bütün hat boyunca yapılan dinleme kayıtları incelenmiş, Rusça bilen dilbilimcilerin de katılımıyla Sovyet hava savunma sistemindeki büyük alarm takip edilmeye çalışılmıştı. Powers'ın vurulmasından kırk dakika sonra Moskova karargâhına tanımlanamayan hedefin radar takibinin durdurulduğunu ileten Sverdlovsk'tan gelen bir raporu tespit etmişlerdi.³⁴ U-2 uçağına dair kötü haber silsilesinin ilki Washington saatiyle 03.30'da CIA Operasyon Merkezi'ne ulaştı. Henüz Sovyetlerden haber gelmemesine rağmen projenin kilit personeli merkezde toplanmıştı. Düştüğü tahmin edilen U-2 için mevcut tüm bilgileri toplamak amacıyla Mudlark Operasyonu adlı bir proje oluşturuldu. Henüz Powers'ın durumu, kameranın imha edilip edilmediği hakkında bilgisi olmayan Bissell ve ekibi 70.000 fitten düşen bir uçağın pilotunun kurtulmasına ihtimal vermemekteydi. Bu nedenle U-2'nin durumunu, önceden belirlenmiş hikâyeye bağlı kalarak açıklamayı uygun görmekteydiler. Buna göre U-2 programı, Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi (NASA) tarafından kullanılan hava durumu

31 *Sudebniy Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensis G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960, s. 45.*

32 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 82-92.

33 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 92-96.

34 Chris Pocock, *50 Years of the U-2*, s. 109-110.

uçuşları olarak açıklanmaktaydı. ABD'lilerin bu konuda yaptığı bir diğer manevra, uçağın görev bilgilerini değiştirmektir. Powers'ın Pakistan'dan kalkış yaptığı gizlenmişti. Buradaki misyonun gizli kalması için U-2 uçuşunun Adana'dan başladığının gösterilmesi tercih edilmişti. Mudlark Operasyonu yetkililerinin bu yeni hikâyesine uygun olarak NASA 3 Mayıs 1960 günü bir açıklama yaparak Türkiye'de yüksek irtifalı uçuş yapan uçağın pilotunun acil durum frekansında oksijen sıkıntısı yaşadığını bildirdiğini açıklamıştı.³⁵ SSCB mahkemesi ise yargılama sırasında Powers'a oksijen kaynağıyla ilgili sorun yaşayıp yaşamadığını sormuş, Powers da böyle bir problemle karşılaşmadığını sadece vurulmadan kısa süre önce otomatik pilotta sıkıntı olduğunu söylemişti.³⁶ Amerikalıların öngördüğü kapak hikâyesi şu şekildeydi:

Derhal uygulanacak olan teminat planı aşağıdadır:

“U-2 uçağı, Adana, Türkiye'den kalkan hava görevindeydi. Amaç, açık hava türbülansı çalışmasıydı.

Türkiye'nin güneydoğusundaki uçuş sırasında pilot oksijen sıkıntısı yaşadığını bildirdi. Bu son söz, acil durum frekansı üzerinden 0700Z'de duyuldu. U-2 uçağı planlandığı gibi Adana'ya inmedi ve şu anda düştüğü varsayılabilir. Van Gölü bölgesinde arama çalışmaları sürüyor.”

Bilginiz olsun, uçak arama için normal prosedürler Adana Üs Komutanı tarafından başlatılacak ve ilk basın açıklaması Adana'dan yapılacaktır. Pilotun adı en yakın akrabaya bildirimde bulunulana kadar saklı tutuluyor.³⁷

Haberin Türk basınına yansması Van Gölü civarında bir U-2 uçağının kaybolduğu yönündeydi. ABD'li yetkililer ortaya atılan bu kapak hikâyesini gerçekçi kılabilmek adına bir arama çalışması başlattıklarını da duyurmuş hatta bunun için Trablusgarp'tan üç uçağın getirildiği ve Avrupa'daki ABD USAF unsurlarından 6 uçak istediklerini açıklamışlardı.³⁸ Yine basındaki habere göre 3 Mayıs sabahı İncirlik'ten kalkan 3 adet SC-54 uçağı Van Gölü üzerinde arama gerçekleştirmişti.³⁹

35 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 178.

36 *Sudebnyy Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensis G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960*, s. 43.

37 “Cover plan to be used for downed U-2 flight (the U.S. did not know that the Soviets had the captured U.S. pilot), May 2, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Office of the Staff Secretary, Subject Series, Alphabetical Subseries, Box 15, Intelligence Matters (14); NAID #594364, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-2-60-cover-plan.pdf> [Erişim Tarihi: 01.01.2023].

38 “Adana'dan kalkan bir Amerikan uçağı kayıp”, *Milliyet*, 3 Mayıs 1960; “Bir uçak Van gölü civarında düştü”, *Tercüman*, 3 Mayıs 1960.

39 “Kayıp Amerikan uçağı bulunamadı”, *Milliyet*, 4 Mayıs 1960.

NASA, 5 Mayıs 1960 tarihinde kayıp uçakla ilgili bir açıklama⁴⁰ yapmıştı.⁴¹ Açıklamada 1956 yılından itibaren gerçekleştirilen yüksek irtifa uçuş programında kullanılan *U-2 Araştırma Uçakları*'ndan bir tanesinin Pazar sabahı yerel saatle 9'da Türkiye'de Van Gölü üzerinde yaşadığı oksijen sıkıntısının ardından kaybolduğu yazılırken pilotunun öldüğü bildirilmekteydi. Dikkat çeken bir diğer husus pilotun Lockheed Aircraft Corporation tarafından istihdam edilen bir sivil olduğunun vurgulanmasıydı. Uçak ile ilgili teknik bilgilerin de verildiği açıklamada programa ait laboratuvarların Kaliforniya, New York, Alaska, İngiltere, Almanya, Türkiye, Pakistan, Japonya, Okinawa ve Filipinler'deki üslerde bulunduğu belirtilirken Kaliforniya, Japonya ve Türkiye'deki üslerin U-2 uçakları tarafından kullanıldığı açıklanmıştır. Son paragrafta ise uçağın donanımının hava ölçümleri için olduğuna dair teknik detaylar verilmiştir.⁴²

ABD'nin hikâyesinde en kötü ihtimal, pilotun hayatta kalması ve enkaza ulaşılmasıydı. Bu kötü senaryo Sovyet lider Nikita Kruşçev'in 5 Mayıs 1960 tarihinde Yüksek Sovyet toplantısındaki açıklaması⁴³ ile ortaya çıktı.⁴⁴ Kruşçev, Sverdlovsk yakınlarında bir ABD casus uçağının düşürüldüğünü söyledi.⁴⁵ Onun bu açıklamasının ardından Moskova'daki ABD Büyükelçiliği aracılığıyla Sovyet Dışişleri'ne nota verildi. Bilgi notunun ilk paragrafında Kruşçev'in açıklamasından söz edilirken ikinci paragrafta 3 Mayıs günü NASA tarafından yapılan kayıp uçak duyurusundan ve Francis Gary Powers'tan bahsedildi. Söz konusu kayıp uçağın NASA'ya ait silahsız ve sivil pilotla⁴⁶ uçuş yaptığı belirtildi. Son paragrafta ise ABD Hükümeti Sovyet Hükümeti'nden soruşturma ve pilotun kaderiyle ilgili görüşmelerden haberdar edilmek istediğini ilettiler.⁴⁷ Kruşçev'in açıklamasına karşın NASA ve ABD Dışişleri Bakanlığı aynı hikâyeyi sürdürmeyi seçse de Moskova'daki ABD Büyükelçisi'nin Dışişleri Bakanlığı'na

40 The New York Times gazetesinde yer alan haberde açıklamanın içerisinde “İncirlik” ifadesi yanlış anlaşılacak “İncirli” olarak verilmiş ve haberdeki haritada da bu şekilde işlenmiştir. Bk. “Text of the U.S. Statement on Plane”, *The New York Times*, 6 May 1960.

41 NASA açıklamasının tam metni için bk.: “National Aeronautics and Space Administration press release concerning missing U-2 airplane, May 5, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #12009392, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-5-60-nasa-release.pdf> [Erişim Tarihi: 02.01.2023].

42 “State Department telegram from American Embassy in Moscow to Secretary of State transmitting translation of Soviet note concerning U-2 plane, May 10, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #594523, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-10-60-state-telegram.pdf> [Erişim Tarihi: 03.01.2023].

43 Açıklamanın ABD kayıtlarındaki tam metni için bk.: Helen Kleyla, Robert O'Hern, Directorate of Science & Technology (DST), History of the Office of Special Activities (OSA) From Inception to 1969, Interagency Security Classification Appeals Panel (ISCAP), Washington 2016, Annex 82.

44 “Doklad N. S. Kruşçeva Sessii Verhovnogo Soveta SSSR”, *Veçernya Moskva*, No: 106, 5 Mayıs 1960, s. 5.

45 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 179.

46 Pilotun Sovyetlerdeki soruşturmasında Powers'ın üzerinden AFI 288 068 numaralı ve ABD Savunma Bakanlığı'na ait bir kimlik çıktığı tespiti edilmişti. Powers'a sorulduğunda bu kimliğin USAF'ta sivil pilot olduğu anlamına geldiğini söylemişti. *Sudebniy Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensis G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960*, s. 18.

47 “State Department press release #249 concerning U-2 incident, May 6, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #12009394, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-6-60-no249.pdf> [Erişim tarihi: 04.01.2023].

pilotun hayatta olabileceğine dair bilgi göndermesiyle birlikte krizin boyutu daha da büyüdü. 7 Mayıs'ta Kruşçev'in doğrulamasıyla pilotun yaşadığı kesinleşti.⁴⁸ Bunun yanı sıra Kruşçev, pilotun oksijen arızası sonucu kontrolü kaybettiği ve otopilot tarafından sınırın aşıldığı iddiasını reddediyordu. Uçuşun rotasını bildiklerini dile getirirken Türkiye, Pakistan ve Norveç hükümetlerini de ortaklıkla suçlamaktaydı.⁴⁹ Kruşçev, kazaya dair açıklama yaparken uçağın kalkış yerini Türkiye olarak gördüklerini ifade etmişti. Türkiye'den Pakistan'a giden ve 3 gün burada kaldıktan sonra SSCB üzerinden Norveç'e uçuş yapan bir uçak olduğunu anlatmaktaydı.⁵⁰ Kruşçev'in olayda Türkiye'nin rolü olduğuna dair açıklamalarına karşılık Türk Dışişleri 8 Mayıs 1960 tarihinde bir açıklama yapma ihtiyacı duydu. Açıklamada özetle, Türkiye'den kalkış yapıp Sovyet hududunu geçen bir uçak olmadığı, Türkiye'nin kendi hava sahası dışındaki herhangi bir uçaktan sorumlu olmayacağı belirtilmekteydi.⁵¹

ABD Dışişleri Bakanlığı 9 Mayıs'taki basın bildirisinde bu defa dikkatleri güvenlik ihtiyacına çekerek yeni bir hikâye kurmaya çalıştı. Açıklamasında, İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen süreçte kendisini özgür dünyanın güvenliği için tedbir alan taraf olarak gösterirken Sovyetlerin bu hususta bir iş birliği yapmadığını vurgulamaktaydı.⁵²

3. Diplomatik Kriz ve Zirve Konferansı

5 Mayıs 1960 tarihinde Yüksek Sovyet oturumunda Kruşçev ABD Dışişleri'nden aldığı bilgileri de sundu. Amerikalılara göre uçak Türk-Sovyet sınırında hava örnekleri almaktaydı ve oksijen kaynağındaki arıza nedeniyle rotasını kaybederek Sovyet topraklarına uçmuştu. Pilotun bilincini kaybetmiş olabileceğini iddia ediyorlardı.⁵³

Başkan Eisenhower'ın uçuşlar için Nisan ayı içinde bitirilmesi ısrarının temel sebebi 16 Mayıs 1960'ta Paris'te toplanacak Zirve Konferansı'ydı. Kruşçev ve Eisenhower, 1 Mayıs hadisesinden sonra ilk kez burada karşılaşacaktı. ABD'nin Moskova Büyükelçisi Llewellyn Thompson 7 Mayıs'taki telgrafında, henüz SSCB'nin suçlamaları karşısında yeterli veriye sahip olmadıklarından bahsederek Zirve Konferansı'nı iptal etmeyi önermişti.⁵⁴

48 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs*, 1954-1974, s. 179.

49 "Zakyuçitelnoe Slovo Tavarişa N. S. Kruşçeva Na Zasebanii Veohvnogo Soveta SSSR 7 Maya 1960 Goda", *Krasny Sever*, No: 109, 8 Mayıs 1960, s. 2.

50 "Kruşçev Türkiye'ye dün ihtarda bulundu", *Akşam*, 8 Mayıs 1960.

51 Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 262.

52 "State Department press release #254 concerning U-2 incident, May 9, 1960", Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #12009396, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-9-60-no254.pdf> [Erişim tarihi: 05.01.2023].

53 *Sudebny Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensisa G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960*, s. 13-14.

54 *Foreign Relations Of The United States (FRUS), 1958-1960, Volume X, Part 1, Eastern Europe Region; Soviet Union; Cyprus*, United States Government Printing Office, Washington 1993, s. 514-515.

Pilotun akıbeti hakkında en net bilgi ABD Moskova Büyükelçiliği'nin Sovyet notasını tercüme ederek Washington'a gönderdiği mesajda yer alıyordu. Açık bir ifade ile pilot Powers'ın SSCB yetkililerinin elinde olduğu ve görevle ilgili temel bilgileri karşı tarafa verdiği ifade ediliyordu. Bilgi notuna göre Sovyetler uçuşun Peşaver üzerinden geçtiğini ve Pakistan'ın programa dâhil olduğunu öğrenmişti. Daha önemlisi ABD Dışişleri'nin ikinci açıklamasını değerlendiren Sovyet yönetimi NASA hikâyesinin Amerikalılar tarafından değiştirildiğini ve aslında görevin askerî niteliğinin kabul edildiği kanaatindeydi.⁵⁵ Powers'ın yargılama kayıtlarında da Kruşçev'in tavrının ABD Dışişleri'nin söz konusu uçuşun keşif amaçlı olduğunu kabul etmesine etki ettiği iddiası yer almıştır.⁵⁶ Yargılamanın ilk gün oturumunda Powers kendisine hava sahası ihlalinin keşif ve casusluk amacı taşıyıp taşımadığı sorusuna “sanırım öyleydi” cevabını vererek bir anlamda uçuşun istihbari niteliğini kabullenmiş oldu.⁵⁷

ABD'de 9 Mayıs 1960'ta gerçekleştirilen Milli Güvenlik Konseyi toplantısında U-2'nin düşüşü ve SSCB ile muhtemel kriz görüldü. Başkan, konu hakkında açıklama yapma yetkisini yalnızca Dışişleri Bakanlığı'na veriyor, diğer yürütme organlarının sessiz kalmasını istiyordu. Toplantıda ABD'deki Sovyet casus vakaları da gündeme getirilse de bunların büyük çoğunluğun diplomatik dokunulmazlık sahibi oldukları vurgulandı. U-2 hadisesine dönüldüğünde ise Kruşçev'in olayı Zirve Konferansı öncesinde koz olarak kullanması ihtimalinin altı çizilmekteydi.⁵⁸ Aynı gün Nazi Almanya'sına karşı kazanılan zaferin yıl dönümü kutlamalarında Sovyet Savunma Bakanı Malenovski, topraklarını istihbarat faaliyetleri için açan ülkeleri tehdit eden bir konuşma gerçekleştirdi.⁵⁹ Türk Dışişleri 9 Mayıs 1960 tarihli açıklaması ile uçağın Türkiye'den geçtiği iddiasını reddetti.⁶⁰

ABD Dışişleri'nin Moskova Büyükelçiliği'ne 11 Mayıs 1960 tarihinde gönderdiği yazıda, Birleşik Devletler yönetimi uçağın görevinin savunma amaçlı olduğunu kabul ederken saldırgan niyet taşımadığının altını çizmekteydi. Ayrıca 16 Mayıs günü Paris'te düzenlenmesi önceden kararlaştırılmış zirveye katılacaklarını ve burada SSCB ile bir anlaşma zemini arayacaklarını bildirmekteydi.⁶¹

55 “State Department telegram from American Embassy in Moscow to Secretary of State transmitting translation of Soviet note concerning U-2 plane, May 10, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #594523, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-10-60-state-telegram.pdf> [Erişim tarihi: 06.01.2023].

56 *Sudebniy Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensis G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960*, s. 14-15.

57 *Sudebniy Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensis G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960*, s. 46.

58 *FRUS, 1958-1960, XI*, s. 516-518.

59 “Bir Sovyet İhtarı Daha”, *Akşam*, 10 Mayıs 1960.

60 “Düşürülen Uçak Bizden Geçmedi”, *Her Gün*, 9 Mayıs 1960.

61 “State Department telegram to American Embassy in Moscow regarding U.S. position with respect to U-2 incident, May 11, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #12009399, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-11-60-state-telegram.pdf> [Erişim tarihi: 07.01.2023].

Pilotun hayatta kalması ve Sovyetlerin eline geçmesi ile 1 Mayıs 1960 tarihli görev, U-2 projesinin başından itibaren gördüğü en büyük felaket oldu. CIA Direktörü Allen Dulles sorumluluğu üstlenerek istifa etmeyi teklif ettiyse de Başkan Eisenhower tarafından kabul edilmedi.⁶²

ABD'nin SSCB Büyükelçisi Thompson'ın 9 Mayıs 1960 tarihli 2771 ve 2772 numaralı telgrafları, Kruşçev'in Çek elçiliğindeki resepsiyonda kendisine ve topluluğa olay hakkında söylediklerini aktarmaktaydı. Burada ABD Büyükelçisi'ne karşı olumsuz bir tavır göstermeyen Kruşçev, olayı Zirve toplantısına zarar vermeyi amaçlayan bir provokasyon olarak nitelendirmişti. Yine buradaki konuşmanın önemli noktalarından birisi de SSCB'nin ABD'yi şikâyet edip etmeyeceğiydi. Büyükelçinin öngörüsü, Kruşçev'in kozunu BM Güvenlik Konseyi'ne şikâyetten ziyade Türkiye, Norveç ve Pakistan'a karşı kullanacağıydı. Onun topluluğa hitabında bu duruma dikkat çektiği görülmektedir. Topraklarını Sovyetler Birliği aleyhinde kullanan ülkelere ve CIA Direktörü Allen Dulles'a tepkili olduğu anlaşılmaktaydı.⁶³

Başkan Eisenhower, 11 Mayıs 1960 günü konu hakkında bir basın toplantısı yaptı. Burada U-2 hadisesine dair ABD Hükümeti'nin tavrının gerekçelerini izah etmek istedi. Öncelikle Eisenhower, Pearl Harbor'a atıfla yeniden sürpriz bir saldırıya maruz kalmak istemediklerini ve SSCB'nin gizliliğinin Birleşik Devletler'de savunma refleksini arttırmak yönünde etkiye sebep olduğunu açıkladı.⁶⁴ Devamında, askerî unsurların bu faaliyette kullanılmadığını belirten Başkan Eisenhower, 1955'te ileri sürdüğü *açık gökyüzü* önerisini Paris'te tekrarlayacağını ifade etti. Basın toplantısında Eisenhower, Rusya Dışişleri Bakanı Gromyko'nun savaşın eşliğinde olduğuna dair açıklamasının sorulmasına karşılık kendilerinin ve müttefiklerinin provokatif bir harekete girişmediğini söyledi.⁶⁵ U-2'nin düşüşü sonrası SSCB ile ilişkiler ve ihtimaller konusu ABD siyasetinin merkezi hâline gelmişti. 12 Mayıs 1960 tarihli kabine toplantısı ve sonrasındaki görüşmelerde Başkan Eisenhower'ın talimatı Sovyetlere karşı kışkırtıcı tüm girişimlerin ve faaliyetlerin durdurulması üzerineydi.⁶⁶

SSCB, 13 Mayıs 1960 tarihinde istihbarat uçuşlarından sorumlu gördüğü hükümetlere nota verdi.⁶⁷ 14 Mayıs günü ise NASA Türkiye ve Japonya'dan U-2 uçuşlarının durdurulduğunu ilan etti.⁶⁸ Zirve Konferansı 16 Mayıs 1960 tarihinde SSCB, Amerika, Fransa ve İngiltere'nin

62 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs*, 1954-1974, s. 180.

63 *FRUS, 1958-1960, XI*, s. 519-521.

64 "Statement by the President regarding U-2 incident, May 11, 1960", Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #12009412, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-11-60-statement-by-president.pdf> [Erişim tarihi: 08.01.2023].

65 *Public Papers Of The Presidents of The United States Dwight D. Eisenhower 1960-1961*, U.S. Government Printing Office, Washington 1961, s. 143-144.

66 *FRUS, 1958-1960, XI*, s. 521-522.

67 "Rusya Dün Türkiye'ye Protesto Notası Verdi", *Akşam*, 14 Mayıs 1960.

68 "U-2 Uçakları Türkiye'den Kalkmayacak", *Akşam*, 14 Mayıs 1960; "Türkiye ve Japonya'dan u 2 Uçakları Kalkmayacak", *Her Gün*, 14 Mayıs 1960.

katılımıyla Paris’te toplandı. Uçak hadisesinin gündemde olacağı bilinen toplantı sırasında Türk Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu da Paris’e gitmişti.⁶⁹ Ancak Zirve Konferansı ilk gün Kruşçev’in hamlesiyle yarım kaldı.⁷⁰

Türkiye’nin SSCB notasına cevabı Zirve Konferansı sonrasına bırakılmıştı. Türkiye’nin krizdeki çekimser tavrı Türk basınından da eleştiri aldı. Hatta Goben ve Breslau hadisesine atıf yapan Cumhuriyet Gazetesi Türk kamuoyunun tarafı olmadığı bir anlaşmazlıktan zarar görmek istemediğini vurguladı.⁷¹ Planlanan cevapta Türk Hükümeti’nin üzerinde duracağı üç nokta vardı. Birincisi, Türk Hükümeti’nin SSCB üzerinde herhangi bir uçuşa izin vermediği, ikincisi Türkiye’nin kendi hava sahası dışındaki uçaklardan sorumlu olmadığı, üçüncüsü de U-2’nin Türkiye arazisi üzerinden geçmiş olması veya buraya uğramış olmasının Türkiye’yi sorumlu hâle getirmeyeceği vurgulanmaktaydı.⁷² Hazırlanan cevabi nota, 26 Mayıs 1960’da bu esaslara göre verildi.⁷³

Millî Güvenlik Konseyi’nin bir sonraki toplantısında Zirve Konferansı’nın dağılması ve U-2 uçuşları hakkında kapsamlı görüşmeler yapıldı. Başkan’ın konseyle görüşmek istediği temel konu, Kongre’nin U-2 ve Zirve Konferansı hakkında soruşturma yürütmesiydi. Önceki yıl ABD’de iki Sovyet casusu yakalanması başta olmak üzere güvenlik ile ilgili hususların ön plana çıkarılması ve U-2 uçuşları ile ilgili mümkün olduğu kadar çok konunun gizli tutulması gerekli görülmekteydi. Yine bu toplantıda Başkan’ın projedeki rolünün gizlenmesi kararı ön plana çıkarken Pearl Harbor’un zihinlerde taze olması vurgusuyla muhtemel bir Sovyet tehdidine karşı önlemlerin zaruri olduğu inancı ifade edilmekteydi.⁷⁴

Thompson’un ilk telgrafında dikkat çektiği, SSCB’nin olayı BM’ye götürüp götürmeyeceği konusu 18 Mayıs 1960 günü cevabını buldu. Bu tarihte SSCB Dışişleri Bakanı, Birleşik Devletler Hava Kuvvetleri’nin saldırgan eylemlerinin incelenmesi amacıyla BM Güvenlik Konseyi’ni acil toplantıya çağırıldı. Sovyetler 9 Nisan ve 1 Mayıs tarihli uçuşların incelenmesini talep ederken ABD temsilcisi 23 Mayıs’taki toplantıda kendilerini hedef almasına ve asılsız kabul etmelerine rağmen maddelerin gündeme girmesine onay vereceklerini söyledi. SSCB temsilcisi ise Birleşik Devletler yetkililerinin emri ile sınırlarını 2.000 km ihlal eden U-2 tipi askerî uçağın Sovyet roket birimleri tarafından vurulduğunu, ele geçirilen pilotun ve ABD yönetiminin casusluk eylemini belge ve açıklamalar ile kabul etmiş olduğunu dile getirmekteydi. Burada Eisenhower, yaklaşan konferansı baltalayacak saldırgan eylem yapmakla suçlanıyordu. Faaliyetin temelinin ise açık gökyüzü teorisine dayandığı vurgulanmaktaydı. SSCB temsilcisinin dikkat çektiği bir

69 “Dörtler Bugün Zirveye Tırmanmaya Başlıyor”, *Akşam*, 16 Mayıs 1960.

70 “Sürpriz: Zirve Konferansı, İlk Gün Akim Kaldı”, *Akşam*, 17 Mayıs 1960.

71 Nurettin Gülmez, Bülent Tahancı, “Soğuk Savaş Dönemi Çekişmelerinden Bir Örnek: U-2 Uçak Krizi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/28 (2014-Bahar/Spring), s. 210-211.

72 “Rusya’nın Notasına Cevap Hazırlanıyor”, *Akşam*, 17 Mayıs 1960.

73 “Cevabi Notamız Rusya’ya Verildi”, *Tercüman*, 27 Mayıs 1960; “U-2 Uçağı ile İlgili Sovyet Notasını Cevaplandırdık”, *Yeni Sabah*, 27 Mayıs 1960.

74 *FRUS, 1958–1960, XI/I*, s. 522-528.

diğer husus, Pearl Harbor vurgusuyla kendisine yönelik tehdidi zihinlerde canlı tutan ABD'nin bu argümanla haklı duruma geçemeyeceğiydi. Sovyetler, ABD'nin faaliyetine izin veren müttefiklerini de suç saydıkları eyleme ortak kabul edeceklerini ilan etmekteydi. Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Merkezi Antlaşma Örgütü (CENTO) gibi askerî anlaşmalarla Amerika Birleşik Devletleri'ne bağlı olan bu devletler, Sovyetler Birliği'ne ve diğer sosyalist devletlere düşmanca amaçlar için toprak kullanılmasına izin vermiş olarak görülmekteydi. SSCB hadiselerin tekrarlanması hâlinde ilgili devletleri üzerine yürümekle tehdit etmekteydi.⁷⁵ Kruşçev, U-2 hadisesinde ABD kadar Pakistan, Norveç ve Türkiye'yi de suçlamaktaydı. "Uçakların kalktığı bölgelerdeki üslere ezici darbeler vuracağız" sözüyle ABD müttefiklerine tepkisini dile getirmekteydi.⁷⁶ Bu tehdit ABD'nin bölgedeki en büyük müttefiki olan Türkiye'ye yönelikti.

SSCB iddiaları kapsamında Sovyet Hükümeti BM Güvenlik Konseyi'nin aşağıdaki kararı almasını istedi:

Güvenlik Konseyi,

Amerika Birleşik Devletleri Hava Kuvvetlerinin Sovyetler Birliği'ne karşı evrensel barışa tehdit oluşturan saldırgan eylemleri sorununu inceleyerek,

Diğer Devletlerin egemenliğine yönelik ihlallerin Birleşmiş Milletler Şartı'nın amaç ve ilkeleriyle bağdaşmadığını kaydederek,

Bu tür eylemlerin evrensel barışa yönelik bir tehdit oluşturduğu dikkate alınarak,

1. Birleşik Devletler uçaklarının diğer Devletlerin topraklarına yaptığı saldırıları kınar ve bunları saldırgan eylemler olarak görür;

2. Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti'nden bu tür eylemleri durdurmak ve tekrarını önlemek için acil önlemler almasını talep eder.⁷⁷

Teklif üzerine ABD temsilcisi, uçuşların saldırganlığı iddiasını reddetti. Birleşik Devletler'in savunması, özgür dünyanın sürpriz bir saldırıya karşı güvenceye alınması üzerineydi. Fransa ve İngiltere temsilcileri, BM Güvenlik Konseyi'nin 24 Mayıs 1960 tarihli 858. toplantısında U-2 hadisesi ile Zirve Konferansı'nın çöküşü arasında orantısızlık olduğunu iddia etmekteydi. Arjantin temsilcisi, gerçekleşen hareketin belirlenmiş bir suç tanımı olmadığı düşüncesiyle Sovyetlerin şikâyetinin reddini istedi. Çin temsilcisi ise olayı basit bir istihbarat toplama vakası olarak niteledi. SSCB'nin kontrollü silahsızlanma ve diğer denetimleri kabul etmesi halinde bunun yaşanmayacağını dile getirdi. Ayrıca bu başvurunun Kruşçev'in Zirve Konferansı'ndaki hareketinin örtbas edilmesi amacını taşıdığını söyledi. Polonya temsilcisi, ABD'nin bu olayda

75 United Nations, *Report of the Security Council to the General Assembly 16 July 1959-15 July 1960*, General Records: Fifteenth Session Supplement No: 2 (A/4494), New York 1960, s. 12-13.

76 *Mirnoe Sosuşestvovanie s Raznix Toçen Zreniya*, İzdanie Çentralnogo Obedineniya Poliçeskih Emigrantov İz SSSR (ÇOPE), Münhen 1960, s. 73.

77 United Nations, *Report of the Security Council to the General Assembly 16 July 1959-15 July 1960*, s. 13.

diğer devletlerin hava sahaları üzerindeki tam ve münhasır egemenliğini tanıyan uluslararası hukuku ihlal ettiğini ve hadisenin SSCB ile komşularının ikili ilişkilerine zarar verdiğini belirtti. İtalyan temsilcisinin görüşü Eisenhower'ın uçuşları askıya almasına rağmen SSCB'nin konuyu Güvenlik Konseyi önüne getirmesinden duyulan rahatsızlık üzerineydi. Sovyet taslağı lehinde oy kullanmayan Tunus temsilcisi, olayın olağan diplomasi kanalları ile çözülebileceğini, asıl sorunun ülkeler arası güven olduğunu dile getirdi. Ekvator ve Seylan temsilcileri de olayın diplomatik yönlerden çözümünden yanaydı. 26 Mayıs 1960 günü gerçekleşen bir sonraki toplantıda da SSCB temsilcisi iddialarını sürdürdü. SSCB'nin temsilcisi askerî olarak saldırgan unsura ve ortaklarına darbe vuracağı sözleriyle muhataplarını açıkça tehdit etti. Nihayetinde karar taslağı 2 kabul oyuna karşılık 7 ret ve 2 çekimser oy ile reddedildi.⁷⁸

Konu Pilot Powers'ın karar duruşmasında da gündeme geldi. Savcı Rudenko, 16 Mayıs 1960 tarihinde açılan Zirve Konferansı'na SSCB'nin her şeye rağmen katıldığını belirtirken ABD'den beklenen özrün gelmediğini vurguladı. Savcı Rudenko açıkça Zirve Konferansı'nın çöküşünden ABD'yi sorumlu tutuyordu. Ayrıca Birleşik Devletler'in faaliyetlerine devam ettiğini, 1 Temmuz 1960'da RB-47 model bir askeri keşif bombardıman uçağının SSCB üzerine gönderildiğini belirtti.⁷⁹

Grand Slam Operasyonu'nun başarısızlıkla neticelenmesi Adana merkezli Müfreze B'nin de sonu oldu. Projeye sonradan dahil olmuş İngiliz RAF pilotları kısa sürede Adana'yı tahliye etti. Faaliyetlerin yeniden başlaması ihtimali masada olsa da Türkiye'deki 27 Mayıs İhtilali yeni bir denge yarattı. Adnan Menderes sonrası yeni hükümete U-2 programı hakkında bilgi verilmemiş olması nedeniyle proje merkezi, Adana'dan uçuşlara devam etmemeye karar verdi. Neticede kalan U-2'ler demonte edilerek C-124 kargo uçaklarıyla Amerika Birleşik Devletleri'ne götürüldü.⁸⁰

4. Acil Durumlarda U-2 Pilotları

U-2 pilotlarının düşman topraklara mecburi inişi durumunda pilotun esir düşmesi ihtimali karşısında bazı önlemler mevcuttu. Öncelikli uygulanan model L hapı adı verilen potasyum siyanür içerikli ilacın pilotlara verilmesiydi. Ancak 10 Aralık 1956 tarihli bir uçuş sırasında Pilot Carmine Vito'nun şekerleme ile L hapını karıştırması bu yöntem ile ilgili tereddütlere sebep olmuştu. Vito'nun hatasını erken fark etmesi sayesinde bir felaketin eşiğinden dönülmüştü. Bu uçuş sonrası L haplarının kutulara konulması fikri uygulamaya konmuşsa da uçucu içeriğe sahip hapın kokpitte kırılması halinde yaratacağı sorun düşünüldüğünde alternatif bir yol aranmasına

78 United Nations, *Report of the Security Council to the General Assembly 16 July 1959-15 July 1960*, s. 13-15.

79 *Sudebniy Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensisa G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960*, s. 128-129.

80 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 181.

başlandı. L hapının yerine düşünülen formül, gümüş doların içine gizlenmiş zehirli iğneydi. Pilotların düşman coğrafyada yakalanması ihtimalinde bu iğneleri⁸¹ kullanması öngörülmüştü.⁸²

Yaygın bilgi, U-2 pilotlarının taşıdıkları özel ekipmanlar hakkında yeterli bilgilerinin olmadığı yönündeydi. Ancak Powers hatıralarında bunun doğru olmadığını, tüm ekipmanı detaylıca öğrendiklerini anlatmaktaydı. Uçuş sırasında yaşanabilecek bir sorunda müdahale etmeleri gerektiğinin bilincindeydiler. Anlattıklarına göre, uçağın komünist bir ülkede terk edilmesi icap ettiğinde iki buçuk kiloluk bir patlayıcı yükü uçağı imha için kullanılacaktı. Daha doğru bir ifade ile bu patlayıcı uçağın tamamını değil, içindeki özel ekipmanı imha etmek içindi. Patlayıcı tetiklenmesinin ardından pilotun uçağı terk etmesi için kısa bir süre tanıyacak şekilde kurgulanmıştı. Bu noktada tartışılan bir diğer husus, darbe durumunda imha mekanizmasının tetiklenmesi olsa da iniş takımlarının açılmadığı durumda ve göbek üzerine iniş gerektiğinde sonucun felaket olabileceğiydi. Pilotların ekipmanlardan sonraki eğitimi ise Komünist ülke sınırlarındakilere benzer bir çiftlikte, elektrikli çitleri ve mayınlı arazileri nasıl aşacakları üzerineydi. Tüm bu eğitimler sırasında, Rusya'ya inilmesi halinde ne yapılacağı sorusu zihinleri meşgul etmekteydi.⁸³

Sovyetler'deki yargılamaları sırasında Powers'a, SSCB topraklarına acil iniş durumunda yapması gerekenler sorulmuştu. Powers, bu durumda mekanizmayla uçağı imha etmesi gerektiğini söylemişti. Ayrıca mümkün olduğunca düşman unsurun eline geçmekten kaçınmaya çalışacak ve acil durum ekipmanı ile en yakın sınıra ulaşacaktı. Powers'ın mahkeme sorgusunu gerçekleştiren Rudenko, uçağın imhası için bir düzenek olup olmadığını da sormuştu. Kendisi, tam işlevini bilmediğini ifade etmişti. Bununla beraber, üzerinde farklı ülkelere ait paralar ile 7.500 Rus rublesi çıkan Powers, bunları acil iniş yapmak durumunda kalırsa ilgili ülkede kullanmak üzere taşıdıklarını söylemişti. Buradaki diyaloglardan anlaşıldığı kadarıyla pilotun üzerinde sessiz atış yapabilecek tabanca ile 205 adet mermi bulunmaktaydı. Ek olarak üzerinden çıkan iğne sorulduğunda Albay Shelton tarafından, yakalanması ve işkence görmesi hâlinde kullanması gerektiği söylenerek verildiğini anlatmıştı.⁸⁴

Powers'ın hatıralarında, tanımadıkları bir coğrafyaya inmeleri durumunda kullanmaları gereken hayatta kalma ekipmanları hakkında bilgiler mevcuttu. Buna göre, pilotlara verilen koltuk paketinde katlanabilir cankurtaran salı, kıyafet, kısa süre idare edecek yiyecek ve su, pusula, işaret fişekleri, kibritler, nemli odunla ateş yakabilmek için kimyasallar, ilk yardım malzemeleri vardı. Kıyafetler kışlık av malzemeleriydi. Bunlara ek olarak büyük ve ipek bir Amerikan bayrağı posteri taşımaktaydılar. Posterde, "Ben bir Amerikalıyım ve sizin dilinizi

81 Powers yakalandıktan sonra iğnelerden bir örnek Sovyetlerin eline geçmişti. Mahkeme sırasında iğnenin etkisini görmek isteyen SSCB heyetinin iğneyi enjekte ettirdiği bir köpek ve farenin kısa sürede öldüğü gözlemlenmişti; *Sudebny Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensis G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960, s. 121.*

82 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 124-125.

83 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 34-35.

84 *Sudebny Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensis G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960, s. 47-49.*

bilmiyorum. Yiyecek, barınak, yardıma ihtiyacım var. Size zarar vermeyeceğim. Halkınıza karşı hiçbir kötülük beslemiyorum. Bana yardım edersen ödüllendirileceksin.” şeklindeki mesaj on dört dilde yazılmaktaydı. Pilotlar bu malzemelere ek olarak 7.500 Rus rublesi ve altın frank başta olmak üzere çeşitli değerli materyal taşımaktaydılar. Hayatta kalma malzemeleri arasında bir av bıçağı, susturuculu tabanca ve iki yüzden fazla mermi bulunuyordu.⁸⁵

Yine Powers’ın anılarından elde edilen bir veri de yakalanma halinde ne yapacakları hakkındaydı. Bu durumlara dair yönergeye göre, kaçışın mümkün olmadığı hallerde direnmeden teslim olunacaktı. Ardından kendisini gözetim altında tutanlarla iş birliği yapıyormuş gibi bir tavır takınılırken onurlu hareket etmeye ve üstlerine saygılı tutum göstermeye hassasiyet gösterilecekti. Uçağın belirli özellikleri hariç diğer gerçek bilgileri verilebilecekti. Esir düşen personel kendisini sivil olarak tanıyacaktı.⁸⁶

5. Powers’ın Akıbeti

Francis Gary Powers’ın yargılaması 17-19 Ağustos 1960 tarihlerinde Sovyet mahkemesi tarafından yapılmıştı. Mahkeme kayıtlarının hem Ruslar hem de Amerikalılar tarafından yayımlandığı tespit edilmiştir. Rus tarafının kayıtlarında, yargılamanın başlangıcında bir mütalaa şeklinde olayın oluş şekli verilmiştir. Buna göre, 1 Mayıs 1960 tarihinde Moskova saatiyle 05.36’da Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Kirovabad şehrinin güneydoğusunda SSCB sınırını ihlal ederek 20.000 metre yükseklikte Sovyet topraklarının derinliklerine seyahat eden bilinmeyen bir uçak tespit edilmişti. SSCB sınırını izinsiz ihlal ederek hiçbir sivil uçağın bulunmadığı yükseklikte önemli savunma sanayi tesisleri ve büyük sanayi merkezlerini takip eden rotada ilerleyen bu aracın düşmanca amaçlarla ilerlediği kuvvetli şüphe ile öngörülmüştü. Hükümetin düşürme emrini takiben uçak, Moskova saati ile 08.53’te Sverdlovsk bölgesinde roketle vurulmuştu. Uçağı terk eden pilotun gözaltına alındığı ve kendisinin ABD vatandaşı Francis Gary Powers olduğu tespit edilmişti. Düşüşten sonra kalıntıları incelendiğinde yüksek irtifa uçuşlar için tasarlanarak istihbarat servisine uyarlanmış hava fotoğrafçılığı ekipmanı ile donatılmış Lockheed U-2 tipi bir ABD uçağı olduğu tespit edilmişti. Uçağın kalıntılarında, Sovyet hava limanlarının ve Sovyetler Birliği’nin diğer önemli askerî ve endüstriyel tesislerinin çekildiği fotoğraf filmleri bulunmuştu. Yine bu uçağın kalıntılarından Sovyet radar istasyonlarının sinyallerinin kaydedildiği öğrenilmişti.⁸⁷

Powers, SSCB’de Devlete Karşı İşlenen Suçlardan Sorumlu Sovyet Yasası’nın 2. maddesi uyarınca yargılanacaktı. Bu suç dolayısıyla yedi yıldan on beş yıla kadar hapis cezası alabilirdi. En kötü ihtimalde ölüm cezasına çarptırılabilirdi.⁸⁸ Powers’ın mahkeme sorgusu 17 Ağustos’ta

85 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 45-46.

86 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 315.

87 *Sudebniy Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensis G. Pauersa. Gospolitizdat, Moskova 1960, s. 12-14.*

88 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 137.

başlamıştı. Sorguyu gerçekleştiren SSCB Başsavcısı Roman Andreyeviç Rudenko'nun ilk sorusu; "Davalı Powers, Sovyetler Birliği toprakları üzerinde uçuş görevini ne zaman aldınız?" şeklindeydi. Soruya "1 Mayıs sabahı" diyerek cevap veren Powers'a görevi ile ilgili bir dizi soru sorulmuştu. Burada Powers, görev yerinin Adana olduğunu, komutanının Albay Shelton olduğunu açıklamıştır. Sovyetler Birliği'ne uçuş görevini nereden aldığı sorulduğunda Peşaver demiştir. Burada dikkat çeken husus Peşaver'e 4-5 gün önce geldiğini açıklamasıydı. Uçuş görevinin detaylarına bakıldığında gidiş gelişler ile en fazla 1-2 gün önce Peşaver'e gelmiş olması lazımdı. Bunu öğrenmek için U-2'nin Peşaver'e ne zaman getirildiği sorulmuştu. Peşaver'e gelişlerine dair bilgi veren Powers, Albay Shelton'un da aralarında bulunduğu 20 kişilik bir grup olduğunu anlatmıştır. İçinde buldukları uçağın tahminen Körfez'deki bir İngiliz üssünde ikmal yaparak devam ettiğini söylemiştir. Rudenko mahkemede Powers'a bu görev için özel olarak yetiştirilip yetiştirilmediğini sorduğunda Amerikalı pilot, birimdeki herkesin aynı eğitimi aldığı cevabını vermişti. Powers'ın ifadesinden görev için iki pilot hazırlandığı öğrenilmişti. Rudenko'nun U-2 uçağı hakkındaki sorusunu Powers, "Bu, çok yüksek irtifalarda uçuşlar için hazırlanmış ve tasarlanmış özel bir yüksek irtifa uçağı" ifadesi ile cevaplamıştı. Kendisine uçağın askerî keşif uçağı olup olmadığı yönündeki soruya verdiği cevapta, "...bu tip uçaklar keşif ve ayrıca yüksek irtifalarda araştırma çalışmaları için kullanılıyor" demesi oldukça dikkat çekiciydi. Cevabına rağmen Powers uçağın hangi kuruma ait olduğuna dair bir şey söylememişti. Rudenko bu hususun üstüne gitmiş, Powers'ın bağlı bulunduğu *Ten-Ten* biriminin askerî nitelikli olup olmadığını sormuştu. Powers birimin askerî niteliğini kabul ederken içerisinde sivillerin de bulunduğunu söylemekten geri durmamıştı. Rudenko'nun uçak hakkında askerî işaret taşıyıp taşımadığı sorusuna ise kaçamak cevap vermişti. Powers'a, ilk soruşturmadaki ifadesine vurgu yapması üzerine de hatırlamadığını söyleyerek konuyu sürdürmemişti.⁸⁹

Rudenko, Powers'ın görev kapsamını özellikle sorgulamaktaydı. Uçaktaki ekipmanın kullanımı üzerinden pilotun istihbarat görevi yerine getirdiğini kabullenmesini amaçlamaktaydı. Vurulduğu ana kadar kendisine verilmiş görevleri yerine getirip getirmediği sorulduğunda, kötü hava koşulları nedeniyle rotadan saptığını söyleyen Powers'a uçaktaki fotoğraf makinesi konusunda verilen talimatların ne olduğu sorulmuştu. Bu soru karşısında Powers, haritada belirtildiği şekilde açıp kapatması gerektiği cevabını vermişti. Rudenko'nun ekipman ve uçağın kullanım amacı hakkında yönlendirmeli soruları karşısında Powers bilgisinin kısıtlı olduğunu gösteren cevaplar vermekteydi. Buna göre Powers casusluk iddiasını tam anlamıyla kabul etmemekle birlikte ekipmanın keşif maksatlı olduğunu da reddetmemekteydi.⁹⁰

Yargılamanın tamamı U-2 uçuşlarının niteliği ve 1 Mayıs görevinin somut kalıntıları üzerine olmuştu. Davanın sonunda tüm süreci birleştiren bir mütalaa ortaya çıkmıştı. CIA ile sözleşme imzaladığı 1956'dan itibaren Powers'ın ABD ordusu adına her suçu işleyebilecek bir casus pilot olduğu iddia edilmişti. Powers'ın savunmasında ısrarla üstünde durduğu sivil pilot olma

89 *Sudebnyy Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensisia G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960, s. 34-37; Trial of American U-2 SPY Pilot, Soviet Booklet No.76, Londra 1960, s. 25-27.*

90 *Trial of American U-2 SPY Pilot, s. 28-29.*

durumuna rağmen mahkeme savcısı askerî pilot tanımında ısrarcıydı. Sonuç olarak savcılık, Powers'ın SSCB'nin *Devlet Suçlarına İlişkin Cezai Sorumluluk Yasasının 2. maddesi* uyarınca cezalandırılmasını isterken mahkemedeki tavrı nedeniyle ölüm cezasını istememişti. Powers'ın davranışlarını samimi gören savcılık makamının talebi 15 yıl hapis cezasıydı. Powers'ın mahkemedeki cevaplarından ötürü ülkesinde yargılanmayı göze alarak doğru cevap verdiği vurgulanmaktaydı. Bu açıkça Sovyet mahkemesini kendisine daha ölçülü bir ceza vermeye ve hatta serbest bırakmaya ikna etmek üzere yapılmış bir hamleydi. Powers'ın son sözlerinde de pişmanlığını dile getirmesi ve Rus halkına düşmanlığının bulunmadığını söylemesi oldukça dikkat çekmektedir.⁹¹

Mahkeme 19 Ağustos 1960 tarihli oturumda tüm mütalaa ve savunmalara dayanarak kararını vermişti. Pilot Francis Gary Powers'a ilgili yasa maddesine dayanarak ön tutukluluk süresi (1 Mayıs 1960 tarihinden başlayan süreç) dâhil olmak üzere ilk üç yılını cezaevinde geçireceği on yıl hapis cezası verilmiştir. Ayrıca üzerinden çıkan değerli materyal ve para devlet hazinesine aktarılacaktı. Yine bu kararda, “SSCB ve Birlik Cumhuriyetlerinin Ceza Yargılamalarının Esasları'nın 44. maddesi uyarınca, karar kesindir ve temyize veya protestoya tabi değildir.” hükmü yer almıştır.⁹² Powers'ın cezası Amerikan basınında kendine yer bulurken New York Times gazetesinde cezanın uygulamasında Sovyet otoritesi tarafından bir indirim olması ihtimalinden bahsedilmekteydi.⁹³

Powers anılarında, hapiste olduğu süreçte Eisenhower yönetiminden umudunu kestiğini ve ABD'deki 8 Kasım 1960 seçimlerinde bir beklentiye girdiğini anlatmaktaydı. Powers geçen zaman içinde babasından aldığı mektupların da etkisiyle kendisi hakkında bir anlaşma yapılacağına dair umudunu yitirmişti. Başkan adayı John F. Kennedy'nin durumu yatıştırabileceğini düşünen Powers, Kennedy'nin kazanmasını umuyordu. Powers cezasının iki taraf arasındaki gerginliğe bağlı olduğu görüşündeydi. Beklediği haberi 10 Kasım'da öğrenmişti. Haberin ardından beklemeye başlayan Powers için bir sonraki heyecan 1 Mayıs 1961 tarihidir. Geleneksel af dönemi olarak düşündüğü bu tarihte serbest kalma umidini kıran ise Nisan ayının ikinci yarısı gerçekleşen Domuzlar Körfezi Operasyonu⁹⁴ olmuştu.⁹⁵

Birleşik Devletler yetkilileri Powers'ın ülkeye getirilmesi için takas planlamıştı. Sovyet casusu Rudolf Abel'in bu takasta kullanılması için müzakereler yürütülmüştü.⁹⁶ 7 Şubat 1962

91 *Sudebniy Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensis G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960, s. 131-132, 159, 166-167, 174.*

92 *Sudebniy Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensis G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960, s. 184.*

93 “U-2 Trial Ended”, *The New York Times*, 20 August 1960.

94 Küba'da ABD destekli bir askerî harekât.

95 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 227-230, 251-252.

96 ABD-SSCB arasındaki takas görüşmeleri hakkında detaylı bilgi için bk.: Helen Kleyle, Robert O'Hern, *Directorate of Science & Technology (DST), History of the Office of Special Activities (OSA) From Inception to 1969*, Interagency Security Classification Appeals Panel (ISCAP), Washington 2016, Annex 98; Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 183.

Çarşamba günü Powers Moskova'ya götürülmek üzere hazırlandı. Henüz takas veya başka bir durumdan bilgisi yoktu. Ancak yine de bu ani değişiklikten umutlanmıştı. 9 Eylül 1960-8 Şubat 1962 tarihleri arasında on yedi aylık süreyi Vladimir Hapishanesi'nde geçiren Powers'ın beklediği gün gelmişti. Moskova'ya trenle seyahat ederken ABD Büyükelçiliği'ne götürüleceği beklentisine girmesine rağmen KGB'ye ait Lubyanka Hapishanesi'ne götürülmüştü. Burada geceyi geçirdikten sonra Doğu Almanya'ya götürüldü.⁹⁷ ABD ile SSCB arasındaki takas 10 Şubat 1962 tarihinde Doğu ve Batı Berlin'i birbirine bağlayan Glicnecke Köprüsü'nde gerçekleşti.⁹⁸ ABD'ye getirilen Powers burada uzun süren bir sorguya alındı. 1960 yılında kazanın ardından görev yapan Hasar Değerlendirme Ekibi ilk etapta projede uzun süre geçirmiş pilot Powers'ın Sovyet yetkililere U-2 hakkında oldukça fazla bilgiyi ifşa etmiş olabileceğini öngörmüştü. Ancak Powers'ın iadesinden sonra yeniden toplanan ekip iki haftalık sorgulama neticesinde hasarın düşünülenden çok daha az olduğu görüşüne varmıştı.⁹⁹

Powers'ın sorgulaması Washington yakınlarında CIA'nın güvenli evlerinde yapılmıştı. Ardından Powers, CIA Eski Direktörü Allen Dulles ile görüştürülmüştü.¹⁰⁰ Bir süre önce CIA Direktörlüğü görevinden istifa etmiş olan Dulles, Pilot Powers'ın CIA tarafından gerçekleştirilen sorgulama raporunu okumuştur. Buna dayanarak kendisi ile gurur duyduklarını söylemişti. Eisenhower'ın ardından ABD Başkanı olan John F. Kennedy, Dulles yerine milyoner bir sanayici olan John McCone'u CIA Direktörü olarak atamıştı. McCone'un Powers'a bakışı Allen Dulles'ten farklıydı.¹⁰¹ CIA'daki tek değişiklik Dulles'in istifası değildi. Yardımcısı Richard Bissell de Powers'ın serbest bırakılmasından bir hafta sonra istifa etmişti. Powers'a göre, CIA'nın planlarından sorumlu olarak görev yapan Bissell'in istifası Domuzlar Körfezi başarısızlığına dayanmaktaydı. O, Bissell'in U-2 hadisesinde kurtulduğunu ancak Domuzlar Körfezi'nin fiyaskosunun üzerine kaldığını ifade etmişti.¹⁰²

McCone, Powers'ın çalışma şartlarına uygun hareket edip etmediğini tespit için bir soruşturma kurulunu Federal Yargıç E. Barrett Prettyman başkanlığında oluşturdu. Soruşturmada 22 tanık ve Powers dinlendi. Proje karargâhından Jim Cunningham, CIA Güvenlik Dairesi Başkanı Albay Sheffield Edwards, USAF'tan Albay Leo Geary, Müfrez B komutanı Albay William Shelton ve 1 Mayıs uçuşunun yedek pilotu John Shinn dinlenen kişiler arasındaydı. Üç kişiden oluşan soruşturma kurulu bir haftalık çalışmaları neticesinde 27 Şubat 1962'de CIA Direktörü McCone'a raporunu sunmuştu. Kurulun raporu Powers'ın suçsuz olduğu yönündeydi.¹⁰³ Ancak ABD Ulusal Güvenlik Ajansı (NSA) tarafından elde edilen bir rapora göre Powers düşürülmeden önce olması gerekenden daha düşük irtifada seyretmekteydi. Soruşturma kurulu, elektronik

97 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 277-279.

98 "Powers Is Freed By Soviet In an Exchange For Abel", *The New York Times*, 10 February 1962.

99 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs*, 1954-1974, s. 183.

100 Chris Pocock, *50 Years of the U-2*, s. 119.

101 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs*, 1954-1974, s. 184.

102 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 335.

103 Chris Pocock, *50 Years of the U-2*, s. 119.

istihbarat raporunun kesin bir doğruluğa sahip olmayacağını ileri sürmüştü. McCone'un isteği üzerine 1 Mart'ta kurul bu raporu bir kez daha görüşse de kararını değiştirmemişti.¹⁰⁴

Powers 6 Mart 1962'de Senato'da ifade verecekti. Kendi anılarında da Amerika Birleşik Devletleri Senatosu Silahlı Hizmetler Komitesi huzurunda açık duruşmaya çıkacağını anlatmıştı. Yargıç Prettyman'ın raporunun bu duruşmadan önce halka açıklanması söz konusuydu. Yine duruşmada halka ilan edilmeyecek hususlar için kapalı oturum ile CIA Direktörü McCone bir kısım bilgiyi senatörlere sunacaktı. Buna eş zamanlı olarak Powers'ı memnun eden bir gelişme yaşanmış, Veterans of Foreign Wars (VFW) isimli kuruluş kendisinin Amerikan Vatandaşlığı Madalyası ile ödüllendirilmesine karar vermişti.¹⁰⁵

McCone, Prettyman raporunu isteksizce kabullenmiş ve Başkan'ın onayına sunmuştu. Kennedy'nin onayladığı rapordan halka açıklamaya uygun versiyon Powers'ın Senato'daki ifadesinden hemen önce servis edilirken, NSA'nın elde ettiği elektronik istihbarata dair hadisede çelişki yaratan ve Powers'ın irtifasına dair farklı bilgiler içeren husus burada işlenmekteydi.¹⁰⁶ Powers üzerinde olumlu etki yaratması muhtemel bulgular ise CIA tarafından kamuoyu ile paylaşılmamakta diretilmekteydi. Bu konuyu Senato Dış İlişkiler Komitesi üyesi Senatör John J. Williams 6 Mart 1962 oturumunda McCone'a sorarak Powers'ın itibarı üzerinde yarattığı etkiden endişe ettiğini dile getirmişti.¹⁰⁷ Powers'ın hatıraları incelendiğinde, durumdan duyduğu rahatsızlık açıkça görülmekteydi. Powers kahraman ilan edilmekle ilgilenmediğini, doğru olanı yaptığının ilan edilmesi beklentisinde olduğunu yazmıştı.¹⁰⁸

Birçok delil ve yetkili tarafından Powers'ın suçlu olmadığı çıkarımı yapılırsa da McCone bu yöndeki kararlara itibar etmemekteydi. Soruşturmalar sırasında dahi aleyhine malzemeleri değerlendirdi. Bununla birlikte U-2 pilotlarına verilen İstihbarat Yıldızı madalyasını Powers'a vermemişti.¹⁰⁹ Powers, 20 Nisan 1963 tarihinde gerçekleştirilen madalya törenini irtibatla olduğu arkadaşlarından öğrenmişti. Powers günah keçisi olarak görüldüğü hissine kapılmışken madalya organizasyonunu eleştirmekten geri durmamıştı. Anılarında bu hadiseden bahsettiği kısımda madalya alanların hiçbirinin Rusya üzerinde uçmadığını özellikle vurgulamıştı.¹¹⁰

CIA Direktörü McCone görevi boyunca Powers'a olumlu yaklaşmamıştı. Bu sebeple Powers, İstihbarat Yıldızı Nişanı için iki yıl gecikme yaşadı. McCone'un CIA Direktörlüğü görevinden istifasının yürürlüğe girmesinden iki gün önce düzenlenen bir tören ile CIA Direktör Yardımcısı Marshall S. Carter tarafından madalya kendisine verildi.¹¹¹ Powers hatıralarında, Nisan 1965'te Washington'dan bir davet aldığını yazarken gizli törenin deşifre olduğundan da bahsetmişti.

104 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 185.

105 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 313-314.

106 Chris Pocock, *50 Years of the U-2*, s. 120.

107 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 185.

108 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 317.

109 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 186.

110 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 344-345.

111 Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 186.

Burada dikkat çeken bir diğer husus törenin tarihinin Nisan içerisinde olmasına rağmen basına düşmesinin ardından 1 Mayıs uçuşunun beşinci yılında yapıldığının açıklanmasıydı.¹¹²

Powers ülkesine dönüşünden sonra da uzun yıllar Lockheed şirketinde çalıştı. 1969 yılına kadar burada görev yapan Powers *Overflight Operasyonu* adını taşıyan kitabında U-2 projesindeki deneyimlerini anlattı. 1 Ağustos 1977 günü bir televizyon istasyonu adına muhabir olarak helikopterle uçuş yaparken geçirdiği kazada hayatını kaybetti.¹¹³

Sonuç

Grand Slam Operasyonu dönemin ruh halinin anlaşılması açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. ABD ve SSCB, Soğuk Savaş boyunca çeşitlendirilmiş istihbarat yöntemlerini birbirlerine karşı kullanmışlardı. Ancak askerî niteliği olmasa da bir uçakla havadan sınır ihlali yaparak istihbarat elde etme çabası dünyayı yeni bir savaşa sürükleyebilecek kadar tehlikeliydi. Başkan Eisenhower'ın temkinli tavrı ve Kruşçev'in ihlalleri yalnızca koz olarak kullanabileceği büyük bir hadise olduğunda dünya gündemine getirmesi, her iki liderin de bu tehlikenin farkında olduğunu göstermekteydi.

Neticede Soğuk Savaş döneminin en büyük istihbarat operasyonlarından birisi karmaşık bir diplomatik krize dönüşmüştü. Olayın diplomatik yönünün haricinde bir de insani tarafı vardı. U-2 pilotu Powers'ın esir düşmesinden itibaren yaşadığı süreç dönemin ruh halinin anlaşılması açısından önemliydi. SSCB yönetimi bu hadiseden ABD'yi saldırgan göstererek fayda sağlamayı amaçlamaktaydı. ABD Hükümeti ise güvenlikçi politikalarını Pearl Harbor travmasının yeniden yaşanma tehlikesine bağlamaktaydı.

U-2 Krizi hakkındaki en bilindik tartışma Francis Gary Powers'ın kullandığı uçağın kalkış yeriydi. Bu çalışmada yer verilen tüm deliller “Adana” üzerindeki tartışmayı bitirmektedir. 1 Mayıs 1960 tarihli uçuşun tek bir saniyesinin dahi Türkiye üzerinde gerçekleşmediği somut olarak kanıtlanmıştır. Bir diğer tartışma ise uçağın arızalanarak alçalmasıydı. Bu tartışma ise kısmen doğru kabul edilebilir. Uçak otomatik pilot sorunu yaşamış ancak Powers geri dönmek yerine zor da olsa görevi sürdürmeyi seçmişti. Uçağın vurulduğu esnada olması gerekenden daha alçak bir irtifada seyrettiği tartışması ise ABD istihbaratı için dahi neticeye varılamamış bir konu olarak kaldı. Bu çalışma ile kriz, olayın başlangıcından itibaren tüm aşamaları ile ilk kez işlenmiştir. Bununla birlikte siyasi tarih kitaplarında yer alan ve Türkiye'yi krizde sorumlu göstermeye çalışan anlatımın hatalı olduğu açıklanmıştır. Sonuç olarak Grand Slam Operasyonu ve U-2 Krizi, Soğuk Savaş döneminin ruh halini yansıtmaya ve tarafların birbirlerine karşı reflekslerini göstermesi açısından ilginç ve son derece önemli bir hadise olarak dünya tarihindeki yerini aldı.

112 Francis Gary Powers, Curt Gentry, *Operation Overflight*, s. 348-349.

113 “Francis Gary Powers, U-2 Pilot, Dies in a California Copter Crash”, *The New York Times*, 2 August 1977; Gregory W. Pedlow, Donald E. Welzenbach, ... *The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, s. 186-187.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

Akşam

Her Gün

Krasny Sever:

Milliyet

Tercüman

The New York Times

Veçernya Moskva

Yeni Sabah

Araştırma Eserler

Armaoğlu, Fahir, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 262.

Foreign Relations Of The United States (FRUS), 1958–1960, Volume X, Part 1, Eastern Europe Region; Soviet Union; Cyprus, United States Government Printing Office, Washington 1993.

Gülmez, Nurettin, Bülent Tahancı, “Soğuk Savaş Dönemi Çekişmelerinden Bir Örnek: U-2 Uçak Krizi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/28 (2014-Bahar/Spring), s. 199-226.

Kleyla, Helen ve Robert O’Hern, *Directorate of Science & Technology (DST), History of the Office of Special Activities (OSA) From Inception to 1969*, Interagency Security Classification Appeals Panel (ISCAP), Washington 2016.

Mirnoe Sosuşestvovanie s Raznix Toçen Zreniya, İzdanie Çentralnogo Obedineniya Politiceskix Emigrantov İz SSSR (ÇOPE), München 1960.

Pedlow Gregory W. ve Donald E. Welzenbach, *The Central Intelligence Agency and Overhead Reconnaissance – The U-2 and OXCART Programs, 1954-1974*, History Staff Central Intelligence Agency, Washington D.C. 1992.

Pocock, Chris, *50 Years of the U-2 The Complete Illustrated History of the “Dragon Lady”*, A Schiffer Millitary History Book, China 2005.

Powers, Francis Gary ve Curt Gentry, *Operation Overflight The U-2 SPY Pilot Tells His Story For Thhe First Time*, United States of America 1970.

Public Papers Of The Presidents of The United States Dwight D. Eisenhower 1960-1961, U.S. Government Printing Office, Washington 1961.

Sudebniy Proçess Po Ugolovnomu Delu Amerikanskogo Letçika-Şpiona Frensisa G. Pauersa. Gospolitizdat. Moskova 1960.

Trial of American U-2 SPY Pilot, Soviet Booklet No.76, Londra 1960.

United Nations, Report of the Security Council to the General Assembly 16 July 1959-15 July 1960, General Records: Fifteenth Seisson Supplement No: 2 (A/4494), New York 1960.

Elektronik Kaynaklar

“Cover plan to be used for downed U-2 flight (the U.S. did not know that the Soviets had the captured U.S. pilot), May 2, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Office of the Staff Secretary, Subject Series, Alphabetical Subseries, Box 15, Intelligence Matters (14); NAID #594364, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-2-60-cover-plan.pdf> [Erişim tarihi: 01.01.2023].

“National Aeronautics and Space Administration press release concerning missing U-2 airplane, May 5, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian

- Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #12009392, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-5-60-nasa-release.pdf> [Erişim tarihi: 02.01.2023].
- “State Department telegram from American Embassy in Moscow to Secretary of State transmitting translation of Soviet note concerning U-2 plane, May 10, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #594523, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-10-60-state-telegram.pdf> [Erişim tarihi: 03.01.2023].
- “State Department press release #249 concerning U-2 incident, May 6, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #12009394, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-6-60-no249.pdf> [Erişim tarihi: 04.01.2023].
- “State Department press release #254 concerning U-2 incident, May 9, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #12009396, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-9-60-no254.pdf> [Erişim tarihi: 05.01.2023].
- “State Department telegram from American Embassy in Moscow to Secretary of State transmitting translation of Soviet note concerning U-2 plane, May 10, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #594523, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-10-60-state-telegram.pdf> [Erişim tarihi: 06.01.2023].
- “State Department telegram to American Embassy in Moscow regarding U.S. position with respect to U-2 incident, May 11, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #12009399, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-11-60-state-telegram.pdf> [Erişim tarihi: 07.01.2023].
- “Statement by the President regarding U-2 incident, May 11, 1960”, Eisenhower Presidential Library, Online Documents/U-2 Spy Plane Incident, Christian Herter Papers, Box 20, U-2 (1); NAID #12009412, <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/u2-incident/5-11-60-statement-by-president.pdf> [Erişim tarihi: 08.01.2023].

EKLER**Ek 1.** U-2 Pilotu Francis Gary Powers'ın mahkemede çekilmiş fotoğrafı

Kaynak: Chris Pocock, *50 Years of the U-2 The Complete Illustrated History of the "Dragon Lady"*, A Schiffer Military History Book, China 2005, s. 117.

Ek 2. U-2 Uçuş kayıtlarında 1960 yılında gerçekleştirilen görevlerin listesi

C05492922

~~TOP SECRET~~

1959 cont'd:								
Dec	6	B	8005 (B)	Robinson	Feshawar	Kuybyshev, Kapustin Yar	B	Exc
	6	B	8007 (B)	Bradley	Adana	Diversiönary (Iran)	System IV	Fair
1960:								
Jan	27	B	HS501 (B)	Bradley	Adana	Iran Border	Syst VII	Poor
	12	B	1543	Barnes	Adana	Middle East	B	Good
	29	B	1554	Erickson	Adana	Iran, Iraq, Jordan, Kuwait	B	Good
	30	B	HS502	Dunaway	Adana	Iran Border	Syst VII	Good
	31	B	HS503 (B)	Robinson	Adana	Iran Border	Syst VII	Good
Feb	5	B	8009 (B)	McArthur	Feshawar	Tyura Tam, Kazan, Ukraine, to Adana	B	Exc
	5	B	8010 (B)	Dowling	Adana	Diversiönary (Iran)	Syst IV	Good
	23	B	1558	Powers	Adana	Iran, Iraq, Israel, Syria	B	Good
	28	B	1560	Dunaway	Adana	Egypt, Israel, Saudi Arabia, Syria	B	Good
Mar	23	B	4156	Knutson	Adana	Turkey	Syst VII	Poor
	31	C	6049	Edens	Takhlî	Tibet	B	Fair
	31	C	6050	Snider	Takhlî	Eastern Tibet	B	Good
Apr	5	C	6054	McMurray	Takhlî	Western China	B	Good
	9	B	4155	Erickson	Feshawar	Tyura Tam, Sary Shagan	B	Exc
	9	B	4157	Barnes	Adana	Diversiönary (Iran)	Syst VII	Poor
	19	B	HS507	Knutson	Adana	Iran	Syst VII	Good
May	1	B	4154	Powers	Feshawar	Kyshtym, Sverdlovsk, Kola Peninsula	B	LOST
	1	B	4159	Dunaway	Adana	Diversiönary (Iran)	Syst VII	Poor

14

~~TOP SECRET~~

Handle via BYEMAN Control System

Kaynak: Helen Kleyla, Robert O'Hern, *Directorate of Science & Technology (DST), History of the Office of Special Activities (OSA) From Inception to 1969*, Interagency Security Classification Appeals Panel (ISCAP), Washington 2016, Annex 120, s. 14.

A CRISIS AFFECTING TURKEY DURING THE COLD WAR: THE DOWNING OF A US INTELLIGENCE PLANE (MAY 1, 1960)

Selim HÜSEM*

Increasing tensions between the US and the Soviet Union during the Cold War led to the development of new intelligence methods. Especially in the Soviet Union and the regions under its hegemony, it became very difficult to conduct intelligence activities using classical methods. The United States therefore sought new solutions. One of the results of this search was the High Altitude Photographic Reconnaissance programme.

The US Air Force initiated a project for the above-mentioned high-altitude photographic reconnaissance programme. The CL-282 aircraft offered by Lockheed, one of the country's main aircraft manufacturers, for this programme was not accepted by the military authorities. However, this aircraft was accepted by the civilian bureaucrats in the High Altitude Photo-reconnaissance programme. The civilians also pressed their plans on US President Eisenhower. Under the influence of President Eisenhower, the U-2 project was launched in collaboration with the CIA and the US Air Force. The CL-282 model aircraft, which had been extensively modified, became the U-2 high-altitude reconnaissance aircraft. These aircraft began their active service in Europe in the mid-1950s. The task group set up in Europe was called Detachment A. Soon after, they were sent to Turkey. It was the Suez crisis that accelerated the plan to establish a Task Force in Turkey. Detachment B, based in Adana Incirlik, soon became the centre of the U-2 project. Turkey's location was strategic for both the Mediterranean and the USSR.

The main purpose of the high-altitude photo reconnaissance programme was to gather intelligence from Soviet territory and areas under the influence of the USSR. However, after the first U-2 flights, some diplomatic problems with Eastern Europe and the USSR reduced the effectiveness of Detachment A. On the other hand, the effective use of these aircraft in the ongoing crises in the Mediterranean and the Middle East increased the importance of Detachment B. Thus, Turkey became an important centre for the U-2 project. By the end of the 1950s, Incirlik was home to the most experienced U-2 pilots.

---

* Research Assistant, Marmara University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Istanbul/Turkey, selim.husem@marmara.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-8328-0276

U-2 missions were directly subject to the approval of the US President. President Eisenhower was always wary of reconnaissance flights over the Soviet Union. This severely limited the effectiveness of the U-2. At the same time, the USSR was developing its missile programme. In particular, SAM missiles, which were being produced for ground-based air defence, became a significant threat to U-2 aircraft. Because of their high altitude, U-2 pilots were vulnerable to enemy aircraft. US engineers quickly came up with a solution, adding a device called “Granger” to the aircraft to send a misleading signal to SAM missiles.

The road to the 1960 U-2 crisis was paved by Khrushchev’s statement at the opening of the Soviet Communist Party Congress in 1959 about the mass production of intercontinental ballistic missiles. Some time after this statement, the Soviet Defence Minister’s remarks about continental and intercontinental missiles caused concern in the US public. In 1959, President Eisenhower gave partial authorisation for overflights, provided they did not fly over the USSR. During these flights, USSR activity at Tyuratam (Toretam) was detected, which was an important factor in convincing President Eisenhower to fly over the Soviets. Another innovation of this period was the use of new sites such as Pesharver and Bodo for U-2 flights. However, Incirlik was still the centre of this activity.

By the end of 1959, U-2 missions were again restricted. On 5 February 1960, CIA Director Allen Dulles persuaded President Eisenhower to authorise missions in 1960 after a British pilot in Detachment B spotted a Soviet-designed bomber during an RAF (Royal Air Force) flight. The President again granted limited approval. In the first quarter of 1960, the CIA drew up a comprehensive programme of operations. To implement the plan, Pakistan and Norway had to agree to the use of bases. With the persuasion of both governments, the most important flight in the project’s history was planned. Francis Gary Powers, one of the U-2 project’s most experienced pilots, was chosen for the flight. Powers served in Detachment B, stationed in Incirlik.

A mission was scheduled for 9 April 1960 with Powers as the backup pilot. Bob Ericson was chosen as the pilot for this flight. The flight, which proved to be quite difficult, showed how much the USSR had improved its interceptor capabilities. Nevertheless, preparations continued for the big flight on 1 May.

The flight took off from Peshawar on 9 April. The next flight, Operation Grand Slam, which triggered the crisis, was also planned from Peshawar. In other words, Turkey had no involvement or knowledge of these two important flights that violated the airspace of the USSR. The aircraft used in the Grand Slam operation was brought from the base in Japan. In other words, the aircraft had nothing to do with Turkey either. Throughout the diplomatic crisis, the USSR accused Turkey of allowing flights that violated its airspace. However, when the whole incident is examined, it is clear that Turkey played no role.

Operation Grand Slam began on 1 May 1960 with a major problem for the pilots. Although the aircraft’s autopilot malfunction increased the difficulty of the mission, Powers did not

decide to return. However, the U-2 piloted by Powers was shot down by Soviet air defences in the Sverdlovsk (Ekaterinburg) area, Powers survived the crash and was captured by Soviet authorities, sparking a diplomatic crisis.

The USSR's attention was drawn to Turkey when Powers, under interrogation, said he was stationed at Incirlik and the US National Aeronautics and Space Administration (NASA) announced that a plane had disappeared after take-off from Adana. Khrushchev accused the countries allied to the US in the region of attacking their sovereignty. He also almost threatened the governments of Turkey, Pakistan, and Norway. During the crisis, he issued a note to Turkey for allegedly mediating the flights. The Turkish Foreign Ministry denied the Soviet accusations. Although the U-2 task group was stationed in Turkish territory, Turkey was not responsible for Operation Grand Slam, which led to the crisis.

К ВОПРОСУ О ПАРАДИГМАХ ИСТОРИИ ГАРАБАГСКОГО ХАНСТВА В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

ON THE PARADIGMS OF THE HISTORY OF THE GARABAGH KHANATE IN MODERN HISTORIOGRAPHY

ÇAĞDAŞ TARİH YAZININDA KARABAĞ HANLIĞI TARİHİNİN PARADİGMALARI ÜZERİNE

Marziya İSKENDEROVA*

Аннотация

В статье дается историографический анализ вопросов значимости, завоевания и ликвидации Гарабагского ханства в работах современных исследователей. Стратегическое положение Гарабагского ханства и наличие на его территории пяти меликств способствовали обоснованию в современной историографии как места Гарабагского ханства в южнокавказской политике царизма, так и разнообразия способов реализации захватнических планов России в отношении Гарабагского ханства. Современные историки показывают первостепенность Гарабагского ханства в претворении идеи царизма о создании буферного государства в качестве щита против Османского и Гаджарского государств. Этнодемографические изменения в Гарабаге вследствие переселенческой политики царизма, также свидетельствующие о стратегической значимости данного региона для России, позволили пронаблюдать общность мнения у большинства исследователей в отношении целей этой политики, направленной на увеличение численности армян в Гарабаге с целью создать здесь свою христианскую опору.

В свою очередь, рассматриваемые в статье труды современных историков выявили новый, свободный от конъюнктурных концепций подход к данной теме и довели суть политики России в Гарабагском ханстве, что для завоевания этого региона, постоянно остававшегося в центре внимания России, как и Южного Кавказа, в целом, она использовала все доступные ей методы.

Выяснение в новом свете ряда аспектов изучаемой проблемы может стать еще одной ступенью в разбирательстве длившегося столетиями азербайджано-армянского конфликта. Отсюда, и весомость лепты, внесенной этими современными исследователями в изучение места Гарабагского ханства в системе азербайджано-российских отношений указанного периода.

* *Dosent, Doktor filozofii po istorii, Instituta İstoriı im.A.A.Bakixanova Nasionalnoy Akademii Nayk Azerbaydjana, Bakı / Azerbaydjan, marziya.i53@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-1545-9434*

Происходящие сегодня межгосударственные и межэтнические конфликты в Южном Кавказе, в частности, в Гарабаге, носят в себе отпечаток прошлого, и разработка авторами настоящей темы является не только актуальной, но и показывает необоснованность притязаний Армении на Гарабаг. В свою очередь, эти работы способствуют углублению информации о проблеме Гарабага за пределами Азербайджана.

Ключевые слова: Ибрагим Халил Хан, Гарабагское ханство, гарабагские мелики, Кюрекчайский договор, христианский фактор, ликвидация

Abstract

This article offers a historiographical analysis of the conquest and dissolution of the Karabagh Khanate as depicted in the works of contemporary researchers. The strategic location of the Karabagh Khanate, along with the presence of five melikdoms within its borders, has led modern historiography to emphasize the Khanate's significance in Tsarist South Caucasian policy. Furthermore, it highlights the diverse methods employed by Russia to realize its aggressive plans for the Karabagh Khanate.

Researchers widely concur on the coerced signing of the Kurakchay treaty by the Karabagh ruler. The examination of the conditions of the Kurakchay treaty and the abolition of the Karabagh khanate illustrate the purposeful nature of the Russian government's policy. A pivotal aspect of this policy was Tsarism's resettlement strategy, which resulted in ethno-demographic changes in Karabagh. These demographic shifts underscore the region's strategic importance to Russia and reflect a consensus among most scholars regarding the policy's objective: increasing the Armenian population in Karabagh to establish a Christian Church.

Consequently, the contemporary historians' works considered in this article introduce a fresh perspective on this topic, free from opportunistic notions, and illuminate the essence of Russia's politics in the Karabagh Khanate. They reveal that, in its pursuit to control this region, which consistently held Russia's attention, as well as the entire South Caucasus, Russia employed all available means.

This reevaluation of various aspects of the issue could potentially contribute to the resolution of the longstanding Azerbaijani-Armenia conflict. The ongoing interstate and interethnic conflicts in the South Caucasus, particularly in Karabagh, carry historical baggage, and the authors' exploration of this topic not only remains pertinent but also debunks Armenian claims to Karabagh. Additionally, these works enhance global understanding of the Karabagh issue beyond Azerbaijan.

Keywords: Ibrahim Khalil Khan, Karabagh Khanate, Karabagh meliks, Kurakchay treaty, Christian factor, dissolution

Öz

Makalede, Karabağ Hanlığı'nın önemi, fethi ve tasfiyesi meselelerinin modern araştırmacıların eserlerinde tarihçilik açısından analizi sunulmaktadır. Karabağ Hanlığı'nın stratejik konumu, keza arazisinde beş melikliğin mevcut olması gerçeği, modern tarihçilikte esaslı şekilde gerek Çarlık Rusya'sının Güney Kafkasya politikasında Hanlığın yerinin, gerekse Hanlığa yönelik işgalci planlarının gerçekleştirilmesinde kullandığı çeşitli yöntemlerinin araştırılmasına yol açmıştır. Modern tarihçiler, Çarlık Rusya'nın, Osmanlı ve Kaçar devletlerine karşı, kalkan misali bir tampon devlet oluşturma planının hayata geçirilmesinde Karabağ Hanlığı'nın büyük önem taşıdığını belirtmektedir. Çarlığın uyguladığı iskân politikası sonucunda Karabağ'da meydana gelen etno-demografik değişimler, bu bölgenin Rusya için stratejik önemini ortaya koymanın yanı sıra Karabağ'daki Ermenilerin sayısını artırarak burada kendi Hıristiyan istinadgahı oluşturmayı hedefleyen politikanın asıl amaçları hususunda araştırmacıların ortak görüşlerde buldukları ortaya çıkmıştır.

Buna karşılık, bu makalede ele alınan modern tarihçilerin çalışmaları, bu konuya konjonktürel kavramlardan arınmış yeni bir yaklaşım ortaya koymuş, Rusya'nın Karabağ Hanlığı'ndaki politikasının özünü ve genel olarak Güney Kafkasya'nın ilgi odağında kalan bu bölgeyi fethetmek için mevcut tüm yöntemleri kullandığını ortaya çıkarmıştır.

İncelenen konunun çeşitli yönleriyle açıklığa kavuşturulması yüzyıllardır süregelen Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının incelenmesinde bir başka adım olabilir. Bu nedenle modern araştırmacıların Karabağ Hanlığı'nın bu dönemdeki Azerbaycan-Rusya ilişkileri sistemindeki yerinin araştırılmasına yaptıkları katkının önemi büyüktür.

Günümüzde Güney Kafkasya'da özellikle Karabağ'da meydana gelen devletlerarası ve etnik çatışmaların kökleri eski zamanlara dayanmaktadır. Bu konunun araştırılması aktüel olmanın yanısıra Ermenistan'ın Karabağ üzerindeki iddialarının temelsiz olduğunu da göstermektedir. Bu çalışmalar, Azerbaycan dışında Karabağ meselesi hakkındaki bilgilerin derinleşmesine katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Halil Han, Karabağ Hanlığı, Karabağ meliklikleri, Kürekçay anlaşması, Hristiyan faktörü, tasfiye

Вступление

Гарабагский регион являлся очагом повышенной конфликтности в течение нескольких столетий, истоки же процесса уходят к XVIII – нач. XIX вв. Именно в этот период Гарабаг представлял собой узел сложных, как внутренних и национальных конфликтов, так и внешнеполитических противоречий, являясь регионом острого противоборства таких крупных держав как Россия, Османское государство и Гаджарский Иран. Эта борьба за Гарабагское ханство завершилась его оккупацией Россией в начале XIX в. Являясь одним из крупных ханств на территории Азербайджана во второй половине XVIII – нач. XIX вв. Гарабагское ханство в силу своего стратегического расположения, богатых природных ресурсов, специфики политического и конфессионального развития явился одним из звеньев, через который реализовались далеко идущие экспансионистские планы России в южнокавказском регионе, в том числе – Азербайджане. В процессе завоевания Гарабагского ханства Россия использовала христианский фактор, опираясь на общины христиан – григорианцев, населявших пять меликств (хамсе) в Гарабаге. Актуальность поставленной в данной статье проблемы определяется не только геостратегической ролью Гарабагского ханства в имперских планах России в указанный период. Отсутствие специального и комплексного исследования по заданной теме, запросы сегодняшнего дня – все это также объясняет актуальность проведенного историографического анализа ряда трудов современных исследователей в настоящей статье.

Распад Советского Союза, ликвидация конъюнктурных требований, предъявляемых к историческим трудам советского периода, открытие многих недоступных в советское время архивных фондов делает необходимым и позволяет заново проанализировать на основании достоверных источников целый ряд вопросов, связанных с историей Гарабага.

Важность и необходимость данного историографического анализа обусловлена и новыми, объективными с позиции истинной науки, подходами к интерпретации документальных материалов и оценке некоторых вопросов политики России в азербайджанских ханствах, в частности – в Гарабагском. Основная цель настоящего исследования заключается в историографическом анализе вопроса о значимости

Гарабагского региона в южнокавказской политике Российской империи во второй половине XVIII в., а также вопросов истории ликвидации Гарабагского ханства, включая всю совокупность применяемых Россией методов реализации своих замыслов в этом регионе.

Историки справедливо относят феодальную раздробленность Азербайджана во второй половине XVIII в. к одному из мажорных факторов, способствовавших в итоге российскому завоеванию Азербайджана. Вместе с тем, исследователи верно отмечают, что этот фактор вызвал заинтересованность в данном регионе не только России, но и Османского и Гаджарского государств [1, с.127] [2, с.44,48] [3, с.535]. Следует отметить, что при всей негативности для политического и экономического положения края, в результате раздробленности на территории Азербайджана возникли государственные образования – ханства, что явилось восстановлением государственности в истории Азербайджана. А существование собственной монетарной системы позволяет исследователю Н. Алиеву сделать вывод не только об относительно высоком уровне экономического развития азербайджанских ханств в кон. XVIII – нач. XIX вв., но и говорить об их преимуществах по сравнению с Гаджарским государством [4, с.7-8].

То, что Гарабагское ханство являлось независимым азербайджанским государственным образованием, – доказанный факт и данный вопрос не ставится предметом обсуждения в настоящей статье [1, с.28-51] [5, с.142-146] [6, с.71-74] [и др.]. Вместе с тем, невозможно проигнорировать абсурдные рассуждения армянских исследователей по этому поводу. Так, совершенно безосновательно представив азербайджанские ханства самопровозглашенными ханствами Персии, армянский автор С. Дадаян утверждает, что Гарабагское ханство было основано с помощью мелика Варанды якобы главарем разбойничьей банды – Панахом, самопроизвольно присвоившим титул хана. Называя гарабагских правителей, в том числе Ибрагим Халил Хана, лжеханами, автор не признает их самостоятельными правителями Гарабагского ханства. Автор представляет армян Гарабага за большинство населения и единственную реальную политическую силу в российско-гаджарских отношениях во второй половине XVIII –нач. XIX вв. [7,с.22]. В работе же Д. Бабаяна Гарабагское ханство – армянское государственное образование, где продуманным завуалированным дипломатическим шагом меликов было приведение Панах хана (мусульманина) к власти [8,с.2,106]. Уместно отметить позицию российского исследователя И. Бочарникова, который рассуждает о несуществовавшей в то время Армении и, в то же время, отрицает существование независимых азербайджанских ханств. Представив их, в том числе Гарабагское ханство, «подвластными провинциями Персии», Бочарников называет меликов правителями Гарабага [9], в то время как эти мелики – григорианизированные албаны, подчинялись центральной власти – гарабагским ханам [10, с.67-83] [11, сс.26-30, 32-34] [и др.].

Авторы работ, как посвященных Гарабагскому ханству, так и других рассматриваемых в настоящей статье трудов объективно подчеркивают большое значение, придаваемое Россией существовавшим на территории Гарабагского ханства меликствам.

Предметом широкого изучения являлись также планы России по ликвидации Гарабагского ханства и созданию здесь христианского государства, что справедливо связывается с известным «восточным вопросом», цель которого состояла в вытеснении Османской империи из Европы и защите христиан на Балканах. Совершенно очевидно, что Азербайджан, как и весь Южный Кавказ являлся объектом захватнической политики России. При этом историк Т. Мустафазаде, в работах которого особое место отводится рассмотрению вопроса о создании в данном регионе социальной опоры в лице проживавших здесь христиан, объективно указывает, что российская дипломатия использовала гарабагских меликов в качестве агентов для достижения своих целей [12, с.126-129] [13, с.146-148].

Разработка вопроса о методах российской политики в этом направлении идет через призму продолжения Екатериной II политической линии Петра I. Положение о преемственности путей реализации Россией во второй половине XVIII в. предначертанных планов в отношении Гарабагского ханства представлено во всех работах [13, с.40-142] [12, с.124] [и др.]. С именем гарабагского правителя Ибрагим Халил Хана справедливо связывается усиление Гарабагского ханства, ставшего одним из влиятельных государств в Южном Кавказе, а также в годы правления этого хана наблюдается вторжение России в данный регион. В историографии бытует мнение, что в 80-е годы XVIII в. создание армянского государства под скипетром России за счет свержения Ибрагим Халил Хана, являлось одной из основных перед Россией задач. Рассуждения исследователя Мустафазаде в этом направлении приводят его к убедительному заключению об одном из методов осуществления захватнической политики Российского государства в изучаемый период, «сначала образовать на какой-либо территории зависимую от себя государственную структуру с последующим окончательным его захватом» [12, с.141-142].

Несмотря на ложность или утрированность большей части представленной меликами информации, ее содержание позволяет авторам раскрыть значимость Гарабагского ханства как в планах России, так и азербайджано-российских отношениях в данный период. Обширные сведения о богатствах Гарабагского ханства (посевные площади, луга, реки, залежи полезных ископаемых: меди, железа, золота, серебра и т.д., о взаимоотношениях его с другими государствами свидетельствуют об экономической стабильности и политической независимости Гарабагского ханства. Вместе с тем, как показывают переписки между меликами и правящими кругами России, именно эти факторы использовались гарабагскими меликами в качестве аргументов в настойчивых призывах ускоренного прибытия российских войск, якобы, с целью спасения от мусульманского гнета [12, сс.136-138,142-146,151] [14, с.57-58].

В работах Россия и гарабагские мелики рассмотрены с точки зрения соответствия сепаратизма гарабагских меликов интересам России как в Гарабагском ханстве, так и в Азербайджане – в целом. В частности, развернуто рассмотрен план России по созданию в регионе христианской опоры в результате укрепления Картли-Кахетинского царства и основания христианского политического образования на территориях Гарабагского и Гарадагского ханств, призванного сыграть роль буфера между Россией и мусульманскими Османским и Гаджарским государствами [1, с.139-141].

Красной нитью через все рассматриваемые работы проходит мысль об изошренной и многоликой политике России. Как отмечают авторы, взяв на себя роль арбитра в разрешении неурядиц во взаимоотношениях южнокавказских правителей, Россия получила возможность манипулировать азербайджанскими ханами. Отсюда, поддержка Россией действий картли-кахетинского царя, являвшегося некогда союзником Гарабагского хана, справедливо расценивается как сдерживающая объединительную деятельность Фатали хана Губинского [1, сс.127-128, 143].

В свою очередь, исследователь Г. Наджафли объективно видит в действиях Ибрагим Халил Хана, направленных на укрепление Гарабагского ханства и своего влияния в соседних ханствах, барьер на пути достижения захватнических целей России как в Азербайджане, так и в Южном Кавказе – в целом. Прослеживая независимую политику Ибрагим Халил Хана, автор рассматривает ее маневренность. Эффективность этой политики проявилась в изменении отношения российского правительства к вопросу о его свержении. Однако, исследователь убежден, что вышеотмеченные методы проведения российской политики в регионе остались неизменными [13, с.157-158] [14, с.77].

Среди основных задач российской политики в указанном регионе, получивших отражение в рассматриваемых работах авторы особо обращают внимание и на создание царизмом препон на пути сближения азербайджанских ханств с Османским государством. Неслучайно, исследователь В.В. Дегоев, говоря о гибкости политики России, подчеркивает роль азербайджанских правителей в регионе и приходит к заключению о том, что «после 1783 г. и до окончания русско-турецкой войны 1787-1791 гг. главными оппонентами России в Закавказье были Порта и ее союзники в Азербайджане и Дагестане. Против них и были направлены усилия Петербурга...» [15, с.29]. А исследователь Мустафазаде выделяет Гарабагское ханство, как объект пристального внимания этих крупных государств (Россия и Османское государство – М.И.), хотя сами эти государства избегали открытого признания значения Гарабагского ханства при определении кавказской политики [1, с.138].

Представленный в работе Наджафли факт об обращении гарабагского хана к Османскому государству вносит коррективы в распространенное до недавнего времени утверждение о всестороннем развитии отношений Ибрагим Халил Хана Гарабагского, как и других азербайджанских ханов, исключительно с Россией [14, с.51,52]. Царское правительство бдительно следило за взаимоотношениями гарабагского правителя с южнокавказскими

правителями, а также с Османским государством, предпринимая определенные меры, направленные на предотвращение объединения ханов и налаживания ханствами контактов с Османским государством [12, сс.90-92,155,162] [1, с.139] [16,с.67] [и др.].

Говоря о ситуативном совпадении интересов меликов и России, их направленности против Ибрагим Халил Хана, армянский исследователь Дадаян заключает: «России была необходима и территория Карабаха, и его коренное карабахское население» [7, с.22]. При этом Дадаян естественно, не уточняет, что «коренное карабахское население» – это потомки древних албан, исповедовавшие христианство [1,сс..22-25,27-28] [11,сс.20-24,26-30,32-34] [17, с.27-28].

Изучение средств и методов реализации Россией своих намеченных планов в Южном Кавказе, векторами которых являлись Гарабагское ханство с меликами, другие ханства и Картли-Кахетинское царство, раскрывает в современных исследованиях двойственность политики России, что глубоко прослеживается в работах азербайджанских историков. Эта двойственность выражается, с одной стороны, во внешнем признании дружественных отношений с гарабагским ханом, подталкивании его к союзу с картли-кахетинским царем против Фатали хана Губинского, а с другой – в подстрекательстве меликов против Ибрагим Халил Хана [13, с.172-173] [12, с.166].

Место Гарабагского ханства еще более обозначилось в связи с нарушением балансированного положения в регионе в 90-е годы XVIII в., связанным с походом Ага Мухаммеда Гаджара в Южный Кавказ, явившимся поводом для перехода от осторожной политики России в отношении азербайджанских правителей к активным действиям последней.

Вместе с тем, указывая на то, что Россия осознавала стратегическое значение Гарабага, называемого «ключом по всему Южному Кавказу», исследователь Гусейнов приходит к выводу, что азербайджанские ханы, в первую очередь – Гарабага, являлись фактически единственной реальной силой, препятствовавшей российской экспансии на Южном Кавказе [18, с.95, 104-105]. В историографии существует мнение, что именно нападение Ага Мухаммеда Гаджара на Шушу, наряду с разорением Тифлиса, сыграло определяющую роль в начале похода российских войск во главе с Зубовым в Южный Кавказ (1796 г.), отвечавшего планам Российской империи по претворению в жизнь ее политических и торгово–экономических интересов. В свою очередь, безуспешность попыток Ага Мухаммеда захватить Гарабаг, справедливо связывается с неприступностью крепости Шуша и упорством сопротивления населения во главе с гарабагским ханом [12, с.194].

Среди объявленных в известном Манифесте Екатерины II, опубликованном перед походом Зубова, целей указывались и укрепление гарабагских меликов и Ибрагим Халил Хана Гарабагского, оказавших сопротивление Ага Мухаммеду и благоволивших к России. Акцентируя внимание лишь на имевших место в Манифесте «благородных порывах»,

служивших прикрытием для захватнического характера похода, авторы убеждаются, с одной стороны, в двойственности политики России, а с другой – значимости Гарабагского ханства [12, с.207] [13, с.195-196].

Богатая источниковая база авторов дает основание авторам утверждать, что Ибрагим Халил Хан, проводя политику лавирования, как и большинство азербайджанских правителей обращался через своих посланников к России за поддержкой, однако, продолжал проводить независимую политику. По этому поводу исследователь Исмаилов писал, что азербайджанские правители проявляли лишь внешне знаки преданности. Неслучайно автор раздел своей статьи назвал «Ибрагим-Халил-хан – между молотом и наковальней» (Россией – на севере, Ираном – на юге) [19, с.149].

В историографии существует мнение, что именно обращение Иосифа Аргутинского, являвшегося советником Зубова, к гарабагским меликам с уверениями, что целью российской армии, якобы, является освобождение христиан Южного Кавказа от мусульманского ига привело к обострению отношения азербайджанских ханов, в том числе гарабагского хана, с Россией. Исходя из этого, Аргутинский объективно представлен сподвижником идеи российского правительства о создании армянского государства на азербайджанских землях, в частности – на территории Гарабагского ханства [16, с.77-78] [12, с.223]. В то же время, правомерным является мнение исследователя Наджафли об ошибочности преувеличения роли армянских представителей, в частности – Аргутинского, во внешней политике России [13, с.196,197].

В рассматриваемых работах уделяется скрупулезное внимание характерным чертам внешней политики Ибрагим Халил Хана. Так, отправка Ибрагим Халил Ханом своего сына к Зубову в качестве заложника интерпретируется, как свойственная ему дипломатическая гибкость. В то же время, неудачная попытка организации заговора с участием Ибрагим Халил Хана против российского командующего указывает на его решимость сохранить свое ханство любыми способами, вплоть до радикальных [12, с.228,230-231] [13, с.199] [20, с.118-119,122-123].

Предсказуема позиция армянских авторов в связи с походом Зубова. В работе армянского исследователя П.А. Сейраняна, утверждающего, что христиане составляли большинство населения Гарабагского ханства [21, с.87], «спасительной», «благородной» миссии России противопоставляется захватническая политика Ага Мухаммеда Гаджара, решающее значение придается тесному сближению России с меликами и Грузией. Вместе с тем, Сейранян стремится выдвинуть армянский вопрос в планах российского правительства [21, сс.77,91-92].

Абсурдны и высказывания другого армянского автора Бабаяна об «армянской государственности» на территории Гарабагского ханства. одним своим утверждением, что Ибрагим Халил Хан не обладал всей полнотой власти, Д. Бабаян хочет представить

Гарабагское ханство, как армянское. В то время как Гарабагское ханство управлялось тюркско-мусульманкой династией, азербайджанские турки здесь составляли 91%, а христиане – 8,4% населения [22, с.4-415] [29, с.639]. В свою очередь, армия Гарабагского ханства состояла из представителей привилегированных элатских семей – маафов.

Наконец, этот же армянский автор предпочитает воспринимать изданный перед походом Манифест Екатерины II как полностью и искренне отражающий планы России в регионе. Игнорируя же роль Ибрагим Халил Хана, Бабаян освещает обращения России исключительно к гарабагским меликам, пытаясь навязать мысль, что именно мелики являлись определяющей силой в Гарабаге.

После вступления Павла I на престол, последовал отзыв российских войск во главе с Зубовым из Южного Кавказа. Исследователь Дегоев ясно высказывается о том, что «было бы заблуждением считать, будто Россия, уведя свои войска из Закавказья, ушла оттуда» [15,с.48]. А намеченные при Павле I задачи, программа, а также форма отношений с азербайджанскими правителями позволили прийти к выводу об изменении методов, «но цель оставалась прежней» [20, с. 124].

Именно Россию имеют в виду исследователи, когда констатируют, что образовавшиеся на территории Азербайджана в результате распада империи Надир Шаха независимые ханств, в том числе Гарабагское, после смерти Ага Мухаммеда Гаджара оказались перед неизбежной угрозой завоевания [3, с.572].

Подчеркивая влияние Гарабагского ханства на остальные азербайджанские ханства, а также его ключевое географическое положение, высказывается мнение, что «Россия, Иран (Гаджарское государство – М.И.) и Османская империя активно вели геостратегическую игру на кавказской шахматной доске, на которой самой значительной фигурой являлся Азербайджан, а в самой стране одним из ключевых выступало Гарабагское ханство» [20, с.157]. Однозначно, указанные выше державы преследовали захватнические цели, в том числе и по отношению к Гарабагскому ханству, отличавшемуся по силе, потенциалу и значимости от других азербайджанских ханств.

Авторы рассматривают, как факты, обуславливавшие агрессию России и Гаджарского государства, так и причины, препятствовавшие отпору азербайджанских владетелей этим крупным силам. Объективно выдвигаются на передний план феодальные междоусобицы в азербайджанских ханствах в указанный период, в том числе в Гарабагском ханстве, в качестве барьера на пути сплочения сил в связи с существованием на его территории «пятой колонны» – гарабагских меликов, используемых Россией, как христианскую опору в регионе [1, с.182].

При освещении процесса окончательной реализации захватнической политики России в отношении североазербайджанских ханств, в том числе Гарабагского, связанного авторами с именем преемника Павла I Александра I, дается оценочная установка методов

осуществления этой политики. Это были методы, как поощрения, так и устрашения («кнута и пряника»). С некоторыми ханствами, в том числе и с Гарабагским, Россия шла на подписание мирного договора.

Отмечая стратегическую значимость Гарабагского ханства как для России, так и Гаджарского государства, авторы подчеркивают, что, будучи неприступной крепостью, город Шуша для гаджаров считался ключом к Южному Кавказу, а для России – воротами Ирана. Именно с этим исследователь Умудлу связывает сосредоточение и использование всех военных, политических, дипломатических средств со стороны России и Гаджарского Ирана, акцентируется внимание на опасности, угрожавшей не только остальным ханствам Азербайджана, но и Гаджарскому Ирану в случае захвата Гарабага Россией [23, с.52].

Правомерным считается вывод о значимости Гарабагского ханства как буферного государства на Южном Кавказе [20, с.159-161].

В таком же ракурсе исследователь Алиев рассматривает данный вопрос. Однако, он к тому же связывает значимость овладения Гарабагским ханством со стремлением России через это ханство прорваться в Иран, а оттуда – в Индию [4, с.22].

В работах же армянских исследователей игнорируются заслуги Ибрагим Халил Хана, нет должной оценки его политики лавирования с целью сохранения независимости Гарабагского ханства. Так, Дадаян отмечает: «Хан Карабаха не играл особой роли: он метался от Персии к России с целью удержать власть» [7, с.23]. «Благородной» же России этот автор противопоставляет гарабагского правителя, якобы труса, с изощренным коварством [7, с.28-29]. А Бабаян также утрирует роль гарабагских меликов, выдавая их за главную политическую силу в ханстве [8, с.95], тогда как они были всего лишь орудием при реализации экспансионистских целей южнокавказской политики России. Вместе с тем, маневренность и гибкость политики России демонстрируется и при изложении оккупации царизмом азербайджанских земель до и в ходе российско-гаджарской войны (1804-1813 гг.) – одной из первых войн за передел мира. Особое внимание в ряде работ уделено обстоятельному разбирательству отношений главнокомандующего на Кавказе Цицианова с Ибрагим Халил Ханом, свидетельствующих о том, что гарабагский правитель проводил политику лавирования, что было вызвано острым соперничеством России и Гаджарского государства, в том числе и за господство над Гарабагским ханством [1, с.186-189] [20, сс.133,147,149] [4, сс.13-14,15]. В азербайджанской историографии утвердилось мнение, что подписание 14 мая 1805 г. Кюрекчайского договора между Гарабагским ханством и Россией является вынужденной мерой со стороны Гарабагского правителя, направленной на сохранение ханства и избежание разорения и кровопролития, и что в тех условиях это был политически верный шаг [12, с.262] [20, с.163-164] [10, сс.138-140, 142-143].

Вместе с тем, подписание с Россией Кюрекчайского договора с Ибрагим Халил Ханом говорит о том, что царизм проводил здесь осторожную, очень взвешенную политику.

Так, в работе посвященной военно-политической истории Азербайджана в начале XIX в. исследователь Сулейманов отмечает, что опасение союза гарабагского хана с гаджарским двором вынудило царское правительство сохранить внутреннюю независимость ханства [24, с.53].

Анализ в рассматриваемых работах условий Кюрекчайского договора подводит к справедливому представлению его авторами как правовой документ между независимыми государствами. Для России же открылись торговые пути через Гарабаг в южном и восточном направлениях, появилась возможность дальнейшего продвижения вглубь территории Азербайджана, ликвидации независимых северных ханств Азербайджана, превращения их в провинции Российской империи [20, с.172-175].

Армянские авторы, бесцеремонно фальсифицируя исторические факты, утверждают, что российская ориентация гарабагских меликов, выдаваемых армянскими фальсификаторами за армян, повлияли на принятие Ибрагим Халил Ханом условий о российском подданстве по Кюрекчайскому договору [21, сс.102-104,106-107] [25, с.43] [7, с.25].

Азербайджанские авторы отмечают, что с подписанием Кюрекчайского договора Гарабагское ханство, сохранившее внутреннюю независимость, не перестало быть проблемой для царизма. С другой стороны, именно Кюрекчайский договор заложил основу ликвидации ханства в 1822 году и установления здесь его, и представителей российских военных кругов российского имперского режима в Азербайджане, просуществовавшего до начала 90-х годов XX в. (исключая период Азербайджанской Демократической Республики 1918-1920 гг.) [4, с.32] [20, с.178].

По заключению же исследователя Алиева, подписание Кюрекчайского договора Ибрагим Халил Ханом является документальным подтверждением того, что Гарабаг – исконно азербайджанская земля [4, с.32]. Этот факт и сегодня является одним из множества убедительных доказательств безосновательности претензий армян на эти земли, их утверждений о том, что эти земли к моменту завоевания Россией принадлежали армянам. И сколько бы армянские авторы не принижали умышленно роль гарабагских ханов, сколько бы не утверждали, что Гарабагское ханство, мол, не было суверенным и «находилось под властью Персии», подписание царизмом договора именно с гарабагским ханом четко отвечает на вопрос кто правил в Гарабаге, кому принадлежала эта земля. Факты упрямо и убежденно отвергают измышления армянских авторов. К тому же, в одной из статей сборника, посвященного 200-летию Кюрекчайского договора, справедливо делается акцент на научную и политико-правовую значимость отсутствия в царском указе о передаче власти в Гарабаге Мехтигулу Хану – сыну Ибрагим Халил Хана какого-либо упоминания об армянах или меликствах [10, с.150].

Говоря об убийстве Ибрагим Халил Хана и его семейства майором Лисаневичем, авторы дают объективную и справедливую оценку этому акту как безосновательному и специально запланированному [12, с.270-271] [1, с.195-196] [19, с.154-158]. В то же время, как указывали авторы в ранее упоминаемом сборнике, посвященном 200-летию Кюрекчайского договора, «мнение Гарабагского ханства в расчет не принималось, и ему отводилась лишь роль вспомогательной силы» [10, с.138].

Следует отметить, что армянским авторам удобно и выгодно представлять Ибрагим Халил Хана изменником России и оправдать его убийство майором Лисаневичем. Неудивительно, что в их работах присутствует намек на заслуженность возмездия за переход от пророссийской ориентации к прогаджарской [21, с.110-111] [7, с.30] [8, с.101].

Как известно, по Гюлистанскому и Туркменчайскому договорам, подписанным в результате российско-гаджарских войн (1804-1813; 1826-1828 гг.) Гаджарское государство признало Гарабагское ханство, как и остальные североазербайджанские ханства в составе России. Азербайджанские исследователи приходят к объективному выводу о том, что объектом противоборства этих держав являлись азербайджанские земли [12, с.274] [4, сс.40-42,53] [18, с.117]. Исследователи дают должную оценку и выбору Россией места переговоров в 1813 году в гарабагской деревне Гюлистан [24, с.534-542] [12, с.356].

Авторы верно и обоснованно приходят к выводу, что одним из тяжелых последствий Гюлистанского договора являлось укрепление положения России в регионе, чем царизм воспользовался и ликвидировал окончательно ряд североазербайджанских ханств, в том числе и Гарабагское (1822 г.). Одновременно говорится и о прибрании Россией к своим рукам богатейших ресурсов и всего хозяйства ханств, в том числе Гарабагского [3, с.609-611]. Авторы же труда «История России XVIII-XIX веков», приписав России «спасительную» миссию, видят главный итог указанных договоров в освобождении южнокавказских народов от османского и гаджарского гнета и преподносят вхождение их в состав Российской империи как благо [26, сс.497,572].

Однако, историк Гасанлы считает, что мотивом для реализации ликвидации ханств послужило недоверие российских правящих кругов к гарабагскому и остальным североазербайджанским правителям, «в любой момент могущим стать ядром движения за независимость». Тем более, что это недоверие подпитывалось и армянами «в верхах» [27, с.6].

В свою очередь, в ранее отмеченной работе, посвященной 200-летию Кюрекчайского договора, акцентируется несдержание Россией после ликвидации Гарабагского ханства своего обязательства об императорском обеспечении защиты целостности Гарабага [10, с.151].

А армянский автор Сейранян, так же как и исследователи советского периода, оправдывая присоединение Гарабага, как и всего Северного Азербайджана, к России

более прогрессивным экономическим развитием России, в ликвидации Гарабагского ханства видит «спасение» населения, якобы доведенного в ханский период до нищеты и разорения [21, сс.128-129].

XV статья Туркменчайского мирного договора (1828 г.) привела к этнодемографическим изменениям в Гарабаге вследствие переселенческой политики царизма, что также свидетельствует о стратегической значимости его для России. Несмотря на то, что данная проблема требует специального и глубокого изучения, в настоящей статье необходимо отметить несколько важных ее сторон, в очередной раз доказывающих место Гарабага в политике царизма. Так, верно говоря о преемственности переселенческой политики царизма в Северном Азербайджане, приводимые в работах цифровые данные о переселившихся армянах из Османского и Гаджарского государств демонстрируют изменение этнодемографической карты в Гарабаге, так и в Иреванском и Нахчыванском регионах, где $\frac{3}{4}$ населения составляли азербайджанские турки. Тем самым подвергаются критике взгляды некоторых историков, представлявших данное переселение, как «желание армян вернуться на родину» [3, с.671].

Объективный подход к вопросу о переселенческой политике царизма наблюдается и в статье Джамала, в которой особо подчеркивается, что именно со времени подписания Туркменчайского договора Гарабаг «становится основным объектом для переселявшихся армян» [28, сс.43, 44-46].

Изучение переселенческой политики царизма позволило пронаблюдать общность у большинства исследователей как вывода о ее влиянии на состав населения и изменении демографической карты в Гарабаге, так и целей этой политики царизма, направленной на увеличение численности армян в Гарабаге для создания здесь своей христианской опоры. Отсюда, объективно заключение о том, что в результате массового переселения армян в Южный Кавказ, и особенно в Гарабаг, изменилась и демографическая карта Азербайджана [27, с.10] [4, с.72] [18, сс.120-126,128].

Выпячивая создание фактора армянского населения (армянства) в Южном Кавказе, в том числе в Азербайджане, как последствие именно Туркменчайского договора, исследователь Рагимли верно связывает его с обязанностью Гаджарского Ирана не чинить препятствия переселению армян на азербайджанские земли, вошедшие в состав России, в том числе – в Гарабаг [2, с.251,252]. Корни до сегодняшнего дня периодически происходивших армяно-азербайджанских конфликтов из-за Гарабага лежат именно в осуществлении царизмом с далеко идущими планами массовых переселениях на эти земли армян.

Вместе с тем, переселение армян царизмом отнюдь не было продиктовано освободительной миссией России по отношению к ним, другое дело, что были обеспечены условия для объявления армянами своей Родины чужой территорией, в том числе – в Гарабаге. Абсурдные же суждения армянского исследователя Восканяна

о переселенческой политике фальсифицируют исторический процесс, выдавая именно азербайджанские территории армянскими, на которых, якобы, поселилось большое количество мусульман, наделенных самыми лучшими землями [25, сс.43,52,53]. Автор также говорит о взаимовыгодном тандеме армян и России.

Заключение

Историографический анализ в настоящей статье позволил выделить Гарабагское ханство как одно из значимых и влиятельных, как среди остальных азербайджанских ханств, так и в Южном Кавказе, отличавшихся внутренней и внешней политикой своего правителя.

В свою очередь, глубокое разбирательство особенностей Гарабагского ханства, первоочередными из которых являются стратегическое положение, включавшее неприступную крепость Шуша, и наличие меликств, способствовало обоснованию значимости Гарабагского ханства в южнокавказской политике царизма и определению мотивации сложных и противоречивых отношений российского правительства с Гарабагским ханством. Демонстрация разнообразия средств политики России с целью подчинения Гарабагского ханства является наглядным показателем не только целеустремленности российского правительства, но вместе с тем и весомости Гарабагского ханства в захватнической политике России.

Азербайджанские исследователи, основываясь на документальный материал, приходят к заключению, что все действия России во второй половине XVIII века, связанные с Гарабагским ханством, были продиктованы собственными интересами царизма. Объективным является и вывод о том, что планы России создать на территории Азербайджана буферные христианские государства с центром в Гарабаге в указанный период не увенчались успехом. Однако, армянские авторы, работы которых были рассмотрены в настоящей статье, предпочитали уделять внимание на роли Гарабагского ханства и Ибрагим Халил Хана в южнокавказской политике России, выдвигали на передний план не захватнические цели царизма, а «спасительную» миссию России относительно христианского населения Гарабага, выдавая при этом меликов за армян.

Победа Азербайджана в 44-дневной войне с Арменией явилась очередным доказательством восприятия Гарабага как части Азербайджана, ведь это положение представляется априори в работах современных исследователей, за исключением армянских и некоторых российских фальсификаторов. Более того, место Гарабагского региона в истории Азербайджана, как и Южного Кавказа, авторы объективно связывают с существованием здесь независимого государственного образования – Гарабагского ханства.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

- Mustafazadə T. *Qarabağ Xanlığı*, Sabah, Bakı 2010.
- Рагимли Г. *Азербайджанские Ханства в Дипломатических Отношениях Турции, России и Ирана (вторая половина XVIII – начало XIX веков)*, ИПО Турхан, Баку 2018.
- Azərbaycan Tarixi: Uzaq Keçmişdən 1870-Ci İllərə Qədər*, Azərbaycan, Bakı 1996.
- Алиев Н. *Армянская Экспансия и Международные Договоры по Южному Кавказу в XIX –XXвв. (Историко-правовое исследование)*. Издательский Дом Дмитрия Бурого, Киев 2021.
- Köçərlı T. *Qarabağ*, Elm, Bakı 2002.
- Алиев Ф. *Карабахское Ханство [XVIII в.] / Карабах Ханство [Очерки Истории и Культуры]*, Чашыюглу, Баку 2004.
- Дадаян С. «К вопросу о Куракском трактате 1805 года в русско-персидских отношениях и армянстве Арцаха-Карабаха», *Вестник университета Месроп Маштоц*, 2019, с. 21-33.
- Бабаян Д. *Политическая История Гарабагского Ханства В Контексте Арцахской Дипломатии XVIII Века*, Антарес, Ереван 2007.
- Бочарников И. *Кавказ в Истории России. Истоки Интересов России на Кавказе*, <https://nic-pnb.ru/articles/kavkaz-v-istorii-rossii-istoki-interesov-rossii-na-kavkaze/>
- «Гарабаг: Кюрекчайский Договор – 200»*. Ред. Дж. Бахрамов, Э. Магеррамов Тахсил, Баку 2005.
- Mahmudov Y., Şükürov K. *Qarabağ [Real tarix, faktlar, sənədlər]*, Təhsil, Bakı 2009.
- Mustafazadə T. *Azərbaycan-Rusiya Münasibətləri XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində*, Şərq-Qərb, Bakı 2013.
- Nəcəfli G. *XVIII əsrdə Azərbaycan Ərazisində Erməni Dövləti Yaradılması Cəhdləri*, Nurlan, Bakı 2007.
- Nəcəfli G. *Azərbaycan Xanlıqlarının Osmanlı Dövləti ilə Siyasi Əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı)*, Nurlan, Bakı 2002.
- Дегоев В.В. *Большая Игра на Кавказе: История и Современность*, Русская панорама, Москва 2001.
- Рагимов Г. *Из Истории Азербайджано-Русских Дипломатических Отношений во Второй Половине XVIII, в Начале XIX Веков*, Баку 1997.
- Мамедова Г.Н. *О Походе В. Зубова в Азербайджан в 1796 г.*, Елм, Баку 2003.
- Гусейнов Р. *Азербайджан и Армянский Вопрос на Кавказе*, Баку 2015.
- Исмаилов Э. «Ханы Карабахские: происхождение рода, подчинение ханства Российской империей и упразднение ханской власти», *Кавказ*, т. 8, вып. 1-2, 2014, с. 140-170.
- Абасов Ф. *Гарабахское Ханство*, Тахсил, Баку 2007.
- Сейранян П.А. *Карабах и Россия (страницы истории)*, Христианского издательства, Москва 1997.
- Описание Карабагской Провинции, Составленное в 1823 году. Тифлис. В Типографии Управления Наместника Кавказского. 1866. Подготовка ко Второму Переизданию и Автор Предисловия:* З. Гаджиева, Нурлан, Баку 2003
- Umudlu V. *Şimali Azərbaycan Çar Rusiyası Tərəfindən İşğalı və Müstəmləkəçilik Əleyhinə Mübarizə (1801-1828)*, Elm, Bakı 2004.
- Süleymanov M. *Gülüstan Müqaviləsi*, Elm və təhsil, Bakı 2014.
- Восканян С. *Очерк Истории Армяно-Азербайджанских Этнополитических Отношений*, Издательство Волгоградского Государственного Университета, Волгоград 2002.
- История России XVIII-XIX веков*. Ред. Л.В. Милов ЭКСМО, Москва 2006.
- Гасанлы Дж. «Азербайджанская дипломатия и Карабах: от Кюрекчайского договора до большевистской оккупации», *Ирс (Наследие)*, №5 (47), Баку 2010, с. 4-11.

Джамал С. «Карабах в административно-политической системе Российской империи в XIX – начале XX вв.», *Ирс (Наследие)*, № 2-3 (14-15), Баку 2005, с. 40-51.

Шопен В.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб 1852.

BİR SEĞİRNÂME ÖRNEĞİ: AVANZÂDE MEHMED SÜLEYMAN'IN A'ZÂ SEĞİRMESİ

A SEGIRNAME SAMPLE: A'ZÂ SEGİRME OF AVANZÂDE MEHMED SÜLEYMAN

Damlanur KÜÇÜKYILDIZ GÖZELCE*

Songül KARACA**

Öz

Seğirnâmeler, diğer adıyla ihtilâcnâmeler; insanın uzuvlarında meydana gelen birtakım oynama, sinir veya adale hareketinden yola çıkarak geleceğe dair çoğunluğu olumlu olmakla birlikte hastalık, sağlık, zenginlik, rütbe, haber gibi çeşitli yorumlarda bulunulan türe verilen addır. Bilinmeyene, geleceğe olan merakla, vücuttaki oynamalara bir anlam yüklemenin bir sonucu olarak gelişen bu edebi türle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmış, aynı zamanda araştırmacılar tarafından kütüphanelerde çalışılmayı bekleyen bazı eserler tespit edilmiştir. Böyle olmakla birlikte çalışılmış eserlerin sayısı, seğirnâmelerin tarihî seyri gözlemlene açısından yeterli değildir. Aynı zamanda çalışılacak her eser, bu türün biçim ve içeriği; ait olduğu dönemin sosyokültürel yapısı, inanç unsurları, insanoğlunun hayata dair beklentileri gibi pek çok konuda bilgi verecektir. Seğirnâmelerin kültür içerisindeki yeri düşünüldüğünde yapılacak her çalışma, insan tabiatını, beklentilerini veya korku, kaygı gibi duygu durumlarını anlama, türün çerçevesinin daha net çizilmesi açısından önem taşımaktadır. Üretken yazarlardan olup çok sayıda telif ve tercüme eseri bulunan Avanzâde Mehmed Süleyman'ın *A'zâ Seğirmesi* adlı tercüme eseri de seğirnâme türünde ortaya konulan eserlerdendir. Eser, vücudun muhtelif uzuvlarındaki seğirmelerin hangi anlamlara geldiği ve bedenin çeşitli yerlerinde konumlanmış benlerden hareketle de insan tabiatına dair yapılan yorumların yanı sıra gülme halleriyle ilgili değerlendirmeleriyle hususi bir yapıya sahiptir. Bu çalışmada seğirnâmeler hakkında genel bir bilgi verilerek Avanzâde Mehmed Süleyman'ın *A'zâ Seğirmesi* adlı eseri tanıtılmış, eser üzerine bir inceleme yapılmıştır. Ayrıca eser, Latin harflerine aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seğirnâme, İhtilâcnâme, seğirme halleri, Avanzâde Mehmed Süleyman, A'zâ Seğirmesi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Rize / Türkiye, damlanur.kucukyildiz@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2205-1218

** Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Rize / Türkiye, songul.karaca@erdogan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9117-0675

Abstract

Seğirnâme (twitch-book), also known as *ihtilâcnâme* (convulsions-book), is the name given to a genre in which some tremors and nerve or muscle movements that occur in the human limbs are attributed certain meanings, mostly positive, indicating conditions such as illness, health, wealth, high rank, and news. Although various studies have been conducted on this literary genre, which has developed as a result of attributing a meaning to involuntary movements of the body, thanks to the interest in the unknown or the future, there are still some works in libraries awaiting to be studied. The number of studied works is not sufficient to observe the historical course of *seğirnâmes*. Therefore, new studies on these works will provide further details regarding the form and content of this genre, the socio-cultural structure of the period it belongs to, the elements of belief, and social expectations about life. Considering the place of *seğirnâmes* in culture, every study is important in terms of understanding human nature, expectations, or emotional states such as fear and anxiety, and drawing the framework of the genre more clearly. The translated work of Avanzâde Mehmed Süleyman, who is one of the most productive writers of his time with many original and translated works, is the subject of this article. The work has a special structure combining the interpretations of twitches in various parts of the body and the interpretations about one's nature based on moles located in various parts of the body, as well as evaluations about laughing states. In this study, after a general overview of *seğirnâme* genre, Avanzâde Mehmed Süleyman's work called *A'zâ Segirme* is introduced, and interpreted and a transliteration of the text is presented.

Keywords: Seğirnâme, ihtilâcnâme, seğir states, Avanzâde Mehmed Süleyman, A'zâ Segirme

Giriş

Türk kültüründe “seğir-” fiili ile Farsça “nâme” kelimesinin bir araya getirilmesiyle oluşan “seğirnâme”; fizikî bir sinir veya adale hareketi sebebiyle insanın herhangi bir uzvunda meydana gelen seğirmenin; bireyin geleceğine dair birtakım tahminlerde ya da kişinin içinde bulunduğu psikolojik ve sosyal durumlara dair bazı çıkarımlarda bulunduğu edebi türün adıdır.¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*'da; seğirmeyi, insanın başından ayaklarına varıncaya kadar her türlü organında görülebilecek seğirmelerin, şimdi ve ileride ortaya çıkacak hangi durumlara işaret ettiği şeklinde tanımlar ve firaset ilminin bir dalı olarak değerlendirip sonuçları itibarıyla güvenilir olmadığını söyler.² Seğirme, Türk kültüründe olduğu gibi başka pek çok kültürde de benzer şekilde karşımıza çıkmaktadır. Farklı milletlerde *palmarologie*, *ihtilâcnâme*, *kütüb-i ihtilâc* ve *ilm-i ihtilâc* gibi isimlere sahip olması bu durumun göstergelerinden biridir. Seğirmelerin eski çağlardan itibaren gelecekteki olayların bir işareti olarak görülmesi ve bunlara hususi bir değer atfedilmesi, onların önce bir ilim dalı niteliği kazanmasını sağlamış; daha sonra da bir edebi tür olmasına zemin hazırlamıştır.³ Edebiyatın topluma ayna tutması hasebiyle insanlar

1 Yusuf Ziya Sümbüllü, “Yeni Bir İhtilâcnâme Nüshası Üzerine Değerlendirme” *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, (2016), s. 175; Mehmet Yastı, “Yeni Bir Seğir-nâme Yazması Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, 25/1, (2015), s. 277; Muammer Kemal Özergin, “Eski Bir Seyirme-Nâme” *Türk Folklor Araştırmaları*, 211, (1967), s. 4331.

2 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, C. 1, çev. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 77.

3 Yusuf Ziya Sümbüllü, “Yeni Bir İhtilâcnâme Nüshası Üzerine Değerlendirme”, s. 175; Mehmet Yastı, “Yeni Bir Seğir-nâme Yazması Üzerine”, s. 277; Muammer Kemal Özergin, “Eski Bir Seyirme-Nâme”, s. 4331; Yusuf Ziya Sümbüllü – Mehmet Akif Gözütok, “Gaybî Bir İlim Şubesi Olarak İhtilâc-nâmeler ve Mevlana Sevâdî'nin Manzum İhtilâcnâmesi” *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, III/6, (2014), s. 110; Sezer Özyaşamış Şakar, “Bir Tür Fal Kitabı: İhtilâc-nâme” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 22, (2010), s. 215.

için bir şekilde inanç veya kültür hâline gelmiş bir algıya edebi eserlerde yer verilmesi son derece olağandır. Bu hususun müstakil bir tür hâline gelmesi ise söz konusu inanç veya algının o kültür için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Daha çok sözlü kültürün taşıyıcısı olan seğirnâmeler, halkın nabzını tutan metinler oldukları için ait oldukları kültürün genetik kodlarını yansıtan bir mahiyet de kazanmış olmaktadır. Türk kültürü üzerinden bakıldığında örneğin Türk edebiyatının klasik dönemini ele alan tür konulu çalışmalarda seğirnâmelere pek rastlanmamaktadır. Nitekim hangi uzvun seğirmesinin hangi anlama geldiği gibi hususlar, daha çok halk kültürü ve inancı bağlamında düşünülebileceği için olsa gerek bu türle ilgili eserler, daha çok halk edebiyatı ürünü olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu eserlerin sade ve anlaşılır bir dille yazılmış olmaları da bu kanaatimizi destekler niteliktedir. Türk kültürünün klasik döneminde, halk kültüründeki seğirnâmelere mukabil sayılabilecek olan tür, “kıyafetnâme”lerdir denebilir. Nitekim “İnsanın beden yapısı ve organlarının dış görüntüleri, şekli, rengi ve özellikleri ile ahlakı ve karakteri arasında ilgi kurma ilmi olan “kıyafe”nin edebi metinlerdeki karşılığı olan kıyafetnâmeler,⁴ seğirnâmelere göre daha sabit ve tavsif edici bir mahiyette olsalar da kişiye dair bazı tahminlerde bulunma özellikleri itibarıyla benzerlik arz etmektedirler. Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın *Marifetnâme*’sinde yer alan kıyafetnâme başlığı altında seğirmelere de yer verilmesi, bu yaklaşımı örneklemiştir.

Bu bağlamda seğirnâmeler, Türk kültürü için önemli bir yere sahip olmuş ve bu türde çok sayıda eser ortaya konulmuştur. 80’den fazla yazma ve basma nüshalarına rastlanılan seğirnâme türündeki eserlerin neredeyse tamamı mensur olarak yazılmıştır. Tespit edilen iki manzum seğirnâme vardır. Bunlardan biri Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları kısmında *Manzume-i İhtilâc* adlı seğirnâme⁵ diğeri ise “İhtilâc-nâme-i Mevlânâ Sevâdî” adlı 265 beyitlik bir seğirnâmedir.⁶ Genellikle mensur olarak kaleme alınan seğirnâmeler, iki gruba ayrılmaktadır: Seğirnâmelerin bir grubunda sadece tabire yer verilirken diğer grubunda daha önceden her bir uzuv için bazı tabirleri olduğu bilinen Zülkarneyn, Süheyl-i Rûmî, Danyal, Ca’fer-i Sâdık gibi kişilerin tabirlerinin karşılaştırılarak verildiği görülür.⁷ Tespit edilen seğirnâmelerin müellifi bilinenleri olmakla birlikte pek çoğunun müellifi bilinmemektedir.⁸

Seğirnâmelerin ilk örneklerini Uygur döneminden beri görmek mümkündür. Bu dönemden itibaren fal türünde eserler verildiği bilinmektedir. 9. yüzyılda kaleme alınmış *İrk Bitig* adlı fal

4 Metin Akkuş, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası Edebi Türler ve Tarzlar*, 1.bs., Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2007, s. 128.

5 İlyas Kayaokay, “Yeni Bir İhtilâc-Nâme-Segir-Nâme Nüshası Üzerine” *Atlas Journal*, VI/26, (2020), s. 221, 222.

6 Yusuf Ziya Sümbüllü – Mehmet Akif Gözitok, “Gaybi Bir İlim Şubesi Olarak İhtilâc-nâmeler ve Mevlana Sevâdî’nin Manzum İhtilâcnâmesi”, s. 114-126.

7 Ayşe Gül Sertkaya, “Bilinmeyen Bir Seğir-Nâme Yazması” 38. *ICANAS, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, (2011), s. 1533-1536.

8 İlyas Kayaokay, “Yeni Bir İhtilâc-Nâme-Segir-Nâme Nüshası Üzerine”, s. 222; Ersen Ersoy, “İhtilâc-nâmeler”, *Beden Kitabı* içinde, ed. Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, Kitabevi, İstanbul 2009, s. 63.

kitabı da bu alanda Göktürk harfleriyle yazılmış Türkçe eserler içinde yer alır.⁹ Uygur harfleriyle yazılmış 10 seğirmeyi içeren 13 satırlık metin, bilinen en eski seğirnâmedir.¹⁰

Yazıya geçirildiği düşünülen yüzyıllardan (15.-16. yy.) çok daha önce sözlü kültür ortamında anlatıldığı bilinen *Dede Korkut* destansı hikâyelerindeki seğirme ile ilgili bilgiler de seğirmeye dair inanışların Türk halk kültüründeki bilinen ilk örneklerindedir.¹¹ *Dirse Han Oğlu Boğaç Han* destansı hikâyesinde oğlunun avdan dönmediğini gören Dirse Han'ın hatunu, Dirse Han'a oğlunun avdan dönmemesinden dolayı duyduğu kaygıyı dile getirdiği soylamasında:

“Göksi güzel kaba tağa ava çıkdun
İki vardun bir gelürsin yavrım kanı
Karane dün de bulduğum oğul kanı

Çıksun benüm görür gözüm a Dirse Han yaman segrir”¹² ifadesiyle gözünün seğirmesini oğlunun başına kötü bir şey gelmiş olabileceği şeklinde yorumlar. Örnekte görülmektedir ki Boğaç Han'ın annesi bu seğirmeyi ileriye dönük bir işaret olarak görür.¹³

Seğirnâme örneklerine klasik Türk edebiyatı şairlerinden Dede Ömer Rüşenî'nin (ö. 1487) eserinde de rastlamaktayız.¹⁴ Dede Ömer Rüşenî'nin divanında yer alan aşağıdaki beyitler, bu türe örnek teşkil etmektedir:

“Kulagum çınlar meger kim şâhum añar bendesin
Durmadañ segrir gözüm beñzer ohur efkendesin
Yüregüm oynar görüñ bir kimse mi gönderdi yâr
Ohşayup sordurmaga bencileyin şermendesin”¹⁵

Bu gibi örnekler, türün mahiyeti ve müstakil bir tür olarak gelişimine yardımcı olan metinlerdir. Seğirnâme olarak nitelendirilebilecek en önemli eserlerden biri de Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *Mârifetnâme*'sinin bir bölümüdür. Eserde *Kıyafetnâme* başlığının bir bölümünde seğirmeler ve bunların yorumlarından bahsedilmektedir. *Mârifetnâme*'de aynı

9 Mehmet Yastı, “Yeni Bir Seğir-nâme Yazması Üzerine”, s. 277.

10 Ayşe Gül Sertkaya, “Bilinmeyen Bir Seğir-Nâme Yazması”, s. 1533.

11 Özkan Daşdemir, “İngiltere Kütüphanelerinde Kayıtlı Dört Seğir-Nâme Üzerine” *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 11, (2016), s. 20.

12 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, 9. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 86.

13 Yusuf Ziya Sümbüllü, “Seğir-Nâme ve Segirmek Manaları Üzerine Bir İnceleme” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 32, (2007), s. 55.

14 Yusuf Ziya Sümbüllü, *Seğirnâme*, 1. bs., Fenomen Yayınları, Erzurum 2010, s. 34; Özlem Güngör, “Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesinde Kayıtlı Bir Seğir-nâme”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, VIII/17, (2022), s.125.

15 Orhan Kemal Tavukçu, *Dede Ömer Rüşenî Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni*. e-kitap. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10601,dede-omer_rusenipdf.pdf?0&_tag1=996F7C32D7C6FAEAEA37BAD6DEF222CAA2A64231&crefer=B9B1E710.449.689127931CC7C50517A1F088049A93C64C349C5BDB657933A2EE0 [Erişim Tarihi: 06.01.2023], s. 52, 53, 166, 167.

zamanda damarın yerinden oynamasının kişiye gelecekte yaşayacağı şeye dair bir mesaj verdiği; bir damar yerinden oynuyorsa o damarı yerinden oynatanın mutlaka Allah olduğu belirtilir.¹⁶

Türk kültürü için değer arz eden seğirnâme türüyle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır.¹⁷ Bu çalışmalar haricinde kütüphanelerde araştırmacılar tarafından henüz çevirisi yapılmamış, okunmayı bekleyen nüshalar da vardır. Yapılan çalışmalardan hareketle tespit edilen metinlerin birçoğunun telif veya istinsah tarihinin olmadığı, tarihi bilinen Türkçe eserlerin ise 15.-20. yy. arasında telif ve istinsah edildiği görülmektedir. Altı asırlık bu zaman dilimi içerisinde yine yapılan çalışmalara bakarak seğirnâmelerin, 16 ve 17. yüzyıllarda yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Mensur olmaları ve ilmî eserler olarak değerlendirilmeleri göz önünde bulundurulduğunda

16 Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *Mârifetnâme*, haz. M. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, 1999, s. 403-407.

17 Muammer Kemal Özerin, “Eski Bir Seyirme-Nâme”, s. 4331 – 4332; Arif Özer, “Türkçe İki Segirnâme Kitabı Üzerine”, *Türk Kültürü*, C. VII, S. 77, (1969), s. 48-52; Halil Ersoylu, “Seğir-nâme” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1985), s. 27-48; Halil Ersoylu, “Seğir-nâme II” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1992), s. 99-145; Mustafa Tatcı, “Türk Edebiyatındaki Seğir-nâme ve Çin-nâme Türlerinden Birer Örnek” *Türk Dili Araştırmaları*, 87, (1993), s. 237-242; Sadettin Özçelik, “Bir İhtilâc-nâme Üzerine” *Millî Folklor*, 31, (1996), s. 98-111; Recep Karaatlı, “Türkçe Bir Seğir-Nâme Üzerine” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 42, (1999), s. 89-126; Yusuf Ziya Sümbüllü, “Seğir-Nâme ve Segirmek Manaları Üzerine Bir İnceleme”, s. 53-69; Ayşe Kete, *Seğir-nâme; İnceleme-Metin-Dizin*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2008; Tülay Çulha, “Karayca Bir İnceleme: Sekirme Yoraları” *Dil Araştırmaları Dergisi*, 4, (2009), s. 37-55; Ersen Ersoy, “İhtilâc-nâmeler”, (2009), s. 61-72.; Yusuf Ziya Sümbüllü, *Seğir-nâme*; Sezer Özyaşarış Şakar, “Bir Tür Fal Kitabı: İhtilâc-nâme” s. 213-228; Ayşe Gül Sertkaya, “Bilinmeyen Bir Seğir-Nâme Yazması” s. 1533-1560; Fatih Ramazan Süer, “Bir Seğir-Nâme Örneği” *Turkish Studies*, VI/4, (2011), s. 287-304; Yusuf Ziya Sümbüllü – Mehmet Akif Gözitok, “Gaybi Bir İlim Şubesi Olarak İhtilâc-nâmeler ve Mevlana Sevâdî’nin Manzum İhtilâc-nâmesi”, s. 105-131; Mehmet Yastı, “Yeni Bir Seğir-nâme Yazması Üzerine”, s. 275-314; Özkan Daşdemir, “İngiltere Kütüphanelerinde Kayıtlı Dört Seğir-Nâme Üzerine”, s. 19-46; Abdullah Mert, “Bir Seğir-nâme Nüshası” *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, IV/7, (2016), s. 220-232; Yılmaz Top, “Süleymaniye Kütüphanesi’nde Yer Alan Bir Seğir-nâme Örneği” *Bartın Üniversitesi Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu*. Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, (2016), s. 697-713; Yusuf Ziya Sümbüllü, “Yeni Bir İhtilâcnâme Nüshası Üzerine Değerlendirme”, s. 174-196; Hakan Yalap, “Yeni Bir İhtilâc-Nâme/ Seğir-Nâme Nüshası” *Journal of History Culture and Art Research*, VI/3, (2017), s. 682–695; Süleyman Eroğlu, “Seğir-nâme A Copy In Riccardiana Library, Florence” *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, (2017), s. 671-695; Müzahir Kılıç, “Seğir-nâmeler ve Latif’in Seğir-nâmesi” *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IV/2, (2018), s. 97-104; Kadim Polat, “Yeni Bir İhtilâc-Nâme Metni Üzerine Değerlendirmeler” *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, III/14, (2018), s. 127-144; Levent Kurgun, “Bir İhtilâc-nâme Hakkında” *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, VI/14, (2018), s. 60-75; İbrahim Yılmaz, “Türk Kültüründe Seğirname/Seğir-nâmeler ve Yeni Bir Seğirname/Seğir-nâme Örneği” *Uluslararası Kültür ve Bilim Kongresi Tam Metin Kitabı*, (2018), s. 596-604; Serkan Çakmak, “Vatikan Kütüphanesindeki Türkçe “İhtilâcnâme” Nüshası (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin)” *Diyaletolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, (2018), s. 15-64; Bünyamin Tetik, “Mehmet İlmî’nin Segir-nâme ve Çin-nâmesi” *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi*, III/2, (2019), s. 72-85; İlyas Kayaokay, “Yeni Bir İhtilâc-Nâme-Segir-Nâme Nüshası Üzerine”, s. 219-239; Atila Gökdemir, “Abdulganî Bin Abdulcelîl Geredevî’nin Risâle-i Segürnâme’si” *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/44, (2020), s. 45-60; Murat Muratoğlu, “Leipzig Kütüphanesinde Kayıtlı Bir Seğir-Name Üzerine” *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, XIII/20, (2020), s. 889-901; Hüseyin Kaba, “Yeni Bir Seğirnâme Nüshası Üzerine” *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. IX/24, (2021), s. 173-185; İlyas Yazar – Esra Beyhan, “Yazarı Bilinmeyen 1758 Tarihli Yeni Bir Seğirname Nüshası Hakkında” *Korku Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, (2022), s. 101-119; Özlem Güngör, “Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesinde Kayıtlı Bir Seğir-nâme”, s. 123-148; Özkan Uz, “Yeni Bulunan Mensur Bir İhtilâc-nâme Örneği Üzerine” *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, VI/2, (2022), s. 645-681; Mehmet Emin Bars, “Yeni Bir Karşılaştırmalı Seğirname Nüshası Üzerine Değerlendirmeler” *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 11/29, (2023), s. 95-110.

seğirnâmelerin 16 ve 17. yüzyılda sözlü kültürden yazılı kültüre doğru bir meyil gösterdiği düşünülebilir. Bu durum, seğirnâmelerin klasik kültür etkisine girdiği ya da halkın bu gibi konular söz konusu olduğunda daha kitabî ve yazılı metinlere itibar ettiği düşüncesini uyandırmaktadır. 18. yüzyıl müellifi olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Kıyafetnâme*'sinin bir seğirnâme olarak değerlendirilmesinin yanı sıra, çalışmamızın temel konusu olan Avanzâde Mehmed Süleyman'ın *A'zâ Seğirmesi* adlı eserindeki vücut beni hakkında yazılanların tam bir kıyafetnâme özelliği göstermesi; bu iki türün, özellikle 17. yüzyıldan sonra birbirlerine yaklaştıklarını örneklendirmektedir. Bu türde verilen eserler 20. yüzyılda büyük bir düşüş yaşamıştır. Bu durumun gerekçelerini tam olarak tespit edebilmek için seğirnâmelerin 18-19. yüzyıllardaki seyirinin bilinmesi ve bu dönemde yazılmış seğirnâme metinlerinin tamamının elimizde olması gerekmektedir. Ancak özellikle 20. yüzyılın başında harf devrimi yaşanmasının ve doğal olarak Arap harfli metinlerle halkın arasının açılmasının yanı sıra eğitim alanında yapılan devrimlerle okuryazar oranının artması gibi halkın eğitim seviyesini yükselten toplumsal gelişmeler, bu türün daha çok halk inancı mesabesinde kaldığı ve ilmi bir tarafı olmadığı algısını yaratmış olabilir. Nitekim bugün, seğirnâmelere verilen manaları "halk inancı" gibi ifadelerle sunuyor olmamız da bu türün 20. yüzyıldan sonra Türk kültürü ve edebiyatı için nasıl bir mahiyete büründüğünü gözler önüne sermektedir.

16 ve 17. yüzyıldaki etkisi bugün var olmasa da insanın bilinmeyene, mistik veya metafizik olana duyduğu ilgi sayesinde seğirnâmeler her dönem okur bulmuştur. Vücudun seğirmesine göre insanlardaki arzu, istek, kaygı ve korku gibi duygular hakkında yorumlar içeren seğirnâmeler,¹⁸ kişilere kendi hakkındaki bilinmezini açtığı için ilgi uyandırmaktadır. Özellikle seğiren uzuv üzerinden yapılan değerlendirmelerde geleceğe yönelik tahminlerde bulunulması,¹⁹ bir nevi fal görevi görmekte ve gelecekte kendisini neyin beklediğini merak eden bireyler için bir cazibe unsuru hâline gelmektedir. Yazılı metin hâlinde verilmese de seğirmelerin bazı anlamları ifade ettiği inancı, günümüz halk kültüründe hâlen mevcuttur. Örneğin gözün seğirmesi, seğiren tarafa göre hayra veya şerre yorumlanır. Benzer şekilde gözün seğirmesi yol çekmesi anlamında da yorumlanır ve buradan hareketle bir misafir geleceğine dair tahminde bulunulur. Kulağın seğirmesi durumunda birinin, kulağı seğiren kişiyi konuştuğu veya yakın zamanda bir haber alınacağı söylenir. Bunun hayırlı olması için de halk arasında: "Heyrullere heyrüllekim, şerrüllere ise yine heyrüllekim. Niyeti şifa, parpusu budu, saçmayaydı öldürdüm."²⁰ şeklinde bir ifade kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durum, halkın seğirmelere bugün de çeşitli anlamlar yüklediğini ve a'zâ seğirmesi sonucunun hayra yorulmasının önemini gösterir niteliktedir. Bu anlamıyla seğirmek, Anadolu'nun pek çok yerinde anlam kaybına uğramadan geçmişten bugüne varlığını koruyabilmiş bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹

18 Bünyamin Tetik, "Mehmet İlmî'nin Segir-nâme ve Çın-nâmesi", s. 74.

19 Yusuf Ziya Sümbüllü, "Seğir-Nâme ve Segirmek Manaları Üzerine Bir İnceleme", s. 56.

20 H. K., 11.11.2022, (Kişisel Görüşme), Rize.

21 Yusuf Ziya Sümbüllü, *Seğirnâme*, s. 29.

Önemi yüzyıllara göre değişse de seçirmeler ve bunların yorumlarına her dönem itibar edilmiş, müellifler de bunları gerek tercüme ederek gerekse halk arasında yaygın olan seçirmeleri bir araya getirerek yayımlamışlardır. Bu yazarlardan biri de Avanzâde Mehmed Süleyman'dır. Makalemizin temel konusunu teşkil eden Avanzâde Mehmed Süleyman'ın *A'zâ Seçirmesi*, seçirnâme türünde eser vermenin azaldığı 20. yüzyılda yazılan bir eser olması itibarıyla önem arz etmektedir. Günümüze olan yakınlığının yanı sıra bir seçirnâme örneği olarak mahiyeti ve özellikleri; türün Türk edebiyatındaki yeri hakkında bilgi verecektir. Bu çalışmada Avanzâde Mehmed Süleyman'ın seçirnâme türündeki tercüme eserini Latin harflerine aktararak daha sonra yapılacak çalışmalara katkı sunulması amaçlanmıştır. Seçirmeler üzerine birtakım yorumlar yapılmış ve eserler meydana getirilmişse de benlerin vücuttaki konumundan hareketle insan mizacına, kişiliğine yönelik eserlere çok rastlanmamaktadır. Bu da Avanzâde Mehmed Süleyman'ın eserinin, seçirnâme türündeki eserlere katkı sunmasının yanında vücuttaki benlerden hareketle insan tabiatına dair yorumlarda bulunulması yönüyle ayrı bir önemi haizdir. Bu bağlamda dikkat çeken eser, Latin harflerine aktarılırken uzun ünlülerin gösterimine dikkat edilmiş, bunun dışında eserin okunmasında standart Türkiye Türkçesi esas alınmıştır.

1. Avanzâde Mehmed Süleyman Kimdir?

1871 (H. 1287) yılında İstanbul'da doğmuştur. İlk olarak Beşiktaş Askerî Rüştiyesinde, daha sonra Darülfünûn Tıp Fakültesi Eczacılık Bölümünde okumuştur. Mezuniyetinden sonra Haydarpaşa Askerî Tatbikat Mektebine Fransızca ve fizik derslerine muallim muavini olarak tayin edilmiştir.²² 1902 yılında yönetmeye başladığı Musavver Terakki dergisinde Rus-Japon savaşıyla ilgili yazısının Rusya'nın tepkisini çektiği ve 1903'te Kudüs'e sürgün edildiği²³ bilgisi galat olsa da²⁴ bir jurnal nedeniyle sürgün edildiği daha doğru bir bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁵ Daha sonra Kahire'ye kaçan Avanzâde Mehmed Süleyman, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte (1908) İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a döndükten sonra yüzbaşı rütbesiyle Sıhhiye-i Askeriye Tercüme ve İstatistik Kısımına memur olarak atanmıştır. 1912 yılında binbaşı olmuş ve Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi ecza müfettişi olarak çalışmaya başlamıştır.²⁶ 1922 yılında vefat eden Avanzâde'nin mezarı, Karacaahmet Mezarlığı'ndadır.²⁷ Avanzâde Mehmed Süleyman'ın *Sabah*, *İkdam*, *Tercüman-ı Hakikat* ve *Tanin* gibi gazetelerde tefrikaları ve makaleleri yayımlanmıştır. Aynı yıllarda telif ve tercüme kitaplar da kaleme almaya başlamıştır. Yazarın rüya tabiri, büyüculük, falcılık, ilm-i kıyafet konularında da kitapları bulunmaktadır.²⁸

22 İrvin Cemil Schick, "Giriş", *Avanzade Mehmed Süleyman. Aile Aşçısı 100 Türlü Sebze, 100 Türlü Çorba, 100 Türlü Yumurta Pişirmek Usulleri* içinde. Ruhun Gıdası Kitaplar, 2015, s. 8-9.

23 Komisyon, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi Cilt II*. ed. M. Yalçın, Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 699.

24 İrvin Cemil Schick, "Giriş", s. 11.

25 Seher Erdoğan Çeltik, *Avanzâde Mehmet Süleyman – Kültür ve Edebi Hayatımıza Dair* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017, s. 6.

26 Komisyon, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi Cilt II*, s. 699-700.

27 İrvin Cemil Schick, "Giriş", s. 18.

28 İrvin Cemil Schick, "Giriş", s. 9.

Aile hayatı, kadınlara dair meseleler, siyasi mevzulara dair malumatlar onun eserlerinin konuları arasındadır. Aynı zamanda cinsellik, sağlık ve eczacılık, batını konular, beslenme, eğitim, takvim, Almanya ve Almanlar, Japonya ve Japonlar gibi sağlıktan cinselliğe, beslenmeden eğitime, devlet ve milletlere dair pek çok mesele hakkında yazılar kaleme almıştır. Eserlerinin yarıdan fazlasını araştırma ve halkı bilgilendirmek gayesiyle kaleme alan yazarın 50'den fazla tercüme eseri karşımıza çıkmaktadır.²⁹ 130'dan fazla eseri olan Avanzâde Mehmed Süleyman'ı derlemeci, tarihçi, edebiyat tarihçisi, müellif, mütercim, eczacı, gazeteci yönleriyle hayatını mesleğine ve vatanına, gençlere ve ebeveynlere hizmete adanmış, çok yönlü bir şahsiyet olarak tanımlamak mümkündür.³⁰

2. A'zâ Seğirmesi Kitabının Tanıtımı

Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege Nadir Eserler Koleksiyonunda 20660 SÖ yer bilgisi ve 0127345 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan *A'zâ Seğirmesi*, Avanzâde Mehmed Süleyman tarafından H 1331 (M 1913) yılında Galata'daki Lüsyan Matbaasında basılmıştır. Eser, 14 sayfalık matbu bir metindir. Eserin kapağında "Âile Kütübhânesi" adlı bir kitap dizisinin 15. kitabı olduğu bilgisinin hemen altında "İlmü'l-bedenin esrâr-ı hafâyâsından" ve "[Vü]cûddaki benlerin ve gülmek vâsıtasıyla insâna gelecek saâdet ve felâket, kable'l-vukû keş ü istidlâl olunur." yazmaktadır. Bu da eserin, gizli ilimler başlığı altına dâhil edildiğini göstermektedir. Avanzâde Mehmed Süleyman'ın adı, kapakta mütercim olarak verilmiştir. Fakat hangi müellifin eserinden tercüme edildiği bilgisi eserin herhangi bir yerinde bulunmamaktadır. Bununla birlikte "Hattâ Fransızca nüshasının bir yerinde sutûr-ı âtiye mündericdir" ifadesinden yola çıkarak eserin Fransızcadan veya Fransızcaya da tercüme edilmiş başka bir eserden çevrildiği anlaşılmaktadır. Nitekim mütercimin Tıp Fakültesi okuduğu, eczacılık tahsili gördüğü ve Haydarpaşa Askerî Tatbikat Mektebinde Fransızca dersi vermek üzere muallim yardımcısı tayin edildiği düşünülecek olursa bu risalenin Fransızca bir eserden çevrilmiş olma ihtimali yükselecektir.

Eserin kimden ve nereden çevrildiği tam olarak anlaşılmasa da metnin içerisinde "Fransızca nüshasında" şeklinde bir ifade geçmesi dolayısıyla Fransızcadan çevrilmiş olabileceği düşüncesi, seğirnâme türüyle ilgili başka bir perspektif sunmaktadır. Genellikle sonuna -nâme ekinin getirilmesiyle telif edilen eserler Doğu kaynaklıdır. Fakat burada Batılı bir eserin Doğulu bir terminolojiyle Türkçeye çevrilmesi, eserin yazıldığı yüzyıldaki Batılılaşma hareketlerini akla getirmektedir. Yüzünü Batıya dönmüş ve Batının edebî birikimine aşına olmaya başlamış bir toplumun seğirnâme türündeki bir eseri de Batıdan alması, bizi; hangi bilgiye ne kadar itibar edildiğinin, o bilginin nereden alındığına göre anlaşılabilceği şeklinde bir yoruma götürmektedir. Avanzâde'yi Fransızca bir eserin tercümesini vermeye iten sebep, "bizdeki

29 Dinçer Atay, "Avanzâde Mehmet Süleyman." *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 27 Nisan 2009, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mehmet-suleyman-avanzade> [Erişim Tarihi: 08.01.2023].

30 Eshabil Bozkurt, "Meşrutiyet Dönemi'nde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Avan-Zâde Mehmed Süleyman" *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XXXVII/2, (2013), s. 52-53.

mevcut seğirnâmelerin veya kıyafetnâmelerin yetersizliği midir?” yoksa “Batıda da bu gibi gizli ilimlere itibar edilmekte, dolayısıyla bizim kültürümüzde var olan bu türden eserlerin ciddiye alınması gerekmektedir.” şeklinde bir yaklaşım mıdır? Bu soruya net bir cevap vermek zor olsa da her iki manayı da içeren bir edebî veya ilmî ortamın varlığından bahsedilebilir.

Eser 3 bölümden oluşmaktadır. Her bölüm bir başlıkla ifade edilmiştir. Birincisi “Esrâr-ı Bedenden A‘zâ Seğirmesi” başlığıdır ve 10 sayfadır. İkincisi “Vücûddaki Benler Neye Delâlet Eder?” başlığıdır ve 3 sayfadır. Sonuncusu ise “Gülmek Vâsıtasıyla İnsanın Ahlâk ve Tebâyîni Anlamak Mümkündür” başlığıdır ve 1 sayfadır. Başlıkları ve uzunluklarına bakıldığında eserin asıl kısmının birinci bölüm, yani a‘zâ seğirmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında 14 sayfalık bir metnin 4 sayfalık son kısmını oluşturan ikinci ve üçüncü başlığın, a‘zâ seğirmesi konusunu tamamlayıcı mahiyette olduğu için ilave edildiği düşüncesi uyanmaktadır.

A‘zâ Seğirmesi’nin giriş kısmında birtakım bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler içinde a‘zâ seğirmesinin ulûm-ı hafiyeye ait eski kitaplarda bile yer aldığı söylenmekte, seğirmenin yalnızca sinir ile açıklanamayacağı, manevî bir kuvvetin de bunda etkisi olacağı belirtilmektedir.³¹ Eserde Fransızca nüshadan alınmış satırlara yer verilerek Doğuda olduğu gibi Batıda da insan vücudunun bazı kısımlarının seğirmesine ve bu seğirmeden birtakım iyilik ve kötülük gelebileceğine dair düşüncenin yer edişinin dikkat çektiği belirtilmiştir.

Girişte seğirmeleri iyi veya kötüye yormanın gelenek içerisindeki yerinden söz edilmiş ve bunları her daim iyiye yormak gerekliliği üzerinde durulmuştur.³² Hatta olumsuz bir yorum yapıldığında bundan kurtulmak için sadaka verilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. Dolayısıyla seğirme hallerine dair yorumlar verilmeden önce her hâlükârda yorumlara iyi anlamlar yüklenmesi, olumsuz bir yorum karşısında neler yapılması gerektiği konusunda okuyucu yönlendirilmiştir.

3. Eserde Öne Çıkan Bazı Hususlar

Eserde yer alan seğirnâme kısmında insan vücudundaki 25 uzvun seğirme durumları değerlendirilmiştir. Söz konusu uzuvlar baş, alın, kaş, göz kapağı, kulak, yanak, bıyığın sağ veya sol tarafı, dudak, dil, çene, gırtlak, boyun, kürek, bazu, dirsek, avuç, ayak, el veya ayak parmakları, göbek, kaynak, tenâsül organı, diz, incik ve ökçe şeklindedir. Bunun yanı sıra sağ veya sol gözün burun tarafındaki ucu, sağ gözle sol kulağın arası veya sol gözle sol kulağın arası, sağ yanağın ortası, üstü veya aşağısı, sağ veya sol dirsekle bilek arası, kalbin üst tarafı, göbeğin iki parmak kadar üstü, sağ ayağın tarak mahalli gibi vücudun hususi bölgelerini nitelendiren seğirmelere de yer verilmiştir. Seğirme halleriyle ilgili uzuvların betimlenmesinde uzuv adıyla birlikte sağ, sol, ön, orta, alt, üst, yukarı, aşağı gibi yer-yön belirten kelimelerden yararlanılmıştır.

31 Seher Erdoğın Çeltik, *Avanzâde Mehmet Süleyman – Kültür ve Edebi Hayatımıza Dair*, s. 375.

32 Seher Erdoğın Çeltik, *Avanzâde Mehmet Süleyman – Kültür ve Edebi Hayatımıza Dair*, s. 376.

Bu nedenle metinde toplam 61 seğirme durumu belirlenmiş ve bu seğirme durumlarından yola çıkılarak olumlu veya olumsuz yorumlarda bulunulmuştur.

Avanzâde'nin eserinde yaptığı yorumların genel olarak olumlu olduğu görülmektedir. Eserin baş tarafında “Şunu da nazar-ı dikkatten dūr tutmamalıdır ki insan kendisine bir fenâlık geleceğini hiss ve istidlâlat etse bile bunu fenâlığa değil dâima iyiliğe yormalıdır. Aynı zamanda sadaka vermeli ve bir müddet tezkiye-i nefse gayret ve müdâvemet eylemelidir. Rüyada da böyledir. Fenâ rüya görülse bile yine iyiliğe yormalıdır. [4]” diyerek her şeyde iyi düşünmek ve iyiye yormak gerektiğini belirtmiştir. Bu, kültürümüzdeki kötüye yormamak veya kötüyü çağırılmamak pratiğini hatırlatmaktadır. Bu durum, yazarın toplumsal kodları taşıyan ve bunu eserine yansıtan biri olduğunu göstermektedir. Fakat yorumların çoğunun olumlu olmasına rağmen olumsuz yorumların da az olmadığı söylenebilir. Bu da yazarın, tamamen kültürel kodlarla hareket etmediği, kendine göre bir ilmî tarafı olduğunu da düşünülebileceğini göstermektedir.

Metindeki yorumların olumlu veya olumsuz değerlendirilmeleri hususunda dikkati çeken bir diğer nokta; vücudun sağ tarafının daha çok olumlu yorumlarla, sol tarafının ise olumsuz yorumlarla ifade edilmesidir. Müslüman toplumlarda vücuttaki organların sağ tarafta olanına önem verilir. Hz. Peygamber'in sünnetinden kaynaklanan bu tavır, Müslüman Türk toplumu için âdeta kural hâline gelen bir yaşayışa dönüşmüştür. Bugün sağ elle yemek yemenin sol elle yemek yemeye üstün tutulması, hatta bu üstünlüğü belirtmek için bazen “sol elle yiyen şeytandır” gibi ifadelerle kişilerin sağ elle yemek yemeye teşvik edilmesi; hijyenik gerekçelerin yanı sıra manevi bir arka planla da desteklenerek bir taraf algısı oluşturmuştur. Dükkânını açan birinin besmele çektikten sonra sağ ayakla içeri girmesi, yine evlere sağ ayakla girilmesi gibi “hayırlı” olması umulan eylemlerin sağ uzuvla yapılması; buna mukabil tualete, kirli bir yer olduğu için girerken sol ayakla girmek ama kirden çıkışı/kurtuluşu temsil ettiği için çıkarken sağ ayakla çıkmak da yine buna örnektir. Evden veya camiden çıkmak ise hayırlı ve güzel bir yerden çıkışı ifade ettiği için solla çıkılır. Hz. Peygamber'in sünnetiyle şekillenen toplumsal yaşam; sağ tarafın iyi, sol tarafın ise kötü olarak algılanmasına neden olmuştur. Öyle ki tasavvuf çevrelerinde Hz. Peygamber'den bahsedilen sohbetlerde mesela Hz. Peygamber'in sol eli veya kolu gibi solundaki bir uzvundan bahsedilecekse sol demenin edebe aykırı olacağı düşünülmekte, bunun yerine “sağ-ı sâni” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Müslüman Türk toplumundaki bu hassasiyet, Avanzâde'nin eserinde de genel olarak sağ taraftaki uzuvların olumlu, sol taraftaki uzuvların ise olumsuz yorumlarla karşımıza çıkmasına neden olmuştur. Ancak yazar, buna tamamen uymamıştır. Sağa olumsuz, sola olumlu yorumlar da yazmıştır. Bu da hem söz konusu algının etkisini göstermekte hem de yazarın tam bir halk inancı ile hareket etmediğini ortaya koymaktadır.

Olumsuz yorumlar yeis ve kedere, hastalığa işaret ederken olumlular rütbe ve mansıba, hayra, evliliğe vb. delâlet eder. Metinde hem müspet hem menfi anlama gelebilecek, olumsuzken olumluya veya olumluyken olumsuza dönüşen, aynı zamanda sonucu belirsiz yorumlar da vardır. Hem müspet hem menfi olarak değerlendirilebilecek yorumlara: “Hastalığa, ya memâta veya

gâipte bulunan bir şahsın gelip öpüleceğine işaretler.” [9] örneği verilebilir. Olumsuzken olumluya dönüşen yorumlar: “Bir müddet hastalanıp sonra şifâyab olmaya delâlet eder.” [8], “Dûçar olduğu ye’s ve kederin mündefî olarak bunun yerine feyz ve saâdet-i kâim olacağı anlaşılır.” [5], “Ekdâr ve gumûmun dağılacağına ve buna mukâbil hayr ve sürûr geleceğine delâlet eder.” [9] şeklindedir. “Suhûletle mal elde edileceğine ve bunu müteâkib bir düşman peydâ olacağı anlaşılıyor.” [7] örneği ise olumlu bir durum söz konusuysen bunun olumsuz sonuçlarına işaret etmektedir. Sonucu belirsiz olan yorumlar ise “Nakl ve tebdil-i mekân edileceğine işaretler.” [6] ve “Sefere delâlet eder.” [11] şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Seğirmelerde bazı yorumlar başka uzuvlar için tekrar edilir. Bunlar içerisinde yeni bir elbise giymek de vardır. Geçmiş dönemlerde yokluk içinde yeni bir kıyafete sahip olmak, varlığa ve bununla birlikte mutluluğa sebep olduğundan olsa gerek yeni bir elbise giymek, metinde birden fazla yerde yinelenmiştir.

Eserin bir seğirnâme özelliği göstermekle birlikte insan vücuduna dair başka hususlardan bahsetmesi yönüyle bir kıyafetnâme olarak da düşünülebileceğinden yukarıda bahsedilmiştir. İnsan vücuduna dair birtakım izler, çizgiler, bazı hareketler insanlar hakkında yorum yapmaya imkân sunmuştur. Bu bağlamda vücutta yer alan benler de benin vücuttaki konumuna göre insanları çeşitli düşüncelere sevk etmiştir. Genellikle bolluk işareti olarak görülen benler, vücutta bulunduğu yere göre zekâyâ, seyahate, huysuzluğa ve kibre yorumlanabilmektedir. Dikkat çeken hususlardan biri de cinsel organlara yakın olan bölgelerde bulunan benlerin zevk ve şehvete düşkün olmaya yorumlanmasıdır. Bu sayede benlerin vücuttaki konumlarına göre insan mizacına, geleceğine dair tahminlerde bulunulmuştur.

Eserin bir başka kısmını ise “gülme” şekilleri oluşturmaktadır. Gülmeye dair yapılan açıklamalar, eserin bir nevi adabımuâşeret kurallarını öğretme niteliği taşıdığını da göstermektedir. Bu yönüyle eserde toplum içinde yüksek sesle gülmenin hoş karşılanmamasına, tebessüm etmenin uygun olduğuna dair ifadeler yer verilmiştir. Eserde yine gülme ile insanların ahlak ve tabiatına dair yorumlar yapılabileceğinden hareketle kahkaha ile gülmek, gözlerin yaşaracağı şekilde gülmek, tebessümle gülmek gibi hususlardan hareketle insan tabiatına dair çıkarımlarda bulunulmuştur. Gülme şekillerinden hareketle, sosyal hayata dönük de birtakım çıkarımlarda bulunulabilmektedir. Gözlerin yaşaracağı şekilde gülmek, bunu örneklendirmektedir. Gözyaşıyla gurbet arasında bağ kurulmuş, kahkaha atmadan gülerken gözünden yaş gelen kişinin vatanından ayrılmış olduğu halde gurbette vefat edeceği ifade edilmiştir. Yani kahkaha atmadığı halde birinin gözünden yaş gelmesi onun hüznü olduğu anlamına gelmekte, gurbet de hüznü özdeşleştiği için iki durum arasında bağ kurulmaktadır: “-Kahkahasız gülerken gözlerinin yaşarması: Sahibinin kalben iyi, hayırhâh ve insâniyetperver olduğuna ve encâm-ı kâr vatanından ayrılmış olduğu hâlde diyâr-ı gurbette vefât edeceğine delâlet eder.” [15]

3.1. Sosyal Meseleler

Eserdeki yorumlar, sunulduğu toplumun yaşadığı çağdaki sosyal yapısı hakkında bilgiler vermektedir. Esir edinme, cariye sahibi olma gibi mevzuları sıradan bir durum olarak

göstermektedir.³³ Eserde buna dair ayrıntılar şu şekilde yer almaktadır: “Bilakis erkek ve kadın kısır iseler ve uzv-ı tenasüllerinin seğirmesi vukû' bulursa o zaman erkeğin çocuğu olmasına mukâbil bir köleye sahip olacağına ve kadının da kız çocuğu doğmasına bedel, cariyeye nâ'il olacağına hükm olunur.” [10] Söz konusu ifadeler, erkek çocuk ve kız çocuğun anne baba için hangi anlama geldiğini de gösterir niteliktedir. Bu ifadelerin evlada köle veya cariye gibi bakabilen bir zihniyetin yansıması olduğu düşünülebilir. “Mukâbil” kelimesiyle bu denklik sağlanmaya çalışılmakta ve gerçekleşen seğirmeyle çocukları kendilerine bakmaları için doğurmanın bir nevi karşılığı olarak köle veya cariye sahibi olmak gösterilmektedir.

Evlilik de yine toplumun önemsedığı, bilhassa çocuk sahibi olmak için gerekli görülen temel müesseselerden biridir. Bu anlamda evlilik çağına gelmiş bireylerin beklentileri arasında iyi bir evlilik yapmak, sağlam bir yuvaya sahip olmak da vardır. Bu bağlamda seğirnâmede bu konu üzerinde de bilhassa durulmuş ve sol inciğin seğirmesiyle hayırlı bir izdivacın vukû' bulacağı ifade edilmiştir: “-Sol inciğin seğirmesinden: Hayırlı bir izdivâcın vukû' bulacağı keşf ve istidlâl olunur.” [11]

Toplum içinde bir makama, bir merciye nail olmak, insan hayatının bir nevi temel dinamiklerinden birini oluşturmakta, halk arasında önem arz eden hususlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda seğirnâmede birden çok uzuvla ilgili yorumda rütbe ve mansıba sahip olmaya yer verilmesi, toplumun bu hususlara fazlasıyla önem verdiğini delillendirir niteliktedir.

3.2. Dinî Vecibeler ve Halk İnanışları

Dikkat çeken hususlardan biri, olumsuz yorum yapıldığında bu durumdan kurtulmak için birtakım tavsiyeler (sadaka vb.) verilmesidir: “Üst dudağın seğirmesinden: Safvet ve istikâmete bilmeyerek ve istemeyerek fena söz söylemeye veya haram iş işleneceğine delil addolunur. Böyle bir halde kefâret etmek, tövbe ve istiğfâra müsâraat eylemek ve fukarâya sadaka vermek lazım gelir.” [9].

3.3. Kozmografya

Eserde dikkat çeken hususlardan biri de a'zâ seğirmesinin yıldızlarla ilişkilendirilmesidir. Bu bağlamda uzuvlarda meydana gelen bir seğirme, o uzvun ait olduğu yıldızın seğirmesiyle açıklanmaktadır: “A'zâ-yı vücûddan her birinin semâdaki yıldızlarla münâsebeti vardır. O yıldız ya'nî mesela gözün yıldızı hareket eyledikçe göz de hareket eder. Ta'bir-i âherle seğirir. Bu yıldız ne vakit ve ne için seğirir? Bir adama a'mâline göre iyilik veya fenalık vukû' bulacağı zaman yıldız hareket eder ve bu yıldız mensup olan uzuv da bunun üzerine derhâl seğirmeye başlar.” [5]

33 Halil Ersoylu, “Seğir-nâme II”, s. 120.

4. Metin: Ulûm-ı Hafiyeden İlmü'l-Bedenin Esrâr ve Hafâyâsından A'zâ Seğirmesi [2]

“Esrâr-ı Beden”den A'zâ Seğirmesi

Kitâblarımızdan bir ikisinde beyân ve dermeyân eylemiş olduğumuz üzre vücûd-ı beşerdeki esrârdan biri de a'zâ seğirmesidir.

A'zâ seğirmesi de ilm-i ahvâlü'l-kadem kadar ma'lûm ve mücerrebdir. Ezmine-i kadîmede bile ma'lûm olduğuna dâ'ir ulûm-ı hafiyeye ait kitâblarda kayda tesâdüf edilmiştir.

Vücûd-ı beşerin hemân ekser tarafı seğriyebildiği cihetle “A'zâ Seğirmesi” nâm u unvânı münâsib görülmüştür.

“Bazı adamların zan ve i'tikâdi veçhile seğirmek, sinirden mütevellid olmayıp bunda kuvve-i ma'neviyenin te'sîri vardır.

Bu kuvve-i ma'neviye nedir? Mâhiyeti neden ibârettir. Bu su'âllere hâl-i hâzırda cevâb vermek müşküldür. Rüyâ, manyetizma, ervâh ile muhâbere, ilm-i nücûm, tılsım ve sihir gibi birçok kuvvâ-yı hafiyenin [3] esbâb ve mâhiyeti meydâna çıkarılacak olursa, o zamân bu kuvve-i ma'neviyenin de esbâb ve ledünniyâtı anlaşılmiş olur.

Vücûd-ı beşerden bir kısmının seğirmesi keyfiyetinin öteden beri ma'lûm ve mücerreb olduğunu söyledik. Filhakîka ma'lûm ve mücerreb olduğu gibi akvâm u milel-i mevcûdeden hemen kısım-ı a'zamı da buna mu'tekiddirler.

Hatta Fransızca nüshasının bir yerinde sutûr-ı âfiye mündericidir:

“Akvâm-ı şarkıyye gibi akvâm-ı garbiyyede bugün vücûd-ı beşerden bir kısmının seğirmesine ve bundan ya iyilik veya fenâlık vukû'ı istidlâl olunacağına dâ'ir kanâ'at-ı vicdâniyye hâsıl etmeleri ve bunu tecrübelerle tevsîk ve teyîd eylemeleri şâyân-ı dikkattir.

Akvâm-ı şarkıyyenin böyle bir i'tikâdda buldukları öteden beri ma'lûm bir keyfiyettir. Şark lisânı üzere yazılmış bir eserde müsteşrikînden biri bu keyfiyet-i garîbeye dâ'ir tesâdüf eylediği satırları lisânımıza nakl ve tercüme eylemiştir.”

A'zâ seğirmesinin esbâb ve mâhiyeti etıbbâya sorulacak olursa sinirden mütevellid olduğunu beyan ederler...

Bu fikir ne dereceye kadar doğrudur? Bu bâbda bizi iknâ edecek ma'lûmât-ı müdellile yok. Ma'lûm olabilen bir şey varsa, o da bu keyfiyetin ortada esbâb-ı müdellile ve müsebbite bulunmadıkça red ve cerh edilemeyeceğinden ibârettir. [4]

Çünkü tecrübe de büyük bir ilimdir. Tecrübe ile sabit olmuştur ki bir uzvun seğirmesi ba'zı kere iyi veya fenâ bir hâli ihbâr eyleyler.

Bu iyilik veya fenalık seğirmeği müteâkib geliyor. Fakat sırf tesâdüfün sevkiyle mi geliyor? Yoksa vukû' bulacak bir felâket için seğirmek keyfiyeti bir işaret gibi mi te'sir ediyor? Hâl-i hâzırda bu suâllere kanâ'at-bahş olacak sûrette cevâb vermek müşkil ve belki de müstahildir.

Çok kimseler en ziyâde göz seğirmesine ehemmiyet verir ve buna dâ'ir istidlâlâtta bulunurlar. Sol gözüm seğiriyor bir felâkete uğrayacağım veya sağ gözüm seğiriyor iyi bir haber gelecek veya saâdete erişeceğim der.

Şunu da nazar-ı dikkatten dûr tutmamalıdır ki insân kendisine bir fenâlık geleceğini hiss ve istidlâlât etse bile bunu fenâlîğa değil dâima iyiliğe yormalıdır. Aynı zamanda sadaka vermeli ve bir müddet tezkiye-i nefse gayret ve müdâvemet eylemelidir. Rüyâda da böyledir. Fenâ rüyâ görülse bile yine iyiliğe yormalıdır.

Her kâ'idenin bi-eyyi hâl bir istisnâsı vardır. Bu sebeble bir felâket vukû'unu hissediyorum diyerek müte'ellim olmak doğru değildir. İhtimâl ki en küçük bir hareket-i hasene sebebiyle gelmesi melhûz olan o fenâlık mündefi olur.

Herhâlde eski zamânlarda olduğu gibi hâli hâzırda dahi a'zâ [5] seğirmesine i'tikâd edilmektedir ki şimdiki hâlde bunu kabûl etmek zarûreti hâsıl olmaktadır.

Bu sebeble mütâlaât-ı zâ'ideden sarf-ı nazarla muhtelif uzuvların seğirmesinin neye delâlet edeceğine beyân ve îzâh edelim.

Hükemâ-yı kadîme, a'zâ seğirmesi hakkında mütâla'a-i âtiyyede bulunmaktadırlar: A'zâyı vücûddan birinin malûl ve marîz olmadıkça seğirmeyeceğine dâ'ir serd ve ityân olunan nazariye doğru değildir.

A'zâ-yı vücûddan her birinin semâdaki yıldızlarla münâsebeti vardır. O yıldız ya'nî meselâ gözün yıldızı hareket eyledikçe göz de hareket eder, ta'bîr-i âherle seğirir. Bu yıldız ne vakt ve niçün seğirir? Bir adama a'mâline göre iyilik veya fenâlık vukû' bulacağı zamân yıldız hareket eder ve bu yıldız mensûb olan uzuv da bunun üzerine derhâl seğirmeye başlar.

Bu keyfiyet bu sûretle ma'lûm olduktan sonra vücûdun nereleri seğirir? Ne sûretle seğirir? Her uzvun seğirmesi neye delâlet eder? gibi vârid olacak su'âllere cevâb verelim.

-Başın sağ ve sol tarafları seğirmek: Büyük bir rütbe ve mansıba veya hayr ve menfa'ate delâlet eder.

-Başın ön tarafı ve alnın üstü seğirse: Dûcâr olduğu ye's ve kederin mündefi olarak bunun yerine feyz ve sa'âdet kâ'im olacağı anlaşılır. [6]

-Alnın yukarı tarafı seğirse: Sâhibinin gelip geçici bir kedere uğrayacağına işaret addolunur.

-Başının sağ aralığı seğirmek: Kederin mündefi olacağına ve bunun yerine hayr ve sürûr geleceğine delâlet eder.

-Başın sol aralığı seğirirse: Ye's ve kedere uğranılacağına ve elden gâ'ib olmak, çalınmak veya suver-i sâ'ire ile çıkmak üzere bir şeyin gideceğine delâlet eder.

Nâsiyenin ya'nî alın seğirmesi: Nedâmet ve peşimânîye ve büyük bir keder veya musîbete delâlet eder.

Alnın yalnız sağ tarafının seğirmesi: Hayra ve düşmana vukû bulacak galebeye veya büyük bir rütbe ve mansıba nâ'il olunacağına işâret addolunur.

Alnın yalnız sol tarafı seğirirse: Zevk ve sürûra, gelecek büyük bir rızk ve kismete, nâ'il-i murâd u emel olmaya delâlet eder.

-Kaşlardan birinin seğirmesi: Hüzün ve kedere ve emvâl ü eşyâ-yı beytiyyeden birinin mahv ve ziyâ'ına işârettir.

-Sağ gözün kapağı seğirirse: Nakl ve tebdîl-i mekân edileceğine işârettir.

-Sol göz kapağının seğirmesi: Kin ve husûmete ve peşimânîye delâlet eder. [7]

-Sağ gözün burun tarafındaki ucu seğirirse: Herhangi bir işte ihrâz olunacak galebe ve muvaffakiyete ve bu yüzden husûle gelecek sürûra delâlet eder.

-Sol gözün burun tarafındaki ucunun seğirmesi: Gam ve keder geleceğini irâ'e eder.

-Sağ gözle sağ kulağın arası seğirmesinden: Hüzün ve kedere uğranılacağı ve fenâ bir haber alınacağı anlaşılır.

-Sol gözle sol kulağın arasındaki mahallin seğirmesinden: Gam ve gussanın zâ'il olarak buna mukâbil iyi bir haber geleceği ve nâ'il-i maksad olunacağı istidlâl olunur.

-Sağ kulak seğirirse: Suhûletle mâl elde edileceğine ve bunu müte'âkib bir düşman peydâ olacağı anlaşılır.

-Sol kulak seğirirse: Ârız olan bir hastalığa, rahatsızlığa ve fakr u zarûrete delâlet eder.

-Sağ yanağın ortası veya üstü veya aşağısı seğirirse: Sevilen bir şahsın oradan bûse-çîn olacağı anlaşılır.

-Sol yanağın seğirmesi ise: Hayr ve sürûra ve maksada vusûle veya rütbe ve mansıba konulacağına hükm olunur.

-Bıyığın sağ tarafının seğirmesi: Nusret ve muzafferiyete ve sol tarafının seğirmesi: mekr ve hîleye, fitne ve fesada ve fenâ işlerde bulunulacağına ya'nî menfûr ve mezmûm ef'âle mucâseret olunacağına delâlet eder. [8]

-Üst dudağın seğirmesinden: Safvet ve istikâmete bilmeyerek ve istemeyerek fenâ söz söylemeye veya haram iş işleneceğine delîl addolunur. Böyle bir hâlde kefâret etmek, tövbe ve istiğfâra müsâra'at eylemek ve fukarâya sadaka vermek lâzım gelir.

-Alt dudağın seğirmesi: Mevcûd kibrin zâ'il olacağına ve karîben hayr ve menfa'at görüleceğine hükm olunur.

-Dil seğirmesi: Kîn ve husûmete delâlet eder.

-Çene seğirmesinden: Kederin gidip bunun yerine hayr geleceği ve nâ'il-i maksad olunacağı anlaşılır.

-Gırtlâğın seğirmesi: Feyz ü ikbâle, rütbe ve mansıba ve nâ'il-i devlet ve muzafferiyet olmağa işârettir.

-Boynun sağ tarafının seğirmesi: Hayra delâlet eder.

-Boynun sol tarafının seğirmesi: Kedere delâlet eder.

-İnsanın sağ küreği seğirse: Muvakkat yanî az bir zamân için devâm edecek olan feyz ü ikbâle ve bu vesîle ile husûlü tabîî olan sūrûra ve yeni elbise giyileceğine hükm olunur.

-Sol küreğin seğirmesinden: Dayak yeneceği istidlâl olunur.

-Sağ bâzûnun seğirmesi: Bir müddet hastalanıp sonra şifâyâb olmaya delâlet eder. [9]

-Sol bâzûnun seğirmesi ise: Hayr ve sūrûra delâlet eder.

-Sağ dirseğin seğirmesi: Kedere işârettir.

-Sağ dirsekle bilek arasının seğirmesi: Sâhibine mahsûs hayırlı bir haber geleceğine delâlet eder.

-Sol dirsekle bilek arasının seğirmesi: Hastalığa, ya memâta veya gâ'ibde bulunan bir şahsın gelip öpüleceğine işârettir.

-Sağ avucun seğirmesi: Hayr ve menfa'ate ve feyz ü ikbâle delâlet eder.

-Sol avucun ise seğirmesi: Ekdâr ve gumûmun dağılacağına ve buna mukâbil hayr ü sūrûr geleceğine delâlet eder.

-Sağ elin küçük ya'nî serçe parmağı seğirse: Deniz tarîkiyle gidilecek mahalle sâlimen vâsıl olunacağı anlaşılır.

-Sol elin küçük ya'nî serçe parmağı seğirse: Ye's ve kedere ve eşyâdan bir kısmının mahv u ziyâ'na ya'nî müsâderesine hükm olunur.

-Kalbinin üst tarafı seğirse: Hayr ve menfaate delâlet eder.

-Göbeğin iki parmak kadar üstü seğirse: Büyük bir rütbeye veya büyük bir mevki'e nâ'il olmak veya bir taraftan sâhibine mal gelecek demektir. [10]

-Göbeğin seğirmesi: Sâhibine galebe çalan bir adamın vefât edeceğine addolunur.

-Sağ kaynağın seğirmesi: Emvâl ü eşyâ-yı mevcûdeden bir kısmının mahv ve ziyâ'a uğrayacağına delâlet eder.

-Sol kaynağın seğirmesi ise: Sevinmek ve zahmet ve müşkilâtsiz yeni bir libâs giyinmek demektir.

-Erkeğin uzv-ı tenâsülü seğirirse: Çocuğu olacağı anlaşılır.

-Kadının uzv-ı tenâsülü seğirirse: Kız çocuğu doğacağı anlaşılır.

Erkek doğurtmaya ve kadın da doğurmaya müsta'id iseler son iki istihrâcât doğru demektir.

Bilakis erkek ve kadın kısır iseler ve uzv-ı tenâsüllerinin seğirmesi vukû' bulursa o zaman erkeğin çocuğu olmasına mukâbil bir köleye sahip olacağına ve kadının da kız çocuğu doğmasına bedel, câriyeye nâ'il olacağına hükm olunur.

-Sağ dizin seğirmesi: Vukû' bulacak bir sefere ve bu seferden edilecek hayr ve menfaate delâlet eder ki hayırlı ve kârlı bir yolculuk vukû' bulacak demektir.

-Sol dizin seğirmesi: Yeni bir şey kesb ve ta'allüm edileceğine delâlet eder. [11]

-Sağ inciğin seğirmesinden: Nakl ve tebdîl-i mekâna mecbûriyet hâsıl olacağına hükm olunur.

-Sol inciğin seğirmesinden: Hayırlı bir izdivâcın vukû' bulacağı keşf ve istidlâl olunur.

-Sağ ayağın tarak mahalli seğirirse: Hayırlı bir mansıba veyâ âlî bir mevki'e irtikâ edileceğine hükmedilir.

-Sol ayağın tarak mahallinin seğirmesi: Fakr u zarûrete delâlet eder.

-Sağ elin yahut sağ ayağın küçük ya'nî serçe parmaklarından mâ'adâ diğer parmaklarından birinin seğirmesi yeni bir libâs giyileceğine işarettir.

-Sol elin veyâ sol ayağın parmaklarından birinin seğirmesinden ise elbise veya buna müşâbih eşyâdan birinin elden çıkacağına veyâ gâ'ib olacağına hükmedilir.

-Sağ ökçenin seğirmesi: Sefere delâlet eder.

-Sol ökçenin seğirmesi: Gam ve kedere delâlet eder.

-Sağ ayağın altı seğirirse: Sefere ve sol ayağın altı seğirecek olursa dayak yemeye delâlet eder. [12]

Vücûttaki Benler Neye Delâlet Eder?

-Kaşın üzerinde bir veya birkaç tane ben [Tabii olarak vücûdun muhtelif noktalarında hâsıl olan mercimek tanesinden biraz küçük veya büyük siyahımtırak noktalara beñ (ben) denildiği ma'lûmdur] bulunması herkes tarafından hürmet ve muhabbet görmeye delâlet eder.

-Burun üzerinde ben bulunmak: Sâhib-i nüfûz olmaya işarettir.

-Burnun ucundaki ben: Sâhip ve sâhibesinin çocukları çok yaşayamayacağına delâlet eder.

-Üst dudağın ortasındaki ben: En ziyâde mahbûblara karşı hiss ve perverde edilen muhabbete dâldir ki mezmûm ve makdûhdur.

-Erkeğin sağ yanağındaki ben: Zevcesine karşı hisselediği muhabbetin az ve sahte olduğuna delâlet eder.

-Sol yanaktaki ben: Ahlâk-ı mezmûmeye,

-Boğazın sol tarafındaki ben: Sâfiyet ve diyânete ya'nî temîz kalbe ve dîndâr olmaya,

-Ve sırttaki küreklerinden birinin arkasında bir veya birkaç ben bulunması: Sa'âdete ve iktidâr [ü] servete.

-Kuyruk sokumunda ben bulunması: İbâdetkâr ve iyi adam olmaya, [13]

-Kol bâzûlarında ben bulunması: Çok sefer ve seyâhate ve bu vesîle ile nâ'il-i kısmet olunacağına

-Kolların birinde bir veya birkaç ben bulunmak: Sâhibinden gayrılarının edeceği münâferet ve hissedeceği bürûdete

-Avuç içinde ben bulunması: Fenâlıktan sakınan akıllı ve müstakîm ta'bir-i âherle ve doğru sözlü ve doğru özlü adam olduğuna işârettir.

-Göğüsteki ben: Hodpesend ya'nî yalnız kendi akl ve fikrini beğendiğine delâlet eder.

-Kalbinin veya karnın üzerindeki bir veya birkaç ben bulunması: Müstakîmü'l-etvâr, hayırhâh ve iyi bir adam olduğuna delâlet eder.

-Göbekteki ben veya benler: Sâhibinin hissiyat-ı shevâniyyesine mağlûb bulunduğuna, a'zâ-yı tenâsüliyyedeki ben sû'-i ahlâka, uylukta ve husyeteyni hizâsındaki ben: Lûtfkâr ve ezvâk ve huzûzât emrindeki meyelâna. Uyluğun bir tarafında ve kuyruk sokumu hizâsındaki ben: Ahlâk-ı haseneye, omurga kemikleri üzerindeki ben ise: Ashâb-ı ilm ü ma'rifete meyyâl ve muhibb olmaya ve kuyruk sokumunda ve husyeteyn tarafına doğru bulunan ben veya benler: Meyyâl-i zevk ü safâ olmaya delâlet eder.

-Dizlerdeki ben veya benler: Kuvvet ve şecâ'ate,

-Karındaki ben: Şakâvete, yaramaz ve huysuz olmaya,

-Ayağın arkasındaki ben: Uykuya düşkün ve rızkı az olduğuna delâlet eder. [14]

Benin makbûlü pek siyâh olmayarak kırmızıya mâ'il olanıdır.

-Bir güzel vücûdun yanağında büyük ve siyah bir veyâ mûte'addid hâl ya'nî ben, hüsn ü ân ile berâber sû'-i ahlâka delâlet eder.

-Sağ omuzdaki ben: Riyâset ve velâyete,

-İki kürek arasındaki ben: Merâtib ve menâsıb-ı âliyyeye

-Silsile-i zahrda ya'nî arkadaki ben: Sâhibinin âhir ömrüne kadar mazhar-ı servet ve sa'âdet olacağına,

-Parmak ve el üzerindeki ben: Sû'-i hazza ve kılllet-i nasîbe delâlet eder.

-Memelerin üzerindeki kırmızımtırak ve berrak ben: İstikâmete ve safvet ve muhâlesete işâret addolunur.

-Göğüsteki ben: Kibir ve nahvete, hodpesendliğe delâlet eder.

-Göbek üzerindeki ben: Hissiyât-ı şehevâniyyenin kesret ve vefretine delâlet eder.

-Kasık üzerindeki ben: Evlâd-ı zükûrun kesretine işârettir.

-Baldır arasında ve sağ uyluktaki benler: Zekâ ve isti'dâda, fazl ve irfâna delâlet eder.

-Baldır arasında ve sağ uylukdaki benler: Zekâ ve isti'dâda, fazl u irfâna delâlet eder.

-Baldır arasında ve sol uyluk üzerindeki ben ise: Seyr ü seyâhatten ziyâde istifâde edileceğine işâret addolunur.

-Ayak arkası üzerindeki ben: Haber ve şekâvete alâmettir. [15]

Gülmek Vasıtasıyla:

İnsanın Ahlâk ve Tabâyi'ni Anlamak Mümkündür

-Güldüğü zaman gözlerini kapayan insanın fenâ ve hilekâr olduğuna hükm olunur.

-Gülerken ellerini birbirine yahut dizlerine vurmak: Aklı az olduğuna delâlet eder.

-Kahkaha ile sadâsını etrâf ve cevânibe işittirecek derecede gülenlerin zekâ ve fetânet ve akıl ve idrâk cihetiyle fakîr ve za'îf olduğuna; bilakis ses çıkarmayarak hafifçe tebessüm eden adamın akıllı ve zeki bir adam olduğuna delâlet eder.

-Çok tebessüm edep alâmetidir. – Kahkaha hayâsızlık emâretidir. Kahkaha ile gülenler hemân ekseriyetle câhildirler.

-Kahkahasız gülerken gözlerinin yaşarması: Sâhibinin kalben iyi, hayırhâh ve insâniyetperver olduğuna ve encâm-ı kâr vatanından ayrılmış olduğu hâlde diyâr-ı gurbette vefât edeceğine delâlet eder.

-Bayılacak derecede gülmek ve gülerken âdetâ bir baygınlığa dũçâr olmak: Hıffet-i akla ve cinnete işârettir.

Sonuç

Kıyafetnamelerin bir alt türü olarak değerlendirilebilecek olan seğirnâmeler, hemen her yüzyılda okurlara hitap eden, ilgi çekici bir tür olmuştur. Daha çok mensur olarak yazılan seğirnâmeler, açık ve anlaşılır bir dille yazılmışlardır. Bu bakımdan halka hitap eden metinlerdir. Halk inanışları ve halka ait bazı tecrübî bilgilerin kuşaktan kuşağa aktarılmasına yarayan söz konusu eserler, bu bakımdan halk edebiyatı ve halkbilimi çalışmaları için bir araştırma sahası teşkil etmektedir. Avanzâde'nin *A'zâ Seğirmesi* adlı eseri de bunu örneklendiren bir eserdir.

Avanzâde, bir 20. yüzyıl entelektüeli ve tıp bilgini olarak yazdığı bu eserle; vücuttaki seğirmelerin sadece vücuttaki sinir veya kaslardan kaynaklanan hareketler olmadığını, bunların birtakım anlamlar taşıyabileceğini ve her durumda bu gibi hâlleri olumlu bir şekilde yorumlamak gerektiğini belirtmiştir. Türk sosyal yaşamındaki kötüyü çağırılmamak pratiği ve gerekçesinin bir yansıması olarak değerlendirilebilecek bu tutum; araştırmacıların, seğirnâmeleri daha çok olumlu veya olumsuz yorumlara göre değerlendirmelerine neden olmuştur. Buna göre Avanzâde'nin *A'zâ Seğirmesi* adlı risalesinde 27'si olumlu, 21'i olumsuz, 4'ü belirsiz, 1'i hem müspet hem menfi, 7'si olumsuzken olumluya ve 1'i olumluyken olumsuzu dönüşen yorumlara rastlanmıştır. Bu çerçevede olumsuzken olumluya dönüşen yorumlar da müspet kabul edildiğinde yorumların çoğunluğunun olumlu olduğu, fakat olumsuz yorumun oranının da az olmadığı söylenebilir. Bu da yazarın, kötüyü çağırılmamak ve kötü düşünmemek pratiğine uymakla beraber kendine göre bir ilmî tarafı olduğunun da söylenebileceğini göstermektedir.

Metindeki yorumların olumlu veya olumsuz değerlendirilmeleri hususunda dikkati çeken bir diğer nokta sağ ve sol uzuvlara yüklenen anlamlardır. Sağ uzuvların seğirmesinin 12'si olumluyken 6'sı olumsuz ve 3'ü belirsiz, sol uzuvlarda 11 olumsuz ve 9 müspet yorum söz konusudur. Bu bağlamda vücudun sağ tarafının daha çok olumlu yorumlara, sol tarafının ise olumsuz yorumlara açık olduğu anlaşılmaktadır. Sağ ve sol seğirmelerdeki bu durum, Müslüman Türk toplumunun sağ ve sol uzuvlara olan bakışını yansıtmaktadır. Bütün olumlu işleri el veya ayak gibi her türlü uzvun sağıyla yapmayı telkin eden Müslüman Türk toplumundaki algı, *A'zâ Seğirmesi* adlı eserde de kendisini göstermiş ve yazarın, halkın bu inancına iştirak ettiğini gözler önüne sermiştir. Ancak yazar, buna tamamen uymamıştır. Eserde sağa olumsuz, sola olumlu yorumlar da yazılmıştır. Bu da hem söz konusu algının etkisini göstermekte hem de yazarın tam bir halk inanışı ile hareket etmediğini ortaya koymaktadır.

Yine vücuttaki benlerin konumuna göre yapılan yorumlara baktığımızda bunların da 20'si olumlu, 15'i olumsuz özellik göstermektedir. Benlerin vücuttaki konumuna göre bazı haberlerin veya kişinin mizacını belirleyen önemli hususların işareti, belirleyicisi olduğu anlaşılmaktadır. Benlerden hareketle yapılan yorumların temiz kalbe, dindarlığa, seyahate, doğru söze, zevk ve safaya, güzel veya kötü ahlaka, yaramazlığa, kibre, şehvetin fazlalığına vb. delâlet ettiği ve toplumun bireyde olmasına önem verdiği veya olmamasını istediği hususlarda yoğunlaştığı söylenebilir. Benlerle ilgili yapılan yorumlarda da olumlu yorumların fazlalığı, yine kötüyü çağırılmamak ve kötü düşünmemek anlayışından kaynaklanmış olabileceği gibi; insanın elinde

ve iradesinde olmayan bir özelliğinden dolayı ümitsizliğe düşmemesi ve iyi yorumlar alma ihtiyacı duymasından kaynaklanmış olabilir. Seğirmelerde ise olumlu hükümlere baktığımızda genellikle mutluluğa, servete, fazilet ve irfana, rütbe ve mansıba, rızık ve kısmete, çocuk sahibi olmaya, evliliğe, yeni bir elbiseye; olumsuz yorumlar ise fakirliğe, malın çıkmasına, gam ve kedere, dayak yemeye, kine ve kötü bir hastalığa işaretler. Dolayısıyla yorumların geneli, insan hayatını temelden etkileyecek yaşamın hastalık, sağlık, zenginlik, saygınlık, mutluluk gibi temel unsurlarına yöneldiği anlaşılmaktadır.

Bu çalışmayla Avânzade Mehmed Süleyman'ın seğirnâme türündeki tercüme eseri Latin harflerine aktarılmış ve günümüz okuyucusunun hizmetine sunulmuştur. Seğirnâme türüne özellikle bir çeşit kıyafetnâme mahiyetinde oluşu itibarıyla yaptığı katkının yanı sıra bu konuda yapılacak başka çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Eser, yazıldığı dönemin inanç ve düşünce yapısına, toplumsal hayata dair izlere de yer vermesi açısından kayda değerdir.

KAYNAKÇA

- Akkuş, Metin, *Klâsik Türk Şiirinin Anlam Dünyası Edebi Türler ve Tarzlar*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2007.
- Atay, Dinçer, "Avanzâde Mehmet Süleyman." *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 27 Nisan 2009, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mehmet-suleyman-avanzade> [Erişim Tarihi: 08.01.2023].
- Bars, Mehmet Emin, "Yeni Bir Karşılaştırmalı Seğirname Nüshası Üzerine Değerlendirmeler" *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, XI/29, (2023), s. 95-110.
- Bozkurt, Eshabil, "Meşrutiyet Dönemi'nde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Avan-Zâde Mehmed Süleyman" *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XXXVII/2, (2013), s. 49-63.
- Çakmak, Serkan, "Vatikan Kütüphanesindeki Türkçe "İhtilaçname" Nüshası (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin)" *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, (2018), s. 15-64.
- Çulha, Tülay, "Karayca Bir İnceleme: Sekirme Yoraları" *Dil Araştırmaları Dergisi*, 4, (2009), s. 37-55.
- Daşdemir, Özkan, "İngiltere Kütüphanelerinde Kayıtlı Dört Seğir-Nâme Üzerine" *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 11, (2016), s. 19-46.
- Erdoğan Çeltik, Seher, *Avanzâde Mehmet Süleyman – Kültür ve Edebî Hayatımıza Dair* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.
- Ergin, Metin, *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, 9. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Eroğlu, Süleyman, "Seğir-nâme A Copy In Riccardiana Library, Florence" *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, (2017), s. 671-695.
- Ersoy, Ersen, "İhtilâc-nâmeler", *Beden Kitabı* içinde, ed. Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, Kitabevi, İstanbul 2009, s.61-72.
- Ersoylu, Halil, "Seğir-nâme II" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1992), s. 99-145.
- _____, "Seğir-nâme" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1985), s. 27-48.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *Mârifetnâme*, haz. M. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, 1999.
- Gökdemir, Atila, "Abdulganî Bin Abdulcelil Gerede'î'nin Risâle-i Segürnâme'si" *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/44, (2020), s. 45-60.
- Güngör, Özlem, "Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesinde Kayıtlı Bir Seğir-nâme", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, VIII/17, (2022), s. 123-148.
- Kaba, Hüseyin, "Yeni Bir Seğirnâme Nüshası Üzerine" *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. IX/24, (2021), s. 173-185.
- Karaatlı, Recep, "Türkçe Bir Seğir-Nâme Üzerine" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 42, (1999), s. 89-126.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, c.1, çev. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- Kayaokay, İlyas, "Yeni Bir İhtilâc-Nâme-Segir-Nâme Nüshası Üzerine" *Atlas Journal*, VI/6, (2020), s. 219-239.
- Kete, Ayşe, *Segür-nâme; İnceleme-Metin-Dizin*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008.
- Kılıç, Müzahir, "Seğir-nâmeler ve Latif'in Seğir-nâmesi" *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IV/2, (2018), s. 97-104.
- Komasyon, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi Cilt II*, ed. M. Yalçın, Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Kurgun, Levent, "Bir İhtilâc-nâme Hakkında" *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, VI/14, (2018), s. 60-75.
- Mert, Abdullah, "Bir Seğir-nâme Nüshası" *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, IV/7, (2016), s. 220-232.

- Muratoğlu, Murat, “Leipzig Kütüphanesinde Kayıtlı Bir Seğir-Name Üzerine” *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, XIII/20, (2020), s. 889-901.
- Özçelik, Sadettin, “Bir İhtilâc-nâme Üzerine” *Millî Folklor*, 31, (1996), s. 98-111.
- Özer, Arif, “Türkçe İki Segirname Kitabı Üzerine”, *Türk Kültürü*, C. VII, S. 77, (1969), s. 48-52.
- Özergin, Muammer Kemal, “Eski Bir Seyirme-Nâme” *Türk Folklor Araştırmaları*, 211, (1967), s. 4331 – 4332.
- Özyaşamış Şakar, Sezer, “Bir Tür Fal Kitabı: İhtilâc-nâme” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 22, (2010), s. 213-228.
- Polat, Kadim, “Yeni Bir İhtilâc-Nâme Metni Üzerine Değerlendirmeler” *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, III/14, (2018), s. 127-144.
- Schick, İrvin Cemil, “Giriş.” *Avanzade Mehmed Süleyman. Aile Aşçısı 100 Türlü Sebze, 100 Türlü Çorba, 100 Türlü Yumurta Pişirmek Usulleri* içinde. Ruhun Gıdası Kitaplar, 2015.
- Sertkaya, Ayşe Gül, “Bilinmeyen Bir Seğir-Nâme Yazması” 38. *ICANAS, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, (2011), s. 1533-1560.
- Süer, Fatih Ramazan, “Bir Seğir-Nâme Örneği” *Turkish Studies*, VI/4, (2011), s. 287-304.
- Sümbüllü, Yusuf Ziya ve Gözitok, Mehmet Akif, “Gaybî Bir İlim Şubesi Olarak İhtilâc-nâmeler ve Mevlâna Sevâdî'nin Manzum İhtilâcnâmesi” *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, III/6, (2014), s. 105-131.
- Sümbüllü, Yusuf Ziya, “Seğir-Nâme ve Segirmek Manaları Üzerine Bir İnceleme” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 32, (2007), s. 53-69.
- _____, “Yeni Bir İhtilâcnâme Nüshası Üzerine Değerlendirme” *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, (2016), s.174-196.
- _____, *Seğirname*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2010.
- Tatcı, Mustafa, “Türk Edebiyatındaki Seğir-nâme ve Çin-nâme Türlerinden Birer Örnek” *Türk Dili Araştırmaları*, 87, (1993), s. 237-242. Tavukçu, Orhan Kemal, *Dede Ömer Rüşenî Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni*. e-kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10601,dede-omer-rusenipdf.pdf?0&tag1=996F7C32D7C6FAEAEA37BAD6DEF22CAA2A64231&crefer=B9B1E710.449.689127931CC7C50517A1F088049A93C64C349C5BDB657933A2EE0> [Erişim Tarihi: 06.01.2023].
- Tetik, Bünyamin, “Mehmet İlmî'nin Segir-nâme ve Çin-nâmesi” *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi*, III/2, (2019), s. 72-85.
- Top, Yılmaz, “Süleymâniye Kütüphanesi'nde Yer Alan Bir Seğir-nâme Örneği” *Bartın Üniversitesi Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu*. Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, (2016), s. 697-713.
- Uz, Özkan, “Yeni Bulunan Mensur Bir İhtilâc-nâme Örneği Üzerine” *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, VI/2, (2022), s. 645-681.
- Yalap, Hakan, “Yeni Bir İhtilâc-Nâme/ Seğir-Nâme Nüshası” *Journal of History Culture and Art Research*, VI/3, (2017), s. 682–695.
- Yastı, Mehmet, “Yeni Bir Seğir-nâme Yazması Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, XXV/1, (2015), s. 275-314.
- Yazar, İlyas ve Beyhan, Esra, “Yazarı Bilinmeyen 1758 Tarihli Yeni Bir Seğirname Nüshası Hakkında” *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, (2022), s. 101-119.
- Yılmaz, İbrahim, “Türk Kültüründe Seğirname/Seğriknameler ve Yeni Bir Seğirname/Seğrikname Örneği” *Uluslararası Kültür ve Bilim Kongresi Tam Metin Kitabı*, (2018), s. 596-604.
- H. K, 11.11.2022, (Kişisel Görüşme), Rize.

A SEGIRNAME SAMPLE: A‘ZÂ SEGIRME OF AVANZÂDE MEHMED SÜLEYMAN

Damlanur KÜÇÜKYILDIZ GÖZELCE*
Songül KARACA**

“Seğirnâme”, which is formed by combining the verb “segir-” in the Turkish language and the Persian word “nâme”, is the name of the literary genre in which some predictions are made about the future of a person, based on twitches in the body due to a physical nerve or muscle movement, and in which some inferences are made about the psychological and social situation of the person. Interpretation of twitches, which is considered a science in Turkish culture, has the same status in many cultures in a similar way. The fact that it has names such as palmalogie, ikhlâcnâme, Kütüb-i İhlâc and ilm-i ihtilac in different languages is one of the indicators of this common status. As literature holds a mirror to society, it is extremely common for people to include a perception that has somehow become a belief or culture in literary works. The fact that this issue becomes an independent genre shows how important the belief or perception in question is for that culture. In this context, seğirnames have an important place in Turkish culture, and many works of this type have been produced. It is seen that most of the texts determined based on the previous studies, do not have a compilation or copy date and that Turkish works whose date is known were compiled and copied between the 15th and 20th centuries.

Although their importance has changed in time, twitches and their interpretations have always been respected, and the authors have published them both by translating them and by compiling the twitches that are common among the people. One of these writers is Avanzâde Mehmed Süleyman. Avanzâde Mehmed Süleyman’s Aza Seğirmesi, which is the main subject of this article, is important as it is a work written in the 20th century when the seğirnâme genre was

---

* Assistant Prof., Recep Tayyip Erdoğan University, Department of Turkish Language and Literature, Rize / Turkey, damlanur.kucukyildiz@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2205-1218

** Assistant Prof., Recep Tayyip Erdoğan University, Department of Turkish Language and Literature, Rize / Türkiye, songul.karaca@erdogan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9117-0675

in decline. As an example of seğirnâme, its nature and characteristics will provide information about the place of the genre in Turkish literature, as well as its relevance for the present day. In this study, it is aimed to contribute to future studies by preparing a transliteration of Avanzâde Mehmed Süleyman's translated work of seğirnâme. Although some interpretations have been made and works have been created on twitches, it is not very common to find works about human temperament and personality based on the position of moles in the body. This, in addition to the contribution of the work of Avanzâde Mehmed Süleyman to works in the type of seğirnâme, has a special importance in terms of making interpretations on human nature based on moles on the body. While the work that draws attention in this context is transferred to the Latin letters, attention is paid to the display of long vowels. In addition, standard Turkey Turkish is taken as the basis for the reading of the work.

The work consists of 3 sections. Each section has a separate title. The first one is titled "The Twitching of the Limb on the Mysterious Body" and is 10 pages long. The second one is titled "What Do Moles on the Body Indicate?" and is 3 pages long. The last one is titled "It is possible to understand the morality and understanding of man through laughing" and is 1 page long. Looking at the titles and their lengths, it is understood that the main part of the work is the first part, that is, the twitching of the limbs. From this point of view, it is thought that the second and third titles, which constitute the last 4 pages of a 14-page text, have been added because they complement the subject of limb twitching.

In Avanzâde's booklet named Aza Seğirmesi, there are 27 positive, 21 negative, 4 ambiguous, 1 both positive and negative interpretations, along with 7 interpretations turning into positive and 1 interpretation turning into negative. In this context, when interpretations turning into positive are accepted as positive, it can be said that the most of interpretations are positive, but the rate of negative interpretations is not low. This shows that the author can be said to have a scientific side of his own, as well as complying with the practice of not calling evil and not thinking evil.

When we look at the interpretations made according to the position of the moles on the body, 20 of them show positive features and 15 of them show negative features. It is understood that moles are the sign and determinant of some news or important issues that determine the temperament of the person, according to their position in the body. It can be said that the interpretations made based on moles concentrate on the issues that the society gives importance to or does not want the individual to have, such as pure heart, piety, travel, right speech, pleasure, good or bad morality, mischief, arrogance, and excess of lust.

With this study, Avanzâde Mehmed Süleyman's work of seğirnâme has been transliterated into Latin letters and is presented to the service of today's readers. It is thought that it will contribute to further studies on this subject, as well as its contribution to the type of seğirname, especially as it is a kind of kıyafet-nâme. The work is noteworthy in terms of the belief and thought structure of the period in which it was written and the traces of social life.

**ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ
ГРУЗИИ И АРМЕНИИ: СОВРЕМЕННОЕ
ПОЛОЖЕНИЕ И ПРОБЛЕМЫ**

**TRADE AND ECONOMIC RELATIONS OF GEORGIA
AND ARMENIA:
CONTEMPORARY PERIOD AND PROBLEMS**

**GÜRCİSTAN VE ERMENİSTAN'IN TİCARİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİ:
MODERN DÖNEM VE SORUNLAR**

Naziya MAMMADOVA*

Аннотация

В статье анализируются торгово-экономические отношения между Грузией и Арменией в современный период. Актуальность темы статьи обусловлена тем что после распада СССР и обретения независимости внешнеполитические приоритеты Армении и Грузии существенно отличаются: Армения является членом Евразийского экономического союза (ЕАЭС), Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) и стратегическим союзником России, а Грузия стремится вступить в Европейский союз и НАТО, а также имеет стратегическое партнерство с Азербайджаном и Турцией. Таким образом экономическая политика Армении и Грузии ориентирована на различные рынки и поставщиков энергоресурсов и сырья. По этой причине в данной научно-исследовательской работе будут рассмотрены особенности экономической политики Армении и Грузии. Объектом и предметом исследовательской работы являются торгово-экономические отношения между Арменией и Грузией, современное положение и проблемы. Учитывая ограниченность объема статьи автор рассматривает в основном период после распада СССР, когда Армения и Грузия стали выступать на международной арене как независимые государства Южного Кавказа. В исследовании применялись метод экономического анализа, сравнительный и историко-аналитический методы.

Ключевые слова: Грузия, Армения, внешняя торговля, экономика, Южный Кавказ

* *Заведующая отделом Печати и связи с общественностью Института Кавказоведения НАНА, Диссертант Бакинского Государственного Университета, Баку / Азербайджан, tamedovanaziya@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8594-6510*

Abstract

This article delves into the trade and economic relations between Georgia and Armenia in the contemporary era. In the aftermath of the USSR's dissolution and their subsequent declarations of independence, the foreign policy priorities of these two nations diverged significantly. Armenia aligned itself as a member of the Eurasian Economic Union (EAEU) and the Collective Security Treaty Organization (CSTO), establishing a strategic partnership with Russia. On the other hand, Georgia's aspirations include joining the European Union and NATO, and it maintains strategic partnerships with Azerbaijan and Turkey. Consequently, the economic policies of Armenia and Georgia are geared towards distinct markets and sources of energy resources and raw materials.

This article will explore the specific aspects of the economic policies pursued by Armenia and Georgia, focusing on trade and economic relations, their current status, and the challenges they face. Given the limited scope of this article, the analysis primarily covers the period subsequent to the dissolution of the USSR and the emergence of Armenia and Georgia as independent states in the South Caucasus. The research draws upon economic analysis, as well as the comparative and historical-analytical methods to provide insight into the economic dynamics between these two nations.

Keywords: Georgia, Armenia, foreign trade, economy, South Caucasus

Öz

Makalede, Gürcistan ile Ermenistan arasında modern dönemdeki ticaret ve ekonomik ilişkilerin analizi yapılmaktadır. SSCB'nin çöküşünden ve bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra Ermenistan ve Gürcistan'ın dış politika öncelikleri önemli seviyede farklılık göstermektedir: Ermenistan, hem Avrasya Ekonomik Birliği (AEB), hem de Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) üyesidir ve Rusya'nın Güney Kafkasya'daki müttefikidir. Gürcistan ise Avrupa Birliği ve NATO'ya üye olmayı, Azerbaycan ve Türkiye ile stratejik ortaklığa sahip olmayı hedeflemektedir. Böylece Ermenistan ve Gürcistan'ın ekonomik politikaları çeşitli pazarlara, enerji ve hammadde tedarikçilerine yöneliktir. Bu nedenle bu makalede Ermenistan ve Gürcistan'ın ekonomik politikalarının özellikleri dikkate alınacaktır. Araştırmanın konusu Ermenistan ve Gürcistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler, modern durum ve problemlerdir. Makalenin sınırlı kapsamı göz önüne alındığında, yazar tarafından esas olarak SSCB'nin dağılması ile Ermenistan ve Gürcistan'ın Güney Kafkasya'nın bağımsız devletleri olarak kurulmasından sonraki dönem araştırılmaktadır. Bu çalışmada ekonomik analiz, karşılaştırma ve tarihsel-analitik yöntemleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Ermenistan, dış ticaret, ekonomi, Güney Kafkasya

1. Особенности экономической политики Грузии и Армении после распада СССР

После распада СССР бывшие советские республики столкнулись не только с политическим, но и экономическим кризисом.

Для экономики Грузии 90-х годов XX века были характерны значительные демографические и социальные проблемы: сокращение численности и миграция, высокие уровни бедности и безработицы.

В Грузии Валовой внутренний продукт (далее ВВП) за 1990-1994 годы снизился на 72%, а объем промышленного производства – на 84% [1, с. 81-82].

Так, падение ВВП составило в 1993 г. 71,4%, инфляция в 1994 г. достигла 7840%, уровень безработицы вырос до 30%, более 50% населения имели доход ниже прожиточного

минимума. В области внешней торговли свыше 90% грузинского экспорта и 80% импорта приходилось на бывшие союзные республики. В условиях серьезных экономических осложнений, усугубляющихся конфликтами в Южной Осетии и Абхазии, развитие внешнеэкономических связей Грузии сталкивалось с существенными проблемами [2, с. 373].

Грузия состоит во многих международных организациях. В 1992 году Грузия была принята в Организацию Объединенных Наций (далее ООН), а впоследствии вошла и в большинство специализированных учреждений организации, среди которых Всемирный банк и Международный Валютный Фонд (МВФ). Также Грузия является членом Всемирной Торговой Организации (ВТО). В целях получения внешней помощи, помимо Всемирного банка, страна ведет сотрудничество с Азиатским банком развития, Европейским банком реконструкции и развития, Европейским инвестиционным банком.

Первым интеграционным объединением, в состав действительных членов которого Грузия вошла в 1993 году и в рамках которого была сформирована весомая договорная база для дальнейшего взаимодействия постсоветских стран в экономической, социальной, правовой и военной сферах, стало Содружество независимых государств (далее СНГ). В дальнейшем реально функционирующая зона свободной торговли была сформирована на основе соглашения стран СНГ «О создании зоны свободной торговли» от 15.04.1994 г., в рамках которой страны предоставляли взаимный преференциальный режим с обнулением ввозных таможенных пошлин на более чем 65% товарных позиций, устанавливали товарную номенклатуру СНГ, применяли общие правила определения страны происхождения товаров во взаимной торговле. Проблема функционирования соглашения заключалась во множественных односторонних изъятиях стран СНГ из режима свободной торговли и сложившейся тенденции к двустороннему урегулированию вопросов по внешней торговле товарами. Это привело к заключению нового договора «О зоне свободной торговли» от 18.10.2011 г., в настоящее время объединяющего девять стран постсоветского пространства. Грузия не присоединилась к соглашению, поскольку вышла из состава СНГ после войны в Абхазии и Южной Осетии в августе 2008 г., однако с рядом стран СНГ сохранила преференциальный торговый режим на основе двухсторонних договоренностей [2, с. 368]. В том числе и с Республикой Армения.

Двусторонние дипломатические отношения между Республикой Армения и Грузией были установлены 17 июля 1992 года. Между Арменией и Грузией действует около 80 международных договоров, соглашений, деклараций и протоколов, которые охватывают практически весь спектр взаимоотношений. основополагающим документом между двумя республиками является Договор «О дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности», который был подписан в октябре 2001 года [3].

В экономической сфере между странами действуют договора о свободной торговле, об избежании двойного налогообложения, о транспортном и воздушном сообщении,

о юридической взаимопомощи, о поощрении инвестиций и ряд других соглашений, способствующих развитию торгово-экономических связей [3].

В начале 2000-х годов в Грузии были проведены экономические реформы, способствовавшие ускорению роста ВВП (в среднем до +8,0% ежегодно в 2004–2007 годах и +6,6% в 2010–2012 годах) [4, с. 3].

Реформы внутренней экономической политики Грузии, а также либерализация внешнеторгового режима, связанная с процессом вступления Грузии в ВТО, активизировались с конца 2003 г. В значительной степени были упрощены процедуры экспорта и импорта, меры таможенно-тарифного и нетарифного регулирования, сократились ставки ввозных таможенных пошлин и налогов, подписаны отдельные соглашения о зоне свободной торговли, диверсифицирована внешняя торговля по кругу стран-партнеров. Все это привело к росту внешнеторговой открытости грузинской экономики – внешнеторговая квота выросла с 33,6% в 2002 г. до почти 71% в 2018 г., экспортная квота увеличилась до 19,1%, импортная квота – до 51,9%. Внешнеторговый оборот на душу населения вырос в 11,7 раз – с 286,91 долл. в 2002 г. до 3348,28 долл. в 2018 г., экспорт на душу населения – в 11,7 раз – до 899,41 долл., импорт на душу населения – в 12,2 раза – до 2448,87 долл. [2, с. 374].

Внешняя торговля Грузии характеризуется зависимостью страны от международных рынков закупок энергоносителей и промышленных товаров. Значительную долю в экспорте товаров занимает реэкспорт. Основными торговыми партнерами Грузии за последние годы стали Азербайджан, Турция и Китай. Так, по данным Национальной службы статистики, больше всего продукции из Грузии поступило на экспорт в Азербайджан, Россию и Армению. В первой тройке стран импорта следуют Турция, Россия и Китай [5].

Из Грузии вывозят достаточно широкий ассортимент товаров. Страна поставляет медные руды и концентраты, натуральные виноградные вина, ферросплавы, минеральные воды, лекарственные средства, легковые автомобили, обработанное или полуобработанное золото, лесные и другие орехи и т. д. [5].

В тоже время в Грузию, кроме нефти и нефтепродуктов, завозят легковые автомобили, нефтяной газ и газообразный углеводород, медные руды и концентраты, лекарственные средства, пшеницу, телефонные аппараты для сотовой или иной связи и так далее [5].

В товарной структуре импорта Грузии в 2018 г. основными товарами были нефть и нефтепродукты (863,9 млн долл.), легковые автомобили (598,2 млн долл.), медные руды и концентраты (396,7 млн долл.), лекарственные препараты (338,6 млн долл.), природный газ (283,9 млн долл.), мобильные телефоны и смартфоны (198 млн долл.), сигареты (186,8 млн долл.), электронные вычислительные машины и их блоки (126,6 млн долл.), пшеница (114,9 млн долл.), газовые турбины (83,9 млн долл.). Между тем, по оценкам специалистов, до 40–50% экспорта Грузии составляет реэкспорт импортируемых

товаров. Так, в структуре экспорта Грузии реэкспорт составляет 27% товаров сельского хозяйства, пищевой промышленности, табака, 62% пластмасс, лекарственных препаратов и химической продукции, 38% товаров легкой промышленности и товаров для дома, 98% машин, оборудования, механизмов, средств транспорта, электроники [2, с. 375].

Согласно статистическим данным Национальной службы статистики показатели внешней торговли за 2019 год составил 12 834.7 млн долл. Так показатели экспорта составляют 3 771.5 млн долларов (на 12.4% больше), а импорта – 9 063.2 млн долларов (на 0.8% меньше). Отрицательный торговый баланс в 2019 году составил 5 291.8 млн долларов, это 41.2% внешнеторгового оборота. А экспорт без реэкспорта, по сравнению с 2018 года, вырос на 5.7% и составил 2 352.3 млн долларов [6].

В 2019 году Грузия больше всего экспортировала в Азербайджан (498.7 млн. долларов), Россию (497.1 млн. долларов) и Армению (412.2 млн. долларов). В списке стран-партнеров по импорту лидируют Турция (975.9 млн. долларов), Россия (975.9 млн. долларов) и Китай (858.7 млн. долларов) [6].

Основными торговыми партнерами Грузии в 2021 году (за период январь-май) были следующие страны: Турция — 758,1 млн долл., Россия — 598,7 млн долл. и Китай — 552,0 млн долл. Первое место числе экспортеров товаров в Грузию с 262,5 миллионами долларов занимает Китай, далее следует Россия — 205,3 миллиона долларов, Азербайджан, 195,6 миллиона долларов. [7]

Что касается импорта в Грузию, то странами-лидерами по импорту являются Турция — 624,8 миллиона долларов, Россия — 393,4 миллиона долларов и Китай — 289,6 млн долларов. [7]

С 2002 года страной — лидером по объемам денежных переводов в Грузию является Россия, на которую, в 2018 году пришлось почти 30% всех денежных поступлений (457,2 млн долл. США). Прежде всего, это связано с тем, что большая часть переехавших жителей Грузии эмигрировали именно в Россию. Следующими по объему денежных поступлений странами в 2018 году оказались Италия (192,9 млн долл. США), Греция (170,9 млн долл. США) и США (159,6 млн долл. США) [4, с. 8].

В последнее десятилетие туризм стал одним из наиболее сильно развивающихся секторов экономики благодаря туристической инфраструктуре, построенной в период экономических реформ начала века. Туризм обеспечивает 6% ВВП Грузии. Примерно 190 тыс. человек, то есть 10% трудоспособного населения, работают в туристическом секторе. С 2006 г. количество заграничных туристов, посещающих Грузию в течение года, выросло почти в десять раз – с 560 тыс. до 5,5 млн человек. В 2014 г. иностранные туристы обеспечили поступления в размере 392 млн долл. [4, с. 20].

Россия, Азербайджан, Армения и Турция традиционно обеспечивают 68–77% входящего туристического потока Грузии. В 2018 году первое место заняла Россия (20,9%

всех туристов). Однако туристический поток из России в дальнейшем сократился в связи с запретом авиасообщения между двумя странами с 8 июля 2019 г. [4, с. 20].

Вследствие военной агрессии Армении против Азербайджана и оккупации Карабаха в начале 1990-х гг. границы между этими странами были закрыты. В свою очередь Турция в знак солидарности с Азербайджаном закрыла воздушные и наземные границы с Арменией в 1993 г. Впоследствии это было основной причиной по которой, Армения была исключена из крупных транснациональных проектов осуществляемых в регионе, тем самым утратив очевидные перспективы эффективного регионального экономического сотрудничества.

Экономика Армении в первой половине 1990-х гг. находилась в тяжелом состоянии, в частности, экономический потенциал снизился почти на 90 процентов, ВВП сократился в 10 раз, а объем промышленного производства – на 80 процентов [1, с. 81]. Армения превратилась в одну из беднейших стран постсоветского пространства.

Наиболее релевантна классификация ООН по показателю ВВП на душу населения. Классификация ООН делит страны на три основополагающие группы: бедные с доходом до 6 тыс долл., со средним уровнем дохода — 6 тыс. — 15 тыс. долл., богатые — свыше 15 тыс. долл. [8, с. 129].

По состоянию на 2016 г. ВВП на душу населения Республики Армении является 3 615 долл. Этот показатель свидетельствует о низком уровне ВВП на душу населения, что по классификации ООН позволяет отнести Армению к группе бедных [8, с. 129].

В числе проблем, тормозящих экономический рост в Армении кандидат экономических наук Б. Авакян выделяет следующие:

- низкий уровень валового дохода на душу населения (в 2015 году он составил около 4 тысяч долларов США);
- низкая среднемесячная номинальная зарплата (в 2015 году она составила около 386 долларов США);
- значительное превышение объемов импорта товаров и услуг над экспортом (в 2015 году объемы импорта превышали объемы экспорта почти 2,2 раза, по итогам прошлого года экспорт составил 1486,9 млн. долларов США, а импорт – 3254,0 млн);
- почти треть населения республики живет за чертой бедности;
- высокий уровень безработицы, который в 2014 году составил 17,6%);
- отсутствие разнообразной ресурсной базы для развития промышленности;
- зависимость экономики от внешних трансфертов [9, с. 7].

Как отмечает грузинский ученый В. Папава попытки создания в Армении экономических основ для обретения независимости от Москвы, как правило, остаются виртуальными,

ибо экономика Армении практически полностью поглощена российскими капиталами [1, с. 87].

В настоящее время Армения поддерживает связь с миром через Грузию на севере и Иран на юге. Несмотря на существующие проблемы в двусторонних армяно-грузинских отношениях (таких как Джавахети, притязания на историко-культурные памятники, делимитация и демаркация, голосование в ООН Армении против Грузии и т.д.) Армения старается поддерживать весьма хорошие отношения с Грузией, ввиду того что экономические связи имеют ключевое значение для Армении. Грузия является для нее главной транзитной страной. Перспективное сотрудничество в транспортной сфере жизненно необходимо для Армении, которая экспортирует свою продукцию в основном через порты Грузии в Батуми и Потти. Одновременно с этим, главным торговым и экономическим партнёром Армении является Россия, связь с которой она может поддержать также только через Грузию. Исходя из этого, понятно, почему для Армении важно сохранение и обеспечение политической, энергетической и транспортной стабильности Грузии.

Недостаточно емкий внутренний рынок и несоответствие структуры экономики, в частности промышленности, существующим геополитическим условиям, наличие транспортных и других ограничений являются особенностями экономики Армении.

Товарная структура экспорта Республики Армения не является рациональной по ряду причин. В первую очередь, товарное наименование экспорта очень ограничено. Пять товарных групп с большим удельным весом в структуре экспорта (драгоценные и полудрагоценные камни, недрагоценные металлы, минеральная продукция, готовая пищевая продукция, текстильные изделия) составляют более 80% общего объема экспорта. Во-вторых, экспорт целого ряда товаров, которые на сегодняшний день имеют значительный удельный вес в товарной структуре экспорта, не основывается на сравнительных преимуществах страны или не связан с результатами производственной деятельности, следовательно, экспорт этих товаров не является перспективным. Так, например, 30-40% общего объема экспорта металлов составляет экспорт лома черных и цветных металлов. В-третьих, большая часть производственных мощностей не участвует или принимает незначительное участие в экспорте товаров, улучшении торгового баланса, а также в обеспечении экономического роста страны. Об этом свидетельствует также отсутствие высоких темпов роста, а по отдельным товарным группам значительные колебания годовых объемов экспорта [10, с. 6].

Согласно данным Евразийской экономической комиссии (ЕЭК), по итогам 2019 г. стоимостной объем внешней торговли Армении составил 8,2 млрд долл. США, увеличившись на 10,4% по сравнению с предыдущим годом. Экспорт достиг 2,6 млрд долл. США (на 9,4% больше), импорт — 5,5 млрд долл. США (на 10,8% больше). Увеличению стоимостных объемов импортируемых товаров способствовали группы «транспортные средства» и «минеральные продукты». Однако, несмотря на сильную

динамику, импорт замедлился в 2019 г. на фоне высокой базы сравнения объемов поставок машин и оборудования. Общий уровень цен импортируемых товаров Армении сократился в 2019 г. за счет снижения стоимости бензина и дизельного топлива, а также драгоценных камней. В итоге в 2019 г. дефицит внешней торговли Армении относительно всех стран мира достиг 21,0% ВВП, незначительно увеличившись по сравнению с аналогичным периодом предыдущего года (20,6% ВВП). Дефицит внешней торговли Армении был связан с замедлением темпов наращивания импорта (рост составил 8,4% против 27,5% годом ранее) почти по всем товарным категориям. Темпы роста экспорта по направлению прочих стран (на 9,0% больше, чем в 2018 г.) оказались более высокими по сравнению с темпами роста импорта [10, с. 7.]

В целом в Армении действуют 342 компании с грузинским капиталом, в Грузии — порядка 390 компаний с армянским капиталом. В основном они заняты в сфере перерабатывающей промышленности, туризма, сельского хозяйства, а также в сфере ИТ [11].

Для анализа торгово-экономических отношений между Грузией и Арменией следует рассмотреть структуру экспорта и импорта непосредственно между этими странами.

Согласно статистическим данным товарооборот между Арменией и Грузией вырос за 2016 год на 32% и составил 206 млн долл. Доля армяно-грузинского товарооборота в общем внешнеторговом обороте Армении составляет 5,1%. А доля, грузино-армянского товарооборота в 2016 году, по данным Комитета статистики Грузии, составил 7% от общей внешней торговли Грузии [12].

По данным Атласа экономической комплексности для обеих стран важнейшим партнером в торгово-экономическом отношении была и остается Россия. В 2018 г. три главных направлений грузинского экспорта составили: Россия (13.90%), Болгария (11.87%), Азербайджан (10.86%). Три главных направлений грузинского импорта за 2018 год: Турция (13.79%), Китай (11.45%), Россия (9.98%). Три главных направлений армянского экспорта за 2018 год: Россия (26.73%), Грузия (12.37%), Китай (10.56%). Три главных направлений армянского импорта за 2018 год: Россия (34.48%), Иран (6.94%), Германия (6.20%) [13].

2. Влияние армянских организаций на торгово-экономические отношения между Азербайджаном и Грузией

Энергетические проекты осуществляемые в Южнокавказском регионе основаны на углеводородных ресурсах Азербайджана. Грузия, выполняя роль транзитной страны, принимает участие таких проектах, как как нефтепроводов Баку-Супса и Баку-Тбилиси-Джейхан (БТД), газопровод Баку-Тбилиси-Эрзурум, Трансанатолийский газопровод (TANAP). Таким образом создано устойчивое энергетическое сотрудничество между

Турцией, Азербайджаном и Грузией. Сотрудничество Грузии и Азербайджана выросло до уровня стратегического партнерства.

Нефтепровод Баку-Супса был первым трубопроводом, позволяющим транспортировку азербайджанской нефти в Турцию и Европу. Запущенный ещё в советские времена, трубопровод был усовершенствован в 1999 году после соглашения, подписанного в 1996 году между Грузией, Турцией и Азербайджаном. По линии Баку-Супса азербайджанская нефть транспортируется в грузинский порт Супса и оттуда далее поступает в Турцию и Европу. [14, с. 4]

После открытия нефтепровода Баку-Супса на повестку был поставлен проект трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан (далее БТД). В 1998 году в Трабзоне Турция, Азербайджан и Грузия договорились об осуществлении проекта, а в 1999 г. президенты трех стран подписали соглашение на саммите Организации безопасности и сотрудничества в Европе (ОБСЕ) в Стамбуле. В рамках Стамбульского саммита ОБСЕ, проходящего 18 ноября 1999 г., президенты Грузии, Азербайджана и премьер-министр Турции подписали межправительственное соглашение по проекту «Баку-Тбилиси-Джейхан». Президент США Б. Клинтон в качестве наблюдателя также поставил свою подпись под соглашением. Работы по строительству нефтепровода начались в сентябре 2002 г. [14, с. 4].

С 2006 г. через территорию Грузии проходит трубопровод Баку-Тбилиси-Джейхан, соединяющий нефтеналивные терминалы, расположенные в 40 км от Баку, с турецким портом Джейхан (пропускная способность – 50 млн т нефти в год). Основным источником нефти для БТД выступает блок месторождений «Азери-Чираг-Гюнешли», на который приходится примерно 45% запасов нефти Азербайджана. Кроме того, через трубопровод прокачивается нефть иных стран, в первую очередь Казахстана и Туркменистана. [14, с. 4].

Газопровод Баку-Тбилиси-Эрзурум (далее БТЭ), предназначенный для транспортировки природного газа Азербайджана в Турцию, играет значительную роль в энергетическом сотрудничестве между Азербайджаном, Грузией и Турцией. Строительство газопровода длиной в 970 км началось в 2002 году и было завершено в 2006 году.

Грузия также является участником железнодорожного коридора Баку-Тбилиси-Карс, который в свою очередь является проектом глобального уровня. Начиная с 1994 года, Грузия и Турция вели переговоры о строительстве железной дороги Карс-Ахалкалаки. Эта дорога является самым коротким транспортным коридором, обеспечивающим выход Турции на Кавказ, Россию и республики Центральной Азии. 7 февраля 2007 г. президенты Грузии и Азербайджана, а также премьер-министр Турции в Тбилиси подписали документ о начале строительства железной дороги Баку-Тбилиси-Карс, которая должна связать три страны и способствовать развитию сотрудничества в области энергетики. Данный факт указывал на вступление Грузии в межгосударственное транзитное сотрудничество с Турцией и Азербайджаном и последующее отдаление от России. Хотя грузинская сторона

высказывает опасения, что с началом эксплуатации магистрали Баку–Тбилиси–Карс черноморские порты страны во многом потеряют свое значение [14, с. 4].

В свою очередь, в Армении с опаской рассматривала проект строительства железной дороги Карс-Ахалкалаки, реализуемый на средства Азербайджанского государственного нефтяного фонда (SOCAR) и подразумевающего строительство железнодорожного коридора, который в обход Армении через территорию Грузии объединит Турцию и Азербайджан. В целом, активизация трехсторонних грузино-турецко-азербайджанских политических и транзитно-экономических проектов всегда достаточно негативно воспринимается в Армении.

Армяне живущие в Грузии, как правило, выступали против участия официального Тбилиси в международных проектах. Позиция армян в корне отличалась от воли грузинского народа как в строительстве нефтепровода Баку-Тифлис-Джейхан, так и прокладке железной дороги Баку-Ахалкалаки-Карс. [16, с. 19].

Вопрос транзита каспийских энергоносителей через грузинскую территорию занял особое место в грузино-армянских отношениях. В частности, Армения считала, что это противоречит ее интересам и, соответственно, не была заинтересована в развитии транспортного коридора через Грузию. Поэтому Армения использовала различные рычаги, для того чтобы помешать реализации этого проекта [17, с. 80-81].

Так официальный Ереван начал выражать решительный протест против проекта, обратившись к США с просьбой создать препятствия для реализации железнодорожного проекта Карс-Ахалкалаки-Баку. Тогдашний министр иностранных дел Армении Вардан Осканян заявил: *«Мы будем бороться всеми способами, чтобы этот проект не был реализован, и докажем всему мировому сообществу, что проект является бессмысленной инициативой»* [15, с. 26-27].

С самого начала на железнодорожный проект «Баку-Тбилиси-Ахалкалаки-Карс» (далее БТАК) отрицательно отреагировала Армения, которая считала, что экономически куда более оправдан перезапуск уже существующей железной дороги Карс-Гюмри, которая не функционирует с апреля 1993 года из-за закрытия Турцией (в знак солидарности с Азербайджаном) границы с Арменией. Распространенным считается мнение, что БТАК приведет Армению к полной изоляции и, что, якобы, встав на «проармянскую» позицию, Вашингтон принял решение о неучастии американских компаний в финансировании этого проекта. Справедливости ради необходимо подчеркнуть, что БТАК не может усугубить изоляцию Армении, поскольку как в грузоперевозках, так и в целом в товарообороте между Азербайджаном, Грузией и Турцией, Армения и без БТАК не принимала и не принимает какого-либо участия [16, с. 19].

Грузинские эксперты считают, что БТАК будет способствовать экономическому развитию (появлению новых рабочих мест, расширению прибыльной торговли и т.п.)

Джавахеги и всей Самцхе-Джавахеги. В то же время, политическая реакция Еревана на реализацию проекта БТАК, как на усугубление изоляции Армении от масштабных региональных проектов, свидетельствует о том, что интересы большинства (а возможно и всего) армянского населения Джавахеги и официального Еревана относительно проекта БТАК не вполне совпадают. Более того, существует мнение о весьма удивительной психологии этнических армян, проживающих в Джавахеги, которые якобы осознав, что строительство БТАК не отвечает интересам их исторической родины Армении, выступают против этой железной дороги [16, с. 19].

Армянская диаспора Джавахетского региона Грузии в лице лидеров армянского Союза интеллигенции Джавахеги (далее СИД) и армянского движения «Джавахк» считала, что реализация проекта якобы будет способствовать проникновению сюда турок, их языка, культуры. При этом местные армяне потеряют землю, поселки, средства связи, культуру, а на созданные новые рабочие места их брать не будут, хотя бы с точки зрения безопасности. По их мнению, этого допустить они не могут, поскольку Турция не хочет разблокировать границу с Арменией и признать «геноцид армян». Поэтому строительство БТАК нужно только турецкому правительству. Представители СИД также утверждали, что реализация проекта обострит армяно-грузинские отношения. Такие резкие заявления представителей армянской диаспоры Грузии показали наличие реальной угрозы данному проекту, реализация которого требует определенных гарантий безопасности [17, с. 80-81].

Заключение

После распада СССР Грузия оказалась в числе стран постсоветского пространства, испытавших наиболее глубокий кризис. Проведенные в начале XXI века реформы, наряду с внешней финансовой помощью, способствовали достижению положительных темпов экономического роста. Для Грузии целевыми установками внешнеполитического и внешнеэкономического сотрудничества изначально являются урегулирование сепаратистских конфликтов и сохранение территориальной целостности, приобретение энергетической независимости от соседних стран, достижение стабильности экономического развития, в том числе за счет диверсификации внешнеэкономических связей, использование преимуществ географического положения для усиления позиций в черноморском и южно-кавказском регионах.

Закрытость границ с двумя из четырех соседних стран (Азербайджаном и Турцией) накладывает на экспорт и импорт Армении большую нагрузку и значительные ограничения на темпы социально-экономического развития. Транзитную роль Грузии для Армении переоценить действительно сложно. «Пятидневная война» августа 2008 года показала, что при закрытых путях с востока и запада поддержание дружественных отношений с Грузией и Ираном является для Армении с точки зрения экономического выживания приоритетной

задачей. Более двух третей товарных поставок из России в Армению идет через порты и территорию Грузии.

Подытоживая, стоит отметить что в 2020 г. на Южном Кавказе сложились новые геополитические реалии. Вторая Карабахская война 2020 года длившаяся 44 дня завершилась блестящей победой армии Азербайджанской Республики, положила конец оккупации азербайджанских земель. Было подписано трехстороннее заявление, которое повысило шансы на устойчивое региональное сотрудничество, стабильность и безопасность на Южном Кавказе. Азербайджан добился победы не только на полях сражений, но также дипломатической победы за столом переговоров с включением в трехстороннее заявление об открытии всех региональных транспортных маршрутов, включая Зангезурский коридор, которые расширят железнодорожную сеть и окажут положительное влияние на региональную торговую деятельность, будет способствовать будущему экономическому сотрудничеству. Однако, проигравшая Армения, все еще придерживается старой политики и имеет постоянный «синдром отрицания» вместо принятия реалий региональной интеграции и открытия новых экономических или транспортных коридоров.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

- Папава В., «Сравнительный анализ экономического развития Азербайджана, Армении, Грузии: реализованные и упущенные возможности. Черноморье-Каспий: поиск новых форматов безопасности и сотрудничества.», *Институт Европы РАН*, Москва 2011, с. 79-90.
- Шиолашвили Г., «Внешняя торговля Грузии в условиях развития интеграционных процессов», *Вестник Российского Университета Дружбы Народов*, Серия: Экономика. Т. 28, № 2, (2020), с. 367–384.
- Барсегян С. «Двусторонние отношения Армения-Грузия: к визиту премьер-министра Ираклия Гарибашвил», *Armenpress*, <https://armenpress.am/rus/news/773202> [Дата обращения: 12.10.2021].
- Грузия: Особенности Экономического Роста*. Бюллетень о Текущих Тенденциях Мировой Экономики, № 46. Июль 2019, 27 с.
- «Внешнеторговый оборот Грузии: экспорт растет, а импорт падает», *Спутник*, <https://sputnik-georgia.ru/20190820/Vneshnetorgovuyu-oborot-Gruzii-eksport-rastet-a-import-padaet-246274539.html>, [Дата обращения: 12.10.2021].
- «Основные торговые партнеры Грузии: Азербайджан, Армения, Россия, Турция, Китай», *Newcaucasus.com*, <https://newcaucasus.com/news/18494-osnovnyie-torgovyie-partneryi-gruzii-azerbaydzhan-armeniya-rossiya-turtsiya-kitay.html> [Дата обращения: 12.10.2021].
- «Экспорт и импорт в Грузии с января по май – лидируют Китай и Турция», *Новости Грузии*, <https://www.newsgeorgia.ge/jeksport-i-import-v-gruzii-s-janvarja-po-ma/> [Дата обращения: 12.10.2021].
- Паносян Н.М., «Формирование торговой политики Республики Армения после присоединения к ЕАЭС.», *Торговая политика. Trade policy*, № 3/15, (2018), с. 125-146.
- Авакян Б., «Состояние внешней торговли в странах южно-кавказского региона», *Международный Научно-Исследовательский Журнал*, № 5 (47), Часть 1. с. 6-11.
- Основные Тенденции Интеграционного Развития Армении в 2019 г.*, Центр Интеграционных Исследований, 2020. 32 с.
- «Торговый оборот между Арменией и Грузией снизился», <https://ru.armeniasputnik.am/economy/20190628/19376920/Torgovuyu-oborot-mezhdu-Armeniey-i-Gruziey-snizilsya-zamministraobyasnil-prichiny.html>, *Спутник*, [Дата обращения: 12.10.2021].
- Kristina Marabyan, «Армения и Грузия: разные экономические векторы», *Jnews.ge*. <https://jnews.ge/?p=11063>, [Дата обращения: 12.10.2021].
- The atlas of economic complexity. “Georgia” & “Armenia” <https://atlas.cid.harvard.edu/countries/9/export-basket> [Accessed: 12.10.2021].
- Мачавариани Г. Г., «Характер и особенности грузино-турецких отношений на современном этапе», *Архонт*, № 2, (2017), с. 4-13.
- Erməni Xəyanəti və Gürcüstan*, Nərbə nəşriyyat, Bakı 2018, 88 s.
- Джавахети. Вызовы и Перспективы*, Папава В., Метревели Е., Абацидзе Т., Китиашвили А.. Тбилиси 2013, 38 с.
- Дудник А., «Проект железнодорожной магистрали Баку-Тбилиси-Карс (БТК) в геополитике стран Центрального Кавказа, Турции и России», *Кавказ и Глобализация*, Том 7, Выпуск 1-2. (2013), с. 74-82.

TÜRK-ALMAN KÜLTÜR DİPLOMASİSİ VE 1957 TARİHLİ KÜLTÜR ANTLAŞMASI

TURKISH-GERMAN CULTURAL DIPLOMACY AND 1957 CULTURAL AGREEMENT

Ceyhun ÖGRETEN*

Öz

Ülkelerin dış politika hedeflerini gerçekleştirme yolunda izledikleri yöntem ve kararlar diplomasi olarak tanımlanırken, uyguladıkları yöntemlerin karşılıklı iş birliği ve kültürel ilişkiler ekseninde gelişmesi de kamu diplomasisini oluşturmaktadır. Kamu diplomasisinin uygulama alanı olan kültürel diplomasi, devletlerin halkları arasında fikir, tarih, sanat ve kültür ilişkilerini kapsamakta, karşılıklı kültür antlaşmaları ise kültürel ilişkileri güçlendirmektedir. Bu çalışmada konu edilen Türk-Alman Kültür Antlaşması'nın temelini, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından oluşan Avrupa bütünleşmesi fikrinin İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle tekrar gündeme gelmesi oluşturmaktadır. Avrupa bütünleşmesi düşüncesinin somut çıktısını oluşturan Avrupa Konseyi, üye devletleri ikili antlaşmalar yoluyla Avrupa kültürünü korumaya, karşılıklı medeniyet, tarih ve dillerini tetkik imkânı vererek Konseye üye devletlerin kültür antlaşmaları yapmalarını tavsiye etmektedir. Türkiye, Yunanistan ve İtalya ile 1951'de, Fransa'yla 1952'de, İngiltere'yle 1956'da birer kültür antlaşması imzalamıştır. Almanya ile olan kültür antlaşması ise Federal Almanya Cumhurbaşkanı Theodor Heuss'un Türkiye ziyareti esnasında 8 Mayıs 1957'de imzalanmıştır. Bu antlaşma sonrası her iki ülkede kültür diplomasisi bağlamında değerlendirilebilecek birçok adım atılmıştır. Bu çalışma, Türk-Alman Kültür Antlaşması çerçevesinde Almanya'nın Türkiye'deki kültür diplomasisi faaliyetleri üzerinedir. Araştırmada alan yazını, resmî yayınlar ve arşiv belgelerinden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: diplomasi, kültür diplomasisi, Avrupa Konseyi, Almanya, Goethe Enstitüsü, arkeoloji, eğitim

Abstract

Diplomacy encompasses the methods and decisions employed by states to pursue their foreign policy objectives, while public diplomacy focuses on the development of cooperative approaches and cultural relations. Cultural diplomacy, a subset of public diplomacy, encompasses relations related to ideas, history, art, and culture among nations. Bilateral cultural agreements serve to strengthen these cultural ties.

The subject of this study is the Turkish-German cultural agreement, rooted in the resurgence of the idea of European integration after World War I and its formalization with the establishment of the Council of Europe following World War II. The Council of Europe urged its member states to sign cultural agreements, aiming to encourage the preservation of European culture and promote mutual understanding through the exploration of civilizations, history, and languages. Turkey initiated cultural agreements with Greece and

* Dr. Öğr. Üyesi, MSÜ Hava Harp Okulu Dekanlığı Beşeri ve Sosyal Bilimler Bölümü, İstanbul / Türkiye, cogreten@hho.msu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3118-9304

Italy in 1951, France in 1952, and Britain in 1956. The cultural agreement with Germany was signed on May 8, 1957, during the visit of the President of Federal Germany, Theodor Heuss to Turkey. Subsequently, both countries undertook numerous cultural diplomacy initiatives.

This study delves into Germany's cultural diplomacy efforts in Turkey within the framework of the Turkish-German Cultural Agreement, drawing upon relevant secondary literature, official publications, and archival documents.

Keywords: diplomacy, Council of Europe, Goethe Institute, archeology, education

Giriş

Bir devletin başka bir devletle kurduğu ilişkilerin temelinde diplomatik faaliyetler yatmaktadır. Diploması, uluslararası ilişkilerin müzakereler yoluyla büyükelçiler veya elçiler vasıtasıyla yönetilmesi olarak tanımlanmaktadır. Harold Nicolson'a göre, dış politikayı yürüten hükümetle o ülkenin diplomatları arasında var olan akit kapsamında diplomatlar herhangi bir parti ideolojisini veya kişisel görüşünü diplomatik görevlerine yansıtmamalıdır. Bununla beraber diplomatların, anayasaya uygun olarak bütün hükümetlere bağlılıkla hizmet etmeleri, hükümetlerin de parti sempatipleri ne olursa olsun bütün bürokratlara güven göstermeleri gerekmektedir.¹ Kısacası *dış politika*, bir devletin uluslararası ilişkilerde izleyeceği yolu gösterirken *diploması*, dış politikanın gerçekleştirilmesine yönelik araçları, yöntemleri ve kararları kapsamaktadır.²

İkinci Dünya Savaşı'na kadar küresel siyasetin belirleyicisi, askerî ve ekonomik birleşenlerden oluşan *sert güç* olmuştur. Ancak savaşın sonunda uluslararası örgütlerin kurulması, yeni oluşan konjonktürle birlikte silah kullanımına sınır getirilmesi, kamuoyunun savaşa karşı tavır alması, ekonomik yaptırımların savaşın dışında olan sivilleri olumsuz etkilemesi *sert gücün* kullanılmasını engellemiştir.³ Bu kısıtlamalar devletleri, uluslararası ilişkilerde karşılıklı iş birliği ve kültürel faaliyetler ile diğer devletler üzerinde çekicilik yaratmak olarak tanımlanan *yumuşak güç* unsurlarını kullanmaya ve diplomatik ilişkilerin kuvvetlendirilmesine itmiştir.⁴ Devletler tarafından tercih edilen bu yöntem, *kamu diplomasisi* olarak tanımlanmakta ve yumuşak gücün bir unsurunu oluşturmaktadır.

Diploması, diplomatlar ve resmî kurullarca yürütülürken; kamu diplomasisi, kültürel, eğitim ve sosyal etkinliklerle yerine getirilmektedir.⁵ Bir başka deyişle *kamu diplomasisi* devletlerin

1 Harold Nicolson, *Diploması*, çev. Mete Ergin, Altın Kitap Yayınevi, İstanbul 1970, s. 84.

2 Hüner Tuncer, *Eski ve Yeni Diploması*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1995, s. 11.

3 Atilla Sandıklı, *Türkiye'nin Jeopolitiği Yumuşak Güç Savaşları ve Terörizm*, Bilgesam Yayınları, İstanbul 2015, s. 75.

4 İsmail Numan Telci, "Yumuşak Güç ve Düşünce Kuruluşları: Türkiye Örneği", *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, ed. Mehmet Şahin ve B. Senem Çevik, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s. 522. Joseph S. Nye yumuşak gücü; iş birliğiyle çekicilik unsurlarını devreye sokarak cazbetme gücünü kullanmak olarak tanımlamaktadır. Böylece karşı tarafın kabul etmesi istenilen hedef, askerî ve ekonomik güç kullanmadan kabul ettirilir. (Joseph S. Nye, *Yumuşak Güç*, BB101 Yayınları, Ankara 2020, s. 26.)

5 Ahmet Nafiz Ünalı, "Yumuşak Gücün Tesis Edilmesinde Kültürel Diplomasinin Önemi ve Bir Uygulayıcı Olarak Yunus Emre Enstitüsü", *Bilig*, 91, (2019), s. 142.

yabancı toplumlarla iletişime geçmek için kullandıkları eğitim, kültürel ilişkiler, sergi, arkeoloji gibi faaliyetlerin tamamını oluşturmaktadır.⁶ Kamu diplomasisinin uygulama alanı olan *kültürel diplomasi* ise devletler ve onların halkları arasında fikir, tarih, sanat ve kültür ilişkilerini kapsamaktadır.⁷ Kültür diplomasisini yürütmekten sorumlu makamlar ise Kültür, Dışişleri ve Eğitim Bakanlıklarıdır.

Kültürel diplomasi, her türlü beşerî değiş tokuş anlamına gelmekte⁸ olup genellikle resmî ya da gayiresmî destek olarak belli bir konuda uzmanlaşmış nitelikli eleman ve bilgi üretimi amacını taşıyan düşünce kuruluşları vasıtasıyla yürütülmektedir. Bu sebeple bu kuruluşlar politika oluşturma sürecinde önemli bir işlev görmektedir ve genellikle çıkara dayanmayan, kâr amacı gütmeyen oluşumlar olmaları beklenmektedir. Onlar sadece finanse edilen ülke veya kurumların çıkarlarını gözetirler. Bazı devletler, özel statüyle kurulu düşünce kuruluşlarını da finansal olarak destekleyerek kendi ülkelerine ait değerler ve kültür üzerinden siyasi kararlara meşruluk kazandırmaya çalışmaktadır. Hatta bu yolla ülkeler, düşünce kuruluşları vasıtasıyla diğer ülkeler üzerinde baskı unsuru oluşturabilmektedir.⁹

Her ne kadar diplomasi 15. yüzyılda İtalyan şehir devletlerinde ortaya çıkmış, modern diplomasi kuralları Viyana Kongresi'yle şekillenmiş¹⁰ olsa da kültürel diplomasi önemini fark ederek teşkilatlanan ilk ülke Fransa olmuştur. 17. ve 18'inci yüzyıllarda Alliance Française, Fransız kültürünü tüm Avrupa'ya yaymaya çalışmıştır. Bu çaba sayesinde Fransızca önemli bir diplomasi dili haline gelmiş, ayrıca Fransız Devrimi'nin ideolojisi tüm Avrupa'ya aktarılmıştır.¹¹ Avrupa'daki diğer ülkeler de kültür diplomasi önemini kavrayınca bu alanda adımlar atmıştır. Fransız Enstitüsü 1907, İtalya Kültür Enstitüsü 1926 yılında kurulmuştur.¹² 1934 yılında İngiltere'de kurulan British Council, İngiliz dili ve kültürünü tüm dünyaya yaymayı amaçlamıştır.¹³

Bu gelişmeler paralelinde Almanya da kültür diplomasi alanında teşkilatlanmış, 1925 yılında Alman Akademik Değişim Hizmeti (Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD))'ni, 1951 yılında Goethe Enstitüsü (Goethe-Institut)'nü, 1953'te ise akademik ve bilimsel çalışmaları

6 Efe Sevin, "Türksoy Üzerinden Türk Kamu Diplomasisinin Dış Politikaya Etkisine Bir Bakış", *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, ed. Mehmet Şahin ve B. Senem Çevik, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s. 468-470.

7 Muharrem Ekşi, "Kültürel Diplomasi ve Yunus Emre Enstitüsü", *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, ed. Mehmet Şahin ve B. Senem Çevik, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s. 347-349.

8 Milton Cummings, *Cultural Diplomacy and the United States Government: a Survey*, Center for Arts and Culture, Washington 2003, s. 1.

9 İsmail Numan Telci, "Yumuşak Güç ve Düşünce Kuruluşları: Türkiye Örneği", s. 526-527.

10 Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonunda Amerikan Başkanı Woodrow Wilson tarafından açıklanan *Wilson İlkelerinde*, devletler arasında *açık diplomasi*nin ilke edinilmesi prensibi ile diplomasiye yeni bir boyut kazandırılmaya çalışılmıştır. Ancak Wilson'un prensibi boşa çıkmış; İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması engellenememiştir. Bk. Fırat Purtaş, "Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi", *Akademik Bakış*, VII/13, (2013), s. 3.

11 Ahmet Alemdar, *Kültürel Diplomasi: Almanya ve Türkiye Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2018, s. 28.

12 Aslı Yağmurlu, "Kültürel Diplomasi: Kuram ve Pratikteki Çerçevesi", *Selçuk İletişim*, II/12, (2019), s. 1201.

13 Ahmet Nafiz Ünalmiş, "Yumuşak Gücün Tesis Edilmesinde Kültürel Diplomasi'nin Önemi ve Bir Uygulayıcı Olarak Yunus Emre Enstitüsü", s. 146.

destekleyen Alexander von Humboldt Vakfı (Alexander von Humboldt-Stiftung) gibi önemli düşünce kuruluşlarını oluşturmuştur.¹⁴ Fransa'nın Alliance Française kuruluşunda olduğu gibi dil eğitimi kültürel diplomasi çalışmalarında önemli bir yer tutmakta ve kamu diplomasisi çerçevesinde kullanılmaktadır.¹⁵ Bu sebeple dil eğitimi bu düşünce kuruluşlarının faaliyet alanı içinde yer almıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan düşünce kuruluşları ve kültür derneklerinin temelinde Avrupa bütünleşmesi fikri yer almaktadır. Ancak İkinci Dünya Savaşı dönemi bu fikrin gerçekleşmediğini göstermiştir. Avrupa'da büyük yıkıma neden olan savaş sonrasında Avrupa bütünleşmesi fikri yeniden gündeme gelmiştir.

Avrupa bütünleşmesi fikrinin hayata geçirilmesi Avrupa Konseyi'nin kuruluşu ve hedefleriyle başlamıştır. Özellikle Soğuk Savaş'ın etkisini artırması ve Çekoslovakya'daki rejim değişikliği, Batı Avrupa devletlerinin bir araya gelme konusunda hızlı adımlar atmasını sağlamıştır. İngiltere eski başbakanı Winston Churchill'in 5 Ekim 1946 tarihinde yaptığı konuşma sonrası Ocak 1947'de Avrupa Birliği Hareketi kurulmuştur. Bu gelişmelerle birlikte İngiltere ve Fransa ile Benelüks Grubu ülkeleri (Belçika, Lüksemburg ve Hollanda) arasında 17 Mart 1948 tarihinde imzalanan Brüksel Antlaşması'yla Batı Avrupa Birliği sağlanmıştır. Batı Avrupa Birliği'nden sonra ise İngiltere, Fransa, İtalya, Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Danimarka, İrlanda, İsveç ve Norveç 5 Mayıs 1949 tarihinde Londra'da imzaladıkları bir antlaşmayla Avrupa Konseyi'ni kurmuşlardır.¹⁶

Avrupa Konseyi Statüsü metninde; Belçika Krallığı, Danimarka Krallığı, Fransa Cumhuriyeti, İrlanda Cumhuriyeti, İtalya Cumhuriyeti, Lüksemburg Büyük Dukalığı, Hollanda Krallığı, Norveç Krallığı, İsveç Krallığı ve Büyük Britanya ve Şimali İrlanda Krallığı hükümetlerinin, adalet ve milletlerarası iş birliği temelinde barışın güçlendirilmesi, bireyin, siyasetin özgürlüğü ile hukukun üstünlüğünü prensip olarak fikrî ve ahlaki değerlere bağlı kalınması, sosyal ve ekonomik ilerlemenin sağlanması için Konseyin kurulduğu belirtilmektedir. Avrupa Konseyi'nin amacı ise üyeleri arasında, müşterek mirasları olan ülkü ve prensipleri korumak ve yaymak, siyasi ve ekonomik ilerlemelerini sağlamak amacıyla daha sıkı bir birlik meydana getirmek olarak açıklanmaktadır. Buna yönelik olarak da ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel, yasal ve idari alanlarda ortak hareket edileceği hüküm altına alınmıştır.¹⁷ Konsey, üye devletleri iki taraflı antlaşmalar yoluyla Avrupa kültürünü korumaya, karşılıklı medeniyet, tarih ve dillerini tetkik imkânı vermeye davet etmektedir. Statünün beşinci maddesiyle de üye devletlerin, kendilerinde bulunan tüm kültürel varlıkları Avrupa'nın

14 Aslı Yağmurlu, "Kültürel Diplomasi: Kuram ve Pratikteki Çerçevesi", s. 1194-1195.

15 Aqm., s. 1199-1200.

16 Ali Servet Öncü-Erkan Cevizliler, "Avrupa Bütünleşmesi İçin Önemli Bir Adım: "Avrupa Konseyi" ve Türkiye'nin Konseye Üyeliği Meselesi", *Gazi Akademik Bakış*, VII/13, (2013), s. 20-22.

17 Council of Europe, *Council of Europe Status*, London 5.V.1949.

müşterek kültür ürünü olarak görmesi, bu ürünleri korumak ve karşılıklı tetkik yapabilecek şekilde önlem alması hüküm altına alınmıştır.¹⁸

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın bitişiyle başlayan Soğuk Savaş döneminde Batılı devletlerle birlikte hareket etmiş, Sovyetler Birliği'ni bir tehdit olarak algılamıştır. Böylece Amerika Birleşik Devletleri'yle Avrupa ülkelerinin bir araya gelerek oluşturdukları uluslararası örgütlere üye olmak için çaba sarf etmiştir. Avrupa Konseyi'nin kurulduğu 5 Mayıs 1949 tarihli konferansta Türkiye ve Yunanistan'ın üyelik talepleri gündeme gelmiştir.¹⁹ Başta buna muhalefet eden Norveç, İsveç ve Danimarka'nın görüşleri daha sonra değişerek Türkiye'nin Avrupa Konseyi'ne üyeliği kabul edilmiş ve 8 Ağustos'ta Strasburg'da yapılacak konseyin ilk konferansına davet edilmiştir.²⁰ TBMM de 12 Aralık 1949 tarihinde Avrupa Konseyi Statüsü ve üyeliğini onaylamıştır.

Üye her devletin üyeliğiyle kabul ettiği kültürel antlaşmalara yönelik karar kapsamında Avrupa Konseyi, 4 Kasım 1949 tarihinde gerçekleştirdiği toplantıda üye devletler arasındaki kültürel sözleşmelerin sonuçlandırılmasına yönelik tavsiye kararını kabul etmiştir. Bu doğrultuda; kültürel eserlerin dolaşımı, bilimsel araştırma yapılması ve maddi kaynakların birleştirilmesi alanında iş birliği, Avrupa kültürünü tanıtmak için çalışan özel derneklerin teşvik edilmesi karara bağlanmıştır.²¹

Avrupa Konseyi'nin bu tavsiye kararı sonrası Bakanlar Kurulu 7 Şubat 1951 tarihinde aldığı bir kararla Yunanistan, Büyük Britanya, Fransa, Norveç, Danimarka gibi Avrupa Konseyi'ne üye ülkelerle imzalanması muhtemel kültür antlaşmalarının imza yetkisini Dışişleri Bakanlığına vermiştir.²² Hemen ardından Yunanistan ve İtalya ile 1951'de, Fransa'yla 1952'de, İngiltere'yle 1956'da birer kültür antlaşması imza edilmiş ve bu antlaşmalardan ilk üçü sırasıyla 5932, 5934 ve 6162 sayılı kanunlarla tasdik edilmiştir.²³

Türk-Alman ilişkileriyle ilgili yapılmış olan çalışmalarda daha çok *sert güç* unsurları içerisinde yer alan askerî, siyasi ve ekonomik ilişkiler ele alınmıştır. Bu çalışmanın odak noktasını ise 1957 Kültür Antlaşması ekseninde *yumuşak gücün* ana unsuru durumundaki kültür oluşturmaktadır. Antlaşma sonrası Almanya'nın, kamu diplomasi kuruluşları vasıtasıyla Türkiye'de yürüttüğü kültürel ve diplomatik faaliyetler kamu diplomasisi açısından değerlendirilmiştir. Araştırmada alan yazını, resmî yayınlar ve arşiv belgelerinden faydalanılmıştır.

18 Council of Europe, *European Treaty Series – No. 18, European Cultural Convention*, Paris 19.XII.1954.

19 Ali Servet Öncü-Erkan Cevizliler, "Avrupa Bütünleşmesi İçin Önemli Bir Adım: "Avrupa Konseyi" ve Türkiye'nin Konseye Üyeliği Meselesi", s. 25-26.

20 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul 2015, s. 1021.

21 Council of Europe Committee of Ministers, *Ministry of Foreign Affairs, Minutes of the Second Meeting Friday, Paris 4th November, (1949)*, s. 12.

22 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), KDB, 124-106-3/30-18-1-2, (7 Mayıs 1951).

23 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), Devre XI, Cilt IV, İctima Senesi 1, 7 Haziran 1958, s. 50-52 ve 61-65.

Türk-Alman Kültür Diplomasisi ve 1957 Tarihli Kültür Antlaşması

Türk-Alman ilişkilerinin 700 yıl önce;²⁴ diplomatik ilişkilerin ise 500 yıl önce başladığı düşünülmektedir. 1701 senesinde Osmanlı Elçisi Azmi Efendi'nin ziyareti ilk temas olarak gösterilebilir.²⁵ Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki resmî ilişkiler ise 18 Ocak 1871 tarihinde Alman Birliğinin kurulmasından sonra Prusya'dan devralınan iyi ilişkiler kapsamında başlamış ve gelişmiştir.²⁶ 19. yüzyılda Alman tarihçi Joseph Hammer Purgstall ile Jacob Philip Falmerayer isimli Alman bilim adamlarının Türk kültür ve tarihini tanıma odaklı yaptıkları araştırmalar, Almanya ile Türkiye arasındaki kültürel ilişkilerin başlangıcı sayılmaktadır.²⁷ Yine on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti bünyesinde hizmete başlayan Alman Askerî Misyonu, Almanya ile Türkiye arasındaki kültür ilişkilerini yoğunlaştırmıştır.²⁸ Ancak iki ülke arasındaki ilişkiler birbirinin kültürünü tanıma amacıyla değil genellikle Alman propagandası ekseninde gelişmiştir.

Kayzer II. Wilhelm'in 1889 ve 1898 senelerinde İstanbul'u ziyaret etmesi, Almanya'yla müttefiklik ilişkilerinin gelişmesine imkân vermiş ve Von Bieberstein 1898'de İstanbul'a büyükelçi olarak atanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar alternatif bir müttefik rolünü üstlenen Almanya ile 2 Ağustos 1914 senesinde imzalanan antlaşmayla Osmanlı Devleti, Avrupalı bir devlet tarafından eşit bir şekilde kabul edilmiştir.²⁹ Birinci Dünya Savaşı'nda ittifak boyutuna dönüşen ikili ilişkiler Cumhuriyetin ilanı sonrası da devam etmiştir.³⁰ Bu doğrultuda 3 Mart 1924 tarihinde Almanya Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bir dostluk antlaşması imzalanmış, karşılıklı temsilcilik açılması ve diplomatik ilişkilerin başlaması kararlaştırılmıştır.³¹

Dostluk Antlaşması dışında Cumhuriyetin ilk yıllarında Almanya'dan teknik destek kapsamında yardım alınmıştır.³² Özellikle mimari alanında Ankara başta olmak üzere birçok şehrin imar planı Alman uzmanlara yaptırılmıştır. 1932 yılında Ankara'nın imar planıyla ilgili yapılan yarışmayı da Prof. Herman Jansen kazanmış, Ankara dışında İzmit, Gaziantep, Mersin, Tarsus, Ceyhan ve Adana'nın da imar planları yine Jansen tarafından hazırlanmıştır.³³

24 Sevim Karabela Şermet, "Alman Oryantalizminde Özel Bir İsim: Otto Spies ve Türkolojiye Hizmetleri", *Turkish Studies*, IX/5, (2014), s. 1190.

25 Nedret Kuran Burçoğlu, "Türk Alman İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, XI/1-2, (2003), s. 171.

26 Erkan Dağlı, "Alman Büyükelçilerinin Gözüyle Türk-Alman İlişkileri (1900-1938)", *Atatürk Dergisi*, V/1, (2016), s. 96.

27 Sezen Kılıç, *Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e Kadar)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 90-91.

28 Nedret Kuran Burçoğlu, "Türk Alman İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", s. 176.

29 Cenk Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Belleten*, LXIX/254, (2005), s. 229-235.

30 Gökhan Eşel, "Federal Alman Dışişleri Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde 1957 Seçim Süreci", *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, V/3, (2020), s. 869.

31 TBMMZC, Devre II, Cilt VIII/I, İçtima Senesi XI, 13 Nisan 1924, s. 643-644.

32 Gökhan Eşel, "Federal Alman Dışişleri Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde 1957 Seçim Süreci", s. 869.

33 Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 44.

Sanat alanında eğitim veren kurumların yeniden düzenlenmesi ve yapılandırılması aşamasında da Alman uzmanlardan yardım alınmıştır. Devlet Güzel Sanatlar Akademisinin yeniden yapılandırılmasında Alman mimarlar Paul Bonatz (1877-1956) ve Bruno Taut (1880-1938), Devlet Konservatuvarının kurulmasında Alman besteci Paul Hindemith (1895-1963), Şehir ve Devlet Tiyatrosunun kuruluşunda Alman tiyatro yönetmeni Carl Ebert (1887-1980)'in katkıları büyük olmuştur.³⁴

1930'lu yıllarda teknik bilgi eğitimi için Almanya'ya öğrenci gönderilmesi, tarım alanında Alman bilim adamları ve öğretim görevlerinin Türkiye'ye gelmesi, Hitler Almanya'sının baskısı nedeniyle Türkiye'ye sığınan Yahudi bilim adamlarının İstanbul ve Ankara Üniversitelerinin kurulması aşamasındaki katkıları iki ülke arasındaki kültürel ilişkileri pekiştirmiştir.³⁵

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Almanya, Federal Almanya ve Doğu Almanya olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Demokrat Parti döneminde, İkinci Dünya Savaşı sırasında kesilen iki ülke ilişkilerinin yeniden başladığı görülmektedir. Diplomatik ilişkiler ilk önce başbakanların karşılıklı ziyaretleri şeklinde gerçekleşmiştir. Bu ziyaretlerden sonra ise 5-13 Mayıs 1957'de Federal Almanya Cumhurbaşkanı Dr. Theodor Heuss Türkiye'ye gelmiş, Ankara, Bursa ve İstanbul şehirlerini içeren kapsamlı bir ziyarette bulunmuştur.³⁶ Cumhurbaşkanı Theodor Heuss'un ziyareti sırasında, iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmek için atılan adımlardan biri de kültür antlaşmasının imzalanmasıdır.

Federal Almanya Cumhuriyeti'yle de yapılacak kültür antlaşması kapsamında Bakanlar Kurulu 15 Nisan 1954 tarihinde Bonn Büyükelçisi Suat Hayri Ürgüplü'ye,³⁷ görevinden ayrılmasından sonra ise yeni Büyükelçi Seyfullah Esin'e Federal Almanya ile Kültür Antlaşması imzalanması için görüşme yetkisi vermiştir.³⁸ Türkiye'nin Anadolu coğrafyasında var olmuş medeniyet ve toplumlara ait arkeolojik ve kültürel mirasın devamı olarak görülmesi, Federal Almanya'nın Türkiye ile kültür iş birliği yapmasının çekim merkezini oluşturmuştur. Ayrıca Almanya'nın yeniden imarında ihtiyaç duyulan iş gücünün de Türkiye'den sağlanması düşünülmüştür.

Yaklaşık üç yıl süren görüşmelerden sonra Dışişleri Bakanlığına antlaşmayı imza yetkisi 1957 yılı başında Bakanlar Kurulunca verilmiştir.³⁹ Bu gelişmelerden sonra Federal Almanya

34 Nedret Kuran Burçoğlu, "Türk Alman İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", s. 195.

35 Sezen Kılıç, *Türkiye'deki Alman Okulları*, s. 163-164. Hitler rejiminin uygulamaları nedeniyle Almanya'dan Türkiye'ye çoğu akademisyen olan yaklaşık 1000 kişi göç etmiştir. (Melda Keser, "Philipp Schwartz: Türkiye'ye ve Alman Göçmenlere Katkıları", *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, III/5, (2020), s. 77-79.

36 Gökhan Eşel, "Federal Alman Dışişleri Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde 1957 Seçim Süreci", *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, VI/3, (2020), s. 871.

37 BCA, KDB, 135-41-17 / 30-18-1-2, (15 Nisan 1954).

38 BCA, KDB, 142-13-16.30 / 18-1-2, (15 Şubat 1956).

39 BCA, KDB, 145-116-1 / 30-18-1-2, (13 Mart 1957). 1971 yılına kadar Kültür Bakanlığı kurulamadığından, kültür faaliyetleri Millî Eğitim ve Dışişleri Bakanlığı bünyesinde gerçekleştirilmiştir. (Ceyhun Öğreten, "Türkiye'de İlk Kültür Bakanlığı Denemesi: Talât Sait Halman'ın "Kültür Devrimi" (13 Temmuz 1971 – 13 Aralık 1971)", *4 th International Culture, Art And Literature Congress April 1-3, 2022*, ANAS, Folklore Institute, Azerbaijan 2022, s. 189.

Cumhurbaşkanı Dr. Theodor Heuss'un ziyareti esnasında, Ankara'da iki ülke arasında 8 Mayıs 1957 tarihinde Kültür Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmayı Almanya adına Dışişleri Bakanı Heinrich von Brentano, Türkiye adına ise Bayındırlık Bakanı ve Dışişleri Bakanı Vekili Ethem Menderes imzalamıştır.⁴⁰ Bu antlaşmadan bir ay sonra da Avrupa Kültür Antlaşması'nın tasdikine dair kanun TBMM tarafından onaylanmıştır.⁴¹

Bu gelişmelerden bir yıl sonra 1958 Mayıs'ında Cumhurbaşkanı Celal Bayar Almanya'ya iadeiziyarete bulunmuştur.⁴² Bayar'ın ziyareti esnasında TBMM, Kültür Antlaşması'nı 7 Mayıs 1958 tarihinde gündemine almıştır. Görüşmelerde Trabzon Mebusu Mustafa Reşit Tarakçıoğlu yaptığı konuşmada, "Her iki hükümet iki milletin tarihini, edebiyatını ve dilini birbirine tanıtmak için üniversite ve yüksekokullarında kürsüler ihdas edecektir. Konferanslar verecek, talebe mübadelesinde bulunacaklardır. Her iki memlekette de izci teşkilâtı, sevgi cemiyetleri kurulacak, arkeoloji ve tarihî tetkikler yapılacaktır" diyerek antlaşmanın ana gayesini açıklamıştır. Bu açıklamadan sonra Federal Almanya ile 8 Mayıs 1957 tarihinde Ankara'da imzalanan Kültür Antlaşması, 7 Mayıs 1958 tarihinde tüm mebusların olumlu reyleri sonucunda onaylanmıştır.⁴³

Antlaşma kapsamında, imzacı devletler kendi üniversite ve diğer öğretim müesseselerinde diğer tarafın dili, edebiyatı, müesseseleri ve tarihiyle meşgul olarak kürsüler kurmayı, eğitim-öğretim ve konferans düzenlemeyi, iki ülke topraklarında diğer devlete ait kültür müesseselerinin gelişmesi konusunda gerekli önlemleri almayı kabul etmiştir. Ayrıca öğrenci, öğretim elemanı, teknisyen ve uzman personel değişimi/mübadelesi, spor müsabakaları, izci gezilerini teşvik edeceklerdir. Eski eserlerin mübadelesi, arkeolojik araştırma ve hafriyat ve tarihî abidelerin bakım ve restorasyonu konularında iş birliği yapılması, müze eserlerinin ve kütüphanelerdeki el yazmalarının fotoğraflarının çıkarılması ve verilmesi, Devlet arşivlerinden istifade edilmesi karara bağlanan hususlardandır. Daimî Muhtelit Komisyonları kurulması ve lüzum üzerine senede en az bir defa toplanması kararlaştırılmıştır. Antlaşma beş senelik yapılmıştır.⁴⁴

Antlaşmanın ikinci maddesinde, imzacı devletlerin kendi ülkelerinde diğer tarafın kültür müesseselerini geliştirmek için azami çaba göstereceğine yönelik bir hüküm bulunmaktadır. Ancak ilgili maddenin uygulanmasına yönelik görüşmeler 1970 yılına sarkmıştır. Türkiye adına görüşmeleri yapmak üzere Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Büyükelçi Orhan Eralp görevlendirilmiştir.⁴⁵ İlgili maddenin Berlin eyaleti için de geçerli olmasına yönelik görüşmeler 14 Mayıs-4 Haziran 1970 tarihleri arasında iki ülke arasında yapılmış ve Aralık ayında Türkiye Bakanlar Kurulu söz konusu değişikliğin yapılmasına yönelik imza yetkisini Büyükelçi Orhan

40 *Almanya Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Kültür Antlaşması – Kulturabkommen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Türkischen Republik*, 8 Mayıs 1957.

41 *Resmî Gazete*, S. 9635, (17 Haziran 1957).

42 Gökhan Eşel, "Federal Alman Dışişleri Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde 1957 Seçim Süreci", s. 872.

43 TBMMZC, Devre XI, Cilt IV, İçtima Senesi I, 7 Haziran 1958, s. 50-52.

44 TBMMZC, Devre XI, Cilt IV, İçtima Senesi I, 7 Haziran 1958, s. 50-52 ve 61-65.

45 BCA, KDB, 245-9-20 / 30-18-1-2, (3 Şubat 1970).

Eralp'e vermiştir.⁴⁶ Söz konusu maddenin Batı Berlin Bölgesi'nde de uygulanmasına yönelik bir ek protokol ise 4 Şubat 1972 tarihinde imzalanmıştır.⁴⁷

26 Mayıs 1986 tarihinde imzalanan bir ek protokolle Kültür Antlaşması'nın içeriği genişletilmiş ve iki ülke arasındaki kültürel etkileşimin genişletilebilmesi amacıyla Almanya'da ikamet ederken Türkiye'ye dönen Türk vatandaşlarının Türkiye'deki okullara yeniden uyum sağlamalarının desteklemek için bu okullara Alman öğretmenlerin takviyesi konusunda anlaşmaya varılmıştır. 1957 Antlaşması'nın 18'inci maddesi kapsamında öğretmenlerin statüleri belirlenmiştir.⁴⁸ Türkiye ile Almanya arasındaki kültürel faaliyetler Kültür Antlaşması ve antlaşma kapsamında alınan kararlar ekseninde gelişmiş; özellikle Almanya, Alman dilini ve Alman kültürünü Türkler açısından çekim merkezi haline dönüştürmek için özen göstermiştir.

Antlaşma Kapsamında Yapılan Kültürel Etkinlikler

Türkiye ile Almanya arasındaki kültürel ilişkiler her ne kadar 19'uncu yüzyılda başlamış olsa da kültürel diplomasi olarak değerlendirilebilecek etkinliklerin 1957 antlaşması sonrası yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Kültür Antlaşması'nın imzasından sonra karşılıklı kültürel faaliyetler başlamış, etkinlikler genellikle müesseselerin desteklenmesi (okullar, düşünce kurulları), daimî komisyonlar, anma etkinlikleri, bilimsel toplantı, yayın ve çeviriler, festival ve sahne etkinlikleri, sanatçı buluşmaları, sergi, müzecilik, arkeoloji, eğitim yakınlaşması gibi faaliyetlerden oluşmuştur. Türkiye ile Almanya arasındaki kültürel ilişkiler, eğitim, müessese desteği, sanat, edebiyat ve arkeoloji alanında yoğunlaşmıştır.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası kültürel ilişkileri tekrar tesis etmek amacıyla 1951 yılında kurulan Goethe Enstitüsü, iki ülkenin karşılıklı iş birliği temelinde yürüttüğü kültürel etkinliklerde başrolü oynamıştır. Enstitünün kuruluş amacı da Alman dilini öğretmek, kültürel iş birliğiyle Almanya'nın yurtdışındaki imajını kültürel etkinlikler aracılığıyla desteklemek, iyi niyet içinde milletler arası diyalog ve diğer milletlerin kültürünü tanımak olarak açıklanmaktadır.⁴⁹ Goethe Enstitüsü, film gösterileri, müzecilik, kütüphanecilik, çizgi roman atölyeleri, festivaller, sergiler, müzik gibi kültürel faaliyetler yürüterek Türkiye'de Almancanın ve Alman kültürünün tanıtılmasına yönelik faaliyetler yürütmektedir.⁵⁰ Enstitü, Almancanın öğretilmesi amacıyla İstanbul, Ankara ve İzmir'de Almanca kursları düzenlemektedir.⁵¹

46 BCA, KDB, 259-85-18 / 30-18-1-2, (4 Aralık 1970).

47 BCA, KDB, 279-20-10 / 30-18-1-2, (29 Şubat 1972).

48 Milletlerarası Andlaşma Karar Sayısı: 86/10887, Sayı: 19259, (22.10.1986).

49 Oliver Zöllner, "German Public Diplomacy, The Dialogue of Culture", *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, ed. Nancy Snow and Philip M. Taylor, Taylor and Francis Group, New York 2008, s. 263-265.

50 Goethe Institut, "Etkinlikler Türkiye", <https://www.goethe.de/ins/tr/tr/ver.cfm> [Erişim tarihi: 30.12.2022].

51 Goethe Institut, "Türkiye'de Almanca Kursları", <https://www.goethe.de/ins/tr/tr/spr/kur/gia.html> [Erişim tarihi: 30.12.2022].

Antlaşmanın imzasından sonra iki tarafın karşılıklı görevlerine yönelik düzenlemeler ve faaliyetler yürütülmüştür. Özellikle antlaşmanın 16. ve 17.'nci maddelerinde tanımlanan ve antlaşmanın yürütülmesinde önemli görevi olan Daimi Muhtelit Komisyonları oluşturulmuş ve toplantılar icra edilmiştir. Bu doğrultuda Türk-Alman Daimî Karma Kültür Komisyonu'nun ilk toplantısı 10-13 Haziran 1959 tarihinde Ankara'da yapılmış, toplantı sonucunda alınan kararlar Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmıştır.⁵²

İki ülke arasında yapılacak tüm kültürel faaliyetlerin planlaması ve organizasyonunun yapıldığı Türk-Alman Daimî Karma Kültür Komisyonu ilk toplantısından sonra belli aralıklarla toplanmıştır. İkinci toplantı 9-10 Şubat 1961 tarihinde Bonn'da gerçekleştirilmiş, Türkiye'yi Ankara Üniversitesi DTCF'den Prof. Dr. Sedat Alp ile birlikte Millî Eğitim ve Dışişleri Bakanlığı temsilcileri temsil etmiştir.⁵³ Üçüncü toplantısını Berlin'de 8-10 Mayıs 1967 tarihleri arasında yapan Türk-Alman Daimî Karma Kültür Komisyonu toplantılarına kalabalık bir heyet gönderilmiştir. Ayrıca iki yıl boyunca sürecek kültürel faaliyet ve mübadeleleri bir programa bağlamak üzere imzalanacak protokolü imzalama yetkisi Heyet Başkanı Millî Eğitim Bakanlığı Müsteşarı Adnan Ötügen'e verilmiştir.⁵⁴ Dördüncü ve beşinci toplantılar da sırasıyla 24-26 Haziran 1971 tarihinde Bonn⁵⁵ ve 7-10 Kasım 1988 tarihinde Ankara'da icra edilmiştir.⁵⁶ Türk-Alman Daimî Karma Kültür Komisyonu en son 27-28 Kasım 2014 tarihinde Ankara'da toplanmıştır.⁵⁷ Kültür Antlaşmasına yönelik faaliyetler kültür diplomasisi yazınına uygun olarak dışişleri ve kültürden sorumlu bakanlık olan Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülmüştür.

Antlaşma kapsamında Almanya en çok eğitim alanında faaliyet yürütmüştür. Öğrenci burslarıyla değişim programları, yurt dışı dil okulları, yurt dışında bulunan okullar, kütüphanecilik bu kapsamda değerlendirilebilecek alanları oluşturmaktadır. Aslında Almanya'nın Türkiye'deki eğitim kurumları 19'uncu yüzyıla kadar geriye gitmektedir. 1843 yılında kurulan bir ilkokul, 1893 senesinde laiklik ve eşitlik temelinde eğitim veren bir liseye çevrilmiştir.⁵⁸ Osmanlı Devleti'nde yabancı okulların açılmasıyla birlikte Almanlar 1898 yılından itibaren İstanbul, İzmir, Beyrut ve Hayfa'da okullar açmışlardır. 1905 yılı istatistiklerine göre Osmanlı Devleti toprakları içinde yirmi dokuz adet Alman okulu bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birçok yabancı okul kapatılmasına rağmen Avusturya-Macaristan ve Alman okulları kapatılmamıştır. Bunlardan Beyoğlu, Boğaziçi, Yedikule ve Haydarpaşa Alman okulları kapatılmayan okullar içerisinde yer almaktadır.⁵⁹ Birinci Dünya Savaşı öncesinde İstanbul Darülfünununu Avrupa seviyesinde bir üniversiteye dönüştürmek amacıyla Alman Eğitim ve Kültür Enstitüsü kurulmuştur. Bu

52 BCA, KDB, 154-63-13 / 30-18-1-2, (13 Kasım 1959).

53 BCA, KDB, 158-41-18 / 30-18-1-2, (3 Şubat 1961).

54 BCA, KDB, 205-29-13 / 30-18-1-2, (8 Mayıs 1967).

55 BCA, KDB, 267-37-19 / 30-18-1-2, (28 Haziran 1971).

56 BCA, KDB, 609-764-6 / 30-18-1-2, (16 Ekim 1988).

57 Almanya'nın Türkiye'deki Dış Temsilcilikleri, "Kültür Alanında İkili Anlaşmalar", <https://tuerkei.diplo.de/tr-tr/themen/kultur/-/1797646?view=> [Erişim tarihi: 25.12.2022].

58 Nedret Kuran Burçoğlu, "Türk Alman İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", s. 179.

59 Sezen Kılıç, *Türkiye'deki Alman Okulları*, s. 69.

kapsamda on dokuz profesör İstanbul Darülfünunu bünyesine dâhil edilmiş, savaşın sona erdiği 1918 senesine kadar teknik iş birliği kapsamında on bine yakın öğrenci lisans ve lisansüstü öğrenim için Almanya'ya gönderilmiştir.⁶⁰ Birinci Dünya Savaşı sonunda kapatılan İstanbul Alman Lisesinin 16 Kasım 1924 tarihinde tek bir çatı altında toplanan Alman okullarını temsilen tekrar açılması ile Alman kültürel faaliyetleri başlamıştır.⁶¹ Alman düşünce kuruluşları içinde DAAD, Alexander von Humboldt Vakfı ve Max Weber Vakfı bünyesindeki Orient-Enstitüsü eğitim ve dil alanında önemli çalışmalar yapmışlardır.

Genç akademisyenleri *Almanya'nın partneri ve dostu yapmak* ve gelişen Alman dilini yaygınlaştırarak uluslararası tercih edilen kültürel dili haline getirmek için 1925 yılında kurulan DAAD'ın⁶² Türkiye şubesi kuruluşundan bu yana yaklaşık iki milyon öğrenci ve akademisyene destek sağlamıştır.⁶³ Günümüzde DAAD, Alman dilinin yaygınlaşması başta olmak üzere birçok alanda faaliyetlerini sürdürmekte ve özellikle üniversitelerarası iş birliği kapsamında yaklaşık bin altı yüz ortaklık yürütmektedir. DAAD tarafından hem Almanya'da hem de Türkiye'de finansal olarak desteklenen yaklaşık altı bin proje bulunmaktadır.⁶⁴ Bu doğrultuda Avrupa Birliği Projeleri ve Erasmus programı dâhilindeki öğrenciler dışında yılda dört binin üzerinde öğrenci ve akademisyen Almanya'da akademik faaliyetlerine devam etmektedir. DAAD, kültür, dil bilim, beşerî ve sosyal bilimler, hukuk, mühendislik, matematik başta olma üzere birçok bilim alanında finansal destek sağlamaktadır.⁶⁵ Almanya'da öğrenim gören Türk öğrenci ve akademisyen sayısı UNESCO rakamlarına göre on binin üzerindedir. Bu istatistikler Almanya'yı eğitim ve öğretimde hedef ülke sıralamasında birinci, Türkiye'yi ise Alman öğrenciler tarafından tercih edilen yedinci ülke konumuna getirmektedir.⁶⁶ Almanya'nın Kültür Antlaşması'na bakış açısını yansıtmaya açısından önemli olan bu istatistikler, Almanya'nın kamu diplomasisi argümanlarını etkili kullandığını göstermektedir.

İkinci Dünya Savaşı döneminde faaliyetlerine ara veren Alexander von Humboldt Vakfı da antlaşmadan kısa bir süre önce 1953 yılında tekrar faaliyete geçmiştir.⁶⁷ Dünyanın İslam nüfusunun çoğunlukta olduğu bölgelerde *gönülleri ve fikirleri kazanmak* sloganıyla bilimsel ve akademik destek sağlayan vakıf, Türkiye ile Almanya arasında bilim insanı değişim programları

60 Sezen Kılıç, *Türkiye'deki Alman Okulları*, s. 120.

61 Sezen Kılıç, *Türkiye'deki Alman Okulları*, s. 162.

62 Oliver Zöllner, "German Public Diplomacy, The Dialogue of Culture", s. 266-267.

63 Alman Akademik Değişim Servisi, "DAAD Hakkında", <https://www.daad-turkiye.org/tr/hakkimizda/daad-hakkinda/> [Erişim tarihi: 25.12.2022].

64 DAAD Globus Landerbericht Turkiye, *Kurze Einführung in das Hochschulsystem und die DAAD-Aktivitation 2021*.

65 DAAD Globus, *Country Report Short Version Turkey 2022*.

66 <https://uis.unesco.org/en/uis-student-flow>

67 Alexander von Humboldt, "History", <https://www.humboldt-foundation.de/en/explore/about-the-humboldt-foundation/history> [Erişim tarihi: 25.12.2022]; Mehmet Can Tokmak, *Kültürel Diplomasi Perspektifinden Uluslararası İletişim Stratejilerinin Değerlendirilmesi: Türkiye'de Faaliyet Gösteren Yabancı Temsilcilikler Üzerine Bir İnceleme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 108.

yürütmektedir.⁶⁸ Alexander von Humboldt Vakfının ana faaliyet alanı eğitim olsa da Alman kamu diplomasisi hedefi doğrultusunda İslam coğrafyasında Alman kültürünü ve etkinliğini artırmaya yönelik tanıtım faaliyetleri yürütür.

Almanya Büyükelçiliğine bağlı eğitim üzerine çalışmalar yapan Max Weber Vakfı bünyesindeki Orient-Enstitüsü ise 1989 yılından bu yana Türkiye’de, Türkoloji alanında bölgesel, bilimsel araştırmalar yapmaktadır.⁶⁹ Enstitü, Türk ve uluslararası bilim insanlarıyla yakın iş birliği içerisinde Osmanlı Devleti’nin tarihini ve kültürünü, Türkiye’nin tarihini, müzik tarihi ve etnolojisini, Osmanlı ve Türk edebiyatını ve Türk dil bilimini araştırmaktadır.⁷⁰ Diğer müesseslerden farklı olarak Max Weber Vakfı, antlaşmaya uygun olarak karşılıklı kültürel etkileşimi geliştirmek için Türk kültürünü öğrenmeye yönelik çalışmalar yürütmektedir.

Türkiye’de Alman dilinde eğitim veren okullar, Kültür Antlaşmasını esas alarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Örneğin Almanca eğitim veren İstanbul Erkek Lisesinde, Kültür Antlaşmasıyla birlikte Almanca bölümü kurularak eğitime Türk ve Alman eğitim müfredatı doğrultusunda devam edilmektedir. Yine İstanbul Beyoğlu’nda bulunan Özel Alman Lisesi, matematik ve fen alanı ağırlıklı müfredatıyla Türk öğrencilere Almanya’daki üniversitelere girişte Alman öğrencilere verilen “Abitur Diploması” vermektedir.⁷¹

Bunların dışında 30 Mayıs 2008 tarihinde Berlin’de imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Almanya Federal Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türkiye’de Bir Türk-Alman Üniversitesinin Kurulmasına Dair Antlaşma” kapsamında yükseköğrenim ve akademik araştırmalar alanında her iki ülke arasındaki ikili iş birliğini geliştirmek ve her iki ülkenin yükseköğrenim sistemlerini karşılıklı olarak zenginleştirmek amacıyla İstanbul’da bir Türk-Alman üniversitesinin kurulması hususlarında anlaşmışlardır.⁷² Resmi açılışı 29 Nisan 2014 tarihinde gerçekleştirilen üniversitede mühendislik, doğa bilimleri, ekonomi ve yönetim, hukuk, kültürel ve sosyal bilimler fakülteleri açılmıştır. 2020-2021 eğitim ve öğretim yılında kamu hukuku, siyaset bilimi, işletme, moleküler biyoteknoloji, kültür ve iletişim bilimleri, elektrik mühendisliği ve bilgisayar bilimi olmak üzere Türk-Alman Üniversitesinde yirmi dört ders Almanca olarak verilmektedir.⁷³

Türkiye’de konuşlu Alman kültür kuruluşlarına gönderilen her türlü vergi ve harçtan muaf tutulmasına yönelik kararlar karşılıklı kültür diplomasi faaliyetlerini oluşturur. İstanbul Özel Alman Erkek Lisesi bu konuda vergi, harç ve her türlü resimden muaf tutulan önemli örneklerden birini oluşturmaktadır.⁷⁴

68 Oliver Zöllner, “German Public Diplomacy, The Dialogue of Culture”, s. 267.

69 Mehmet Can Tokmak, *Kültürel Diplomasi Perspektifinden*, s. 109.

70 Orient Institut İstanbul, “Enstitü”, <https://www.oiiist.org/tr/institut/> [Erişim tarihi: 25.12.2022].

71 Almanya’nın Türkiye’deki Dış Temsilcilikleri, “Özel Alman Lisesi”, https://tuerkei.diplo.de/tr-tr/themen/kultur/-/1797674?view=#content_0 [Erişim tarihi: 25.12.2022].

72 *Resmî Gazete*, Sayı 27302, (28 Temmuz 2009).

73 DAAD Globus Landerbericht Turkie, *Kurze Einführung in das Hochschulsystem und die DAAD-Aktivitation 2021*.

74 Goethe Institut, “Değişim Projeleri”, <https://www.goethe.de/ins/tr/tr/spr/eng/aus.html> [Erişim tarihi: 30.12.2022].

Türk-Alman kültürel ilişkilerinde arkeolojinin önemi büyüktür. Arkeolojik kazıların geçmişi 19. yüzyıla kadar gitmektedir. IV. Frederick William tarafından 1829 yılının Nisan ayında Roma’da kurulan Alman Arkeoloji Enstitüsü; İtalya, Mısır, Almanya, Yunanistan, Viyana ve Madrid’le birlikte 1929’da Türkiye’ye de bir şube açmıştır. İstanbul’da ayrı bir Alman Arkeoloji Şubesi açılmasının temel sebeplerinden birisi Prusya Kraliyet Müzeleri’nin Batı Anadolu’da çok uzun yıllar süren kazılar yapmasıdır.⁷⁵

19’uncu yüzyıl başlarında Boğazköy harabelerinde bir medeniyetin yaşadığına yönelik düşüncenin hâkim olması üzerine Alman Doğu Derneği adına Dr. Hugo Winkler kazı izni almış ve araştırmalar sonucunda bulunan on bine yakın tabletteki kalıntıların Hitit Uygarlığına ait olduğu tespit edilmiştir. 1930’lu yıllarda Atatürk’ün talimatıyla Türk Tarih Kurumunun kurulması ve eğitim maksadıyla Sedat Alp’in Almanya’ya gönderilmesi Türkiye’nin Hitit Uygarlığı hakkında çalışma yapması sonucunu doğurmuştur. Özellikle DAAD ve Humboldt bursları Türk arkeologların bilgi ve tecrübelerinin artmasında önemli görevler üstlenmiştir.⁷⁶ 1955’te Bergama’daki Pergamon kazısı Prof. Dr. Phil E. Boehringer tarafından yapılmıştır.⁷⁷ Kültür Antlaşması’ndan sonra ise 1962’de Milet harabelerinin yanındaki Didyma Mabedi’nde Prof. Dr. R. Naumann’a,⁷⁸ 1963’te Ankara’nın Ilıca köyünde Dr. Winfried Orthmann’a,⁷⁹ 1968’de Antalya Finike yakınlarındaki antik Limyra şehri akropolindeki Heroon’da Dr. Borchhardt’a,⁸⁰ 1970’de Prof. Dr. Oscar Zieqenaus’a⁸¹ ve 1972’de Dr. Wolfgang Radt’a,⁸² yine 1972’de Elazığ ili Kürtepe mevkiinde Dr. Herald Hauptmann’a,⁸³ Kütahya’nın Emet ilçesi Örencik bucağı Çavdarhisar köyü sınırları içindeki Aizanoi ören yerinde Prof. Dr. Rudolf Naumann’a⁸⁴ ve Çanakkale iline bağlı Ezine ilçesinin Yeniköy sınırları içinde bulunan Beşige Tepe ören yerlerinde Alman Arkeoloji Enstitüsü adına kazı yapılmasına Bakanlar Kurulunca izin verilmiştir.⁸⁵ Günümüzde İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü, Türkiye’nin batısında bulunan Pergamon, Milet, Didyma ile İç Anadolu Bölgesi’nde Boğazköy Hattuşa’da Hitit kültürüne yönelik kazı çalışmalarına devam etmektedir.⁸⁶ Almanların, Anadolu’da yaşamış eski uygarlıklar hakkında arkeolojik kazılar

75 Yaşar Tınar, *Alman Arkeoloji Enstitüsü’nün Cumhuriyet Yıllarında Anadolu Faaliyetleri (1923-2011)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013, s. 16.

76 Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2005, s. 51 ve 145-146.

77 BCA, KDB, 140-81-5 / 30-18-1-2, (6 Eylül 1955).

78 BCA, KDB, 165-35-13 / 30-18-1-2, (6 Ağustos 1962).

79 BCA, KDB, 172-46-20 / 30-18-1-2, (3 Eylül 1963).

80 BCA, KDB, 228-88-15 / 30-18-1-2, (14 Aralık 1968).

81 BCA, KDB, 249-27-11 / 30-18-1-2, (18 Nisan 1970).

82 BCA, KDB, 281-37-1 / 30-18-1-2, (25 Nisan 1972).

83 BCA, KDB, 284-53-2 / 30-18-1-2, (15 Temmuz 1972).

84 BCA, KDB, 339-65-3 / 30-18-1-2, (8 Ağustos 1975).

85 BCA, KDB, 456-508-7 / 30-18-1-2, (16 Temmuz 1982).

86 Almanya’nın Türkiye’deki Dış Temsilcilikleri, “DAI-Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul”, <https://tuerkei.diplo.de/tr-tr/themen/kultur/-/1797670?openAccordionId=item-1797682-0-panel&view=> [Erişim tarihi, 30.12.2022]. İlgili bölgelerde yürütülen kazı çalışmaları için bakınız: Almanya’nın Türkiye’deki Dış Temsilcilikleri, “Arkeolojik İşbirliği’ne Tarihi Bakış”, <https://tuerkei.diplo.de/tr-tr/themen/kultur/historische-notizen-archaeologie/1797600> [Erişim tarihi: 25.12.2022].

vasıtasıyla öğrendikleri bilgiler, Türkiye'nin kültürel olarak bir çekim merkezi olmasına neden olmuştur.

Kültür Antlaşması'nın imzalanmasıyla, Alman arkeologlar tarafından yapılan kazı çalışmaları sonucu gün yüzüne çıkarılan kültür unsurlarının Almanya'da öğrenilmesi ve duyulması maksadıyla sergi programları hazırlanmıştır. Bu doğrultuda Alman Güzel Sanatlar Konseyi tarafından 17 Ocak-19 Mart 1961 tarihlerinde Köln ve Münih, 9 Nisan-29 Mayıs tarihleri arasında ise Berlin şehrinde icra edilen *Hitit Sanatı Sergisi* iki ülkenin karşılıklı kültürel faaliyetleri açısından oldukça önemlidir.⁸⁷ Türk yetkililer sergiye gidecek eserlerin seçilebilmesi için bir komisyon oluşturarak yaklaşık değeri 3 milyon Türk lirası olarak tahmin edilen 204 Hitit eserini Almanya'ya göndermiştir.⁸⁸ Alman Devlet Başkanı Konrad Adenauer söz konusu sergiler için Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e bir mektup yazarak, sergi için Türkiye'den gönderilen tarihî eserlerin önemini belirtmiş ve kendisine serginin hamisi olmasını teklif etmiştir. Mektupta dikkat çeken ifade, kültür diplomasinin önemli bir örneğini oluşturan Türkiye'de serbest seçimlerin yapılmasına karşı duyulan memnuniyetin ifadesidir. Şansölyenin mektubuna Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in verdiği cevapta; iki devlet arasındaki kültürel münasebetlerin ülkeleri yakınlaştıracığı belirtildikten sonra, Türkiye topraklarında yaşamış bir medeniyete ait tarihî eserlerin Almanya'ya gönderilmesinin bu yakınlaşmayı pekiştireceği ifade edilmiştir. Ayrıca serbest seçimlerin en kısa sürede yapılarak yönetimin demokratik usuller çerçevesinde sivillere devredileceği belirtilmiştir.⁸⁹ Adenauer ile Cemal Gürsel arasındaki mektuplaşma, kamu diplomasisi için iyi bir örnek teşkil etmektedir. Adenauer mektubunda, Türkiye'deki siyasete yönelik söylemlerini elçilik veya bir nota vasıtasıyla değil kamu diplomasisinin sağladığı avantajları kullanarak gerçekleştirmiş ve Türkiye'deki iç siyasete yönelik görüşlerini aktarmıştır. Bu sergiyi 8 Mayıs-23 Haziran 1965 tarihlerinde Darmstadt ve Münih, 5 Eylül-10 Ekim 1965 tarihlerinde ise Köln şehrinde açılan *Türk Halı ve Seramikleri Sergisi* izlemiştir.⁹⁰ Sergiye Türk müzelerinden seçilen 156 eser gönderilmiştir.⁹¹ Karşılıklı kültürel faaliyetler kapsamında daha önce Türkiye'de bulunan ve restorasyonları Almanya'da yapılan tarihî eserler, Ingelheim'da 1972 kışında açılan başka bir sergiye gönderilmiştir.⁹² Türkiye'nin antlaşma kapsamında Almanya'da açmış olduğu sergiler kamu diplomasisinin hedeflerine uygun faaliyetlerdir.

Türk-Alman Kültür Antlaşması'nın başka bir boyutu da edebiyattır. 1940'tan sonra Millî Eğitim Bakanlığının *Dünya Klâsiklerinden Çeviriler* programının başlatılmasıyla Almanca

87 Ernst Thiele, *Kunst und kultur der Hethiter: eine ausstellung des deutschen kunstrates e. V., und des Rautenstrauch-Joest-Museums der Stadt Köln*, Wallraf-Richartz-Museum, Köln 1961; Ingeborg Maure, *Kunst und Kultur der Hethiter, Eine Ausstellung d. Dt. Kunstrates 9. April – 29. Mai 1961, Berlin*, Wallraf-Richartz-Museum, Berlin 1961.

88 BCA, KDB, 157-25-19 / 30-18-1-2, (7 Kasım 1960).

89 BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü (BÖKM), 41-246-4 / 30-1-0-0, (2 Ağustos 1960).

90 Deutscher Kunstrat, *Türkische Kunst, Historische Teppiche und Keramik, Eine Ausstellung des Deutschen Kunstrates*, 8. Mai – 23. Juni 1965, Darmstadt; Deutscher Kunstrat, *Türkische Kunst, Historische Teppiche und Keramik, Eine Ausstellung des Deutschen Kunstrates*, 5. September – 10. Oktober 1965, Köln.

91 BCA, KDB, 184-15-20 / 30-18-1-2, (15 Mart 1965).

92 BCA, KDB, 278-10-6 / 30-18-1-2, (14 Şubat 1972).

eserler çevrilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda, Johann Wolfgang von Goethe ve Friedrich Schiller başta olmak üzere Heinrich Heine, Adalbert Chamisso, Georg Büchner, Gotthold Ephraim Lessing, Gerhart Johann Robert Hauptmann, Friedrich Hölderlin, Grimm Kardeşler, Christoph Martin Wieland, Heinrich von Kleist gibi ünlü Alman yazarlarının yanı sıra Immanuel Kant, Gottfried Wilhelm Leibniz, Desiderius Erasmus, Johann Gottfried Herder, Friedrich Wilhelm Nietzsche, Johann Gottlieb Fichte, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Arthur Schopenhauer gibi Alman filozofların yapıtları da Türkçeye çevrilmiştir. Hasan Ali Yücel'in ölümüyle yavaşlayan çalışmalara rağmen çevirmenlerin ve yayınevlerinin sürdürdüğü çalışmalar sonucu Türk okuruna 1950'li yıllardan itibaren Franz Kafka'nın, 1960'lı yıllarda da Bertolt Brecht'in yapıtları tanıtılmıştır. Brecht'in *Sezuan'ın İyi İnsanı*, *Kafkas Tebeşir Dairesi*, *Üç Kuruluşluk Opera* gibi bazı yapıtları aynı zamanda sahnelenerek daha geniş bir seyirci topluluğuna sunulmuştur. Türkiye'deki Alman çeviri eserlerden Behçet Necatigil, Haldun Taner, Melih Cevdet Anday ve Ferit Edgü gibi Türk yazarların etkilendiği söylenebilir. 1961 İşgücü Antlaşması sonrası Almanya'daki Türk nüfusun artmasıyla Zafer Şenocak, Yüksel Pazarkaya, Aras Ören, Gül Dağ ve Fethi Savaşçı gibi iki kültürden de etkilenen Türk yazarlar ortaya çıkmıştır.⁹³

Alman yazarlara ait eserlerin Türk okuyucusuyla buluşması, Alman kültürünün anlaşılması ve tanıtılması açısından etkili bir kamu diplomasisi örneğidir. Bununla birlikte, Alman edebiyatını örnek alan Türk yazarların varlığı Alman kamu diplomasisinin başarısını göstermesi açısından önemlidir; lâkin Alman yazarların Türk edebiyatından ne kadar etkilendiği veya örnek aldığı hususu ise tartışmalıdır. Antlaşma kapsamında Türk gazete, dergi ve kitapların basımı, Yaşar Kemal, Orhan Veli gibi Türk yazarların kitaplarının Almancaya tercüme edilmesi önemli gelişmeler arasında gösterilebilir.⁹⁴

Federal Almanya ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki kültürel ilişkiler, tarihte olduğu gibi günümüzde de birçok alanda devam etmektedir. Sonuncusu 2014 yılında gerçekleştirilen Türk-Alman Daimî Karma Kültür Komisyonu raporunda eğitim ve öğrenci değişimi alanında kararlar alınmış ve 2014 senesi Türk-Alman Bilim yılı ilan edilmiştir. Türk Alman Bilim Yılı Almanya'da 23 Ocak 2014 tarihinde, Türkiye'de ise 6 Mart 2014 tarihinde Ankara Üniversitesi Rektörlüğünde gerçekleştirilen törenle başlamıştır.⁹⁵ 2014 yılında kitap, belgesel ve film çalışmaları, Erasmus öğrenci değişimleri, Fizikte Türk-Alman İş Birliği toplantısı gibi eğitim ve dil alanında önemli kültürel ve bilimsel etkinlikler düzenlenmiştir.

Sonuç

Türk-Alman Kültür Antlaşması, Almanya'dan Türkiye'ye cumhurbaşkanlığı düzeyinde yapılan ilk resmî ziyarette imzalanmıştır. Böylece Türk-Alman ilişkilerine kültürel bir boyut

93 Nedret Pınar, "Türkiye'de Alman Kültürü ve Goethe", *Erdem*, VI/16, (1990), s. 258-260.

94 Nusret Ekin, "Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla Türk-F. Alman İlişkileri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 45, (2011), s. 293.

95 *Bülten*, yay. haz. Sibel Aysel Özkan, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014, s. 12.

kazandırılmıştır. Bahsi geçen antlaşmada öğrenci, öğretim elemanı, teknisyen ve uzman personel değişimi/mübadelesi, spor müsabakaları, izci gezilerini teşvikler yer almaktadır. Ayrıca eski eserlerin mübadelesi, arkeolojik araştırmalar ve tarihî eserlerin bakımı-restorasyonu konularında iş birliği yapılmasına karar verilmiştir. Bunun yanı sıra müze eserlerinin ve kütüphanelerdeki el yazmalarının fotoğraflarının çıkarılması ve verilmesi, devlet arşivlerinden istifade edilmesi karara bağlanmıştır.

1957 Kültür Antlaşması'yla Almanya'nın, Türkiye'de yürüttüğü kültür faaliyetlerini Goethe Enstitüsü, DAAD, Alexander von Humboldt Vakfı ve Max Weber Vakfı bünyesindeki Orient-Enstitüsü vasıtasıyla yürüttüğü görülmektedir. Eğitim alanında Alman dilinin öğretilmesi amacıyla İstanbul Erkek Lisesi'nde Almanca bölümü kurulurken, edebiyat alanında da Almanca eserler Türkçeye çevrilmiştir. Antlaşma kapsamında Alman Arkeoloji Enstitüsü'ne Pergamon, Didyma Mabedi, Ilica köyü, Limyra şehri akropolü ve Aizanoi ören yerinde kazı izni verilmiştir.

Antlaşma, Türkiye açısından eğitim ve öğrenci yetiştirilmesi ekseninde değerlendirilmiş ve Alman eğitim sisteminde eğitim görmüş nitelikli bireylerin Türkiye'nin ekonomik ve kültürel gelişimine katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Almanya açısından ise antlaşmanın Türkiye'deki Alman nüfusunu, kültürünü ve etkinliğini artıracığı, ayrıca Alman dilinin kullanılabilirliğine olumlu katkı sağlayacağı değerlendirilmiştir. Antlaşma kapsamında yapılacak öğrenci değişimleri sayesinde Alman kültürü ve dili öğrenerek mezun olacak Türk öğrencilerin, karar alıcı seviyelerde Alman çıkarlarına olumlu katkı sağlayacağı düşünülüyor söylenebilir.

1957 Kültür Antlaşması ve daha sonra imzalanan 1961 İşgücü Antlaşması'yla özellikle 1970'li yıllarda Türkiye'den yetenekli, eğitilmiş ve nitelikli iş gücü Almanya'ya gitmeye başlamıştır. Günümüzde öğrenci, akademisyen ve nitelikli iş gücünün Almanya'ya göçü hala sürmektedir. Özellikle Almanya'nın ekonomik çekim gücü ve akademisyenlerin ihtiyaç duyduğu çalışma ortamının uygun olması bu süreci desteklemektedir. Bu bağlamda Almanya'nın, 1957 Kültür Antlaşması ve diğer uygulamalarla Almanya'yı Türkler açısından bir çekim merkezine dönüştürdüğü ve kamu diplomasisi açısından başarıya ulaştığını söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Resmî Yayınlar

Almanya Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Kültür Anlaşması-Kulturabkommen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Türkischen Republik, 8 Mayıs 1957.

Council of Europe Status.

Council of Europe Committee of Ministers.

Milletlerarası Andlaşma Karar Sayısı: 86/10887, Sayı: 19259, (22.10.1986).

Resmî Gazete.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC).

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2005.

Alemdar, Ahmet, *Kültürel Diplomasi: Almanya ve Türkiye Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2018.

Burçoğlu, Nedret Kuran. “Türk Alman İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, *Avrupa Araştırmaları Dergisi*, XI/1-2, (2003), s. 169-209.

Bülten, yay. haz. Sibel Aysel Özkan, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014.

Cummings, Milton, *Cultural Diplomacy and the United States Government: a Survey*, Center for Arts and Culture, Washington 2003.

DAAD Globus Landerbericht Turkiye, *Kurze Einführung in das Hochschulsystem und die DAAD-Aktivitation 2021*.

DAAD Globus, *Counry Report Short Version Turkey 2022*.

Deutscher Kunstrat, *Türkische Kunst, Historische Teppiche und Keramik, Eine Ausstellung des Deutschen Kunstrates*, 8. Mai – 23. Juni 1965, Darmstadt.

, *Türkische Kunst, Historische Teppiche und Keramik, Eine Ausstellung des Deutschen Kunstrates*. 5. September – 10. Oktober 1965, Köln.

Dağlı, Erkan “Alman Büyükelçilerinin Gözüyle Türk-Alman İlişkileri (1900-1938)”, *Atatürk Dergisi*, V/1, (2016), s. 93-118.

Ekin, Nusret, “Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla Türk-F.Alman İlişkileri” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 45, (2011), s. 290-294.

Ekşi, Muharrem, “Kültürel Diplomasi ve Yunus Emre Enstitüsü”, *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, ed. Mehmet Şahin ve B. Senem Çevik, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s. 346 – 363.

Eşel, Gökhan, “Federal Alman Dışişleri Arşiv Belgelerine Göre Demokrat Parti Dönemi Türk-Alman İlişkilerinde 1957 Seçim Süreci”, *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, V/3, (2020), s. 868-892.

Keser, Melda, “Philipp Schwartz: Türkiye’ye ve Alman Göçmenlere Katkıları”, *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. II/5, (2020), s. 75-89.

Kılıç, Sezen, *Türkiye’deki Alman Okulları (1852’den 1945’e kadar)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.

Koçak, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Maure, Ingeborg, *Kunst und Kultur der Hethiter, Eine Ausstellung d. Dt. Kunstrates 9. April-29. Mai 1961, Berlin*, Wallraf-Richartz-Museum, Berlin 1961.

- Nicolson, Harold, *Diplomasi*, Çev. Mete Ergin, Altın Kitap Yayınevi, İstanbul 1970.
- Nye, Joseph S., *Yumuşak Güç*, BB101 Yayınları, Ankara 2020.
- Öğreten, Ceyhan, “Türkiye’de İlk Kültür Bakanlığı Denemesi: Talât Sait Halman’ın “Kültür Devrimi” (13 Temmuz 1971 – 13 Aralık 1971)”, *4 th International Culture, Art And Literature Congress April 1-3, 2022*, ANAS, Folklore Institute, Azerbaijan 2022, s. 188-200.
- Öncü, Ali Servet – Erkan Cevizliler. “Avrupa Bütünleşmesi İçin Önemli Bir Adım: “Avrupa Konseyi” ve Türkiye’nin Konseye Üyeliği Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış*, VII/13, (2013), s. 15-44.
- Pınar, Nedret, “Türkiye’de Alman Kültürü ve Goethe”, *Erdem*, VI/16, (1990), s. 253-264.
- Purtaş, Fırat, “Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi”, *Akademik Bakış*, VII/13, (2013), s. 1-14.
- Reyhan, Cenk, “Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)”, *Bellekten*, LXIX/254, (2005), s. 217-266.
- Sandıklı, Atilla, *Türkiye’nin Jeopolitiği Yumuşak Güç Savaşları ve Terörizm*, Bilgesam Yayınları, İstanbul 2015.
- Sevin, Efe, “Türksoy Üzerinden Türk Kamu Diplomasinin Dış Politikaya Etkisine Bir Bakış”, *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, ed. Mehmet Şahin ve B. Senem Çevik, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s. 465-498.
- Şermet, Sevim Karabela, “Alman Oryantalizminde Özel Bir İsim: Otto Spies ve Türkoloji Hizmetleri”, *Turkish Studies*, IX/5, (2014), s. 1189-1203.
- Telci, İsmail Numan, “Yumuşak Güç ve Düşünce Kuruluşları: Türkiye Örneği”, *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, ed. Mehmet Şahin ve B. Senem Çevik, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s. 519-550.
- Thiele, Ernst, *Kunst und Kultur der Hethiter: Eine Ausstellung des deutschen Kunstrates e. V., und des Rautenstrauch-Joest-Museums der Stadt Köln*. Wallraf-Richartz-Museum, Köln 1961.
- Tınar, Yaşar, *Alman Arkeoloji Enstitüsü’nün Cumhuriyet Yıllarında Anadolu Faaliyetleri (1923-2011)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013.
- Tokmak, Mehmet Can, *Kültürel Diplomasi Perspektifinden Uluslararası İletişim Stratejilerinin Değerlendirilmesi: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Yabancı Temsilcilikler Üzerine Bir İnceleme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.
- Tuncer, Hüner, *Eski ve Yeni Diplomasi*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1995.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul 2015.
- Ünalnı, Ahmet Nafiz, “Yumuşak Gücün Tesis Edilmesinde Kültürel Diplomasinin Önemi ve Bir Uygulayıcı Olarak Yunus Emre Enstitüsü”, *Bilig*, 91, (2019), s. 137-159.
- Yağmurlu, Aslı, “Kültürel Diplomasi: Kuram ve Pratikteki Çerçevesi”, *Selçuk İletişim*, II/12, (2019), s. 1182-1210.
- Zöllner, Oliver, “German Public Diplomacy, The Dialogue of Culture”, *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, ed. Nancy Snow and Philip M. Taylor, Taylor and Francis Group, New York 2008, s. 262-269.

Elektronik Kaynaklar

- Almanya’nın Türkiye’deki Dış Temsilcilikleri, “Kültür Alanında İkili Anlaşmalar”, <https://tuerkei.diplo.de/tr-tr/themen/kultur/-/1797646?view=> [Erişim tarihi: 25.12.2022].
- Alman Akademik Değişim Servisi, “DAAD Hakkında”, <https://www.daad-turkiye.org/tr/hakkimizda/daad-hakkinda/> [Erişim tarihi: 25.12.2022].

- Goethe Institut, “Etkinlikler Türkiye”, <https://www.goethe.de/ins/tr/tr/ver.cfm> [Erişim tarihi: 30.12.2022].
- Goethe Institut, “Türkiye’de Almanca Kursları”, <https://www.goethe.de/ins/tr/tr/spr/kur/gia.html> [Erişim tarihi: 30.12.2022].
- Goethe Institut, “Değişim Projeleri”, <https://www.goethe.de/ins/tr/tr/spr/eng/aus.html> [Erişim tarihi: 30.12.2022].
- Alexander von Humboldt, “History”, <https://www.humboldt-foundation.de/en/explore/about-the-humboldt-foundation/history> [Erişim tarihi: 25.12.2022].
- Orient Institut İstanbul, “Enstitü”, <https://www.oiiist.org/tr/institut/> [Erişim tarihi: 25.12.2022].
- Almanya’nın Türkiye’deki Dış Temsilcilikleri, “Özel Alman Lisesi”, https://tuerkei.diplo.de/tr-tr/themen/kultur/-/1797674?view=#content_0 [Erişim tarihi: 25.12.2022].
- Almanya’nın Türkiye’deki Dış Temsilcilikleri, “DAI-Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul”, <https://tuerkei.diplo.de/tr-tr/themen/kultur/-/1797670?openAccordionId=item-1797682-0-panel&view=> [Erişim tarihi, 30.12.2022].
- Almanya’nın Türkiye’deki Dış Temsilcilikleri, “Arkeolojik İşbirliği’ne Tarihi Bakış”, <https://tuerkei.diplo.de/tr-tr/themen/kultur/historische-notizen-archaeologie/1797600> [Erişim tarihi: 25.12.2022].
- <https://uis.unesco.org/en/uis-student-flow> [Erişim tarihi: 18.06.2023].

TURKISH-GERMAN CULTURAL DIPLOMACY AND 1957 CULTURAL AGREEMENT

Ceyhun ÖĞRETEN*

This article explores the impact of cultural diplomacy, a component of soft power, on Turkish-German relations. The historical roots of Turkish-German diplomatic relations date back 700 years. Over the centuries, these relations have evolved in various aspects, including politics, military, and economics, representing elements of hard power. However, cultural interaction between the two nations began to take shape in the 19th century, marking a significant shift. In particular, the activities of the German Military Mission in the Ottoman Empire during that era played a crucial role in fostering cultural exchanges between the two countries. It is worth noting that these early interactions were often dominated by German propaganda efforts

The diplomatic relations between the two countries, which had been allies during the First World War, were officially established after 1924. Following the proclamation of the Republic of Turkey, mutual engagements flourished in various areas, including urban planning, art, archaeology, student exchanges, and language. The period of the Cold War, which began after the conclusion of the Second World War, saw the emergence of the concept of integration with European states under the leadership of the United States, culminating in the establishment of the Council of Europe in 1949. The decisions made by member states of the Council of Europe to foster mutual cultural relations played a significant role in accelerating cultural closeness between Turkey and West Germany. In line with the Council's decisions, collaborative efforts were initiated in areas such as the circulation of cultural artifacts, scientific research, pooling of financial resources, and support for private associations dedicated to promoting European culture. Consequently, Turkey signed bilateral cultural agreements with several European states, with the Turkish-German Cultural Agreement being signed in 1957 as part of this endeavor.

This article explores the impact of culture, a pivotal element of soft power, on the relationship between two countries within the context of the 1957 Cultural Treaty. It also assesses the cultural and diplomatic activities conducted by Germany through public diplomacy institutions following the treaty, examining them from a public diplomacy perspective. For this research, various sources have been employed, including literature, official publications, archival documents, and

---

* Assistant Prof., MSU Air Force Academy Dean's Office, Department of Humanities and Social Sciences, Istanbul / Turkey, cogreten@hho.msu.edu.tr; ORCID ID: 0000-0003-3118-9304

information gathered through an oral interview conducted with the Turkish Ministry of Foreign Affairs.

As part of the agreement, both parties committed to establishing university chairs and similar educational programs dedicated to the language, literature, institutions, and history of the other nation. Additionally, they agreed to facilitate educational and training programs, as well as conferences. Measures were also put in place to support the development of cultural institutions within each other's territories. The agreement encompassed various cultural exchange activities, including the exchange of ancient artifacts, collaboration on archaeological research and excavations, the maintenance and restoration of historical monuments, the exchange of photographs of museum artifacts and library manuscripts, and access to each other's state archives. To oversee the implementation of these provisions, Permanent Miscellaneous Commissions were established, with a commitment to convene at least once a year as needed. This agreement had an initial duration of five years.

With the signing of the 1957 Cultural Agreement and the subsequent 1961 Labor Agreement, significant migration from Turkey to Germany began, particularly in the 1970s. This influx included skilled, educated, and qualified workers, and to this day, the movement of students, academics, and skilled professionals to Germany continues. Germany's robust economy and favorable working conditions for academics have played a pivotal role in driving this ongoing process. In this context, it would be accurate to assert that Germany has effectively transformed itself into a magnet for individuals of Turkish descent. The 1957 Cultural Agreement, alongside other initiatives, has significantly contributed to Germany's success in the realm of public diplomacy.

An additional protocol signed on May 26, 1986, expanded the scope of the Cultural Treaty, aiming to further enhance cultural interaction between the two countries. Under this agreement, German teachers were dispatched to schools with the aim of supporting the reintegration of Turkish citizens who had returned to Turkey after residing in Germany. The status and role of these teachers were outlined in Article 18 of the original 1957 Treaty. The Cultural Treaty, along with the decisions made within its framework, facilitated the growth of cultural exchanges between Turkey and Germany. Germany, in particular, made significant efforts to establish the German language and culture as attractive focal points for Turks.

From Turkey's perspective, the treaty was seen as a means to enhance education and student training. It was anticipated that individuals educated within the German education system would contribute to Turkey's economic and cultural development. For Germany, the treaty was viewed as a means to increase the presence and influence of German culture and population in Turkey, while also enhancing the utility of the German language. It can be asserted that Turkish students who graduate while immersed in German culture and language through student exchanges under this agreement will positively influence German interests, particularly at decision-making levels.

MİSYONERLER VE TERCÜMANLAR: AYDINLANMA ÇAĞINDAN DEVRİM ÇAĞINA FRANSA'DA TÜRKÇE ÖĞRENMEK VE ÖĞRETMEK

MISSIONARIES AND DROGMANS: LEARNING AND TEACHING TURKISH IN FRANCE FROM THE AGE OF ENLIGHTENMENT TO THE AGE OF REVOLUTION

Dilek TİGLİOĞLU KAPICI

Öz

Avrupa'da "Doğu"nun bir bilgi nesnesi haline gelmesinde ve Oryantalizmin ortaya çıkmasında en önemli faktörlerin başında antikiteye ve Hristiyan Doğu'ya duyulan merakın coğrafi bir zeminde derinleşerek dönüşümü gelmektedir. Kolonyalizm çağında bu entelektüel merakın aktörleri kuşkusuz diplomatlar, tercümanlar, seyyahlar, tüccarlar ve misyonerlerdir. Doğu'nun diline, kültürüne ve tarihine olan bu merakın tatmin edilmesinin karşısındaki en önemli bariyer olan dil engelini ortadan kaldırılması en elzem sorundu. Bu sebeple erken modern dönemde Fransa gibi kolonyal bir devletin Levant'ta ticari ve siyasi bir nüfuz alanı oluşturabilmesi için öncelikle Doğu'nun diline vâkıf diplomatların ve misyonerlerin yetiştirilmesi ihtiyacı doğmuştur. Güneş Kral XIV. Louis'den itibaren bu ihtiyacın karşılanması amacıyla pek çok adım atıldığı, eğitim ve diplomasi alanında yeniliklerin yapıldığı görülmektedir. Böylece erken modern dönemde misyonerler ile diplomatların, ilk olarak pragmatik sebeplerle başlamış olsa da şarkiyatçılıkta zamanla kendi kurumlarını oluşturacak kadar köklü adımlar attıkları görülmüştür. Bu makalede, Fransa'da erken modern dönemden itibaren Türkçenin öğretilmesi konusunun tarihsel arka planı ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Osmanlıca, Türkçe öğretimi, drogman, Fransa

Abstract

One of the most critical aspects of the "Orient" becoming an object of knowledge and the emergence of Orientalism in Europe has been the increasing and transforming curiosity towards the antiquity and the Christian East. The actors of this intellectual interest in the age of colonialism were diplomats, translators, travelers, traders, and missionaries. For them, removing the language barrier was a fundamental concern to meet this curiosity about the East's languages, cultures, and history. As a colonial state in the early modern period, France needed to train diplomats and missionaries versed in the Oriental languages to establish a commercial and political sphere of influence in the Levant. Many steps have been taken to meet this need since the reign of the Sun King Louis XIV and new methods were introduced in the field of education and diplomacy. The missionaries and diplomats undertook remarkable efforts to form their institutions

* Dr., TC. Strazburg Başkonsolosluğu Eğitim Ataşeliği, Strazburg / Fransa, dtiglioglu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4468-5657

in oriental studies, even though they started with pragmatic reasons. This article examines the historical background of teaching Turkish from the early modern period to modern times in France.

Keywords: Orientalism, Ottoman language, teaching Turkish language, dragomans, France

Giriş

Sömürgecilik çağının zirve noktasına yaklaşıldığı dönemde yani 18. yüzyılın sonlarında Büyük Britanya yönetimi Hindistan'daki idaresini sağlam temellere oturtmak için bölgede görevlendirdiği subayları ve idarecileri ülkenin politik yapısını, dilini ve kültürünü iyi öğrenmeye teşvik ediyordu. 1800 yılında Hindistan Genel Valisi Marques Wellesley, Kalküta'da Fort William Koleji'ni kurduğunda amacı, Britanya'nın Asya'ya ulaşan kolonyal açılımının başlıca kurumu olan Doğu Hindistan Kumpanyasında çalışan memurların Hindu dilini, kültürünü ve yasal sistemini öğrenmesinin alt yapısını oluşturmaktı. Buna karşın İngilizce bir eğitime bağlı olduğunu düşündükleri sosyal, politik ve ekonomik ilerlemenin dışında tutulduklarını hisseden Hindu burjuvazisinin önemli bir kesimi ise bu teşebbüse karşı çıkmaktaydı. İngiliz yönetim mekanizmasının dışında bırakıldıklarından dolayı hüsrana uğrayan Bangladeş burjuvazisi de 1816'da kendi kolejlere olan Hindu Koleji'ni kurdular. Bu kolej İngiliz dilinde, İngilizce literatüre dayalı olarak, Batılı beşerî ve fennî bilimler temelinde yürütülen bir eğitimi desteklemek amacıyla kurulmuştu. Bu tür bir eğitim aslında Bangladeş orta sınıfının İngilizlerle kurdukları eşitsiz güç ilişkilerinde güçlü bir silah, en azından kolonyal bir idare altında sınıfsal olarak yükselebilecekleri bir yol olarak telakki ediliyordu. Nitekim 18. yüzyıldan itibaren İngilizce, yerli sömürge seçkinlerinin kolonyal idare altında sosyal prestij ve mevki elde edebilmeleri için başlıca ön koşul hâline gelmişti. Hatta Malaya örneğine bakıldığında bizatihi İngiliz sömürge idaresinin İngilizce eğitim vermeye gönülsüz olduğu bile görülüyordu. 19. yüzyılın başında sömürge coğrafyalarında durum böyle olsa da yüzyılın ortalarına doğru Britanya'nın kolonyal politikalarında bir dönüşüm de meydana gelecekti. Bu dönüşümün arkasındaki zihniyeti kısaca belirtmek gerekirse, İngilizcenin artık geri kalmış toplumların 'ilerleme'sini sağlayacak şekilde emperyalizmin ve kolonyalizmin 'meşru ve moral' bir aparatı hâline gelmesiydi.¹

Oryantalizm tartışmalarının detaylarına girmeden vurgulamak gerekir ki en azından erken modern dönemden, Hobbes çağından itibaren dil, siyaset felsefesinde egemenliğin ve politikanın tartışma alanlarından biri hâline gelmiştir.² Henüz 18. yüzyılın ikinci yarısında İngilizcenin *lingua franca* olarak gelecekte Fransızcanın yerini alacağını ileri sürenler ki aralarında filolog ve politikacılar da bulunuyordu, dil politikasının tarihsel gelişimine ve mevcut durumuna bakarak

1 Alastair Pennycook, *The Cultural Politics of English as an International Language*, Routledge, New York 2017, s. 73, 75-76.

2 Hobbes'a göre dil öncelikle ahlaki, yasal ve siyasi hayatımızdaki faaliyetimizin asli/kurucu parçasıydı. İkinci olarak dilin bizatihi kendisi bir siyasi ve sosyal yapı hâline gelmişti. Üçüncü olarak ise doğa durumu pragmatik olarak bir şekilde linguistik ise sosyo-politik insanı besliyordu ve tamamen bir sosyal doğa durumu olmadığı gibi tamamen bir özel dil de yoktu. Anat Biletzki, *Talking Volwes: Thomas Hobbes on the Language of Politics and the Politics of of Language*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1997, s. 180.

doğru bir öngöründe bulunmuşlardı. Uluslararası politika, ekonomi ve kültürel gelişmelere paralel olarak İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri’nin yükselişi, İngilizcenin Fransızcanın yerine uluslararası dil hâline gelmesinde başlıca faktörleri teşkil edecekti.³

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun Fransızca ile tecrübesini derinlemesine tetkik eden müstakil bir monografi henüz elimizde bulunmamasına karşın, Osmanlıların Fransızca ile ilişkisi, şüphesiz Güney Asya ülkelerinin İngilizce ile tecrübelerinden birçok yönüyle farklılık gösterir. Osmanlı’da 19. yüzyılın nesnel gerçekliklerinin zorlamasıyla devletlerarası konjonktüre ve reformizm ideolojisine bağlı olarak Fransızca bilmek, bürokratik kariyerin en azından formel silsilesi içinde giderek en önemli koşul hâline geldi. Dil ile kültür arasındaki ayrılmaz ilişkinin çeşitli sonuçları ise yüzyılın son çeyreğinde Türk yazınına yeni girmiş Batılı bir metin türü olan ilk romanlara eleştirel olarak yansıtılmıştır.⁴ Yine de bütün eleştirilere ve özeleştirilere rağmen Osmanlı ve Cumhuriyet seçkinleri arasında Fransızca öğrenmekteki ‘geç kalınlık’ travmasını abartmamak gerekir. Sonuçta Türkçe, 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 20. yüzyılın ortasına kadar dinamik bir süreçten geçerek kolonyalizm sonrası çağa giriş yaptı. Ulus-devlet oluşumu ve modernite gerçeğinin kaçınılmaz bir sonucu olan bu sürecin dünya tarihinde başka örnekleri de vardır. Hatta ulus-devlet tecrübesi yaşamamış olan Rusya örneğine bakıldığında, Rusçanın 18. yüzyıldan itibaren seçkinler tarafından dile yapılan müdahalelerle geçirdiği değişimi Sovyetler Birliği nihayete erdirecekti. Sovyet sonrası dönemden itibaren ise devletlerarasında gittikçe belirgin hâle gelen kültür ve dil alanındaki rekabette Türkçe de yerini almaya çalışır. Muadilleri örnek alınarak ülke dışında Türkçe öğretmek amacıyla kurumlar ve mekanizmalar oluşturulur. Bununla birlikte bütün bu süreç genelde özgücü bir bakış açısıyla ele alındığından, Türkçe öğretiminin, tarihinin erken modern dönemlerden başlayıp modern çağlara uzanan kesiti özellikle dilbilimciler tarafından kimi istisnalar dışında ihmal edilmiştir.

Bu çalışmanın devamında daha detaylı olarak bahsedileceği üzere Osmanlı örneğine bakıldığında Avrupa’da Türkçe öğretiminin amacı ve dinamikleri, öncelikle yukarıda çizilen panoramadan büyük ölçüde farklıydı. Bu farklılığı yaratan koşullar, bu çalışmanın zaman dilimini kapsayan dönem için dil öğretiminin gelişimini ve boyutlarını, yalnızca pedagojik bir yaklaşımla anlaşılamayacak ölçüde konuyu tarihsel bir zemin ve yaklaşımla ele almayı zorunlu kılmaktadır. Günümüzde Fransa’da Türkçe öğretiminin tarihi konusunda araştırmacıların karşısına ilk olarak çıkan çalışmaların başında şüphesiz Frederich Hitzel’in *Enfants de langue et Dragomans – Dil Oğlanları ve Tercümanlar*⁵ ismiyle Fransızca-Türkçe olarak basılan eseri gelmektedir. Hitzel eserinde tercümanlık mesleğinin kurumsal çerçevesini çizmekte, bu mesleğin öğretim kurumlarının doğuşu ve gelişimi hakkında arşiv kaynaklarına dayanarak detaylı bilgi vermektedir. Fransa ile Osmanlı arasındaki çok boyutlu ilişkilerin yarattığı zorunlu ihtiyaçlardan doğan tercümanlık mesleğinin edinildiği başlıca eğitim kurumu olan Pera Doğu

3 David Crystal, *English as a Global Language*, Cambridge University Press, Cambridge 2003. s. 72-74.

4 Bk. Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 23-82.

5 Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

Dilleri Okulu'nun zamanla Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'na dönüşüm sürecini, tercümanların diplomasideki rollerini, sosyal tarihten fragmanlar eşliğinde ele almaktadır. Hitzel çalışmasında, Fransız tercümanların, aynı zamanda adeta birer kültür taşıyıcısı olduğuna, hatta Türkoloji biliminin teşekkülüne yaptıkları katkıya dikkat çekmektedir. Yazar, “Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople”⁶ isimli makalesinde de aynı minvalde tercüman yetiştiren kurumların gelişim ve dönüşümünü incelemektedir.

Fransa'da Türkçe öğretiminin tarihiyle ilgili çalışmalar, aslında Hitzel'in söz konusu çalışmalarından çok daha önce başlamıştı. Bu münasebetle belirtmek gerekir ki Henri Dehérian'ın *La vie de Pierre Ruffin Orientaliste et Diplomate 1742-1824*⁷ başlıklı iki ciltlik detaylı biyografik çalışması, Fransa'nın Kırım'daki son konsolosu olan ve ayrıca uzun yıllar İstanbul'da Fransız diplomatik servisinde görev yapan Pierre Ruffin'in tercümanlıktan konsolosluğa uzanan kariyer çizgisi üzerinden tercümanlık mesleğinin yapısı, işlevi ve gelişimini gözler önüne seren başvuru eseri niteliğinde bir monografidir. Aynı yazarın “Jeunes de Langue et Interprères Français en Orient au XVIIIe siècle”⁸ isimli makalesi ise tarihî perspektiften tercümanlık kurumunun inşasını ve bu mesleğin diplomasideki fonksiyonunu ele almaktadır. Bu eserlerin ortak özelliği, konuyu Fransa ekseninden değerlendirmeleri ve tercümanlık kurumu üzerinden Osmanlı Türkçesi öğretiminin tarihini işlemeleridir. Öte yandan tercüme-tercümanlık konularına daha bütüncül bakan, konuyu yalnızca Fransa ve Osmanlı bağlamında değerlendirmeyen eserler de mevcuttur. Bunlardan biri Nathalie Rothman tarafından kaleme alınan *The Drogman Renaissance – Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*⁹ isimli eserdir. Rothman, Venedikli tercüman odalarının gelişiminden hareketle Avrupa tarihinde, Osmanlı ve Doğu çalışmalarının başlangıç ve dönüşümünü genel bir perspektiften ele almaktadır.

Öncelikle zikredilmesi gereken bu tarihsel çalışmalardan ayrı olarak günümüzde yabancılara Türkçe öğretimi konusunda dilbilimciler ve eğitim bilimciler tarafından ülkemizde yapılan araştırmalar da bulunmaktadır. Lâkin bunların önemli bir kısmı, tarihsel süreci atlayarak bu olguyu genelde çağdaş döneme mahsus bir süreç olarak ele alırlar. Son yıllarda özellikle eğitim ve sosyal bilimler enstitülerinde, “yabancı dil olarak Türkçe öğretimi” konusunda pek çok akademik çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Ancak bu çalışmaların tamamına yakını seçilen belirli bir ülke özelinde, yurtdışında yaşayan Türk kökenli öğrencilerin Türkçe dil becerileri, yazılı ve sözlü ifade düzeyleri ile Türkçe eğitim koşullarının veya materyallerinin değerlendirilmesidir.¹⁰

6 *Dix-huitième Siècle*, 28, (1996), s. 57-70.

7 Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1929.

8 *Anatolia moderna-Yeni Anadolu*, Tome 1, (1991), s. 323-335.

9 Cornell University Press, Ithaca-London 2021.

10 Konuyu bu şekilde değerlendiren çalışmalardan biri Bekir İnce tarafından 2011 yılında *Yurt Dışındaki Türk Çocuklarının Anadilleri Türkçede Yaşadıkları Anlatım Sorunları: Fransa Örneği* başlığı ile kaleme alınan doktora tezidir. 2021 senesinde ise söz konusu tezden yayımlanan “Fransa’da Türkçe Öğretimi” isimli müstakil makalede yazar, Türkçe öğretiminin Fransa’daki koşullarını, yurtdışında ikamet eden Türk kökenli çocukların yaşadıkları dilbilgisi ve ifade sorunlarını ele almaktadır. Bekir İnce, *Yurt Dışındaki Türk Çocuklarının Anadilleri Türkçede Yaşadıkları Anlatım Sorunları: Fransa Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitim Anabilim Dalı, İstanbul 2011; “Fransa’da Türkçe Öğretimi”, *Dünyada Türkçe*

Disiplinler arası bir yaklaşıma uzak kalındığından olsa gerek, tarihsel arka plana ilişkin yapılan çalışmalarda ise zaman zaman yanlış bilgi ve eksikliklerle karşılaşmaktadır.¹¹ Özellikle Fransa özelinde meselenin tarihsel boyutuna ilişkin yapılmış bazı öncü çalışmaların da fazla dikkate alınmadığını vurgulamak gerekir. Mamafih Türkiye’de bu konu hakkında filolojik yaklaşımla yapılmış olmasına karşın tarihsel bir panorama sunan çalışmalara bir örnek olması açısından Suna Timur Ağıldere tarafından kaleme alınan “XVIII. yüzyıl Avrupası’nda Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminin Önemi: Osmanlı İmparatorluğu’nda Fransız Dil Öğlanları Okulu (1669-1873)” isimli makaleyi zikretmek gerekir.¹² Ağıldere’nin söz konusu makalesi, Türkçe literatürde, tercümanlık ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin gelişimine özellikle de İstanbul’da kurulan eğitim kurumlarına değinir. Aynı şekilde kronolojik ve filolojik açıdan meseleyi değerlendiren başka bir eser de Muammer Nurlu tarafından 2011 senesinde yayımlanmıştır. *Fransa’da Türkçe Öğretimi* başlığıyla yayımlanan çalışma konunun tarihî arka planına genel olarak yer verir.¹³ Eserde ayrıca Fransa’da Türkçe öğretiminin günümüzdeki boyutu ve temel problemleri de değerlendirilmektedir.

Bu çalışma ise erken modern dönemden başlayarak modern döneme uzanacak şekilde tarihin belli bir kesitinde Fransa tarafından Türkçe öğretimi amacıyla İstanbul’da ve Paris’te kurulan eğitim kurumlarının yapısı, programları ile bu okullarda Türkçe dersi veren ve alan bazı tarihsel kişilikler üzerinden, eksik kalmış bazı meseleleri ilave kaynaklarla değerlendirme amacı taşımaktadır. Bu konudaki müstakil çalışmaların büyük bir çoğunluğunun yapısal olarak benzerlik taşımasının yanında hemen hiçbirinde kişiler ve kurumların tarihsel etkileşimi üzerinde durulmamış, genel olarak Türkçe dili öğretiminin amaçları ve işlevleri ele alınmıştır. Fransa’da Türkçe öğretiminin doğuşu ve belli bir zaman diliminde gösterdiği gelişimin tarihsel konjonktürden değerlendirilmesi ve sonuçlarının geniş bir perspektifle tartışılması, bu çalışmanın başlıca amacını teşkil eder. Fransa’da pragmatik sebeplerle başlayan Türkçe öğretim serüveninin zaman içinde adeta bilgiyi transfer etme ve işleme mecrasına dönüşümüne, Türkçe dil yetkinliğini kazandıran kurumların erken modern dönemde geçirdiği dönüşüme ve bu kurumların etkilerine bütüncül olarak bakmak hedeflenmiştir.

Öğretimi (Kuram, Durum Uygulama, Sorun ve Çözümler), ed. Elif Aktaş-Vedat Halitoğlu, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2021, s. 135-150.

- 11 Örneğin bu konuda yapılan bir çalışmada, muhtemelen yazarın Fransızca bilmemesinden veya Fransa’da Türkçe öğretiminin tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip olmamasından kaynaklanan birçok bilgi hatası ve yanlışlık söz konusudur. Nurşat Biçer’in, “Osmanlı Döneminde Matbaada Basılan İlk Yabancılar Türkçe Kitabı Öğretimi Kitabı Üzerine” başlığı ile yayımlanan makalesinde yazar tarihî arka plana uzak olduğu gibi, bugünün dil öğretme yöntemlerini o döneme yansıtarak aslında söz konusu kitabın bağlamı kadar içeriğini de yanlış ele almıştır. Burada bahsi geçen eser Jean Baptiste Holdermann’ın *Grammaire Turcou méthode courte et facile pour apprendre la langue Turque (Türkçe Grameri Kısa ve Kolay Metotla Öğrenme)* isimli gramer kitabıdır. Nurşat Biçer, “Osmanlı Döneminde Matbaada Basılan İlk Yabancılar Türkçe Kitabı Öğretimi Kitabı Üzerine”, *Muallim Rifat Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1/1, (2019), s. 42-53.
- 12 Suna Timur Ağıldere, “XVIII. Yüzyıl Avrupası’nda Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminin Önemi: Osmanlı İmparatorluğu’nda Fransız Dil Öğlanları Okulu (1669-1873)”, *Turkish Studies*, V/3 (2010), s. 693-704.
- 13 Muammer Nurlu, *Fransa’da Türkçe Öğretimi*, Sertaç Yayınları, Ankara 2011.

Genel olarak bakıldığında yabancılara yahut ulusal toplulukların yurtdışındaki mensuplarına dil öğretimi ihtiyacından doğan alt disiplinler, yakın dönem dünya tarihinin en önemli sosyolojik olgularından biri olan göçlerle bağlantılı olarak ortaya çıkan bir ihtiyaç olarak düşünülür. Modern ulus-devletler, bu ihtiyacı sosyoloji ve filoloji disiplinlerinin temel kavramları çerçevesinde diplomatik ve stratejik minvalde yorumlar. Çağdaş dünyada dil politikaları, ulus devletler veya ulus-ötesi post-modern imparatorluklar için küresel rekabetin bir dışa vurumudur. Bu olgu, erken modern dönemden sanayi çağına uzanan nostaljik mazisinden devşirdiği bir “medeniyet” stratejisi çerçevesinde Fransa için olduğu kadar, tarihteki Germen “kültürü”nün “özgünlüğünü” canlı tutmak isteyen Almanya için dahi geçerlidir.¹⁴ Dil, uluslararası bağlamda artık dünya politikasının bir nesnesidir ve her ne kadar günümüzdeki ihtiyaçlardan farklı gereksinimlere istinaden doğsa da yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin de aslında uzun bir tarihi vardır. Bu tarihî tecrübeyi göz ardı ederek üretilen yaklaşımların aksine bu tarih çalışmasında, erken modern dönemden Devrim çağına Fransa’da Türkçe öğretiminin doğuşu ve gelişimi ele alınacaktır.

Kurumlar

Fransız Devrimi’nin en coşkulu günlerinde, Güney Fransa’nın Ariège bölgesi milletvekili Joseph Lakanal (1762-1845) tarafından Konvansiyon idaresine sunulan 30 Mart 1795 tarihli bir rapor, şu ifadelerle başlıyordu:

Avrupa’nın en aydınlanmış insanları nezdinde, ışıkların yayılmasına adanmış bütün kurumlarda şark dilleri, mütemayiz bir mevki işgal eder. Bu yüzyılın başından beri Fransa’da ihmal edilmiş olan bu diller, devrim boyunca neredeyse tamamen terkedildi. Modern Peisistratos’un düşüşünden beri en önemli çalışmalarınızın amacı, kullanışlı bilginin öğretimi hâline gelmiştir. Kamu eğitiminde şark dillerinin yerini inkâr edebilir misiniz? Hayır! Fransız ulusu hiçbir ülkeye ve hiçbir asra yabancı olamaz.¹⁵

Lakanal’ın bu itirazının gerekçelerini sorgulamak üzere biraz geriye gidelim. Modern bilim öncesi dönemde Fransa’da Türkler ve dilleri üzerine bilgi üretiminin 16. yüzyılda Guillaume Postel (1510-1581) ile birlikte başladığı düşünülür.¹⁶ Keza modern bilimin perspektifinden bakıp Fransa’da Türkçe öğretiminin üniversite mahfillerinde ortaya çıktığını düşünmek ise büyük bir yanılğı olacaktır. Bu son mecradaki ilk projeler, birazdan anlatılacağı gibi 1750 ve

14 Bunu Norbert Elias’ın kavramsal dizgesi çerçevesinde kullanıyorum; Norbert Elias, *Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*, çev. Edmund Jephcott, Revised Edition, Oxford-Malden, Blackwell 2000, s. 9-11.

15 Raporun tamamı için bk. Henri Cordier, “Un interprète du général Brune et la fin de l’École des Jeunes de Langues”, *Mémoires de l’Institut national de France*, tome 38 (2e partie) (1911), s. 303-306; Orjinali için ayrıca bk. *Convention nationale. Rapport sur les langues orientales, commerciales et diplomatiques, fait au nom des Comités d’instruction publique et des finances [le 10 germinal an III], par Lakanal*, Imprimé par ordre de la Convention, 1794, <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb30721961x>, [Erişim tarihi: 15.12.2021].

16 Burak Onaran, “Fransız Osmanlı Tarihi Çalışmaları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VIII/15, (2010), s. 304.

1773’te Paris’teki Kraliyet Koleji’nde (*Collège de Royal*) bir Türkçe kürsüsü açmak teşebbüsüyle başlayacak olsa da *ancien régime* Fransa’sında Türkçe öğretiminin merkezi, üniversite değildi. Türkçe öğretimi, başlangıçta diplomasi servisinde veya misyoner kurumlarında istihdam edilmek üzere personel ve misyoner yetiştirilmesi maksadıyla kurulan bir tür meslek okullarında doğup gelişti.¹⁷ Erken döneme ait çalışmalar üzerine araştırmacıların elindeki veriler sınırlı olsa da “Güneş Kral” XIV. Louis (1638-1715) döneminde *Dil Öğlanları (Jeunes de Langues)* müessesesinin teşekkülünü bir dönüm noktası olarak kabul etmek gerekir. 19. yüzyıla kadar Fransa’da Türk dili çalışmalarının büyük ölçüde pratikle ve özellikle de Osmanlı Türkçesinin pratik öğretimiyle münhasır kaldığını da baştan vurgulamak gerekir.¹⁸

Erken modern dönemde Fransa’nın herhangi bir sınırının olmadığı Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinin merkezi, 1535 yılında İstanbul’da açılan ve daimî bir statü elde eden Fransa Krallığı elçiliği idi. Ardından Fransa, Akdeniz’deki ticari çıkarlarına bağlı olarak Levant’ta hızlıca bir diplomatik misyon ağı kurdu ve Marsilya Ticaret Odasına bağlı olarak Doğu Akdeniz’in birçok şehrinde Fransız konsoloslukları açarak zamanla ticari ilişkilerini derinleştirdi.¹⁹ ‘Bilimsel şarkiyatçılık’ öncesi dönemde, genel olarak Avrupa’da Doğu dilleri üzerine çalışmaların merkezinin hariciye ve misyoner kurumları olduğu ve bu çalışmaların modern şark çalışmalarının köklerini teşkil ettiği de bilinmektedir.²⁰ Dolayısıyla bu durum, Fransa’ya mahsus değildir. Erken Modern ve Aydınlanma dönemi Avrupası’nda Türkçe çalışmaları teorik bir yaklaşımdan ziyade pratik bir muhtevayı haizdi ve Türkçe öğretimi de diplomasi, misyonerlik ve ticarete müteallik ilişkileri sürdürecektir kadroların yetiştirilmesinin bir parçası ve/veya uzantısı olarak görülüyordu. Hatta Doğu dilleri tercümanlığı (*dragomanlık*) mesleği özelinde bakıldığında bu tür bir eğitim/öğretimi profesyonelleşen bir meslek eğitimi olarak düşünebiliriz. *Dragomanların* görevleri kısa zamanda mesleki tercümanlık işlevlerini aşarak politik ve konsolosluğa müteallik işleri de içereceğinden dolayı, görev yaptıkları ülkedeki yerel dillere mükemmel bir şekilde vâkıf

17 E.Nathalie Rothman, *The Drogman Renaissance: Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*, Cornell University Press, New York 2021, s. 143-144.

18 Louis Bazin, “Les activités turcologiques en France”, *Turcica*, II, (1970), s. 159.

19 Fransa ilk olarak 1564’te Cezayir ve Halep’te; 1577’de Libya ve Tunus’ta; 1607’de Antalya, 1610’da İzmir, 1616’da Sayda, 1657’de Beyrut, 1673’te Larnaka’da (Kıbrıs) konsolosluk açmıştı. Daha önceleri yazışmaların tercümesi, Bâbüâli’nin veya elçiliklerin tercümanlarına bağlı olmakla birlikte, Avrupalı devletlere gönderilen belgelere çoğu zaman tercüme eşlik etmiyordu. Diplomatik dokümanların tercümesinin doğru yapılması, ilişkilerdeki ihtilafların çözümü için son derece ciddiye gerektiren bir meseleydi. 18. yüzyıl başına gelindiğinde Venedik, Fransa, Avusturya, Polonya gibi devletler hem İstanbul’da hem de kendi payitahtlarında tercüman yetiştirmek amacıyla Türkçe öğretimi mektepleri açacaktı. Bu konuda bk. Antoine Gautier, “Les drogman des consulats”, *Drogmans, Diplomates et Ressortissants Européens auprès de la Porte Ottomane*, Les Éditions Isis, Paris, (2013), s. 15-17.

20 Avrupa’da Türkçe üzerine çalışmaların başlangıcının diplomasi mesleği ile yakından ilişkili olduğu izahatın varesidir. Rusya, Avusturya ve Venedik örneğinde hariciye kurumlarında dil okullarının doğuşu ve gelişimi üzerine bk. Güner Doğan, “Ötekinin Dilini Anlamak: Venedik Şark Dil Okulu”, *Toplumsal Tarih*, 247, (Temmuz 2014), s. 56-63; Ömer Gezer, “Kayserin Emrinde Tercümanlar, Diplomatlar ve Şarkiyatçılar: Viyana Şark Dilleri Akademisi”, *Toplumsal Tarih*, 247, (Temmuz 2014), s. 64-72; Özhan Kapıcı, “18. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Rus Haricyesinde Turkologiya, Osmanistika ve Oryantalistika”, *Toplumsal Tarih*, 247, (Temmuz 2014), s. 74-85.

olmalarını gerektiriyordu.²¹ Hatta 18. yüzyılda mütercim-tercümanlık, özellikle Fransız elçiliği söz konusu olduğunda bir dizi imtiyazı da beraberinde getirecektir.²²

17. yüzyılın ortalarında Osmanlı-Fransa ilişkileri, Osmanlı-Venedik savaşından dolayı gerilmiş, İstanbul'daki Fransa elçisi Jean de la Haye-Ventelay 1659'da Yedikule'ye hapsedilmiş, 1665'te ise ilişkilerin normalleşmesi üzerine oğlu Denis de la Haye-Ventelay elçi olarak İstanbul'a atanmıştı. 1669'da ise Süleyman Ağa, Osmanlı elçisi olarak Paris'e gönderildi. Paris'teki mükâleme ve müzakerelerde sarayın tercümanlığını, Kralın Arapça tercümanı Pierre Dippy ve Türkçe dilleri ile Arapça tercüman-sekreteri (*Secrétaire-Interprete du Roi pour les langues Turquesque et Arabesque*) François Pétis de la Croix yapıyordu. Croix bilgili bir tercümandı ve Kraliyet Kütüphanesinin şark elyazmalarından sorumluydu. Hiç Doğu'ya gitmediği için pratiği zayıftı ancak başka eserler yanında Colbert'in talebi üzerine, bugün elimizde olmasa da *Türkçe Sözlük* de derlemişti. Sarayda Osmanlı elçisi ile Fransız devlet adamları arasındaki görüşmelerde Paris'teki Türkçe tercümanlarının, İstanbul başta olmak üzere Halep, Cezayir gibi Doğu'nun diğer bölgelerinde tercümanlık yapmakta olan ve Osmanlı elçisine eşlik etmekte olan Şövalye d'Arvieux gibilerine göre pratiklerinin zayıf olduğu anlaşılır; nitekim Süleyman Ağa da görüşmelerinde bunu dile getirmiştir.²³

“Bilginin efendisi” Başvekil Jean-Baptiste Colbert'in (1619-1683) antik mirasa olan ilgisi, onu şarki elyazmaları koleksiyonlarına yöneltmişti. 1670'lerde Şark'taki misyonların pederi Besson, kadim şarki elyazmalarından oluşan bir kütüphane tasarısı hakkında yazdığında Colbert bunu bir kenara not almış ve unutmamıştı. Kısa bir süre sonra da şarki elyazmalarının toplanıp Paris'e getirilmesi için Levant'taki konsolosluklara ve misyonerlere gereken desteği verdi. Cizvit oryantalistler bu elyazması koleksiyonların oluşturulmasında öncüydü; daha sonra konsololar bu sürece dâhil oldular. Colbert aynı zamanda Peder Arnoul ve Cizvit oryantalist Johann Michael Wansleben gibi şarkiyatçıların İstanbul başta olmak üzere keşif seferlerine (1671-1675) destek verdi. Kiliseler ve camilerden toplanan elyazmaları Colbert'e gönderilip daha sonra Kraliyet Kütüphanesinde toplandığı gibi, Wansleben gibi kimi şarkiyatçılar politik, dinî yapı, coğrafya, mimari, ticari tetkiklerini de Paris'e aktardılar.²⁴ Colbert'in Şark dillerine olan ilgisi de dikkate şayandı. Bu döneme kadar Donanma ve Saray olmak üzere iki kurumda Şark dilleri tercümanları

21 S. G. Marghetitch, *Etude sur les fonctions des drogmans des missions diplomatique ou consulaire Turquie*, İstanbul, 1898, s. 3-4, 8-9.

22 Ayrıca bk. Suna Timur Agildere, “Les interprètes au carrefour des cultures: Ou les drogmans dans l'Empire ottoman (XVe-debut du XXe siècle)”, *Babel*, LIII/3, (2007), s. 1-20.

23 Mary Hossain, “The Employment and Training of Interpreters in Arabic and Turkish under Louis XIV: France”, *Seventeenth-Century French Studies*, XIV/1, (1992), s. 235-237. Şövalye d'Arvieux Marsilya doğumlu bir tüccardı ve uzun yıllar Levant limanlarında (*échelles*) tüccarlık yapmış, Ortadoğu dillerini tecrübi olarak mükemmel derece öğrenmiştir. Nitekim Levant'ta o dönemde konsolosluk-dragomanlık-tüccarlık iç içe geçmiş mesleklerdi. 1667'de mali problemleri nedeniyle Paris'e dönmüş olan d'Arvieux, Ebu'l-Fidâ'nın coğrafya kitabını Arapçadan çevirmeye ve Türkçe ve Arapça sözlük derlemeye başlamış, Süleyman Ağa'nın Saray'daki kabul merasiminde ise tercümanların doğru çeviri yapıp yapmadığını denetlemekle görevlendirilmişti. Daha sonra Halep'e Fransa konsolosu olarak gönderilecektir.

24 Jacob Soll, *The Information Master, Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2009, s. 106-107.

bulunuyordu. Ancak tercümanlar, mesleki bir okuldan yetişmekten ziyade, *Collège de Royal* (bugünkü *Collège de France*) gibi ilmî kurumlarla ilişkili, pratik Türkçe becerileri teorik bilgilerine göre zayıf kimselerden müteşekkildi.

18 Kasım 1669’da yayımlanan bir kararname ile İstanbul Pera’da Dil Oğlanları Okulu’nun (*École des Jeunes de langues*) kuruluşunun arkasında da Colbert ve Marsilya Ticaret Odası bulunuyordu. Colbert, Maliye Bakanı olduğunda Levant ile ticaretin artırılmasına çok önem veriyordu; nitekim Colbert bakanlığa geldiğinde Levant ticaretinde İngiltere ve Hollanda hâkimdi. Colbert, Osmanlı’daki yerli tercümanların ve Yahudilerin, Fransızların Osmanlılar ile diplomatik ilişkilerinde Türkçe bariyeri nedeniyle kullanılmasının tehlikeli olduğuna ikna oldu ve dönemin İstanbul Büyükelçisi Denis de la Haye-Ventelay’a talimat vererek on iki Fransız çocuğunu doğu dillerini öğrenmesi için İstanbul’a gönderdi. Dönüşte ülkelerinin diplomatik hizmetinde tercüman olarak çalışacak olan bu öğrenciler hakkında St. Priest daha sonra, “ulusal *dragoman*larımızın kökeni budur” diye yazacaktı.²⁵ Bu kurum, hem Devrim sonrasında kurulacak olan günümüzdeki INALCO’nun (*Institut national des langues et civilisations orientales*) temelini teşkil etmesi, hem de Fransa Krallığı girişimiyle oluşturulan ilk kurumsal şark dilleri okulu olması münasebetiyle Fransa’da Türkçe öğretiminin tarihinde önemli bir dönüm noktasıydı.²⁶ Bu vesile ile vurgulamak gerekir ki Almanya ve Alman bilim dünyasının etkisindeki Rusya’da Osmanlı Türkçesi yanında özellikle Çağatayca üzerine çalışmalar 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyılın başında başlarken Fransa’da böyle bir keyfiyet görülmez. Yani Osmanlı ötesindeki Türk dünyası üzerine dil çalışmalarının yapılmaması, şüphesiz Paris ile İstanbul arasındaki diplomatik, ticari, askerî ilişkilerin boyutu ve Fransa’nın Osmanlı coğrafyasının ötesindeki Türkler ile neredeyse hiç ilişkisinin olmayışıyla izah edilebilir. Kısacası Fransa’da bu dönemde Şark dilleri öğretimi Türkçe, Arapça ve Farsça ile sınırlı olduğu gibi, Türkçe özelinde bakıldığında modern dönemlere kadar dil öğretimi, diplomasi ve misyoner kurumlarındaki Osmanlı/Türkiye Türkçesi ile sınırlıydı.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlılar, sırasıyla Fransız gezginlerin, konsolosluk tercümanlarının ve 18. yüzyılda giderek metropoldeki oryantalistler ile sanatçıların “bilgi nesnesi” hâline gelmişlerdi.²⁷ 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde Barthélemy de Molainville d’Herbelot’nun (1625-1695) bazı araştırmacılara göre ilk İslam Ansiklopedisi niteliğindeki *Bibliothèque orientale*’i (Şarki Kütüphane) 1697 yılında basıldığında, Fransa’da artık klasik oryantalizm olarak nitelendirebileceğimiz bir çağa giriş yapıldığı ileri sürülebilir. Keza d’Herbelot ile birlikte Şark dilleri çalışmaları, Fransa Akademisinde artık kurumsallaşacaktı. Şarkiyat alanında bir *érudite* (mütebahhir) olarak tanınan d’Herbelot, Kralın Şark dilleri tercümanlığına kadar

25 *Mémoires sur l’Ambassade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le Levant par Le Comte de Saint-Pries*, Libraire de la Société Asiatique, Paris 1877, s. 296.

26 André Bourgey, “De l’École des Jeunes de Langues à l’Institut des Langues et Civilisations Orientales (INALCO)”, *Istanbul et Les Langues Orientales*, ed. Frédéric Hitzel, IFEA-L’Harmattan-INALCO, Paris 1997, s. 3-4.

27 Bu konuda bk. Güneş Işıksel, “Kırım Savaşı’ndan Önce Fransa’daki Osmanlı Çalışmaları Üzerine Bibliyografik Çerçeve Denemesi”, *Dünyada Osmanlı Tarihyazını I*, ed. Ahmet Özcan ve diğerleri, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2020, s. 386.

yükselmisti.²⁸ Süryanice uzmanı olan d’Herbelot, İtalya’daki çalışmalarından sonra 1672’de Paris’e dönmesini müteakip Kral XIV. Louis ve Colbert’in teveccühüne mazhar olmuş, kendisi için temin edilen şark elyazmaları üzerine yaptığı çalışmalarla Fransa’da akademik ve modern oryantalizmin temellerini atmıştı.²⁹

18. yüzyılda Fransa’da Türkçe öğrenim ve öğretimi sahasında en önemli kişilerin, Osmanlı topraklarındaki Fransız diplomatik misyonlarında görev yapan mütercim-tercüman ailelerin mensubu olması şüphesiz bir tesadüf değildi. Bunların neredeyse tamamı ya Paris’teki Dil Oğlanları Mektebi’nde (*L’École des Jeunes de langue*) eğitim aldıktan sonra Levant’taki geniş Fransız diplomatik ağına intisap ederler yahut bizatıhi İstanbul’daki Fransız sefaretinde yani sahada Türkçe öğrenirlerdi. Daha da önemlisi şudur ki Fransa’nın *Dil Oğlanları* tecrübesi, Avrupa’da diğer devletlere de örnek teşkil edecektir. 16 ve 17. yüzyıllar boyunca Fransa Krallığı, Osmanlı topraklarındaki diplomatik misyonlarındaki tercümanlarını yerli Levantenler, Ermeniler veya Rumlardan atamıştır. Kısacası tercümanların temin ve tedrisatı, 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başında daha fazla profesyonellik gerektiren bir iş hâline geldi ve o dönemde biri İstanbul’da diğeri Paris’te olmak üzere iki şubeden oluşan Dil Oğlanları (*les Jeunes de langue*) Mektebi bulunuyordu.³⁰

Daha önce bahsedildiği üzere 1669’da Kraliyet Ticaret Konseyi, Colbert’in desteğiyle İstanbul’da Dil Oğlanları (*Enfants de langue* veya *Jeunes de langue*) olarak adlandırılan bir okul açmaya karar vermişti. 1670’te belirlenen şartlara göre yaşları 9 ila 10 olan 6 erkek çocuğunun, Yakın Şark dilleri öğrenmesi için Marsilya Ticaret Odası’nın desteğiyle İstanbul’daki Kapusen manastırlarına gönderilmesi kararlaştırılmıştı.³¹ Bu okulun kuruluş amacı, Fransa’dan Doğu’ya görevlendirilen elçi ve konsoloslara *dragoman* olarak hizmet edecek tercümanların yetiştirilmesiydi.³² Fransa’nın İstanbul’da böyle bir Doğu dilleri okulu kurarken Venedik’ten esinlendiği anlaşılıyor. Bir başka deyişle aslında 1551’den beri İstanbul’da Venedik diplomatik servisine *dragoman* yetiştirmek için faaliyet gösteren Dil Oğlanları okulundan (*Giovani della lingua*) esinlenilmişti; ancak bunun birebir kopyası olduğunu ileri sürmek zordur.³³ Bir başka

28 Daha sonra birçok baskısı yapılacaktır. “Notice Historique de la Vie de d’Herbelot”, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*, tome I, Paris 1781, s. X.

29 Daha detaylı bilgi için bk. Nicholas Dew, *Orientalism in Louis XIV ‘s France*, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 41-80, 168-204.

30 Frederik Hitzel, “Les Jeunes de langues de Péra-lès-Constantinople”, *Dix-huitième Siècle*, 28, (1996), s. 60.

31 Ayrıca bk. Andrei Pippidi, “Drogmans et Enfants de Langue: La France de Constantinople au XVII-e Siècle”, *Istanbul et Langues Orientales*, (ed. Frédéric Hitzel), L’Harmattan, Paris 1997, s. 133-135.

32 Daha detaylı bilgi için bk. Frédéric Hitzel, “L’école des jeunes de langues d’Istanbul, un modele d’apprentissage des langues orientales”, *International Colloquium of Translation. Translation in all its aspects with Focus on International Dialogue (Istanbul, 21-23 oct. 2009)*, ed. Hasan Anamur, Alev Bulut et Arsun Uras-Yılmaz, İstanbul (2009), s. 57-58.

33 18 Kasım 1669 tarihli kararname için ayrıca bk. Hitzel, “Les Jeunes de langue de Péra...”, s. 59. Nitekim İstanbul’daki Venedik elçiliğinde 1551’den beri Türkçe alanında tercüman yetiştirmek için bir dil okulu faaldi. Venedik Dil Oğlanı okulu için bk. Robert Mantran, “L’École des Jeunes de Langues: l’exemple vénétien”, *Istanbul et Langues Orientales*, ed. Frédéric Hitzel, L’Harmattan Paris 1997, s. 105-109; Isabella Palumbo Fossati Casa, “L’École vénétienne des ‘giovani di lingua’”, *Istanbul et Langues Orientales*, s. 109-123; Güner Doğan, “Ötekinin

örneğin ise 17. yüzyılda Polonya’da pratik Türkçeyi iyi bilen tercümanlar yetiştirmek amacıyla bir dil okulu kurulması projesini ortaya atan François Mesgnien-Meninski’ye ait olduğunu biliyoruz.³⁴ Her hâlükârda bu kurumun başlıca amacı Doğu Akdeniz’de Fransa’nın hayati çıkarlarına hizmet edecek bir diplomatik kadronun yetiştirilmesiydi. 1669’dan 1831’e kadar İstanbul’da faaliyet gösterecek olan bu dil çıraklığı okulundaki eğitim, İstanbul’da Fransız elçiliği bünyesinde faaliyet gösteren St. Louis seminerinde Kapusen pederleri tarafından yürütülecekti.³⁵

İstanbul’daki Kapusen misyoner mektebinin tarihi daha eskiye gitmekteydi ve ilk olarak bu okul, aslında doğu dilleri alanında adeta bir çıraklık eğitim merkeziydi. Kapusen pederleri, 1626’dan beri İstanbul’da Fransız elçiliğinin himayesinde faaliyet gösteriyorlardı ve 17. yüzyılda kısa sürede Levant’ta birçok misyon merkezi açmışlardı. Çok farklı işlevleri yerine getiren Kapusen misyonerlerinin öncelikli görevi, Osmanlı topraklarında yaşayan Doğu Hristiyanlarına “ruhanî rehberlik” yapmak olduğu gibi, buna zamanla Ortodokslara olduğu kadar Müslümanlara da yönelen *apostolik* faaliyetler de eklendi. Bu nedenle iyi bir misyonerin, aynı zamanda ülkenin dilinde ibadet ve günah çıkarma işlemlerini yürütebilmesi gerektiği anlayışı benimsenmişti.³⁶ Böylelikle Kapusen misyonerlerinin propagandalarını ülkedeki anadilde yürütebilmeleri için Türkçe, Rumca-Yunanca, Ermenice ve Arapçaya mükemmel derecede vâkıf olmaları bekleniyordu.³⁷

Dil Oğlanları Mektebi bir bakıma Doğu Dilleri üzerine bir meslek okuluymuştu. İlk kurulduğunda bu yatılı mektepte öğrencilere tahsis edilen daire, ilk sakinlerine atfen *Chambre des Arméniens* (Ermeni Sınıfı) olarak adlandırılmaktaydı.³⁸ Bunun nedeni olarak öğrencilerin giydikleri kıyafetler gösterilir. XIV. Louis, 1700’de Cizvitlerin idaresinde *Collège de Louis-le-Grand* bünyesinde Levant’taki Katolik misyoner merkezlerinde Ermenilere dönük olarak Katolik inancının propagandasını (*la propagation de la foi*) yapmaları için bir müessese kurmaya girişmiş, daha sonra buradan Dil Oğlanları Okulu doğmuştur. Doğulu çocuklar için ayrılan bu bursun amacı, ülkelerine döndüklerinde misyoner olarak din hizmetinde veya tercüman olarak devlet hizmetinde istihdam edilmelerinin sağlanmasıydı.³⁹ Ancak misyonerlerin de dâhil olduğu

Dilini Anlamak: Venedik Şark Dil Okulu”, (2014), s. 58-63.

34 Tadeusz Majda, “L’école Polonaise des Langues Orientales d’Istanbul au XVIII-e siècle”, s. 124.

35 Marie de Testa-Antoine Gautier, “De l’établissement des Pères capucins à Constantinople à la fondation de l’école des jeunes de langues (1626-1669)”, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*, éditions ISIS, İstanbul 2003, s. 43-46; Suna Timur Agildere, “Les interprètes au carrefour des cultures ou les drogmans dans l’Empire Ottoman (XVI-e – début du XXe siècle)”, *Babel*, LIII/3, (2007), s. 10.

36 Fransız Kapusen rahiplerinin İstanbul’a gelişi ve St.Louis seminerinin kuruluşu ile ilgili bk. Benoist Pierre, “Le pere Joseph, l’empire Ottoman et la Méditerranée au début du XVII-e siècle”, *Cahiers de la Méditerranée*, 71, (2005), s. 185-202.

37 Osmanlı’da günlük hayatta kullanılan dillerin yaygınlığı ve çeşitliliği ile ayrıca Osmanlı dünyasındaki iki dillilik konusunda bk. Johann Strauss, “Diglossie dans le domaine ottoman. Évolution et péripéties d’une situation linguistique”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 75-76, (1995), s. 221-255.

38 Henri Dehérain, *La Vie de Pierre Ruffin, Orientaliste et Diplomate (1742-1824)*, tome I, Librairie Orientaliste Paul Geuther, Paris 1929, s. 5.

39 *Enfants de la langue et Drogmans/ Dil Oğlanları ve Tercümanlar*, ed. Frederic Hitzel Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 25.

bu ilk girişimin statüsü, kraliyetin beklentilerini karşılamadığı için 20 Temmuz 1721 tarihli bir kararname ile değiştirilir. 20 Temmuz 1721’de, Kraliyet, *Collège de Louis-le-Grand*’da bu defa Doğululara değil Fransızlara Doğu dillerinin öğretilmesini istedi. Bundan sonra geleceğin misyonerliklerine değil tercümanlarına ödenekler tahsis edilir.⁴⁰ Böylelikle tarihe Dil Oğlanları Mektebi olarak geçecek olan meşhur müessese kurulmuş olur. Mektebin ilk kuruluş fermanında, 8 yaş civarında olan 10 Fransız talebenin kabul edileceği yazıyordu. Bu çocuklar ya Fransa Krallığı’nda mütemekkin olan yahut Levant’ta Fransa adına mütercim-tercüman, tüccar veya diplomat olarak çalışan ailelerin çocukları arasından seçilecek, Latince eğitim alacak; Türkçe ve Arapça öğreneceklerdir. Ardından doğu dillerinde mükemmeliyet kesbetmeleri için İstanbul’daki Kapusen misyonerlerinin mektebine gönderilecekler ve eğitimlerini tamamlamalarını müteakip tercüman olarak Fransız diplomatik misyonlarında görevlendirileceklerdir. İstanbul’da St. Louis Manastırı’na bir tür staj amacıyla gönderileceklerdir. Böylelikle özgün manasında Dil Oğlanları Okulu kurulmuş olur.⁴¹ Okulun hocaları da genellikle tecrübeli *dragoman*lardan seçilir.⁴²

1762 yılına kadar altın çağını yaşayacak olan bu eğitim kurumunda birinci yabancı dil Türkçeydi; daha sonra Arapça ve Eski Yunanca, son olarak da 1762’de Collège Louis-le-Grand’a bağlandıktan bir yıl sonra Farsça eklenmiştir.⁴³ Dolayısıyla “Güneş Kral” döneminde kurulan bu sistem yaklaşık yüzyıl boyunca kesintisiz devam etmiştir. Bu okula kaydolabilmenin değişmeyecek kriterlerinin başında mutlaka Fransa’da ya da Doğu’da yaşayan bir Fransız ailenin çocuğu olma şartı vardı. Ancak zamanla Doğu’da yani Osmanlı ülkelerinde yaşayan Fransız aileleri ön plana çıkacaktır. Zira dönemin şahitliklerine başvurulduğunda, Osmanlı topraklarında hâlihazırda *dragomanlık* yapan ailelerin çocukları, yaşadıkları coğrafya gereği daha avantajlı durumdaydılar.⁴⁴ Paris’te ilk kademe Türkçe öğrenimlerini aldıktan sonra İstanbul’da bir bakıma misyonerlerin yanında staj yapacaklar, en sonunda ailelerinin de bulunduğu bölgelerde Fransa adına tercümanlık hizmetinde bulunacaklardı.

40 Ödenekler konusu zaman zaman tartışmalı bir konu olmuştur. Fransa Sarayı, İstanbul Pera’daki Kapusen Kolejindeki dil oğlanlarının eğitimi ve bakımı konusunda harcama kalemi oluşturma tasarısı içinde olsa da bu durum hayata geçirilememiştir. Fransa Sarayı, ara sıra Kapusenler ve Marsilya Ticaret Odası arasında yaşanan parasal anlaşmazlıkların önüne geçmek için Pera’ya gelen her öğrenciye barınma ve eğitim-öğretimine destek amaçlı bir gider kalemi oluşturmaya gayret etmişti. Aylık ortalama 200 kuruş civarında olan öğrenci başına düşen harcama bedelinin desteklenmesi konusundaki tasarıyla ilgili olarak Fransa Sarayı’nın herhangi bir uygulamasına rastlanmamakta, öğrencilerin ihtiyaçlarının yine Marsilya Ticaret Odası tarafından finanse edildiği görülmektedir. *Enfants de la langue et Drogmans/ Dil Oğlanları ve Tercümanlar*, ed. Frederic Hitzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 33.

41 Henri Dehérain, “Jeunes de Langue et interprètes français en Orient au XVIIIe siècle”, *Anatolia moderna*, tom 1, (1991), s. 325-326; Frédéric Hitzel, “Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople”, *Dix-huitième Siècle*, No: 28, (1996), s. 59-60; *Enfants de la langue et Drogmans/ Dil Oğlanları ve Tercümanlar*, s. 25.

42 Marry Hossain, “The Employment and Training of Interpreters in Arabic and Turkish under Louis XIV: France”, *Seventeenth-Century French Studies*, XIV/1, (1992), s. 239.

43 Dil Oğlanları Okulunun zamanla Türkçe ve Tatarca başta olmak üzere Yakın Şark dillerinde öncelikle eğitim-öğretim amaçlı olarak kullanılmak üzere el yazmalarından oluşan geniş bir kütüphanesi de teşekkül edecekti. Marion Debout, “La Bibliothèque de l’école des Langues Orientales”, *Bulletin des bibliothèques de France*, tome XXVII/8, (Août 1982), s. 479.

44 Dehérain, *age*, s. 326.

1795 yılından önce Fransa’da Şark dilleri öğretimi yukarıda da belirtildiği gibi yalnızca iki kurumun etrafında ve çoğunlukla da özellikle Kapüsen ve Cizvit din adamlarının aracılığıyla gelişmişti. 1529’dan beri *Collège de Royal* ve 1721’den itibaren de *Collège Louis-le-Grand* bu alanda birer merkez olmasına karşın, ilki müstakil bir şarkiyat kurumu olmadığından bütün disiplinlere vukufiyet iddiasıyla genel araştırmaların bir parçası olarak bu alana yönelir, ikincisi ise özellikle tercüman yetiştirmeye hizmet ederdi. İlki hâlihazırdaki dar bir entelektüel seçkin gruba hitap ederken, ikincisi meslek eğitimi kapsamında profesyonel diplomat kesime yönelikti. Aydınlanma dönemi boyunca Şark merakı artmasına karşın Şark dilleri çalışmaları, neticede seçkin bir çevrenin bireysel inisiyatifi olarak kısıtlı kaldı.⁴⁵ Şark dilleri öğretimine adanmış yeni bir okul kurma fikrinin, 1790’dan beri bu ideali üzerine çalışan oryantalist ve filolog Louis-Mathieu Langlès’ye (1763-1824) ait olduğu, Ulusal Meclise sunduğu bir dilekçesinden anlaşılmaktadır.⁴⁶ Kraliyet Kolejinde şark dilleri öğretiminin yetersiz olduğunu ileri süren Langlès; ticari, politik ve bilimsel amaçlara hizmet edecek şekilde Marsilya ve Paris’te sırasıyla Arapça, Türkçe ve Farsça birer kürsü kurulmasını teklif etti. Bu kürsüler Şark’ta uzun yıllarını geçirmiş şarkiyatçı âlimlere teslim edilmeliydi, “yaşlı tercümanlara” değil. Nitekim Devrimi müteakip Levant’ta görev yapan birçok Doğu dilleri tercümanı hizmetten ayrıldığı gibi, Dil Oğlanları Mektebi’ndeki birçok öğrenci de kolejden ayrılmıştı ve zamanla bir tercüman eksikliği baş göstermişti. Yalnızca küçük yaştaki öğrencileri istihdam eden eski yapı ise ortaya çıkan acil ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Bu nedenle hâlihazırda eğitim almış öğrencilerin Şark dilleri eğitiminden geçirilmesi gerektiği düşünüldü. Ancak etkisiz kalan bu girişimden sonra 1795’te projeyi tekrar gündeme getiren Joseph Lakanal’dı. Lakanal, Fransız Millî Kütüphanesi (*Bibliothèque nationale*) bünyesinde Şark elyazmalarından sorumlu birimdeydi ve 1793’te Halk Eğitim Kuruluna seçilmişti. Bu iki ismin hazırladıkları proje Konvansiyon tarafından onaylandı ve 30 Mart 1795’te Millî Kütüphanenin bünyesinde kurulan Şark Dilleri Okulu’nun tüzüğü yayımlandı; ancak 2 Şubat 1795’te açılan okullar 20 Mayıs 1796’ya kadar faaliyet gösteremedi. Nihayet 22 Haziran 1796’da *Doğu Dilleri Okulu*’nda dersler başladı.⁴⁷ Bu proje Lakanal’ın, Langlès’in önerisiyle hazırladığı bir metindi. Langlès bu kurumun ilk Farsça hocası, meşhur oryantalist Silvestre de Sacy (1758-1838) Arapça hocası olurken, uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu’nda tercümanlık ve Kırım Hanlığı’nda Fransa konsolosu olarak görev yapmış olan Jean-Michel de Venture de Paradis (1739-1799) Türkçe ve Tatarca hocası olarak belirlendi.⁴⁸

Okulun 2 Aralık 1822 tarihli ders afişinde, “Yaşayan Doğu Dilleri Okulu hocaları tarafından, politik ve ticari faydası bilinen dillerin öğretiminin” başladığı ilan edilirken, derslerin kim tarafından hangi günlerde gerçekleştirileceği duyurulmuş ve ders içerikleri hakkında da genel

45 Louis Bazin, L’École des langues orientales et l’Académie des inscriptions et belles-lettres (1795-1995), *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 139e année, 4, (1995), s. 983.

46 Hindistan uzmanı olmasının yanında Arapça ve Farsça hocası da olan Louis-Mathieu Langlès’in (1763-1824) hayatı için bk. Bon-Joseph Dacier, “Notice Historique sur la Vie et les Ouvrages de M. Langlès”, *Historie et mémoires de l’Institut royal de France*, tome 9, (1831), s. 100-116.

47 *Notice Historique sur l’École Spéciale des Langues Orientales Vivantes*, Paris, 1883, s. IV-VIII.

48 Bazin, *age.*, s. 985.

çerçeve çizilmişti. Farsça, Arapça (yüksek), günlük Arapça, Türkçe, Ermenice, Çağdaş Grekçe dersleri, hafta içi iki gün ve cumartesi günleri sabah ve öğleden sonra olmak üzere farklı saatlerde derslerin gerçekleşeceği bilgisi paylaşılmıştı. Pierre-Amédée Jaubert⁴⁹ sorumluluğunda yürütülen Türkçe dersi özelinde eğitim programında gramerin yanı sıra *Cihânnümâ* ile tarihî coğrafya dersinin yapıldığı dikkat çekmektedir. İlanda yer alan diğer bir önemli husus ise Jaubert'in 1819 yılında Kırım'da bulunduğu sırada edindiği anonim bir yazmanın, Kırım Hanlığı tarihinin orijinal nüshasının parçalarının da bu derste materyal olarak kullanılmasıdır.⁵⁰ Jaubert sonraki yıllarda Fransızca çevirisini yapacağı bu eserin orijinal nüshasını Kral'ın Kütüphanesine (Bugünkü adıyla Fransa Millî Kütüphanesi (*Bibliothèque Nationale de France* – BNF) bağışlamıştır. Türkçe derslerinin bitiminin ise Osmanlı sultanları ile Fransa kralları arasında yapılmış temel antlaşma metinlerinin okunması ile yapıldığına dikkat çekilmektedir.⁵¹

Portreler

Pierre de Girardin, 1686'da İstanbul'a Fransa büyükelçisi olarak atandığında Kralın onu seçmesindeki en önemli nedenlerden biri Türkçeyi iyi bilmesiydi. Ancak İstanbul'daki İngiltere elçisi Şövalye Funton gibi kimi Batılılara göre Bâbîâli nezdinde görev yapan diplomatlar için Türkçeyi bilmek çoğu zaman avantajlı bir durum değildir. Zira Türkler, diplomatik müzakerelerde ve mükâlemelerde Hristiyanlar için sık sık aşağılayıcı ifadeler kullanırlar, Bâbîâli tercümanları ise bunları yumuşatarak aktarırlardı. Ancak daha sonra bazı sefirler; sefirin doğru tercüme olduğuna inandığı ancak aslında aşağılayıcı olan bir ifadeyi tam olarak anlamadığından kalabalık bir izleyici topluluğu önünde küçük düşürülmüş olmaktan memnun görünmesinin, söylenenleri anlayıp hissetmesinden daha kötü bir durum olduğunu savunacaklardı. Girardin'den yaklaşık yüzyıl sonra bir başka Fransız elçi St.Priest, "Ayrıca uğraştığımız meselelerde kullanılan dile sahip olmamanın ne gibi bir avantajı olabilir ki?" diye soracaktı.⁵² 17. yüzyılın sonundan itibaren İstanbul'da görev yapan Fransız diplomatlar için Türkçe bilmek atama için öncelikli kriterlerden biri hâline geldikçe, gönderilen diplomatların da tıpkı misyonerler gibi iyi derecede Türkçe bilenler arasından seçilmesine özen gösterilmeye başlandı. 18. yüzyılın ikinci yarısına

49 Tam adı, Pierre, Amédée-Emilien-Probe Jaubert (d. 1779-ö. 1847), dil oğlanı eğitimi aldıktan sonra Fransa'nın Mısır ordusuna bağlı tercüman olarak görevlendirilmiştir. Meslektaşları bu seferde hastalanınca görevi tek başına idare eden Jaubert, Mısır Seferi boyunca Napelon'un yanında birinci tercüman olarak kalmıştır. Burada gösterdiği başarı ve kabiliyeti sayesinde 1800'de hükümet tercümanı ve Türkçe hocası olarak görev yapmaya başladı. Ayrıntılı bilgi için bk. *Dictionnaire des Parlementaires Français comprenant tout les Membres des Assemblées françaises et tous les Ministres français*, C. 3, Adolphe Robert-Edgar Bourloton-Gaston Cougny, Bourloton Editeur, Paris 1891, s. 406-407.

50 Bu yazma, günümüzde BNF'de Supplement Turc 515 tasnif numarasıyla korunmaktadır. Jaubert Fransızcaya çevirdiği esere düştüğü ilk dipnotta, yazmanın her ne kadar başlıksız olarak bulunmuş olsa da *Es-Seb'ü's-Seyyar Fi-Ahbar-ı Mülûki'î-Tatar'*'ın içinden gereksiz olduğu düşünülen, kullanılmamış bir bölümü olma ihtimalini de dile getirmiştir. Eser hakkında daha fazla bilgi almak için bk. Alper Başer-Kemal Gürülkan, "Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/2, (2021), s. 402-462.

51 Okulun 2 Aralık 1822 tarihindeki ders programının ilanı için Bk. Ek 1.

52 *Mémoires sur l'Ambassade de France en Turquie*, s. 238.

gelindiğinde ise İstanbul’da görev yapan Fransız elçiler arasında mükemmel, hatta uzmanlık derecesinde Türkçeye vâkıf olan şarkiyatçı-diplomatlara rastlanacaktı.

Osmanlı döneminde Fransa’da Türkçe öğretimi ve çalışmalarının kimler tarafından yapıldığına genel olarak bakıldığında, özellikle Alsace-Lorraine kökenli âlimlerin bu konuda ön plana çıktığı dikkat çeker. Alsace-Lorraine’in Vosges bölgesindeki Totainville’de doğan François Mesgnien yahut bilindiği adıyla Meninski (1623-1698), herhalde bütün Avrupa Türkoloji tarihinin en önde gelen isimlerinden biriydi.⁵³ Jean-Baptiste Daniel Holdermann (1694-1730) bir Cizvit pederiydi. 24 Kasım 1694’de Alsace’da, Bas-Rhin bölgesindeki Strasbourg’da dünyaya gelmişti. 1713’de rahipliğe giren Holdermann, 1724–1726 yılları arasında Louis-le-Grand okulunun kürsü başkanlığını yapar. Ardından da Galata’daki Saint-Benoît manastırına peder Jacques Caschod’nun yerine misyoner atanarak 2 Ocak 1727’de İstanbul’a gelir.⁵⁴

Denis-Dominique Cardonne (1721-1783), İstanbul’daki Fransız mektebinde ve diplomatik servisinde yetişmiş bir tercümandı ve daha da önemlisi Fransa’da ilk defa Türkçe kürsüsünün kurucusu olan bir oryantalistti. Cardonne, ebeveynleri tarafından dokuz yaşında İstanbul’a getirildi ve getirilme amacı ise Türkçe, Arapça ve Farsça öğrenmesiydi.⁵⁵ Fransa’ya döndükten sonra ise 1750’den 1778’e kadar Louis-le-Grand’daki Dil Oğlanları Okulu’na Türkçe ve Farsça hocası olarak atandı. Okuldaki görevine devam ederken aynı zamanda Kralın tercüman-sekretreliğini yürütüyordu ve Kraliyet Kütüphanesine de atanmıştı. Türkçe, Arapça ve Farsça elyazmaları üzerine yaptığı çalışmalar dikkat çekiciydi.⁵⁶ Doğu edebiyatını karşılaştırmalı olarak incelediği birçok eser verdi; *Binbir Gece Masalları* bunlardan sadece biriydi. *Les mille et un jours*, Hint masalları üzerine yaptığı derlemelerle birlikte 19. yüzyılda genişletilerek defalarca basılacaktı. Bununla birlikte bu konudaki ilk çalışması olan ve kendi döneminde iki cilt hâlinde çıkan *Mélanges de littérature orientale, traduits de différents manuscrits turcs, arabes et persans de la Bibliothèque du Roi (Doğu Edebiyatı Derlemesi, Kral’ın Kütüphanesinden Türkçe, Arapça ve Farsça Elyazma Tercümeleri)* başlıklı derlemesi, onun “elsine-i selâse”ye ne kadar vâkıf olduğunu ispat ediyordu.⁵⁷

Meşhur Oryantalist ve diplomat Pierre-Jean-Marie Ruffin’in (1742-1824) kariyeri, 18. yüzyılda Fransa’da Türkçe öğretimi ve çalışmaları tarihinde şüphesiz en önemli örneklerin

53 Muhammet Yelten, “Meninski, François à Mesgnien”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, Ankara (2004), s. 144-145.

54 Anne Mézin-Catherine Vigne, *Les Français à Constantinople de François I-er à Bonaparte, Dictionnaire des Français, Suisses, autres francophones et protégés à Constantinople aux XVI-e – XVIII-e siècles*, Geuthner, Paris 2020, s. 386.

55 Hayatının 20 yılını İstanbul’da geçirdi. *Dictionnaire Biographique universel et pittoresque*, tome I, Paris: Aimé Andre, 1834, s. 461. Louis Grégoire, *Dictionnaire Encyclopédia d’Histoire, de Biographie, de Mythologie et de Géographie*, Garnier Frères, Libraires-Éditeurs, Paris 1874, s. 376.

56 *Dictionnaire des orientalistes de langue française* (Nouvelle édition), ed. François Pouillon, Karthala, Paris 2012, s. 192.

57 Denis-Dominique Cardonne, *Mélanges de littérature orientale, traduits de différents manuscrits turcs, arabes et persans de la Bibliothèque du Roi*, II, Hérisant les fils, Paris 1770-1772.

başında gelmekteydi.⁵⁸ Ruffin, Levant'ın en kozmopolit şehirlerinden birinde; Selanik'te 17 Ağustos 1742 tarihinde doğmuştu ve diplomat kökenli bir aileden geliyordu. Babası Thomas Antoine Ruffin, Selanik'teki Fransa konsolosluğunda Türkçe tercümanıydı. 1712'de Levant'a gelmiş, 1718'e kadar İstanbul'daki Kapusen Hristiyan misyonerlerinin yanında "dil oğlanı" (*enfant de langue*) olarak yetişmişti. 1718'de Fransa'nın nüfuzlu elçisi Marquis de Bonnac'a refakat ederek Selanik'i ziyaret eden ve burada mütercim-tercüman olarak yaklaşık 36 yıl Kralın hizmetinde yer alan Antoine Ruffin, o dönemde Osmanlı topraklarında diplomat ve tercüman olarak hizmet eden birçok Fransız gibi aslında cerrah hekimdi. Hekimlik mesleği, bir diplomat olarak Şark saraylarında avantajlı bir konum elde etmek için son derece önemlidir. 1750'de babası tarafından Şark dilleri öğrenimi alması için Paris'e gönderilen genç Pierre, 14 Ocak 1751'de *Collège Louis-le-Grand*'daki Doğu Dilleri bölümü yahut Dil Oğlanları Mektebi'ne (*L'École des Jeunes de langue*) kaydoldu. 1758'de Şark dillerindeki öğrenimini tamamlamak için İstanbul'a gelen Ruffin, Fransız sefir Kont Vergennes'in hizmetinde görev aldı.⁵⁹ Bir süre Osmanlı hizmetinde askerî uzman ve Kırım Hanlığı'nda da Fransa'nın fevkalâde elçisi olarak çalışan Baron de Tott'un sekreterliğini yapan Pierre Ruffin, Osmanlıların Rusya'ya savaş ilan etmesi üzerine, Baron de Tott'un yerine yaklaşık altı aylığına, Kırım Hanlığı'na konsolos olarak atanmıştır. Ancak bu görev esnasında üzerindeki Türk kıyafetleri yüzünden, onu Müslüman zanneden Rus ordusundaki bir Kazak tarafından neredeyse öldürülme tehlikesi atlatan Ruffin, konsolos olmasına karşın St. Petersburg kalesinde bir yıl boyunca esarete kalmıştır. Ardından serbest bırakılıp Paris üzerinden yeniden İstanbul'a döndü ve Fransız elçisi Şövalye de Saint-Priest'in maiyetinde tercüman olarak görev aldı.⁶⁰ 1774'te Paris'e dönerek Hâriciye Nezâreti'nde Kralın tercümanı olarak hizmet verirken, aynı zamanda *Collège de Royal*'e Farsça ve Türkçe hocası olarak atandı. Fransız İhtilalini müteakip Halk Güvenliği Komitesinde bir süre görev yaptıktan sonra yeniden İstanbul'a maslahatgüzar olarak atanarak, Devrim Savaşları sürecinde İstanbul'da Fransız temsilcisi olarak bulunmuştur.⁶¹ Devrim Savaşları ve Napoléon çağında Levant'taki Fransız diplomasisinin başlıca aktörü haline gelen Ruffin, III. Selim döneminde İstanbul'daki şüphesiz en etkili diplomatların başında gelmekteydi.

İstanbul'da Ruffin'in Türkçesi hakkında çeşitli şakalar yapıldığı da rapor edilmiştir: "Türkler, Ruffin'in Türkçeyi kendilerinden daha iyi bildiğini söylerler."⁶² Meşhur Türkolog ve Türk dili uzmanı Xavier Bianchi'nin de vurguladığı üzere "diplomasideki yeteneklerinden bağımsız olarak hiçbir Fransız, ticaret ve diplomasi için esas olan Avrupa ve Şark'ın çeşitli dillerinde teorik ve pratik bilgiye vâkıf olamamıştı. Her şeyden önce Fransızcadan Arapça, Türkçe ve Farsçaya hızlı ve doğru tercümede mükemmeldi. İstanbul'un eğitimli efendileri, onların dilini

58 Bu meşhur Fransız drogman, diplomat ve aynı zamanda Türkçe hocasının hayatı için bk. Henri Dehérain, *La Vie de Pierre Ruffin, Orientaliste et Diplomate (1742-1824)*, tome I-II, Librairie Orientaliste Paul Geuther, Paris 1929-1930.

59 Dehérain, *age.*, s. 9.

60 M.Bianchi, *Notice Historique M. Ruffin*, Librairie Orientale de Dondey-Dupré Père et Fils, Paris 1825, s. 5-8.

61 Dehérain, *age.*, s. v-viii, 3, 4 vd.

62 Dehérain, *age.*, C II, s. 148.

saf ve zarif konuştuğu ve yazdığı konusunda hemfikirdi. Mösyö Ruffin, tüm hayatını işlerine adanmıştı geride hiçbir edebî eser bırakmadı; ancak Kieffer ile birlikte bir gramer ve sözlük telifi üzerine çalıştığını biliyoruz.”⁶³

Ancak Pierre Ruffin'in diplomatik kimliğini bir kenara bırakırsak, Fransız Türkolojisine bazı isimler yetiştirdiğini görürüz. Örneğin yukarıda bahsedilen ve 1795'te *Yaşayan Şark Dilleri Okulu*'nun kuruluşuna öncülük eden Langlès, Pierre Ruffin'in hem öğrencisidir hem de onun himayesinde Caussin de Perceval'den Arapça ve Farsça öğrenerek bu alana girmiş, *Instituts politiques et militaires attribués à Tamerlan*'ı (*Timur'a Dayanan Siyasi ve Askeri Müesseseler*) Farsçadan Fransızcaya çevirmiştir.⁶⁴

4 Mayıs 1767'de Strazburg'da doğan Jean-Daniel Kieffer, ilk filoloji eğitimini yine bu şehirde almış, 1796'dan 1803'e kadar İstanbul'daki Fransa elçiliğinde tercüman (*secrétaire interprète*) olarak görev yapıp, bütün diplomatik ve entelektüel hayatını etkileyecek olan Pierre Ruffin ile İstanbul'da tanışmıştı.⁶⁵ Cumhuriyet Fransası'nın İstanbul'daki ilk sefaretine atandığında, o dönemde sefaretin birinci sekreteri ve tercümanı olan Pierre Ruffin ile tanışması, onun hayatında adeta bir dönüm noktası olmuştu. Osmanlı-Fransa ilişkileri tarihinde son derece önemli bir diplomat olan Ruffin'in onun üzerindeki etkisi büyük olacaktır. Hatta 1798'de Mısır'ın Fransa tarafından işgali üzerine Osmanlı-Fransız ilişkilerinin gerildiği dönemde, Ruffin ve bir diğer tercüman meslektaşı Dantan ile birlikte yaklaşık üç sene boyunca Yedi Kule zindanlarını da tecrübe etmişti. Bu hapis yıllarında da zamanının önemli bir kısmını Türkçe öğrenmeye ayırmış, 1801 Ağustos'unda serbest bırakıldıktan sonra da Pera'ya dönüp, diplomatik görevine devam ettiğinde de zamanının önemli bir kısmını Şark dillerini öğrenmeye ayırmıştır.⁶⁶ 1803'te Fransa'ya elçi olarak atanan Hâlet Efendi'ye eşlik ederek ülkesine döndükten sonra Kieffer, Fransa Dışişleri Bakanlığına sekreter tercüman olarak atandı ve bu görevini yürütürken Fransa Millî Kütüphanesindeki elyazmaları üzerinde çalışarak, Şark dillerindeki derinliğini arttırdı. Bir yandan dışişlerinde ve orduda çevirmenlik yaparken diğer yandan Türkçeden Fransızca'ya çeviriler yaptı ve aynı zamanda Silvestre de Sacy (1758-1838) ile birlikte 1805'te *Collège de France*'a Şark dilleri hocası olarak atandı. Birincisi Farsça kürsüsüne profesör olarak geçerken ikincisi Türkçe kürsüsüne vekil profesör olarak geçti, zira profesör kadrosunda Ruffin bulunuyordu ve onun İstanbul'da bulunmasından dolayı 1822'ye kadar bu görevde kaldı. 1822'de Ruffin'in emekliye ayrılmasından dolayı yerine Türkçe profesörü olarak Kieffer geçmiştir. Dolayısıyla 1805'ten

63 Bianchi, *age.*, s. 52.

64 Bazin, *age.*, 1995, s. 983; Dehéraïn, *age.*, C II, s. 177.

65 Buradaki bilgiler için bk. Henri Dehéraïn, “Un Orientaliste Alsacien Daniel Kieffer”, *Bulletin de la Section Géographie* (ayrım), Imprimerie Nationale, Paris 1920, ss. 133-162. Kieffer, 4 Mayıs 1767'de Strazburg'da doğmuştu ve bu şehirde seçkin filologlar Oberlin ve Schweighæuser'den eğitim almıştı. Önce Hristiyanlık eğitimine temayül eden Kieffer, Şark dilleriyle teoloji eğitimi sırasında tanıştı ve Doğu dilleriyle ilgilenmeye başladı. Fransız İhtilâlinin sonu Paris'te Halk Güvenliği Komitesi Sekreterliğinde tercüman olarak görevlendirilen Kieffer (23 Kasım 1794), yaklaşık 6 ay sonra Doğu'ya gitti. 3 Mart 1796'da İstanbul'daki Fransa sefaretine, ikinci dereceden sekreterlik tercümanı olarak atanmıştır. Kieffer, Cumhuriyet rejiminin İstanbul'da Sultan nezdinde ilk sefiri General Aubert Dubayet'nin maiyetinde çalışmıştı.

66 Dehéraïn, *agm.*, s. 140-141,

1833'e kadar kolejde Türkçe derslerini onun yürüttüğünü görmekteyiz. 1828 yılının ikinci yarısındaki derslere bakıldığında, Türkçe grameri dışında Osmanlı İmparatorluğu kronikleri ve Hümayunnâme üzerine dersler olmak üzere haftada on saate kadar ders verdiği görülmektedir.⁶⁷ Kieffer'in meşhur T. X. Bianchi ile birlikte *Dictionnaire Turc-Français (Elsîne-yi Türkiyye ve Franseviyye'nin Lugâti)* başlıklı sözlüğü yayımladığını belirtmek gerekir. Nitekim bu döneme kadar hâlâ Şark dilleri ile ilgilenen bilim adamlarının ve bu dilleri öğrenen talebelerin elinde yalnızca Meninski'nin sözlüğü bulunmaktaydı.⁶⁸

1783'te Paris'te doğan ve *Collège de France* ile *Bibliothèque impériale*'de Sylvestre de Sacy'nin nezâretinde yetişen Thomas-Xavier Bianchi (ö.1864), Devrim'den sonra Fransa'da Türkçe ve Türkoloji çalışmalarının en dikkat çeken temsilcilerinden biri olarak karşımıza çıkar.⁶⁹ Bianchi, *Collège Louis-le-Grand*, Dil Oğlanları Okulu'nda ders alan son talebelerden biridir ve burada aldığı teorik bilgileri desteklemek için 1807'den sonra İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'daki pratik Türkçe eğitim ve öğretimi, ona aynı zamanda Ruffin'in himayesini kazandırmıştır. 1811'de İzmir'deki Fransa konsolosluğuna tercüman olarak atanmasında da Ruffin'in referansı etkili olmuştur. 1815'te Paris'e çağırıldıktan hemen sonra Kralın Doğu dillerinde Birinci Sekreteri olarak atanmıştır. 1830'da Cezayir'in Osmanlı hâkimiyetinden çıkıp Fransa tarafından ilhak edilmesi sürecinde görev aldı ve ardından Dil Oğlanları Okuluna Türkçe profesörü olarak atandı. Bianchi, 1842'de buradan emekli olduktan sonra da *1862'de l'École des langues orientales vivantes*'in (Yaşayan Doğu Dilleri Okulu) Türkçe kürsüsünün başına geçmiştir. Bianchi'nin akademik çalışmaları ve kariyeri, Fransa'da modern Türkoloji'nin doğuşu açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir.

Kitaplar

1751'de XVI. Louis'nin ağabeyi Bourgogne dükünün doğumu münasebetiyle Dil Oğlanları Okulu talebeleri Yunanca, Latince ve Fransızca olarak yayımladıkları küçük bir manzumede; Türkçe yazmakta kifayetsiz kalmalarının mazur görülmesini dilediklerini Latince bir dörtlükle ifade etmekteydiler.⁷⁰ Dörtlüğün başlıca teması, Türkçe dilinde bir Fransız'ın kendini ahenkli bir şekilde ifade etmesinin ne kadar zor hatta imkânsız olduğudur. Şiir gibi edebi türler içinde ustalık isteyen bir alanda yazmanın zorluklarına dikkat çekilmektedir.

Yukarıda bahsedilen Louis-Mathieu Langlès'nin bir başka önemi, onun Fransa Millî Kütüphanesindeki Şark elyazmalarından sorumlu birimin başında olmasından ileri geliyordu.

67 Dehérain, agm., s. 151-152.

68 J.D.Kieffer – T.X.Bianchi, *Dictionnaire Turc-Français*, C 2, L'Imprimerie Royal, Paris 1835-1837.

69 Barbier de Meynard, "Notice sur la vie et les travaux de T.X.Bianchi", *Journal Asiatique*, V/5, (1865), s. 176-177.

70 *Nihil Parisiis Turcice Arabiceve typeis mandatur Turcica Musa silet. Ne, Princeps optime, culpes Immeritam: voluit plurima verba loqui. At quce dixit amor, memori transmittere chartce, Non assueta typis, Gallica dextra negat. ...*

Şark elyazması eserleri, koleksiyon değerlerinden öte Şark araştırmaları ve şarkiyat eğitiminin en önemli materyallerini teşkil ediyordu. Özellikle Fransa gibi Arap harfleriyle matbuatın oldukça geç geliştiği ülkelerde elyazmalarının önemi daha da fazlaydı. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu’nda basılı kitap külliyyatının bulunmaması, Türkçe öğrenimi ve öğretimi için elyazmalarının kullanılmasını zorunlu kılıyordu. Dil Oğlanları Mektebi’nde okuyan veya ders verenlerin de bu elyazmalarından yaptıkları tercümeler, pratik ve teorik dil ve kültür öğretiminde başlıca materyalleri ve kaynakları teşkil ediyordu.⁷¹ Fransa’da Şark dillerine krallığın ihtiyaçları ölçüsünde önem verilmediğinin en önemli göstergelerinden biri olarak, 1669’dan 1779’a kadar ülkede Arap harflerinde tek bir kitabın bile basılmadığı gösterilmiştir. Fransa, açıkça Şark Dilleri öğretiminde kendisini komşu ülkelerin, özellikle Alman ülkelerinin gerisinde hissediyor olmalıydı. Bu nedenle 1795’teki nizamnamede, ders materyalleri olarak kullanılacak gramer kitaplarının Fransızca olarak hazırlanması öngörülmüştü.⁷² 18. yüzyılın uzun bir dönemi boyunca Fransa’da Arap harfleriyle bir kitap basılmamıştı; oysa Fransa, Doğu bilimlerinde iddialı olmalıydı. Bu noktada Şark dilleri öğretiminde materyallerin neler olduğuna baktığımızda, karşımıza el yazmaları çıkıyordu.

Erken modern dönemde Fransa’da Türkçe öğretimi, yukarıda zikredilen mesleki gerekliliklerden dolayı bugünkü açıdan değerlendirilecek olursa, öncelikle dilin aktif kullanım becerilerinin edinilmesine odaklanılıyordu. Başlıca amaç bir *dragoman* veya misyoner için Türkçeyi gündelik hayatta konuşulduğu gibi konuşmak, yani konuşma becerisinin gelişimiydi. Bu nedenle erken dönemde hazırlanan materyaller ve öğrenme biçimi, dilin konuşulduğu ve telaffuz edildiği şekliyle materyallere aktarımına yönelikti. Fransa’da hazırlanan ilk Türkçe gramer kitaplarında seslerin Latin alfabesindeki karşılıkları verilirken bu noktaya özellikle dikkat edilirdi; kusursuz konuşma becerisi, Türkçe öğretilirken edinilmesi beklenen ilk beceriydi. Örneğin Guillaume Postel’in Türkçeyi öğrenme süreci, bugünkü anlamda yaşayarak öğrenmeye açık bir örnekti. Postel’in Şark dillerine ilgisi, I. François ve saray tarafından fark edilmişti. İstanbul’a elçi olarak gönderilen Jean de la Forest’e eşlik etmiş olan Postel, 1535 baharından 1537 başına kadar İstanbul’da ikamet etmiştir. Burada kendisine bir Türk hoca bularak ondan Türkçe öğrenmiş; aynı zamanda Türklerin kültürünü de dil ile birlikte öğrenmiştir. Zira Türkçe hocasının evine sayısız ziyaretlerde de bulunmuştur. Bu onun Osmanlı dünyasını yakından tanımasını sağlamıştır. Osmanlı dünyasında öğrendiği veya vukufiyet kazandığı Şark dilleri ki Türkçe dışında Arapça, İbranice ve Yunanca da vardı, onun 1539’da Paris Üniversitesine hoca olarak atanmasını sağlamıştı. Lâkin bir süre sonra yeniden Osmanlı coğrafyasına dönen Postel 1549’da Kudüs’te bulunmuş, birçok el yazmasına ulaşmış, yaptığı çalışmalar onun şark dillerine liguistik vukufiyetine büyük katkı sağlamıştır.⁷³ Bu elyazmalarının çevirilerini yapmak, 18.

71 Bu konuda ayrıca bk. Ağıldere, “XVIII. Yüzyıl Avrupası’nda Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminin Önemi: Osmanlı İmparatorluğu’nda Fransız Dil Oğlanları Okulu (1669-1873)”, *Turkish Studies*, V/3, (2010), s. 701-702.

72 *Notice Historique sur l’École Spéciale des Langues Orientales Vivantes*, Paris 1883, s. III-IV, VIII.

73 Michel Balivet, “Avant les *Jeunes de Langue*: Coup d’œil sur l’apprentissage des langues Turques en monde Chrétien, de Byzance à Guillaume Postel (VIe – XVIe siècles)”, *Istanbul et Les Langues Orientales*, ed. Frédéric Hitzel, IFEA-L’Harmattan-INALCO, Paris 1997, s. 73-74.

yüzyılda Pera'daki dil oğlanı talebelerinin Türkçedeki yeterliliklerini denetlemek ve Kraliyet Kütüphanesini zenginleştirmek amacıyla alıştırma olarak verilmekteydi. Hatta el yazmalarının çevirisi daha sonra Levant'taki bütün dragomanlardan talep edilen bir iş hâline geldi ve çok farklı alanlardan Osmanlıca elyazması, Fransızca'ya çevrilerek Kraliyet Kütüphanesinin raflarına girdi.⁷⁴

Diplomatik hayatının önemli bir kısmını Polonya hizmetinde ve daha sonra Viyana'da Avusturya İmparatorluğu'nun hizmetinde geçiren Meninski'nin *Thesaurus* çalışması, daha sonraki yüzyıllarda sadece Fransa'da değil, Avrupa'nın tamamında Türkçe çalışmaları ve öğretimi konusunda referans eserlerden biri hâline gelecekti. Üç ciltlik Türkçe-Latince, İtalyanca, Fransızca, Almanca, Lehçe sözlük, Meninski'ye yüzyıllarca ulaşılması güç bir saygınlık ve prestij kazandıracaktı.⁷⁵ Bu sözlük ile aynı yılda yayımladığı Türkçe dil bilgisi kitabı ise uzun yıllar Fransa'da temel Türkçe dil bilgisi kitabı olarak kullanılmıştır.⁷⁶ Arap harfleriyle basılı metin örneklerinin de bol olduğu Meninski'nin bu kitabı, kendisinden sonra Avrupa'da basılan Türkçe gramer kitaplarına da mehaz teşkil etmiştir. Jean Baptiste Holdermann'ın bu temelde hazırladığı *Grammaire Turque ou méthode courte et facile pour apprendre la langue turque (Kolay ve Hızlı Metodla Türkçe Grammer Öğrenme)* adlı kitabı, misyonerler ve tercümanlara Türkçe öğretmek için 18. yüzyılın ilk yarısında basılı başlıca materyallerden biriydi. Daha da önemlisi kitabın İbrahim Müteferrika tarafından İstanbul'da basılmış olmasıydı. Kitabın İstanbul'daki Fransa elçiliğinde görevli bir mütercim-tercüman ile J. B. D. Holderman tarafından hazırlandığı kayıtlı olup, terminolojisi ile yapısı ise Latinceye göre hazırlanmış, Arap alfabesi ile onun tercümesi şeklinde hazırlanıp basılmıştı.⁷⁷ Öncelikle vurgulamak gerekir ki Holdermann'ın grameri, Meninski'den farklı olarak konuşma diline odaklanmıştı. Ticari, sıhhi ve hukuki iletişim başta olmak üzere profesyonel ve misyoner iletişime dair temel örnekler içeriyor, pratiğe daha fazla yoğunlaşıyordu. Geniş bir tıbbi, eczai ve astrolojik vokabüler içerdiği de dikkat çekiyordu.⁷⁸

Öte yandan, henüz 17. yüzyılın başında İstanbul Büyükelçiliği sırasında Doğuya nüfuz eden Savary de Brèves'in ilk olarak Roma'da kurduğu "Typographia Savariana" adını taşıyan ilk Fransız Doğu basımevinin adını zikretmeden geçmemek gerekir. Paris'e dönmesinin ardından "Doğu Dilleri Basımevi" (*Imprimerie des Langues orientales, arabiques, turquesque, persique...*) adını verdiği basımevini buraya nakleden Brèves, 1615 dolaylarında ilk kez Avrupa'da Türkçe

74 Annie Berthier, "Turquerie ou Turcologie? L'Effort de Traduction des Jeunes de Langues au XVII-e Siècle, D'Après la Collection de Manuscrits Conservée a la Bibliothèque Nationale de France", *Istanbul et Les Langues Orientales*, ed. Frédéric Hitzel, IFEA-L'Harmattan-INALCO, Paris 1997, s. 284, 295-317.

75 Tam adı: *Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, continens nimirum lexicon Turcico-Arabico-Persicum et grammaticam Turcicam, cum adjectis ad singula ejus capita praeceptis grammaticis Arabicae et Persicae linguae opera, typis et sumptibus*, I-III (Viyana 1680) ve sözlüğe ilâve olarak hazırladığını söylediği tek ciltlik Latince-Türkçe sözlüktür (*Complementum thesauri linguarum orientalium, seu onomasticum Latino-Turcico-Arabico-Persicum*, Viennae 1687).

76 Tam adı: *Linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae institutiones seu Grammatica Turcica*, Viyana 1680.

77 William J. Watson, "İbrâhîm Müteferrika and Turkish Incunabula", *Journal of the American Oriental Society*, No 3, Vol 88, (1968), s. 439.

78 B. Harun Küçük, "Arabic into Turkish in the Seventeenth Century", *Isis*, CIX/2, (2018), s. 324.

dilinde kitabın basılmasını sağlamıştı. Böylece İstanbul’da ilk kez matbaanın kurulmasından neredeyse bir asır önce, okuyucular Paris’te Türkçe dilinde bir kitaba⁷⁹ erişme şansını elde etmişlerdi.⁸⁰

1730’da basılan Holdermann’ın kitabının ilk taslağında, Türkçe dil ve metin örneği olarak, 1673 tarihli Fransa’ya Osmanlı Sultanı tarafından verilmiş olan Edirne Kapitülasyonları’nın çevirisi seçilmiştir. Bunun da dayanağı, aslında dünyada basılı ilk Türkçe kitap olarak bilinen ve 17. yüzyılın başına ait Savary de Brèves’nin yukarıda bahsedilen eseridir. Dolayısıyla Türkçeyi kolay öğretme amacı taşıdığı başlığında da anlaşılan Holdermann’ın gramerini yalnızca Meninski’ye bağlamamak gerekir. Yine de 1680’de Viyana’da basılan Meninski’nin grameri ile elli yıl sonra İstanbul’da basılan Holdermann’ın gramer kitaplarının şablonlarını karşılaştırdığımızda, konu sıralamasının ve dolayısıyla başlıkların son bölüme kadar aynı sırada devam ettiğini görürüz. Holdermann, kitabın sonuna günlük hayatta sık kullanılan kelimelerden oluşan bir lügatçe ve bazı diyaloglar da eklemiştir. Kitap, Türk diline giriş ile başlıyor, grameri yazı sanatı ve doğru konuşma olarak tanımlıyor; ortografi, hitabet ve sentaksı da gramerin üç ögesi olarak tarif ediyordu. Bu şekilde Türkçe hakkında temel bilgiler vererek kitabına başlayan Holdermann, kitabında sık sık Latin harfleriyle telaffuzları ve karşılıkları vermeye çalışmıştır. “Artikel”lerin Türkçede olmadığını giriş kısmında vurgular. Bu şekilde Türkçenin Batı dillerinden farklı yönlerini de anlatan Holdermann, giriş kısmında genel olarak Türkçenin öğelerini tanıttıktan sonra, Osmanlı Türkçesi’nde yazı türlerini tasvir ederek ilk bölüme giriş yapmıştır: Nesih, Divânî, Ta’lik, Kıрма, Sülüs, Yakutî, Reyhânî türlerinin hangi eserlerde ve hangi meslek erbabı tarafından daha sık kullanıldığını da belirtmiştir. Yazı türlerinin alfabeden önce tanıtılması, muhtemelen talebeye Türkçede tek bir yazı stili olmadığından harflerin şekillerinde de çeşitlilik olduğunu göstermek içindi.⁸¹ Türkçenin telaffuzunun Arapça ve Farsçanın ortasında yer aldığını söyleyen Holdermann, Farsçadan da daha nazik olduğu ifade etmiştir. Telaffuzu kolaylaştırmak için okuyucu, harflerin ve telaffuzu düzenleyen işaretlerin, yani hareketlerin değerini (*valeur*) bilmelidir. Bu nedenle Holdermann, Osmanlı alfabesindeki tüm harflerin duruma göre karşılıklarını ve ardında da hareketleri yalın bir şekilde ve tablolar vererek anlatıp örnekler verir. Örnekler verilirken kelimelerin okunuşları ve telaffuzların sürekli Latin harfleriyle de verilmesi, o dönemde yabancıların sesleri telaffuzu için büyük kolaylık sağladığı gibi, Türkçedeki seslerin ve harflerin karşılıklarının yerleşmesi açısından da önemlidir.

79 Basılan kitap, *Fransa Padişahı ile Âl-i Osman Padişahı mabeyninde münakid olan ahitnamedir ki zikrolunur / Articles du traité fait en l’année 1604 entre Henri le Grand, roi de France et de Navarre, et le sultan Amat, empereur des Turcs, par l’entremise de François Savary, seigneur de Brèves, conseiller du roi en se Conseil d’Etat et Privé, lors Ambassadeur pour sa Majesté à la Porte dudit Empereur.*

80 Paris’te kurulan bu ilk Türk matbaası ve Savary de Brèves’in eseri hakkında daha fazla bilgi için bk. Gérald Duverrier, “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika”, çev. Türker Acaroğlu, *Bellefen*, LVI/215, (1992), s. 275-306.

81 Jean-Baptiste Holdermann, *Grammaire Turque ou Methode et Facile pour Apprendre la Langue Turque*, Constantinople 1730, s. 1-3.

Yukarıda da belirtildiği üzere elyazmaları tercümeleri başlıca Türkçe öğretim materyalleri olarak değerlendirilmektedir. Cardonne'un yaptığı gibi el-sine-i selâseden yapılan tercüme derlemeler, yalnızca Şark edebiyatına meraklı entelektüeller ve seçkinler için değil, Türkçe öğrenen çocuklar için de önemli olmalıydı. Çünkü Türkçenin Arapça ve Farsça ile birlikte öğretildiği ve diğer ikisinden büsbütün ayrı görülmediği bir dönemde, birbiriyle ilişkili üç dilin yüksek edebî metinlerinin tercümelerini bir arada görme imkânı veriyordu. 1754'e tarihlenen bazı elyazmaları, dil oğlanlarının nasıl çalıştığı üzerine fikir vermektedir. Örneğin Ruffin'e ait olan elyazması koleksiyonları arasında kelime bilgisi ve yazı dikteleri örnekleri mevcuttur. Diktelerde, çalışmalarında doğru okuma ve telaffuz için hareketlerin de kullanıldığı görülür. Kelime ve dikte çalışmalarında gramer kuralları da verilirken derslerin ilerleyen aşamalarında hareketlerin kaldırıldığı anlaşılıyor ve daha ileri aşamalarda çeviriler üzerine çalışılıyordu.⁸² Bilindiği üzere Osmanlı'da pek çok metin harekesiz kaleme alınır. Bu ise doğru okumayı güçleştiren bir unsur olarak bilinir. Dolayısıyla yazı ve okuma öğrenirken başlangıç seviyelerinde hareketlerin kullanımı elzemdir. Diğer yandan talebelere sık sık Türkçe, Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalar yazdırılırken doğru telaffuz için hareketlerle birlikte yazdırıldığı görülür.⁸³

Dil oğlanlarının Türkçe öğrenirken Türk kültür ve edebiyatının popüler ürünleri üzerine de çalıştıklarını düşünebiliriz. Dil Oğlanları Mektebi Arşivindeki kayıtlar, birçok edebî tür ve eserin öğrenim süreçlerinde kullanıldığına işaret etmektedir. Bunlardan biri de *Nasreddin Hoca Fıkraları*,⁸⁴ diğeri de *Kelile ile Dimme* ve *Târîh-i Temurlenk*'te geçen sözcüklerin sayfa numaraları belirtilerek incelenmesi⁸⁵ olarak gösterilebilir. 1819 yılında derslerde kullanıldığı anlaşılan başka bir defterde ise Türkçe masallardan ve diyaloglardan derlemeler bulunmaktadır. Daha da ilginç olan, bu tür çalışma defterlerinde Arap harflerinin yanında Latin harfleriyle Türkçe transkripsiyonların ve Fransızca çevirilerin de verilmiş olmasıdır.⁸⁶ Diyaloglar, "mükâleme" başlıkları altında işlenmekte, ileri aşamalarda Latince transkripsiyonları ve Fransızca tercümeleri kaldırılarak doğrudan Osmanlıca üzerinden öğretilmektedir. Örnek bir çalışma defteri incelendiğinde; yüzlerce "mükâleme"den başka dikkate değer nokta ise Türkçede

82 Bir dil oğlanının Türkçe ders defteri niteliğindeki bir eser için bk. Archives et manuscrits de la Bibliothèque universitaire des Langues et Civilisations, Manuscrit Turc 182 (Manuscrit Turc) (Pierre Ruffin), *Recueil de notes sur la grammaire, de copies ou de traductions de textes littéraires ou de documents. Vocabulaire et règles dictées par Mr Defiennes, Conseiller, Secrétaire et Interprète du Roy, et Lecteur de Sa Majesté*, folio 1-20. Bk. Ek 2.

83 Archives et manuscrits de la Bibliothèque universitaire des Langues et Civilisations, Manuscrits Turc (MS.TURC.), 187, (Pierre Ruffin), 236-293. Örneğin Farsça ve Türkçe kelime listeleri, yazılışları, anlamları ile dikte edildiği anlaşılıyor.

84 MS.TURC. 207 *Contes du Nasreddin Khodja*. Kapağında "İşbu kitabda Hoca Nasreddin hikâyâtı beyân olunur" diye yazan bu elyazmasında *Hikâyât* başlıkları altında Nasreddin Hoca fıkraları yer almaktadır. Bazı kelimelerin altına Fransızca kelime anlamları veya bazı kelimelerin Latin harfleriyle yazılmış olması, kitap üzerinde çalışıldığını düşündürmektedir. Bk. Ek 3.

85 MS. TURC, 247, *Kelamât-ı Türkî*, folio 1-32; 41-122.

86 MS.TURC. 241, *Fables et Dialogues*, folio .1-20. Bk. Ek 4.

gündelik kullanılan deyim, ikinci anlamlar ve yan anlamların da öğretilmesidir.⁸⁷ Hatta dönemin argosu ve sokak dili dahi derslerde öğretilen konular arasındaydı.⁸⁸

Talebeler, derslerin ileri aşamalarında orijinal Osmanlı kronikleri, edebiyat eserleri üzerinde olduğu kadar Osmanlı belgeleri üzerinde de çalışıyorlardı. Örneğin Dil Oğlanları Mektebi kütüphanesinde yapılacak bir araştırma, öncelikli amacın diplomatik tercüman yetiştirmek olmasından dolayı kapitülasyonlar gibi resmî/formel yazışmaların Türkçe öğretiminde kullanılan ana malzemelerden biri olduğunu gösterir. Farklı metin türleri üzerine çalışma, terminolojik uzmanlığın da edinilmesini beraberinde getirmekteydi.⁸⁹ Bu durum, dil öğretilirken yalnızca Osmanlı paleografisinin değil, aynı zamanda diplomatikannın da öğrenim hedefleri arasında yer aldığını göstermektedir. Öğrenciler fermanlar, taktirler veya beratlar gibi spesifik belge ve yazışma türleri üzerine de çalışmakta ve böylece Osmanlı diplomatikasına da hâkim olabilmekteydi. Mesleki Türkçe öğretiminde, kapitülasyonlar üzerine yapılan bir ders örneğinde görüldüğü üzere Türkçe diplomatik terminolojisi işleniyordu⁹⁰ ya da doğrudan beratların ve çeşitli resmî evrakların üzerinden çalışarak öğrencilerin hem dil hem de yazı stillerindeki becerileri geliştiriliyordu.⁹¹

Bianchi'nin Türkçe üzerine yazdığı eserlerin Fransa'da Türkçenin öğretiminde kullanılmasına karşın Osmanlı İmparatorluğu'nda da Fransızcanın öğretiminde kullanıldığı anlaşılıyor. Bianchi'nin, grameri dışında Kieffer ile birlikte yaptığı sözlük çalışması ve Fransızca-Türkçe kelime çalışması da bulunmaktadır. Viyana'da Türkçe ve Ermenice profesörlüğü yürütmekte olan Artin Hindoğlu'nun meşhur *Fransızca-Türkçe Sözlüğü*'nü bastığı sene, 1831'de çıkan *Vocabulaire Français-Turc*, Fransızcada sık kullanılan kelimelerin Türkçe karşılıklarına; telaffuzlarına, yazılışlarına ve köklerine odaklanan bir sözlük denemesiydi. Kelimelerin doğru kullanımları ve şekilleri, çeşitli kabulleriyle birlikte verilmişti. Ticarete, sanatta ve bilimde kullanımı gerekli terimler kitabın bir başka içeriğini oluşturuyordu. Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî, dinî ve bürokratik düzene ait unvan ve elkablar (*dignités*); Türkçeye çevrilebilecekleri ölçüde yeni uyarlanan kelimeler yani yabancı dillerden girmeye başlayan kelimeler ve nihayet ülke, şehir, nehir, dağ gibi Levant'a ait coğrafi tanımlamalar kitabın muhtevasını oluşturmaktaydı.⁹²

87 MS.TURC 17c, *Copie peut-être de la main de Denis Dominique Cardonne*, folio 1-66.

88 MS.TURC.244, *Vocabulaire Turc-Français de la Main de Jean-Marie*, folio 1. Örneğin: “delidir diye yaramazlığını i'tizâr eder” sözü “sa folie sert d'excuse à sa méchanceté”; “eli yufkadır” yani “fakirdir” anlamındaki deyim, “il n'est pas riche”; “faydası zararından çok”, “il a plus gagné qu'il n'a perdu” gibi birçok deyim ve cümle kalıbı üzerinde çalışıldığı anlaşılmaktadır.

89 MS.TURC. 157a, *Cahier de Fermans et de Tacris* (1820). Bu defter de Jean-Marie Beuscher isimli birine aitti. Dil Oğlanları Okulundan yetişen Beuscher, daha sonra Şark'ta çeşitli diplomatik görevlerde bulunacak ve 1840'larda Fas'ta Fransa başkonsolosluğunda tercüman sekreter ve müşavir olarak görev yapacaktır. *Archive du commerce, Annales Universelles diplomatiques, consulaires et commerciales*, tome 37 (14-e année), Paris 1846, s. 394-395.

90 MS.TURC. 245, *Vocabulaire du Texte des Capitulations de 1153*. Bk. Ek 5.

91 MS. TURC. 179, *Collection de pièces et d'actes de tout genre* (1840).

92 Thomas Xavier Bianchi, *Vocabulaire Français-Turc*, Imprimeur de la Société de Géographie, Paris 1831.

Sonuç

Fransa'nın 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar uzanan süreçte Osmanlı Devleti ile olan kültürel ilişkileri, son derece pragmatik, hayati amaçlara hizmet eden ve dahası bu amaçların geliştirilip güçlendirilmesi maksadıyla atılmış adımlardır. Ancak meselede her ne kadar ekonomik ve siyasi bir temelden hareket edilmiş olsa da konuyu geniş açıdan değerlendirmenin önemli olduğu da bir gerçektir. Söz konusu yaklaşık üç yüz yıllık dönemde araştırma yöntemlerinin sistemleştirilmesi, gözlem çalışmalarının önem kazanması, sınıflandırma, envanter oluşturma ve bilgilerin ansiklopediler gibi kaynaklarda toplanması yalnızca rafine bilginin çeşitlenmesini sağlamamış, aynı zamanda farklı “uzmanlıkların” oluşmasına da temel oluşturmuştur. Fen bilimlerinde yaşanan atılımlardan sosyal bilimler de muaf değildi. Her ne kadar Galileo, Pascal ve Descartes'in ardından teleskop, hesap makinası, mikroskop gibi icatların gölgesinde olsa da Şark araştırmaları da gelişti. Kimileri için evreni anlamak yeni aletlerle yıldızları ve galaksiyi gözlemleyip evreni anlamlandırmaya çalışırken, kimileri için de bu, gezegende yaşayan farklı insan topluluklarının konfigürasyonunu ve tanımlamasını yapmaktı.

Bu dönemi yeniden okurken dikkat edilmesi gereken unsur, ülkesine ganimetle dönen askerinin vizyonuyla, elçinin, misyonerin, seyyahın ve filozofun bakış açısını birbirinden kesinlikle farklı olduğunu unutmamaktır. İlki için mesele yalnızca uzay-zamanda insanın kontrol alanını genişletmek istemekken ikinci grup için yoğun bir merak ve bilme arzusu önceliklidir. Bu merak “Batı”yı “Doğu”ya yaklaştırmış, hatta kendine “bilgi nesnesi” haline getirmiştir.

İşte 17. yüzyılın başlangıcından itibaren, özellikle de XIV. Louis döneminden sonra hız kazanan bir boyutta Fransa'nın, Osmanlı Devleti'ne yalnızca ticari ve siyasi bir güç olarak kabul ettiği, nüfuzunun genişletilmesi gereken bir yer olarak değil aynı zamanda bir “bilgi/merak nesnesi” olarak da bakmaya başladığı görülmektedir. Ansiklopedist çağın habercisi olan bu dönemde, bilgiye aç bir toplumun Osmanlılara ilişkin somut araştırmalar yürütmesi, bunu yaparken de coğrafyada kullanılan dilin üzerine çalışılması elbette şaşırtıcı değildir. Her ne kadar pragmatik ilkelerden hareket edilmiş olsa da Venedik örneğinden ilham alınarak oluşturulan Dil Oğlanları Okulları, Fransız Devrimi'nden itibaren seküler eğitim kurumlarına, dahası zamanla Fransa Devleti için adeta bilginin transferi merkezine dönüşmüştür. Enformasyonun nakledilmesinde yalnızca yetiştirilen öğrencilerin tecrübe ve bilgisiyle kalınmadığı, aynı zamanda Osmanlı coğrafyasındaki konsolos ve elçileri aracılığıyla çeşitli kaynakların orijinal dillerinde toplandığı, kopyalandığı veya zamanla bizzat Türkçeden neşredildiği görülmektedir. Dilin ve kültürün bir nesne olarak transferi, Paris'te kurulan Türk basımevi örneğinde olduğu gibi Oryantalist bakış açısının da desteğiyle Doğu'nun kendine dönmesine ve kendisine dair yansımalarının artmasına vesile olmuştur. Bu sebeple, İstanbul'da kurulan ilk matbaanın *Imprimerie turquesque*'den yüz yıl kadar sonra kurulması, yalnızca Osmanlı için değil aynı zamanda bütün İslam ülkeleri için de büyük bir atılımdır.

KAYNAKÇA

Arsiv Kaynakları

Archives et manuscrits de la Bibliothèque universitaire des Langues et Civilisations

MS TURC, 17c, Copie peut-être de la main de Denis Dominique Cardonne.

MS TURC, 157a, Cahier de Fermans et de Tacris (1820).

MS TURC, 179, Collection de pièces et d'actes de tout genre.

MS TURC, 187, Pierre Ruffin.

MS TURC, 207, Contes du Nasreddin Khodja.

MS TURC, 241, Fables et Dialogues.

MS TURC, 244, Vocabulaire Turc-Français de la Main de Jean-Marie.

MS TURC, 245, Vocabulaire du Texte des Capitulations de 1153.

MS TURC, 247, Kelâmat-ı Türkî.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ağildere, Suna Timur, "Les interprètes au carrefour des cultures ou les drogman dans l'Empire Ottoman (XVIe – début du XXe siècle)", *Babel*, LIII/3, (Mart 2007), s. 1-19.

_____, "XVIII. Yüzyıl Avrupası'nda Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminin Önemi: Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Dil Öğlanları Okulu (1669-1873)", *Turkish Studies*, V/3, (2010), s. 693-704.

Archive du commerce, Annales Universelles diplomatiques, consulaires et commerciales, tome 37 (14e année), Paris, 1846.

Balivet, Michel, "Avant les *Jeunes de Langue*: Coup d'œil sur l'apprentissage des langues Turques en monde Chrétien, de Byzance à Guillaume Postel (VIe – XVIe siècles), *Istanbul et Les Langues Orientales*, (ed. Frédéric Hitzel), IFEA-L'Harmattan-INALCO, Paris, (1997), s. 67-77.

Başer, Alper, Kemal Gürülkan, "Anonim Bir Kırım Hanlığı Tarihi (1475-1778)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/2, (2021), s. 402-462.

Bazin, Louis, "Les activités turcologiques en France", *Turcica*, II, (1970), s. 159-164.

_____, "L'École des langues orientales et l'Académie des inscriptions et belles-lettres (1795-1995)", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 139e année, 4, (1995), s. 983-996.

Berthier, Annie, "Turquerie ou Turcologie? L'Effort de Traduction des Jeunes de Langues au XVII-e Siècle, D'Après la Collection de Manuscrits Conservée à la Bibliothèque Nationale de France", *Istanbul et Les Langues Orientales*, ed. Frédéric Hitzel, IFEA-L'Harmattan-INALCO, Paris 1997, s. 283-318.

_____, "L'approche de l'Orient par les textes et la naissance de l'esprit scientifique: l'acquisition de manuscrits pour la Bibliothèque du roi (XVIe-XIXe s.)", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 154e année, 4, (2010), s. 1675-1684.

Benoist Pierre, "Le pere Joseph, l'empire Ottoman et la Méditerranée au début du XVII-e siècle", *Cahiers de la Méditerranée*, 71, (2005), s. 185-202.

Bianchi, M. *Notice Historique M. Ruffin*, Librairie Orientale de Dondey-Dupré Père et Fils, Paris 1825.

Bianchi, Thomas Xavier, *Vocabulaire Français-Turc*, Imprimeur de la Société de Géographie, Paris 1831.

Biçer, Nurşat, "Osmanlı Döneminde Matbaada Basılan İlk Yabancılar Türkçe Kitabı Öğretimi Kitabı Üzerine", *Muallim Rifat Eğitim Fakültesi Dergisi*, I/1, (2019), s. 42-53.

Biletzki, Anat, *Talking Volwes: Thomas Hobbes on the Language of Politics and the Politics of of Language*, Kluwer Academic Publishers, Londra 1997.

Bourgey, André, "De l'École des Jeunes de Langues à l'Institut des Langues et Civilisations Orientales (INALCO)", *Istanbul et Les Langues Orientales*, ed. Frédéric Hitzel, IFEA-L'Harmattan-INALCO, Paris 1997, s. 3-8.

- Cardonne, Denis-Dominique, *Mélanges de littérature orientale, traduits de différents manuscrits turcs, arabes et persans de la Bibliothèque du Roi*, II, Hérissant les fils, Paris 1770-1772.
- Casa, Isabella Palumbo Fossati, “L’École vénitienne des ‘giovani di lingua’”, *Istanbul et Langues Orientales*, ed. Frédéric Hitzel, L’Harmattan, Paris 1997, s. 109-123.
- Cordier, Henri. “Un interprète du général Brune et la fin de l’École des Jeunes de Langues”, *Mémoires de l’Institut national de France*, tome 38, 2e partie, (1911), s. 267-350.
- Crystal, David, *English as a Global Language*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Dacier, Bon-Joseph, “Notice Historique sur la Vie et les Ouvrages de M. Langlés”, *Historie et mémoires de l’Institut royal de France*, 9, (1831), s. 100-116.
- De Testa, Marie, Antoine Gautier, “De l’établissement des Pères capucins à Constantinople à la fondation de l’école des jeunes de langues (1626-1669)”, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte ottomane*, éditions ISIS, İstanbul 2003, s. 43-46.
- Debout, Marion. “La Bibliothèque de l’école des Langues Orientales”, *Bulletin des bibliothèques de France*”, tome XXVII/8, (Août 1982), s. 479-490.
- Dehéran, Henri, “Un Orientaliste Alsacien Daniel Kieffer”, *Bulletin de la Section Géographie* (ayrībasım), Imprimerie Nationale, Paris (1920), s. 133-162.
- _____, *La Vie de Pierre Ruffin, Orientaliste et Diplomate (1742-1824)*, tome I-II, Librairie Orientaliste Paul Geuther, Paris 1929-1930.
- _____, “Jeunes de Langue et interprètes français en Orient au XVIIIe siècle”, *Anatolia moderna*, tome 1, (1991), s. 323-335.
- De Meynard, Barbier, “Notice sur la vie et les travaux de T.X.Bianchi”, *Journal Asiatique*, serie V/6 (1865), s. 175-182.
- Dew, Nicholas, *Orientalism in Louis XIV ‘s France*, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Dictoinnaire Biographique universel et pittoresque*, tome I, Aimé Andre, Paris 1834.
- Dictionnaire des orientalistes de langue française* (Nouvelle édition), ed. François Pouillon, Karthala, Paris 2012.
- Dictionnaire des Parlementaires Français comprenant tout les Membres des Assemblées françaises et tous les Ministres français*, III, ed. Adolphe Robert-Edgar Bourloton-Gaston Cougny, Bourloton Editeur, Paris 1891.
- Doğan, Güner, “Ötekinin Dilini Anlamak: Venedik Şark Dil Okulu”, *Toplumsal Tarih*, 247, (Temmuz 2014), s. 58-63.
- Duverdier, Gérald. “İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika”, çev. Türker Acaroğlu, *Belleten*, LVI/215, (1992), s. 275-306.
- Elias, Norbert, *Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*, Çev. Edmund Jephcott, (Revised Edition), Oxford-Malden, Blackwell 2000.
- Gautier, Antoine, “Les drogmans des consulats”, *Drogmans, Diplomates et Ressortissants Européens auprès de la Porte Ottomane*, Les Éditions Isis, Paris 2013, s. 13-31.
- Gezer, Ömer, “Kayserin Emrinde Tercümanlar, Diplomatlar ve Şarkiyatçılar: Viyana Şark Dilleri Akademisi”, *Toplumsal Tarih*, 247, (Temmuz 2014), s. 64-72.
- Grégoire, Louis, *Dictoinnaire Encyclopédia d’Histoire, de Biographie, de Mythologie et de Géographie*, (Nouvelle édition), Garnier Frères, Libraires-Éditeurs, Paris 1874.
- Hitzel, Frédéric, (ed.) *Enfants de la langue et Drogmans/ Dil Oğlanları ve Tercümanlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- _____, “Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople”, *Dix-huitième Siècle*, 28, (1996), s. 57-70.
- _____, “L’école des jeunes de langues d’Istanbul, un modele d’apprentissage des langues orientales”, *International Colloquium of Translation. Translation in all its aspects with Focus on International*

- Dialogue (Istanbul, 21-23 oct. 2009)*, ed. Hasan Anamur, Alev Bulut et Arsun Uras-Yılmaz, Istanbul 2009, s. 224-229.
- Holdermann, Jean-Baptiste, *Grammaire Turque ou Methode et Facile pour Apprendre la Langue Turque*, Constantinople 1730.
- Hossain, Marry, "The Employment and Training of Interpreters in Arabic and Turkish under Louis XIV: France", *Seventeenth-Century French Studies*, XIV/1 (1992), s. 235-246.
- _____, "The Training of Interpreters in Arabic and Turkish Under Louis XIV: The Ottoman Empire 1", *Seventeenth-Century French Studies*, XV/1, (1993), s. 279-295.
- Işıksel, Güneş, "Kırım Savaşı'ndan Önce Fransa'daki Osmanlı Çalışmaları Üzerine Bibliyografik Çerçeve Denemesi", *Dünyada Osmanlı Tarihyazını I*, ed. Ahmet Özcan ve diğerleri, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2020, s. 363-388.
- İnce, Bekir, "Fransa'da Türkçe Öğretimi", *Dünyada Türkçe Öğretimi (Kuram, Durum Uygulama, Sorun ve Çözümler)*, ed. Elif Aktaş-Vedat Halitoğlu, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2021, s. 135-150.
- Kapıcı, Özhan, "18. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Rus Hariciyesinde Turkolojiya, Osmanistika ve Oryantalistika", *Toplumsal Tarih*, 247, (Temmuz 2014), s. 74-85.
- Kieffer J.D. – Bianchi, T.X., *Dictionnaire Turc-Français*, II, L'Imprimerie Royal, Paris 1835-1837.
- Küçük, B. Harun. "Arabic into Turkish in the Seventeenth Century", *Isis*, CIX/2, (2018), s. 320-325.
- Mardin, Şerif, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 23-82.
- Majda, Tadeusz, "L'école Polonaise des Langues Orientales d'Istanbul au XVIII-e siècle", *Istanbul et Langues Orientales*, ed. Frédéric Hitzel, L'Harmattan, Paris 1997, s. 123-127.
- Mantran, Robert, "L'École des Jeunes de Langues: l'exemple vénétien", *Istanbul et Langues Orientales*, ed. Frédéric Hitzel, L'Harmattan, Paris 1997, s. 105-109.
- Marghetitch, S.G., *Etude sur les fonctions des drogman des missions diplomatique ou consulaire Turquie*, İstanbul 1898.
- Mémoires sur l'Ambassade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le Levant par Le Comte de Saint-Pries*, Libraire de la Société Asiatique, Paris 1877.
- Mézin, Anne-Vigne, Catherine, *Les Français à Constantinople de François I-er à Bonaparte, Dictionnaire des Français, Suisses, autres francophones et protégés à Constantinople aux XVIe-XVIIIe siècles*, Geuthner, Paris 2020.
- "Notice Historique de la Vie de d'Herbelot", *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*, tome I, Paris 1781, s. IX-XII.
- Notice Historique sur l'École Spéciale des Langues Orientales Vivantes*, Paris 1883.
- Nurlu, Muammer, *Fransa'da Türkçe Öğretimi*, Sertaç Yayınları, Ankara 2011.
- Onaran, Burak, "Fransız Osmanlı Tarihi Çalışmaları Hakkında Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VIII/15, (2010), s. 301-342.
- Pennycook, Alastair. *The Cultural Politics of English as an International Language*, New York, Routledge 2017.
- Pippidi, Andrei, "Drogmans et Enfants de Langue: La France de Constantinople au XVII-e Siècle", *Istanbul et Langues Orientales*, ed. Frédéric Hitzel, L'Harmattan, Paris 1997, s.131-140.
- Rothman, E. Nathalie, *The Drogman Renaissance: Diplomatic Interpreters and the Routes of Orientalism*, Cornell University Press, New York 2021.
- Watson, William J., "İbrâhîm Müteferrika and Turkish Incunabula", *Journal of the American Oriental Society*, LXXXVIII/3 (1968), s. 435-441.
- Soll, Jacob, *The Information Master, Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2009.

- Strauss, Johann, “Diglossie dans le domaine ottoman. Évolution et péripéties d’une situation linguistique”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 75-76, (1995), s. 221-255.
- Yelten, Muhammet, “Meninski, François à Mesgnien”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, Ankara (2004), s.144-145.

Elektronik Kaynaklar

- Convention nationale. Rapport sur les langues orientales, commerciales et diplomatiques, fait au nom des Comités d’instruction publique et des finances [le 10 germinal an III], par Lakanal*, Imprimé par ordre de la Convention, 1794, <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb30721961x>, [Erişim tarihi: 15.12.2021].
- École royal et spéciale des Langues Orientales vivantes*, Novembre 1822 <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65845292.texteImage> [Erişim tarihi: 15.12.2021].

EKLER

Ek 1. Doğu Dilleri Okulu'nun 2 Aralık 1822 yılına ait ders afişi

ÉCOLE ROYALE
ET SPÉCIALE
DES LANGUES ORIENTALES
VIVANTES,
Près la Bibliothèque du ROI.

LES COURS DE L'ÉCOLE SPÉCIALE destinée à l'Enseignement des Langues orientales vivantes, et d'une utilité reconnue pour la Politique et pour le Commerce, recommenceront dans l'ordre suivant, à dater du Lundi 2 Décembre 1822.

COURS DE PERSAN.
Historique intitulé *Gilka-namé*, et divers morceaux extraits de l'*Histoire de Khân de Crimée* depuis l'an 1475 jusqu'à nos jours.
Le Cours sera terminé par la lecture des principaux Traités conclus entre les Rois de France et les Sultans ottomans.

COURS D'ARMÉNIEN.
M. CHIBRIE, Professeur arménien, après avoir développé les principes de la Grammaire de cette langue, expliquera différents Chapitres de l'*Histoire de Lagne de Parbe*, et de celle de *Mitzi de Khorin*, les Fables de *Méhibar*, et quelques passages de l'*Onisme de Saint-Nersis*. Il donnera ensuite les règles de la vérification de cette langue et les principes de différents dialectes arméniens. Son Cours se terminera par la lecture d'extraits de l'*Histoire Elnié* et des ouvrages de *Nersis le Gracien*, et de quelques morceaux de poésie arménienne.

COURS D'ARABE.
M. le Baron SILVEYRE DE SACY, Professeur, expliquera les Chapitres XV et suivants de l'*Alcoran*, avec le commentaire de *Belhassé*; le livre de *Collis*, et les XXV dernières *Moham* ou *Séances de Haris*.

COURS D'ARABE VULGAIRE.
M. CAUSSIN DE PERCEVAL, fils, Professeur, développera les principes de l'arabe vulgaire, en faisant remarquer l'analogie et la différence de la langue parlée avec la langue savante. Il dictera des dialogues familiers, des formules de lettres et d'actes de tous genres, ainsi que des extraits d'*Auteurs modernes*; il donnera des modèles d'exercice pour la lecture des diverses sortes d'*écritures*, en expliquera les *Voyages de Sinhalil le marin*, et l'*Histoire d'Asir*.

COURS DE GREC MODERNE.
M. HASE, Professeur, développera les principes de la Grammaire grecque vulgaire, et expliquera plusieurs pièces de vers composées en cette langue, ainsi que la *Description de la Turquie d'Europe*, publiée en grec moderne par *Daniel de Demotris*. Il donnera, en outre, des leçons de Paléographie pour faciliter la lecture des manuscrits grecs des différents siècles.

COURS DE TURK.
M. le Chevalier ARNÉDES JAUBERT, Professeur, développera les principes de la Grammaire turque, et expliquera le *Traité de géographie*

L'Administrateur de l'École,
L. LANGLÈS.

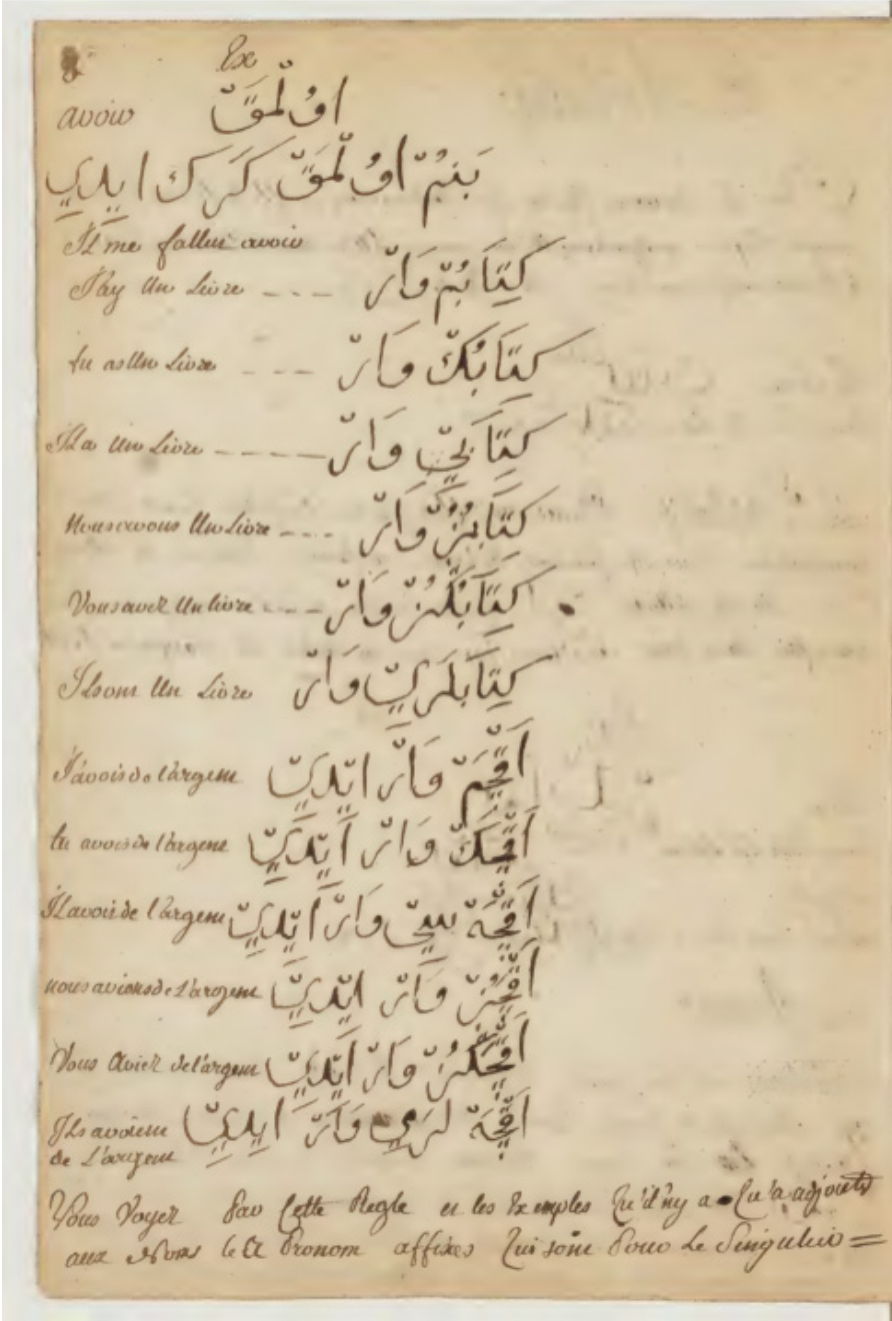
On entre par la porte de la rue Nove-des-Petits-Champs, n° 11.

A PARIS, DE L'IMPRIMERIE ROYALE Novembre 1822.

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

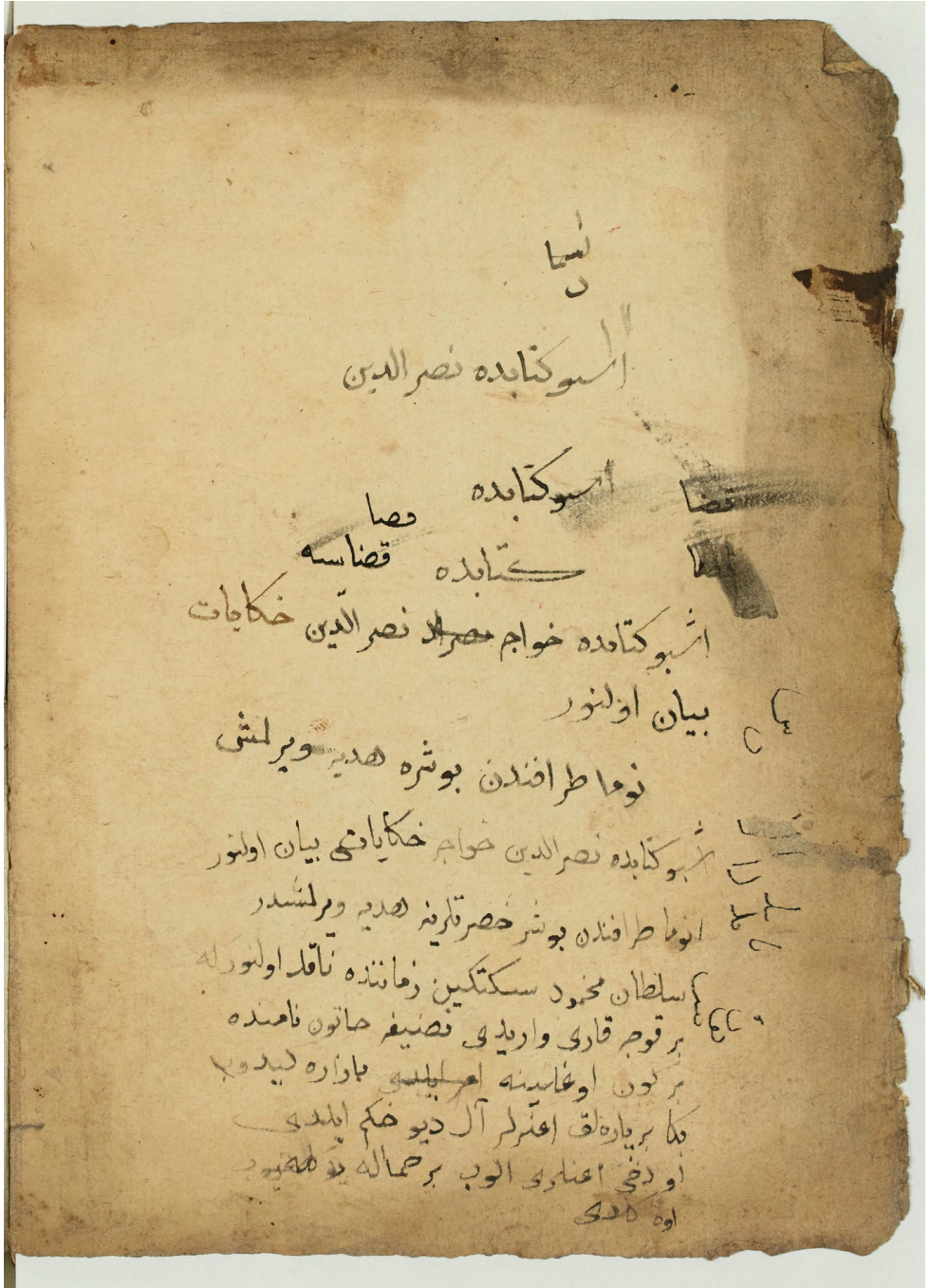
Kaynak: *École royal et spéciale des Langues Orientales vivantes*, Novembre 1822 <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65845292.textelimage> [Erişim tarihi 15.12.2021].

Ek 2. Pierre Ruffin'e ait el yazması ve dikte çalışması örneği

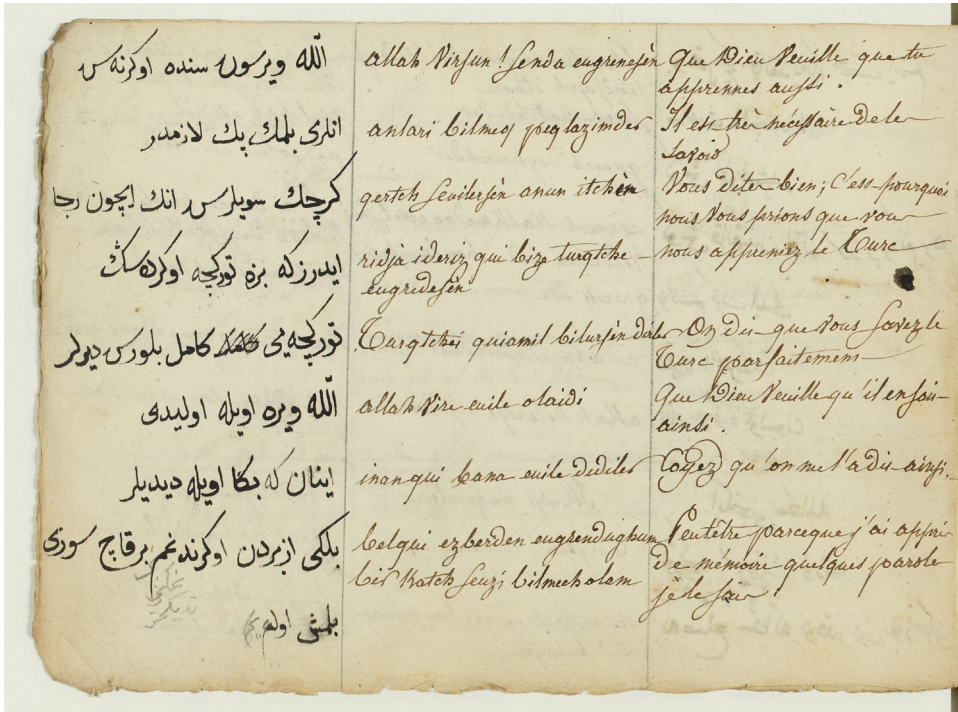
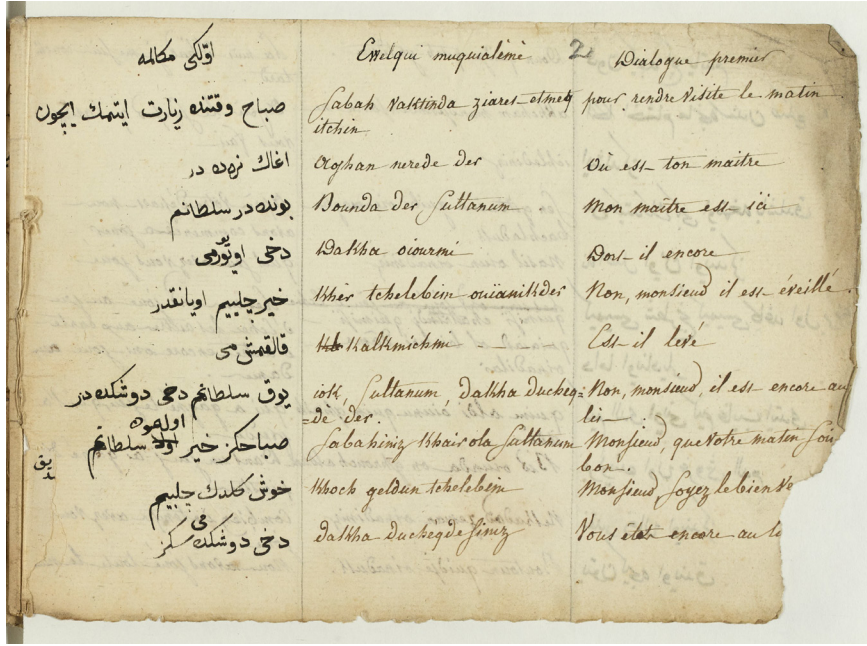
Kaynak: Archives et manuscrits de la Bibliothèque universitaire des Langues et Civilisations, Manuscript Turc 182 (Manuscript Turc) (Pierre Ruffin), *Recueil de notes sur la grammaire, de copies ou de traductions de textes littéraires ou de documents. Vocabulaire et règles dictées par Mr Desfennes, Conseiller, Secrétaire et Interprète du Roy, et Lecteur de Sa Majesté*, folio 8.

Ek 3. Nasreddin Hoca Hikâyeleri üzerinden yapılmış bir okuma-yazma çalışması örneği

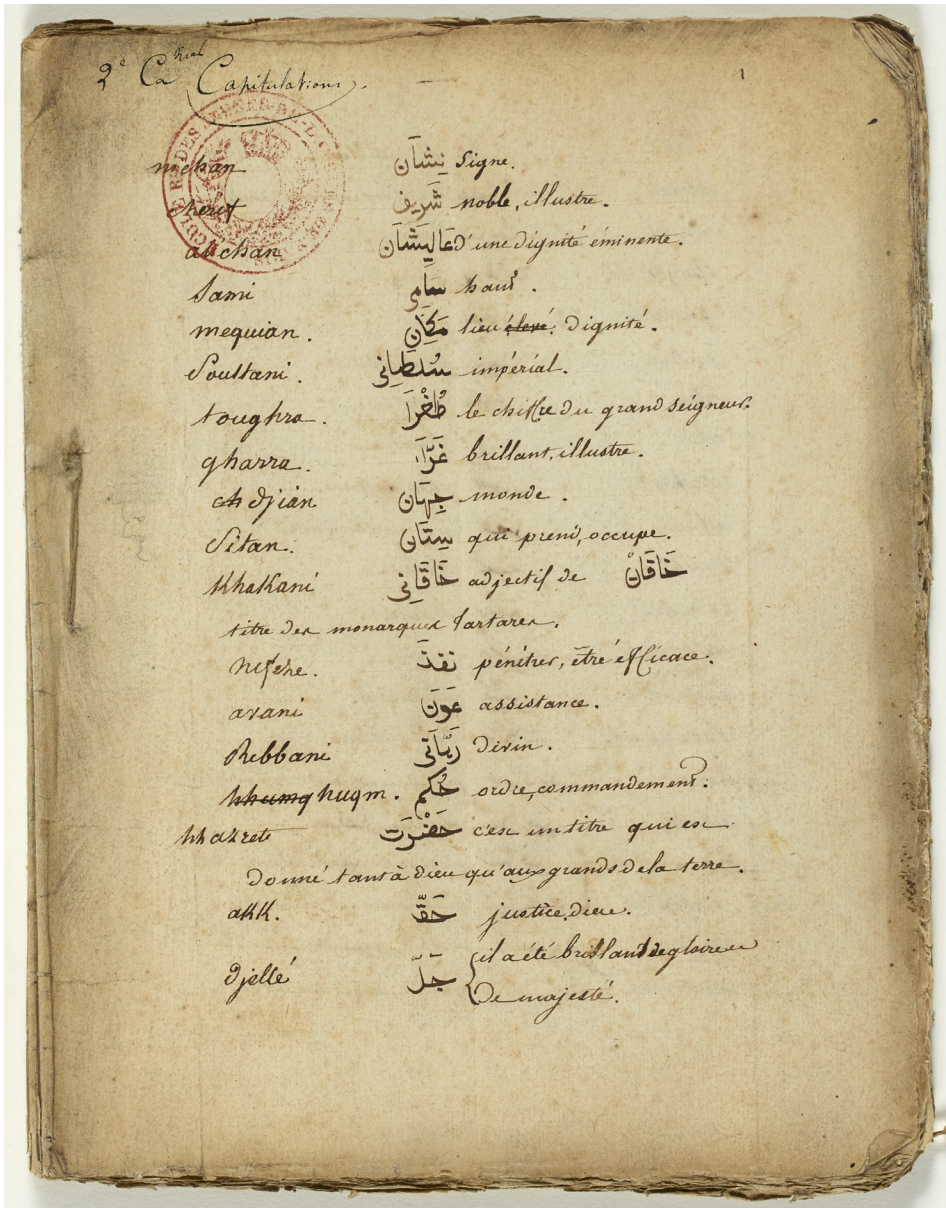

۸
 صفحہ فی قلبت سور **حکایت** سلطان علاء الدین
 زمانہ اوچ رہبان علمدہ ماہر ظہور ایدر ^{voiage} ^{tes savants (l'indie)} سیانین
 ایدر لر کرزکن سلطان علاء الدین ویلا بتنه کلوردر پادشاه
 بونلوی دینہ دھوت ایدر بونلوی ایدر کہ بزم ہر بریزلیک
 برسوالی واردد ارسوالیہ بہواب و بررسکر سیرتہ دینکہ
 کیرہ ^{obscures} سز دخی بہواب و بررسکر بڑہ مطیح اولویسکر
 دیدیلر دخی بونلوی بوسوزہ اضی اولدیار سلطان علاء الدین
 علماس و مستاجین جمع ایلدی اصلا بونلوی سؤالری بہواب ^{mechalyis d'almesim}
 و برکہ قادر اولدیار اخر سلطان علاء الدین غصیہ کلوب ^{au point de}
 ابتدی بنہ بوجہ ضبطدہ اولان ولایتلی ایچنہر علماو ^{sous domay} ^{boundja}
 فضلان و مشایخدن برکیسہ بولمدیکہ بونلوی بہواب ^{pour l'etat de}
 ویرہ لر دیوب ندا ایلوی ایچاریندن بریسی ابتدک ^{appelés crés domme enus la}
 بو سوالہ کسہ بہواب ویرہ مر مکر نصرالدین نحوایبہ اولہ
 دیدیلر پادشاهدن نحوایبہ یہ خبر کوندریار آددر
 کلوب نحوایبہ بولشوب انوالی بلدردی نحوایبہ
 ابتدک شو قدر سنہ یہ بہواب ویرمدیلری دیوب ^{chose}
 ابتدک

Ek 4. 1819 yılına ait bir ders defteri

Ek 5. Kapitülasyonlar konusunda yapılan derse ait notlar

Kaynak: MS. TURC. 245, Vocabulaire du Texte des Capitulations 1153 (1740), f. 1.

MISSIONARIES AND DROGMANS: LEARNING AND TEACHING TURKISH IN FRANCE FROM THE AGE OF ENLIGHTENMENT TO THE AGE OF REVOLUTION

Dilek TİĞLIOĞLU KAPICI

In the Ottoman Empire, translation and interpreting had an essential place not only in the diplomatic relations with the Europeans but also in the transfer of information from the world around the empire from the early modern period onward. At the same time as Europeans endeavoured to gather more information about the vast empire of the 'Orient,' the profession of translation became an essential and integral part of the diplomatic and cultural history of the Levant.

The diplomatic and cultural relations of the Kingdom of France with the Ottoman Empire from the 16th to the 19th centuries were vital in many respects. The oriental studies in Europe, including France, in the early modern period developed on this practical ground rather than an academic background. So, the teaching of Ottoman Turkish was regarded as a part and extension of the training of professional translators named dragomans, who would be engaged in the diplomatic negotiations, missionary activities, and commercial operations. However, although the aims of the newly rising nation-states and modern empires were founded on economic and political concerns, they had also cultural and institutional consequences.

This article aims to tackle the founding of the oriental institutions established by the Kingdom of France in Istanbul and Paris to instruct Ottoman Turkish, with leading historical figures who engaged with oriental studies in these institutions from the early modern enlightenment to the Age of Revolution. Previously, some scholars have focused on the historical interaction of individuals and institutions, and the aims and processes of Turkish language teaching were generally discussed in Turkish literature. This article aims to examine the beginning and transformation of training in Turkish, which began in France for practical and political reasons, turning into a medium of transferring and processing knowledge about the Ottomans and Turks over time, as well as the foundation of institutions that provided professional competence in the Turkish language during the early modern period, and the impacts of these institutions on the

---

* Dr., Turkish Consulate General in Strasbourg Education Attaché, Strasbourg / France, dtiglioglu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4468-5657

French Orientalism. In order to achieve this purpose, the archival and primary sources as well as monographs from the secondary literature are used.

The paper endeavours to define the functions of the dragomans, diplomats, and missionaries in Turkish learning and teaching before “ the Orientalist experiments.” Moreover, it attempts to discuss the functions of dragomans, diplomats, and missionaries in Turkish learning/teaching before the “scientific orientalism”. In the first part, the structure of the educational institutions established under the guidance of the Capuchin friars, the patronage of Colbert, the support of the Marseille Chamber of Commerce, and the transformation of these institutions over time are discussed. The leading scholarly and professional institutions such as Collège de Royal and École des Jeunes de Langues, where the dragomans needed by France to be employed in the Ottoman Empire were trained, were especially highlighted, and the change and transformation in these institutions before and after the Revolution is emphasized. Firstly, with a survey of the process that started with the establishment of the Pera École des Jeunes de Langues in Istanbul in 1669, the transformation of educational institutions into L’Institut national des langues et civilisations orientales (INALCO) after the French Revolution is examined. Secondly, essential figures of orientalism, such as Pierre de Girardin, Pierre Ruffin, Jean-Daniel Kieffer, Sylvestre de Sacy, who were educated in these translation schools, are discussed. The last part deals with the contents and structures of the textbooks, which were inseparable materials of education. In this context, materials developed for dragomans and missionaries to communicate and use Turkish perfectly as they speak in daily life and grammar books prepared by Holdermann and Meninski are discussed in the last part.

One of the most critical aspects of the “Orient becoming an object of knowledge and the emergence of Orientalism in Europe has been the increasing and transforming curiosity towards the antiquity and the Christian East. The actors of this intellectual interest in the age of colonialism were diplomats, translators, travellers, traders, and missionaries. For them, removing the language barrier was a fundamental concern to meet this curiosity about the East’s languages, cultures, and history. As a colonial state in the early modern period, France needed to train diplomats and missionaries versed in the Oriental languages to establish a commercial and political sphere of influence in the Levant. Many steps have been taken to meet this need since the reign of the Enlightened King Louis XIV. The missionaries and diplomats undertook remarkable efforts to form their institutions in oriental studies, even though they started with pragmatic reasons. This article examines the historical background of teaching Turkish from the early modern period to modern times in France.

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANLARININ YEMİNLERİ

OATHS OF THE SELJUK SULTANS OF ANATOLIA

Seyfullah TÜZMEK*

Öz

Bir kimsenin bir söz veya davranışını pekiştirmek, inandırıcılığını ve güvenilirliğini arttırmak amacıyla inandığı Tanrı ya da kutsal değerlerinin ad ve sıfatlarını kullanıp bunun yanında yaptığı ya da yapacağı eylem hakkında onları şahit göstermesi olan yemin eylemi dünyanın pek çok din ve medeniyetinde olduğu gibi İslamiyet'te de muhtelif durumlarda başvurulabilir bir yöntem olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte sık yemin edilmesi doğru görülmeyip yeminin bozulması da büyük bir günah sayılmaktadır. Türk tarihi içinde de yemin eylemi hem İslam öncesi Eski Türk âdetlerinde hem de İslamiyet'i kabul sonrasında önemli bir olgu olarak görülmektedir. Bu doğrultuda Türkiye Selçuklu devletinde de sultanlar, çeşitli hadiselerde söz ve davranışlarının doğruluğunu göstermek amacıyla muhataplarına karşı sözlü yeminlerde bulunup yazılı olarak da *sevgend-nâme*, *ahid-nâme* gibi yemin mektupları yazmışlardır. Türkiye Selçuklu sultanlarının ittifak, dostluk kurmak, af ve eman vermek gibi çeşitli durum ve talepler üzerine yemin ettikleri görülmektedir. Sultanların bu eylemleri, yemin etmenin dinî bir mükellefiyet olduğu düşünüldüğünde bir inanç meselesi olmakla birlikte önemli bir dinî sorumluluk olarak da değerlendirilebilir. Bu durum aynı zamanda Türkiye Selçuklu sultanlarının iç ve inanç dünyaları hakkında da bilgi edinmemizi sağlar. Ayrıca yaratıcıdan başka üzerlerinde bir güç bulunmayan dünyevi otoritenin sahibi sultanlara karşı muhataplarının da elde etmek ya da korumak istedikleri şeyler hakkında onlardan yemin almak dışında geçerli bir güvenceleri olmadığı görüldüğünde sultanların yeminlerinin önemi daha da anlaşılmaktadır. Bu düşüncelerden hareketle bu çalışmada Türkiye Selçuklu sultanlarının hangi durumlarda, nasıl ve kimlere karşı yemin ettikleri üzerinde kaynaklarda tespit edilen örnekler tetkik edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, sultan, yemin, Sevgend, Sevgend-nâme, Ahid-nâme

Abstract

The act of swearing an oath using the name or attributes of God or his holy values to reinforce a word or behavior, to increase credibility and reliability, or to call on God as a witness to action taken or planned, is an accepted method that can be applied in various situations in Islam, as in many other religions and civilizations. However, taking an oath frequently is not considered acceptable, and breaking an oath is considered a major sin. In Turkish history, taking an oath is seen as an important phenomenon both in pre-Islamic Old Turkish traditions and after the Turk's embrace of Islam. In this regard, the Anatolian Seljuk sultans took oral oaths for their interlocutors and wrote oath letters such as *saugand-nâme* and *ahd-nâme*

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, seyfullahtuzmek@outlook.com, ORCID ID: 0000-0001-6031-1810

to demonstrate the reliability of their words and behaviors in various cases such as alliance, friendship, forgiveness and trust. Considering that taking an oath is a religious commitment, these actions can also be considered a matter of faith and religious responsibility, which allows us to obtain information about the inner religious worlds of the Anatolian Seljuk sultans. The fact that one would demand an oath from the all-powerful sultan, who had worldly authority second only to the Creator, reveals its importance since there was no valid assurance other than the oath. In this study, examples obtained from the sources on how, for whom, and in what circumstances the Anatolian Seljuk sultans took oaths will be examined.

Keywords: Anatolian Seljuks, sultan, oath, Saugand, Saugand-nāma, Ahd-nāma

Giriş

Bir kimsenin bir söz veya davranışını pekiştirmek, inandırıcılığını ve güvenilirliğini arttırmak amacıyla inandığı Tanrı ya da kutsal değerlerinin ad ve sıfatlarını kullanmasına, bunun yanında yaptığı ya da yapacağı eylem hakkında onları şahit göstermesine yemin denmektedir¹. Sözlük anlamı itibariyle “sağ el, sağ taraf, güç, kuvvet” gibi manalara sahip olan “yemin”, bu anlamını varılan mutabakatta karşılıklı anlaşma neticesinde tarafların umumiyetle sağ ellerini kullanmalarından almıştır². Dünyanın pek çok din ve medeniyetinde yer almakla birlikte yemin eyleminin tarihi Sümerler ve Eski Mısır uygarlığına kadar gitmektedir. Varlıkları MÖ II. bin yıla kadar dayanan Assurluların tabletlerinde ve Babil kralı Hammurabi (MÖ 1792-1750)’nin yazılı kanunlarında da yeminin bulunduğu görülmektedir³.

Diğer din ve medeniyetlerde olduğu gibi İslamiyet’te de ihtiyaç duyulması hâlinde kişinin beyan ve faaliyetlerinin doğruluğunu tasdik ettirmesi, güvenilirlik kazanması gibi amaçlarla yemin etmek bir yöntem olarak kabul edilmektedir.⁴ Bununla birlikte sık yemin edilmesi doğru görülmeyip yeminin bozulması da kefarete gerektiren bir günah olarak sayılmaktadır. İslami literatürde bu olgu umumiyetle *yemîn* kavramıyla ifade edilirken Arapça *kasem*⁵,

- 1 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, İstanbul 1955, s. 402; Ömer Nasuhi Bilmen, *Fıkıh İlmi ve İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, haz. Abdullah Kahraman, İstanbul 2016, s. 217; Nermin Öztürk, “İlahi Dinlerde Yemin, Keffaret ve Kurban”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/13, (2002), s. 167; Ertuğrul Boynukalın, “Yemin”, *DİA*, XLIII, s. 417.
- 2 Ö. N. Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 402; Abdurrahman Candan, “İslâm Hukukunda Yemin ve Ahlakilik”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, XV, (2010), s. 432-433; Edward William Lane, *An Arabic – English Lexicon*, VIII, Beirut 1980, s. 3064; Mehmet Kanar, *Arapça – Türkçe Sözlük*, İstanbul 2009, s. 1882.
- 3 Maurice A. Canney, “Oath. Semitic”, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings, IX, New York 1930, s. 437; N. Öztürk, “İlahi Dinlerde Yemin, Keffaret ve Kurban”, s. 167.
- 4 İslamiyet’te yemin hakkında bk. Ö. N. Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 402-415; A. Candan, “İslâm Hukukunda Yemin ve Ahlakilik”, s. 431-451; E. Boynukalın, “Yemin”, *DİA*, XLIII, s. 417-420; Nazif Şahinoğlu, “Yemin”, *İA*, XIII, s. 384; J. Pedersen – [Y. Linant de Bellefonds], “Kasam”, *EP*, IV, s. 687-690; Johs. Pedersen, “Kasem”, *İA*, VI, s. 374-378.
- 5 *Kasem* (çoğulu *aksâm*), kelime olarak “bölmek; dağıtmak; paylaştırmak” gibi manalara sahip olup bunun yanında yemin kavramıyla birlikte en sık olarak bu anlamda kullanılan tabirdir. *Kur’ân-ı Kerim*’de de pek çok kez yemin tabiri yerine kullanıldığı ifade edilmektedir (A. Candan, “İslâm Hukukunda Yemin ve Ahlakilik”, s. 432 n. 8; 435-436; J. Pedersen, “Kasem”, *İA*, VI, s. 374; Edward William Lane, *An Arabic – English Lexicon*, VII, Beirut 1980, s. 2988; M. Kanar, *Arapça – Türkçe Sözlük*, s. 1406).

*ahd*⁶, *hilf*⁷, *mîsâk*⁸ gibi kavramların, Farsçada *sevgen*⁹ ve *peymân*¹⁰, Türkçede de *ant*¹¹ tabirlerinin yemin karşılığı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Türk tarihi içinde de yemin eylemi köklü bir gelenek ve geçmişe sahip olup hem İslam öncesi Eski Türk âdetlerinde hem de İslamiyet’i kabul sonrasında Türklerin dostluk ve ittifak kurmak, konuşulan sözlerin doğruluğunu pekiştirmek, karşı tarafın güvenini kazanmak gibi muhtelif durumlarda çeşitli şekillerde yemin ettikleri bilinmektedir¹².

Bu doğrultuda yemin etme eylemi hem dinî hem de toplumsal olarak Türk tarihinde önemli ve eski bir olgu olarak görülmektedir. Anadolu’nun fethedilmesi sürecinde XI. yüzyılda kurulan Türkiye Selçuklu devletinde de sultanlar muhtelif durumlarda söz ve davranışlarının doğruluğunu göstermek amacıyla muhataplarına karşı hem sözlü hem de yazılı olarak yeminler etmişlerdir.

- 6 *Ahd*, sözlükte “antlaşma; söz, yemin, ant”, “bir şeyin yerine getirilmesini emretmek” gibi anlamlarda geçmekte olup bir şeyi yapmak üzerine söz vermenin yanında dinî bir mükellefiyet olarak yemin manası da taşımaktadır (Abdurrahman Küçük, “Ahid”, *DİA*, I, s. 532-533; Edward William Lane, *An Arabic – English Lexicon*, V, Beirut 1980, s. 2182; Ali Ekber Dehdodâ, *Lugat-nâme*, haz. Muhammed Mu’in – Seyyid Ca’fer-i Şehîdî, XI, Tahran 1377/1998, s. 16450-16252; M. Kanar, *Arapça – Türkçe Sözlük*, s. 1296). Ayrıca kaynaklarda *ahd* tabiri sıklıkla Farsça *peymân* kelimesiyle birlikte geçerek varılan yeminli anlaşma ve yazılı mukaveleleri ifade etmek için kullanılmıştır (bu çalışma içerisinde *ahd u peymân* örnekleri tetkik edilmiştir).
- 7 Kişiler arasındaki ahidleşme, ittifak ve dostluğu sağlamak için edilen yemine denmektedir. İslamiyet öncesi Arap toplumu arasında da bu türden yeminleşmenin oldukça yaygın olduğu ifade edilmektedir (A. Candan, “İslâm Hukukunda Yemin ve Ahlakilik”, s. 436; C. van Arendonk, “Hilf”, *İA*, V/1, s. 486-487; Nadir Özkuyumcu, “Hilf”, *DİA*, XVIII, s. 29-30; Edward William Lane, *An Arabic – English Lexicon*, II, Beirut 1980, s. 627-628; M. Kanar, *Arapça – Türkçe Sözlük*, s. 769).
- 8 Sözlükte “antlaşma, sözleşme; sağlam söz, kesin söz”, “kuvvetli ahid ve antlaşma” gibi anlamlara gelmektedir (Francis Joseph Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1963, s. 1359; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça – Türkçe Sözlük*, İstanbul 2016, s. 1453; Salime Leyla Gürkan, “Mîsâk”, *DİA*, XXX, s. 172-173).
- 9 *Sevgen*, sözlükte “yemin, and” olarak geçmektedir (Ali Ekber Dehdodâ, *Lugat-nâme*, haz. Muhammed Mu’in – Seyyid Ca’fer-i Şehîdî, IX, Tahran 1377/1998, s. 13846; Muhammed Mu’in, *Ferheng-i Fârsî*, II, Tahran 1375/1996, s. 1954; F. J. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, s. 709; M. Kanar, *Büyük Farsça – Türkçe Sözlük*, s. 842).
- 10 *Peymân*, tarihî kaynaklarda bilhassa yazılı yeminli anlaşmaları tanımlamak üzere geçmekte olup sözlükte de “antlaşma, sözleşme, pakt, ahit” anlamlarına gelmektedir (Ali Ekber Dehdodâ, *Lugat-nâme*, haz. Muhammed Mu’in – Seyyid Ca’fer-i Şehîdî, IV, Tahran 1377/1998, s. 6033-6034; Muhammed Mu’in, *Ferheng-i Fârsî*, I, Tahran 1375/1996, s. 942; F. J. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, s. 269; M. Kanar, *Büyük Farsça – Türkçe Sözlük*, s. 404).
- 11 Kaşgarlı Mahmûd’un *Divânü Lugati’l-Türk* adlı eserinde “yemin” kelimesinin karşılığı olarak geçmektedir (*Divânü Lûgat-it-Türk*, Türkçe terc. Besim Atalay, I, Ankara 1985, s. 42, 459). Abdulkadir İnan, Eski Türklerde yemin kavramına karşılık olarak *ant* kavramıyla birlikte *kargış* kelimesinin de kullanıldığını, bir gerçekle yalanı ayırt etmek, sözün doğruluğunu ortaya koymak anlamında *kargışın*, dostluk kurmak, müttefik olmak için de *ant* tabirinin kullanıldığını sonraki dönemde bu iki kavramın birleşerek yemin etmek için yalnızca *ant* tabirinin tercih edildiğini belirtmektedir (“Eski Türklerde ve Folklorlarda “Ant””, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/4, (1948), s. 286-287).
- 12 Türklerde yemin etme âdeti, ritüelleri ve bu hususta örnekler için bk. A. İnan, “Eski Türklerde ve Folklorlarda “Ant””, s. 279-290; İlhami Durmuş, “Türk Kültür Çevresinde Ant”, *Milli Folklor Dergisi*, XI/84, (2009), s. 97-106; Necdet Öztürk, “15. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde And/Yemin Kayıtları”, *Yemin Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2013, s. 5-16; Abdulselem Arvas, “Türk Destanlarında “Ant İçme” Ritüeli Üzerine Bazı Tespitler”, *Folklor/Edebiyat*, XXV/100, (2019), s. 997-1009.

Türkiye Selçuklu devleti sultanlarının sözlü veya yazılı olmak üzere yemin etmelerine dair örneklerin çoğu, devrin en önemli kaynaklarının başında gelen İbn Bîbî (öl. 684/1285'ten sonra)'nin *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye*¹³ adını taşıyan eserinde yer almaktadır. Tespit edilen örneklerin önemli kısmı bir şehir veya kale kuşatması sırasında kuşatılanların eman¹⁴ talepleri doğrultusunda teslim şartlarının en önemli maddesini oluşturan muhasara altında olanların can ve mal güvenliğinin teminatı hususunda sultanların hem söz verip yemin etmeleri hem de *sevğend-nâme*¹⁵ ve *ahid-nâme*¹⁶ olmak üzere yazılı yemin mektupları hazırlanmasıyla ilgiliyken yine, bir başka hükümdarla dostluk ve ittifak kurmak, hanedan üyeleri ya da devlet adamlarıyla muhtelif hususlarda varılan mutabakatlarda ve ülkedeki ticari hayatı geliştirmek gibi çeşitli durum ve muhataplarının talepleri doğrultusunda Türkiye Selçuklu sultanlarının yemin ettikleri görülmektedir.

Türkiye Selçuklu sultanlarının yeminlerinin tespit ve değerlendirmesi, hükümdarların, hakkında çok fazla malumatın bulunmadığı iç ve inanç dünyaları üzerine bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır. Çalışma bu temel fikir üzerinden yola çıkılarak hazırlanmış olup, Türk ve İslam tarihi içerisinde önemli bir geçmişe sahip olan yemin eyleminin Türkiye Selçuklu sultanlarına nasıl ve ne şekilde intikal ettiği görülmeye gayret edilmiştir. Bu sayede hem Türkiye Selçuklu sultanlarının şahsi hayatlarına ve düşünce yapılarına dair bilgimiz artacak hem de toplumda var olan dinî ve kültürel olarak önemli bir olgunun hükümdar nezdinde nasıl yaşadığı görülecektir. Bununla birlikte bu yeminler, hangi şartlarda gerçekleşmiş olduklarının açıklanmasıyla Türkiye Selçuklu sultanlarının dâhil oldukları siyasi hadiselerdeki güç ve konumlarını da gösterecektir. Tespit edilen bu yeminleri; sözlü yeminler, yazılı yeminler ve hem sözlü hem yazılı yeminler olmak üzere üç başlık altında incelemek mümkündür.

- 13 Müellif ve eseri hakkında bk. Adnan Sadık Erzi, “İbn Bîbî”, *İA*, V/1, s. 712-718; Abdülkerim Özaydın, “İbn Bîbî”, *DİA*, XIX, s. 379-382; Herbert W. Duda, “İbn Bîbî”, *EP*, III, s. 737-738; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler; Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, İstanbul 2020, s. 97-125.
- 14 Savaş durumu içerisinde karşı tarafın teslim olmak isteyip bunun için can ve mal teminatına ve bu talebe denilmektedir (bk. Nebi Bozkurt, “Eman”, *DİA*, XI, s. 75-77).
- 15 Farsça yemin anlamına gelen *sevğend* ve mektup manasındaki *nâme* kelimelerinin birleşmesinden oluşan *sevğend-nâme*, yemin mektubu demektir. *Sevğend-nâmeler*, bilhassa af, bağışlama, eman talepleri gibi hususlarda talep eden tarafa verilmek üzere ya divân görevlileri tarafından ya da bizzat hükümdarların eliyle kaleme alınırdı (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s. 112; Hasan Enverî, *İstilhât-i divânî-yi devre-yi Gaznevî ve Selçukî*, Tahran 1373/1994, s. 254; Ali Ekber Dehrodâ, *Lugat-nâme*, IX, s. 13847; Muhammed Mu'în, *Ferheng-i Fârsî*, II, s. 1954; M. Kanar, *Büyük Farsça – Türkçe Sözlük*, s. 842).
- 16 Arapça “antlaşma; söz, yemin, ant”, “bir şeyin yerine getirilmesini emretmek” gibi manaları bulunan *ahd* ve Farsça mektup anlamındaki *nâme* kelimelerinden oluşan *ahid-nâme*, hükümdarların emirleri doğrultusunda bir kişi, topluluk ya da devlete bazı haklar tanımak, bunun yanında bir şehir ya da kale muhasarasında teslim olmak isteyen şehir yönetici ve halkına eman vermek üzere hazırlanan diplomatik belgeye denilmektedir. Ayrıca yabancı devletlere karşı verilen ticari imtiyazları içeren belgeler de *ahid-nâme* olarak adlandırılmaktadır. (Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 112; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 2014, s. 113-114; Hanefî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 149-150; Mustafa Fayda, “Ahidnâme”, *DİA*, I, s. 535-536; Ali Ekber Dehrodâ, *Lugat-nâme*, haz. Muhammed Mu'în – Seyyid Ca'fer-i Şehîdî, XI, Tahran 1377/1998, s. 16454; M. Kanar, *Büyük Farsça – Türkçe Sözlük*, s. 988. Osmanlı dönemi için bk. Nejdî Gök, *Osmanlı Diplomatasında Bir Berat Çeşidi Olan Ahidnâmeler*, *Türkiye Günlüğü*, 59, (2000), s. 97-113; Mübahat Kütükoğlu, “Ahidnâme. Türk Tarihi”, *DİA*, I, s. 536-540).

1. Türkiye Selçuklu Sultanlarının Sözlü Yeminleri

Edilen bir yeminin dinî şartlara uygunluk göstermesi ve yapılan eylemin dinen yemin olarak kabul edilebilmesi için yemin ifadelerinin sözlü olarak söylenmesi ve hangi dilde yemin edilecekse de o dilde yer alan yemin söz ya da fiillerinin kullanılması gerekmektedir¹⁷. Bu doğrultuda Türkiye Selçuklu sultanlarının sözlü ve aynı zamanda yazılı yeminleri daha fazla tespit edilmekle birlikte sadece sözlü olarak yemin etmeleri ile ilgili kaynaklarda az sayıda örnek mevcuttur. Bu örneklerin tespiti, sultanların yemininin geçtiği hadiselerde sadece sözlü olarak yemin ettiği ile ilgili belirli bir ifadeden değil, zikredilen hadise içerisinde yazılı olarak bir yemin metninden bahsedilmemesiyle mümkün olmuştur. Bu sebeple yazılı yemin belgelerinin muhatapları için sözlü olarak verilen yeminlerden çok daha muteber olduğu görüldüğünde Türkiye Selçuklu sultanlarının sadece sözlü olarak yemin ettiği tespit edilen bu örnekler dikkatle incelenmeli, kaynakların yazılı yeminler için ayrıca bir malumat verme gereği duymamış olabileceği de düşünülmelidir.

Bu doğrultuda sadece sözlü olmak üzere gerçekleştiği tespit edilen ilk yemin, Sultan I. Kılıç Arslan (1092-1107)¹⁸ döneminde 500/1107 yılında sultanın Musul şehrini ele geçirmesi sırasında. Sultan şehir halkı ve şehir hâkimiyeti üzerine girmiş olduğu mücadelede hayatını kaybeden Musul valisi Çökermiş'in askerlerinin davetiyle Musul'a gelmiş ve şehre girmiştir. Sultanın bu davet sırasında şehir halkı ve Çökermiş'in askerlerine bir zarar vermeyeceği üzerine, onların talebi ile yemin ettiği (*hîlf*) görülmektedir¹⁹. Sultanın şehri ele geçirmesi muhataplarına karşı talep edilen yemini vermesi neticesinde onların şehri teslimiyle gerçekleşmiştir.

Türkiye Selçuklu sultanlarının bir başka sözlü yemini, Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev (1192-1196, 1205-1211)²⁰ tarafından kendisine gelerek içinde buldukları zor durum için müracaatta bulunan tüccarlara karşı verilmiştir. I. Gıyâseddin Keyhusrev, Selçuklu sultanlarının âdeti

17 E. Boynukalın, "Yemin", *DİA*, XLIII, s. 418-419. Bir sözlü ifadenin dinen yemin sayılıp sayılmayacağı hakkında örnekler için bk. Ö. N. Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 402-415.

18 Hakkında bk. Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996; Burak Nazif Sarıcı, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, İstanbul 2022; Osman Turan, "Kılıç Arslan I", *İA*, VI, s. 681-688; Cl. Cahen, "Kilidj Arslan I", *EP*, V, s. 103-104; Işın Demirkent, "Kılıcarslan I", *DİA*, XXV, s. 396-398.

19 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, neşr. Carolus J. Tornberg, *Ibn-el-Athiri, Choronicon, quod perfectissimum inscribitur*, X, Beirut 1399/1979 [= İbnü'l-Esîr/Tornberg], s. 426-427; Türkçe terc. Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi*, X, İstanbul 1987, s. 342. Sultanın yeminiyle birlikte onun isteği üzerine şehir halkı ve Çökermiş'in askerleri de I. Kılıç Arslan'a biat ettiklerine dair yemin etmişlerdir (İbnü'l-Esîr/Tornberg, X, s. 427; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi*, X, s. 342). Bu hadise hakkında bk. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 60-63.

20 Hakkında bk. Tuncer Baykara, *I. Gıyâseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, Ankara 1997; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhusrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006, s. 19-64, 97-198; Osman Turan, "Keyhusrev I", *İA*, VI, s. 613-620; Cl. Cahen, "Kaykhusraw", *EP*, IV, s. 816; Ali Sevim, "Keyhusrev I", *DİA*, XXV, s. 347-349.

olduğu üzere mezâlim dîvânında²¹ olduğu sırada bir grup tüccar, toplantı mekânı *dâdgâha*²² gelerek sultana, Antalya sahilinde malları ve eşyalarına bölgenin Frenk melikleri tarafından zorla el konulduğunu söyleyip şikâyetle bulunmuştur. Sultan, tüccarları dinleyip bu acıklı hâlleri karşısında üzülen, mallarını geri alıp kendilerine eksiksiz bir şekilde teslim edeceğine dair yemin etmiştir²³. Sultanın ettiği yemin kaynağında “her şeyin sahibi olan Allah’ın huzurunda beyaz güne ve lacivert renkli geceye yemin etti (*sevğend hord*)” şeklinde bir beyitle ifade edilmiştir²⁴. Sultanların sözlü ve yazılı yeminleriyle ilgili pek çok örnekle birlikte kaynağın edebî anlatımı ve üslubuyla da ilgili olması ihtimali yanında, I. Gıyâseddin Keyhusrev’in yemininin bu şekilde açıkça yer alması bakımından mezkûr beyit oldukça ilgi çekicidir.

Tüccarların şikâyetiyle birlikte Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev Antalya üzerine sefer kararı almış, neticesinde şehir 603/1207 yılında fethedilmiştir. Daha sonra sultanın tüccarlara verdiği yemin gereği onların el konulan mallarından şehirde bulunanları teslim edilmiş, geri kalanlarının da değerleri nispetinde hazineden tazmini sağlanmıştır²⁵. Sultanın tüccarların durumuyla bu derecede yakından ilgilenmesi, mallarının tazmini noktasında ağır yeminler etmesi ve olayı titizlikle takibi, hadisenin duyulmasıyla tüm dünyadan tüccarların gönül rahatlığıyla ülkesine gelebilmeleri ve bu şekilde Türkiye Selçuklu devletinde ticaret hayatını geliştirmek istemesiyle ilgilidir²⁶.

Bir adak olması sebebiyle sözlü olarak yapıldığını rahatlıkla ifade edebileceğimiz bir örnek de aralarında saltanat mücadelesi bulunan Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)’un²⁷,

21 Mezâlim dîvânı, halife ve hükümdarların, halktan veya devlet görevlilerinden zulme uğrayan kişilerin şikâyetlerini bizzat dinledikleri ve çözüme kavuşturdukları yerdird (Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti’nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997, s. 62; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyâlet Dîvânları)*, İstanbul 2015, s. 55; Seyfullah Tüzmeç, *İbn Bibî’nin el-Evâmîru’l-‘Alâ’iyye fi’l-umûri’l-‘Alâ’iyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî İstulâh ve Unvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 64-65; Celal Yeniçeri, “Mezâlim”, *DİA*, XXIX, s. 515-518).

22 Türk ve İslam devletlerinde zulme uğrayanların şikâyetlerini bildirdikleri *dîvân-i mezâlimin* yapıldığı yer için kullanılan kavramdır (S. Tüzmeç, *İbn Bibî’nin el-Evâmîru’l-‘Alâ’iyye fi’l-umûri’l-‘Alâ’iyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî İstulâh ve Unvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirilmesi*, s. 22-23).

23 İbn Bibî, Nâsîru’d-dîn Huseyn b. Muhammed b. ‘Alî el-Ca’ferî er-Rugadî, *el-Evâmîru’l-‘Alâ’iyye fi’l-umûri’l-‘Alâ’iyye*, tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956 [= İbn Bibî/Erzi] s. 96; *el-Evâmîru’l-‘Alâ’iyye fi’l-umûri’l-‘Alâ’iyye*, neşr. Necatî Lugal – Adnan Sadık Erzi, I, Ankara 1957 [= İbn Bibî/Lugal-Erzi] s. 138; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *el-Evâmîru’l-‘Alâ’iyye fi’l-umûri’l-‘Alâ’iyye [Selçuk-nâme]*, II. Tercüme, Ankara 2014 [= İbn Bibî/Öztürk] s. 126.

24 İbn Bibî/Erzi, s. 96; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 138; İbn Bibî/Öztürk, s. 126.

25 İbn Bibî/Erzi, s. 99-100; İbn Bibî/Lugal-Erzi, s. 142-143; İbn Bibî/Öztürk, s. 129-130.

26 Bununla ilgili bk. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasî Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1318)*, İstanbul 2011, s. 305-310, 314; T. Baykara, I. *Gıyâseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, s. 36-39, 51-55; İsmet Kayaoğlu, “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV (1981), s. 360-361; Muharrem Kesik, “Antalya’ya Yapılan İlk Akınlar ve Şehrin Selçuklu Hakimiyeti Altına Girmesi”, *Son Bin Yılda Antalya Sempozyumu 18-19 Aralık 2003*, yay. haz. Necdet Ekinci – Hatice Akin, Antalya 2006, s. 7-8.

27 Hakkında bk. Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Ankara 1997; Osman Turan, “Keykâvus I”, *İA*, VI, s. 631-642; Cl. Cahen, “Kaykâ’üs”, *El²*, IV, s. 813; Faruk Sümer, “Keykâvus I”, *DİA*, XXV, s. 352-353.

kardeşi I. Alâeddin Keykubâd (1220-1237)²⁸ Ankara şehrinde muhasarası sürerken şehrin karşısına bir medrese yaptırıp şehrin fethinin gerçekleşmesi durumunda burada vakıflar kurup fakihler görevlendireceği, muhasara uzamış olursa da burada oturmak için kendisine bir saray yaptırmış olacağı düşüncesinde görülmektedir. Bu örnek, bir Türkiye Selçuklu sultanının söz ve adakta (*ahd u nezir*)²⁹ bulunduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. *Nezirin*, İslam fikhında, yapılması üzerine Allah'a söz vermek anlamı göz önüne alındığında, I. İzzeddin Keykâvus'un bu davranışını sultanların söz ve yeminleri hususunda önemli bir örnek olarak görmek mümkündür³⁰. Neticede Ankara şehri ele geçirilince sultan, söz ve adağına uygun olarak buraya çok miktarda emlak vakfetmiş, fakat I. Alâeddin Keykubâd, kardeşinin ardından tahta geçince bu vakıfları iptal edip yapılan medreseyi yıktırıştır³¹.

Sadece sözlü olarak yapılmış olduğu söylenebilecek bir başka yemin örneği, 615/1218 yılında Halep'i ele geçirmek amacıyla Suriye şehirleri üzerine bir sefer düzenlemek isteyen Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un, emîrlerinin tavsiyesi üzerine Eyyübîlerden Sumeysat hâkimi Melik Efdal ile bir ittifak yapması sırasında tespit edilmektedir. Buna göre Halep şehri alınca sultana itaat etmek şartıyla Melik Efdal'e bırakılacak ve Melik Eşref'in elinde bulunan Urfa, Harran gibi şehirler de ele geçirilip I. İzzeddin Keykâvus'un hâkimiyetinde kalacaktı. Sultan I. İzzeddin Keykâvus bu anlaşmaya uyacağına dair Melik Efdal ile karşılıklı yeminler (*el-eymân*) etmiştir³². Ancak sultanın son seferi olan bu harekât istenilen hedeflere ulaşılmadan neticelenmiştir³³.

Türkiye Selçuklu sultanlarının yalnızca sözlü olarak etmiş olduğu tespit edilen bir yemin örneği de Sultan I. Alâeddin Keykubâd döneminde sultanın kendisinden eman talebinde bulunan Hısnıkeyfâ Artuklularından Melik Mes'ûd (1222-1232)'un teklifini kabulünde görülmektedir. Sultan, 623/1226 yılında daha öncesinde Türkiye Selçuklularına tâbi iken Eyyübîler ile ilişki içerisine girerek itaatten ayrılan Hısnıkeyfâ Artukluları meliki Mes'ûd üzerine bir sefer düzenlemiştir. Emîr Mübârizeddin Çavlı ve Emîr-i ahûr Esededdin Ayas gibi Türkiye Selçuklu devletinin güçlü emîrleri ile çıkılan seferde Kâhta ve Çemişkezek başta olmak üzere önemli kalelerinin Türkiye Selçuklu ordusu tarafından ele geçirilmesi ardından zor durumda kalan Mes'ûd, eman talebinde bulunmak üzere kıymetli hediyelerle birlikte güvenilir bir kimseyi Sultan I. Alâeddin Keykubâd ile görüşmek için göndermiştir. Elçi, sultanın huzuruna çıkmaya muvaffak

28 Hakkında bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, yay. haz. Salim Koca – Sinan Tarıfci, İstanbul 2020; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003; Osman Turan, "Keykubâd I", *İA*, VI, s. 646-661; Cl. Cahen, "Kaykubâd I", *EP*, IV, s. 817-818; Faruk Sümer, "Keykubad I", *DİA*, XXV, s. 358-359.

29 Arapça bir kavram olan *nezir*, Türkçede adak kelimesinin karşılığı olup, dinî bir sorumluluğu olmadığı hâlde kişinin kendi isteğiyle bir şey üzerinde vaatte bulunup bunu kendisine bir yükümlülük yapmasıdır (Ahmet Özel, "Adak", *DİA*, I, s. 337).

30 İslam fikhında *nezir* için bk. Ö. N. Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 416-423; M. Aydın, *İslâm Dini İlmihali, İtikad – İbadet – Ahlak*, s. 292-293; A. Özel, "Adak", *DİA*, I, s. 337-340.

31 İbn Bîbî/Erzi, s. 135; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 194; İbn Bîbî/Öztürk, s. 164.

32 İbnü'l-Esîr/Tornberg, XII, s. 348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, Türkçe terc. Ahmet Ağırakça – Abdülkerim Özeydin, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi'l-târîh Tercümesi*, XII, İstanbul 1987 [= İbnü'l-Esîr/Ağırakça-Özeydin], s. 307.

33 Bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 337-340; S. Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, s. 47-59.

olmuş ve melikin gönderdiği hediyeleri sunmuştur. Bunun ardından sultan, elçiyle “mücevher saçan dilinden” bizzat konuşarak Melik Mes’ûd’un tâbiyetini sunması ve bir daha itaatten ayrılmaması, aksi durumda çok daha kötü bir şekilde cezalandırılacağı koşuluyla eman isteğini kabul etmiştir. Hadiseyi aktaran kaynakta, bu esnada Sultan I. Alâeddin Keykubâd’ın ağzından çıktığı anlaşılan “bu söze yıldızların, güneşin ve ayın efendisi olan Tanrı şahit olsun” şeklinde bir beyit de geçmektedir. Burada Sultan I. Alâeddin Keykubâd’ın yemin ettiğine dair doğrudan bir ifade bulunmamasıyla birlikte söylenen sözlerin doğruluğu hakkında Tanrı (*dâdâr*)’nın şahit gösterilmesi ile zikredilen beytin açık şekilde sözlü bir yemin olduğu görülmektedir³⁴.

Yine yalnızca sözlü olarak edilmiş olan bir yemin, Sultan I. Alâeddin Keykubâd’ın 627/1230 yılında Hârezmşâhlara karşı zafer kazandığı Yassı-Çimen Savaşı ve sonrasında Erzurum’un ele geçirilmesi ardından müttefiki olan Eyyübî hükümdarı Melik Eşref (1200-1237) ve Hârezmşâh sultanı Celâleddin Hârezmşâh (1220-1231) ile aralarında sulhu tesis etmeleri sırasında tespit edilmektedir. Üç hükümdar elçiler aracılığıyla yapılan görüşmeler neticesinde sahip oldukları topraklarda hâkimiyetlerinin tanınması kaydıyla sulh yapmışlar ve bunu vermiş oldukları yeminlerle (*eymân*) tasdik etmişlerdir³⁵.

Yukarıdaki bu örneklerle birlikte, XVII. yüzyılda kaleme alınması sebebiyle Türkiye Selçukluları tarihi için bir geç dönem kaynağı olan Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah (öl. 1113/1702)’ın yazmış olduğu Arapça bir dünya tarihi olan *Câmi’u’-d-düvel*’de de Türkiye Selçuklu sultanlarının sözlü olarak yemin etmeleri ile ilgili örnekler bulunmaktadır. Müellifin kendi ifadesiyle de tespit edildiği üzere³⁶ kitabının Türkiye Selçukluları bahsinin kaynağını oluşturan İbn Bîbî ve Aksarâyî’nin eserlerinde yer alan örnekler çalışmamızda detaylıca incelenmiştir. Bu sebeple doğrudan bu iki kaynaktan alındığı görülen örnekler olmaları dolayısıyla *Câmi’u’-d-düvel*’e tekrar değinilmemiştir. Ancak Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan (1064-1072)’ın Türkiye Selçuklu devletinin ilk hükümdarı Kutalmış oğlu Süleymanşâh (1075-1086)’dan³⁷ kendisine itaat etmesi ve bağlı kalması hususunda yemin olarak (*hîlf*) ona babasının topraklarını vermesi örneği, incelenen diğer kaynaklarda bulunmaması hasebiyle önemli olup bu

34 İbn Bîbî/Erzi, s. 291-292; İbn Bîbî, *el-Evâmîru’l-’Alâ’iyye fi’l-umûri’l-’Alâ’iyye*, neşr. Jâle Mutahiddîn, Tahran 1390/2011 [İbn Bîbî/Mutahiddîn] s. 269-272; İbn Bîbî/Öztürk, s. 309-310. Hadiseyle ilgili kaynağımız olan İbn Bîbî’nin eserinin muhtasar metninde sultanın Melik Mes’ûd’a eman vermesi yer alırken açık bir şekilde yemin edildiğini gösteren bu beyit geçmemektedir (bk. İbn Bîbî, *el-Evâmîru’l-’Alâ’iyye fi’l-umûri’l-’Alâ’iyye*, M. Th. Houtsma, *Historie des Seldjoucides d’Asie Mineure d’après l’Abrégé du Seldjouknameh d’Ibn Bîbî. Texte Persan publié d’après le Ms. de Paris*, Recueil de textes relatifs à l’Historie des Seldjoucides, vol. IV, Leiden 1902 [= İbn Bîbî/Houtsma] s. 122-123; Türkçe terc. M. Nuri Gencosman, notlar ilâve eden Feridun Nafiz Uzluk, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, İbn Bibî’nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesi*, Ankara 1941 [= İbn Bîbî/Gencosman] s. 114-115).

35 İbnü’l-Esîr/Tornberg, s. 491; İbnü’l-Esîr/Ağırakça-Özaydın, s. 455.

36 Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu’-d-düvel, Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Türkçe terc. ve neşr. Ali Öngül, İzmir 2001, s. 142.

37 Hakkında bk. Ali Sevim, *Anadolu Fâtihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Ankara 1990; Osman Turan, “Süleyman-şah I”, *İA*, XI, s. 201-219; Ali Sevim, “Süleyman Şah I”, *DİA*, XXXVIII, s. 103-105.

örneği bir Türkiye Selçuklu sultanının bir başka hükümdara karşı yalnızca sözlü yemini olarak değerlendirmek gerekmektedir³⁸.

2. Türkiye Selçuklu Sultanlarının Yazılı Yeminleri

Bir sultanın mühim bir dinî sorumluluk olan yemin etme eylemini gerçekleştirmesi başlı başına ehemmiyet taşıyan bir hususiyet olmakla birlikte bunun yazılı olarak bir resmî belge hâline getirilmesi yeminin muhatapları için geçerli ve kalıcılığı açısından oldukça önemlidir. Bu doğrultuda Türkiye Selçuklu sultanlarının af ve eman vermek, dostluk, mütteliklik kurmak gibi çeşitli amaçlarla ya bizzat kendi elleriyle yazdıkları ya da hazırlanmasını emrettikleri ve yalnızca yazılı olarak edilmiş olduğu anlaşılan yeminler aşağıda tetkik edilecektir.

Türkiye Selçuklu sultanlarının sadece yazılı olarak yemin ettiklerinin görüldüğü ilk durum, Sultan II. Kılıç Arslan (1155-1192)³⁹ döneminde sultanın 557/1162 yılında Bizans imparatoru I. Manuel Komnenos (1143-1180) ile ittifak edip desteğini kazanmak amacıyla yaptığı İstanbul ziyaretinde tespit edilmektedir. Sultan kardeşlerine ve Anadolu'daki en önemli rakibi Dânişmendlilere karşı imparatorun desteğini sağlamak üzere yaptığı bu ziyarette Manuel Komnenos tarafından çok iyi bir şekilde karşılanmış ve neticede imparatorla ölünceye kadar kendisine sadakat göstereceğine dair yeminli bir anlaşma yapmıştır⁴⁰. Bu hadisede mücadele ettiği rakipleri karşısında zor durumdaki bir Türkiye Selçuklu sultanının bir hükümdarın desteğini kazanmak amacıyla sadakat üzerine yemin ederek bir anlaşma yaptığı görülmektedir. Burada sultanın yeminini sözlü olarak da tekrar etmiş olabileceği muhtemel olmakla birlikte kaynaktan bu hususta net bilgi sahibi olmamız mümkün değildir.

Türkiye Selçuklu sultanlarının bir başka sözlü yemini Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev'in 601/1205 yılında ikinci kez Türkiye Selçuklu tahtına çıkışı sırasında tespit edilmektedir. Buna göre, Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev, ilk kez tahta geçmesi ardından kardeşi II. Rükneddin Süleymanşâh (1196-1204)⁴¹ ile girdiği saltanat mücadelesini kaybedip Selçuklu ülkesinden ayrılmak zorunda kalmıştır⁴². I. Gıyâseddin Keyhusrev, bunun ardından çeşitli yerlerde gurbet hayatı yaşadıkdan sonra 600/1204 yılında kardeşinin vefat haberini almasıyla tahta çıkan yeğeni

38 Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, s. 5.

39 Hakkında bk. Abdulhalûk Çay, *II. Kılıç Arslan*, Ankara 1987; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, Ankara 2020, s. 289-356; Osman Turan, "Kılıç Arslan II", *İA*, VI, s. 688-703; Cl. Cahen, "Kilidj Arslan II", *EP*, V, s. 104; Abdülkerim Özeydin, "Kılıcarslan II", *DİA*, s. 399-403.

40 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000, s. 334. Sultanın İstanbul'a ziyareti ve yapılan anlaşma hakkında daha bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 227-228; Muharrem Kesik, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u ziyareti ve Türkler'in Tarihteki İlk Uçuş Denemesi (1162)", *Bellekten*, LXVI/247, (2002), s. 839-848.

41 Hakkında bk. S. Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşâh Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 52-96; Osman Turan, "Süleyman-şâh II", *İA*, XI, s. 219-231; Selim Kaya, "Süleyman Şah II", *DİA*, XXXVIII, s. 105-108.

42 Bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 268-271; T. Baykara, *I. Gıyâseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, s. 20-22 S. Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşâh Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 49-51.

III. İzzeddin Kılıç Arslan (1204-1205)⁴³ bertaraf ederek Türkiye Selçuklu tahtını ele geçirmek üzere başkent Konya önlerine gelerek şehri muhasara etmiştir. Muhasaranın başlamasıyla birlikte şehir halkının ısrarlı direnişine sinirlenen I. Gıyâseddin Keyhusrev askerlerine şehir halkının kale dışındaki ağaçlarını kesmelerini ve buralardaki evlerini yıkmalarını emretmiş, ahali bu şekilde ağır kayıplarına rağmen direnmekten vazgeçmeyince Sultan III. İzzeddin Kılıç Arslan direnmelerinin sonuç getirmeyeceğini söyleyip onların ailelerinin hayatlarını boş yere tehlikeye atmamalarını isteyerek I. Gıyâseddin Keyhusrev'in canını bağışlaması durumunda bunu kabul edeceğini belirtmiştir. Şehirdekiler bunun üzerine haber göndererek III. İzzeddin Kılıç Arslan'ın söylediklerini bildirmişler, I. Gıyâseddin Keyhusrev de bundan ziyadesiyle memnun olmuştur. Ardından III. İzzeddin Kılıç Arslan'a Tokat vilayetini vererek şehir ileri gelenlerine de *iktâ*'lar bağışlamıştır. Bu konuda yazılan ahidler (*uhûd*) ve menşurlar şehre ulaştınca Sultan III. İzzeddin Kılıç Arslan amcası I. Gıyâseddin Keyhusrev'in huzuruna giderek tahtı ona bırakmıştır⁴⁴. Bu örnekte Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev'in yeğeni ve şehir halkına ahidler ve menşurlar gönderdiği tespit edilmektedir. Sultan tarafından gönderilen anlaşma metninin *uhûd*⁴⁵ ile ifade edilmesi onun yeminli bir anlaşma metni olduğunu söyleyebilmemizi sağlamaktadır. Türkiye Selçuklu sultanlarının yazılı yeminlerine Selçuklu ülkesinde ticari hayatı geliştirmek amacıyla giriştikleri faaliyetler sırasında da ulaşılmaktadır.

Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev'in bilhassa ikinci saltanat döneminde (1205-1211) Türkiye Selçuklu ülkesinde ticari faaliyetleri ilerletmek amacıyla Venedik ve Kıbrıs krallığı ile ilişkiler kurduğu ve bunun I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâeddin Keykubâd dönemlerinde de devam ettiği görülmektedir⁴⁶. Sultan I. İzzeddin Keykâvus döneminde Kıbrıs kralı Hugues (1210-1218) ile yapılan mektup teatisi ve Sultan I. Alâeddin Keykubâd ve Venedikliler arasında yapılan ticaret muahedenâmesi Türkiye Selçuklu sultanlarının yemin etmeleri ile ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

1214 ve 1216 yılları arasında Sultan I. İzzeddin Keykâvus ile Kıbrıs kralı Hugues arasında gerçekleşen beş adet resmî mektuplaşmanın kayıtları günümüze ulaşmıştır⁴⁷. Bu kayıtlara bakıldığında dört mektup Kral Hugues tarafından, bir mektup da Sultan I. İzzeddin Keykâvus

43 Hakkında bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 288-290; Osman Turan, "Kılıç Arslan III", *İA*, VI, s. 703; Ali Sevim, "Kılıcarslan III", *DİA*, XXV, s. 403.

44 İbn Bîbî/Erzi, s. 84-88; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 122-127; İbn Bîbî/Öztürk, s. 114-118.

45 Sözlükte "antlaşma; söz, yemin, ant" olarak geçen *ahdin* çoğuludur (A. Küçük, "Ahid", *DİA*, I, s. 532-533; E. W. Lane, *An Arabic – English Lexicon*, V, s. 2182; M. Kanar, *Arapça – Türkçe Sözlük*, s. 1296; M. Kanar, *Büyük Farsça – Türkçe Sözlük*, s. 988). Birden fazla örnekte tespit edildiği üzere yapılan yazılı yeminli anlaşmaların *uhûd* tabiriyle de ifade edildiği anlaşılmaktadır.

46 Wilhelm Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe terc. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s. 333; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 314, 324, 415-416; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, s. 107; Melek Delilbaşı, "Ortaçağ'da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış", *Belleten*, XLVII/185, (1983), s. 96-97.

47 Yunanca olarak yazılan bu mektuplar için bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, s. 133-137; Melek Delilbaşı, *Türk Hükümdarlarına Ait Yunanca Ahidnâmeler ve Nâmeler (XIII-XV. y.y.)*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1980, s. 24-27; S. Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, s. 66-71.

tarafından gönderilmiştir⁴⁸. Kral, 1214 yılında gönderdiği ilk mektubunda, aralarında “altı yıldan beri yeminle tasdik edilen dostluk bulunduğunu” belirtmektedir. Bu ifadeden anlaşıldığına göre daha Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev döneminde iki taraf da tüccarların faaliyetleri hakkında varılan mutabakata uymak üzere karşılıklı yemin etmiştir⁴⁹.

Hugues tarafından gönderilen diğer üç mektup da bu doğrultuda her iki ülkede tüccarların rahat ve serbest bir şekilde ticaretlerini yapabilmeleri ile alakalı olup kralın 1216 yılındaki üçüncü mektubu ise yeminli dostluk mektubu olarak görünmektedir. Mektupta içerisindeki şartlara uymak üzere kralın yemin ettiği yazmaktadır⁵⁰.

Bu mektup teatisi içinde sultandan krala gönderildiği bilinen tek mektup bulunmaktadır. 1216 yılındaki beşinci ve son olan bu mektupta Sultan I. İzzeddin Keykâvus, varılan anlaşmaya uymak üzere yemin ettiğini söylemektedir. Sultan, iki tarafın yeminle rıza göstererek yeminli mektupla teyit ettiği bu anlaşma ve dostluğa göre Kıbrıs içindeki ve bütün dünyadaki tüccarlara ülkesine serbestçe giriş izni ve mallarının güvenliği için teminat vermiş, onlardan sadece belirlenen gümrük vergisinin alınacağını ifade etmiştir⁵¹.

Bununla birlikte, 1220 yılında Sultan I. Alâeddin Keykubâd döneminde Venedikliler ile yapılan ticaret muahedesi sultanların yemin etmeleriyle ilgili dikkat çekici bir örnek sunmaktadır. Sultanın bir fermanı ve Venedik dukasının taahhütleriyle meydana gelen muahedenâmede Venedik dukasının adına belgeyi imza eden Jacopus Teopolo hükümdarının verilen taahhütleri kendi eliyle yazdığını ve sözlü olarak “Tanrı ve mukaddes havariler üzerine” yemin ettiğini söylemektedir. Buna karşın sultanın elçisi olarak sözleşmenin Türkiye Selçuklu devleti tarafını oluşturan Emîr Şemseddin, fermanın sultan tarafından “kırmızı harflerle” yazılıp yine sultanın “altın mührünü koyarak kırmızı mühür mumuyla” mühürlediğini ifade etmektedir⁵². Burada Venedik dukasının güçlü bir şekilde yemin edip Sultan I. Alâeddin Keykubâd’ın yalnızca muahede için emir ve ferman verdiği görülmektedir. Bu husus sultanın kendisini karşı taraftan üstün gördüğünü ve sözlerinin yeminle tasdik edilmesine gerek duymadığını, emir ve fermanının muahede için yeterli olduğunu düşündüğünü göstermektedir⁵³.

48 Bu mektupların detaylı bir incelemesi için bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, s. 107-132; M. Delilbaşı, *Türk Hükümdarlarına Ait Yunanca Ahidnâmeler ve Nâmeler (XIII-XV. y.y.)*, s. 35-40.

49 O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, s. 109, 133; S. Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, s. 67.

50 O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, s. 134-135; S. Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, s. 68-69.

51 Sultan tarafından gönderilen bu mektubun başında mektubun sultana ait olduğunu bildiren bir alamet olmak üzere Farsça olarak *sultân* yazmaktadır. Bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, s. 136-137; S. Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, s. 69-70.

52 Muahedenin metni ve incelemesi için bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, s. 117-132, 137-140; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 415-416; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s. 333-334 E. Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, s. 86-87.

53 Osman Turan da muahedenâmedeki Sultan I. Alâeddin Keykubâd lehine olan bu eşitsizliğe dikkat çekmektedir (*Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, s. 129).

Bir kuşatma neticesinde tarafların talepleri doğrultusunda yazılı yeminlerin verildiği de görülmektedir. Bu minvalde tespit edilen yazılı yeminler ile ilgili bir hadise I. İzzeddin Keykâvus ile I. Alâeddin Keykubâd arasındaki taht mücadelesi sırasındadır. Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev'in vefatı ardından oğulları I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâeddin Keykubâd arasında bir saltanat mücadelesi yaşanmış, babasının vefat haberini alan I. Alâeddin Keykubâd, amcası Erzurum meliki Muğîseddin Tuğrulşâh ve Ermeni tekfurı Leon'un da desteklerini alarak Kayseri'de bulunan kardeşi I. İzzeddin Keykâvus'u kuşatma altına almıştır. Muhasaranın şiddeti karşısında teslim olma noktasına gelen I. İzzeddin Keykâvus, Kayseri hâkim ve *şahnesi* Celâleddin Kayser'in Ermeni tekfurı Leon'u kendi saflarına çekme plânı sayesinde bu büyük badireyi atlatmıştır⁵⁴. İki taraf arasında yapılan gizli görüşmelerde Tekfur Leon'a gönderilen hediyelerle⁵⁵ birlikte Celâleddin Kayser, tekfura kuşatmadan ayrılması durumunda ve varılan söz ve anlaşmalara (*uhûd u mevâsik*) uyması hâlinde saltanatı süresince ülkesine karşı zarar gelmeyeceğine dair I. İzzeddin Keykâvus'un söz (*ahd*) verip yemin (*sevgend*) edeceğini söylemiştir. Tekfur da bu teklifi güvenilir bir adamının gidip sultanın yeminini getirmesi karşılığında kabul edeceğini bildirmiştir. Celâleddin Kayser bunun üzerine önce tekfurun söz (*ahd*) verip yemin mektubu (*sevgend-nâme*) yazması gerektiğini ifade etmiş ve Leon söylenileni yaparak yemin mektubunda sultandan bir *ahid-nâme* istemiştir. Daha sonra I. İzzeddin Keykâvus kendi eliyle bir yemin mektubu yazıp tekfura göndermiştir. Kendisine gönderilen yemin mektubunu inceleyen tekfur, kuvvetleriyle birlikte şehir önlerinden ayrılmıştır⁵⁶. Bunun ardından Erzurum meliki Tuğrulşâh da muhasara alanını terk edince I. Alâeddin Keykubâd kuşatmayı kaldırıp Ankara şehrine çekilmek mecburiyetinde kalmıştır⁵⁷.

Bu hadisede Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un bizzat kendi eliyle tekfur için yazılı bir yemin mektubu kaleme aldığı açıkça görülmekle birlikte, Celâleddin Kayser'in ilk anda tekfura sultanın söz verip yemin edeceğini söylemesi I. İzzeddin Keykâvus'un sözlü olarak da yemin etmiş olabileceği ihtimalini ortaya çıkartmaktadır, ancak kaynakta böyle bir bilgi verilmemiştir.

Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un yazılı olarak yemin vermesi ile ilgili bir başka hadise 615/1218 yılındaki Halep Seferi sırasında tespit edilmektedir. Sefer esnasında Tell-Bâşir Kalesi Türkiye Selçukluları tarafından muhasara altına alınınca, kale halkı muhasaranın şiddetinin artması neticesinde Tell-Bâşir melikinden teslim olmalarını istemiş, bunun üzerine melik, sultana haberci göndererek kendisi için bir *iktâ'* verilmesi ve kale halkının da canlarına zarar gelmeyeceğinin teminatıyla teslim olacaklarını iletmiştir. Sultan bu haber karşısında istenilenleri kabul etmiş ve kaleye melik için Hunî vilayetinin *iktâ'* olarak verildiğine dair bir menşur ile *sevgend-nâme* gönderilmiştir⁵⁸.

54 İbn Bîbî/Erzi, s. 116; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 165; İbn Bîbî/Öztürk, s. 145.

55 Tekfurun teklifi kabul etmesi hâlinde hediye olarak 12 bin dinârlık bir *destârçe* sefer masrafı (*na'l-bahâ*) olarak verilecek. Bununla birlikte Ermeni kalelerine zahire ve sultana ait hayvanlar gönderilecektir (İbn Bîbî/Erzi, s. 117; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 166-167; İbn Bîbî/Öztürk, s. 146).

56 İbn Bîbî/Erzi, s. 117-118; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 167; İbn Bîbî/Öztürk, s. 146.

57 İbn Bîbî/Erzi, s. 118; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 168; İbn Bîbî/Öztürk, s. 147.

58 İbn Bîbî/Erzi, s. 188; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 257; İbn Bîbî/Öztürk, s. 212.

Sultan I. Alâeddin Keykubâd döneminde 618/1221-22 yılındaki Alâiye Seferi'nde şehir kalesinin Türkiye Selçuklu ordusu tarafından kuşatılıp muhasaranın üzerinden iki ay geçmesi ardından kale hâkimi Kyr Vart, sultandan kendisini affetmesi ve canına bir zarar vermemesi teminatıyla anlaşma ve yemin (*ahd u peymân*) istemiştir. Sultan bunun üzerine Kyr Vart'ın isteklerini kabul etmiş ve kale teslim olarak Türkiye Selçuklu ordusu tarafından fethedilmiştir⁵⁹.

Yine Sultan I. Alâeddin Keykubâd döneminde Mengüçüklülere Erzincan hâkimi Alâeddin Dâvudşâh tâbiyetini sunmak üzere Kayseri'de bulunan sultan ile görüşmeye gitmiştir. Melik Alâeddin Dâvudşâh yaklaşık iki hafta boyunca sultanın misafiri olmuş ve çok iyi şekilde ağırlandı⁶⁰. Misafirliğinin on ikinci günü Tercüman Sadeddin Köpek kendisine bizzat sultan tarafından “mücevher saçan ve anber yağdırın padişah hattıyla” yazılan bir *ahid-nâme* vermiş ve içi rahat bir şekilde kendi bölgesine gidebileceğini söylemiştir. Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın kaleme almış olduğu *ahid-nâme* Alâeddin Dâvudşâh'ın sultanın karşısında olmayıp itaat ve bağlılıktan ayrılmaması durumunda ülkesi ve adamlarına karşı bir zarar gelmeyeceği üzerinedir⁶¹. Ancak Melik Alâeddin Dâvudşâh Erzincan'a dönmesi ardından sultandan aldığı *ahid-nâme* hilâfına faaliyetlerde bulunmuş, Eyyübîler ve Hârezmşâhlarla ilişki kurmaya girişmiştir. Bu girişimlerinin haberi Sultan I. Alâeddin Keykubâd nezdine ulaşması sonrasında Türkiye Selçuklu ordusu Erzincan üzerine sefere çıkmış ve şehir 625/1228 yılında ele geçirilmiştir. Sultan, Erzincan'a hâkim olmasının ardından Alâeddin Dâvudşâh'ın kardeşinin elinde bulunan Köğonya Kalesi'nin fethi için de Atabeg Mübârizeddin Ertokuş'u vazifelendirmiştir. Kale muhasara edilmesini takiben kale hâkimi Melik Muzaffereddin, Köğonya Kalesi'ne karşılık sultanın kendisine bir yer ve *iktâ'* vermesini talep etmiş, Sultan I. Alâeddin Keykubâd da bu teslim olma talebini kabul ederek Şam hududunda olan Raman, Nehrikali ve Erbinus (Afşin)'u mülkiyet ve Kırşehir'i de vergilerden muaf ve müsellemler *iktâ'* olmak üzere Melik Muzaffereddin'e vermiş, bu hususta menşur ve *ahid-nâme* yazılmıştır⁶².

Sultan I. Alâeddin Keykubâd döneminde bir başka örnekte de Türkiye Selçukluları ve Hârezmşâhlar arasında 627/1230 yılında cereyan eden Yassı-Çimen Savaşı neticesinde Hârezmşâh saflarında olan Selçuklu hanedanından Erzurum meliki Rükneddin Cihânşâh Türkiye Selçuklu ordusuna esir düşmüştür. Sultan esir melik yanında olmakla birlikte ordusuyla Erzurum şehrini muhasara altına almış, şehir ileri gelenleri bunun üzerine sultanın melik, kardeşi ve emîrlerinin canlarına bir zarar vermeyip, şehir halkının mallarına dokunulmayacağına dair teminatıyla teslim olacakları haberini iletmışlerdir. Sultan I. Alâeddin Keykubâd bunun üzerine şehirlilerin isteği

59 İbn Bîbî/Erzi, s. 245; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 233; İbn Bîbî/Öztürk, s. 267. Muhtasar metinde eman talebi yer almakla birlikte *ahd u peymân* istendiği kaydı bulunmamaktadır (İbn Bîbî/Houtsma, s. 101-102; İbn Bîbî/Gencosman, s. 96-97).

60 Bk. İbn Bîbî/Erzi, s. 348-351; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 318-321; İbn Bîbî/Öztürk, s. 355-357.

61 Bu hadisede açık bir şekilde sultanın yemin ettiğine dair bir kayıt olmamakla birlikte *ahid-nâmelerin* yeminli metinler olması dolayısıyla bu örnek önemlidir (İbn Bîbî/Erzi, s. 351; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 321; İbn Bîbî/Öztürk, s. 357).

62 İbn Bîbî/Erzi, s. 362; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 329-330; İbn Bîbî/Öztürk, s. 365-366.

doğrultusunda yazılı bir yemin metni (*mektûb-i kâsem*) hazırlanmasını emretmiş ve kaleme alınan eman mektubu (*kitâb-i amân*) ile ahid ve sözler (*ahd u peymân*) şehre gönderilmiştir⁶³.

Türkiye Selçuklu devletinin Moğolların kontrolü altına girdiği dönemde Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev (1237-1246)'in⁶⁴ vefatı ardından oğulları II. İzzeddin Keykâvus (1246-1249 müstakil, 1249-1262 müşterek saltanat)⁶⁵ ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan (1249-1254, 1257-1266)⁶⁶ arasında büyük bir taht mücadelesi yaşanmış, bu süreçte 657/1259 yılında Moğol hanının hükmüyle iki kardeş arasında ülke topraklarının paylaşıldığı bir anlaşma yapılmıştır. Varılan mutabakatta iki kardeş arasında kabul edilen sözler (*uhûd*) Türkiye Selçuklu devleti dîvânı içerisinde vazifeli İbn Bîbî tarafından kaleme alınmış, Moğol komutanlar ve yargucular anlaşmaya şahitlik etmişlerdir⁶⁷. Anlaşmayı kaleme alması yanında hadiseyle ilgili bilgi kaynağımız da olan İbn Bîbî, burada açık bir şekilde yemin edildiğine dair bir malumat vermemekle birlikte, kaleme alınan mutabakatın *uhûd* tabiriyle ifade edilmesi, iki kardeş arasında yeminli bir anlaşma yapıldığını göstermektedir.

3. Türkiye Selçuklu Sultanlarının Sözlü ve Yazılı Yeminleri

Türkiye Selçuklu sultanlarının etmiş oldukları yeminler içerisinde tespit edilen en fazla örnek hem sözlü hem de yazılı olanlardır. Bu örneklerde en dikkat çekici husus sultanların muhtelif durumlarda sözlü yeminleri sonrası muhataplarının talepleri doğrultusunda yazılı olarak da yemin metinleri hazırlanmasıdır. Bu durum sultanların sözlü yeminlerinin muhatapların amaç ve taleplerinin yerine getirilmesinde tam bir güvence ortaya koymaması ve onların elde etmek ya da korumak istediklerine dair kalıcı teminat sağlamak amacıyla yazılı belge sahibi olmak istemeleri ile ilgilidir.

Hem sözlü hem de yazılı olmak üzere Türkiye Selçuklu sultanlarının yeminleri ile ilgili ilk örnek, bir taht mücadelesi sırasında görülmektedir. Sultan II. Kılıç Arslan (1155-1192)'in vefatı ardından tahta oğlu I. Gıyâseddin Keyhusrev'in çıkmasıyla kardeşi II. Rükneddin Süleymanşâh başkent Konya'yı muhasara etmiştir. I. Gıyâseddin Keyhusrev'in tahta çıkmasını kabul etmeyen Melik Süleymanşâh ordusuyla birlikte Konya'yı kuşatma altına almış ve dört ayı geçen muhasara ardından şehir ileri gelenleri bir çözüm bulmak amacıyla II. Süleymanşâh'a elçi göndermişlerdir. Gönderilen elçi Melik Süleymanşâh'a ya sefer masrafının karşılanıp geri dönmesi ya da Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev'in kendisine, oğullarına, hazinelerine, hizmetçi ve adamlarına bir zarar

63 İbn Bîbî/Erzi, s. 409; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 366-367; İbn Bîbî/Öztürk, s. 402. Ebu'l-Ferec (öl. 685/1286) de şehrin içindekilerin, sultana Erzurum melikinin öldürülmeyeceğine dair yemin ettirip ardından şehri teslim ettiklerini ifade etmektedir (*Abû'l-Farac Tarihi*, II, Türkçe terc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1950, s. 528).

64 Hakkında bk. Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009; Osman Turan, "Keyhusrev II", *İA*, VI, s. 620-629; Ali Sevim, "Keyhusrev II", *DİA*, XXV, s. 348-350.

65 Hakkında bk. Osman Turan, "Keykâvus II", *İA*, VI, s. 642-645; Faruk Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, XXV, s. 354-356.

66 Hakkında bk. Osman Turan, "Kılıç Arslan IV", *İA*, VI, s. 703-707; Faruk Sümer, "Kılıç Arslan IV", *DİA*, XXV, s. 403-405.

67 İbn Bîbî/Erzi, s. 631; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 547; İbn Bîbî/Öztürk, s. 583.

vermeyeceği hususunda yemin etmesi (*sevğend hored*) karşılığında şehri terk etmesini kabul etmesi teklifini iletmiştir. Melik, ikinci teklifi sevinçle kabul etmiş ve emîrler, büyükler, ahîler ve devlet görevlilerinin şahitliğinde bozulması mümkün olmayan ağır yeminlerle (*eymân-i gilâz*) dolu bir yemin mektubu (*sevğend-nâme*) kaleme almıştır. Bunun ardından elçi geri dönüp II. Süleymanşâh'ın verdiği ahidler ve mektupları (*uhûd ve mektubât*) şehirdekilere ulaştırınca onlar, I. Gıyâseddin Keyhusrev'in huzuruna çıkarak durumu ve II. Süleymanşâh'ın ettiği yeminleri izah etmişlerdir⁶⁸. Neticede sultan ve melik arasında anlaşma yapıp II. Süleymanşâh yeminini (*kasem*) yineleyerek "kendi şerefli eliyle" bir anlaşma metni yazmıştır. Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev, II. Süleymanşâh'tan gelen bu anlaşma metnini (*uhûd*) gördükten sonra onun yemin ve sözlerinin (*eymân*) doğruluğuna inanarak tahtı bırakıp Konya'dan ayrılmayı kabul etmiştir⁶⁹. Burada II. Rükneddin Süleymanşâh'ın henüz sultan olmadan vermiş olduğu yeminler bulunmakla birlikte tahtı ele geçirmek üzere olan bir Türkiye Selçuklu melikinin sözlü ve yazılı yeminlerini içermesi açısından hadise oldukça önemlidir.

Yine bir saltanat mücadelesi esnasında bir Türkiye Selçuklu sultanının hem sözlü hem de yazılı olarak yemin ettiğini tespit etmekteyiz. I. İzzeddin Keykâvus, kardeşi I. Alâeddin Keykubâd'ın Kayseri'deki kuşatmasını atlatması ardından 608/1211 yılında Türkiye Selçuklu devleti tahtına oturmuştur⁷⁰. Bununla birlikte sultanın Ankara şehrine çekilen kardeşini hâlen bir tehdit olarak görmesi, ordusunu toplayıp şehri muhasara altına almasına sebep olmuştur. Kuşatma neticesinde şehir halkı yiyecek ve zahire sıkıntısı sebebiyle zor durumda kalmış, bunun ardından şehir ileri gelenleri ve Melik Alâeddin Keykubâd arasında Sultan I. İzzeddin Keykâvus ile anlaşma yapılması hususunda mutabakat sağlanmıştır. I. Alâeddin Keykubâd, şehir ileri gelenlerine, kardeşi Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un kendisiyle canı ve malına karşı zarar vermeyeceği hususunda anlaşma (*ahd u peymân*) yapıp bu anlaşmayı ağır yeminler (*eymân-i gilâz u şedâd*) ile kuvvetlendirerek tarafına göndermesi şartıyla teslim olacağını ifade etmiştir⁷¹. Bunun üzerine şehir ileri gelenleri I. Alâeddin Keykubâd'ın şartlarını I. İzzeddin Keykâvus'un emîrlerinden Seyfeddin Ayaba'ya iletmiş, Emîr Seyfeddin Ayaba durumu sultana bildirince sultan, Melikü'l-ümerâ Hüsâmeddin Çoban ve Melikü'l-ümera Seyfeddin Kızıl'ı durumu açıklamak üzere çağırmıştır. Emîrler, sultana I. Alâeddin Keykubâd'a, yakınlarına ve şehir halkına zarar vermeyeceği üzerine ağır yeminler (*sevğendân-i gilâz u şedâd*) ettirmişlerdir. Sultan I. İzzeddin Keykâvus sözlü olarak

68 İbn Bîbî/Erzi, s. 33; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 47; İbn Bîbî/Öztürk, s. 62-63.

69 İbn Bîbî/Erzi, s. 35-36; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 50; İbn Bîbî/Öztürk, s. 64. Bu hadise ve yeminli bir mutabakata varılması dönemin diğer bir önemli kaynağı Kerîmüddin Aksarâyî (öl. 733/1332-33)'nin *Musâmeretu'l-ahbâr* adlı eserinde de yer almaktadır (Aksarâyî, *Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr*, neşr. Osman Turan, Ankara 1944 [= Aksarâyî/Turan], s. 31; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, Ankara 2000 [= Aksarâyî/Öztürk], s. 24. Ayrıca İbnü'l-Esîr (öl. 630/1233), bu hadiseyi Rükneddin Süleymanşâh'ın I. Gıyâseddin Keyhusrev'i Ankara'da kuşattığı şeklinde yanlış bir bilgiyle aktarmakla birlikte, kardeşinin kaleyi teslim etmesi durumunda burası yerine başka bir kaleyi ona vereceği üzerine yemin ettiğini (*hilf*) ifade etmektedir (İbnü'l-Esîr/Tornberg, s. 196; İbnü'l-Esîr/Ağırakça-Özaydın, s. 166).

70 Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, II, Ankara 2020, s. 24-25; M. A. Köymen, *Büyük Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, s. 107-112; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 315-318; S. Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, s. 22-25.

71 İbn Bîbî/Erzi, s. 137; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 196; İbn Bîbî/Öztürk, s. 165.

yemin ettikten (*zıkr-i yemîn*) sonra kendi “mübarek eliyle” de *ahid-nâmeler* kaleme almıştır. Sultanın yeminleri ve yazısı (*i‘lâm*) şehre ulaşınca Melik Alâeddin Keykubâd teslim olmuştur⁷².

Sultan I. İzzeddin Keykâvus döneminde bir başka hadise de sultanın 611/1214’te Sinop şehrini fethetmesi sırasındadır. Sultan, ordusuyla birlikte Sinop şehrini fethetmek üzere harekete geçtiğinde ordunun öncüleri tedbirsiz bir şekilde şehir dışında gezintide olan Tekfur Kir Aleksî’yi esir etmişlerdir. Bunun üzerine yanında esir tekfur da olmak üzere şehir önlerine gelen sultan, şehir halkından teslim olmalarını istemiştir. İlk anda teslim olmaya yanaşmayan şehir halkı, hem esir tekfura yapılan işkence hem de Türkiye Selçuklu ordusunun muhasaradan vazgeçmeyeceğini anlamaları neticesinde sultandan teslim olmaları karşılığında tekfurun canının bağışlanması ve kendilerinin de şehirden istedikleri yere gitmelerine izin verilmesi hususunda yemin etmesini (*sevğend hored*) istemişlerdir⁷³. Bunun üzerine Sultan I. İzzeddin Keykâvus hem tekfurun hem de şehirde bulunanların can ve mallarına bir zarar gelmeyeceği ve onların istedikleri yerde oturmalarına izin vereceğine, tekfurun da sultana itaat edip her yıl belirlenen *haracı* hazineye göndermesi gerektiğine ve aksi olması durumunda tekfurun öldürüleceği ve şehir halkının da esir alınacağına dair yemin (*sevğend*) etmiştir. Bu şekilde yazılan yemin mektupları (*sevğend-nâmehâ*) şehre ulaşınca ahali teslim olmayı kabul etmiştir⁷⁴. Burada sultanın öncelikle şehir halkının talepleri doğrultusunda sözlü olarak yemin ettiği ardından da bu doğrultuda yemin mektupları yazıldığı görülmektedir. Bunun ardından sultan, Kir Aleksî’den de ahid ve söz (*ahd u peymân*) istemiş, tekfur saltanat dîvânı noterlerinin (*notârân-i dîvân-i saltanat*)⁷⁵ yazdıkları metne uyacağına dair diliyle de yemin (*kasem*) etmiştir. Tekfurun iki tarafın ileri gelenlerinin şahitliğinde kabul ettiği bu yemin mektubu hazineye götürülüp muhafaza altına alınmıştır⁷⁶.

Yine, Sultan I. İzzeddin Keykâvus, Ermeni Hancin Kalesi’ni muhasara altına alması ardından kale halkı Ermeni tekfuru Leon’dan yardım istemiş fakat yardım talebi olumsuz karşılanınca kaledekiler sultana haber göndererek can ve mallarına zarar gelmeyeceğine dair eman verilmesi durumunda teslim olacaklarını iletmişlerdir. Sultan I. İzzeddin Keykâvus bu teklifi kabul etmiş ve istenilen şekilde yemin edip (*peymân kerd*) bu doğrultuda ferman yazılmıştır⁷⁷.

Ermeni şehirlerine karşı seferine devam eden Sultan I. İzzeddin Keykâvus Sis Gazası olarak kayıtlarda yer alan harekâtı ardından Kayseri’ye geçmiştir. Sultan buradayken sefer neticesinde çok zor durumda kalan Ermeni tekfuru Leon tarafından, kendisinin affedilip Sis bölgesinin yeniden hâkimiyetinde kalması teklifi gelmiştir. Sultan, tekfurun kendisine itaat etmesi ve her yıl belirlenen *haracı* göndermesi şartıyla söylediklerini kabul edeceğine dair yemin etmiştir

72 İbn Bîbî/Erzi, s. 138; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 197; İbn Bîbî/Öztürk, s. 166.

73 İbn Bîbî/Erzi, s. 151; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 213. Şehir halkının sultandan tekfurun canı ve kendileri için yemin istemesi İbn Bîbî’nin mufassal metninin Türkçe tercümesinde yer almamaktadır (bk. İbn Bîbî/Öztürk, s. 179).

74 İbn Bîbî/Erzi, s. 151-152; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 214; İbn Bîbî/Öztürk, s. 179-180.

75 Yapılan anlaşma ve sözleşmelerde şahitlik ve bunları kaleme almak gibi vazifeleri olduğu tespit edilen Türkiye Selçuklu dîvânında yer alan görevlilerdir (S. Tüzmeç, *İbn Bîbî’nin el-Evâmiru l-‘Alâ’iyye fi l-umûri l-‘Alâ’iyye Adli Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî İstılah ve Unvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirmesi*, s. 211).

76 İbn Bîbî/Erzi, s. 153; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 215; İbn Bîbî/Öztürk, s. 180-181.

77 İbn Bîbî/Erzi, s. 164; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 230; İbn Bîbî/Öztürk, s. 192.

(*sevğend hord*)⁷⁸. Bunun üzerine tekfur büyük bir sevinç yaşamış ve sultanın elçilerini büyük bir itinayla karşılayıp kendisi de sultanın şartlarına uyacağına yemin edip hazırlanan *ahid-nâme*yi kabul etmiştir⁷⁹.

Bir başka örnekte Harput Kalesi'nin Türkiye Selçuklu ordusu tarafından kuşatılması neticesinde kaleye sığınmış olan Suriye melikleri, Sultan I. Alâeddin Keykubâd'dan af dileyip teslim olmak istemişlerdir. Sultan kendisine iletilen bu haber karşısında kaledekilerin mallarını kalede bırakıp ayrılmalarını kabul etmiş, bunun üzerine elçi olarak sultan ile görüşmeye gelen Hama meliki ondan yemin (*kasem*) ve eman mektubu (*kitâb-i amân*) istemiştir. I. Alâeddin Keykubâd bunu kabul ederek istenildiği gibi yeminler (*aksâm*) etmiştir. Sonrasında hazırlanan yemin mektubu (*sevğend-nâme*) kaleye gönderilmiştir⁸⁰.

Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın, kardeşi Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un vefatı ardından tahta geçmesi sırasında güçlü emirlerden Melikü'l-ümerâ Seyfeddin Ayaba'nın talebiyle yemin etmesi henüz sultanlığa geçmemiş olsa bile kaynakta yer alan detaylı bilgileriyle en açık ve dikkat çekici örnek olarak görülmektedir. Buna göre, Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un vefatı ardından toplanan emirler yapılan istişareler neticesinde sultanın kardeşi I. Alâeddin Keykubâd'ın isminde karar kılımlardır⁸¹. Bunun üzerine Melikü'l-ümerâ Seyfeddin Ayaba tahta geçmesi haberini vermek üzere Malatya'da hapis bulunan I. Alâeddin Keykubâd'ın yanına gitmiştir. Burada kendisiyle görüşmüş ve kardeşinin vefat haberini verip saltanat tahtına oturması için harekete geçmesini istemiştir. Taht mücadelesi sırasında I. İzzeddin Keykâvus'un safında yer alan Seyfeddin Ayaba bu sebeple Alâeddin Keykubâd'ın kendisine kin tutacağını düşünmüş ve onun kendisi hakkında güzel sözlerine rağmen korkusunu giderebilmek ve canı üzerinde teminat almak adına I. Alâeddin Keykubâd'dan hem diliyle hem de yazılı olarak yemin (*sevğend*) etmesini istemiştir. I. Alâeddin Keykubâd bunun üzerine hem sözlü olarak yeminler etmiş (*sevğendân hord*) hem de kendi eliyle bir eman mektubu (*kitâb-i amân*) yazmıştır. Emîr Seyfeddin Ayaba buna rağmen melikten *Kur'ân-ı Kerîm*'e de el basarak yeminini pekiştirmesini istemiştir⁸². I. Alâeddin Keykubâd bunu da kabul edip *Kur'ân-ı Kerîm*'e el basarak “eceli gelinceye kadar Melikü'l-ümerâ Seyfeddin benim tarafımdan güven ve emniyet içinde olacaktır. Asla benden ve adamlarımdan onun nefesine, malına, canına ve tenine zarar gelmeyecektir” demiş ve bunu Yûsuf Sûresi'nin 66. âyetinde geçen “sözümüze Allah vekildir” mealindeki cümleyle tamamlayarak tekrar yemin etmiştir (*sevğend hord*)⁸³.

78 İbn Bîbî/Erzi, s. 170; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 237; İbn Bîbî/Öztürk, s. 197.

79 Tekfurun sultana itaati hususundaki yeminlerini ve kendisine verilen *ahid-nâme*yi sultan tarafından hem elçi hem de tekfurun ödemesi gereken *haracı* tahsil etmek için gönderilen o dönem *emîr-u'd-devât* olan Sahîb Ziyaeddin Kara Arslan hazırlamıştır (bk. İbn Bîbî/Erzi, s. 171; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 237; İbn Bîbî/Öztürk, s. 197).

80 İbn Bîbî/Erzi, s. 445; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 397; İbn Bîbî/Öztürk, s. 431. Muhtasar metinde teslim olmaları durumunda Suriye meliklerinin canlarına zarar gelmeyeceği hakkında eman mektubu (*kitâb-i amân*) yazıldığı belirtilmekle birlikte sultanın yemin etmesi yer almamaktadır (İbn Bîbî/Houtsma, s. 197-198; İbn Bîbî/Gencosman, s. 179).

81 İbn Bîbî/Erzi, s. 200-204; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 273-278; İbn Bîbî/Öztürk, s. 224-228.

82 İbn Bîbî/Erzi, s. 206; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 280-281; İbn Bîbî/Öztürk, s. 230.

83 İbn Bîbî/Erzi, s. 207; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 281; İbn Bîbî/Öztürk, s. 230.

Melikü'l-ümerâ Seyfeddin Ayaba'nın canı ve malı konusunda nasıl bir tedirginlik yaşadığı I. Alâeddin Keykubâd'dan sözlü ve yazılı yemin talebi ve *Kur'ân-ı Kerim*'e el basmasını istemesiyle açıkça görülmektedir. Bununla birlikte bu güçlü emîrin, I. Alâeddin Keykubâd'ın tahta geçmesi için bu şekilde kendisi adına ağır yeminlerle dolu teminatlar talep edebilmesi onun ne denli kudretli bir konumda olduğunu da göstermektedir⁸⁴.

Devlet adamlarının destekleyebilecekleri taht iddiasında bulunacak güçlü bir hanedan üyesinin yokluğu durumunda anlaşmazlık yaşadığı hükümdara karşı canları ve mallarının teminatı, ancak sultanların vermiş olduğu sözlü ve yazılı yeminlerdir. Bununla birlikte bu durum da devlet adamları için tam bir güvence ortaya koymaz ki nitekim Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın güçlü emîrleri ortadan kaldırıp devlet yönetiminde otoritesini sağlamak amacıyla giriştiği mücadele sırasında Melikü'l-ümerâ Seyfeddin Ayaba da katledilmiştir⁸⁵. Seyfeddin Ayaba tutuklandığı sırada sultanın tahta geçmeden önce kendisinin canı için verdiği söz ve yeminleri (*ahd u misâk*) hatırlatmış fakat bu da hayatının bağışlanması için yeterli olmamıştır⁸⁶.

Yine, devletin Moğol tahakkümü altında bulunduğu dönemde son Türkiye Selçuklu sultanı II. Gıyâseddin Mes'ûd (1282-1296, 1302-1308)⁸⁷ İlhanlı hanı Abaka (1265-1282) ile görüşmek için gittiği Tebriz'de, onun ölümüyle han olan Ahmed Teküder (1282-1284)'in kısa hükümdarlığı sonrası tahta geçen Argûn Han (1284-1291) tarafından sultan ilan edilmiş ve ardından Anadolu'ya dönmüştür⁸⁸. Sultanın dönüşünü takiben devlet kademelerinde birtakım değişiklikler yapılmış, Moğollarla iyi ilişkileri bulunup II. Gıyâseddin Mes'ûd'a da ilgi ve yakınlık gösteren Mucîreddin Emîrşâh saltanat nâibliğine getirilirken Sâhib Fahreddin Ali de vezîrlük makamında bırakılmıştır. Bu arada yeni sultan ile devletin iki güçlü ismi arasında üçlü bir ahid ve anlaşma (*ahd u misâk*) yapıldığı görülmektedir⁸⁹. Bu ahidleşmenin bir tarafında Sultan II. Gıyâseddin Mes'ûd ve Mucîreddin Emîrşâh, diğer tarafında da yaşanan taht mücadelesi sırasında II. Gıyâseddin Mes'ûd'un rakibi III. Gıyâseddin Keyhusrev (1266-1282)'in⁹⁰ yanında yer alan Sâhib Fahreddin Ali bulunmaktaydı.

Türkiye Selçuklu devletinin son dönemi Moğol tâbiyeti altında ve karışık bir vaziyet içerisinde geçmiştir. II. Gıyâseddin Mes'ûd, İlhanlı hanının tasdiki ile tahta çıkmış, yeni sultan

84 İbn Bîbî, Melikü'l-ümerâ Seyfeddin Ayaba'nın gücünün büyüklüğü, adamları ve hizmetkârlarının çokluğu ile ilgili "sultanın mutfağında saray görevlileri için her gün 30 baş koyun kesilirken, Emîr Seyfeddin Ayaba'nın mutfağında 80 baş koyun kesilmekteydi" diyerek çarpıcı bir örnek vermektedir (İbn Bîbî/Erzi, s. 265; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 249; İbn Bîbî/Öztürk, s. 287. Daha bk. M. A. Köymen, *Büyük Alâeddîn Keykubad ve Zamanı*, s. 187-189).

85 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 360-363; E. Uyumaz, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, s. 25-30.

86 İbn Bîbî/Erzi, s. 269; İbn Bîbî/Mutahiddîn, s. 253; İbn Bîbî/Öztürk, s. 290.

87 Hakkında bk. Zerrin Günal Öden, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Mesud Hakkında Bazı Görüşler", *Belleten*, LXI/231, (1997), s. 287-300; Muharrem Kesik, "Mesud II", *DİA*, XXIX, s. 342-344.

88 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 599-600; M. Kesik, "Mesud II", *DİA*, XXIX, s. 342.

89 Ayrıca yapılan bu *ahd u misâk* ile sultanın güçlendirildiğinin belirtilmesi de önemli bir husus olarak dikkat çekmektedir (Aksarâyî/Turan, s. 138; Aksarâyî/Öztürk, s. 108).

90 Hakkında bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 599-600; Ali Sevim, "Keyhusrev III", *DİA*, XXV, s. 350-351.

devlet yönetimini sağlamak için de devlet adamları ile yeminli bir anlaşma yapmak durumunda kalmıştır. Moğol tâbiyeti altındaki şartların sultanlık otoritesi kurmak için oldukça güç olduğu bir yana bırakılırsa, Sultan II. Gıyâseddin Mes'ûd'un saltanatı elde etmesi ardından devlet adamlarıyla bir ahidleşmeye gitmesi daha önce Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın tahta geçişi sırasında Melikü'l-ümerâ Seyfeddin Ayaba'ya teminat vermek için büyük yeminler etmesini hatırlatmaktadır. Bu hadiseler tetkik edildiğinde sultanların hükümdarlıklarını sağlamak adına devlet yönetiminde etkili olan güçlü emîr ve devlet adamlarına onların istekleri doğrultusunda yeminler verdikleri görülmektedir.

Zikredilen hadiseler belirli bir tasnifle ve kronolojik olarak değerlendirilmesine rağmen ilk dönem Türkiye Selçuklu sultanlarından Melikşâh (1110-1116)⁹¹ ve Bizans imparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) arasındaki tespit edilen bir hadiseye bu çalışmanın konusu gereği değinmek gerekmektedir. Buna göre İmparator I. Aleksios'un Konya üzerine doğru gerçekleştirdiği sefer neticesinde Türkiye Selçuklu sultanı Melikşâh, imparatorun barış teklifinde bulunmuştur. Sultanın bu teklifini kabul eden imparator onu maiyetiyle birlikte ağırlamış ve barış anlaşmasının ertesi gün tümüyle ve eksiksiz bir şekilde hazırlanmış olacağına dair söz vererek onları bir gece misafir etmiştir. Ertesi gün anlaşma “âdet olan usullerle” yapılmış ve Sultan Melikşâh yüklü miktarda para da alarak başkenti Konya'ya dönmek üzere imparatorun ordugâhından ayrılmıştır (510/1116)⁹². Bu hadisede sultanın açık bir şekilde yemin ettiğine dair bir malumatımız olmamakla birlikte imparatorun sultan ve maiyetindeki beylere söz vermiş olduğunun belirtilmesi ve anlaşmanın “âdet olduğu usullerle” yapılmış olması iki tarafın karşılıklı yemin ettiği yorumunu yapmamızı sağlamaktadır.

Bütün bu örneklerin dışında Türkiye Selçuklu sultanlarının yemin etmelerine dair dikkat çekici bir hususa da Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev döneminde rastlamaktayız. Sultan, son olarak Antalya'nın fethinin gerçekleştiği seferinin ardından 608/1211 yılında daha öncesinde anlaşma yapmış olduğu İznik Bizans imparatoru Theodoros Laskaris (1204-1222) üzerine bir sefer düzenlemek istemiştir. Bu sefer, bölgede gerçekleşen son gelişme ve ittifaklar doğrultusunda sultan için kaçınılmaz bir duruma gelmiş, I. Gıyâseddin Keyhusrev de bunun üzerine devlet erkânını toplayıp sefer kararını görüşmüştür. Bu görüşmede söz alan devlet büyükleri, daha önceden Laskaris ile yapılan anlaşmanın kurallarını bozmanın (*nakz-i kâide-yi ahd*) ve verilen vaatlerin yerine getirilmemesinin (*ihlâf-i incâz-i va'd*)⁹³ neticesinde işin sonunun kötü bitip uğursuzluk getireceğini ifade etmişler ve savaşmak yerine elçiler gönderilerek bir çözüm

91 Hakkında bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 180-185; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003, s. 15-31; Muharrem Kesik, “Melikşah”, *DİA*, XXIX, s. 58-59.

92 Anna Komnena, *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, Ankara 1996, s. 498-499; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 179-180.

93 *Ihlâf*, verilen bir vadin yerine getirilmemesini ifade eden ıstihattır (bk. Mustafa Demiray, “Vaad”, *DİA*, XLII, s. 403).

bulunulması teklifini sunmuşlardır⁹⁴. Buna karşılık sultan kararından vazgeçmemiş ve sefere çıkmıştır. Neticede gerçekleşen savaşta Türkiye Selçuklu ordusunun üstünlüğüne rağmen bir Frenk askeri sultanın yanına kadar gelerek onu hançer darbeleriyle şehit etmiştir.⁹⁵ Sultanın hayatını kaybettiğini gören Türkiye Selçuklu ordusu savaş disiplinini kaybedip dağılmıştır.

Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev, muhtemelen dostluk ve ittifak oluşturmak amacıyla Laskaris ile bir anlaşma yapmıştır. Nitekim Türkiye Selçuklu sultanları umumiyetle tahta geçtiklerinde saltanatlarının tanınması amacıyla ya da muhtelif durumlarda elçiler göndererek komşu devletlerle siyasi ilişkiler içerisine girmişlerdir. Bu çerçevede yapılan görüşmelerde mutabakat sağlanırsa muayyen bir anlaşma ortaya çıkarılır ve genellikle bu anlaşmalar da karşılıklı olarak hükümdarlar tarafından verilen yeminlerle tasdik edilirdi. İznik Bizans imparatoru ile yaptığı bu anlaşmanın ve verilen yeminlerin detayları bilinmemekle birlikte sultanın muharebede hayatını kaybetmesi, sefer kararının görüşüldüğü devlet erkânıyla yaptığı toplantıda devlet büyüklerinin, daha önce verilen yeminin bozulmasının kötü sonuçlar doğuracağı sözünü doğrulamaktadır. Kaynakta savaş ve sultanın hayatını kaybetmesi hadisesi anlatılmadan önce bu görüşmeye yer verilmesinde eserini Türkiye Selçuklu sultanlarına karşı büyük bir bağlılık ve minnet hissiyatıyla kaleme alan İbn Bîbî'nin bu vahim hadisenin sebebinin bir musibet ve uğursuzluğa dayandırması söz konusudur⁹⁶. Aynı zamanda buradan dönemin toplum hayatında verilen bir yeminin bozulmasının büyük bir uğursuzluk getireceği inancının mevcut olduğu da anlaşılmaktadır.

Bu doğrultuda yukarıdaki örnek bir Türkiye Selçuklu sultanının etmiş olduğu yemini bozduğunu göstermesi açısından oldukça önemli olmakla birlikte, kaynağın açık bir şekilde yazılı ya da sözlü bir yeminden bahsetmemesi mezkûr yeminin yazılı mı yoksa sözlü mü yapılmış olduğuna dair soru işaretleri de ortaya çıkartmaktadır⁹⁷.

94 İbn Bîbî/Erzi, s. 104; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 149; İbn Bîbî/Öztürk, s. 133. XV. yüzyılda *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye*'nin muhtasar metninin Türkçe tercümesini yapan Yazıcızâde Ali, bu hadiseyi aktarırken verilen yemini (*ant*) bozmamak hususunda sultanı uyaran devlet adamlarıyla ilgili daha detaylı bilgi verip onların sağ kol beglerbegi Kayı boyundan Aşut Beg, sol kol beglerbegi Bayındır boyundan İbrahim Beg ve diğer devlet erkânı olduğunu ifade etmektedir (bk. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi]* (Giriş, Metin, Dizin), haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s. 241).

95 İbn Bîbî/Erzi, s. 110; İbn Bîbî/Lugal-Erzi, s. 157; İbn Bîbî/Öztürk, s. 139; Georgios Akropolites, *Vekayinâme*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 29-30.

96 Kaynak müellifinin bakış açısını Nejat Kaymaz, "İbn Bîbî bize Selçuklu Türkiye'sinin değil Selçuklu saltanatının tarihini anlatır" diyerek ifade etmektedir (*Pervâne Mu'inû'd-dîn Süleymân*, Ankara 1970, s. 12).

97 Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev'in hayatını kaybettiği bu sefer ve yemin hadisesi anonim *Selçuk-nâme*'de diğer kaynaklardan farklı bir şekilde geçmektedir. Buna göre, sultanın Lâzik (Denizli) ve Honas'ı fethi üzerine Rum patriği (*halife-yi rûmîyân*), Tekfur Kaloyan (Bizanslı Komnenos hanedanından ya da daha sonra Bulgar kralı olan bir Bulgar prensi olduğu ileri sürülmektedir (O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 203; T. Baykara, *I. Gıyâseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, s. 25-26))'dan I. Gıyâseddin Keyhusrev'e karşı savaşmasını istemiş ancak Kaloyan bu teklifi sultana karşı yemin ettiği (*sevğend hord*) ve bu yüzden onunla savaşmayacağı gerekçesiyle reddedip sadece asker desteği sağlayabileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Kîrlükâ ki İbn Bîbî bu ismi Laskaris olarak vermektedir, Rum Frenklerinden 400 emirle Türkiye Selçuklularının üzerine yürümüştür. Neticesi sultanın hayatını kaybetmesiyle sonuçlanan bu seferin anonim *Selçuk-nâme*'de bu şekilde geçmesi tarihsel olarak bir karşılık ortaya koymakla birlikte karşı tarafın yemini bahis konusu edilmiş olsa bile iki taraf arasında bir yeminli anlaşma olduğunu desteklemektedir (Anonim, *Selçuk-nâme*, tıpkıbasım ve Türkçe terc. Feridun Nafiz Uzluç, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, III, Ankara 1952, metin, s. 42-43; tercüme, 27-28; Türkçe terc. ve notlar Halil İbrahim Gök – Fahrettin Coşguner, *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, Ankara 2014, s. 39-40).

Sonuç

Tespit edilen bu örnekler çerçevesinde Türkiye Selçuklu devleti sultanlarının sözlü, yazılı ve hem sözlü hem de yazılı olarak yemin etmeleri ile ilgili durumlar incelendiğinde sultanların ittifak, barış, af, eman vermek, adakta bulunmak, can ve mal teminatı gibi konular içerisinde komşuları, kendilerine bağlı veya savaştıkları hükümdar ya da devlet yöneticilerine karşı ettikleri yeminler, devlet adamlarına karşı ettikleri yeminler ve Türkiye Selçuklu ülkesindeki ticari hayatı geliştirmek üzere diğer hükümdar ve tüccarlara karşı verilen söz ve yeminler görülmektedir. Bu minvalde sultanların güç, otorite ve hâkimiyetlerini sağlayıp korumak adına söz ve faaliyetlerini yeminle tasdik ederek icraat ve davranışlarının güvenilirliğini sağlamlaştırma ve inandırıcılığını artırma yoluna gittikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte özellikle ittifak ve dostluk üzerine yapılan yeminlerin karşılıklı talepler doğrultusunda edilmiş olduğu da dikkat çekmektedir.

Sultanların bilhassa yeminli anlaşmalarının devletler arası ilişkilerinde güç, denge ve mütakabiliyet üzerine kurulmuş olduğu görülmüştür. Çalışmada izah edilen bu yeminli anlaşmalar Türkiye Selçuklu devletinin yapılan anlaşma dönemlerindeki gücüne göre devletin ve sultanların lehinde ya da aleyhinde gerçekleşmiştir. Muhtelif amaç ve gerekler doğrultusunda edilen bu yeminlerin kavram olarak kaynaklarda Arapça *yemîn* (çoğulu *eymân*), *kasem* (çoğulu *aksâm*), *ahd* (çoğulu *uhûd*), *hîlf*, *mîsâk* (çoğulu *mevâsik*); Farsça *sevgend* ve *peymân* ile Türkçe *ant* tabirleriyle geçtikleri tespit edilmiştir.

Türkiye Selçuklu sultanları çeşitli durumlarda karşı tarafın talebi doğrultusunda sözlü yeminleri ardından bizzat kendi elleriyle *sevgend-nâme*, *ahid-nâme* gibi yemin metinleri de yazmışlardır. Hatta bu yeminler itibar sahibi kimselerin şahitliğinde edilerek, uygulanması ve kalıcılığı da sağlanmak istenmiştir. Bunlarla birlikte kimi zaman da sultanların etmiş oldukları yeminleri bozduğu görülmüştür.

Tespit edilen pek çok yemin Anadolu coğrafyasında kurulmuş olan Türkiye Selçuklu devleti sultanlarının mühim bir yemin etme âdetine sahip olduklarını ve bu doğrultuda Yakındoğu devlet geleneklerini benimseyen birer İslam hükümdarları olduklarını da göstermektedir.

Bütün bunlarla birlikte, Türkiye Selçuklu sultanlarının tetkik edilen yeminleri doğrultusunda hükümdarların sözlü veya yazılı yeminlerinin hem kendi hem de toplumun inanç dünyalarını açıklama hususunda da bilgiler sunduğu görülmektedir. Dünyevi otoritenin temsilcisi olan sultanlar, bilhassa muhataplarının talepleri doğrultusunda söz ve davranışlarıyla ilgili yemin ederek kendilerinin de sorumlu oldukları İslam dininin kuralları içerisinde mükellef bir fert olarak yer aldıklarını göstermişlerdir. Bunun yanında hükümdarlar üzerinde sorgulama ve yaptırım gücüne sahip olmayan muhatapları da elde etmek istediklerini sağlama noktasında sultanın da üzerinde görülebilecek yegâne varlık olan yaratıcının ad ve otoritesinin ortaya konulduğu sözlü ve yazılı yeminler alabilmeyi kendileri için bir teminat olması bakımından çok önemli görmüşlerdir.

KAYNAKÇA

- Ali Ekber Dehhodâ, *Lugat-nâme*, haz. Muhammed Mu‘în – Seyyid Ca‘fer-i Şehîdî, IV, IX, XI, Tahran 1377/1998.
- Anna Komnena, *Alexiad Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi’nin Tarihi, Malazgirt’in Sonrası*, çev. Bilge Umar, Ankara 1996.
- Anonim, *Selçuk-nâme*, tıpkıbasım ve Türkçe terc. Feridun Nafiz Uzlu, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, III, Ankara 1952; Türkçe terc. Halil İbrahim Gök – Fahrettin Coşguner, *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, Ankara 2014.
- Arvas, Abduselam, “Türk Destanlarında “Ant İçme” Ritüeli Üzerine Bazı Tespitler”, *Folklor/Edebiyat*, XXV/100, (2019), s. 997-1009.
- Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devleti’nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997.
- Baykara, Tuncer, *I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, Ankara 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslâm İlmihali*, İstanbul 1955.
- _____, *Fıkıh İlmî ve İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, haz. Abdullah Kahraman, İstanbul 2016.
- Boynukalın, Ertuğrul, “Yemin”, *DİA*, XLIII, s. 417-420.
- Bozkurt, Nebi, “Eman”, *DİA*, XI, s. 75-77.
- Cahen, Cl., “Kaykâ’ūs”, *EP*, IV, s. 813.
- _____, “Kaykhusraw”, *EP*, IV, s. 816.
- _____, “Kaykubād I”, *EP*, IV, s. 817-818.
- _____, “Kilidj Arslan I”, *EP*, V, s. 103-104.
- _____, “Kilidj Arslan II”, *EP*, V, s. 104.
- Candan, Abdurrahman, “İslâm Hukukunda Yemin ve Ahlakilik”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, XV, (2010), s. 431-451.
- Canney, Maurice A., “Oath. Semitic”, *Encycloepadia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings, IX, New York 1930, s. 436-438.
- Çay, Abdulhalûk, *II. Kılıç Arslan*, Ankara 1987.
- Delilbaşı, Melek, *Türk Hükümdarlarına Ait Yunanca Ahidnâmeler ve Nâmeler (XIII-XV. y.y.)*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1980.
- _____, “Ortaçağ’da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış”, *Belleten*, XLVII/185, (1983), s. 95-103.
- Demiray, Mustafa, “Vaad”, *DİA*, XLII, s. 403-404.
- Demirkent, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996.
- _____, “Kılıcarslan I”, *DİA*, XXV, s. 396-398.
- Duda, Herbert W., “İbn Bîbî”, *EP*, III, s. 737-738.
- Durmuş, İlhami, “Türk Kültür Çevresinde Ant”, *Milli Folklor Dergisi*, XI/84, (2009), s. 97-106.
- Ebu’l-Ferec, *Abû’l-Farac Tarihi*, II, Türkçe terc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1950.
- Erzi, Adnan Sadık, “İbn Bîbî”, *İA*, V/1, s. 712-718.
- Fayda, Mustafa, “Ahidnâme”, *DİA*, I, s. 535-536.
- Gedikli, Fethi, “Yasa”, *DİA*, XLIII, s. 336-340.
- Georgios Akropolites, *Vekayinâme*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008.

- Gök, Nejdî, “Osmanlı Diplomatikasında Bir Berat Çeşidi Olan Ahidnâmeler”, *Türkiye Günlüğü*, 59, (2000), s. 97-113.
- Gürkan, Salime Leyla, “Mîsâk”, *DİA*, XXX, s. 172-173.
- Hasan Enverî, *İstîlâhât-i divânî-yi devre-yi Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 1373/1994.
- Heyd, Wilhelm, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe terc. Enver Ziya Karal, Ankara 1975.
- Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008.
- İbn Bîbî, Nâsîru'd-dîn Huseyn b. Muhammed b. 'Alî el-Ca'ferî er-Rugadî, *el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Âlâ'iyye*, tıpkıbasım Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956; *el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye*, neşr. Necatî Lugal – Adnan Sadık Erzi, I, Ankara 1957; *el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye*, neşr. Jâle Mutahiddîn, Tahran 1390/2011; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye [Selçuk-nâme], II. Tercüme*, Ankara 2014. İbn Bîbî'nin muhtasar versiyonu: neşr. M. Th. Houtsma, *Historie des Seldjocides d'Asie Mineure d'après l'Abrégé du Seldjouknameh d'Ibn Bîbî. Texte Persan publié d'après le Ms. de Paris*, Recueil de textes relatifs à l'Historie des Seldjocides, vol. IV, Leiden 1902; Türkçe terc. M. Nuri Gencosman, notlar ilâve eden Feridun Nafiz Uzluk, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, İbn Bibî'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesi*, Ankara 1941.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, neşr. Carolus J. Tornberg, *Ibn-el-Athîri, Choronicon, quod perfectissimum inscribitur*, X, XII, Beirut 1399/1979; Türkçe terc. Abdülkerim Özeydî, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fî't-târîh Tercümesi*, X, İstanbul 1987; Türkçe terc. Ahmet Ağırakça – Abdülkerim Özeydî, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fî't-târîh Tercümesi*, XII, İstanbul 1987.
- İnan, Abdulkadir, “Eski Türklerde ve Folklorlarda “Ant””, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/4, (1948), s. 279-290.
- Kanar, Mehmet, *Arapça – Türkçe Sözlük*, İstanbul 2009.
- _____, *Büyük Farsça – Türkçe Sözlük*, İstanbul 2016.
- Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Türkçe terc. Besim Atalay, I, Ankara 1985.
- Kaya, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006.
- _____, “Süleyman Şah II”, *DİA*, XXXVIII, s. 105-108.
- Kayaoğlu, İsmet, “Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV (1981), s. 359-374.
- Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu'inü'd-dîn Süleymân*, Ankara 1970.
- _____, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009.
- Kerîmüddin Aksarâyî, *Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr*, neşr. Osman Turan, Ankara 1944; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, Ankara 2000.
- Kesik, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003.
- _____, “Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u ziyareti ve Türkler'in Tarihteki İlk Uçuş Denemesi (1162)”, *Belleten*, LXVI/247, (2002), s. 839-848.
- _____, “Antalya'ya Yapılan İlk Akınlar ve Şehrin Selçuklu Hakimiyeti Altına Girmesi”, *Son Bin Yılda Antalya Sempozyumu 18-19 Aralık 2003*, yay. haz. Necdet Ekinci – Hatice Akın, Antalya 2006, s. 1-8.
- _____, “Melikşah”, *DİA*, XXIX, s. 58-59.
- _____, “Mesud II”, *DİA*, XXIX, s. 342-344.
- Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Ankara 1997.

- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Alâeddîn Keykubad ve Zamanı*, yay. haz. Salim Koca – Sinan Tarifci, İstanbul 2020.
- Küçük, Abdurrahman, “Ahid”, *DİA*, I, s. 532-533.
- Kütükoğlu, Mübahat, “Ahidnâme. Türk Tarihi”, *DİA*, I, 536-540.
- Lane, Edward William, *An Arabic – English Lexicon*, II, V, VII-VIII, Beirut 1980.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı (Merkez ve Eyâlet Divânları)*, İstanbul 2015.
- Muhammed Mu‘în, *Ferheng-i Fârsî*, I-II, Tahran 1375/1996.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu’-d-düvel, Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Türkçe terc. ve neşr. Ali Öngül, İzmir 2001.
- Öden, Zerrin Günal, “Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud Hakkında Bazı Görüşler”, *Belleten*, LXI/231, (1997), s. 287-300.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.
- _____, “İbn Bîbî”, *DİA*, XIX, s. 379-382.
- _____, “Kılıcarslan II”, *DİA*, XXV, s. 399-403.
- Özel, Ahmet, “Adak”, *DİA*, I, s. 337-340.
- Özgüdenli, Osman G., *Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, İstanbul 2020.
- Özkuyumcu, Nadir, “Hilf”, *DİA*, XVIII, s. 29-30.
- Öztürk, Necdet, “15. Yüzyıl Osmanlı Kroniklerinde And/Yemin Kayıtları”, *Yemin Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2013, s. 5-16.
- Öztürk, Nermin, “İlahi Dinlerde Yemin, Keffâret ve Kurban”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/13, (2002), s. 167-192.
- Palabıyık, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002.
- Pedersen, J. – [Y. Linant de Bellefonds], “Kasam”, *EP*, IV, s. 687-690.
- Pedersen, Johs., “Kasem”, *İA*, VI, s. 374-378.
- Sarıcı, Burak Nazif, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, İstanbul 2022.
- Sevim, Ali, *Anadolu Fâtihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Ankara 1990.
- _____, “Keyhusrev I”, *DİA*, XXV, s. 347-349.
- _____, “Keyhusrev II”, *DİA*, XXV, s. 348-350.
- _____, “Keyhusrev III”, *DİA*, XXV, s. 350-351.
- _____, “Kılıcarslan III”, *DİA*, XXV, s. 403.
- _____, “Süleyman Şah I”, *DİA*, XXXVIII, s. 103-105.
- Steingass, Francis Joseph, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1963.
- Sümer, Faruk, “Keykâvus I”, *DİA*, XXV, s. 352-353.
- _____, “Keykâvus II”, *DİA*, XXV, s. 354-356.
- _____, “Keykubad I”, *DİA*, XXV, s. 358-359.
- _____, “Kılıcarslan IV”, *DİA*, XXV, s. 403-405.
- Şahinoğlu, Nazif, “Yemin”, *İA*, XIII, s. 384.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasî Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1318)*, İstanbul 2011.
- _____, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara 2014.
- _____, “Keyhusrev I”, *İA*, VI, s. 613-620.
- _____, “Keyhusrev II”, *İA*, VI, s. 620-629.

_____, “Keykâvus I”, *İA*, VI, s. 631-642.

_____, “Keykâvus II”, *İA*, VI, s. 642-645.

_____, “Keykubâd I”, *İA*, VI, s. 646-661.

_____, “Kılıç Arslan I”, *İA*, VI, s. 681-688.

_____, “Kılıç Arslan II”, *İA*, VI, s. 688-703.

_____, “Kılıç Arslan III”, *İA*, VI, s. 703.

_____, “Kılıç Arslan IV”, *İA*, VI, s. 703-707.

_____, “Süleyman-şah I”, *İA*, XI, s. 201-219.

_____, “Süleyman-şah II”, *İA*, XI, s. 219-231.

Tüzmeç, Seyfullah, *İbn Bîbî'nin el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye Adlı Eserinde Kullanılan Siyâsî-İdarî-Askerî İstılâh ve Unvanların Tespit, Tahlil ve Değerlendirmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2021.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000.

Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988.

van Arendonk, C. “Hilf”, *İA*, V/1, s. 486-487.

Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi] (Giriş, Metin, Dizin)*, haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009.

Yeniçeri, Celal, “Mezâlim”, *DİA*, XXIX, s. 515-518.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I-II*, Ankara 2020.

OATHS OF THE SELJUK SULTANS OF ANATOLIA

Seyfullah TÜZMEK*

The act of swearing an oath using the name or attributes of God or his holy values to reinforce a word or behavior, to increase credibility and reliability, or to call on God as a witness to action taken or planned, is an accepted method that can be applied in various situations in Islam, as in many other religions and civilizations. The term yamīn, which carries meanings such as “right hand, right side, power, strength” in literal terms, derives its significance from the mutual agreement of the parties involved to generally use their right hands. While taking an oath is recognized as a method in Islam to affirm the truthfulness and gain trustworthiness of a person’s statements and activities when necessary, excessive swearing is not considered appropriate, and breaking an oath is considered a major sin. The act of oath-taking has been viewed as an important practice both in pre-Islamic Turkish traditions and in the history of the Turks, both before and after their embrace of Islam, in various situations such as establishing friendships and alliances, reinforcing the accuracy of spoken words, and gaining the trust of the other party. Accordingly, oath-taking, which appears to be an important and ancient practice in Turkish history both religiously and socially, is also identified as an action performed by the sultans of the Seljuk state established in the 11th century during the conquest of Anatolia. The Seljuk sultans have taken oaths both verbally and in writing towards their counterparts to demonstrate the truthfulness of their words and actions on various occasions.

*Most of the examples regarding the verbal or written oaths taken by the sultans of the Seljuk state of Anatolia can be found in the work titled *al-Evāmiru’l ‘Alā’iyye fī’l-umūri’l- ‘Alā’iyye* by Ibn Bibi (d. 684/1285 or later), one of the most important sources of that period. The identified examples primarily involve the assurance of the safety of life and property for those under siege, which constituted the most significant condition of surrender during a city or fortress siege. In such cases, the sultans would make verbal promises, take oaths, and also prepare written oath letters known as *saugand-nāma* and *ahd-nāma*. Furthermore, it is observed that the Anatolian Seljuk sultans took oaths in various situations and by the requests of different parties, such as establishing friendships and alliances with other rulers, reaching agreements with members*

---

* PhD Student, Marmara University Institute of Turkic Studies, Department of Turkish History, Division of Medieval History, Istanbul / Turkey, seyfullahtuzmek@outlook.com, ORCID ID: 0000-0001-6031-1810

of dynasties or state officials on various matters, and developing commercial activities in the country.

When examining the oaths of the sultans of the Seljuk state of Anatolia, it is possible to group them under three categories: Verbal oaths, written oaths, and both verbal and written oaths. In the Seljuk state of Anatolia, the sultans would give verbal oaths to their counterparts and also write oath letters such as *saugand-nāma* and *ahd-nāma* to demonstrate the accuracy of their words and actions in various events. Moreover, these oaths were sometimes made in the presence of respected individuals as witnesses to ensure that they would be honoured and long-lasting. Additionally, it has been determined that these oaths, made for various purposes and requirements, are referred to in sources with Arabic terms such as *yamīn* (plural: *aimān*), *qasām* (plural: *aqsām*), *ahd* (plural: *uhūd*), *hīlf*, *mīšāq* (plural: *mavāšīq*), Persian terms such as *saugand* and *paimān* as well as the Turkish term *ant*. However, it is also observed that there were instances where the sultans broke their oaths.

When examining the cases related to the verbal, written, and both verbal and written oaths of the sultans of the Seljuk state of Anatolia, it can be observed that the sultans took oaths to their neighbors, rulers or state officials whom they had relations or were at war on various issues such as alliance, peace, pardon, and assurance of life and property. They also made promises and oaths to other rulers and merchants to develop commercial activities in the Seljuk state of Anatolia. It can be concluded that the sultans, to establish and maintain their power, authority, and sovereignty, sought to confirm the reliability and credibility of their actions and behaviors through oaths. Considering that taking an oath is a religious obligation, these actions of the Seljuk sultans can also be regarded as a matter of faith and significant religious responsibility, providing insights into their inner beliefs and worldviews. The fact that one would demand an oath from the all-powerful sultan, who had worldly authority second only to the Creator, reveals its importance since there was no valid assurance other than the oath.

In the sources, it is seen that almost all of the Seljuk sultans of Anatolia performed the act of taking oaths in various situations by the requests of their counterparts. Examples of this oath-taking practice can be found starting with *Sulaymānshāh b. Kutulmish* (1075-1086) the founder and first sultan of the state, and continuing with *Izz al-Dīn Qilij-Aslan I* (1092-1107), *Ghiyāth al-Dīn Kaikhusraw I* (1192-1196, 1205-1211), *Rukn al-Dīn Sulaimānshāh II* (1196-1204), *Izz al-Dīn Kaikāwus I* (1211-1220), *Alā' al-Dīn Kaiqubād I* (1220-1237), *Izz al-Dīn Kaikāwus II* (1246-1249 independent, 1249-1262 joint reign), *Rukn al-Dīn Qilij-Aslan IV* (1249-1254, 1257-1266), and the last ruler of the Seljuk state of Anatolia, *Ghiyāth al-Dīn Mas'ūd* (1282-1296, 1302-1308).

Based on these considerations, the present study seeks to investigate the examples obtained from the sources on how, for whom, and in what circumstances the Anatolian Seljuk sultans took oaths.

BUDİST SŪTRALARA İLİŞKİN ESKİ UYGURCA MUHTELİF METİN PARÇALARI*

VARIOUS OLD UYGHUR FRAGMENTS ON BUDDHIST SŪTRAS

Uğur UZUNKAYA**

Öz

Budist bir terim olarak *sūtralar* Budist vaaz kitapları olarak tanımlanır. *Abhidharma* ve *vinayalarla* birlikte *sūtralar*, *tripīṭaka* “üç sepet” olarak bilinen Sanskritçe Budist külliyyatı oluşturmaktadır. *Sūtralar* Budizm temelinde gelişen Uygur edebiyatı içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Budist Uygur edebiyatında bütünlüklü ve hacimli *sūtralar* yanında hacmen daha küçük bazen sadece fragmanlar hâlinde günümüze ulaşmış *sūtra* metinleri de bulunmaktadır. Eski Uygur edebiyatındaki *sūtralar* arasında *Altun Yaruk Sudur*, *Saddharmapuṇḍarīkasūtra*, *Vimalakīrtinirdeśasūtra*, *Abitaki Sudur*, *Vajracchedikāsūtra*, *Insadisūtra*, *Buddhāvataṃsakasūtra* ve *Sākiz Yükmäk Sudur* gibi eserler anılabilir. Bu eserlere ilaveten Eski Uygur edebiyatında tespit edilen Sanskritçe Budist külliyyata ait başka *sūtralar* da mevcuttur. Bununla birlikte bugün Budist külliyyattaki yeri tespit edilememiş kimi fragmanların da *sūtralara* ait olduğu düşünülmektedir. Çalışmada şimdiye değin neşredilmemiş Eski Uygurca *sūtra* fragmanlarına odaklanılmıştır. Bu amaçla yazıda bugün tamamı Berlin Turfan Koleksiyonu’nda korunan şu altı fragmanın filolojik neşri sunulmuştur: U 2080 (o. F.); U 2212 (T I 141); U 2386 (T I µ 512); U 3519 (o. F.); U 3898 (T III S 313) ve U 4943 (T II S 21; T II 973; T II S 20.973). Bu yazı, söz konusu fragmanların yazı çevirimini, harf çevirisini, Türkiye Türkçesine aktarımını, metne ilişkin açıklamalarını, sözlük ile dizinini ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: Eski Uygurca, Budizm, Budist edebiyat, *sūtralar*, metin neşri

Abstract

As a Buddhist term, *sūtras* are defined as Buddhist discourse books. Together with the *abhidharma* and the *vinaya*, *sūtras* form the Sanskrit Buddhist canon known as the *tripīṭaka* “three baskets”. *Sūtras* have a very important place in the Uyghur literature that developed on the basis of Buddhism. In the Buddhist Uyghur literature, besides the complete and voluminous *sūtras*, there are also *sūtra* texts that have survived to the present day in smaller volumes, sometimes only in fragments. Works such as *Altun Yaruk Sudur*, *Saddharmapuṇḍarīkasūtra*, *Vimalakīrtinirdeśasūtra*, *Abitaki Sudur*, *Vajracchedikāsūtra*, *Insadisūtra*, *Buddhāvataṃsakasūtra* and *Sākiz Yükmäk Sudur* can be mentioned among the prominent Old Uyghur *sūtras*. In addition to these works, there are other *sūtras* of the Sanskrit Buddhist canon identified in the Old Uyghur literature. However, some fragments whose location has not been identified in the Buddhist corpus today are thought to be fragments of *sūtras* as well. This study focuses on unpublished fragments of Old Uyghur *sūtras*. For this purpose, the philological edition of the following six fragments, all of which

* Bu çalışma, TÜBA-GEBİP programı tarafından desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum / Türkiye, uguruzunkaya1@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4534-9305

preserved in the Berlin Turfan Collection, is presented in this article: U 2080 (o. F.); U 2212 (TI 141); U 2386 (T I μ 512); U 3519 (o. F.); U 3898 (T III S 313) and U 4943 (T II S 21; T II 973; T II S 20.973). This article presents the transcription, transliteration, Turkish translation, commentary, dictionary and index of the fragments in question.

Keywords: Old Uyghur, Buddhism, Buddhist literature, *sūtras*, text edition

Giriş

Sanskritçe *sūtra* sözcüğü temelde “akd, düğüm”¹ anlamlarına gelmektedir. Budist bir terim olarak ise *sūtra* “bir tür Budist mukaddes vaaz metni; vaaz külliyyatı”² anlamındadır. Esasen Buddha’nın vaazlarını konu alan *sūtralar*, *abhidharma* ve *vinayalarla* birlikte *tripiṭaka* “üç sepet” adı verilen Sanskritçe Budist külliyyatı oluşturmaktadır. Bir tür olarak *sūtralar*, Budist Uygur edebiyatı içerisindeki en önemli edebî kaynaklar arasında yer alır. Öyle ki Budist Uygur edebiyatındaki *sūtra* çevirilerinin çoğu Sanskritçe Budist külliyyat temelli metinlerken bir kısmı da Çince Budist külliyyata aittir. Uygur edebiyatında oldukça hacimli *sūtralar* tespit edilebildiği gibi sadece birkaç metin parçasıyla günümüze kadar gelebilmiş *sūtralar* da bulunmaktadır. Budist Uygur edebiyatındaki *sūtralardan* söz edildiğinde ilk akla gelen eser Eski Uygurcaya *Altun Yaruk Sudur* adıyla tercüme edilen Sanskritçe *Suvarṇaprabhāsa-sūtra*’dır. Bu *sūtra*nın Eski Uygurca versiyonu temelde Yijing’in 金光明最勝王經 *Jin guangming zuisheng wang jing* adlı Çince tercümesine dayanmaktadır; fakat *Altun Yaruk Sudur*’un Beşbalıklı Şiņko Şali Tutun tarafından yapılan Eski Uygurca tercümesine Çince dışındaki diğer versiyonların da kaynaklık ettiği düşünülmektedir.³ Bir ön söz (EUyg. *sūü*) ve on bölümden (EUyg. *tāgziņç*) oluşan eserin her bir bölümü Budizm ile alakalı başka bir konuya ayrılmıştır. *Altun Yaruk Sudur*’un Gansu’da bulunan, ketebe kaydına göre 1687 tarihli olan ve bugün St. Petersburg’da korunan yazması eksiksiz bir metin görünümü arz etmektedir. Metin üzerine çok yönlü birçok çalışma kaleme alınmıştır.⁴ *Altun Yaruk Sudur*’un bütünlüklü neşri Kaya⁵ tarafından ortaya konmuştur. Yine bu metnin her bir bölümü Çince metinle mukayeseli olarak farklı müstakil çalışmalara da konu olmuştur. Eski Uygurca *sūtralar* söz konusu olduğunda söz edilecek bir diğer eser ise Mahāyāna Budizmi çevresinde kaleme alınmış olan *Saddharmapuṇḍarīkasūtra* veya yaygın bilinen adıyla *Lotus Sūtra*’dır. *Saddharmapuṇḍarīkasūtra*’nın Sanskritçe metninin ne zaman, nerede ve

1 Monier Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford University Press, Oxford 1899, s. 1241c.

2 Franklin Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary, II: Dictionary*, Yale University, New Haven 1953, s. 604b.

3 Peter Zieme, “Local Literatures: Uighur”, *Brill’s Encyclopedia of Buddhism, Vol. I: Literature and Languages*, ed. Jonathan A. Silk, Oskar von Hinüber ve Vincent Eltschinger, Brill, Leiden 2015, s. 874.

4 Eser üzerine yapılmış çalışmalar için bk. Akartürk Karahan, “Altun Yaruk İle İlgili Türkiye’deki Çalışmalara Bir Bakış”, *Dil Araştırmaları*, 12, (2013), s. 277-287 ve Erdem Uçar, “Altun Yaruk Sudur Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi,” *Türk: Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, I/1 (2013), s. 227-251.

5 Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

kim tarafından derlendiği bilinmemektedir.⁶ Metnin Eski Uygurca versiyonu *Vaphuaki atl(ı) g nom çäçäki sudur* adını taşımaktadır. Eski Uygurca versiyon, metnin Kumārajīva tarafından 406 yılında yapılan Çince bir tercümesine dayanır. Bu metnin Eski Uygurca versiyonu bütün bölümleriyle tam olarak korunmuş değildir. Bugün elde olan metin parçaları mevzubahis metnin muhtelif bölümlerine aittir. Eski Uygurca *Saddharmapuṇḍarīkasūtra*'nın bugün en çok bilinen çevirisi metnin XXV. bölümüne aittir. Bu bölüm Uygur edebiyatında *Kuanşi im Pusar* olarak bilinir ve metnin neşrine yönelik Müller⁷, Radloff⁸, Tekin⁹ ve son olarak Özcan Devrez'in¹⁰ önemli çalışmaları bulunmaktadır. *Saddharmapuṇḍarīkasūtra*'nın XXV. bölümü dışındaki XXIV.¹¹, XXVI.¹² ve XXVII.¹³ bölümlerine ilişkin tercümelemleri çoğunlukla metin parçaları olarak günümüze gelebilmiş olsa da Eski Uygur edebiyatında kendisine yer bulmuştur. Diğer bir Budist *sūtra* yine Mahāyāna mezhebi çerçevesinde kaleme alınmış olan *Vimalakīrtinirdeśasūtra*'dır. Sanskritçe asıl metin bugün mevcut olmasa da metnin Eski Uygurca, Çince, Tibetçe, Moğolca, Hoten Sakacası ve Soğdcaya çevirileri de vardır. Metnin Eski Uygurca tercümesine ait fragmanlar Berlin, Kyōto ve İstanbul'da yer almaktadır. Eski Uygurca *Vimalakīrtinirdeśasūtra*, Zieme¹⁴ tarafından neşredilmişken, bunun üzerine yazılan tefsirin Eski Uygurcaya tercümesi Kasai¹⁵ tarafından neşredilmiştir. Amitābha kültüne ilişkin *Amitābhasūtra* olarak adlandırılan eser ise Eski Uygurcaya *Abitaki Sudur* adıyla çevrilmiştir. Eski Uygurca *Abitaki Sudur*'a ilişkin metin parçaları bugün Pekin, St. Petersburg, İstanbul, Ankara ve Paris'te bulunmaktadır. Eserin bütünlüklü bir neşri Karaayak¹⁶ tarafından hazırlanmıştır. Eski Uygurcada *sūtra*lar söz konusu olduğunda sayılanların dışında da oldukça önemli metinler ve bunlar üzerine yapılan çalışmalar mevcuttur. Hazai ve Zieme tarafından neşredilen *Vajracchedikāsūtra*'nın Eski Uygurcaya

6 Peter Zieme, "Zwei neue alttürkische *Saddharmapuṇḍarīka*-Fragmente", *Altorientalische Forschungen*, 16, (1989), s. 370.

7 Friedrich Wilhelm Karl Müller, *Uigurica II*, Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1911.

8 Wilhelm Radloff, *Kuan-ši-im Pusar: Eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapuṇḍarīka*, St. Petersburg 1911.

9 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler: I. Kuanşi im Pusar (Ses İştin İlah) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (Saddharmapuṇḍarīka-sūtra)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1960.

10 Ceyda Özcan Devrez, *Eski Uygurca Kuanşi im Pusar İncelemesi: Metin-Çeviri-Açıklamalar-Sözlük*, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

11 Peter Zieme, "Der Bodhisattva Gadgadasvara. Ein alttürkisches Fragment aus dem XXIV. Kapitel des *Saddharmapuṇḍarīkasūtra*", *Vostok: Istoriya i Kul'tura. Professoru Ju. A. Petrosjanu k 70-letiju so Dnya Rojdeniya*, Sankt-Peterburg 2000, s. 271-286.

12 Peter Zieme, "Zwei neue alttürkische *Saddharmapuṇḍarīka*-Fragmente", *Altorientalische Forschungen*, 16, (1989), s. 370-379.

13 Peter Zieme, "The conversion of King Śubhavyūha. Further fragments of an Old Turkish version of the *Saddharmapuṇḍarīka*", *Sūryacandrāya: Essays in Honour of Akira Yuyama on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. P. Harrison ve G. Schopen, Indica-et-Tibetica-Verlag, Swisttal-Odendorf 1998, s. 257-265 ve Durdu Fedâkar, "Das Altürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie (Teil II)", *Ural-Altäische Jahrbücher-Neue Folge*, 13, (1994), s. 133-157.

14 Peter Zieme, *Vimalakīrtinirdeśasūtra: Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto. Mit einem Appendix von J. Ebert: Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan*, Brepols, Turnhout 2000.

15 Yukiyo Kasai, *Der alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśa-sūtra*, Brepols, Turnhout 2011.

16 Tümer Karaayak, *Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

tercümesi¹⁷, Tezcan tarafından neşredilen *Insadisūtra*¹⁸, Oda tarafından neşredilen *Säkiz Yükmäk Sudur*¹⁹ ve Yakup tarafından neşredilen *Buddhāvataṃsakasūtra*²⁰ da burada anılması gereken eserlerdendir. Bunların yanında Eski Uygur edebiyatında kaleme alınan başka birçok *sūtra* metni de vardır.²¹ Bu yazı da bu bağlamda şimdiye kadar neşredilmemiş esasen Eski Uygurca *sūtralardan* söz eden ve bunlara ait olduğu düşünülen altı fragmanın filolojik neşrine yöneliktir. Çalışmaya dâhil edilen fragmanların tamamı bugün Berlin Turfan Koleksiyonu’nda şu arşiv numaralarıyla korunmaktadır: U 2080 (o. F.); U 2212 (T I 141); U 2386 (T I µ 512); U 3519 (o. F.); U 3898 (T III S 313) ve U 4943 (T II S 21; T II 973; T II S 20.973).

Yazıda ele alınan ilk fragman U 2080 arşiv numarasını taşımaktadır; fakat bir buluntu işaretine sahip değildir. Fragmanın her iki sayfasında da 8 satır mevcuttur. Bu şekliyle yazma 16 satırdan oluşmaktadır; ancak fragmanın A ve B sayfalarının birinci satırları yoğun bir tahribata maruz kalmıştır. Fragmanın her satırı ise satır başından ve sonundan belli oranda hasarlıdır. Fragmanın fiziki özelliklerini ihtiva eden demirbaş bilgisi Raschmann tarafından hazırlanmıştır.²² Şimdiye kadar hangi metnin parçası olduğu tespit edilemeyen bu fragmanın A sayfasında yukarıda da bahsi geçen *Saddharmapundārikasūtra* (EUyg. *[s(a)d(a)r]ma pundarik s[udur]*) adlı esere atıf yapılır. Bunun yanı sıra metnin söz varlığında “büyük topluluğa (EUyg. *ulug ter[in] k[uvrag]*) ve “sınırsız, sonsuz zihin”e (EUyg. *ülgüsüz kö[ñül]*) de atıf yapılmıştır. Bu fragman, çalışmanın 01-16. satırlarını oluşturmaktadır.

Çalışmada yer verilen ikinci fragman U 2212 arşiv numarasını ve T I 141 buluntu işaretini taşımaktadır. Fragmanın A sayfasında 8 ve B sayfasında ise 3 satır mevcuttur. Yazmanın A sayfasının ilk satırı yoğun tahribata maruz kalmıştır; buna ilaveten B sayfasının ise ikinci satırı oldukça hasarlıdır. Metnin A sayfası satır başlarından ve B sayfası ise satır sonlarından kısmen hasarlıdır. Fragmanın demirbaş bilgileri Raschmann tarafından sunulmuştur.²³ Hangi Eski Uygurca Budist metnin parçası olduğu belirlenemeyen bu fragmanın B sayfasında Sa[rı] g Şāli ismine rastlanılmaktadır. Raschmann’ın da haklı olarak belirttiği gibi, fragman bu

17 Georg Hazai – Peter Zieme, *Fragmente der uigurischen Version des ‘Jin’gangjing mit den Gāthās des Meister Fu’*: *Nebst einem Anhang von T. Inokuchi*, Akademie-Verlag, Berlin 1971.

18 Semih Tezcan, *Das uigurische Insadi-Sūtra*, Akademie-Verlag, Berlin 1974.

19 Juten Oda, *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlüğün Yarumış Yaltrimış in Old Turkic*, Brepols, Turnhout 2015.

20 Abdurishid Yakup, *Buddhāvataṃsaka Literature in Old Uyghur*, Brepols, Turnhout 2021.

21 Daha ayrıntılı bilgi için bk. Annemarie von Gabain, “Die alttürkische Literatur”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, ed. P. N. Boratav, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1965, s. 225-227; Semih Tezcan, “En Eski Türk Dili ve Yazını”, *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, ed. A. Sayılı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 293-296; Mehmet Ölmez, “Kurzer Überblick über die Buddhistische Übersetzungsliteratur in Alt türkisch”, *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış Nevin Önberk Armağanı*, ed. M. Ölmez, Simurg, Ankara 1997, s. 230-234; Wolfgang-Ekkehard Scharlipp, *Die alttürkische Literatur: Einführung in das vorislamische Schrifttum*, Verlag auf dem Ruffel, Engelschoff 2005, s. 72-79; Nurettin Demir – Emine Yılmaz, “Uygur Edebiyatı: Nesir”, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, ed. T. S. Halman, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul 2007, s. 165-167.

22 URL-1 [Erişim tarihi: 09.03.2023].

23 URL-2 [Erişim tarihi: 09.03.2023].

hâliyle bir metnin ketebe kaydı izlenimi yaratmaktadır. Fragman, bu yazının 17-27. satırlarını oluşturmaktadır.

Bu yazıda yer alan üçüncü fragman U 2386 arşiv numarasına ve T I µ 512 buluntu işaretine sahiptir. Fragmanın her iki sayfasında da 5'er satır bulunmaktadır. Yazmanın her iki yüzünde toplam 10 satır bulursa da A sayfasının ilk iki satırı ve B sayfasının da son satırı yoğun bir tahribata maruz kalmıştır. Bunun yanında yazmanın her iki sayfası da satır başından ve sonundan belli oranda hasar görmüştür. Fragmanın fiziki bilgileri Raschmann tarafından paylaşılmıştır.²⁴ Bugün hangi metnin parçası olduğu belirlenemeyen bu fragmanın bir metnin tefsirine ait olduğu düşünülmektedir; nitekim böyle bir tespiti metinde geçen *yörüg* “tefsir, yorum” sözcüğü doğrular gözükmektedir. Fragman, yazının 28-37. satırlarını oluşturmaktadır.

Yazıya dâhil edilen dördüncü fragman U 3519 arşiv numarasına sahiptir; bununla birlikte bir buluntu işaretine sahip değildir. Fragman tek bir yüze yazılmıştır ve bu yüzde de 16 satır korunmuştur. Fragmanın kimi satırları, satır başından veya satır sonlarından kısmen hasarlıdır. Fragmana ait fiziki bilgiler Raschmann tarafından hazırlanmıştır.²⁵ Fragman bir *sūtra* metnine ait metin parçasıdır. Bu fragman, yazının 38-53. satırlarını oluşturmaktadır.

Bu yazıda ele alınan beşinci fragman U 3898 arşiv numarasını ve T III S 313 buluntu işaretini taşımaktadır. Fragmanın yalnızca bir yüzünde metin tespit edilmiştir. Metnin bu yüzü 8 satırdan oluşmaktadır. Yazmanın birinci ve ikinci satırındaki kısmi hasar dışında bütün satırlar bütünlüklüdür. Fragmanın ilk satırı Budist besmele ile başlar ve bunu eser başlığı ile bir ilahi metni takip eder. Fragmana ilişkin demirbaş bilgileri Raschmann tarafından hazırlanmıştır.²⁶ Raschmann, metnin “Buddha'nın öğretilerine göre Bodhisattva Kṣitigarbha'nın yemini yoluyla aydınlanmalarında On Kralın *Sūtrası*” olduğunu belirtir.²⁷ Bu fragman, yazının 54-61. satırlarını oluşturmaktadır.

Yazıda yer verilen altıncı ve son fragman U 4943 arşiv numarasına ve T II S 21, T II 973 ve T II S 20.973 buluntu işaretlerine sahiptir. Metin, fragmanın yalnızca bir yüzüne yazılmıştır. Bu yüz de 8 satırdan oluşur. Fragmanın bütün satırları, satır başından ve satır sonundan hasarlıdır. Fragmanın fiziki özelliklerini ihtiva eden demirbaş bilgileri Raschmann tarafından sunulmuştur.²⁸ Raschmann, haklı olarak, fragmanın bu yazıda da söz konusu edilen U 3898 ile alakalı bir metin parçası olduğunu belirtir. Bu fragman, yazının 62-69. satırlarını oluşturmaktadır.

En genel hatlarıyla yukarıda tanıtılan fragmanlar bu yazının konusunu oluşturmaktadır. Bu noktada yazının amacı da söz konusu altı fragmanın filolojik neşrini sunmaktır. Bu yazı, dâhil edilen fragmanların yazı çevirimini, harf çevirisini, Türkiye Türkçesine aktarımını, metne ilişkin açıklamalarını, sözlük ile dizinini içermektedir. Çalışmanın metin kısmı 69 satırdan oluşmaktadır.

---

24 URL-3 [Erişim tarihi: 09.03.2023].

25 URL-4 [Erişim tarihi: 09.03.2023].

26 URL-5 [Erişim tarihi: 09.03.2023].

27 URL-5 [Erişim tarihi: 09.03.2023].

28 URL-6 [Erişim tarihi: 09.03.2023].

Bu kısımda *Uigurisches Wörterbuch*'taki yazı çevirimi ve harf çevirisi tablosu esas alınmıştır.²⁹ Metnin Türkiye Türkçesine aktarımında satır satır aktarma yoluna gidilmiştir. Bazı satırlar ziyadesiyle hasarlı olduğundan burada bütünlüklü olarak korunan her sözcüğün çevirisine yer verilmiştir. Metnin açıklamalar kısmında metin tamirinin gerekçelerine, Budist terimlere, ikilemelere ve kimi köken bilgisi açıklamalarına değinilmiştir. Çalışmanın sözlük kısmı ibareli ve tahlilî dizin olarak hazırlanmıştır. Burada metin kısmında yer alan bütünlüklü olarak korunmuş olan bütün sözcükler madde başı olarak alınmıştır. Bunun yanında metinde tamirli biçimi mevcut olan sözcükler de bu hâliyle sözlüğe taşınmıştır.

Eski Uygurca Metnin Yazı Çevirimi ve Harf Çevirisi

U 2080 (o. F.)

A sayfası

- (01) 01 ... ..
 ... .. / ... ..
 (02) 02 ... [t(ä)ŋri] t(ä)ŋrisi burh[an] ... ..
 ... /// mkrysy pwrq// ... ..
 (03) 03 ... [s(a)d(a)r]ma punđarik s[udur] ... ..
 ... ///m' pwnt'ryk s/// ... ..
 (04) 04 ... .. kalır ärkän ulug ter[in] k[uvrag] ...
 ... .. /q'lyr 'rk'n 'wlvq tyr// q//// ...
 (05) 05 ... .. köni ätözin kö[rgit]mäk ...
 ... /nynt' kwyny 't'wyz yn kwy////m'k ...
 (06) 06 ... .. b(ä)k bağdaş[ınu] oluru ...
 ... .. /... yn pk p'qt's/// /wlvrw ...
 (07) 07 ... .. y(a)ruk id[ok] ... ..
 ... .. /... /... yrwq'yd// ... ..
 (08) 08 ... .. ülgüsüz kö[ŋül] ... ..
 ... .. 'wylkwsz kw/// ... ..

B sayfası

- (09) 01 ... ..
 ... .. / ... ..
 (10) 02 ... .. [är]ür ,, yagız ... ..
 ... .. //rwr ,, y'qyz q̄... ..
 (11) 03 ... .. nmak ärür ,, ...
 ... .. /... /nm'q'`rwr ,, /... ..

29 Yöntem için krş. Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 1-6: a-ärñäk*, Steiner, Wiesbaden 1977-1998, s. 9-10 ve s. 13-14; Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Neubearbeitung. I. Verben. Vol. 1: ab – äzüglä-*, Steiner, Stuttgart 2010, s. XXXIII-XXXV.

- (12) 04 ... .. temäki ärs[är] ... ..
...// d/t' / .../ tym'ky 'rs// ... ..
- (13) 05 ... .. ukıtmak ärür ... ..
.../q̄//...m// 'wq̄ytm'q 'rwr ... ..
- (14) 06 ... yänä ... ürüg [uz]atı ... ..
... y'n' /... 'wyrwk /// 'ty //...
- (15) 07 ... .. [bil]igdä ... ..
... .. //ykd' y/...lmys' /... ..
- (16) 08 ... .. temä[kı] ... ..
... .. /rw tym'// ... ..

U 2212 (T I 141)

A sayfası

- (17) 01 ... ..
... .. / ... ..
- (18) 02 ... .. [te]p tesär ,, ...
... .. //p tys'r ,, ...
- (19) 03 ... .. üdtä yorımı[ş] ...
... .. /wydt' ywrymy/ ...
- (20) 04 ... .. yatmış üdtä
... .. // y'tmys' wydt'
- (21) 05 ... .. amrıl
... .. / yn 'mryl
- (22) 06 ... .. için anın atı
... .. / 'wyçwn 'nyn 'ty
- (23) 07 ... .. beşinç *adrlımlıklıg*
... .. pyşynç 'trylm' qlyq
- (24) 08 ... .. [al]tınç ... ..
... .. //tynç ... ..

B sayfası

- (25) 01 ... m(ä)n sa[rı]g şäli ... ..
... y mn s'//q ş'ly ... ..
- (26) 02 ... ..
p/...nç ... ..
- (27) 03 ... .. *namo* ... ..
... .. / n'mw ... ..

U 2386 (T I µ 512)

A sayfası

- (28) 01 ... ..
... .. //

- (29) 02 .....
.....///
- (30) 03 ..... arıyur bodis(a)v(a)t...
...../y 'ryywr pwdysvt...
- (31) 04 ..... nom şolok yörügi ...
..... nwm şwlwk ywrwky ...
- (32) 05 ..... törlüg ädgü .....
..... twyrlwk 'dkw y' /...
B sayfası
- (33) 01 ..... biligin köni .....
..... pylykyn kwyny kwy.....
- (34) 02 ..... [te]tir ,, tnl(ı)glar .....
..... //tyr ,, tynlq l'r twyn.....
- (35) 03 ..... uluşı unıtmı[ş] .....
...../ 'wlvşy 'wnytmy.....
- (36) 04 ..... bolur .....
.....// pwlwr ky/ .....
- (37) 05 .....
.....tynyny/.....

U 3519 (o. F.)

recto

- (38) 01 ..... adakl[arı] .....
..... 'd'ql/// .....
- (39) 02 ..... ätözlärinä .....
...../ 't'wyz l'rynk' .....
- (40) 03 ..... tamulug ätözi b(ä)lgürär ,, ...
.../ylyp t'mwlvq 't'wyz y plkw'r ,, ...
- (41) 04 ... ärtiñü alp ärür ,, tamudakı .....
qy 'rtynkw 'lp 'rwr ,, t'mwd'qy /.....
- (42) 05 anı üçün kim kayu köyük .....
'ny 'wyçwn kym q' yw kwywk kw/.....
- (43) 06 ..... ka kadaş eltiş.....
//q.../çy /d... q'q'd's 'yltyş//.....
- (44) 07 ärsär .....
'rs'r //.....yç/.....
- (45) 08 ..... baçağ t[ut]-.....
...../ p'ç'q t//.....
- (46) 09 kişi üzüti ol .....
kysy 'wyz wty 'wl .../.....

- (47) 10 ... ozgalı ku[rulgalı] ... ..
 dwk 'wz q'ly qwt///// ... ..
- (48) 11 kişilär ymä ... ..
 kyşy l'r ym' tw/... ..
- (49) 12 kertgünç köñülüg ... ..
 kyrtkwnç kwynkwlwç ... ..
- (50) 13 k(ä)rgäk ... .. intki ... ..
 krk'k ... .. yz 'yntky 'y/... ..
- (51) 14 ... .. y(a)rl(ı)g ... t(ä)nr[i] ...
 'rm' ... .. yrlyq .../r tnkr/ ... ..
- (52) 15 ka kerü y(a)rlıka... ..
 q' kyrw yrlyq// //...//... ..
- (53) 16 ... .. k(ä)rgäk ... ..
 ... .. krk'k ... ..

U 3898 (T III S 313)

recto

- (54) 01 namo but ,, namo d[arm ,, namo sañ ,,]
 n' mw pwt ,, n' mw d/// // /// /// //
- (55) 02 t(ä)nrı t(ä)nrısi burhan y(a)rlıkamış ärklig ... burhan ... ..
 tnkyr tnkrısy pwrq'n yrlyq'myş 'rklyk ...// pwrq'n ... ..
- (56) 03 tört kuvragka utru yeti k(a)ntik baç[a]g kılğalı aymak burhanlar uluşıta
 twyrt qwvr'q q' 'wtrw yyty kntyk p'ç/q' qylq'ly ''ym'q pwrq'n l'r 'wlwşynt'
- (57) 04 tugmak beş törlüg t(ä)nrı yalavaçın ukıtmak atl(ı)g nom bitig bir tägzinç ,,
 twqm'q pyş twyrlwk tnkyr y'l'v'çyn 'wäytm'q ''tlq nwm pytyk pyr t'kz ynç ,,
- (58) 05 ymä kutlug ulug t(a)vgaç elintäki ulug³⁰ idok utlı sävinç bilgülük säñrämtä
 ym' qwtlwq 'wlwq tvq'ç 'ylynt'ky 'wlwq 'ydwq 'wtly s'vynç pyklwkw s'nkr'm t'
- (59) 06 ärigmä tsu çuin vapşı şlok takşutın ötünü tägındim ,, ,,
 'rykm' tsw çwyn v'pşy şlwç t'qşwtyn 'wytwnw t'kyndym ,, ,,
- (60) 07 amı şlok takşutın sözläyür
 'mty şlwç t'qşwtyn swyz l'ywr
- (61) 08 ,, ,, ançulayu kälmiş bahşım(ı)z nirvanka y(a)rlıkaguluk käzigdä ,, ,,
 ,, ,, 'nçwl'yw k'lmyş p'qşymz nyrv'n q' yrlyq'qwlwq k'z ykd' ,, ,,

U 4943 (T II S 21; T II 973; T II S 20.973)

recto

- (62) 01 ... ..
 ... .. l... ..
- (63) 02 ... .. baçag şäşsär ötrü ... ..
 ... .. p'ç'q ş's'r 'wytrw /... ..

30 Sözcük satırın üstüne yazılmıştır.

- (64) 03 ..... bir k(a)lp üdün aç.....
 .....y pyr klp 'wydwn ''ç.....
 (65) 04 ..... ,, anı üç[ün] .....
 .....m'z ,, ''ny 'wyç// .....
 (66) 05 ..... ägsük k(ä)rgäk .....
 ...../wsyn 'kswk krk'k .....
 (67) 06 ..... erinç ıgıy ärip yeti .....
 ..... /yryñç çyq'y 'ryp yyty /.....
 (68) 07 ..... bar ärip eväg tavr[ak] .....
 ..... p'r 'ryp 'yv'k t'vr// .....
 (69) 08 ..... [tä]ginçi t[ägmägülük] .....
 ..... //kynçy t//////// .....

Eski Uygurca Metnin Aktarımı

U 2080 (o. F.) (A ve B sayfası)

(01) ... .. (02) ... [Tanrılar] Tanrısı Budd[ha] ... .. (03) ... [*Saddhar*]*mapuñdarika-*
s[ūtra] ... (04) ... .. iken büyük top[luluk]₂ ... (05) ... .. doğru bedenini gös[ter]me ... (06) ...
 ... sıkı bağdaş kurulmuş bacaklarla oturarak ... (07) ... .. parlak kuts[al] ... .. (08) ... .. sınırsız
 zih[in] ... .. (09) ... .. (10) ... ..dır. Yer ... .. (11) ... ..-dır. ... .. (12) ... .. demesi ise,
 ... .. (13) ... .. öğretmektir. ... (14) ... yine ... her zaman₂ ... (15) ... .. [bil]gide ... .. (16) ...
 ... demes[i] ... ..

U 2212 (T I 141) (A ve B sayfası)

(17) ... .. (18) ... .. [diye]rek dese, ... (19) ... .. vakitte yaşamı[ş] ... (20) ... .. yatmış
 vakitte (21) ... .. durgun ol – (22) ... .. bundan dolayı adı (23) ... .. beşincisi ayrılığa ilişkin
 (24) ... .. altıncı ... (25) ... ben Sarı Şäli ... .. (26) ... .. (27) ... .. saygı ... ..

U 2386 (T I µ 512) (A ve B sayfası)

(28) ... .. (29) ... .. (30) ... temiz olur. Bodhisattva ... (31) ... .. öğreti mısrası tefsiri
 ... (32) ... .. türlü iyi ... .. (33) ... .. bilgisini gerçek ... .. (34) ... ..-dır. Canlılar ... .. (35)
 ... .. ülkesi unutmuş. ... .. (36) ... .. olur. ... .. (37) ... ..

U 3519 (o. F.) (recto)

(38) ... .. ayakl[arı] ... .. (39) ... .. bedenlerine ... .. (40) ... .. cehennemli bedeni ortaya
 çıkar. ... .. (41) ... son derece güçtür. Cehennemdeki ... .. (42) bundan dolayıdır ki hangi (duyu)
 alan(ı) ... .. (43) ... .. akraba₂ arası iyi ol-... .. (44) ise, ... (45) ... .. oruç t[ut] – ... ..
 (46) insan ruhudur. ... .. (47) ... kurtulmak için₂ ... .. (48) insanlar da ... .. (49) inancı ... ..
 (50) gerek. ... .. münasip bir şey ... .. (51) ... .. ferman ... Tanr[ı] ... (52) geri buyur-... ..
 (53) ... .. gerek ... ..

U 3898 (T III S 313) (recto)

(54) Buddha’ya saygı, a[kaide] saygı, [cemaate saygı]! (55) Tanrılar Tanrısı Buddha emretmiş güçlü ... Buddha ... ..(56) dört topluluğa karşı yedi kutlama (ve) oruç tutmak için emir (veren) Buddhalar ülkesinde (57) doğmak (ve) beş tür Tanrı elçisini öğretme adlı öğreti kitabı. Birinci kitap: (58) Yine talihli, yüce Çin ülkesindeki büyük, kutsal minnettarlığı₂ bilecek manastırda (59) mevcut olan Üstat Tsu Çuin, manzumesini₂ arz ettim. (60) Şimdi manzumesini₂ söyler. (61) Böylece gelen üstadımız *nirvāṇaya* emrettiği sırada

U 4943 (T II S 21; T II 973; T II S 20.973) (recto)

(62) ... .. (63) ... .. oruç bozsa sonra ... .. (64) ... .. bir *kalpa* vakti aç-... .. (65) ... .. bundan dolayı ... .. (66) ... .. eksik₂ ... .. (67) ... .. yoksul₂ olup yedi ... .. (68) ... .. mevcut olup hızlı₂ ... .. (69) ... .. [k]azancı u[laşmayacak] ... ..

Eski Uygurca Metne İlişkin Açıklamalar

(02) [t(ä)ŋri] t(ä)ŋrisi burh[an]: Bu metin tamiri için krş. *t(ä)ŋri t(ä)ŋrisi burhan* “Tanrılar Tanrısı Buddha”.³¹

(03) [s(a)d(a)r]ma pundaarik s[udur]: Bu ifade, *Saddharmapuṇḍarīka-sūtra* adlı eser başlığının EUyg. yazı çevirimidir.

(04) ter[in] k[uvrag]: Bu metin tamiri tamamen *terin kuvrag* “topluluk₂, cemaat₂” ikilemesi temelinde gerçekleştirilmiştir.³²

(05) ätözin kö[rgit]mäk: Bu metin tamiri için krş. *ol üdün köl kızıgıntaki bir söğüt t(ä)ŋrisi sıyar ätözin körgitip inçä tep tedı*.³³

(06) b(ä)k bagdaş[ınu] olur-u: Bu metin tamiri için krş. *b(ä)k bagdaşını olur* – “sıkı bağdaş kurulmuş bacaklarla oturmak”.³⁴

31 Yukiyo Kasai, *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*, Brepols, Turnhout 2008, s. 78_{16,35}.

32 Serkan Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 2002, s. 284; Mehmet Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, LXV/2, (2017), s. 290; Ahmet Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 320.

33 Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk: Giriş-Metin-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 579_{15.519.15521}; Erdem Uçar, *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç: Diplomatik Neşir Usulüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*, Dinazor Kitabevi Yayınları, İzmir 2013, s. 139_{0.800.0802}.

34 Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen 2021, s. 155b.

(08) ülgüsüz kö[ñül]: Bu metin tamiri için krş. *ülgüsüz köñül*.³⁵ EUyg. bu Budist terim Çin. 無量意 *wuliang yi* “sonsuz bilinç”³⁶ ve Skt. *anantamati* “sınırsız zihin, niyet, irade veya anlam”³⁷ karşılığındadır.

(14) ürüg [uz]atı: Bu metin tamiri tamamen *ürüg uzatı* “daima₂, devamlı₂, her zaman₂” ikilemesi temelinde gerçekleştirilmiştir.³⁸

(16) temä[ki]: Bu metin tamiri için krş. 12. satır.

(31) şolok: Bu EUyg. sözcük Toharcanın A diyalektinde *şlok* “stropa”³⁹, Toharcanın B diyalektinde *şlok* “manzume; dua, ilahi”⁴⁰ ve Soğd.da *şl'wk*⁴¹ ~ *şr'wk*^(r) “dua, söz, ilahi”⁴² biçimlerinde tanıklanmıştır. Sözcük kökeni itibarıyla Skt. *şloka*'ya “ün, şan, övgü, övgü ilahisi”⁴³ dayanır.

(43) ka kadaş: EUyg. bu ikileme “akraba₂, hısım₂” anlamındadır.⁴⁴

(45) baçağ t[ut]-: Sözcük eğer *Baçak Tutuñ*⁴⁵ gibi bir erkek adı/özel isim değilse, *baçağ tut* – şeklinde “oruç tutmak” bir biçim tasarlanabilir.

(47) oz-galı ku[rul]-[galı]: Bu metin tamiri tamamen *oz – kutrul* – “kurtulmak₂” ikilemesi temelinde gerçekleştirilmiştir.⁴⁶

35 Masahiro Shōgaito, ロシア所蔵ウイグル語文献の研究 – ウイグル文字表記漢文とウイグル語佛典テキスト *Roshia shozō uigurugo bunken no kenkyū: Uiguru monji hyōki kanbun to uigurugo butten tekisuto / Uighur Manuscripts in St. Petersburg: Chinese texts in Uighur Script and Buddhist Uighur Texts*, Nakanishi Printing, Kyōto 2003, s.367a.

36 Digital Dictionary of Buddhism, www.buddhism-dict.net [Erişim tarihi: 09.03.2023].

37 William Edward Soothill – Lewis Hodous, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms: with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1937, s. 383a; Akira Hirakawa 平川彰, *Bukkyō kan-bon dai jiten 佛教漢梵大辭典 [Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary]*, Rei'yūkai, Tōkyō 1997, s. 778b.

38 Serkan Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 332; Mehmet Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 300; Ahmet Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 375.

39 Pavel Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, Státní Pedagogické Nakladatelství, Praha 1955, s. 334.

40 Douglas Adams, *A Dictionary of Tocharian B: Revised and Greatly Enlarged I-2*, Rodopi, Amsterdam ve New York 2013, s. 706.

41 Badrazzaman Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhang, Tehran 1995, s. 373b, #9250.

42 *Age.*, 376a, #9318.

43 Monier Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 1104c.

44 Serkan Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 133; Mehmet Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 269; Ahmet Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 187.

45 Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcannın El Sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*, s. 135a.

46 Serkan Şen, *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, s. 209; Mehmet Ölmez, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, s. 280; Ahmet Karaman, *Eski Türkçede İkilemeler*, s. 260.

(58) **sājṛām+tā**: EUyg. *sājṛām* kökeni itibarıyla Skt. *saṃghārāma*'ya “manastır”⁴⁷ dayanır; bununla birlikte sözcük Toharcanın A diyalektinde *sañkrām* ~ *saṃkrām* ~ *sañgrām*⁴⁸ biçimlerinde, Toharcanın B diyalektinde *sañkrām*⁴⁹, Soğd.da *snkr* 'm⁵⁰ şeklinde tespit edilmiştir.

(61) **nirvan+ka**: EUyg. *nirvan* kökeni itibarıyla Skt. *nirvāṇa*'ya⁵¹ dayanmaktadır, ayrıca sözcük Soğd.da *nyrβ* 'n “nirvana”⁵², Toharcanın A diyalektinde *nervām* “nirvāṇa”⁵³ ve Toharcanın B diyalektinde *nervām* “nirvana, yok olma”⁵⁴ biçimlerinde tanıklanmıştır.

(64) **k(a)lp**: EUyg. *k(a)lp* sözü kökeni itibarıyla Skt. *kalpa*'ya⁵⁵ dayanır; bununla birlikte sözcük Toharcanın A diyalektinde *kalp*⁵⁶, Soğd.da *kōp* (*klp*)⁵⁷ ve *kṛp*⁵⁸ olarak tespit edilmiştir.

Sözlük ve Dizin

A

aç- “açmak” *bir k(a)lp üdün a.* 64

ağrılmaklıg “ayrılığa ilişkin” a. 23

adak “ayak” *a. +l[arı]* 38

alp “zor, güç” *a.* 41

[al]tınç “altıncı” *[a].* 24

amrıl- “durgun olmak” *a.* 21

amti “şimdi” *a.* 60

ançulayu “böylece” *a. kälmiş bahşım(i)z* 61

anı “onu” *a. üçün* 42; *a. üç[ün]* 65

anın “bu sebeple” *üçün a.* 22

47 Monier Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 1130a.

48 Pavel Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, s. 358.

49 Douglas Q. Adams, *A Dictionary of Tocharian B: Revised and Greatly Enlarged I-2*, Rodopi, Amsterdam ve New York 2013, s. 735-736.

50 Badrazzaman Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, s. 357b, #8865.

51 Monier Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 557c.

52 Badrazzaman Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, s. 252a, #6286.

53 Pavel Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, s. 155.

54 Douglas Q. Adams, *A Dictionary of Tocharian B: Revised and Greatly Enlarged I-2*, s. 364.

55 Monier Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary*, s. 262c; Franklin Edgerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary, II: Dictionary*, s. 172b.

56 Pavel Poucha, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, s. 54.

57 Badrazzaman Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, s. 188b, #4718.

58 Badrazzaman Gharib, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, s. 193, #4851.

arı- “temiz olmak” *a.-yur* 30

at “ad, isim” *a.+ı* 22

atl(i)g “adlı, denilen” *ukıtmak a. nom bitig* 57

aymak “emir, emretme” *a. burhanlar uluşınta* 56

B

baçag, baç[a]g “oruç, perhiz” *b. şäşsär* 63; *b. t[ut]* – 45; *k(a)ntik b. kılğalı* 56

bagdaş[in]- “bağdaş kurmak” *b(ä)k b.-[u]* *oluru* 06

bahşı < Çin. 博士 *bo shi* “üstat, hoca” *ançulayu kälmiş b.+m(i)z* 61 → **vapşı**

bar “var, mevcut” *b. ärip* 68

b(ä)k “sıkı” *b. bagdaş[inu]* *oluru* 06

b(ä)lgür- “belirmek, ortaya çıkmak” *tamulug ätözi b.-är* 40

beş “beş” *b. törlüg t(ä)ñri yalavaçın* 57

beşinç “beşinci” *b.* 23

bil- “bilmek” *utlı sävinç b.-gülük* 58

bilig, [bil]ig “bilgi” *b.+in köni* 33; *[b].+dä* 15

bir “bir” *b. k(a)lp üdün* 64; *b. tägzinç* 57

bitig “kitap” *nom b.* 57

bodis(a)v(a)t < Soğd. *pwδystβ ~ pwtystβ* < Skt. *bodhisattva* “Bodhisattva, Buddha adayı, Buddha olacak kimse” *b.* 30

bol- “olmak” *b.-ur* 36

burhan, burh[an] “Buddha” *b.* 55; *b.+lar uluşınta* 56; *t(ä)ñri t(ä)ñrisi b.* 55; *[t(ä)ñri] t(ä)ñrisi burh[an]* 02

but < Soğd. *pwt* – < Skt. *buddha* “Buddha” *namo b.* 54

Ç

çığay “yoksul” *erinç ç.* “yoksul₂” 67

çuin “özel isim parçası” *tsu ç. vapşı* 59

D

d[arm] < Soğd. *δrm(h)*, Toh. A *dharm* < Skt. *dharmā* “akaid, öğretti” *namo d.* 54

Ä

ädgü “iyi” *ä.* 32

ägsük “eksik, noksan” *ä.* 66

är-, [är]- “yardımcı eylem, –dır” *ä.-ip* 67, 68; *ä.-kän* 04; *ä.-sär* 44; *ä.-s[är]* 12; *ä.-ür* 11, 13, 41; *[ä].-ür* 10

ärigmä “mevcut olan” *ä.* 59

ärklig “güçlü” *ä.* 55

ärtiñü “son derece” *ä. alp ärür* 41

ätöz “beden” *ä.+läriñä* 39; *köni ä.+in kö[rgit]mäk* 05; *tamulug ä.+i* 40

E

el “ülke” *t(a)vgaç e.+intäki* 58

eltiñ- “arası iyi olmak, anlaşmak” *ka kadaş e.* 43

eriniç “yoksul” *e. çıgay ärip* 67

eväg “acil, hızlı” *e. tavr[ak]* “hızlı₂” 68

I

ıdok, ıd[ok] “kutsal” *i.* 07; *i. utlı sävinç bilgülük* 58

İ

intki “münasip bir şey” *i.* 50

K

ka “akraba” *k. kadaş “akraba₂”* 43

kadaş “akraba, hısım” *ka k. “akraba₂”* 43

k(a)lp < Toh. A *kalp*, Soğd. *klp* ~ *krp* ~ *kôph* < Skt. *kalpa* “çağ, devr” bir *k. üdüin* 64

k(a)ntik “kutlama” *k. baç[a]g kılğalı* 56

kayu “hangi” *k.* 42

käl- “gelmek” *ançulayu k.-miş bahşım(i)z* 61

k(ä)rgäk “gerek; eksik, yok” *k.* 50, 53, *ä. k(ä)rgäk* “eksik₂” 66

käzig “sıra” *nirvanka y(a)rlıkaguluk k.+dä* 61

kertgünç “inanç, güven” *k. köñülüg* 49

kerü “geri” *k.* 52

kıl- “yapmak, etmek” *yeti k(a)ntik baç[a]g k.-galı* 56

kim “ki” *k.* 42

kişi, kişi “kişi, insan” *k.* 46; *k.+lär* 48

köni “doğru” *k. ätözin* 05; *biligin k.* 33

köñül, kö[ñül] “bilinç, zihin” *kertgünç k.+üg* 49; *ülgüsüz k.* 08

kö[rgit]mäk “gösterme” *köni ätözin k.* 05

köyük “(duyu) alan(ı)” *k.* 42

kutlug “talihli” *k. ulug t(a)vgaç elintäki* 58

kut[rul]- “kurtulmak” *ozgalı k.-[galı]* 47

kuvrag, k[uvrag] “topluluk, cemaat” *ter[in] k.* “topluluk₂” 04; *tört k.+ka* 56

M

m(ä)n “ben” *m. sa[rı]g şäli* 25

N

namo, namo, [namo] < Toh. A *namo*; Soğd. *n`mw ~ nm`w* < Skt. *namas* “saygı, hürmet” *n.* 27; *n. but* 54; *n. d[arm]* 54; *[n]. [sañ]* 54

nirvan < Soğd. *nyrβ`n*, Toh. A ve Toh. B *nervām* < Skt. *nirvāna* “kurtuluş” *n.+ka y(a)rlıkaguluk* 61

nom, nom < Soğd. *nwm* < Grek. *nomos* “öğreti, dinî kaide” (~ Skt. *dharmā*) *n. bitig* 57; *n. şolok yörügi* 31

O

ol “bildirme, kopula” *o.* 46

olur- “oturmak” *b(ä)k bağdaş[ımu] o.-u* 06

oz- “kurtulmak” *o.-galı kut[rulgalı]* “kurtulmak₂” 47

Ö**ötrü** “sonra” *ö.* 63**ötün-** “arz etmek, sunmak” *ö.-ü tågindim* 59**P****punđarik** << Skt. *punđarīka* “eser adının bir bölümü” [*s(a)d(a)r]ma p. s[udur]* “Saddharmapunđarīkasūtra” 03**S****[s(a)d(a)r]ma** << Skt. *saddharma* “eser adının bir bölümü” [*s]. punđarik s[udur]* “Saddharmapunđarīkasūtra” 03**sa[rı]g** “özel isim parçası” *m(ä)n s. şäli* 25**[saŋ]** < Soğd. *snk*, Toh. A *sañk* ~ *sañgh*, Toh. B *sānk* < Skt. *sañgha* “topluluk, cemaat” [*namo] [s].* 54**sāñrām** < Toh. A ve B *sañkrām* ~ Toh. A *sañkrām* ~ *sañgrām*; Soğd. *snkr'm* – < Skt. *sañghārāma* “cemaatin toplanma yeri, manastır” *s.+tä* 58**säviniç** “sevinç, neşe” *utlı s.* “minnetarlık” 58**sözlä-** “söylemek” *şlok takşutin s.-yür* 60**s[udur]** < Toh. A ve Toh. B *sutär* ~ *sütär*, Soğd. *swtr* ~ *swtr* < Skt. *sūtra* “sūtra, Budist vaazları içeren dinî eser” [*s(a)d(a)r]ma punđarik s.* 03**Ş****şäli** “özel isim parçası” *m(ä)n sa[rı]g ş.* 25**şäş-** “çözmek, (metinde) bozmak” *baçag ş.-sär* 63**şlok** < Toh. A ve Toh. B *şlok*, Soğd. *şl'wk* < Skt. *śloka* “manzume” *ş. takşutin* “manzume₂” 59, 60 → **şolok****şolok** < Toh. A ve Toh. B *şlok*, Soğd. *şl'wk* < Skt. *śloka* “manzume” *nom ş.* 31 → **şlok****T****takşut** “manzume, mısra, dize” *şlok t.+in* “manzume₂” 59, 60**tamu** < Soğd. *tm* – “cehennem” *t.+daki* 41**tamulug** “cehennemli” *t. ätözi b(ä)lgürär* 40

t(a)vgaç “Çin” *t. elintäki* 58

tavr[ak] “hemen, acil” *eväg t. “hızlı”* 68

t[äg]- “ulaşmak” *[täg]ginçi t.-[mägülük]* 69

tägin- “arz etmek” *ötünü t.-dim* 59

[tä]ginç “kazanç” *[t].+i t[ägmägülük]* 69

tägziñç “kitap rulosu” *bir t.* 57

t(ä)ñri, t(ä)ñri, t(ä)ñr[i], [t(ä)ñri] “Tanrı” *t. 51, 57; t. t.+si burhan 55; [t]. t.+si burh[an]* 02

te-, [te]- “demek, söylemek” *[t].-p 18; [t].-p t.-sär 18*

temäk, temä[k] “deme, söyleme” *t.+[i] 16; t.+i ärs[är]* 12

ter[in] “cemaat, topluluk” *t. k[uvrag]* “topluluk₂” 04

[te]t- “(-Ir ekiyle beraber) *tetir* {-DIr} bildirme, kopula” *[t].-ir* 34

tñl(ı)g “canlı” *t.+lar* 34

törlüg “türlü” *t. 32; beş t.* 57

tört “dört” *t. kuvragka* 56

tsu “özel isim parçası” *t. çuin vapşı* 59

tugmak “doğma” *burhanlar uluşınta t.* 57

t[ut]- “tutmak” *baçağ t.* 45

U

ukıtmak “öğretmek” *u. 13, 57*

ulug “ulu, büyük” *u. t(a)vgaç elintäki 58; u. idok utlı sävinç bilgülük 58; u. ter[in] k[uvrag]*
04

uluş “ülke” *u.+ı unutmı[ş] 35; burhanlar u.+ınta tugmak 56*

unut- “unutmak” *uluşı u.-mı[ş] 35*

utlı “şükran” *u. sävinç “minnettarlık₂”* 58

utru “karşı” *tört kuvragka u.* 56

[uz]atı “daima, her zaman” *ürüg [u]. “her zaman₂”* 14

Ü

üçün, üç[ün] “için” *ü. anın* 22; *anı ü.* 42, 65

üd, üd “zaman” *ü.+tä* 19, 20

üdü “zaman” *bir k(a)lp ü.* 64

ülgüsüz “ölçüsüz; sonsuz, sınırsız” *ü. kö[ηül]* 08

ürüg “daima, her zaman” *ü. [uz]atı* “her zaman₂” 14

üzüt “ruh” *kişi ü.+i* 46

V

vapşı “hoca, üstat” *tsu çuin v.* 59 → **bahşı**

Y

yagız “yer, toprak” *y.* 10

y(a)rlıka- “buyurmak, emretmek” *y.* 52; *nirvanka y.-guluk kâzıgdâ* 61; *t(ä)ñri t(ä)ñrisi burhan y.-mış* 55

y(a)rl(i)g “ferman” *y.* 51

y(a)ruk “parlak” *y. id[ok]* 07

yalavaç “elçi” *t(ä)ñri y.+ın* 57

yat- “yatmak” *y.-mış* 20

yänä “yine” *y.* 14

yeti “yedi” *y.* 67; *y. k(a)ntik baç[a]g kılğalı* 56

ymä “dahi” *y.* 48, 58

yori- “yaşamak” *üdtä y.-mı[ş]* 19

yörüg “tefsir, yorum” *nom şolok y.+i* 31

Sonuç

Esasen Budist Eski Uygurca edebiyata ilişkin *sūtra* parçalarını konu alan bu yazıda altı fragmanın filolojik neşri sunulmuştur. Bu araştırmanın sonuçları şöyle sıralanabilir: (1) Eski Uygurca altı fragman temelindeki bu çalışmada daha evvel neşredilmemiş 69 satır hacmindeki Eski Uygurca metin, araştırmacıların bilgisine sunulmuştur; ancak yine de metnin 7 satırında yoğun bir metnin tahribe uğradığı belirtilmelidir. (2) Metnin söz varlığı incelendiğinde 132

madde başı tespit edilmiştir. Bu madde başlarından 26'sı (% 19.69) fiil tabanını oluştururken, 106'sı (% 80.30) isim tabanını oluşturmaktadır. (3) Metnin söz varlığının geneli göz önünde bulundurulduğunda 16 (%12.12) alıntı sözcük tespit edilmiştir. Bunlardan 1'i (% 6.25) Çince'den (*baḥşı ~ vapşı*) alıntılanmıştır. Sankritçe kökenli olup Soğdca üzerinden alıntılanan 2 (% 12.5) sözcük (*bodis(a)v(a)t* ve *but*) bulunmaktadır. Toharca veya Soğdca üzerinden alıntılanan Sankritçe kökenli 9 (% 56.25) sözcük (*d[arm]*, *k(a)lp*, *namo*, *nirvan*, *[saṅ]*, *sāṅrām*, *s[udur]*, *ṣlok*, *ṣolok*) tespit edilmiştir. Grekçe kökenli olup da Eski Uygurcaya Soğdca üzerinden alıntılanan 1 (% 6.25) sözcük (*nom*) tanıklanmıştır. Bunun yanında Soğdca'dan alıntılanan 1 (% 6.25) ve Sanskritçe'den alıntılanan (*[s(a)d(a)r]ma* ve *punḍarik*) 2 (%12.5) sözcük tespit edilmiştir. Bu yazıyla Sanskritçe Budist külliyat içerisinde önemli bir yere sahip olan *sūtralar* ve bununla alakalı diğer metinler üzerinden Eski Türkçe araştırmalarına küçük bir katkı sunulmuştur.

İŞARETLER VE KISALTMALAR

#	madde başı
...2	ikileme
... ..	Metindeki hasarlı kısımlara işaret eder.
bk.	bakınız
Çin.	Çince
EUyg.	Eski Uygurca
krş.	karşılaştırınız
o. F.	ohne Fundsigle [= Fragmanın bulunduğu yeri gösterir işaret mevcut değil]
Skt.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca
Toh. A	Toharcanın A diyalekti
Toh. B	Toharcanın B diyalekti

KAYNAKÇA

- Adams, Douglas Q., *A Dictionary of Tocharian B: Revised and Greatly Enlarged 1-2*, Rodopi, Amsterdam ve New York 2013.
- Demir, Nurettin – Emine Yılmaz, “Uygur Edebiyatı: Nesir”, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, ed. T. S. Halman, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2007, s. 154-161.
- Edgerton, Franklin, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary, II: Dictionary*, Yale University, New Haven 1953.
- Fedakâr, Durdu, “Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie (Teil II)”, *Ural-Altaische Jahrbücher-Neue Folge*, 13, (1994), s. 133-157.
- Gabain, Annemarie von, “Die alttürkische Literatur”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, ed. P. N. Boratav, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1965, s. 211-243.
- Gharib, Badrazzaman, *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhangian, Tehran 1995.
- Hazai, Georg – Peter Zieme, *Fragmente der uigurischen Version des ‘Jin’gangjing mit den Gāthās des Meister Fu’: Nebst einem Anhang von T. Inokuchi*, Akademie-Verlag, Berlin 1971.
- Hirakawa, Akira 平川彰, *Bukyō kan-bon dai jiten 佛教漢梵大辭典 [Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary]*, Reiyūkai, Tōkyō 1997.
- Karaayak, Tümer, *Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Karahan, Akartürk, “Altun Yaruk İle İlgili Türkiye’deki Çalışmalara Bir Bakış”, *Dil Araştırmaları*, 12, (2013), s. 277-287.
- Karaman, Ahmet, *Eski Türkçede İkilemeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022.
- Kasai, Yukiyo, *Der alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśa-sūtra*, Brepols, Turnhout 2011.
- Kasai, Yukiyo, *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*, Brepols, Turnhout 2008.
- Kaya, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- Kaya, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk: Giriş-Metin-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Monier-Williams, Monier, *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford University Press, Oxford 1899.
- Müller, Friedrich Wilhelm Karl, *Uigurica II*, Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, Berlin 1911.
- Oda, Juten, *A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimış in Old Turkic*, Brepols, Turnhout 2015.
- Ölmez, Mehmet, “Kurzer Überblick über die Buddhistische Übersetzungsliteratur in Alt türkisch”, *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış Nevin Önberk Armağanı*, ed. M. Ölmez, Simurg, Ankara 1997, s. 225-256.
- Ölmez, Mehmet, “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, LXV/2, (2017), s. 243-311.
- Özcan Devrez, Ceyda, *Eski Uygurca Kuanşi im Pusar İncelemesi: Metin-Çeviri-Açıklamalar-Sözlük*, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Poucha, Pavel, *Institutiones Linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus Linguae Tocharicae Dialecti A*, Státní Pedagogické Nakladatelství, Praha 1955.
- Radloff, Wilhelm, *Kuan-ši-im Pusar: Eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapuṇḍarīka*, St. Petersburg 1911.
- Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 1-6: a-ärñäk*, Steiner, Wiesbaden 1977-1998.

- Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Neubearbeitung. I. Verben. Vol. 1: ab – – äzüglä-*, Steiner, Stuttgart 2010.
- Scharlipp, Wolfgang-Ekkehard, *Die alttürkische Literatur: Einführung in das vorislamische Schrifttum*, Verlag auf dem Ruffel, Engelschoff 2005.
- Shōgaito Masahiro, ロシア所蔵ウイグル語文献の研究 – ウイグル文字表記漢文とウイグル語佛典テキスト *Roshia shozō uigurugo bunken no kenkyū: Uiguru monji hyōki kanbun to uigurugo butten tekisuto / Uighur Manuscripts in St. Petersburg: Chinese texts in Uighur Script and Buddhist Uighur Texts*, Nakanishi Printing, Kyōto 2003.
- Soothill, William Edward – Lewis Hodous, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms: with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1937.
- Şen, Serkan, *Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 2002.
- Tekin, Şinasi, *Uygurca Metinler: I. Kuanşi im Pusar (Ses İşiten İlâh) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (Saddharmapuñḍarīka-sūtra)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1960.
- Tezcan, Semih, *Das uigurische Insadi-Sūtra*, Akademie-Verlag, Berlin 1974.
- Tezcan, Semih, “En Eski Türk Dili ve Yazını”, *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, ed. A. Sayılı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 271-323.
- Uçar, Erdem, “Altun Yaruk Sudur Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi,” *Türük: Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2013), s. 227-251.
- Uçar, Erdem, *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç: Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayımlı, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*, Dinazor Kitabevi Yayınları, İzmir 2013.
- Wilkens, Jens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch-Deutsch-Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen 2021.
- Yakup, Abdurishid, *Buddhāvataṃsaka Literature in Old Uyghur*, Brepols, Turnhout 2021.
- Zieme, Peter, “Zwei neue alttürkische *Saddharmapuñḍarīka*-Fragmente”, *Altorientalische Forschungen*, 16, (1989), s. 370-379.
- Zieme, Peter, “The conversion of King Śubhavyūha. Further fragments of an Old Turkish version of the *Saddharmapuñḍarīka*”, *Sūryacandrāya: Essays in Honour of Akira Yuyama on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. P. Harrison ve G. Schopen, Indica-et-Tibetica-Verlag, Swisttal-Odendorf 1998, s. 257-265.
- Zieme, Peter, “Der Bodhisattva Gadgadasvara. Ein alttürkisches Fragment aus dem XXIV. Kapitel des *Saddharmapuñḍarīkasūtra*”, *Vostok: Istoriya i Kul'tura. Professoru Ju. A. Petrosjanu k 70-letiju so Dnya Rojdeniya*, Sankt-Peterburg 2000, s. 271-286.
- Zieme, Peter, *Vimalakīrtinirdeśasūtra: Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto. Mit einem Appendix von J. Ebert: Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan*, Brepols, Turnhout 2000.
- Zieme, Peter, “Local Literatures: Uighur”, *Brill's Encyclopedia of Buddhism, Vol. 1: Literature and Languages*, ed. Jonathan A. Silk, Oskar von Hinüber ve Vincent Eltschinger, Brill, Leiden 2015, s. 871-882.

Elektronik Kaynaklar

DDB = Digital Dictionary of Buddhism, www.buddhism-dict.net [Erişim tarihi: 18.02.2023].

- U 2080 (o. F.) A sayfası: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2080seite1.jpg> B sayfası: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2080seite2.jpg> [Erişim tarihi: 09.03.2023].
- U 2212 (T I 141) A sayfası: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2212seite1.jpg> B sayfası: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2212seite2.jpg> [Erişim tarihi: 09.03.2023].
- U 2386 (T I µ 512) A sayfası: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2386seite1.jpg> B sayfası: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2386seite2.jpg> [Erişim tarihi: 09.03.2023].
- U 3519 (o. F.) recto: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u3519seite1.jpg> [Erişim tarihi: 09.03.2023].
- U 3898 (T III S 313) recto: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u3898seite1.jpg> [Erişim tarihi: 09.03.2023].
- U 4943 (T II S 21; T II 973; T II S 20.973) recto: <https://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u4943seite1.jpg> [Erişim tarihi: 09.03.2023].
- URL-1: https://orient-mss.kohd.adw-goe.de/receive/KOHDOldUygurMSBook_manuscript_00001589 [Erişim tarihi: 09.03.2023].
- URL-2: https://orient-mss.kohd.adw-goe.de/receive/KOHDOldUygurMSBook_manuscript_00001669 [Erişim tarihi: 09.03.2023].
- URL-3: https://orient-mss.kohd.adw-goe.de/receive/KOHDOldUygurMSBook_manuscript_00001983 [Erişim tarihi: 09.03.2023].
- URL-4: https://orient-mss.kohd.adw-goe.de/receive/KOHDOldUygurMSBook_manuscript_00000197 [Erişim tarihi: 09.03.2023].
- URL-5: https://orient-mss.kohd.adw-goe.de/receive/KOHDOldUygurMSBook_manuscript_00000119 [Erişim tarihi: 09.03.2023].
- URL-6: https://orient-mss.kohd.adw-goe.de/receive/KOHDOldUygurMSBook_manuscript_00000161 [Erişim tarihi: 09.03.2023].

VARIOUS OLD UYGHUR FRAGMENTS ON BUDDHIST SŪTRAS

Uğur UZUNKAYA*

The Sanskrit word sūtra means “rope, thread, tie”. As a Buddhist term, sūtra is “a type of Buddhist scripture; discourse collection”. As a genre, sūtras are among the most important literary sources in Buddhist Uyghur literature. So much so that, while most of the sūtra translations in Buddhist Uyghur literature are based on Sanskrit Buddhist canon, some of them belong to the Chinese Buddhist canon. In the Uyghur literature, there are quite voluminous sūtras, as well as some that have survived to the present day only in a few fragments. The first work that comes to mind when talking about sūtras in Buddhist Uyghur literature is the work titled Altun Yaruk Sudur in Old Uyghur and translated from the Sanskrit Suvarṇaprabhāsa-sūtra. Each part of this work, which consists of a preface (Old Uyghur: süü) and ten chapters (Old Uyghur: tögziñç), is devoted to a different subject related to Buddhism. The manuscript of Altun Yaruk Sudur found in Ganzhou is dated to 1687 according to its colophon, and is preserved in St. Petersburg. Many outstanding studies have been written on this text. Another work to be mentioned when it comes to Old Uyghur sūtras is a translation of Saddharmapuṇḍarīka-sūtra, commonly known as Lotus Sūtra, which was written during the era of Mahāyāna Buddhism. The Old Uyghur version of this text is not fully preserved in all its parts. The fragments available today belong to various chapters of the text in question. The most well-known translation of the Old Uyghur Saddharmapuṇḍarīka-sūtra belongs to Chapter XXV of the text. This chapter is known as Kuanši im Pular in Uyghur literature. Another Buddhist sūtra is the Vimalakīrtinirdeśa-sūtra, which was also written within the framework of the Mahāyāna school. Although the original Sanskrit text is not available today, the text is translated into Old Uyghur, Chinese, Tibetan, Mongolian, Khotanese Saka language, and Sogdian. Fragments of the Old Uyghur version of the text are located in Berlin, Kyōto, and Istanbul. The work called Amitābhasūtra on the cult of Amitābha was translated into Old Uyghur with the name Abitaki Sudur. Fragments of the Old Uyghur Abitaki Sudur are now available in Beijing, St. Petersburg, Istanbul, Ankara, and Paris. In addition to these, many other sūtra texts were written in Old Uyghur literature. There are also many Old Uyghur sūtra texts or sūtra fragments still unpublished today. This paper focuses on these unpublished sūtra fragments and presents a philological edition of some of them. All the

---

* Assoc. Prof., Erzurum Technical University, Faculty of Literature, Department of Turkish Language and Literature, Erzurum / Turkey, uguruzunkaya1@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4534-9305

fragments included in the paper are preserved in the Berlin Turfan Collection with the following archive numbers: U 2080 (o. F.); U 2212 (TI 141); U 2386 (TI μ 512); U 3519 (o. F.); U 3898 (T III S 313) and U 4943 (T II S 21; T II 973; T II S 20.973).

This article includes transcription, transliteration, translation into Turkish, commentary, dictionary and index of the included fragments. The text of the study consists of 69 lines in total. This section transliteration is based on the and transliteration table in the *Uigurisches Wörterbuch*. The translation of the text into Turkish is done line-by-line. Some lines are heavily damaged, and in this cases, the translation of each word that has been identified as a whole is included. In the commentaries, the reasons for suggested text restorations, Buddhist terms, reduplications, and some etymological explanations are included. The dictionary part of the study has been prepared as context-dependent and with an analytical index. In this chapter, all the words in the text that have been preserved in their entirety have been included as entries. Additionally, the words in the text that have a restored form have been included in the dictionary in this form.

The results of this research can be listed as follows: (1) In this study, six unpublished Old Uyghur fragments in 69 lines are presented to the researchers' attention; although it should be noted that there is extensive textual damage in 7 lines of the text. (2) When the vocabulary of the text was examined, 132 unique entries are identified. While 26 (19.69%) of the entries form a verb stem, 106 (80.30%) form a noun stem. (3) Considering the general vocabulary of the text, 16 (12.12%) borrowed words are identified. One of them (6.25%) is quoted from Chinese (*bahşı ~ vapşı*). There are 2 (12.5%) words (*bodis(a)v(a)t* and *but*) which are of Sanskrit origin and quoted from Sogdian. 9 (56.25%) words with the Sankrit origin (*d[arm]*, *k(a)lp*, *namo*, *nirvan*, *[saŋ]*, *sāṅrām*, *s[udur]*, *šlok*, *šolok*) quoted from Tocharian or Sogdian are identified. 1 (6.25%) word (*nom*) has been witnessed, which is of Greek origin and is quoted from Old Uyghur through Sogdian. In addition, 1 (6.25%) word from Sogdian and 2 (12.5%) words from Sanskrit (*[s(a)d(a)r]ma* and *punḍarik*) are identified. With this article, a small yet significant contribution has been made to Old Turkish studies through the *sūtras*, and other related texts, which have an important place in the Sanskrit as well as Uyghur Buddhist canon.

XX. YÜZYIL BAŞI TATAR EDEBİYATINDA SÜYÜMBİKE HANBİKE İMGESİ*

THE IMAGE OF QUEEN SUYUMBIKE IN TATAR LITERATURE AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

İlsever RAMİ**

Öz

Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi Tatar halkının tarihinde büyük bir facia olarak nitelendirilmektedir. 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın yıkılmasıyla Tatar halkı devletini ve millî özgürlüğünü kaybetmiştir. Bu olay, Tatar halkını derinden sarsmış; ekonomik, dinî ve kültürel yıkımlara sebep olmuştur.

Bir milletin tarihî geçmişinde yer alan önemli olaylar edebiyatta yansıma bulmaktadır. Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgali ve bunun sonucunda millî özgürlüğünün kaybedilmesi Tatar halkının tarihî hafızasında derin yaralar bırakmıştır. Farklı dönemlerde, Tatarca başta olmak üzere Rus ve Türk dillerinde Kazan Hanlığı'nın yıkılması ve Tatar halkının tarihî geçmişini konu eden çok sayıda edebî eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin hepsinin merkezinde Tatar halkının millî özgürlük simgesi, akıllı ve güzel kadın, acıklı bir kadere sahip olan Süyümbike Hanbike imgesi bulunmaktadır.

Tatar halkı için Kazan Hanlığı'nın son Hanbikesi Süyümbike hem üzüntü hem sevgiyle kaleme alınan bir şahsiyettir. 1551 yılında Hanbikesini Moskova'ya esir olarak göndermek zorunda kalan ve akabinde 1552 yılında devleti – Kazan Hanlığı – Ruslar tarafından işgal edilen Tatar halkı için Süyümbike'nin ismi, kaybedilen devletin ve özgürlüğün sembolüne dönüşmüştür. Çalışmada, hermeneutik yöntem kullanılarak Kazan'ın işgalinden sonra Süyümbike ve Kazan Kremlin'in merkezinde bulunan Süyümbike Minaresi hakkında XX. yüzyılın başında Tatar yazar ve şairlerce kaleme alınan eserlerin analizi yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Süyümbike Hanbike, Kazan Hanlığı, Tatar Edebiyatı, imge, tarihî kahraman

Abstract

The Russians' conquest of the Kazan Khanate is described as a great disaster in the history of the Tatar people. With the collapse of the Kazan Khanate in 1552, Tatars lost their state and national freedom. This event made a deep impact on Tatars, affecting destructively their economic, religious and cultural life.

Important events in a nation's historical past are reflected in its literature. The occupation of the Kazan Khanate by the Russians and the loss of national freedom left deep scars in the historical memory of the Tatars. In different periods, many literary works have been written both in Turk (including Tatar) languages

* Bu çalışma, Kazan Devlet Üniversitesi'nde hazırlanan *Edebiyatta Süyümbike İmgesi (Dönem ve Kahraman)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul / Türkiye, ilsever.rami@yeditepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4322-7478

and Russian about the collapse of the Kazan Khanate and the historical past of the Tatars. The focus of all these works is the image of Hanbike (Queen) Süyümbike as the symbol of national freedom of the Tatar people, a smart and beautiful woman, having a sad destiny.

For the Tatar people, Süyümbike, the last Queen of the Kazan Khanate, is a figure spoken with both sadness and love. The name of Süyümbike has become a symbol of the missed national state and freedom for the Tatars, who were forced to send their Queen to Moscow in 1551 as a hostage, and later lost their state because of the Russian occupation of the Kazan Khanate in 1552. In the study, the analysis of the works written by Tatar writers and poets at the beginning of the XX century and devoted to Queen Süyümbike and Minaret (Tower) of Süyümbike (which survived to stay in the center of Kazan Kremlin after the conquest of Kazan) has been made by using the hermeneutic method.

Keywords: Hanbike (Queen) Süyümbike, Kazan Khanate, Tatar Literature, image, historical personality

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya’da meydana gelen sosyal ve politik gelişmeler, Tatar düşünce dünyasında değişimlere yol açar. Tatar aydınlanmacıları eserlerinde şahıs özgürlüğü ve millî terakkiyât meselelerini gündeme getirmeye; devlet yapısı, millî tarih, Tatar halkının millî kahramanları hakkında kitaplar ve makaleler yayımlamaya başlarlar.

Halkın millî bilincinin geliştirilmesinde tarih bilimine büyük vazife yüklenir. Önceki dönemlerde sadece Rus tarihçilerinin kalemiyle “yazılan” Tatar tarihi üzerine yapılan çalışmalar, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bilim adamı Şehabeddin Mercani (1818-1889) gibi Tatar tarihçilerinin de ilgisini çekmeye başlar ve böylelikle Tatar tarihi alanında yeni dönemin sağlam temelleri atılır.¹ Şehabeddin Mercani’nin attığı adımları devam ettiren Hüseyin Feyizhanov (1828-1866), Kayyum Nasırî (1825-1902) gibi önde gelen fikir insanlarının çabaları sonucunda Tatar tarihi bilimsel açıdan oluşmaya ve gelişmeye başlamıştır.² Aydınlanmacı bilginlerin çabalarıyla oluşturulan tarih bilimi, XX. yüzyılın başlarında yeni bir gelişim aşamasına taşınır.³ Bu yıllarda Kazan Hanlığı’nın tarihi ve onun Hanbikesi Süyümbike’nin⁴ hayatı tarihçi ve edebiyatçıların çok sık başvurduğu ve halkın millî bilincinin şekillendirilmesinde önemli bir konu olarak ele alınmaya başlar. Tarihçilerin de belirttiği üzere “Türk millî geleneklerine

1 Ramilya Yarullina Yıldırım, “Kazan Tatar Edebiyatında Tarihî Roman Türü Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, (2021), s. 237.

2 Mirkasım Usmanov, “Avır tarihinin monlı kaytavazı”, *H. Atlası: Söyembike*, Jıyın Fondu, Kazan 1992, s. 64 (Önsöz).

3 Farit Şakurov, *Razvitiye istoričeskih znaniy u tatar do fevralya 1917 goda*, İzdatelstvo Kazanskogo universiteta, Kazan, 2002, s. 128.

4 Süyümbike, (1519-1557) Kazan Hanlığı’nın son idarecilerindedir. Nogay mirzası Yusuf’un kızıdır. İlk eşi Moskova yanlısı olan Can Ali Han’ın vefatından sonra Safa Giray Han’la nişanlanmıştır. Süyümbike, Kazan hanlarının ailesi ve han sarayının içinde şaşırtacak kadar güzel, akıllı ve şöhretli bir kadın olduğu gibi Rus tarihine de damgasını vurmuştur. 1548 yılında Safa Giray Han Kazan’da kendi sarayında vefat ettikten sonra oğlu Ödemiş Giray, Han ilan edilmiştir. Yaşı küçük olduğundan devlet işlerine annesi Süyümbike bakmıştır. Korkunç İvan, Süyümbike ve Ödemiş Giray Han’ın esir olarak Moskova’ya gönderilmesini şart koymuştur. Süyümbike’yi götüren tekne 5 Eylül 1551 yılında Moskova’ya ulaşmıştır. Bir yıl sonra 1552 yılının Ekim ayında ise Rus askerleri Kazan Hanlığı’nı ele geçirmişlerdir. (Rızaeddin Fahreddin’e göre yazılmıştır: Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.)

bağlılığı ve öteden beri Moskova düşmanlığı ile temayüz etmiş olan Nogaylı Yusuf Mirza'nın kızı Süyüm-Bike, babasından aldığı terbiye ve ikinci kocası Safa Giray Han'ın tesiriyle Rus düşmanı olarak tanınmış ve “millî” partinin mümessili sıfatıyla Kazan yurdunda ve Kazan Türkleri tarihinde en çok sevilen ve anılan bir kahraman olarak nam kazanmıştır.”⁵

XX. yüzyılın başında cereyan eden olaylar, bilhassa Rus-Japon savaşı, 1905-1907 yılları arasındaki Rus devrimi, millî özgürlük konularının tekrar gündeme gelmesi yeni bir dönemin başlangıcına; millî tarihe, millî kahramanlara olan ilgiyi ciddi bir şekilde artırır. Tatar tarihi üzerine araştırmalar yapan Rızaeddin Fahreddin (1859-1936), Ayneddin Ahmerov (1864-1911), Hadi Atlasi (1876-1938), Abdullah Battal (1893-1959), Aziz Ubeydullin (1887-1937), Ahmet Zeki Velidi (1891-1970) gibi tarihçilerin çalışmalarında Kazan Hanlığı ve Süyümbike imgesine çokça yer verilir.

Bu dönemde Abdullah Tukay (1886-1913), Ayaz İshaki (1878-1954), Fatih Emirhan (1886-1926), Alimcan İbrahimov (1887-1938) gibi şair ve yazarlar Tatar edebiyatında tarih konulu eserlerin azlığına, bu türün yavaş gelişimine dikkat çeker; dünya edebiyatı ve Rus klasiklerinin deneyimini bu yönde incelemek gerektiğini anlatırlar.

XX. yüzyılın başında Tatar tarihinin önemli konularına olan ilgi, Tatar gençlerinin millî tarih konulu konferanslar düzenlediği Şark Kulübü etkinliklerinde de gözlemlenir. İdil Bulgar Hanlığı ve Kazan Hanlığı tarihi üzerine konuşma yapanların isimleri basında duyurulur ve millî tarih meraklıları toplantılara davet edilir. Örneğin, dönemin önde gelen *Yoldız* gazetesi, Ayneddin Ahmerov'un demeçleri ile ilgili duyurular yapar. Kazan Hanlığı ve Hanbike Süyümbike üzerine yapılan bu konuşmalar, Tatar halkı için bir “ders verici” ve “tarih kitabı” düzeyinde kıymetli demeçler olarak değerlendirilir.⁶ Ayneddin Ahmerov'un 4 Mart 1910'da Şark Kulübü'nde vereceği konferans hakkında aynı gün yayımlanan *Yoldız* gazetesinde konuşmada ele alınan dönemin “Tatar tarihinin en mühim dönemi, hiç şüphesiz, Süyümbike ile ilgili kısmı” denilmektedir. Genel anlamda, Tatar millî basını Süyümbike'yi Tatar kadınları arasındaki en önemli ve en saygın kadın olarak büyük bir hürmetle dikkate alır.

1913 yılında Kazan'da kadınlar için, iki haftada bir *Süyümbike* (Сөембикә) dergisi yayımlanmaya başlar. Amacını Tatar kadınlarının sosyal, siyasi ve aile hayatını tanıtmak olarak belirlese de dergi ana odağını çocuk eğitimi ve kadının toplumdaki yeri ve önemi, “Millet Anaları yetiştirme” gibi konulara yöneltilir.⁷ *Süyümbike* dergisinde ele alınan konular arasında Tatar kadınlarının haklarını savunmaya yönelik yazılar çoğunluk oluşturur. Bunun dışında, Avrupa ve Rusya'daki feminist hareketler, farklı ülke kadınlarının hayatları ve onların hakları için verdikleri mücadelelerini anlatan makaleler, Tatar yazar ve şairlerin eserleri, eleştiri makaleleri yayımlanır. Aynı zamanda günlük hayat ve ev işleri ile ilgili yazılara da yer verilir.

5 Akdes Nimet Kurat, “Kazan Hanlığı (1437-1556)”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara 2002), s. 756-774.

6 [Bilinmeyen yazar ve Makale adı], *Yoldız (Kazan)*, 303, (12 Şubat 1909).

7 Ravil Emirhanov, “İzge İsemene Layık-Muafik Bulup...”, *Söyembike (Kazan)*, 1, (1991), s. 6-7.

Süyümbike dergisinin sayfalarında Süyümbike Hanbike ile ilgili birkaç yazı da yayımlanmıştır. Bunlar; şair A. Reşidi'nin (1848-1923) *Süyümbike (Сөембикә)* şiiri (1912), Hadi Atlasi'nin *Süyümbike (Сөет Бикә)* adlı eserine Zeki Velidi Togan (1890-1970) tarafından yazılmış eleştiri yazısı (1914) ve Şehit Ahmediyev'in (1888-1930) *Meşhur Kadınlardan Süyümbike (Мәшһур хатыннардан Сөембикә)* adlı eseridir (1916).

XX. Yüzyıl Başı Tatar Edebiyatında Süyümbike Hanbike İmgesi

Ünlü yazar Ayaz İshaki, Tatar edebiyatında Süyümbike konusunu ele alan ilk yazarlardandır. Onun 1908 yılında yazılan ve “XX. yüzyıl başındaki Tatar toplumunun ruhsal durumunu, yaşayış tarzını detaylı tahlil eden”⁸ *İki Yüz Yıl Sonra İnkıraz* başlıklı distopyasında Süyümbike imgesine yer verilir. Yazar, Süyümbike imgesini dört düzlemde yansıtır, tarihî ve millî içerik ekler, onu çok anlamlı bir romantik simge düzeyine çıkarır. Öncelikle, eserin ana karakteri Süyümbike, bilim insanı, tarihçi Çağfer'in eşi olarak karşımıza çıkar. Ayaz İshaki, Süyümbike'yi eğitilmiş, zeki, güzel ve çekici, yemekte ve her türlü işte usta, ahlaki değerleri yüksek bir kadın olarak tasvir eder. Aynı zamanda yazar bu imgeye sembolik bir anlam da ekler: Süyümbike, halkının millî özelliklerini ve manevi değerlerini kendinde toplayan bir imge, bir “Millet Anası” olarak da karşımıza çıkar. “Onun feci ölümü Tatar milletinin nesil devamlılığının sona ermesi olarak nitelendirilir”.⁹ İkinci olarak; Süyümbike, Tatar halkının kadim tarihini, millî mücadele yıllarını, Kazan Hanlığı'nın facia dolu günlerini hatırlatan bir millî kahramandır. Üçüncü olarak; eserde, Tatar halkının mimarî sanatında millî bir sembol olarak ölümsüzleştirilen *Süyümbike Kulesi* olarak dile getirilmektedir. Son olarak, *İnkıraz*'da Hanbike, tiyatro ve müzik sanatının seçkin eserlerinden olan *Süyümbike* operasında da yansımaları bulur.

Ayaz İshaki bundan sonra da Süyümbike ismini merkeze alan bir edebî eser ortaya koymak istemiştir. Ancak 1917 Ekim Devrimi yazarın bu hayallerinin gerçekleşmesine engel olmuştur. Yazar muhacirlik yıllarında da Tatar halkının tarihinde derin iz bırakan ünlü Hanbike'nin şahsiyeti üzerine düşünmeye devam eder. Örneğin, *Dalgalar (Дулкыннар)* adlı sahne eserinde yazar, Süyümbike'den bir kez daha bahseder; 1920'li ve 1930'lu yıllarda tarihî konular üzerine yazılan gazete makalelerinde İshaki, Süyümbike'nin şahsına birkaç defa atıfta bulunur.

1935 yılında *Yeni Millî Yol* dergisinde (Sayı 11) yayımlanan “Kazan Gideli 383 Yıl Oldu (Казан китүгә 383 ел үттә)” adlı makalesinde yazar, Bolşevikler döneminde Tatar toplumunun, Kazan Hanlığı'nda olduğu gibi iki gruba ayrılmış bir durumda olduğunu belirtir. Gruplardan ilki Uluğ Muhammed ve Süyümbike grubudur. Bu grubun amacı, milletinin dinini ve millî özelliklerini korumak, ülkesine sahip çıkmak, kendi medeniyetini korumak, bağımsız bir halk ve devlet olarak yaşamaktır.¹⁰ Yazara göre bu “saf ırmağın” kaynağını ve gücünü, Uluğ Muhammed

8 Çulpan Zaripova Çetin, “Tatar Edebiyatının Gelişimi”, *Akademik Bakış*, 9, (2006), s. 144.

9 Ramile, Yarullina, *Gayaz İshakiy İcatı* (1897-1906), TGGİ Neşriyatı, Kazan, s. 113.

10 Ayaz İshaki, “Kazan kitüğe 383 yıl ütte”, *Şehri Kazan*, (10 Ekim 1998).

ve Süyümbike gibi şahıslar oluşturmaktadır. İkinci gruba; Şah Ali¹¹'nin varisleri girer. Bu grup; “383 yıldır halkımızın her mücadelesinde doğrudan doğruya kendini satıp Ruslara çalışan hainler, millî mücadelemiz sırasında içerideki saflarımızı içten kemiren bozgunculardır.”¹² Ayaz İshaki'ye göre, Uluğ Muhammed ve Süyümbike haleflerinin izlediği yol, manevi açıdan çok güçlüdür. Yazar, Tatar halkının uzun yıllar süren davası sonucunda “İdil-Ural bayrağı altında öz atalarının mirasına kavuşacağına” olan inancını ifade eder. Makalesinin sonunda yine *Süyümbike Kulesi*, sembolik anlamıyla karşımıza çıkar. Yazar, Tatar halkı özgürlüğüne kavuştuğu zaman, millî sembol haline gelen *Süyümbike Kulesi*'nde Tatar bayrağının dalgalanacağına dair hayalini de dile getirir.

Tatar şair Mecit Gafûrî (1880-1934) de eserlerinde millî mücadele ve Süyümbike konusunu ele alır. 1907 yılında *Millet Aşkı (Милләт мәхәббәте)* isimli milliyetçi duygularla dolup taşan kitabına *Süyümbike Minaresi (Сөембикә манарасы)* adlı şiirini dahil eder. Eserin ikinci adı *Han Mescidi*'dir (*Хан мәсҗеде*). Şair, “Kazan Tatarlarının facia dolu tarihinin dilsiz şahidi olan ve Tatar Türklerinin görkemli bir simgesine dönüşen”¹³ *Süyümbike Minaresi* hakkında “ustaca yazdığı bu şiiriyle Tatar milletinin duygu ve düşüncelerine tercüman olmayı başarmıştır.”¹⁴ Ancak Ekim Devrimi'nden sonra, yazarın bu eseri kitaplarına dahil edilmemiştir. Nedeni anlaşılabilir, millî hislerle donatılmış *Süyümbike Minaresi* şiirinin içeriği Sovyet döneminin ideolojisine uygun düşmez. Yalnızca 1990'larda şiir *İdel (Идел)* dergisinde Kiril alfabesiyle Tatar okuyucusuna sunulmuştur.

Mecit Gafûrî, idealleştirerek tasvir ettiği Kazan Hanlığı'nın anlı şanlı geçmişiyle sömürge yaşamını karşılaştırır: “Bir zamanlar Ehl-i İslam'ın ordusu olan, Tatarların ve diğer Türklerin manevi kıblesi olan Kazan'ın görkemi sona erdi” diyerek “başkalarının yeri” haline gelmesine dertlenir, tasalanır.

Mecit Gafûrî'nin Kazan Hanbikesi Süyümbike hakkında yazdığı ikinci eseri, 1910'da kaleme alınan *Teessüratım (Edebiyattan bir parça)* (Тәэссоратым. (Әдәбияттан бер кисәк)) adlı şiirdir. Daha sonra 1918-1920 yılları arasında Mecit Gafûrî tarafından *Toplu Eserler (Мәҗмугау асар)* adlı kitabına *Süyümbike'nin Son Sözleri (Сөембикәнең соңғы сүзләре)* adı altında dahil edilmiştir. İçeriği ve yapısıyla Süyümbike ile ilgili Tatar folklor eserleri olan beyitleri ve tarih konulu halk şarkılarını anımsatan bu şiir, Hanbikenin biyografisinin en trajik anını, Moskova'ya esir olarak gönderildiği günleri anlatmaktadır. Şair, Süyümbike'nin Kazan'dan ayrılışını “mahşer günü”ne benzetir. Yazar, Süyümbike'nin doğup büyüdüğü, suyunu içtiği topraklardan ayrılmasını Kazan Hanlığı'ndan “tahtın ayrılışının alameti” ve tahtla birlikte “iktidarın Kazan

11 Şah Ali Han, 1518-1521, 1546, 1551-1552 yıllarında Kazan Hanı, Moskova yanlısı.

12 Ayaz İshaki, “Kazan kitüğe 383 yıl ütте”.

13 Çulpan Zariyova Çetin, “Tatar Şigriyetende Söyembike Hem Söyembike Manarası Obrazları (Tatar Şiirinde Süyümbike ve Süyümbike Minaresi)”, *Söyembike Hanbike. Cıyıntık. Tarihi Fenni Hezmetler Beyannar Edebi Eserler Eserlerden Özekler*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2021, s. 176.

14 Çulpan Zariyova Çetin, “XX. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatı”, *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, Kesit, İstanbul 2018, s. 639.

halkının elinden çıkmasının göstergesi” olarak değerlendirir. Mecit Gafûrî, Süyümbike’yi yalnızca Kazan tahtının Hanbikesi olarak ele almaz, aynı zamanda onu Tatar halkının özgürlük mücadelesinin simgesi olarak da göstermektedir.

XX. yüzyılın başlarında Kazan Hanlığı ve Süyümbike Hanbike hakkında çeşitli sahne eserlerinin yazıldığı da bilinmektedir. İlki 1910 yılında yazılıp Kazan Hanlığı’nın son günlerini ve Süyümbike Hanbikeyi anlatan yedi perdelik bir oyundur. Oyunla ilgili kısa bir haber *Vakit* gazetesinin 597. sayısında yayımlanmıştır. Ancak oyunun metni ve yazarı bilinmemektedir. Haberde yalnızca Kazan gençlerinden iki yazarın özverili çalışmalarına dikkat çekilir. Adı bile belirtilmemiş bu oyunun tarihsel doğruluğunu ünlü tarihçi Ayneddin Ahmerov’un inceleyip tetkik ettiği söylenmektedir. *Vakit* gazetesinde yer alan bu kısa haberde, *Süyümbike* oyununun edebî anlamda ilk tarih konulu oyun olarak tiyatrolarda sahnelenmesinin gerektiği, gelecekte bu konuda oyun ve romanların beklendiği dile getirilmekte ve tarihçilerle yazarlara yaratıcı muvaffakiyetler temenni edilmektedir.

Dönemin gazete ve dergilerinde şair Fazıl Tuykin’in (1888-1938) de *Süyümbike* oyununu yazıp bitirmesiyle ilgili haber verilmiştir.¹⁵ *Vakit* gazetesinde yer alan bu haberde, millî ve toplumsal değişimler açısından zengin olan Tatar tarihinde dram ve trajedi türünde eserler yazmak için pek çok malzeme ve kahramanın bulunduğu ve bu tür oyunların sahnelenmesi gerektiği vurgulanır. Dört perdelik bu sahne eseri, yazarın millî kahramanlarla ilgili yazdığı eserlerinin ikincisi olduğu da belirtilmiştir. Maalesef eserin metni kaybolmuş ve günümüze kadar ulaşmamıştır.

Süyümbike’ye adanan üçüncü eser, Türk subay Ali Haydar’ın yazdığı *Şah Ali Han (Шәхәли хан)* trajedisidir. Tatarcaya çevrilmiş bu trajedi 4 Mayıs 1918’de “*Seyyar*” grubunun sanatçıları tarafından Kazan’da sahnelenmiştir. Eser yayımlanmamış, el yazması da günümüze ulaşmamıştır. Eserde, ünlü oyuncuların Abdullah Kariyev (1886-1920) Şah Ali rolünü, Fatma İlskaya (1902-1984) ise Süyümbike rolünü oynamışlardır. Dönemin ünlü şairi ve edebiyat eleştirmeni Fethi Burnaş (takma adı *Nomersız Urındık*) oyun hakkında olumlu bir eleştiri yazısı da yayımlamıştır.¹⁶ Tatar halkının millî his ve duygularının çok yüksek bir noktaya ulaştığı o yıllarda, Hanbike hakkında birçok sahne eseri yazılmış ve sahneye koyulmuştur. Bununla ilgili inceleme ve eleştiri yazıları da ele alınmıştır. Ne yazık ki bu eserlerin metinlerine ulaşılamamıştır, dolayısıyla bu oyunlar hakkında ayrıntılı, kanıtı dayalı bir görüş ortaya koymak mümkün değildir.

Millî tarih konulu bir eserin yazarı, o halkın en seçkin ve en asil niteliklerini özünde toplayan; tüm tutku ve çabaları, bilgi ve yetenekleri kendinde biriktiren, halkın tarihî hafızasında önemli yer tutan seçkin kimseleri eserlerinin kahramanları yapar.¹⁷ “Ulus bilinci oluşturmak isteyen yazarlar, oluşturduğu karakterleri güçlendirmek istediği değer yargılarını taşıyacağı rollere göre hareket ettirir. Okuyucu, yazarın güçlendirdiği yargılarla karakterlerin tutum ve davranışlarını

15 [Bilinmeyen yazar], “Süyümbike Oyununun Yazılması Hakkında”, *Vakit*, 1657, (17 Aralık 1914).

16 Fethi Burnaş, *Koyaş*, 1237, (22 Mayıs 1918).

17 Ferit Hatipov, *Edebiyet Teoriyase*, Kazan, Megarif 2000, s. 156.

sorgulamaya başlar ve bu şekilde yazarlar, okuyucuyu, oluşturmak istediği ortak değer sistemine doğru yönlendirir.”¹⁸ Bu yıllarda Süyümbike ile ilgili yazılan eserler arasında Hadi Atlası'nın Rus yazma eserleri ve *Kazan Tarihi (Казанская история)*¹⁹ eserinden yola çıkarak yaratıcı bir şekilde kaleme aldığı *Süyün Bike*²⁰ adlı romanı önemli bir yer tutar. Bu tarihî roman, Kazan Hanlığı'nın Rus devleti ve diğer Türk devletleri ile ilişkilerini, iç çatışmalar sonucu çöktüğü doğru gidişini nesnel açıdan ihtiva etmektedir. İkinci olarak Hadi Atlası, Tatar edebiyatında bir ilk olarak, Süyümbike'yi sadece tarihî bir şahıs değil, aynı zamanda edebî bir kahraman olarak da ele almayı başarmıştır.

Fatih Emirhan'ın *Ay Üstünde Zühre Yıldız Hikâyesi*

XX. yüzyılın onuncu yıllarından itibaren Tatar edebiyatında romantik içerikli eserlerin tekrar çoğalmasını gözlemek mümkündür. Birinci Rus Devrimi döneminde gerçekçi (realistik) tasvirlerle yoğunluk veren Tatar yazarlar, tarih konulu eserler ele alırken romantik duygulara yoğunluk vermeye başlar. Millî duyguların canlanması ve özgürlük ideallerinin daha güçlü bir şekilde ortaya çıkması, Tatar halkının geçmişine ve bağımsız bir devlet olarak yaşadığı dönemlere dair daha fazla bilgi edinme ihtiyacını artırmıştır.

Kendi cismî varlığı, doğallığı, güzelliğin ve bilgeliğin simgesi olan ve aynı zamanda Tatar tarihinin en dramatik anlarını yansıtan Süyümbike Hanbikenin imgesi, Tatar romantiklerinin eserlerinde de vücut bulmaktadır. Örneğin, 1913'te Fatih Emirhan'ın (1886-1926) *Ay Üstünde Zühre Yıldız (Ай Өстендә Зөһрә йолдыз)*, *Süyümbike (Сөембикә)*, *Kâğıt Oyununda Kaybedilen Kız (Картада оттырылган кыз)* isimli romantik hikâyeleri birleştiren *Halk Kızları (Халык кызлары)*²¹ adlı kitabı yayımlanmıştır. Fatih Emirhan'ın Sovyet dönemi eleştirmenleri tarafından burjuva ve liberal yazar olarak damgalanması nedeniyle öyküleri uzun yıllar Tatar okurlarının dikkatine sunulmamıştır. Örneğin yazarın Alimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü bünyesinde hazırlanıp 1984-1989'da Tataristan Kitap Neşriyatı'nda yayımlanan dört ciltlik *Eserleri*'nde sadece *Ay Üstünde Zühre Yıldız* eseri yer almıştır.

Halk Kızları adlı kitabına dahil edilen *Süyümbike* isimli eserinde yazar, Tatar halkının kaybolan ihtişamı ve geçmiş tarihi üzerine düşüncelerini paylaşır; tüm acısıyla Hanbike Süyümbike'nin kaderini gözler önüne sermeye çalışır. *Halk Kızları* adlı kitapta yer verilen bu üç hikâyenin olay örgülerini birbirine bağlayan ana karakter Zühre, yeryüzündeki zorluklara, üvey annesinin davranış ve hakaretlerine dayanamayınca Ay'a çıkmış ve orada huzur bulmuştur. Fatih Emirhan, *Süyümbike* hikâyesine Zühre'nin Ay'daki mutlu yaşamını anlatarak başlar: “Ay'da

18 Mehmet İpçioğlu, “Ulusal Kimlik Oluşumunda Tarihi Romanların Önemi”, *III Milletlerarası Tarihi Roman ve Romanda Tarih Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı*, (27-29 Kasım 2015), s. 30.

19 1564-1566 yılları arasında adı meçhul bir yazar tarafından Kazan Hanlığı'nın Rus çarı Korkunç İvan tarafından alınması hakkında Rusça yazılan bir eser.

20 Hadi Atlası, *Süyün Bike*, Jıyın Fondı, Kazan 1992.

21 Fatih Emirhan, *Halk Kızları*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan 1995, s. 22.

yaşamak rahattır; orada kaygı ve keder, üvey anneler yoktur. Orada insanlara işkence etme, aç bırakma, onları kapalı tutma gibi eziyetlerden hiçbiri yoktur.”²² Zühre kızın Ay’da acıları unutulur, yaraları iyileşir, yüzü güller açmaya başlar.

Ancak o güzel ve huzur dolu hayatı yaşayan Zühre, anavatanını, “oyun oynadığı çayırları ve bozkırları özler”. Kız, gözlerini Dünya’ya çevirip baktığında ise anavatanı Kazan’da “korkunç bir savaş, cinayet, kıyım” vardır. “Bir zamanlar güçlü, cesur Kazan, Korkunç İvan’ın ordusu tarafından kuşatılmıştır.”²³ Yazar, halkın; şehrin, vatanın özgürlüğü ve bağımsızlığı için yürüttüğü savaşı şöyle anlatmaktadır: “(Halk) Oluk oluk kan döküp savaşıyor, müthiş bir gayretle kendini korumaya çalışıyor”²⁴. Bu bağlamda Fatih Emirhan, Zühre’nin Ay’daki huzurlu yaşamını, Kazan halkının düşmanlarına karşı verdiği savaş sahneleriyle karşılaştırır: “*Toplar patlar, tüm yeryüzünü duman kaplar, kılıçlar parlar, mızraklar kalplere saplanır, insanlar ölüp kırılır, kan ırmaklarında boğulurlar.*”²⁵ Böylelikle “bütün bölge alt üst hale geldiğinde” ve “kıyamet yeryüzünde kopmuş gibi olduğunda” Süyümbike Hanbike, Kazan kalesinde yürürken görülür. Fatih Emirhan, Süyümbike’yi romantik edebiyatta olduğu gibi idealleştirerek yansıtır. O, güzellik Tanrıçasıdır, bir melektir, saflığın ve cesaretin simgesidir: “*Beyaz ipek elbisesinin içinde yardıma inen bir meleğe benzer.*”²⁶ Kazan melikesi Süyümbike, Rus ordusuyla birlikte Kazan’a gelen İvan’a karşı savaşa katılır ve orada bulunmasıyla Tatar savaşçılarını cesaretlendirir: “*Emirleri ve yerinde öğütleriyle şehre ve yiğit savaşçılarına güç verir.*”²⁷

Fatih Emirhan, Süyümbike’yi erkekler kadar cesur ve “oldukça gayretli” bir kadın olarak tanımlamaktadır: “O, savaşın en güçlü yerine geldi ve ölüm tehlikesine aldırmadan orada durdu.”²⁸ Ölümünden bile korkmayan cesur yürekli Süyümbike, kendi topraklarında “şerefli bir ölümü” “kölelik içindeki bir yaşama” yeğ görür. Dolayısıyla Korkunç İvan, bu kadar cesur ve gayretli bir Hanbikesi olan şehri ilk geldiğinde alamamıştır.

Fatih Emirhan, *Süyümbike* adlı hikâyesini masal ve efsanelere öykünüp yazmasına ve eserin dokusuna Ay üstünde yaşayan masalsı, hayalî Zühre kız gibi romantik bir karakteri dahil etmesine rağmen, tarihî olayların seyrini mantıklı tutarlılıklarla verebilmeyi başarmıştır. Yazar, Kazan mirzalarının haince tutumlarını, Süyümbike’ye kulak vermeyip ona karşı hareket etmelerini, küçük oğlu Ödemiş Giray’ı han olarak tanımayı reddetmelerini, Moskova’ya gidip Ruslara katılmaları gibi hanlıktaki iç siyasi durumu etkileyici bir şekilde tasvir etmeyi başarmıştır.

Ruslar, Kazan’ın ele geçirilmesi için köprü görevi gören Zöye (Sviyajsk)²⁹ şehrini inşa ederler. Tatar beyleri ve mirzaları ise, devlet ve toprakları büyük bir tehlikeyle karşı karşıya

22 *Age.*, s. 10.

23 *Age.*, s. 10.

24 *Age.*, s. 10.

25 *Age.*, s. 11.

26 *Age.*, s. 11.

27 *Age.*, s. 11.

28 *Age.*, s. 11.

29 Kazan’dan 60 km. uzaklıkta Sviyajsk (Zöye) adında bir kale. Adını nehir adından almıştır.

olduğunda bile kendi aralarında kavga eder ve tartışıp dururlar. Süyümbike Hanbike, feryatlar içinde Tatarları “birlik olmaya ve Ruslara karşı direnmeye” çağırır: “*Ülkeniz Rusların malı ve kendiniz de Rusların kölesi olmak üzereyken kalplerinizde namusunuz ve gayretiniz kalmadı mı?!*” diyerek onları ayıplamaya çalışır ve birlik beraberlik çağrısında bulunur. Gelecekte kendilerini acı bir kaderin beklediğinin farkında olmayan Tatar beyleri Süyümbike’nin sözlerini dinlemez ve emirlerine uymazlar.

Tarihî bilgiler doğrultusunda Süyümbike’nin Moskova’ya esir olarak gönderilmesi ve Kazan Hanlığı’nın bazı bölgelerinin (Tav Yağı)³⁰ Rusların idaresine verilmesi Korkunç İvan tarafından katı bir şart olarak konulduğu söylenmektedir. Ancak Emirhan’ın eserinde Kazan Hanlığı için ortaya çıkan tehlikeli bu durum, romantik yöntemlerle anlatılmakta ve “kaderden kaçış yok” şeklinde değerlendirilmektedir. Süyümbike Hanbike de kaderine razı olup Ruslara teslim olmaya mecbur kalır. Yazar, Kazan Hanlığı ve onun Hanbikesi Süyümbike’nin başına gelen bu büyük acıları bir “ateş nehri”ne benzetmektedir. Bu büyük kaygıdan dolayı Süyümbike kendinden geçer ve bilincini kaybeder. Hanbikenin zor psikolojik durumunu ve olup bitenleri anlatabilmek için yazar, alegoriler kullanır, cansız varlıklar bile his ve duygularını ifade etmeye başlar. Örneğin han sarayının ‘süslü zeminleri, altın, gümüş ve değerli taşlarla bezenmiş duvarları’ çatlar, yerinden oynamış gibi olur ve Süyümbike’nin oğlu Ödemiş Giray da “*bahtsızlığını sanki hissetmiş gibi acıklı bir şekilde ağlar.*”³¹

Yazar, Süyümbike’nin Kazan’dan ayrılma sahnelerini, “Han Mescidi’nde ağlaya ağlaya namaz kılması”nı ve “kocası Safa Giray’ın mezarı başında kanlı yaşlar dökmesi”ni Tatar halkının folklor eserleri olan beyitlere ve tarihçilerin eserlerine dayanarak oluşturmaktadır. Rusların eline esir düşmek Süyümbike’ye son derece ağır gelir. O, Kazan halkını Han’a verdikleri söz ve yeminleri bozmakla ve Hanbikelerini Ruslara teslim etmekle suçlar. Hayatı boyunca Kazan’ın özgürlüğü için mücadele veren Hanbike, bir tutsak olarak Rusların eline düşmektense ölümü yeğ görür: “*Mezarda yatmak, bu aşığılanmaları ve ıstırapları görmekten bin kat daha iyidir.*”³²

Kazan melikesi Süyümbike hakkında yazılan bu kısa hikâye, yazar Fatih Emirhan’ın milletinin kaderi hakkındaki endişe ve düşünceleriyle doludur. Eserde Kazan Hanlığı ve onun Hanbikesi için Zühre kızla birlikte bütün doğa, dağlar, gökyüzü, hava ve hatta Ay bile ağlamaktadır. Yazar, her cümlesi ve her kelimesiyle millî tarihin bu facia dolu sayfalarını okuyucuya aktarmaya çalışır. Örneğin, Zühre kız veya Süyümbike’nin psikolojik durumunu anlatırken yazar, başarılı bir şekilde kelime tekrarlarına gider ve böylelikle eserin manevi yankısını ve etki gücünü daha da artırmış olur: “İri iri gözyaşları”, “ağlaya ağlaya namaz kılmak”, “hıçkırığa hıçkırığa ağlamak”, “uzun uzun bakmak”, “yüksek yüksek dalgalar”. Ay’da yaşayan Zühre kız, Süyümbike’nin gidişinden, Kazan’ın Hanbikesiz kalacağından ve halkının Rusların kölesi olmasından endişe duyarak feryat figan ağlar: “Onun (Zühre’nin, İ.R.) gözyaşları küçük küçük nehirler, seller

30 Dağlık Bölge, Kazan Hanlığı topraklarının İdil (Volga) Nehri’nin sağ kıyısını içeren bölgelerin bütünü.

31 Fatih Emirhan, *Halık Kızları*, s. 14.

32 *Age*, s. 16.

sular olup akar gider.”³³ Tatar halkının devletinin yok olması Ay’ı da üzer, “*Ay bir dakika içinde kararır gider*”³⁴.

Tatar tarihçilerinin eserlerinde Süyümbike, büyük bir tarihî şahsiyet, bilge bir yönetici ve siyasetçi olarak gösterilmiştir. Fatih Emirhan ise Süyümbike’yi “Allah’ın Kazan’a yardım etmesi için gönderdiği şükran meleği”, diğer taraftan da “Millet Anası” olarak tasvir etmektedir.

Şehit Ahmediyev’in *Meşhur Kadınlardan Süyümbike* Eseri

Süyümbike Hanbike ile ilgili bir başka eser ise Tatar yazar ve gazeteci Şehit Ahmediyev tarafından yazılmış ve 1916 yılında *Süyümbike* dergisinde yayımlanmıştır. Kısa hikâye türünde yazılan bu eserin adı *Meşhur Kadınlardan Süyümbike (Мәшһур хатыннардан Сөембикә)*’dir.³⁵ Fatih Emirhan gibi Şehit Ahmediyev de Süyümbike’nin, Nogay bozkırlarında geçirdiği çocukluk günlerini, Kazan hanı Can Ali sonrasında Safa Giray Han ile geçirdiği yıllarını, Kazan Hanlığı ile idare ettiği dönemi ve Ruslara esir düşme sahnelerini tasvir etmektedir.

Eserde Süyümbike her açıdan idealize edilmektedir. Yazar, Süyümbike’yi en iyi özelliklere sahip bir insan olarak resmetmektedir: “*Güzellik, zekâ, zenginlik, mertebe, kısacası, en iyi nitelikler, özellikler hepsi Süyümbike’de bulunmaktadır.*”³⁶ Süyümbike sadece dış görünüşüyle güzel değil aynı zamanda vatanını ve milletini seven açık sözlü bir kadındır da. Şehit Ahmediyev, onun güçlü ruhlu ve açık sözlü bir şahıs olarak yetişmesinde babası Yusuf Mirza’nın³⁷ büyük payının olduğunu belirtmektedir. “Güçlü bir babanın güçlü kızı” olarak yetişen Süyümbike, Can Ali’nin eşi olarak Kazan’da yaşamaya başlayınca da yeni vatanı Kazan’ı sever ve onun istikbali ve Moskova’nın etkisini ortadan kaldırmak için yollar arar. Süyümbike ilk eşi Can Ali’nin zayıflığına ve her adımı Moskova Knezi emirlerine göre atmasına razı olmaz. Yazar hatta halk arasında Can Ali’nin ölümünden Süyümbike’nin sorumlu tutulduğu söylentilerini de dile getirir.

Ancak tarihî kaynaklarda bu konu ile ilgili herhangi bir veriye rastlanmamaktadır. Tarihçi Ravil Fahretdinov, dönemin en güvenilir kaynağı olarak kabul edilen *Voskresenskaya Letopis’e (Воскресенская летопись)* dayanarak şöyle yazmaktadır:

III. Vasiliy’in 1535’teki ölümünden sonra Gevherşad³⁸, meşhur Karacabey Bulat Şirin³⁹ ile Moskova’nın baskısına karşı aktif bir mücadeleye öncülük etmişlerdir. Gevherşad, Bulat Bek ve tüm Kazan ülkesi Büyük Knez İvan Vasilyeviç’e karşı isyan

33 Fatih Emirhan, *Halk Kızları*, s. 16.

34 *Age.*, s. 16.

35 Şehit Ahmediyev, “Meşhur Kadınlardan Söyembike”, *Süyümbike (Kazan)*, 2-3, (1916). [sayfa numaraları belli değildir]

36 *Age.*

37 *Age.*

38 Gevherşad (1481-1546 – Kazan Hanlığı Hanbikesi, İbrahim Han ile Nursultan Bike’nin kızı. Kazan Hanlığı’nın siyasi hayatında etkili rol oynamıştır.

39 Bulat Şirin (tahmini 1490-1545) – siyasetçi, emir, Karacabey.

etti. Bunu hemen ardından bir darbe izledi: 25 Eylül 1535'te Can Ali öldürüldü ve Safa Giray yeniden han olarak Kazan'a davet edildi.⁴⁰

Diğer Tatar tarihçilerinin çalışmalarında da Can Ali'nin ölümünde Süyümbike'nin etkisi ile ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Eserde bu tür tarihî saptamalar sadece bununla sınırlı değildir. Örneğin Ahmediyev, “*Nogay ülkesine gittikten sonra Süyümbike bir erkek çocuk doğurur*” diye yazar. Süyümbike'nin oğlu Ödemiş Giray'ın doğduğu yıl hakkında da bilim insanları arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bazıları (Rızaeddin Fahreddin, Mihail Hudyakov, Ravil Fahretdinov) doğum yılı olarak 1546'yı belirtirken, diğerleri – örneğin Hadi Atlasi – Ödemiş Giray'ın 1547'de Süyümbike'nin Nogay bozkırlarından Kazan'a döndüğü zaman doğduğu fikri üzerinde durmaktadır. Çeşitli görüşler olmasına rağmen hiçbir kaynakta Ödemiş Giray'ın Nogay'da doğması ile ilgili bilgi verilmemektedir. Yazar, hikâyesinde tarihî olaylardan bahsederken “varsayılmaktadır, denilmektedir, düşünülmektedir” fiillerini kullanır ve hikâyesini diğer yazarların görüşlerine atıfta bulunarak sürdürür.

Yazar, Süyümbike'nin biyografisini bilinen tarihsel kaynaklara dayanarak açıklamaya çalışsa da bu eser bilimsel bir makale değildir. *Meşhur Kadınlardan Süyümbike*, gazetecilik üslubuyla yazılmış düzyazı türünde romantik bir hikâyedir ve böyle bir eserden tarihî gerçeklere uyulmasını beklemek pek de doğru olmaz.

Ahmediyev, Süyümbike'nin hayatını dört döneme ayırarak anlatmaktadır. Yazara göre bu dönemlerin en mutlu olanı, Süyümbike'nin Safa Giray Han ile geçirdiği yıllardır. Eserde Safa Giray Han'ın bir idareci olarak hedefi kutsal olarak tarif edilir: ne olursa olsun Kazan'ın bağımsız bir hanlık olarak kalmasını sağlamak. “Cesur, ihtiyatlı, ülkesini seven bir insan” olan Safa Giray'ın hedefleri, Süyümbike'nin amaç ve siyasi görüşleri ile uyumakta, denk gelmektedir. Şehit Ahmediyev, romantiklere has üslup ile Süyümbike'yi olağanüstü niteliklere sahip olan bir insan olarak betimler. Güzelliği sadece basit bir güzellik değildir. Hanbike bir güzellik Tanrıçasıdır. Bu, Tatar edebiyatında Süyümbike'ye atfedilmiş en büyük değerdir. Güzeli olduğu kadar Süyümbike akıllı bir idareci, halkını seven bir Hanbikedir. Orta çağ Tatar edebiyatı gelenekleri ve Hadi Atlasi'nin Süyümbike konulu tarihî romanını dikkate alarak kendi eserini yazan Ahmediyev, Süyümbike'nin adaletli bir Hanbike, akıllı bir yönetici ve müdrük bir siyasetçi olduğunu defalarca vurgulamaktadır.

Şehit Ahmediyev'in yarattığı Süyümbike imgesi, aynı zamanda çalışkan ve gözü pek bir Hanbikedir. Fatih Emirhan'ın eserinde olduğu gibi Süyümbike “Moskova hükümdarının bizzat gelip katıldığı savaşta müthiş bir gayret gösterir. Gece gündüz uyumaz, askeri gereksinimlerini takip eder, muharebe hattında bizzat durur, orduyu cesaretlendirecek sözler söyler ve orduyu bizzat kendisi idare eder.”⁴¹

40 Ravil Fahrutdinov, *İstoriya Tatarskogo Naroda i Tatarstana*, Megarif, Kazan 2000, s. 223-224.

41 Şehit Ahmediyev, “Meşhur Kadınlardan Söyembike”.

Meşhur Kadınlardan Süyümbike adlı hikâyenin büyük bir kısmı Süyümbike'nin hanlığı ve devleti kurtarmak için verdiği mücadele ve attığı adımları anlatmakla geçer. Süyümbike “*Hanlığı ve devleti korumak için askerî gücü artırır*”, “*Kazan halkı ile yakın ilişki içinde bulunur, onların gönlünü alır, sevgisini kazanmaya çalışır*”, savaş gereçleri ve mühimmat için yalnızca hazinedeki paradan değil, kendi mal varlığından da harcamalar yapar. Süyümbike bütün halkı tek bir güç haline getirir, onları birbirine kenetler ve düşmanlarıyla savaşa hazırlar. Ahmediyev eserinde Süyümbike'nin özgürlüğü ve halkını seven yüce ve cesur bir insan olduğunu defalarca vurgular.

Süyümbike'nin Kazan'dan tutsak olarak ayrılışı, Kazan şehriyle ve Kazanlılarla vedalaşma sahneleri Hadi Atlasi'nin tarihî romanından etkilenecek yazılmıştır. Bunu kanıtlamak için bazı örnekler üzerinden karşılaştırmalar yapılabilir:

1- Sevgili hükümdarım! Benim acı hasretimi, yakınmalarımı işitsene? Aç lahdini! O, ikimize de aydınlık bir saray, han koltuğu olsun, güzel Hanbikeyi kendi yanına kabul etsene!⁴²

Sevgili hükümdarım! Benim acı dolu ağlayışlarımı işitsene! Karanlık lahdini açıp beni kendi yanına alsana! Senin lahdin, sana ve bana bir han koltuğu, aydınlık bir saray olsun.⁴³

2- Ey Allah'ım! Bizi bu hale düşüren kıskanç düşmanımız olan Şah Ali'yi kendin hükmet!⁴⁴

Ey Allah'ım! Bizim kıskanç ve azgın düşmanımız olan Şah Ali'yi kendin hükmet, kendin yargıla!⁴⁵

3- O, Moskova Knez'ini bana karşı kışkırtıp bizi hükümdarlığımızdan mahrum etti. Eğer bana Kazan'dan bir parça yer verilse, ömrümün sonuna dek orada kalır idim.⁴⁶

O, bana karşı Moskova Knez'ini kışkırtıp, onun buyruğunca, hiçbir günahı olmayan bizi hükümdarlığımızdan mahrum etti. O, bana Kazan'da küçük bir parça yer verseydi, başka bir şey istemez idim.⁴⁷

4- Benim için, birileri tarafından hakir ve hor görülüp yaşamaktansa, acı bir ölümü tatmak yeğ olurdu.⁴⁸

Moskova'ya gidip bir Rus evinde küçümsenip alay edilerek yaşamaktansa kocamın yanında olup acı bir ölümü tatmak yeğ olurdu.⁴⁹

Görüldüğü üzere, Şehit Ahmediyev, Hadi Atlasi'nin *Süyün Bike* eserindeki Hanbikenin Kazan halkı ile vedalaşma sahneleri kısmını kendi eserinde de kullanmıştır. Hadi Atlasi ise

42 *Age*.

43 Hadi Atlasi, *Süyün Bike*, Jıym Fondu, Kazan 1992, s. 34.

44 Şehit Ahmediyev, “Meşhür Kadınnardan Söyembike”.

45 Hadi Atlasi, *Süyün Bike*.

46 Şehit Ahmediyev, “Meşhür Kadınnardan Söyembike”.

47 Hadi Atlasi, *Süyün Bike*.

48 Şehit Ahmediyev, “Meşhür Kadınnardan Söyembike”.

49 Hadi Atlasi, *Süyün Bike*.

Süyümbike'nin ağıtlarını ve vedalaşma sahnelerini XVI. yüzyılda ele alınan meçhul Rus yazarın eseri *Kazan Tarihi*'ne göre yazmıştır. Bu ağıtlarda Süyümbike'nin Kazan Hanlığı'na, halkına, taşına toprağına duyduğu büyük sevgi duyguları yansımıştır.

Ahmediyev'in eserinde, Süyümbike'nin Kazan'dan ayrılma sahneleri hiperboller kullanılarak canlandırılmaktadır. Hanbike'nin Kazan'dan ayrılacağı haberi yayıldıktan sonra bütün bölge kan ve gözyaşı döker, kederden durmadan ağlar: “*Saray binaları, camiler, medreseler, mektepler, seyitler, şeyhler, müritler, şakirtler; her biri, hepsi onun için ağlar.*”⁵⁰ Süyümbike'nin Kazan'la vedalaşırken çektiği çile ve devletin kaderi için duyduğu endişe, bütün Kazan halkını inanılmaz şekilde kötü etkiler. Hanbikeleriyle vedalaşmaya gelen çok sayıda halk, yüzleri üzerine kapanıp feryat figan ağlar. Hatta “*taş yürekliler, hain beyler ve mirzalar dahi ağlar.*”⁵¹

Şehit Ahmediyev'in *Meşhur Kadınlardan Süyümbike* adlı eseri, XX. yüzyılın başında Tatar yazarlarca ele alınan son eser olarak bilinir. Bu eserlerin yayımlanmasından sonra uzun yıllar Sovyet Dönemi Tatar edebiyatında Süyümbike ile ilgili hiçbir esere rastlanmaz. Dahası buna izin de verilmez, kapalı konu haline gelir. Tatar halkının millî duygularını besleyen bu eserde Süyümbike, Tatar halkının sevgili kızı, “bozkırların narin çiçeği”, “güzellik Tanrıçası”, “gururlu ve gözü pek Hanbike”, “hanların ve mirzaların tapındığı Süyümbike” olarak tasvir edilmektedir.

Sonuç

XX. yüzyılın başı, Tatar halkının sosyal ve kültürel yaşamında, sanatsal düşünce anlayışında büyük bir ilerleme ve yenilenme dönemidir. Millî duyguların alevlenmesi, 1552 yılında kaybedilen devlet ve onun tarihine olan ilginin birebir artmasına sebep olur; sömürge baskısından kurtuluş ve millî bağımsızlık fikirlerini güçlendirip keskinleştirir. Bu kutsal amaç doğrultusunda Tatar halkının aydın ve yazarları önceki dönemlerde Süyümbike ile ilgili yazılan beyit, efsane ve tarihî şarkıları tekrar işleyip kullanmışlar ve yeni eserler ortaya koymuşlardır (A. Reşidi). Bu dönemde Süyümbike hakkında tarihî kaynaklara dayalı ilk tarihî roman yazılır (H. Atlasi); millî duygularla dolup taşan romantik içerikli hikâyeler yayımlanır (F. Emirhan, Ş. Ahmediyev), bir oyun sahnelenir (Ali Haydar); R. Fahreddin, Z. Velidi, A. Ahmerov gibi tarihçilerin Süyümbike hakkında araştırma ve makaleleri yayımlanır.

Kazan Hanlığı'nın yıkılmasının üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen tam da XX. yüzyılın başlarında Tatar bilim ve edebiyatında Hanbike Süyümbike imgesine ilgi artar. Onun hakkında onlarca bilimsel makale, tarihî yayın, edebî eser ve şiirler yazılır. Bu dönemde Süyümbike sadece tarihî şahıs ve edebî kahraman olmakla kalmaz, Tatar halkının millî özgürlük ideallerini somutlaştıran, birçok anlamı ve romantik içeriği kendinde birleştiren millî bir simgeye dönüşmüştür. 1900-1918 yılları arasında Kazan Hanlığı ve Süyümbike Hanbike hakkında çok sayıda bilimsel makale ve edebî eserin kaleme alınmasının nedeni, Tatar halkının bu dönemde

50 Şehit Ahmediyev, “Meşhur Kadınlardan Söyembike”.

51 *Age*.

millî Rönesans yoluna adım atması ve kendisini yeryüzünün diğer ulusları gibi özgürce yaşamaya ve gelişmeye layık bir halk olarak görme isteğiyle ilintilidir.

KAYNAKÇA

- Ahmediyev, Şehit, “Meşhür Kadınnardan Söyembike”, *Söyembike (Kazan)*, 2-3, (1916). [sayfa numaraları belli değildir]
- Atlası, Hadi, *Süyün Bike*, Jıyın Fondu, Kazan 1992.
- Emirhan, Fatih, *Halık Kızları*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan 1995.
- Emirhanov, Ravil, “İzge İsemene Layek-Muvafıyk Bulıp...”, *Söyembike (Kazan)*, 1, (1991).
- Fahredden, Rizaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2003.
- Fahrutdinov, Ravil, *İstoriya Tatarskogo Naroda i Tatarstana*, Megarif, Kazan 2000.
- Gafuri, Mecit, “Söyembikenin Aktık Köne”, *Söyembike (Kazan)*, 8, 1992.
- Hatıpov, Ferit, *Edebiyet Teoriyase*, Megarif, Kazan 2000.
- İpçioğlu, Mehmet, “Ulusal Kimlik Oluşumunda Tarihi Romanların Önemi”, *III Milletlerarası Tarihi Roman ve Romanda Tarih Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı*, (27-29 Kasım 2015), Ankara, s. 30-40.
- İshaki, Ayaz, “Kazan Kitüvge 383 Yıl Ütte”, *Şehri Kazan* (10 Ekim 1998).
- Kurat, Akdes Nimet, “Kazan Hanlığı (1437-1556)”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 756-774.
- Şakurov, Farit, *Razvitie İstoriçeskih Znaniy U Tatar Do Fevralya 1917 Goda*, Kazan Üniversitesi Yayınevi (İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta), Kazan 2002.
- Usmanov, Mirkasım, “Avır Tarihnin Moñlı Kaytavazı”, *Hadi Atlası: Süyün Bike*, Jıyın Fondu, Kazan (1992), (Önsöz).
- Yarullina, Ramile, *Gayaz İshakiy İcatı* (1897-1906), TGGİ Neşriyatı, Kazan 2002.
- Yarullina Yıldırım, Ramile, “Kazan Tatar Edebiyatında Tarihi Roman Türü Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, (2021), s. 233-265.
- Zaripova Çetin, Çulpan, “Tatar Edebiyatının Gelişimi”, *Akademik Bakış*, 9, (2006), s. 138-151.
- Zaripova Çetin, Çulpan, “Tatar Şigerende Söyembike Hem Söyembike Manarası Образları”, *Söyembike Hanbike. Cıyıntık. Tarihi Fenni Hezmetler, Beyannar, Edebi Eserler, Eserlerden Özekler*, 2. bs, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2006, s. 176-180.
- Zaripova Çetin, Çulpan, “XX. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatı,” *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, Kesit Yayınları, İstanbul 2018, s. 569-824.

THE IMAGE OF QUEEN SUYUMBIKE IN TATAR LITERATURE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

İlsever RAMİ*

The Russians' conquest of the Kazan Khanate is described as a great disaster in the history of the Tatar people. With the collapse of the Kazan Khanate in 1552, Tatars lost their state and national freedom. This event made a deep impact on Tatars, leading to destruction in their economic, religious and cultural life.

Important events in a nation's historical past are reflected in its literature. The occupation of the Kazan Khanate by the Russians and the loss of national sovereignty left deep scars in the historical memory of the Tatars. In different periods, many literary works have been written about the collapse of the Kazan Khanate and the historical past of the Tatars both in Russian and Turkic languages, especially in Tatar. The focus of all these works is the image of Hanbike (Queen) Süyümbike as the symbol of national sovereignty of the Tatar people, a smart and beautiful woman that has a sad destiny.

For the Tatar people, Süyümbike, the last Queen of the Kazan Khanate, is a figure spoken with both sorrow and fondness. The name of Süyümbike has become a symbol of the missed national state and sovereignty for the Tatars, who were forced to send their Queen to Moscow in 1551 as a hostage, and later lost their state because of the Russian occupation of the Kazan Khanate in 1552. In this study, the works written by Tatar writers and poets at the beginning of the XX century and devoted to Queen Süyümbike and Minaret (Tower) of Süyümbike in the center of Kazan Kremlin have been analyzed by the hermeneutic method.

Social and political developments in Russia in the second half of the XIX century led to changes in the Tatar world of thought. Tatar enlighteners began to raise the issues of personal freedom and national progress in their works, publishing books and articles on state structure, national history, and national heroes of the Tatar people. The first Russian Revolution (1905-1907) promoted the revival of the issues of national freedom and marked the beginning of a new era, increasing significantly the interest to national history. In the works of historians such as Rızaeddin Fahreddin (1859-1936), Ayneddin Akhmerov (1864-1911), Hadi Atlasi (1876-1938),

---

* Assistant Prof., Yeditepe University, Faculty of Arts and Sciences, Istanbul / Turkey, ilsever.rami@yeditepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4322-7478

Abdullah Battal (1893-1959), Aziz Ubeydullin (1887-1937), Ahmet Zeki Velidi (1891-1970), the image of the Kazan Khanate and Süyümbike was widely used.

During this period, poets and writers such as Abdullah Tukay (1886-1913), Ayaz Ishaki (1878-1954), Fatih Amir Khan (1886-1926), Alimjan Ibrahimov (1887-1938) drew attention to the scarcity of works on history in Tatar literature, the slow development of this genre, and emphasized the need to study the experience of world literature and Russian classics in this direction.

At the beginning of the XXth century, interest in the important topics of Tatar history was reflected in the activities of the Oriental Club, where Tatar youth organized lectures on national history. The names of speakers on the history of the Idyll Bulgar Khanate and the Kazan Khanate were published in the press and national history enthusiasts were invited to the meetings.

In 1913, Süyümbike (Сөмбүкә), a bi-weekly magazine for women, began to be published in Kazan. It was devoted to the social, political, and family life of Tatar women. A few articles about Süyümbike Hanbike were also published in this magazine.

The famous writer Ayaz Ishaki was one of the first writers in Tatar literature to deal with the topic of Süyümbike. In his dystopia written in 1908 and titled Two Hundred Years Later, the image of Süyümbike takes place. The author reflects the image of Süyümbike on four planes, adds historical and national content, and elevates it to the level of a very significant romantic symbol.

Among the works written about Süyümbike in these years, Hadi Atlasi's novel Süyün Bike, which he wrote creatively based on Russian manuscripts and Kazan History (Казанская история), occupies an important place. This historical novel objectively covers the relations of the Kazan Khanate with the Russian state and other Turkic states, and its decline as a result of internal conflicts. Secondly, Hadi Atlasi, for the first time in Tatar literature, managed to treat Suyumbike not only as a historical figure but also as a literary heroine.

The image of Süyümbike Hanbika, who is a symbol of naturality, beauty and wisdom in her physical being, and at the same time a reflection of the most dramatic moments of Tatar history, is also embodied in the works of Tatar romantics. Even though Fatih Amir Khan wrote his story "Süyümbike" based on tales and legends, and included in the fabric of the work such a romantic character as the mythical, imaginary Zühre girl who lives on the moon, he managed to present the course of historical events with logical consistency. The author has succeeded in impressively depicting the internal political situation in the khanate, such as the treacherous behavior of the Kazan mirzas, their refusal to listen to Süyümbike and act against her; their refusal to recognize her young son Ödemiş Giray as khan, their act of going to Moscow and joining the Russians.

Although many years have passed since the fall of the Kazan Khanate, it was precisely at the beginning of the 20th century that the interest in the image of Khanbike Suyumbike in Tatar science and literature increased. Dozens of scientific articles, historical publications, literary works, and

poems were written about her. During this period, Suyumbike became not only a historical figure and literary heroine but also a national symbol that embodied the ideals of national sovereignty of the Tatar people, and combined in itself many meanings and romantic content. The reason for a large number of scientific articles and literary works about the Khanate of Kazan and Suyumbike Khanbike between 1900 and 1918 is related to the fact that it was during this period that the Tatar people embarked on the path of national renaissance and wanted to see themselves as people worthy to live freely and develop like other nations of the world.

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (MUTAD) YAZIM KILAVUZU

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY (MUJOT) INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün (Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye) çıkardığı altı aylık, açık erişimli, hakemli, uluslararası bir bilimsel dergidir.

MUTAD'da Türk Dünyası ile ilgili tarihî ve güncel olguları bilimsel bakış açısıyla ele alan Türk dili, kültürü, edebiyatı, tarihi, halk bilimi, coğrafyası, sanatı üzerine yazılan araştırma makalesi, derleme makale gibi bilimsel yazılara; araştırma tarihi, belge ve metin neşri, bilimsel çeviri ve aktarı, bibliyografya ve kronoloji, kitap ve tez tanıtımı, söyleşi, vefat yazısı gibi çalışmalar ile alana ilişkin etkinlikleri duyuran haber yazılarına yer verilir.

MUTAD'a gönderilen makaleler, herhangi bir yerde yayımlanmamış, yayımlanmak üzere kabul edilmemiş veya bir dergide değerlendirme sürecinde bulunmayan bilimsel ve özgün çalışmalar olmalıdır. Daha önce bilimsel bir toplantı, kongre, konferans ya da sempozyumda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek, tam metin olarak yayımlanmamış olmak, gözden geçirilip geliştirilmek, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad> adresine yüklenmelidir. Bilimsel makale çevirilerinde makalenin orijinal metni de gönderilmelidir. *MUTAD*'da yayımlanacak tüm makalelerin yazışmaları <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad> adresi üzerinden gerçekleştirilir.

MUTAD'da yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukuki her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

Makalelerin Değerlendirilme ve Yayımlanma Süreci

MUTAD'a gönderilen makaleler, önce dergi yazım kurallarına uygunluk, ardından editör tarafından derginin amaç ve kapsamına uygunluk ve içerik açısından incelemeden geçirilip çift kör hakem değerlendirmesine tâbi tutulur. Dergi yazım kurallarına, bilimsel yazı formatına uymayan, dipnotsuz, kaynakçasız ya da özsüz yazılar için hakemlik süreci başlatılmaz. Yazıların değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsellik en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunan yazılar,

yazar(lar)ın adı gizli tutularak ilgili alanda uzman iki hakeme gönderilir. –Hakemlik, her bir yazı/ yayın için alanında uzman kişilerden görüş ve tavsiye almak demektir. –Hakem değerlendirme raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi ya da editör hakem değerlendirme raporlarını inceleyerek nihaî kararı verebilir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazar(lar); hakem, yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alır. Yazar(lar)ın, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle uyması ve yazının işlenmiş varyantını 15 gün içinde Dergipark'a yüklemesi beklenir. Yazar(lar), katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme –Bu durumda nihaî karar, yayın kurulu ve/ veya editöre aittir. – ya da yazılarını çekme hakkına sahiptir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazar(lar)a bildirilir. Yazılar, hakem ve/veya editör görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar(lar) tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazar(lar)ına iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların telif hakkı *MUTAD*'a ait olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez, başka bir yerde yayımlanamaz. *MUTAD*'da makale değerlendirme ve yayın aşamasında yazar(lar)dan ücret alınmaz, yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

MUTAD'a yayımlanmak üzere gönderilen yazılarda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan yayın etiği kurallarına uyulmalıdır.

Yayın Dili

MUTAD'ın yayın dili Türkçedir. Bununla birlikte dergide İngilizce ve Rusça yazılmış yazılara da yer verilir.

Yazım Kuralları

Makaleler, derginin amaç ve kapsamına uyan, alana özgün katkı sunan, yüksek nitelikli bilimsel yazılar olmalıdır. Makaleler, öz ve anahtar kelimeler ile kaynakça içermelidir. Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bunun için TR Dizin Anahtar Terimler Listesi gibi kaynaklar kullanılabilir. Gönderilen Türkçe yazılarda T.C. Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanmalıdır.

Rusça yazılmış makalelerde, makalelerin ulusal ve uluslararası alanlarda etkisinin artırılması amacıyla mutlaka Latin alfabesiyle yazılmış, sırasıyla Türkçe ve İngilizce başlık (*title*), yazar isim(ler)i [*name(s) of author(s)*], öz (*abstract*) ve anahtar kelimeler (*keywords*) verilmeli, ayrıca Latin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça (*bibliography*) da bulunmalıdır.

Dergiye gönderilen araştırma ve derleme makaleleri, kaynakça hariç **10.000 kelimeyi** aşmamalı ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden net, anlaşılır ve spesifik bir başlık olmalı; koyu (bold) ve büyük harflerle ortalanmış, Times New Roman yazı stilinde 12 punto olarak yazılmalıdır. Makale başlığının, 10-12 kelimeyi geçmemesine dikkat edilmelidir.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı başlığın altında bir satır boşluk bırakılarak koyu, sağa yaslı, soyad(lar)ının tüm harfleri büyük (**Ad SOYADI**) olmalı; adresler ise normal ve eğik (italik) harflerle yazılmalı, yazar(lar)ın unvanı, görev yaptığı kurum ve varsa kurumsal iletişim adresi yazar isminin sonuna yıldız işaretiyle dipnot düşülerek sayfa altında verilmelidir [*Unvan, Üniversite, Fakülte veya Enstitü, Bölüm, Şehir / Ülke, e-posta adresi, ORCID iD*].

Yazar adı vasıtasıyla yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, millî alfabe özgü harfler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabildiğinden yazarların “tanımlayıcı araştırmacı-katılımcı kimlik numarası” [Open Researcher ve Contributor ID (ORCID iD)] edinmeleri ve bu kimlik numarasını yazılarında belirtmeleri gerekmektedir. ORCID ID numarası, <https://orcid.org> adresinden kayıt yapılarak ücretsiz olarak temin edilebilir.

3. Öz ve Anahtar Kelimeler: Makalenin başında konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden, en az 150 kelimedenden oluşan öz bulunmalıdır. Öz içinde, tablo, şema, şekil numaralarına ve gerekmedikçe yararlanılan kaynaklara yer verilmemelidir. Özün altında en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler bulunmalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu, içeriği kapsayıcı ve spesifik olmalıdır. Türkçe özden sonra İngilizce yazı başlığı, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.

4. Ana Metin: MS Word programında, Times New Roman yazı tipi ile 12 punto olarak 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar, 1 cm içeriden başlamalıdır. Sayfa kenarlarında sol, sağ, üst ve alttan 2,5 cm boşluk bırakılmalı; sayfa numaraları, sayfanın altında sağa dayalı olarak verilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik karakterlerle, çift tırnak içinde veya altı çizili olarak yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti, eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir. Özel fontlar kullanılmış ise makale ekinde gönderilmelidir. Makalede düzenli bilgi akışı ve aktarımını sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Kullanıldığı takdirde ana başlıklar (ana bölümler, kaynakça ve ekler); koyu, dik ve büyük harfler ile ara ve alt başlıklar ise her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere koyu ve dik karakterlerle yazılmalı ve numaralandırılmalıdır.

5. Genişletilmiş İngilizce Özet: Dergimiz, Türkçe-İngilizce Öz ve Anahtar Kelimelerin yanı sıra Ocak 2023 tarihinden itibaren “yayına kabul edilen” Türkçe ve Rusça makaleler için çalışmanın amacını, kapsamını, metodunu ve sonuçlarını ele alan 750-1000 kelimelik Genişletilmiş İngilizce Özet (Extended Abstract) talep etmektedir.

6. Tablo, Şema, Şekil, Çizim, Grafik, Harita, Fotoğraf ve Ekler

Tablo, şema, şekil, çizim, grafik, harita ve fotoğrafların, yazının üçte birini aşmamasına dikkat edilmelidir. Yazarlar, bunları aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

Tablo ve şemaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Tablo ve şema numarası, tablo ve şemanın üstünde, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Tablo 1.**, **Şema 1.**). Tablo ve şema başlığı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablo ve şemanın alıntılıdığı kaynak, tablo ve şemanın altına, sola dayalı olarak 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır. Tablo ve şemalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

Tablo 1. *Uluslararası Öğrenci Sayısına Göre Üniversiteler (2016-2017)*

[tablo]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şema 1. *Fiil Çekimleme Ulamları*

[şema]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şekil ve çizimler, siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil ve çizimin numarası ve başlığı, şekil ve çizimin hemen altına ortalı şekilde yazılmalı ve metinde ilgili yerde bulunmalıdır. Şekil ve çizimin numarası Arap rakamları ile eğik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. *Şekil 1.*, *Çizim 1.*). Hemen ardından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil ve çizimin başlığı dik yazılmalıdır. Şekil ve çizimlerin alıntılıdığı kaynak, şekil ve çizim başlığının altına sola dayalı biçimde 1 satır aralığıyla 10 punto olarak yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

[şekil]

Şekil 1. Ferdinand de Saussure'ün dil göstergesi modeli

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[çizim]

Çizim 1. Mum sekili oda, aksonometrik kesit

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Grafik ve haritaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Grafik ve harita numarası, grafik ve haritanın altında, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Grafik 1.**, **Harita 1.**). Grafik ve harita başlığı, sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Grafik ve haritanın alıntılıdığı kaynak, grafik ve harita başlığının altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da gösterilmelidir. Grafik ve haritalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

[grafik]

Grafik 1. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde üzüm üretimi

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[harita]

Harita 1. Dünya dil haritası

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Fotoğraflar, yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Fotoğraf adlandırmalarında grafik ve harita düzenlemedeki kurallara (bk.) uyulmalıdır.

Ekler, siyah beyaz baskıya uygun olmalı ve kaynakçadan sonra yer almalıdır. Ekin, Arap rakamları ile koyu karakterle dik yazılmış numarası bulunmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Ek 1.**). Hemen ardından ekin başlığı sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Ekin numarası ve başlığı, ekin üstüne sola dayalı şekilde yerleştirilmelidir. Ekin alıntılanacağı kaynak, ekin altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

Ek 1. Günlük yaşlı kadın giysisi

[ek]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

7. Kaynak Gösterimi: Dergiye gönderilen Türkçe ve İngilizce yazılarda alıntı, atıf yapma ve kaynakça düzenlemede Chicago Not-Kaynakça Yöntemi / Dipnotlu Kaynak Gösterme Yöntemi [*Chicago of Manual Style* (CMS)], Rusça yazılarda ise Vancouver yöntemi uygulanmalıdır.

7.1. Alıntı ve Atıf Yapma: Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde (“..”) dik karakterlerle verilmelidir: 40 sözcükten az alıntılar, satır içinde; 40 sözcükten uzun alıntılar, tırnak kullanılmadan satırın sol ve sağından 1 cm içeride, her iki yana yaslı biçimde ve 1,5 satır aralığıyla 11 punto olarak yazılmalıdır. Alıntı, eserin aslından değil de ikincil kaynaktan yapıldığında, dipnot, ikincil kaynağa verilmeli ve ikincil kaynağın künyesini yazmaya “Alıntılayan” denilerek başlanmalıdır:

Alıntılayan Viktor G. Guzev, “Opıt primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii”, *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvenniy redaktör İ. M. Steblin-Kameskiy, Vıpusk 21, İzdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1999, s. 29.

Atıf ve açıklamalar, dipnotla yapılmalı; dipnotlarda ise otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, 12 punto olarak 1 satır aralığıyla ayrıntılı künyeleriyle birlikte “Kaynakça”da da verilmelidir. Kitap ve dergi adları eğik; makale, ansiklopedi maddesi, kitap

bölümü gibi kaynaklar çift tırnak içinde ve dik karakterlerle yazılmalıdır. Çeviren (çev.), derleyen (drl.), yayıma hazırlayan (haz.), düzenleyen (dzl.) ya da editör (ed.) ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Aynı konuda birden çok kaynağa atıf yapılacaksa bunlar dipnotta en eski tarihli olandan yeniye doğru sıralanmalı ve kaynaklar birbirinden noktalı virgül ile ayrılarak yazılmalıdır.

Tek yazarlı kaynaklara dipnot verme

Telif kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993, s. 115.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 116.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 247.

Kaynak ardışık olarak (arka arkaya) yer aldığıında: *Age.* (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Age.

Age., s.116.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 323.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar adı ve soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, s. 301.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 20.

Kaynak ardışık olarak yer aldığıında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Derleme kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, s. 110.

Kaynak ardışık olarak yer aldığıında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Makalenin Yayınlandığı Dergi*, Cilt (Roma rakamları ile)/Sayı (Arap rakamları ile), (yıl), sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnogğrafya Dergisi*, III, (1936), s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dili*, 447, (2011), s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhārâ* II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân Nâme-i Buhârâ* II”, s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, s. 149.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 101.

Çeviri makaleler için dipnot örneği

Kitapta yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Eser*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Sergey G. Klyāstornıy, “Merkezi Tiyan-Şan’da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

Dergide yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt/Sayı, (yıl), sayfa numarası.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2014), s. 221.

Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Sergey G. Klyāstornıy, “Merkezi Tiyan-Şan’da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, s. 261.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, s. 221.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 261.

Yayınlanmak üzere kabul edilmiş makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Yayınlanacağı Dergi*, (yıl), (Baskıda), (varsa DOI numarası).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017), (Baskıda), (DOI: 10.16985/MTAD.201.713.0404).

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, (Baskıda).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, (Baskıda).

Kaynak ardışık olarak yer aldığına, atıf, “Agm.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agm.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği

Madde yazarı biliniyorsa adı ve soyadı, sonra sırasıyla çift tırnak içinde madde başlığı, eğik harflerle ansiklopedi adı (Kısaltma yapılabilir), Roma rakamları ile cilt numarası, Arap rakamları ile parantez içinde basım yılı ve sayfa numarası yazılmalıdır.

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Madde Başlığı”, *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), sayfa numarası.

Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270.

Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 137.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde veya kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, makalelerde olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Madde yazarı bilinmiyorsa: *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), “Madde Başlığı”, sayfa numarası.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452.

Tezler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans veya Doktora Tezi olduğu bilgisi), Tezin Hazırlandığı Kurum, Yer ve yıl, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016, s. 139.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, sayfa numarası.

Mehmet Emin Ağar, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, s. 139.

Kaynak ardışık olarak yer aldığıında: Agt. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agt.

Agt., s. 139.

Çalıştay, sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulan tebliğler/bildiriler için dipnot örneği
Basılmış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Bildiri Kitabı Adı (yılı)*, Yayına Hazırlayan (haz.) Adı ve Soyadı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, *Aksaray ve Cemalettin Aksarayî Sempozyumu*, haz. Ruhi Özkanlı, Aksaray Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy vd., Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, s. 313.

Kaynak ardışık olarak yer aldığıında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve gerektiğinde sayfa bilgisi verilmelidir.

Agy., s. 61.

Basılmamış bildirimler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Adı (yılı)*, Düzenleyen (dzl.) kurum(lar), Bildirinin Sunulduğu Yer ve yıl.

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *“Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti” Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2009)*, dzl. Kosova Milli Arşivi ve TİKA, Priştine 2009.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kaynak ardışık olarak yer aldığı anda, atıf, “Agb.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agb.

Yazmalar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı, *Eser Adı*, Kütüphane Adı, Koleksiyon Adı, katalog numarası, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, Millî Kütüphane, Yazmalar A, nr. 1053/2, vr. 8b.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı, *Eser Adı*, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, vr. 8b.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı anda, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve yaprak bilgisi verilmelidir.

Agy., vr. 45a.

Agy., vr. 8b.

Web sitesi için dipnot örneği

Bir web sitesine atıf yapıldığında, yazar ya da kurum adı, çift tırnak içinde yazı başlığı, erişildiği sitenin linki ve köşeli parantez içinde siteye erişim tarihi bilgisi verilmeli ve bu kaynaklar, kaynakçanın sonunda “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır:

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, “Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları”, http://istifhane.files.wordpress.com/2013/03/aile_ici_siddetin_sebep_ve_sonuc_lari_199_5.pdf [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Milliyet, “Başbakan bizi şoke etti.”, <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti/siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm> [Erişim tarihi: 07.03.2017].

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].^{1*}

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

İki yazarlı kaynaklara dipnot verme

Hem ilk hem de sonraki atıflarda her iki yazarın adı da yazılmalıdır:

Fatma Erkman-Akerson – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 97-98, 103-105.

Aslı Göksel – Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London – New York 2009, s. 49.

Viktor G. Guzev – Dmitriy M. Nasilov, “Slovoizmenitel’niye kategorii v tyurkskix yazıkax i ponyatiye «grammatičeskaya kategoriya»”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3, (1981), s. 22.

Üç yazarlı kaynaklara dipnot verme

Üç yazarlı bir kaynağa ilk kez atıf yapıldığında bütün yazarların adları yazılmalıdır:

Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

Sonraki atıflarda ise çalışmada ismi önce yazılmış yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır:

Şükriye Ruhi vd., “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, s. 106.

1 * Web sitesine atıf için verilen ilk üç örnek, şu makaleden uyarlanmıştır: Tutku Ayhan, “Korunan Kadın mı Yoksa Aile mi? Türkiye’de Kadına Karşı Şiddet Vakalarında Kanun ve Uygulaması Arasındaki Çelişki”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, V/1, (2017), s. 159, 161, 162.

Dört ve daha fazla yazarlı kaynaklara dipnot verme

Kaynağın dört ve daha fazla yazarı varsa, hem ilk hem de sonraki atıflarda çalışmada ismi ilk olarak yazılmış olan yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılarak kaynağın künyesi verilmelidir.

İlk kez atıf yapıldığında:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998, s. 77.

Araya başka kaynağın girdiği sonraki atıflarda:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 78.

Kolektifçe hazırlanan kaynaklara dipnot verme

Kurumlar, topluluklar, çalışma grupları vb. tarafından hazırlanan kaynaklara ilk kez atıf yapıldığında:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 526.

Araya başka kaynaklar girdiğinde:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 529.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı:

Agy., s. 530.

Kişisel görüşmelere dipnot verme

Kişisel görüşmelere dipnot verilmeli ve kaynakçada da gösterilmelidir: Görüşülen kişinin Adı ve Soyadı, görüşme tarihi (“gün. ay. yıl” olarak), (Kişisel Görüşme), görüşmenin yapıldığı yer.

Sergey G. Klyaştorıny, 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

7.2. Kaynakça düzenleme: Yararlanılan kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenen kaynakça bölümünde sıralanmalı ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte verilmelidir. Künyelerde kısaltma yapılmamalıdır. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilmemelidir. Web sitesi kaynakları, basılı kaynaklardan sonra “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır. Kaynak, yazarın soyadı önce, adı sonra gelecek şekilde yazılmalı ve araya virgül işareti konmalıdır. Kaynakların birden fazla yazarı varsa her bir yazarın ad ve soyadı yazılmalıdır. Birden fazla yazarlı kaynaklarda ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının bir işlevi yoktur. Aynı yazarın birden fazla eseri kullanıldığında, yazarın çalışmaları kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmalı; aynı yazarın aynı yıl yayımlanmış yayınları ise eserlerin alfabetik sırasına göre verilmelidir. Aynı yazara ait ilk eserin künyesi verildikten sonra diğer eserlerinde ad ve soyadı bilgisini yinelemek yerine bir uzun çizgi konabilir. Kitap künyesi verilirken sayfa bilgisi gerekmezken makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklarda sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır. Kaynakça metnin sonunda [varsa ek(ler)in önünde] yer almalı, 1 satır aralığı ile verilmeli ve yeni bir sayfada başlamalıdır. Örnek:

KAYNAKÇA

- Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326.
- Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452-453.
- Brendemoen, Bernt, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy, Didar Akar, Mine Nakipoğlu – Demiralp, E. Eser Erguvanlı-Taylan and Ayhan Aksu-Koç, Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313-320.
- Dallı, Hüseyin, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.
- Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Develi, Hayati, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, Kitabevi, İstanbul 2002.
- Eckmann, Janos, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993.
- Erkman-Akerson, Fatma – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gorman, Stuart, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016.
- Heyet, Cevat, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.
- Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, (1998), s. 133-143.
- Klyaştorniy, Sergey G., 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

Köprülü, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270-323.

Seyhan Alışık, Gülşen, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ II*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103-131.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu ve Erdim Öztokat, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998.

Elektronik Kaynaklar

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].